

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXIX

Sa. 254

Nisan 2005

ANKARA – 2005

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

	Sayfa
KOÇHAN, NURETTİN : A Fragment of Pediment from Cyzicus (6 resim ile birlikte)	1
TAHBERER, BEKİRCAN - UZEL, İLTER : Antik Kilikya Sikkelerinde Asklepios Kültü (1 harita, 79 resim ile birlikte)	9
AYDIN, AYŞE : İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki Fildişi Pyksis (8 resim ile birlikte)	59
ÖZGÜDENLİ, OSMAN G. : İlhânlı Hükümdarı Ebû Sa'îd Hân'a Ait Dört Yarlıg (3 sayfa belge ile birlikte)	65
AHMETBEYOĞLU, ALİ : Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadî Gelir Kaynakları	117
ÖZME, ADİL : Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Değerlendirme (5 resim, 10 plan, 11 şekil 1 harita ile birlikte)	131
ÖZER, MUSTAFA : Edirne -Karaağaç- Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi (14 resim, 2 şekil ile birlikte)	145
BEŞİRLİ, MEHMET : Tokat Voyvodalığı (1774-1842)	161
REYHAN, CENK : Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)	217
BİLGİN, MUSTAFA SITKI : Lozan Konferansı'nda Ermeni Meselesi: İtilaf Devletlerinin Diplomatik Manevraları ve Türkiye'nin Karşı Siyaseti	267
2004 Yılı İkinci Yarisında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler	285
İngilizce Özetler	417

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Yayın Komisyonu / Commission of Publications
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN
Prof. Dr. Abdülkadir DONUK
Prof. Dr. Özer ERGENÇ

Hakemler / Referees
Prof. Dr. Haluk ABBASOĞLU
Prof. Dr. Hakkı ACUN
Yrd. Doç. Dr. Ramazan ÇALIK
Prof. Dr. Özer ERGENÇ
Prof. Dr. Reşat GENÇ
Prof. Dr. Fügen İLTER
Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR
Prof. Dr. Coşkun ÖZGÜNEL
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: 310 23 68/210-217
310 25 00
Fax: 310 16 98
Internet: <http://www.ttk.org.tr>
e-posta: yusuf@ttk.org.tr
e-posta: ttkinfo@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Türk Tarih Kurumu Yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi : <http://e-magaza.ttk.org.tr>
e-posta : e-magaza@ttk.org.tr

Sarıyıldız Ofset tarafından basılmıştır.
Tel : (0312) 342 16 14

BELLETEN

Cilt: LXIX

Nisan 2005

Sayı: 254

A FRAGMENT OF PEDIMENT FROM CYZICUS

NURETTİN KOÇHAN*

The ancient city of Cyzicus, located on the southern shore of the sea of Marmara (Propontis), was one of the most prosperous cities of Asia Minor during classical antiquity. The city was established on the southern part of the island of Arctonnesus that was later joined to the continent¹. According to literary sources, Cyzicus was colonized twice, the first of which was in 756 BC². However, the present references to the king of Cyzicus in the legend of Argonauts³ implies that the history of the city may go back to as early as the Late Bronze Age. The city of Cyzicus showed a rapid development in the Archaic and Classical periods as the famous "Cyzicus Stater" was highly valued and widely distributed⁴, indicating that Cyzicus had a powerful economy during this period.

Cyzicus appears to have reached its peak during the Roman period. The fragment of pediment examined in this paper is one of the indications of the wealth and prosperity of the city. This pediment of fragment has been found coincidentally during the construction of the Bandırma-Erdek highway (Fig. 1) and appears to have belonged to a monumental burial. Due

* Yrd. Doç. Dr. Nurettin KOÇHAN Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 25240-ERZURUM. I thank to Prof. Abdullah YAYLALI, the leader of the Cyzicus Excavations, for allowing me to publish this architectural sculpture that I found during the surface surveying of the site.

¹ Sestini 1789, 12; Skylax, 6. 98; Hasluck, 1910, 2; Apollonius 1921, 936.

² Eusebios II. 81, 87; Plinius, V.142; Hasluck 1910, 163; Beloch 1913, 256; Akurgal 1956, 43-46; Akurgal 1993, 312; Ertüzün 1964, 3; Anabolu 1972, 167; Bakır 1988, 5; Yaylalı 1988, 12.

³ Ertüzün 1964, 10; Pekman 1970, 22; Grimal 1997, 89.

⁴ Yaylalı 1988, 3; Koçhan 1991, 119.

to the construction of the road, it was impossible to figure out the nature of the structure that this distinctive architectural fragment belonged to. No architectural evidence excluding rubble stones and mortar fragments have been found near the place where this pediment fragment was first found to identify this monument in detail. This paper argues that this fragment belonged to a monument that commemorates a Cyzique noble who died in the late second century A.D.

Description

The fragment in question appears to have belonged to the corner of a triangular pediment and is made of white marble⁵. It has wave and dentils under the palmette motif at its sima and an egg-dart patterns, wave, and dentils at its geison. In terms of human figures, a sitting female figure, who is stretching her right leg under her left leg that is drawn back slightly, occurs on the corner part of the pediment (Fig. 2). The figure turns her head to the right towards the audience and holds a horn of plenty with her two hands. The girdle belonging to the long tunic that she wears is tied under the breast. A standing male is depicted to the left of this sitting female figure. This naked male figure has a worn surface which is carved on a rectangular two-step pedestal, as if the figure walked towards his right. The right arm and hand of the figure is incomprehensible and eroded to large extent; the object that the male figure is holding in his left hand is incomprehensible. Despite this poor preservation of the pediment, it is reasonable to say that the naked male figure is holding a bunch of grapes.

In the preserved acroterion of the pediment (Fig. 3), a lower part of a female figure wearing a himation over a long tunic has been partially preserved. What appears to be a box, the front of which is broken and the inside of which is carved as a rectangle, is placed to the left of this female figure. The palmet, wave motifs and dentils are also carved on the lower part of the acroterion. The back part of the pediment is also poorly preserved (Fig.4).

Because only two of the figures depicted on the pediment facade were preserved, we cannot clearly identify the subject depicted here. Thus, it is open to tentative interpretations. The male figure carved on the pedestal of

⁵ The measurements of the pediment are: Length at bottom 0.85 m. Height 0.65 m. preserved height of the side of acroterion: 0.26 m.; block wide: 0.57 m.

the pediment appears to be in the midst of a forward attack. It is probable that this male figure may have held a bunch of grapes in his left hand (Fig. 2). This is not surprising in view of the fact that similar figures holding bunches of grapes are often seen on the Cyziqene gravestones of the second century A.D.⁶. The significance of those motifs probably springs from the fact that Cyzicus played an important role in olive oil and wine trade.

It is nearly impossible to know exactly whether the object that the excessively worn female figure sitting at the corner of the pediment holds is a horn of plenty or a bunch of grapes (Fig.2). If we accept the idea that this is a horn due to its crookedness, then it is reasonable to assert that it symbolizes strength, power and abundance. The function of the box, which is placed to left of the female figure, cannot be clearly identified.

Dating

The date of this pediment fragment can be determined through a series of comparisons of style and iconography. The closed palmet motifs with thin leaves carved on the surface of the pediment can give us a relative dating about this artifact when its stylistic features are taken as criteria (Fig.5). The axis and petals of palmets arise from the lower part as a single root and separate into three sections over the zone. The side leaves are tied to the axis leaf with a girdle. The sucker leaf, which twists down after arising from the point that the side leaf twists upwards, joins to the volute. Palmets have no connection with each other. This carving style shows completely ornamental characteristics. These palmets are nearly identical to those depicted on the architectural fragments of the Ephesian Theater Gymnasium, which has been dated to the Late Antonine-Early Severian period⁷. But, in the example of Ephesus, the leaves of palmet are larger and the petals and axis leaves arise from maulure one by one. The fact that the palmet leaves of the pediment are thin and volutes arise under the lower leaves resembles the ornamentation of the temple of Sillion, which is dated to the period of Emperor Septimus Severus⁸. However, the treatment of the ornaments and degeneration in the Cyzicus pediment is not as great as that

⁶ Pfuhl - Möbius 1977, 198, Pl. 110, no. 730, 731, Pl. 111, no. 449, 744, Pl. 113, no. 760, 766, 768.

⁷ Keil 1964, 84-85; Miltner 1958,73; Koenigs 1984, 107; Başaran 1995, 55, Lev. 13d.

⁸ Niemann 1890, 65; Mansel 1945, 141; Bean 1974, 55; Wegner 1978, 104; Başaran 1995, 104, Lev. 28c.

of the example from Sillion. In the egg and dart pattern carved on the geison, smaller eggs, in the excessively widened pots with thin walls, are tied to the lower and upper parts with string (Fig. 6). Darts are squeezed between the pots. This is probably due to the level of the corruption derived from the overuse of the drill.

The egg and dart pattern with this carving style may be compared to the egg and dart pattern placed in the zone of ornamentation in the Temple of Dionysos (Caracalla) at Pergamon, which is also dated to the Severian period⁹. However, the ornamentation of the Temple of Dionysos does not display high craftsmanship. This shows that the ornamentations of the pediment have not yet reached a high level. According to this evidence, ornamentations may be dated to the Late Antonine-Early Severian period.

The date obtained from comparable examples of stylistic ornaments can be confirmed by the comparisons of the human figures depicted on this pediment fragment. The naked male figure standing on the pedestal and the seated female figure depicted on the corner are poorly preserved (Fig. 2). Therefore, it is difficult to use them for stylistic comparisons. The lower half of the female figure standing at the corner acroterion (Fig. 3), however, can be used to evaluate the pediment. As the spaces between the twists are deeper and carved with more details, the twists seen on the lower part of the figures are different from similar figures depicted on gravestones of the middle of the second century A.D.¹⁰. However, strong similarities are shared with the twists between the feet of figures sitting on the left at the gravestone in the second half of the second century A.D.¹¹. The twist of the coat hanging down from the left of the figure at the corner acroterion, has a more plastic and baroque feature which goes beyond the twist of the coat of the figure on the right in the Jason and Kreon¹² stage dated to 150-160 A.D.

The folds seen in the female figures of the pediment and of the corner acroterion are quite plastic, while the spaces of twists are separated by deep canals. These details reflect the style of the last quarter of the second century A.D. (Fig.2-3). However, this sculptural work goes beyond the peak

⁹ Bohn 1896, 67, Pl. 34-35, 38-39; Anabolu 1970, 94; Gruben 1976, 435; Koenigs - Radt 1979, 346; Rohde 1982, 58; Koenigs 1984, 53; Pülz 1989, 83; Karaosmanoğlu 1996, 54, Lev. 45a.

¹⁰ Pfuhl - Möbius 1977, 254, Pl. 152, no. 1008; Şahin 2000, 231, Lev. 80.

¹¹ Pfuhl - Möbius 1979, 352, Pl. 215, no. 1484.

¹² Sichtermann - Koch 1975, 42, Pl. 93, no. 38.

of baroque character of the Antonine period as well as the style of the work that commemorates the victory of Marcus Aurelius currently kept in Palazzo dei Conservatori Museum in Rome¹³. We can also see "V" twists, which are on the left front foot of the female figure at the acroterion and on the left foot of a statue of the Antonine Period that is kept in Pergamon Museum¹⁴. The figures of our Cyzique fragment appear to be more advanced from this Pergamene example in terms of the way the twisting is depicted. Another comparable sculpture that demonstrates a similar twisting is the relief that depicts Andromache and Hecabe¹⁵. It can be stated that the Cyzique example is also more advanced than this example in terms of stylistic features. Considering the advanced features of the sculptural style observed on the Cyzique pediment over the comparable examples of the second half of the second century A.D., this pediment in question may be dated to the late second century A.D.

Conclusions

It is difficult to identify which kind of structure this pediment fragment once belonged to. The measurements of the pediment indicate that it was a monumental structure. It was built outside the city walls, suggesting that it was not a part of a monumental gateway or an archway. The mortar traces and rubble stones found nearby imply that it may have belonged to a monumental grave commemorating a certain noble. The presence of fragments of sarcophagi documented around this fragment indicates that this area was also part of the city's necropolis¹⁶. This monumental grave found in the necropolis area near the entrance to the city was probably intended for visual display for those entering the city. Surface findings documented in the area imply that similar monumental graves once stood in this northwestern part of the city¹⁷.

If we accept this pediment fragment as a monumental grave, then the question of to whom this grave belonged should also be answered. As the work shows the style of Late Antonine-Early Severian period in terms of both stylistic features of the figures and the ornaments, it is useful to examine the

¹³ Brilliant 1974, 208 vd. Fig. V.14.

¹⁴ Sichtermann - Koch 1975, 38, Pl. 73, no. 32.

¹⁵ Kruse 1975, 174, Pl. 34, c25.

¹⁶ The second necropolis has been identified in the northwestern part of the city.

¹⁷ Yaylalı 1991, 209, Çiz. 3.

historical events of the periods that involve the city of Cyzicus in order to identify the person to whom this monument was dedicated. It is well known that a battle between Roman Emperor Septimus Severus and Pescennius Niger, who rebelled against the Roman Emperor, took place near the city of Cyzicus in 194 AD. Because the Cyziqene people supported Septimus Severus, the victor Emperor stayed there for a while¹⁸. Thus, it is assumed that this monumental tomb, a fragmentary pediment of which is described above, once belonged to a Cyziqene nobles who fought in this battle in 194 A.D. This monumental grave was built in this part of the city so that people could see it¹⁹.

ABBREVIATIONS

- Akşit 1970 : O. Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi* (M. S. 193-395) (İstanbul 1970).
- Akurgal 1956 : E. Akurgal, "Kyzikos ve Ergili Araştırmaları. Ion Yayılışının Tarihi Hakkında Kyzikos Araştırmaları" *Anatolia I*, 1956, 43-51.
- Akurgal 1993 : E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*⁴ (1993).
- Anadolu 1970 : M. Anadolu, *Küçük Asya Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları*. (İstanbul 1970).
- Anadolu 1972 : M. Anadolu, "Kyzikos' (Balkız) tan Birkaç Yeni Buluntu" *VII. Türk Tarih Kongresi I*, 1972, 165-168.
- Apollonius 1921 : Apollonius Rhodius, *The Argonautika I* (1921).
- Bakır 1988 : T. Bakır, "Roma Devrine Kadar Kyzikos Ön Tarihi" *I. Kyzikos Paneli* 1988, 3-11.
- Başaran 1995 : C. Başaran, *Anadolu Mimari Bezemeleri. Roma Çağı Lotus-Palmet Örgesi* (Erzurum 1995).
- Bean 1974 : G.E. Bean, *Kleinasien II*. (Stuttgart 1974).
- Beloch 1913 : K. J. Beloch, *Griechische Geschichte I* (1913).
- Birilliant 1974 : R. Birilliant, *Roman Art from the Republic to Constantine* (London 1974) .

¹⁸ Hasluck 1910, 189; Ertüzün 1964, 39; Akşit 1970, 38.

¹⁹ This monumental tomb must have been composed of a sarcophagus in a grave room, the front of which is open on a podium.

- Bohn 1896 : R. Bohn, *Die Theater-Terasse*. AvP IV (Berlin 1896).
- Ertüzün 1964 : R. M. Ertüzün, Kapıdağı Yarımadası ve Çevresindeki Adalar. *Tarih ve Arkeoloji Üzerine Araştırmalar* (Ankara 1964).
- Eusebios : *Eusebios II. 81, 87* (Ruge, Pauly-Wissowa, Cilt XII)
- Grimal 1997 : P. Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*. Yunan ve Roma (Çev.S. Tamgüç) (İstanbul 1997).
- Gruben 1976 : G. Gruben, *Die Tempel der Griechen* (München 1976).
- Hasluck 1910 : F. W. Hasluck, *Cyzicus* (Cambridge 1910).
- Karaosmanoğlu 1996 : M. Karaosmanoğlu, *Anadolu Mimari Bezemeleri*. Roma Çağı Yumurta Dizisi (Erzurum 1996).
- Keil 1964 : J. Keil, Ephesos. *Ein Führer durch die Ruinen Staedte und ihre Geschichte* (Wien 1964).
- Koenigs 1984 : W. Koenigs, Türkei. *Die Westküste von Troja bis Knidos*. (München 1984).
- Koenigs-Radt 1979 : W. Koenigs-W. Radt, "Ein Kaiserzeitlicher Rundbau (Monopteros) in Pergamon" *IstMitt.* 29, 1979, 317-354.
- Kruse 1975 : H. J. Kruse, *Römische Weibliche Gewandstatuen des Zweiten Jahrhunderts N. CHR.* (Göttingen 1975).
- Koçhan 1991 : N. Koçhan, "Kyzikos 1988 Kazısı, Hadrian Tapınağı Mimari Bezemeleri" *Türk Arkeoloji Dergisi* 29, 1991, 119-132.
- Mansel 1945 : A. M. Mansel, "Antalya Bölgesinde (Pamfilya) 1943 yılı Sonbaharında Yapılan Arkeoloji Gezisine Dair Rapor" *Belleten* 9, 1945, 135-145.
- Miltner 1958 : F. Miltner, *Ephesos* (Wien 1958).
- Niemann 1890 : G. Niemann-E. Petersen-K. G. Lanckoronski, *Staedte Pamphyliens und Pisidiens I Pamphylien*. (Prag 1890).
- Pekman 1970 : A. Pekman, *Eski Çağda Bazı Anadolu Şehirlerinin Tanrı ve Kahramanlık Ktistes'leri* (İstanbul 1970).
- Pfuhl-Möbius 1977 : E. Pfuhl-H. Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs I* (Rhein 1977).
- Pfuhl-Möbius 1979 : E. Pfuhl-H. Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs II* (Rhein 1979).
- Plinius : Plinius, *Naturalist Historia* V.142

- Pülz 1989 : S. Pülz, *Untersuchungen zur Kaiserzeitlichen Bauornamentik von Didyma*. IstMitt. Beih. 35, 1989.
- Rohde 1982 : E. Rohde, *Pergamon. Burgberg und Altar* (Berlin 1982).
- Sestini 1789 : D.Sestini, *Voyage dans la Greece Asiatique. A la Peninsula de Cyzique a Brusse et a Nicee* (Paris 1789).
- Sichtermann-Koch 1975 : H. Sichtermann-G. Koch, *Griechische Mythen auf Römischen Sarkophagen* (Tübingen 1975).
- Skylax : Skylax, *Scriptores Minores* 6. 98.
- Şahin 2000 : M. Şahin, *Miletopolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları* (Ankara 2000).
- Wegner 1978 : M. Wegner, "Soffitten von Ephesos und Asie Minor" *Öjh* 52, 1978/80, 91-108.
- Yaylalı 1988 : A. Yaylalı, "Antik Kyzikos Kenti ve Geleceği Üzerine Düşünceler" *I. Kyzikos Paneli* 1988, 12-15.
- Yaylalı 1991 : A. Yaylalı-N.Koçhan-C.Başaran, "Kyzikos 1990 Çalışmaları" *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 1991, 205-225.

Fig. 1 - View of the front the fragment of pediment.

Fig. 2 - Detail.

Fig. 3 - The preserved acroterion at a woman figure.

Fig. 4 - The back part of the pediment.

Fig. 5 - View of the detail of palmets.

Fig. 6 - View of the detail of eggs.

ANTİK KİLİKYA SİKKELERİNDE ASKLEPIOS KÜLTÜ

BEKİRCAN TAHERER

İLTER UZEL

Tarihin en eski çağlarından beri *Kilikya*, gerek ekonomik, gerekse stratejik açıdan Anadolu'nun en önemli bölgesi olmuştur. Böyle büyük maddi zenginliklere sahip bir bölgede zengin bir kültürün oluşması da doğaldır. Antik Kilikya şehir sikkeleri bu zengin kültürün aynası olarak çok çeşitli koinlerde bizi aydınlatır.

Yaklaşık altı yüz elli yıl süren bu sikke basma geleneği sayesinde, çok fazla arkeolojik veri olmamasına rağmen, Kilikya bölgesinde olup biten bir çok şeyi sikkelerden öğrenebiliyoruz. Antik çağda gelenek olduğu üzere, Kilikya şehirleri de darp ettikleri sikkeleri bir propaganda aracı olarak kullanmayı iyi biliyorlardı. Toplum iradesinin yönetiminde inkar edilemez bir öneme sahip olan inanç dünyası, sikkelerin konuları arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bilindiği gibi Roma dönemi şehir darplarında, sikkenin ön yüzü otorite sayılan imparatora ayrılırken, arka yüzler çoğu kez şehirler için önemli olan tanrı ve tanrıçalara bırakılmıştır. Kimi şehirler ise sadece kendilerine özgü bir tanrı, tanrıça veya sembol ile öne çıkmışlardır.

Sağlık tanrısı *Asklepios* (*L. Aesculapius*) farklı zamanlarda bir çok Kilikya şehir sikkesine konu olmuştur. Bununla beraber özellikle iki şehir vardır ki, sikkelerinde Asklepios kültüne çok sık olarak yer vermiştir. Bugün henüz kazı çalışması yapılmadığı için fazla bir arkeolojik buluntu olmamasına rağmen, *Aigeai* (Yumurtalık) ve *Irenopolis* (Haruniye-Düziçi) şehirlerinde birer Asklepieion ya da bir Asklepios-Hygieia kült yeri olduğuna inanmak için yeteri kadar numismatik delil bulunmaktadır.

Asklepios adına kurulan kült ve tedavi merkezleri *Asklepieionlar*, insan inançlarıyla kutsallaştırılmış birer şifa ocakları olmuştur. M.Ö. 6. yüzyıldan sonra 8 – 10 yüzyıl kadar Şifa Tanrısı adına inşa edilen Asklepieionlardan bugün 200'ü bilinmektedir. Bunlar arasında *Epidauros*, *Kos* (İstanköy Adası) ve *Pergamon* gibi tam kurulu olan Asklepieionlar sayılı olup çoğunun birer tapınaktan ibaret olduğu sanılmaktadır¹.

¹ P., Decharme, *Mythologie de la Grèce Antique* Garnier Frères, Paris, 1879, s. 279-280.

Asklepios'u çok eski bir hekim saymak gerekir. Yaşadığı zamandan yüz yıllar geçince zamanın etkisiyle tanrılaştırılmıştır. Bu tapınakların hekimleri aynı zamanda rahiptirler. Dinsel ve ruhsal etkiye inanarak telkin tedavilerinde başarılı olmuşlardır. Çünkü insanların yaşam dengelerini altüst eden hastalık dediğimiz olumsuz sağlık durumlarının kaynağı yüzlerce yıl insan iradesinin dışındaki doğa dışı güçlere, mistik kuvvetlere, dinsel temalara bağlanmıştı².

ASKLEPIOS EFSANESİ

Antik çağda gelenek olduğu üzere tüm tanrılar ve tanrılaştırılmış kişiler hakkında bir veya daha fazla efsane vardır ve Asklepios da bir istisna değildir. Tıbbın tanrısı Asklepios, "iyileştirici tanrı" olarak bilinen *Apollo*'nun oğludur. Çoğunlukla *Apollo*'nun Tessalia kralı *Phlegyas*'ın kızı *Koronis* ile seviştiği ve onu bir erkek çocuğa hamile bıraktığı anlatılır. Ne var ki *Koronis*, bu çocuğa hamileyken bir ölümlüye, *Elatos*'un oğlu *Iskhys*'e aşık olur. Bir kuzgunun³ boşboğazlığıyla (ya da kehanet yeteneği ile) ihaneti öğrenen *Apollo*, vefasız kadını öldürür⁴ ve *Koronis*'in vücudu yakılmak üzere odunların üzerine konulduğu sırada, henüz yaşayan çocuğu, kadının karnından çekip alır. Böylece Asklepios doğar.

Asklepios'un neden Peloponnesos'ta *Epidauros*'un büyük tanrısı olduğunu açıklamaya yönelik bir başka geleneğe göre ise, büyük yağmacı *Phlegyas*, ülkenin zenginliklerini öğrenmek ve onları ele geçirmenin yollarını bulmak için ülkeye gelir. Kızı da onunla beraberdir. Yolculuk sırasında *Apollo* kızı baştan çıkarır. Kız, *Epidauros* toprağında *Myrtion* adındaki dağın eteğinde çocuğunu gizlice doğurur, sonra da onu terk eder. Ama bir keçi gelip çocuğu emzirir ve bir köpek ona bakar. Köpekle keçinin sahibi olan *Aresthanas*, çocuğu bulur ve çocuğu saran ılık çemberini görünce hayretler içinde kalır. Bu işte bir sır olduğunu düşünerek bebeği almaya cesaret edemez. Bebek tanrısal kaderinin yolunda tek başına ilerler.

² A., Erdem, *Tıp Etiğine Giriş*, Ankara, 2001, s. 194.

³ Bir başka söylenceye göre beyaz bir karganın boşboğazlığı ile: bu inanışa göre *Apollo* kargaya öyle kızmıştır ki, onun beyaz tüylerini ilelebet karaya dönüştürmüştür.

⁴ Bir başka anlatıya göre, *Apollo*'nun sadakatsiz eşi *Koronis*, kardeşinin öcünü alan *Artemis*'in oklarıyla ölür. Ancak anne-babası genç ölüyü ateşin üzerine koyduklarında ve *Hephaistos*'un coşkun alevi ölüyü kuşattığında, *Apollo* oğlunu kurtarmak için atılır; Bonnefoy, 2000, I. Cilt, s. 78.

Bir başka versiyonda, Asklepios'un annesi olarak *Leukippos*'un kızı *Arsinoe*'nin adı geçmektedir. Bu, çocuğun *Arsinoe*'nin oğlu olduğu ama *Koronis* tarafından büyütüldüğü ileri sürülerek, diğer geleneklerle uzlaştırılmaya çalışılan *Messenia* geleneğidir.

Yine başka bir söylenceye göre, Apollo, çocuğu yarı insan-yarı at olan (*Kentauros*) *Kheiron*'a emanet eder. *Kheiron*, *Tessalia*'lı bir çok gencin eğitimcisidir. İnsan ve vahşi hayvan olarak çifte doğası gereği hayvanlar, vahşi doğa ve bitkiler hakkında çok önemli bilgilere sahiptir. Bu bilgiler arasında av sanatı ve tıp da vardır. *Kheiron* kelimesi, "*eli olan, ellerini kullanmayı bilen*" demektir⁵. Çocuğa tıp öğretir ve Asklepios çok geçmeden bu sanatta çok büyük maharet kazanır. *Kheiron* okulunda büyümlü sözler söylemeyi, büyümlü ilaçları, merhemleri ve faydalı cerrahlığı öğrenir.

Yaygın inanişaya göre Asklepios bilgisini insanların hizmetine sunmuş, hatta ölüleri yeniden diriltmenin çaresini bile bulmuştur. *Apollodoros*, onun *Athena*'dan öğrendiği şeyin büyümlü bir iksir olduğunu söyler. Asklepios, *Athena*'dan *Gorgon*'un damarlarından akan kanı almıştır. *Gorgon*'un sol tarafındaki damarları kuvvetli bir zehir saçarken, sağ tarafındaki damarlarının kanı şifa verici nitelikteymiş. İşte Asklepios, ölümlere can vermek için bu kan kullanmasını biliyordu. Bu yoldan bir çok insanı diriltmişti. Asklepios'un dirilttiği insanlar arasında *Kapaneus*, *Lykourgos* (muhtemelen Thebai savaşı sırasında; çünkü bu savaşta ölenler arasında bu adı taşıyan iki kahraman vardı), *Minos*'un oğlu *Glaukos* ve adı daha sık geçen *Theseus*'un oğlu *Hipolitos* sayılabilir⁶.

Bu diriltmeler karşısında insanların ölümsüz olup olamayacağı veya tanrıların ayrıcalıklarının korunup korunamayacağı bilinmez bir hal alır. Buna yeraltı dünyasının tanrısı *Hades* de sinirlenir çünkü kendi hükümdarlığının geleceği tehlikeye girmek üzeredir. Bu nedenle Asklepios'u tanrıların babası *Zeus*'a şikayet eder. Asklepios'un dünyanın düzenini bozacağından korkan *Zeus*, onu yıldırımlarıyla çarparak öldürür. Ölümünden sonra Asklepios ne ortada kalır ne de *Hades*'e gider. Onun yerine kendisi de bir tanrı olur. Takım yıldızlara dönüştürölür ve Yılanca takım yıldızı olarak gökyüzündeki yerini alır⁷.

⁵ Y., Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel Topumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, I. Cilt, Ankara, 2000, Asklepios.

⁶ P., Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, Yunan ve Roma, (Çev: S.Tamgüç), İstanbul, 1997, s. 101.

⁷ F., Comte, *Mitoloji Sözlüğü*, (Çev: M. Arslan), İstanbul, 2000, s. 55.

Efsanenin daha sonraki versiyonlarında Asklepios'un *Epione* adında bir karısı ve *Akeso*, *Iaso*, *Panakeia*, *Aigle* ve *Hygieia* adlarında çocukları olduğu anlatılmaktadır. Belki de ilk ortaya çıktığı yer olan *Trikka*'da (Tessalia-Yunanistan) varlığı belgelenen Asklepios kültü, uygulamaları özellikle büyüye dayanan, ama daha bilimsel bir tababetin geleceğini hazırlayan gerçek bir tıp okulunun geliştiği Epidauros'ta (Peloponnesos) kök salmıştır. Bu sanat, *Asklepeiadlar* ya da Asklepiosogulları tarafından icra ediliyordu. Bunların en ünlüsü, yaklaşık M.Ö. 460 – 377 yılları arasında yaşamış olan ve ailesinin şeceresi Asklepios'a dayanan *Hippokrates*'tir⁸.

Hippokrates, Asklepios'a ithaf edilen ünlü ve güçlü bir ada olan *Kos* (İstanköy)'ta dünyaya gelmiştir. Orada hastalıkları tedavi edilen insanların, hastalıkları için verilen ve iyi gelen tedaviyi, diğer insanlar da benzeri sorunlar karşısında yararlanabilsin diye, tapınağın duvarlarına yazma geleneği vardı. Hikayeye göre, Hippokrates bu yazıları kaydeder ve *Varro*'nun⁹ inandığına göre, tapınak yandıktan sonra yatakta muayene diye tabir edilen geleneği kurar. Bundan sonra tıptan elde edilecek kazançların sınırı yoktur. Çünkü *Selymbria*'nın yerlisi ve Hippokrates'in öğrencisi olan *Prodicus*, ehil olmayan pratisyenlerin ve eczacıların gelir kaynağını keşfedip merhemlerle tedavi etme sanatını geliştirmiştir. *Chrysippus*¹⁰ derin tartışmalardan sonra tıbbın bilimsel prensiplerini yeniden kurar ve onu takip eden *Erasistratus*¹¹ (Aristo'nun torunlarından biri) önemli değişiklikler yapar¹².

İlyada'da *Podaleirios* ve *Makhaon* isimli kişilerin Asklepios'un çocukları olduğu ve ikisin de iyi hekim oldukları söylenir¹³.

Bir çok heykel ve sikkelerde Asklepios çoğu kez yaşlı, deneyimli ve güven verici görünümüyle bir asaya yaslanmış olarak tasvir edilir. Kimilerine göre bunun anlamı, hekimliğin az bir zamanda öğrenilmeyip yaşlanıp da bir bas-tona dayanmak zorunda kalacağı zamana değin bilgilenmeye ve deneyim edinmeye gerek duyulmasıdır.

⁸ Grimal, a.g.e, s. 102 .

⁹ Marcus Terentius Varro (M.Ö. 116-27), gramer, tarım ve diğer konularda yazan verimli bir yazardı.

¹⁰ Knidos'lu Chrysippus (yaklaşık M.Ö. 270) Knidos Tıbbi Talimatları geleneğine bağlı bir doktordur; özellikle lahananın sağlığa faydalarını anlatan notları vardır.

¹¹ Ceos'lu Erasistratus (M.Ö. 3. y.y.'ın ilk yarısı) bir doktor ve araştırmacıydı; İskenderiye'de bir tıp okulu kurmuştur.

¹² Pliny the Elder, *Natural History*, A Selection (Transl., John F. Healy), London, 1991, s. 261.

¹³ Homeros, *İlyada*, (Çev: A.Erhat- A.Kadir), İstanbul, 1981, II,731, 732.

Asklepios atribüleri *bir sopaya sarılmış yılan* ve bunun yanı sıra *çam kozalakları, defne çelenkleri*, bazen de *horoz, keçi* ya da *köpektir*. Yılan, önlem ve ileri görüşlülük simgesidir. Zehrinden şifa elde edilen iksirler yapılabilir. Yılan aynı zamanda uzun ömürlülüğün de sembolü olarak Asklepios'un asasına dolanmış olarak resmedilir. Tek başına, başı yukarı doğru kalkmış, gövdesi kıvrımlı halde ilerlerken resmedilen yılan tasvirleri daha çok Asklepios'un kendisini simgeler.

Epidaurolular *Aesculapius* tapınağı ile ünlüydüler¹⁴. Burası onun kültünün merkeziydi ve insanlar buraya iyileşmeye gelirdi. Anadolu'daki en ünlü Asklepieion Bergama'da idi. Bütün Asklepieionlar'da uyulması gereken kurallar oldukça sıkıydı. Tanrının dualarını kazanması için kişi, büyük bir saflığa sahip olmalıydı. Bir Asklepieion'a gelen hasta aşağıdaki kurallara uymak zorundaydı:

- Bir kurban adamak (dana ve koç yanında çoğunlukla horoz),¹⁵
- Banyo yapmak (deniz kenarında kurulu olanlarda denizde yıkanmak),
- Oruç tutmak,
- Asklepieion'un bahçesinde yatmak.

Burada insanların yerde uyudukları yatakhaneler, zehirsiz yılanlar tarafından ziyaret edilir ve onlar uyurken tanrı rüyalarına girerdi. Bu yolla mucizevi ilacını belirler ve alınacak tedaviyi gösterirdi.

Roma İmparatorluğu'nun yükselme dönemindeki son büyük imparator ve aynı zamanda stoacı felsefenin önde gelen bir takipçisi olan Marcus Aurelius'un (161-180) *Meditations* adlı eserinden alınan aşağıdaki bölüm, Asklepios kültü hakkında o günlerdeki düşünceyi birinci elden ifade etmesi bakımından önemlidir;

"Genel olarak şöyle deriz: 'Aesculapius bir adama at egzersizi, soğuk banyo veya hiç ayakkabı giymemesini emretti'; buna benzer bir şekilde diyebiliriz ki: 'Evrensel Doğa ona hastalık, yetersizlik, kayıp veya diğer bir bela emretti'. Bir önceki cümledeki emretti ifadesi aslında 'sağlığına yararlı olarak bunu öne sürdü' anlamındadır; ikinci cümlede ise kişinin başına gelen-

¹⁴ P., Mela, *Chorographia* (Description of the World), (Transl., F.E. Romer), Michigan, 1998, II, 49.

¹⁵ Bu geleneğin bugün de Anadolu'nun bir çok yerinde yaşıyor olması ilginçtir.

ler, doğanın kanununa uygun olarak önlerine çıkarılmıştır anlamına geliyor...

... Basit insanlar bile ne söylediğimi bilirler, çünkü şu ifadeyi kullanırlar; 'ona gönderildi', ve işte bu demektir ki ona 'gönderildi (başına geldi)', bu da 'bu onun için emredildi' demek oluyor. Buna göre bu emirleri, tıpkı Aesculapius'un emirlerini kabul ettiğimiz gibi kabul edelim. Bunlardan bir çoğu kesin olarak ağır olabilir ama sağlığa kavuşma umuduyla onları kabul ediyoruz."¹⁶

Asklepieionlar'da yapılan tedavi ile ilgili ilginç bir hikaye daha vardır. Bir zamanlar Bergama yakınlarında koyunlarını otlatan bir çoban bir yılan tarafından sokulur. Büyük bir ıstırap içinde Asklepieion'a gelir ve yardım ister fakat doktorlar orada sadece ruhsal hastalıkları tedavi ettiklerini, kendisine yardımcı olamayacaklarını söylerler. Bununla beraber ıstırabını dindirmek için kendisini daha hızlı öldürecek bir zehir verebileceklerini söylerler. Çoban zehiri içer ama ölmez. Asklepieion hekimlerinin verdiği zehir, yılan zehirinin panzehiri olduğu için çoban yaşamaya devam eder. Bu olaydan sonra tıbbın sembolü bir asaya dolanan yılan olmuştur.

Epidauros, Bergama ve İstanköy'deki Asklepieionlar'ın yanında Atina ve Korinth tapınakları da ünlüydü. Herhangi bir yeni Asklepios tapınağının resmen kurulması için, tanrının kutsal yılanlarından birisinin ana mabetten getirilmesi adetti. Atina'da da böyle olmuş ve yeni Asklepieion (hastane) inşa edilene kadar, yılanı ozan *Sophokles* ağırlamıştır¹⁷. M.Ö. 293 (kimi kayıtlarda 295 olarak geçer) yılında meydana gelen bir salgın (veba?) sırasında Romalılar Atina'daki Asklepios tapınağının aynısını Roma'da inşa etmişler ve tanrıyı oraya çağırmışlardı¹⁸. Asklepios oraya bir yılan kılığında gönderilmişti¹⁹.

¹⁶ M. Aurelius, *Meditations*, (Transl., A.S.L. Farquharson), Oxford, New York, 1990, V.8.

¹⁷ P., Levi, *Eski Yunan, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, Cilt III. (Çev: N. Erdilek), İstanbul, 1987, s.167.

¹⁸ Aslında Romalılar Yunan hekimlerine güvenmiyorlardı bu nedenle veba salgınında kendilerine yardım etmesi için Yunanlı hekimleri değil tanrı Asklepios'u çağırmışlardı. Ama bilinen şüphelerinden dolayı bu tapınak şehir dışına, Tiber Nehri üzerindeki bir adaya inşa edilmişti. (Ralph Jackson, *Roma İmparatorluğunda Doktorlar ve Hastalıklar*, -Çev: Ş. Mumcu, İstanbul, 1999, s.4).

¹⁹ Strabo da *Geographika* (V.3)'da Epidauros'taki Asklepios heykelinin Roma'ya götürülmesinden bahseder.

Tüm bu zamanlar ve Roma dönemi boyunca iyileşmek isteyen insanlar Asklepios tapınaklarını ziyaret etmişlerdir. M.Ö. 5. y.y.'da ortaya çıkan ve çeşitli alternatif yöntemlerin yanı sıra dini telkin fikri temeline dayanan tedavi yöntemleri M.S. 400'e kadar devam etmiştir.

ANTİK NUMİSMATİKTE ASKLEPIOS

Antik sikkelerde en erken Asklepios tasvirleri *Trikka* – Thessalia'da görülür (M.Ö. 400-344)²⁰. Daha sonra Epidauros'ta basılan bir gümüş sikkenin, hem ön hem de arka yüz konusu Asklepios olmuştur; ön yüzde tanrının defne taçlı başı, arka yüzde tahtta oturan Asklepios, bir asaya yaslanıyor ve sağ elini önünde kıvrılmış olan bir yılanı doğru uzatıyorken resmedilmiştir (M.Ö. 350-330)²¹. Tahtın altında bir köpek oturur. Bu sikkedeki tasvir muhtemelen, heykeltıraş *Thrasymedes*'in bir eseri olan, ünlü altın ve fildişi heykelden esinlenilerek yapılmış olmalıdır. Asklepios'un kendisi, karısı *Epione*²² ve sembolü yılan²³ daha sonraki dönemlerde de Epidauros sikkelerin temel konuları olmaya devam etmiştir.

Asklepios insanları, yani ölümlüleri en çok seven tanrı olarak tüm antik çağ toplumları tarafından ilgi görüyordu ve bu nedenle popüler bir sikke konusu olması kaçınılmazdı. Özellikle sağlık problemlerinin arttığı dönemlerde antik çağın sayısız şehri Asklepios konulu sikkeler darp etmişlerdi²⁴. Ele geçen örnekler bakılacak olursa Klasik (M.Ö. 480-330) ve Hellenistik (M.Ö. 330-30) dönemlerdeki tüm şöhretine rağmen, bir sikke konusu olarak Asklepios/Hygieia daha çok Roma döneminde popüler olmuş gibi görünmektedir.

Söylencelerde bir çok çocuğunun ismi geçmesine rağmen, antik sikkelerde kızı Hygieia ve oğlu Telesphoros dışında diğer çocuklarının tasvirlerine rastlanmaz. *Aelius Aristides*'e (M.S. 1. y.y.) göre, Asklepios'un çocuklarının en onurlusu Hygieia'dır. Önceleri baba-kız şifa tanrısı iken, sonraları

²⁰ Bkz. D., Sear, *Greek Coins*, London, 1979, Vol. I, No. 2230.

²¹ Sear, a.g.e, s. 260 No. 2808.

²² Sear, a.g.e, No. 2813.

²³ Sear, a.g.e, No. 2985.

²⁴ Asklepios konulu sikkelere örnekler için bkz: D., Sear, *Greek Imperial Coins*, 1995, No. 391 Karia-Kos, no. 550 Epirus-Buthrotum, no. 1128 Epirus-Nicopolis, no. 979 Paphlagonia-Neoclaudiopolis, no. 1360 Trace-Pautalia, no. 1378 Pontus-Cerasus, no. 1403 Troas-Antandrus, no. 1570 Bithynia-Cius, no. 2482 Trace-Hadrianopolis, no. 2182 Troas-Assus.

(M.Ö. 480) Hygieia daha genel anlamda kurtarıcı ve tüm tehlikelere karşı sığınılır bir tanrıça olmuştur²⁵. Buna göre Asklepios'un öğretisini gerçekten takip eden ve o dönemdeki inanç dünyasında kutsal kişilikler haline gelebilen sadece iki çocuğu olduğunu düşünmek mümkündür. Hygieia çoğunlukla babası ile karşılıklı ayakta dururken, bir elinde tuttuğu bir phiale'den diğer koluna dolanmış olan bir yılanı beslerken resmedilir. Kimi sikkelerde tek başına yer alan Hygieia'nın bazı yerlerde en az babası kadar saygı gördüğü anlaşılmaktadır ve bu da Asklepios'tan beklendiği kadar onun da şifa dağıtma gücü olduğuna inanıldığını göstermektedir.

Telesphoros'un durumu biraz daha farklıdır; bazı kaynaklara göre Asklepios'un oğludur bazıları da ondan Asklepios'un yardımcılarında birisi olarak bahseder. *Telesphoros*, tedavi sanatının iyileşme ile sonuçlandığını, hastalığın sona erdiğini ve mükemmel sağlığa kavuşulduğunu sembolize eder²⁶. Genellikle Asklepios'un yanında veya Asklepios ile Hygieia'nın arasında duran, sivri külahlı bir manto giyen, kısa boylu bir çocuk veya cüce olarak tasvir edilir. O hekimlik gizinin ustası, rüyaları yorumlayan ve iyileşme dönemini kollayan bir tanrı idi²⁷. *Aristeides*, *Pausanias* ve daha bazıları, *Telesphoros*'u Bergama'nın özel tanrısı sayarlar. Bu bakımdan onun zamanının en büyük hekimi olduğunu ve ölümünden sonra öğrencileri tarafından bir mezhep kurucusu sayılarak tanrı derecesine yükseltildiğini kabul ederler. *Telesphoros* için de Asklepios gibi adaklar sunulurdu²⁸.

Asklepios ve Hygieia isimleri Roma dönemi eyaletlerde eskiden olduğu gibi kaldığı halde Roma'da çeşitli tanrı veya kutsal kişiliklerle özdeşleştirilmiş veya beraberce tasvir edilmiştir. Örneğin Hygieia'nın Roma'daki karşılığı *Salus*'tur. Aynı zamanda *Güvenlik* ve *Refah*'ı temsil eden *Salus* sağlık tanrıçasından öte bir görev üstlenir. Sikkelerde görülen *SALVS AVG*²⁹ lejantı sadece imparatorun sağlığı değil, onun refahı veya güvenliği anlamına gelmekteydi.

ANTİK KİLİKYA'DA ASKLEPIOS

Kilikya'nın çeşitli yerlerinde sağlık tanrısı Asklepios ve Hygieia'ya bir çok sunuda bulunulmuştur. *Aigeai*'da bulunan bir sunak üzerindeki Askle-

²⁵ İ., Uzel, "Anadolu Antik Şehir Sikkelerinde Asklepios Kültü", *XII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1997, s. 118.

²⁶ S. W., Stevenson, *A Dictionary of Roman Coins*, London, 1964, s. 775.

²⁷ O., Bayatlı, a.g.e., s. 62.

²⁸ İ., Uzel, a.g.e., s. 119.

²⁹ Bkz: D., Sear, a.g.e., No. 734, 735 (Antoninus Pius).

pios'a hitap eden yazıtın ilk satırından, sunağın Hygieia'ya adanmış olduğu anlaşılmaktadır. Yazıtın eski Yunanca'da "ve" anlamına gelen *καί* sözcüğü ile başlıyor olması bu sunağın Hygieia'dan başka bir tanrıya daha adanmış olduğunu göstermektedir. Adı ya başka bir sunağın üzerinde ya da bu sunağa boya ile yazılmış olan bu tanrı büyük bir olasılıkla Asklepios idi. Bu bölgede Eski Mantaş köyünün bir kaç kilometre batısındaki Andıl Tepesi'nde 1994 yılında Asklepios ile birlikte bir Hygieia kutsal alanı saptanmıştır. Burada yapılan sunular Andıl dağının güney yamacında en azından M.S. 2. y.y.'ın ikinci yarısında bu tanrıların yoğun olarak kullanılan yerel bir kutsal alanı olduğunu ortaya koymaktadır³⁰.

Hierapolis-Kastabala'da bulunan yuvarlak bir sunak üzerinde de "Kurtarıcı Tanrılar Asklepios ve Hygieia'ya, Markos Aurelios Paulinos (bu sunağı yaptırdı)" yazdığı tespit edilmiştir³¹.

KİLİKYA SİKKELERİNDE ASKLEPIOS

Antik Kilikya'da Asklepios konulu ilk sikkeler Roma döneminde görülmeye başlar. Batıda Kolybrassos (?), Lyrbe (Side yakınlarında), Laertes (Alanya, Gözüküçüklü Köyü, Karamuvar Mevkii), Elaiussa-Sebaste (Ayaş-Kumkuyu) ve doğuda Epiphaneia (Gözene-Dörtöl), Flaviopolis (Kadirli), Anazarbos (Anavarza-Dilekkaya), Mopsuestia (Misis), Tarsos ve Soloi-Pompeopolis (Mezitli-Viranşehir) gibi Kilikya şehirleri yukarıda belirtilen sebeplerle, çeşitli tipte Asklepios/Hygieia konulu sikkeler darp ettirmişlerdi.

Bünyesinde bir Asklepieion veya Asklepios tapınağı bulunan şehirler için durum biraz farklıdır. Asklepieion/Asklepios tapınağı, şehir için hem bir gurur hem de reklamı yapılması gereken bir gelir kaynağı idi. Bu durumda olan şehirler en az bir kaç sikkede Asklepios'u tek başına ayakta veya bir tahtta otururken, ya da kızı Hygieia ile karşılıklı ayakta dururken bir tapınak içinde tasvir etmişlerdir³².

Burada öncelikle kült yeri sahibi olan Aigeai ve Irenopolis şehirlerinin Asklepios kültü ile ilgili sikkeleri incelenecektir.

³⁰ M., Sayar, "Kilikya'da Tanrılar ve Kültür", *Olba II*, 1. Cilt, Mersin, 1999a, s.146.

³¹ P., Siewert, et.al, "Ergebnisse Eines Epigraphischen Forschungsaufenthalts in Hierapolis-Kastabala", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Antalya, 1990, s.204.

³² Kilikya dışındaki tapınak içinde Asklepios tasviri olan örnekler için bkz.; Sear, 1995, a.g.e. no., 1372 Peloponnesus-Epidauros ve no. 2534 (Pergamum), *SNG Deutschland*, Sammlung Hans von Aulock, Kilikien, Berlin 1966 no. 7513 Mysia-Pergamum.

Aigeai ve Asklepios

Adana'nın Yumurtalık ilçe merkezine lokalize edilen Aigeai, muhtemelen *Büyük İskender*'in ölümünden sonra Issos (İskenderun) Körfezinin kuzey girişini kontrol etmek amacıyla bu körfezin güneyindeki *Alexandreia*'nın (İskenderun) karşısına kurulmuştu³³. Aigeai şehir takvimi, *Caesar*'ın Kilikya'da bulunduğu M.Ö. 47 (Sonbahar) yılında, şehre *civitas libera* = serbest şehir statüsü vermesiyle başlar³⁴. Aigeai, *Seleukoslar*'ın anavatanı Makedonya'dan aldıkları bir isimdir ve eski Yunanca'daki *αιξ* = keçi kelimesinden türetilmiştir³⁵. Sikkelerinde şehrin gururla ilan ettiği üç övgü kaynağı vardı. Bunlar limanı, Makedonia kökenli olmaları (sikkelerindeki *MAK*, *MAKE* ve *MAKEΔONIKHC* gibi lejantlar bunu ifade eder) ve en önemlisi Asklepios tapınağı idi³⁶.

M.S. II. y.y.'da bölge şehirleri arasında büyük bir çekişme ve yarış vardı. Kilikya'nın en büyük ve önemli şehri olan Tarsos, *AMK*³⁷ ve *Metropolis* unvanlarını almıştı. Daha sonra Anazarbos da bu unvanları alıp, üstüne *ΕΝΔΟ-ΕΟΣ*³⁸ unvanını ekleyerek göstermelik de olsa prestij kazanmıştı.

Eyaletin üçüncü büyük şehri olarak Aigeai da bu yarışmaya belli şartlarda katılıyordu:

1- Özellikle Roma döneminde Kilikya Pedias bölgesinin en önemli liman şehri olarak hem deniz ticareti yapan gemiler hem de askeri filolar için önemli bir uğrak yeri idi. M.S. 3. y.y.'da imparatorlar Philippus, T. Decius, Aemilianus, Valerianus ve Gallienus'a ait sikkelerde *ναυαρχις*³⁹ unvanı görülür. Aigeai, Suriye eyaletinin askeri deniz filosunun bir üssü, ticaret filolarının mutlak bir uğrak limanıydı⁴⁰. Şehrin denizcilikle ilgisini gösteren bir çok gemi ve liman konulu sikkeler bulunmaktadır⁴¹.

³³ M., Sayar, "Antik Kilikya'da Şehirleşme", XII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım, Ankara, 1999b, s. 198.

³⁴ Kubitschek, 1909, s. 23.

³⁵ Makedonia'daki Aigai, Makedonlular'ın ilk başkentiydi ve şehrin ilk sikkelerinin temel konusu geçidir; bazı örnekler için bkz., Sear, 1979, a.g.e. Vol. 1, 1292, 1293.

³⁶ L., Robert, "De Cilicie A Messine et a Plymouth", *Journal Des Savants*, Paris, 1973, s.184.

³⁷ İlk, En büyük, En Güzel.

³⁸ Ünlü, meşhur; şanlı şerefli, muhteşem.

³⁹ Deniz kenarında kurulu şehirlerin, denizcilikle ilgili önemini belirtmek için aldıkları unvan.

⁴⁰ L., Robert, a.g.e., s. 171.

⁴¹ Bkz., SNG Switzerland I Cilicia, Levante, Berne, 1986, no. 1736, 1739/40, 1746, 1749, 1767, 1769, 1784.

2- Epidauros, Kos ve Pergamon'dakiler kadar önemli olan bir Asklepios tapınağı vardı⁴².

Böyle önemli bir tapınma ve tedavi merkezine sahip olmak şehre büyük ekonomik gelir sağlayabiliyordu. Suriye yolu üzerinde bir liman şehri olduğu için gerek ticaret gerek askeri gerekse de dini inanç ve tedavi amacıyla, bir çok yerden insanlar buraya geliyordu. Tapınağı ziyaret eden insanlar için sunu malzemeleri, tanrı/tanrıça heykelcikleri, sunu çelenkleri ve adak hayvanları satışı önemli bir gelir kaynağını teşkil etmekteydi. Ayrıca tapınakta yapılan tedaviden de para kazanılıyordu⁴³. O günlerde elden ele dolaşan ve bir çeşit broşür niteliği taşıyan sikkelerde şehrin bu kadar değerli özelliklerinin yer alması son derece doğaldı. Yaygın medyanın bulunmadığı bir ortamda ve şehirler arasında büyük bir ekonomik ve sosyal prestij yarışı varken, şehirler kendilerine özgü niteliklerini yoğun bir şekilde sikkelerinde anlatmaya çalışıyorlardı⁴⁴.

Kurtarıcı tanrılar Asklepios ve Hygieia, Aigeai şehrinin baş tanrıları idi. Büyük bir ihtimalle Aigeai'dan götürülmüş olan ve şimdi *Messina*'da bulunan Antoninus Pius dönemi'ne ait bir yazıtta:

Ἀσκληπιῶ	Asklepios
καὶ Ὑγείᾳ	ve Hygieia
σωτηρσιν	kurtarıcılar (tanrılar)
πολιουχοῦ	şehrin hamileri

yazdığı tespit edilmiştir⁴⁵.

Aigeai'lı hatip *Philostratos* (170-245) *Sofistlerin Hayatı*, II, 4'te *Publius Anteius Antiochus* isimli birisinden bahseder. Bu adam anavatanının Asklepios'una çok derinden bağlı imiş. Daha sonra şöyle anlatır: *Gecelerinin büyük bir bölümünü Asklepios tapınağında uyuyarak, rüyalar ve yorumları hakkında insanlarla konuşarak geçirirdi. Evet, o uyanık durumdayken tanrı*

⁴² R., Ziegler, "Aigeai, der Asklepioskult, das Kaiserhaus der Decier und das Christentum", *Tyche* 9, Deutschland, 1994, s.187 - Levha 27.

⁴³ R., Ziegler, a.g.e., s. 206.

⁴⁴ Asklepios konulu sikkelerin az bulunmasının sebeplerinden bir tanesi de sevilen bir tanrının tasvirlerinin yer aldığı sikkelerin farklı yerlerden gelenler tarafından beraberlerinde götürülmesi olabilir. Tahberer koleksiyonunda bulunan ve muhtemelen Yumurtalık civarında bulunmuş olan Kos şehrine ait Asklepios/yılanlı asa konulu (von Aulock 8176) sikkeler, farklı yerlerdeki Asklepios tapınaklarını ziyaret eden kişilerce Aigeai'ya getirilmiş olmalıdır.

⁴⁵ L., Robert, a.g.e., s. 161.

onunla konuşmuş; Antiochus'un hastalıklarını çıkarmak için güzel bir cesaretle sanatını kullanmış⁴⁶.

Aynı Philostratos, *Tırana* (Kemerhisar)'lı Pythagorasçı Filozof Apollonios'un *Hayatı* adlı eserinde, filozofun Aigeai, Asklepios tapınağında kaldığını ve burada yapılan uygulamaları detaylı bir şekilde anlatır⁴⁷.

Buna göre, Aigeai Asklepios tapınağı sadece Sağlık Tanrısına sunular yapılan bir yer değil ama Asklepeiadlar'ın görev aldığı gerçek bir Asklepieion idi.

Erken dönem sikkelerinin en önemli ön yüz konusu Athena, Herakles, Zeus gibi Hellenistik tanrılarla birlikte şans tanrıçası olarak da bilinen şehir tanrıçası Tykhe'nin kule taçlı büstü iken, arka yüz konuları bir at başı ve oturan veya ayakta duran keçi tasvirleridir. Şehrin isminin de keçi anlamına geliyor olması ve keçinin artık şehrin sembolü olması, daha sonraki sikkelerinde keçi tasvirlerinin sıkça yer almasının sebeplerinden birisidir. Bu nedenle Aigeai'daki Asklepios konulu sikkelerde görülen keçi tasvirlerinin Asklepios'un kutsal hayvanı olan keçi ile karıştırılmaması gerekir.

Aigeai antik şehirde herhangi bir resmi kazı yapılmadığı için Asklepios tapınımı ile ilgili bilgiler şimdilik sınırlı sayıdaki antik çağ yazarının kitaplarında yazılanlara, ele geçen yazıtlara ve şimdilik en detaylı bilgileri veren sikkelere dayanmaktadır. Antik çağ coğrafyacıları ve gezginlerinden Strabo (M.Ö. 64/3 - M.S. 23) *Geographika*'da,⁴⁸ Pomponius Mela (M.S. 1. y.y.) *Chorographia*'da⁴⁹ ve Claudius Ptolemy (M.S. 90-168) *Geography*'de,⁵⁰ Kilikya bölgesini anlatırken Aigeai'yi küçük bir şehir olarak tarif ederler ve bir Asklepieion'un varlığından bahsetmezler.

Aigeai'da Asklepios Konulu Sikkeler

Üzerinde tarih bulunan Asklepios konulu ilk sikkelere Marcus Aurelius'un (161-180) Caesar olduğu (139-161) dönemde rastlanır. Ön yüzünde imparatorluk veliahdının çıplak başlı büstü bulunan sikkenin arka yüzünde, S. Alexander döneminde daha küçük boyuttaki sikkelerde tekrar kullanılacak olan, bir yumurtağa dolanan yılan tasviri görülür (Res.2).

⁴⁶ L., Robert, a.g.e. s.184.

⁴⁷ L., Robert, a.g.e., s. 185.

⁴⁸ Strabon, *Coğrafya Anadolu* (Kitap:XII,XIII,XIV), İstanbul, 1987,V,18.

⁴⁹ P., Mela, a.g.e. I, 68,69, 70.

⁵⁰ C., Ptolemy, *The Geography*, New York 1991, V, VII (Aegae).

Bununla beraber, oldukça silik olmasına rağmen Aigeai şehrine ait olduğu belli olan British Museum kayıtlarındaki bir sikke, daha önceki dönemleri işaret eder. Bu sikkenin ön yüzünde sakallı Asklepios başı ve hemen önünde yılanlı asası, arka yüzünde ise, daha sonraki örneklerinden çok farklı bir şekilde ayakta duran Hygieia tasviri bulunur (Res.1). Arka yüz lejantındaki tarih tam okunamadığı için kesin olarak tarihlenmek mümkün olmamakla beraber gerek figürlerin stili, gerekse lejantın yukarıdan aşağı dik olarak yazılmış olması ve ayrıca *Caligula* (37-41)⁵¹ dönemine ait bir başka Aigeai sikkesi ile gösterdiği büyük benzerlik nedeniyle⁵² bu sikkenin erken Roma dönemine tarihlenmesi mümkündür. Antoninus Pius dönemine ait olduğu sanılan bir yazıt da göz önüne alınacak olursa Aigeai'da Asklepios kültünün, M. Aurelius'tan daha önce başladığı söylenebilir⁵³.

M. Aurelius'tan sonra görülen ikinci en erken örnek ise *Commodus*'a (177-192) aittir. Ön yüzde Commodus'un çıplak başlı büstü bulunur ve bu sikkenin henüz Commodus imparator olmadan, *Caesar* iken (166-177) basıldığını işaret eder. Arka yüzde ise ilk defa dört sütunlu bir tapınak içerisinde, yılanlı asasına yaslanan Asklepios resmedilmiştir. Tapınak içinde tasvir edilen Asklepios konulu sikkeler, sağlık tanrısı inancının Aigeai'da iyice yerleştiğini ispat eder (Res.3)⁵⁴.

Ön yüzünde *Septimius Severus*'un (193-211) büstü bulunan büyük bronz bir sikkenin arka yüzünde, ilk örnekteki gibi Asklepios'un diademli bir büstü ve hemen önünde de kutsal hayvanı yılan yer alır (Res.4). S. Severus'un karısı *Julia Domna* için bastırılmış olan bir sikkenin ön yüzünde de imparatoriçenin büstü, arka yüzünde ise bu sefer sağlık tanrısının kızı Hygieia'nın büstü bulunur. Asklepios kültünün kutsal hayvanı yılan, bu son derece

⁵¹ Bkz., SNG Levante 1690 ve SNG von Aulock 8665; aynı sikke; ayrıca kalıp işçiliği benzerliği için Bkz., SNG Levante 1691-2 ve 1696.

⁵² Aynı sikke kalıbı oymacısı tarafından yapılmış olabilir.

⁵³ Bkz., L., Robert, a.g.e. ve P., Weiss, "Ein Altar für Gordian III., die älteren Gordiane und die Severer aus Aigeai (Kilikien)", *CHIRON* 12, 1982, s.191-205.

⁵⁴ Her geçen gün bulunan yeni sikkeler, diğer konularda olduğu gibi Aigeai-Asklepios konusunda da yeni bilgilere ulaşmamıza yardım etmektedir. Resim 2 ve 3'te görülen örnekler, ilk defa Ekim 2001 tarihinde Almanya'da yapılan bir müzayede katalogunda yer almışlardır. Katalogda sikkelerle ilgili detaylı bilgi verilmemiş olması ve sikkeleri yakından inceleme imkanı olmaması nedeniyle, daha önce hiç bir yayında görülmemiş olan ve antik Kilikya Numismatiği için son derece önemli olan bu iki sikkeden, özellikle Resim. 3'teki örneğin tarihlenmesi ve lejantı konusunda kesin bilgi verilememektedir.

güzel tasvir edilmiş Hygieia'nın omzundan boynunun ön tarafına dolanmaktadır (Res.5).

Caracalla (198-217) döneminde, Asklepios konulu ilk sikkede Sağlık Tanrısı ve Telesphoros'un bilinen figürleriyle yer alır (Res. 6) ancak bu imparatora ait billon bir sikkenin hem ön, hem de arka yüzünün Asklepios'u onurlandırması ilginçtir. Ön yüzde Asklepios'un yılanlı asası ile çok güzel bir büstü, arka yüzde ise ayakta duran Asklepios yılanlı asasına yaslanırken solunda Telesphoros, sağında şehrin sembolü oturan keçi ile birlikte resmedilmiştir (Res.7). Sikkenin ön yüz lejantunda Caracalla'nın ismi ile şehir unvanı birleştirilerek imparator onurlandırılmış. Arka yüz lejantı da şehrin köklerine duyduğu saygıyı ifade eder; "MAKEΔONIKHC EYTENOYC = Soylu Makedonyalıların".

Yine Caracalla dönemine ait bir başka sikkenin arka yüzünde Asklepios ve Hygieia ayakta (Res.8), karşı karşıya dururken, bir başkasında da ilk kez sekiz sütunlu bir tapınak içerisinde, Asklepios yılanlı asasına yaslanırken (Res.9) resmedilmiştir. Bu sikkelerin basılmasında Caracalla'nın, muhtemelen Eylül/Ekim 215'te, şehre yaptığı ziyaretin etkisi olmalıdır⁵⁵. Kilikya ziyareti sırasında Caracalla, eyaletin metropolü olan Tarsos'a önemli armağanlar ve ayrıcalıklar sunmuştu⁵⁶. Aigeai'da Caracalla adına hem billon hem de bronz sikkeler basılmış olması, hem de bu sikkelerden bir tanesinin her iki yüzünde, sikkenin basılmasına izin veren otorite yerine sadece Asklepios kültüne yer verilmiş olması, şehirler arasındaki çekişmenin sonucunda, imparator tarafından Aigeai'ye verilmiş bir rüşvet olarak değerlendirilebilir.

Aigeai şehri imparatorların sevgisini kazanmayı ve avantajlar elde etmeyi erken zamanda öğrenmiş gibi görünüyor; hemen her yeni imparator iktidara geldiğinde adına basılan sikkelerde şehrin unvanına ΑΔΡΙΑΝΩΝ, ΚΟΜΟ-ΔΙΑΝΩΝ, ΚΕΥΗΡΙΑΝΩΝ,

ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΠΟΛ... gibi imparator isimleri de eklemiş, ayrıca yazıtlarda ve sikkelerde imparatorlara tanrı sıfatı (θεοσ) ile hitap etmişlerdi. Caracalla'nın öldürülmesinin ardından imparator olan *Macrinus* (217-218) da çok kısa süren hükümrانlığına rağmen Aigeai'da adına basılan, sekiz sütunlu tapınak içinde ayakta duran Asklepios konulu sikkelerde *ΜΑΚΡΙΝΟΥΤΙΟ* unvanıyla onurlandırılmıştı (Res.10).

⁵⁵ Caracalla'nın Aigeai'yi ziyareti konusundaki tartışmalar için bkz., R., Ziegler, *Städtisches Prestige und kaiserliche Politik*, Düsseldorf, 1985, s.82, dipnot 102 ve L., Robert, a.g.e., s. 199.

⁵⁶ Tahberer, Antik Kilikya Numismatiğinde Nehir Tanrıları, (yayına hazır makale).

Eyaletlerde sikke basımının, özellikle bölgedeki askeri faaliyetlerin sıklaştığı dönemlerde arttığı görülür. Zamanının çoğunu doğu eyaletlerinde geçiren Macrinus döneminde, Aigeai'da kendisi ve oğlu *Diadumenianus* adına bir çok sikke basılmış olmasının bir sebebi de Aigeai limanına gelen çok sayıdaki Roma askerleridir⁵⁷.

Tarsos ve Anazarbos gibi Kilikya şehirlerinin çoğu, aykırı davranışları nedeniyle dönemi boyunca tüm Roma dünyasında yadırganmış olan *Elagabalus* (218-222) adına bir çok sikke basmış olmasına rağmen Aigeai darphanesi bu imparator döneminde pek aktif görünmez. Kayıtlara geçen bir sikkenin ön yüzünde imparatorun kendi büstü, arka yüzünde de ayakta duran bir kadın figürü vardır (Res.11). Detayları pek iyi görünmemekle beraber şehirdeki Asklepios kültü nedeniyle, buradaki kadın figürü *Hygieia* olarak tanımlanabilir.

İmparatorluğa getirilişi ve tahtta kaldığı sürece annesinin gölgesinde kalan *Severus Alexander* (222-235) Parthia seferi nedeniyle 231 yılında Kilikya'ya gelmiş ve bölgenin önemli şehirlerini ziyaret etmişti. *Severus Alexander*'in, 222 yılında imparator olmasından neredeyse 229 yılına kadar, Kilikya'da sikkelerine tarih atan şehirlerde, ya hiç ya da çok az sikke basılmıştır⁵⁸.

Aigeai darbı S. Alexander sikkelerinin konuları daha öncekilerden farklı ve zengindir. 229 tarihli ilk sikkenin ön yüzünde imparatorun defne taçlı büstü, arka yüzünde ise bir sepet içindeki yumurtaya dolanan yılan ve sepetin her iki tarafında birer meşale bulunur (Res.12). Bu sikkedeki sepet ve yılan tasvirlerinin *Dionysos* kültünün sembollerinden birisi olan *Cista Mystica*'nın içinden çıkan yılan ile ilgisi yoktur. Çukurova'nın tarımsal verimliliğin koruyucusu, tanrıça *Demeter*'in sembolü meşaleler,⁵⁹ Asklepios'un kutsal yılanı ile birlikte resmedilerek iki kült ilişkilendirilmektedir⁶⁰.

⁵⁷ Aigeai'da basılan Macrinus ve Diadumenianus sikkeleri için bkz., SNG Levante 1744-1754, *SNG France 2 Cilicie*, Paris 1993 (bundan sonra SNG Paris olarak anılacaktır), no. 1342-2356. Bu sikkelerde Asklepios konusu ile birlikte özellikle şehrin limanı ve deniz feneri, yelkenli ve kürekli kadirga, Sarapis-Isis büstleri, Büyük İskender, Genç Herakles olarak Büyük İskender, Atlı bir savaşçı (Büyük İskender?) ve Roma döneminde uydurulmuş bir hikayeyi tasvir eden boynuzlarına birer meşale bağlanmış olan keçi, resmedilmiştir.

⁵⁸ R., Ziegler, 1985, a.g.e., s. 90.

⁵⁹ Demeter Karpophoros, Dionysos Kallikarpos ile birlikte üç Aigeai yazıtında görülür. Bunlardan bir tanesinde καὶ τοῖς Σεβαστοῖς, diğerinde Caracalla ve Julia Domna, üçüncüsünde ise ismi belli olmayan bir imparator ve imparatoriçe için, muhtemelen yine Caracalla ve Julia Domna ya da Severus Alexander ve Julia Mamaea adına yapılan ithaf yazıtlarındadır. Bkz., L., Robert, a.g.e., s. 166, 167, 168; P., Weiss, a.g.e., s. 194.

⁶⁰ Belki de burada kutsal yılanın doğumu Demeter'in meşaleleriyle müjdeleniyordu.

Yumurtalık kumsalları bugün de büyük deniz kaplumbağalarının uğrak ve yumurtlama alanlarından birisidir⁶¹. Zaten modern ismi de buradan gelmektedir. Daha sonra da görüleceği üzere Hygieia bir çok kereler içinde yumurta olan bir kaptan kutsal hayvanı yılanı beslerken resmedilmiştir. 229 tarihli bir başka sikkenin ön yüzü bir önceki gibi imparatora ayrılmışken, arka yüzde, ilk defa M. Aurelius'a ait bir sikkede görülen,⁶² yumurtaya dolanan Asklepios'un yılanı tasvir edilmiştir (Res.13). Sikke çok küçük olmasına rağmen, yumurtanın alt tarafında bulunan bazı baş ve kol benzeri figürler, Edoardo Levante tarafından, yumurtadan çıkan kaplumbağa olarak tanımlanmaktadır⁶³.

Aigeai'da Asklepios kültü ile ilgili olarak S. Alexander'e ait en ilginç sikkelerden bir tanesi de hem 229 hem de 230 tarihinde basılmış olanıdır. Bu sikkenin de ön yüzünde geleneksel bir şekilde imparator, arka yüzünde ise etrafına yılan dolanan sandaletli bir ayak ve üzerinde de küçük bir Asklepios büstü bulunur (Res.14)⁶⁴. Mısır, Alexandria darpharında da üstünde bir Sarapis büstü bulunan ayak tasvirlerine rastlanır⁶⁵. *Sarapis* (veya Serapis) *I. Ptolemy* (323-285) tarafında Mısır'da, hem Yunanlılar'ın hem de Mısırlılar'ın paylaşacağı bir kült sağlamak için yarattığı, aralarında Asklepios'un da bulunduğu bir dizi tanrının özelliklerine sahip Mısırlı bir tanrıdır⁶⁶. Denizcilerin de koruyucu tanrısı olarak bilindiğinden, özellikle Anadolu'nun bir çok limanında ona tapınılırdı. Kilikya şehirlerinin Sarapis'e gösterdikleri ilgi hiç de azımsanacak boyutta değildir. Buradaki ayağın Sarapis'e ait olduğunu düşünmek doğru olabilir çünkü Mısırlı tanrılar Isis ve Sarapis'in Aigeai'da doğal olarak sevildiğini gösteren sikkeler vardır⁶⁷. Ayrıca yılan, Sarapis'in de

⁶¹ P., Weiss, a.g.e., dipnot 54'te, Yumurtalık kelimesinin kökeni açıklarken, Yumurtalık Kaymakamının sayısız deniz kaplumbağasının sahile yumurta bırakuklarını anlattığını, ayrıca bölgenin yerlisi olan E. Levante'nin de kaplumbağa yoğunluğundan bahsettiğini yazıyor.

⁶² Bkz., Resim 2.

⁶³ Bkz. SNG Levante 1758-9.

⁶⁴ 229 tarihli olanlar için bkz., SNG Paris 2360, Lindgren / Kovacs, *Ancient Bronze Coins of Asia Minor and the Levant from the Lindgren Collection*, San Mateo, 1985, no. 1404. 230 tarihli olan için bkz., SNG Levante 1763.

⁶⁵ G. F., Hill, *BMC Lycaonia, Isauria and Cilicia*, London, 1900, s. cxvi, ayrıca bkz., Sear, 1995, a.g.e. no. 4196 (Pisidia-Isinda); ama bu sikkedeki ayak üzerinde Asklepios büstü veya yılan yoktur.

⁶⁶ J. M., Jones, *A Dictionary of Ancient Roman Coins*, London, 1990, s.209.

⁶⁷ L., Robert, a.g.e., s. 194, dipnot 143. Sarapis-Isis konulu Aigeai sikkeleri için bkz., SNG Levante 1734, 1744, 1764, SNG Paris 2336, 2343.

kutsal hayvanıdır⁶⁸. Mısır'da Commodus ve Marcus Aurelius'a ait sikkelerde Asklepios bir ayak üzerinde resmedilmiştir. Tam karşılığı açık olarak bilinmemekle beraber, ayak Mısır hieroglif dilinde *yer* veya *pozisyon* anlamına geliyordu⁶⁹. Eğer *yer* anlamını doğru olarak kabul edecek olursak, sikkemizin arka yüzündeki kompozisyon, *Asklepios'un* (şehrini) *yerini* ifade ediyordu⁷⁰.

230 tarihli bir başka sikkenin arka yüzünde ise daha sonra Severus Alexander'in büstünün önünde de görülecek olan, üzerinde kartal bulunan yılanlı asa tasviri bulunuyor (Res.15)⁷¹.

Severus Alexander'in Parthia seferi sırasında 231 yılında Aigeai'yı şahsen ziyaret etmesi nedeniyle 230/1 ve 231/2 tarihi taşıyan ilginç konulu büyük sikkeler darp edilmiş ve bu sikkelerde ilan edildiği gibi, Aigeai şehri ilk defa *Neokoros* unvanı ile ödüllendirilmişti⁷². Neokoros, bir eyalette imparator kültüne ayrılmış tapınak kuran şehre verilen bir unvandı. Tarsos ve Anazarbos bu unvanı daha önce almıştı⁷³. Bununla beraber Asklepios ve Hygieia'nın Aigeai'nın kurtarıcı ve koruyucu baş tanrıları olduğu ve antik çağın en önemli Asklepieionlarından bir tanesinin burada olduğu zaten bilinmekteydi⁷⁴. Bu durumda Asklepios tapınağının yerini Neokoros alacakmış gibi görünmesine rağmen tapınakta Asklepios tapınımı ilk sırada yer almıştı. Hatta imparator ve Asklepios aynı tapınak içinde yoldaş tanrılar (συνάοι θεοί) olarak saygı görmüşlerdi⁷⁵.

Bunun en güzel örneklerinden bir tanesi Severus Alexander adına basılan bir sikkede görülür. Ön yüzde imparator bir Asklepios rahibi diademi ile askeri kıyafet içinde resmedilmiş; daha ilginç olanı ise lejanttaki APX(IEPEA) ME[ΓΙΣΤON] OIK(QYMHΣ) K(AI) AΣKΛH(ΠIOY) ifadesi-

⁶⁸ S.W., Stevenson, a.g.e. s.735.

⁶⁹ J. W., Curtis, 1956, *The Coinage of Roman Egypt, A Survey*, reprinted by ANA, Plate XLIII, 1956, s. 60.

⁷⁰ Atina, Ulusal Müzede bulunan bir rölyefte, Asklepios büyük bir bacağa sarılırken resmedilmiştir; aşağıda solda ise, bir kare oyuk içerisinde bir çift ayak tasviri bulunur; bkz., Levi, a.g.e., s. 162. Bu tasvir de *Asklepios'un yeri* düşüncemizi destekliyor.

⁷¹ Bkz., Resim. 21, 22.

⁷² Weiss, a.g.e., s. 201.

⁷³ Traianus Decius döneminde Anazarbos üçüncü neokoros unvanı ve yeni bir agon imtiyazı almıştı; aynı tarihte Tarsos'un sadece iki neokoros unvanı vardı, bkz., R., Ziegler, 1985, a.g.e., s. 99.

⁷⁴ R., Ziegler, 1994, a.g.e., s. 200.

⁷⁵ P., Weiss, a.g.e., s. 202, 203.

dir. Buna göre imparator şehirde yapılacak festival/spor karşılaşmalarının ve Asklepieion'un baş rahibidir. Bu unvana uygun olarak arka yüzde, ayakta duran Asklepios'un karşısında duran Severus Alexander kolunda yılanlı asa tutuyor ve sunak üzerinde adak yapıyor; arkasında duran şehir tanrıçası ise kendisini taçlandırıyor, yani Aigeai şehri imparatoru onurlandırıyor. Böylece şehre Neokoros unvanı verilmesinin hem şehre hem de imparatora sağladığı avantajlar gözler önüne seriliyor (Res.16).

230/1 tarihli sikkelerden bir tanesinde daha önce de kullanılan *sepet içinde yılan ve iki tarafında meşale* konusu tekrar karşımıza çıkar (Res.17). Aynı seride basılmış bir başka sikkenin arka yüz lejantında Aigeai halkının Makedonyalı geçmişi ve Neokoros'u onurlandırılıyor: MAK EVT ... ΘΕΟΦ ΝΕΟΚΟΡΟV (sic) ΑΙΓΕΑΝ⁷⁶.

Severus Alexander adına basılan bir başka sikkede ilk kez Telesphoros, ayakta duran ve asasına yaslanan Asklepios ve şehrin sembolü keçi ile birlikte yer alır (Res.18).

Ön yüzünde Severus Alexander'i Asklepios rahibi diademi ile gördüğümüz bir başka örneğin arka yüzünde, kısa *chiton* giyen imparator Asklepios tapınağı önünde ayakta dururken tasvir edilmiş; sol elinde, ucunda kartal bulunan yılanlı asa, sağ elinde ise önündeki sunakta libasyon yaptığı bir phiale tutuyor (Res.19). Aigeai'da ucu kartallı, yılanlı asa sadece Severus Alexander'in sikkelerinde görülür ve imparatorun Asklepios tapınağının baş rahibi olması nedeniyle muhtemelen Asklepios'un yılanlı asasından öykünerek imparatorluk sembolü kartalın eklenmesiyle uydurulmuştur. Tanrının sembolü yılanlı asa ile birlikte resmedilen imparator *Yeni Asklepios* sayılıyordu ve tapınakta yapılan törenleri idare etmek zorundaydı⁷⁷. Bu sikkede, imparatorun muhtemelen bu törenlerden birini yönetmesi canlandırılıyor.

Asklepios'un kendisi de bir çok kereler yılan olarak tasvir edilmiştir. Daha önce de değinildiği gibi Asklepios, Epidauros'tan Roma'ya yılan formunda götürülmüştü. 231 tarihli sikkelerden bir tanesindeki başı havada, sağa kıvrılarak ilerleyen yılan, Asklepios'un kendisini sembolize etmektedir (Res.20). Romalılar, tıbbın yaratıcısı, Apollon'un oğlu Asklepios'a bir yılan formunda tapınıyorlardı. Yılanın deri değiştirmesi, yeniden gençleşme

⁷⁶ Bkz., SNG Paris no. 2369. MAK = Makedonya / EVΓENIC = Asil, soylu / ΠICTHC = Sadık / ΘΕΟΦΙΑΗΣ = tanrıların sevgilisi / ΝΕΟΚΟΡΟΝ – imparatora ithaf edilmiş tapınağın koruyucusu.

⁷⁷ L., Robert, a.g.e., s. 197.

anlamına geldiği için bu tanrıya inananlar yılandan hayatlarını yenilemesini ve yaşlanmayı geciktirmesini bekliyorlardı. Bu nedenle yılan yenilenmenin sembolü olmuştur⁷⁸.

Adana Müzesi'ne kayıtlı koleksiyonerlerden Sayın Ö. Çamurdan'ın sikke koleksiyonu üzerinde yaptığımız araştırmalar sırasında, Severus Alexander'e ait bir Aigeai sikkelerinin daha önce yayınlanmamış olduğunu tespit ettik⁷⁹. Rahip diademi giyen imparator büstlü ön yüz daha önce yayınlanmıştır⁸⁰. Fakat sekiz sütunlu tapınak içinde yılanlı esasına yaslanarak ayakta duran Asklepios tasvirli arka yüz şimdiye kadar görülmemiş, yeni bir kalıptan basılmış bir örnektir (Res.21). Maalesef sikke çok yıpranmış olduğu için arka yüz lejantı tam olarak okunamıyor ama imparator kültürünü işaret eden ΝΕΩ-ΚΟΡΟY sözcüğü belirgindir.

231/2 tarihli daha küçük bir sikkede ise rahip diademli Severus Alexander başının önünde, daha önceki sikkelerinden birisinin arka yüz konusu, ucunda kartal olan yılanlı asa dikkati çekiyor. Arka yüzde Asklepios, yan sütunları ve kiremitli çatısı da görünen dört sütunlu bir tapınak içerisinde ayakta durmaktadır (Res.22).

Aynı tarihli son sikke Aigeai şehrinin tapınağa nasıl sahip çıktığını anlatması bakımından güzel bir örnektir. Ön yüzde Asklepios rahibi olarak imparator, arka yüzde de oturmakta olan şehir tanrıçası sağ elinde, bir önceki sikkede resmedilmiş olana çok benzeyen, küçük bir Asklepios tapınağı tutmaktadır; önde şehrin sembolü oturan bir keçi vardır (Res.23).

İmparatorluğu boyunca gölge gibi oğlunun arkasında olan *Julia Mamaea* için Aigeai'da basılan sikkelerden bir tanesinin arka yüz konusu da doğal olarak Asklepios kültüne ayrılmıştı. Sikkenin ön yüzünde Mamaea'nın büstü, arka yüzünde yılanlı esasına yaslanarak ayakta duran Asklepios, iki yanında duran Telesphoros ve keçi ile birlikte resmedilmiştir (Res.24).

Aigeai şehrine Neokoros ayrıcalığı veren ve Asklepios tapınağı baş rahibi ilan edilen Severus Alexander'in, *Maximinus* tarafından öldürülmesi nedeniyle şehir yeni imparatora tavır koymuş ve onun adına sikke basmamıştır⁸¹.

⁷⁸ S. W., Stevenson, a.g.e., s. 734.

⁷⁹ Bu sikke, diğer bazı yayınlanmamış Kilikya sikkeleri için bakz., B. Tahberer, "Some Unpublished And Rare Coins From Ancient Cilicia", *The Celator*, October 2001, s. 24-28 ve 34.

⁸⁰ Bkz., SNG Levante 1771.

⁸¹ P., Weiss, a.g.e., s. 196.

Asia valiliği de yapmış olan *Pupienus*, *Balbinus* ile birlikte sadece doksan dokuz gün imparatorluğu paylaşmış⁸² olmasına rağmen, bir çok Kilikya şehrinde olduğu gibi Aigeai'da da adına sikke basılmıştır. Ön yüzü imparatora ayrılmış olan sikkede, bir önceki örnekte olduğu gibi, Asklepios, Telesphoros ve keçi arka yüz konusu olarak seçilmiştir (Res.25).

Maximinus'u tahttan indirmeleri için senato tarafından seçilen Pupienus ve Balbinus, kendilerinden önce Afrika eyaletinde bir ayaklanma başlatan ama imparator ilan edilmelerinden çok kısa bir süre sonra öldürülen baba-oğul Gordianuslar'ın⁸³ popülerliğinden yararlanmak ve senatoya rağmen kendilerini istemeyen askerlerin tepkisini azaltmak için I. Gordianus'un torunu⁸⁴ III. Gordianus'u Caesar rütbesine yükselttiler. Bunun ardından, bir tanesi de Aigeai de olmak üzere, Roma İmparatorluğu'nun her tarafında üçünü birlikte konu alan sikkeler darp edildi⁸⁵. Ön yüzde, ortada III. Gordianus olmak üzere üç imparatorun büstü, arka yüzde ise ilk defa Asklepios, Hygieia ve Telesphoros birlikte tasvir edilmiştir (Res.26)⁸⁶.

Yumurtalık'ta 1981 yılında Peter Weiss'ın tespit ettiği, bir bölümü Hygieia ve Asklepios'a ithaf edilmiş olan üç bölümlü bir sunağın 238 yılına ait A bölümünün, III. Gordianus, I – II. Gordianus ve daha önceki imparatorlar Severus Alexander, Septimius Severus, karısı Julia Domna ve Caracalla'ya ithaf edildiği anlaşılmaktadır⁸⁷. Tarsos ve Anazarbos'u ziyareti nedeniyle bu şehirlere ait çok sayıda sikkesi olmasına rağmen III. Gordianus adına Aigeai'da fazla örneğe rastlanmaması ilginçtir⁸⁸.

⁸² M., Grant, *The Roman Emperors*, New York, 1997, s. 146.

⁸³ Babası I. Gordianus ile imparator ilan edilen II. Gordianus, Numidia valisi Capellianus ile yaptığı savaşta hayatını kaybedince I. Gordianus da kendini asmıştır (bazı kaynaklara göre savaştan önce kendisini asmış), M., Grant, a.g.e., 141.

⁸⁴ Muhtemelen kızının oğludur.

⁸⁵ Kilikya'da sadece Aigeai, Tarsos ve Ninica-Claudiopolis Pupienus-Balbinus adına sikke darp etmiştir. Bkz., P., Weiss, a.g.e., s. 196.

⁸⁶ Bu sikkede geniş bir kalıp üzerine, çok büyük bir incelik ve detayla, tam bir sanat şaheseri niteliğinde işlenmiş olan imparator büstleri, imparatorların her birinin bireysel özelliklerini bütün çıplaklığı ile gözler önüne seriyor. Sikke kalıbı oymacısı, arka yüzde de ne kadar usta olduğunu ispat edercesine tanrıları alışlagelmiş pozlarında ve bütün sembollerıyla birlikte, neredeyse üç boyutlu olarak resmetmeyi başarmıştır.

⁸⁷ Bkz., P., Weiss, a.g.e., s. 193.

⁸⁸ Daha da garip olanı bir aydan daha kısa bir süre imparator olmalarına rağmen I ve II. Gordianus için sikke basmış olan tek şehir Aigeai'dir. Bkz., P., Weiss, a.g.e., s. 196. Ön yüzünde iki imparatorun başları, arka yüzünde de bir kaide üzerinde duran kanatları açık bir kartal olan bu sikke E. Levante tarafından hazırlanan RPC-7'de yayınlanacaktır.

İmparator ailesinin tüm üyeleri, *I. Philippus* (M.S. 244-249), *II. Philippus* ve *Otacia Severa*'yı bir araya getiren bir diğer örneğin de arka yüz konusu tapınak içinde ayakta duran Asklepios ve Telesphoros'tur. Bu kez sağlık tanrısı ve oğlu, alınlığında bir kartal bulunan altı sütunlu bir tapınak içerisinde görülür (Res.27).

II. Philippus (244-247 yılları arasında Caesar iken) adına basılan iki sikke daha dikkati çeker; Bunlardan birincisinin arka yüzünde her iki yanında Telesphoros ve keçi bulunan Asklepios bildik pozunda ayakta durmaktadır (Res.28), ikincisinde ise sola doğru oturmakta olan şehir tanrıçası, Resim. 23'dekine benzer bir şekilde, küçük bir Asklepios tapınağı tutar (Res.29).

I. Philippus'un karısı *Otacia Severa* için basılmış olan bir sikkenin arka yüzünde Asklepios kültü ile ilgili bir başka konu işlenmektedir; içinde üç yumurta bulunan bir kâse (veya phiale) ve aralarında iki yılan (Res.30). Arka yüz lejantunda, daha önce de Aigeai şehrinin gelenekselleştirdiği gibi imparatorun ismi şehrin unvanına eklenerek, imparator onurlandırılır.

Her zaman gurur duyduğu Asklepieion'u ve Asklepios sembollerini sikkelerinde kullanan Aigeai şehri Traianus Decius'un karısı *Herennia Etruscilla* adına darp edilen bir sikkenin arka yüzünde hem çok farklı bir konu olan Zodiak Halkası yer alır, hem de ilk kez şehrin unvanına *ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ-ΠΟΛΕΩC* = Asklepios Şehri, unvanını ekleyerek Sağlık Tanrısının şehir ve dünya için ne kadar önemli bir yer olduğunu anlatmaya çalışılır (Res.31). Bu sikke Aigeai'nın bütün *Imperium Romanum*'da *Asklepioupolis* ismini resmen kullanma ayrıcalığını elde eden ilk ve tek şehir olduğunu ispatlar⁸⁹. İleride *I. Valerianus* adına basılacak bir başka Aigeai sikkesinde (bakz. Resim.40) çok daha açık ve net bir şekilde işlenecek olan Zodiak halkası, eski Yunanca'da (ζωδία) "Zodiakos" = hayvanlı anlamına gelmektedir. Zodiak halkası, antik astronomların bildiği uzaydaki bütün yıldız ve gezegenlerin pozisyonlarını içeren bölgeyi temsil eden halkadır⁹⁰. Zodiak halkası içinde oturan Aigeai keçisi (halkı veya şehri), bir Asklepios şehri olarak Aigeai'nın bilinen tüm evrenin merkezi olduğunu iddia ediyordu⁹¹.

⁸⁹ R., Ziegler, 1994, a.g.e., s. 199.

⁹⁰ J. M., Jones, a.g.e., s.248 ve S. W., Stevenson, a.g.e., s. 927.

⁹¹ Hadrianus'a ait bir madalyon imparatoru, belki de *Aeternitas* (sonsuzluk) fikrinin bir sembolü olarak, Zodiak sembollerini içerisinde gösterir. Büyük Constantinus'a ait bir *aureus*'ta imparator bir Zodiak halkası tasviri tutarken resmedilmiş; lejant ise *RECTOR TOTIVS ORBIS* = *Bütün Dünyanın Hakimi*. Zodiak burada evrenselliği ve imparatorluk gücünün sürekliliğini (kalıcılığını) sembolize ediyor olmalı, krş. J. M., Jones, a.g.e., s. 329.

Asklepios kültü ile ilgili bir sonraki sikkeler, o sıralarda nispeten küçük bir grup olmakla beraber hızla yayılan Hristiyanlığa karşı sert uygulamalarıyla ünlü imparator *Traianus Decius*'un⁹² büyük oğlu *Herennius Etruscus* (Res.32)⁹³ ve küçük oğlu *Hostilianus Caesar* (250-1) adına basılmıştır. *Hostilianus* sikkelerinin arka yüzünde, ilk defa bir imparatoriçe, *Augusta* rütbesine yükseltülen *Herennia Etruscilla*'nın (*Hostilianus*'un annesi) büstü, *Hygieia* olarak resmedilmiştir (Res.33)⁹⁴. İmparatoriçenin örtülü ve stephaneli büstünün omzuna dolanan bir yılan, muhtemelen içinde yumurta olan bir tabaktan besleniyor⁹⁵.

Kendi askerleri tarafından öldürülen *Trebonianus Gallus* ve oğlu *Volusian*'ın yerine imparator ilan edilen *Aemilianus* (253) ve karısı *Cornelia Supera* adına Kilikya'da sadece Aigeai'da bir dizi sikke basılmıştır. Ön yüzünde *Aemilianus*'un defne taçlı büstü olan sikkeler arasında bir tanesinin arka yüzünde, alınlığında kartal bulunan dört sütunlu bir tapınak içinde ayakta duran *Asklepios* bulunur (Res.34)⁹⁶.

Antik Kilikya'da bireysel şehir sikkeleri basma geleneğinin sonuna yaklaşıldığında, *Aemilianus*'tan sonra imparator olan ve Parthia seferi nedeniyle bölgeye gelerek Aigeai'yi da ziyaret eden *I. Valerianus* (253-260) adına basılan bir dizi sikkede *Asklepios* kültü konu edinilmiştir. Bu sikkelerin tamamının tarihi 253/4'tür.

Valerianus adına basılan sikkelerden birincisinin ön yüzünde imparatorun şua taçlı büstü varken, arka yüzde *Aemilianus* sikkeleri ile hemen aynı kalıbın kullanıldığı dikkati çeker; dört sütunlu tapınak içinde ayakta duran ve yılanlı asasına yaslanan *Asklepios* (Res.35). Arka yüz lejantı şehrin imparator kültü için bir tapınağı olduğunu ve denizcilik konusundaki önemini irdeler.

⁹² Papa Fabianus'u idam ettirdikten sonra, "Roma'da bir piskopos daha görmektense, tahtuma bir rakip çıktığı haberini almayı çok daha fazla tercih ederim", dediği söylenir, bkz., M., Grant, a.g.e., s. 157.

⁹³ Çalışma yayına hazırlandığı sırada maalesef bu sikkenin resmi elimize ulaşamadığı için burada veremiyoruz.

⁹⁴ Bu konudaki açıklamalar için bkz., Ziegler 1994, a.g.e., s. 198.

⁹⁵ Bu sikkenin ön yüz lejantını [Γ(AIOC) OV(ALENC) OC(TIAIANOC) M(ECCIOC) KVINTOC Θ KV CEBA], R. Ziegler "Aigeai, der Asklepioskult, das Kaiserhaus der Decier und das Christentum" başlıklı çalışmada titiz bir şekilde araştırarak lejantta geçen Θ KV harflerini Θ(ΕΟΥ) K(ΟΥΙΝΤΟΥ) V(ΙΟÇ) şeklinde çözümlüyor ve sikkenin *Traianus Decius*'un ölümünden sonra *Trebonianus Gallus*'un tek başına imparator olmasından az önce basılmış olduğunu belirtiyor; bkz., R., Ziegler, a.g.e., s.188-189 ve 194.

⁹⁶ Bu sikkenin benzeri ama daha iyi durumda olan iki örnek E. Levante tarafından hazırlanan RPC-9'da yayımlanacaktır.

İkinci örneğin ön yüzü de aynı konuyu işlerken, arka yüzde bu sefer yanında Telesphoros olan Asklepios tasviri yer alır; şehrin vazgeçilmez sembolü keçi, Asklepios'un sağ tarafında yer alıyor (Res.36). Ön yüzü yine şua taçlı imparator büstü olan üçüncü sikkede ise bu kez Sağlık Tanrısının kızı Hygieia, önündeki sepetten çıkan bir yılanı elinde tuttuğu bir kaptan beslerken gösterilir (Res.37). Oturan Hygieia tasvirleri oldukça nadirdir ve bu üç sikkede Asklepios kültürünün tüm elemanları yani Asklepicion, şifa tanrısının kendisi, Telesphoros ve nihayet kızı konu edinilmiştir.

Aigeai halkı şehirlerini ziyaret eden imparatorları geleneksel olarak Asklepios rahibi ilan ediyorlardı. Sikkelerdeki imparator büstünün hemen yanına resmedilen yılanlı asa, bu onurlandırmanın bir işaretiydi (Res.38). Ön yüzünde, Asklepios olarak Valerianus'un defne taçlı büstü ve yılanlı asası bulunan bu sikkenin arka yüzünde bulunan Gorgon başı etrafındaki *Zodiak* sembollerini içeren halka, Aigeai şehrinin o zaman bilinen evrenin merkezi olduğunu bir kez daha ilan ediyordu⁹⁷.

Aynı ön yüz konulu bir başka sikke Aigeai'daki önemli bir olayı işaret eder. Bu sikkenin arka yüzünde, daha önce Tarsos⁹⁸ ve Anazarbos⁹⁹ darplarında sıkça görülen, aslan ayaklı agonistik masa ve üzerinde, içinde iki palmye dalı bulunan ödül vazosu, iki tarafında birer para kesesi ve masanın altında da bir amphora tasviri bulunur (Res.39). Ödül vazosu, yarışmalarda birinci gelenlere verilen bugünkü kupaların atasıdır. Palmye dalı ise, önde gelen sporculara verilen, genellikle zaferin personifikasyonu Nike'nin bir sembolüdür. Bu yarışmalar neticesinde kazanılan ödüller kupa ve palmye dalıyla bitmiyor, para keseleri ve amphora da birinci gelecek olana verilecek para ve şarap ödülünü sembolize etmektedir. Aigeai'da kutsal bir festival ve spor karşılaşmaları (*agon*) yapılması için S. Alexander döneminde izin verildiği daha önce bir sikkede ilan edilmişti (bkz., Res.16). 230/1 ve 231/2 tarihli büyük bronz sikkelerde Severus hanedanlığının son üyesi Severus Alexander, Asklepios asası ile resmedilmiş, sikkenin lejanunda da APX ME

⁹⁷ Tabii bu tür yakıştırmalar sadece bölgesel bir anlam ifade ediyordu. Özellikle bu dönemde birçok sansasyonel konulu sikke basılmış olmasında, imparator Valerianus'un Parthia seferi nedeniyle büyük bir orduyla bölgede bulunmasının büyük etkisi vardı.

⁹⁸ Agonistik masa konulu Tarsos sikkeleri için bkz., SNG Levante no. 1138, 1139, 1185, SNG Paris no. 1465, 1356, 1662, 1663, 1678, 1686, 1687, 1699, 1701, 1820.

⁹⁹ Agonistik masa konulu Anazarbos sikkeleri için bkz., SNG Levante no. 1424, 1466, 1501, 1523-5, SNG Paris no. 2065-7.

OIKE A CKAH¹⁰⁰ yazılmıştı¹⁰¹. Aynı yıl veya ertesi yıl da şehre Neokoros unvanı verilmişti ama Neokoros festivali (şenlikleri) çerçevesindeki büyük Agon ancak yirmi yıl kadar sonra gerçekleştirilecekti. Sikkelerdeki IEPOC OIKOV MENIKOC ACKAHITIOOC lejantı sayesinde bu yarışmaların Valerianus döneminde yapılmış olduğunu anlıyoruz¹⁰².

Son olarak, öncekilerle aynı ön yüz tasviri bulunan bir sikkenin arka yüzünde ise daha önce tıpkı S. Alexander'in yaptığı gibi (bkz., Resim.18), iki sütunlu Asklepios tapınağı önünde, yanar sunak üzerinde libasyon yapan togalı imparator tasvir edilir (Res.39).

Gallienus (M.S. 253-268) döneminden sonra Aigeai'da bireysel sikke darbına son verildiği için numismatik açıdan Aigeai Asklepieion'u hakkında bilgi edinemiyoruz. Bununla beraber antik çağ yazarlarından *Eusebios* ve *Salamenes Hermeios Sozomenos* (400-450 *Historia Ekklesiastike*)¹⁰³ bu muhteşem tapınağın yıkılışını anlatırlar. *I. Constantinus* (306-337)'un Hristiyanlığı kabul etmesiyle Roma dünyasının her tarafında bulunan Pagan tapınakları ya Hristiyan kiliselerine dönüştürülmüş ya da büyük ölçüde yıkılarak tahrip edilmişti. Aigeai'daki Asklepios tapınağı Kos, Epidauros ve Pergamon'daki gibi büyük merkezler arasında görülüyordu. Bu nedenle Hristiyanlar, özellikle kendi kurtarıcıları ile rekabet eden bu şifa ve din merkezi ve mabedini bir an evvel yıkmaya çalışmışlardı¹⁰⁴.

Çok ünlü olan Asklepios tapınağına insanlar büyük saygı gösteriyordu çünkü Aigeai halkı, hastaların kendi tapınaklarında iyi olduklarını, gece Tanrının görünüp hastalıkları iyi ettiğini söyleyerek öğünüyordu. İşte bu olaydan sonra *Eusebios*, *Constantinus*'un 326 yılında askerlerine bu yanlış ve sahtekarlık kaynağı tapınağı tamamen yıktırıldığını anlatır. Çünkü uzun zamandan beri bu tapınakta, rüyada ortaya çıkan *kurtarıcı* tanrı ve hekim tarafından insanların hastalıklarına çare bulunduğu söylemi büyük nefret yaratıyordu. *Eusebios* için bu *kurtarıcı* terimi gerçek kurtarıcı ile sağlıklı bir rekabet yaratıyordu. Yıkılmasının sebebi de buydu¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Asklepios ve herkese açık spor karşılaşmalarının baş rahibi.

¹⁰¹ Ama büyük bir ihtimalle *Severus Alexander*'in erken ölümü ve ondan sonra gelen imparatorlar arasındaki sürekli çekişme nedeniyle bu hak kullanılamamıştır.

¹⁰² R., Ziegler, 1985, a.g.e., s.94.

¹⁰³ Kilise tarihi.

¹⁰⁴ L., Robert, a.g.e., s. 184.

¹⁰⁵ L., Robert, a.g.e., s. 189.

Her ikisi de hastaları iyi edip ölüleri diriltikleri için Asklepios ile İsa arasında bir çok paralellikler vardı, bu nedenle sağlık tanrısı diğer tanrılardan çok daha ağır ve sert saldırılara maruz kalmıştır¹⁰⁶. Hristiyan ileri gelenlerinin Asklepios'a yönelttikleri sürekli eleştirilerin başlangıç noktası, sağlık tanrısının para kazanma aşkı üzerineydi. İskenderiyeli *Clemens* (Protrepticus 2, 30, 1f) 200 yılı civarında Asklepios'u (*ιατροξ φιλαργυροξ*) "paragöz-açgözlü hekim" olarak tarif eder¹⁰⁷. Burada Aigeai'daki Asklepios tapınağının; "Kilikyalılar'ın mabeti", "Kilikyalılar'ın koruyucu cini" olarak gösterildiğini belirtmek gerekir. Bununla beraber Epidauros'ta Asklepios Aigeotes'a¹⁰⁸ ithaf edilmiş 355 yılına ait bir sunak yazısı Aigeai'daki sağlık tanrısı inancının halen saygı gördüğünü belirtiyor¹⁰⁹. Buna göre Asklepios tapınımı açıkça ortadan kalkmamıştı ve Julianus (361-363) döneminde yeniden var olmaya devam etmişti¹¹⁰. Hristiyanlığa karşı Pagan dinlerinin savunucusu olan Julianus, kısa imparatorluğu sırasında Aigeai Asklepios tapınağını canlandırmaya çalıştıysa da, Julianus'un ölümünden sonra, tapınak tamamen yıkılmaktan kurtulamadı. Sozomenos'un anlatıtlarına bakılacak olursa, yeri tam olarak tespit edilmiş olsa bile yapılacak kazılardan bir şey bulunacağına dair pek umut yoktur¹¹¹.

Aigeai sikkeleri üzerinde görülen *karşı damgalar* (counter mark) da şehirdeki Asklepios kültü ile ilgili değerli bilgiler sunar. Karşı damga konuları arasında yılanlı asa gibi Asklepios sembolleri yanında, Asklepios büstü ve ayakta duran ve yılan besleyen Hygieia tasvirleri de yer alır.

Karşı damga olarak yılanlı asa *Galba* ile *Vespasianus* dönemleri arasına tarihlenen otonom bir sikkede görülür. Ön yüzünde Perseus başı bulunan sikkenin, arka yüzündeki miğferli Athena büstü üzerinde yılanlı asa tasvirli bir karşı damga vardır (bkz., SNG Levante 1700)¹¹². Caracalla dönemine ait bir sikkenin de ön yüzünde Asklepios başı tasvirli bir karşı damga bulunur¹¹³.

AIGEAI ASKLEPIOS TAPINAĞI

Aigeai'nın numismatik mirası şehrin ihtişamlı bir Asklepios kültüne sahip olduğunu ispat ediyor. Bu çerçevede sikkelerde tasvir edilen Asklepios tapı-

¹⁰⁶ R., Ziegler, 1994, a.g.e., s. 208.

¹⁰⁷ Ziegler, a.g.e., s. 209.

¹⁰⁸ Aigeai Asklepios'u.

¹⁰⁹ L., Robert, a.g.e., s. 193.

¹¹⁰ L., Robert, a.g.e., s. 190.

¹¹¹ L., Robert, a.g.e., s. 188, dipnot. 100.

¹¹² Ayrıca bkz., C.J., Howgego, *Greek Imperial Countermarks*, London, 1985, no. 430.

¹¹³ Bkz., C.J., Howgego, a.g.e., no. 5.

nakları da incelenmeye değerdir. Bunlar arasında Caracalla, Macrinus ve Severus Alexander dönemlerinde sekiz sütunlu (Res.9, 10 ve 21), Philippus döneminde altı sütunlu (Res.27), yine Commodus, Severus Alexander, Aemilianus ve Valerianus dönemlerinde dört sütunlu (Res. 3, 22, 23, 34, 35) ve tekrar Valerianus döneminde iki sütunlu (Res.40) Asklepios tapınakları göze çarpar. Bu farklı sütun sayılı tapınaklardan beş tanesinin (Res.10, 21,¹¹⁴ 27, 34, 35) alınlığında kimi zamanlar Aigeai sikkelerine konu olmuş olan kanatları açık bir kartal tasviri bulunur¹¹⁵. Tapınakların çoğunun alınlığı kırık kemerli¹¹⁶ bir girişe (Res.21, 22, 23, 28, 34, 35 ve 40) sahipken¹¹⁷ kimileri (özellikle erken örnekler), tipik Yunan sitili, üçgen alınlıklı olarak resmedilmiştir. Son dönemlere yakın basılan sikkelerde tapınağın sütun başlıkları *Korinth* sitili gibi görünmektedir.

Görüldüğü gibi sikkeler Aigeai Asklepios tapınağının gerçek mimari özelliklerini ortaya koyacak, birbirini destekleyen, tatmin edici bilgiler vermemektedir. Erken dönemlerde görülen önce dört, sonra sekiz sütunlu tapınak daha sonra altı, sonra yeniden sekiz (S. Alexander döneminde) ve yine aynı imparatorun sikkelerinde dört sütunlu olarak karşımıza çıkar. Bu veriler ışığında sikkelerdeki tapınak tasvirleri, sadece sikke sanatçısının sikkeye yerleştireceği elementlere göre, aslına uygun değil ama tapınak izlenimi vermesi amacıyla yapılmış olduğu düşüncesini ortaya koymaktadır¹¹⁸.

IRENOPOLIS ve Hygieia

Ovalık Kilikya'nın en doğusunda, ovanın bitip dağlık bölgenin başladığı bugünkü *Düziçi* İlçe merkezi ve çevresinde kurulmuş olan bir antik şehir ve aynı zamanda bugün de kullanılan Haruniye Kaplıcası nedeniyle antik çağda bir *Hygieia* kült yerine sahip olduğu sanılan bir şifa merkezidir. Mahalli bir

¹¹⁴ Bu sikke çok yıpranmış olmakla beraber iyi incelendiğinde alınlıkta kartal seçilebilmektedir.

¹¹⁵ Bkz., SNG Levante no. 1706, 1718-9, 1773, 1800 ve SNG Paris no., 2329-32, 2339, 2366, 2386 (distil tapınağın içinde).

¹¹⁶ Ephesos - Hadrianus tapınağının giriş kapısı gibi.

¹¹⁷ Kemerli giriş, sikke oymacısının, içine yerleştireceği figüre daha fazla yer ayırma kaygısının ürünü olabilir.

¹¹⁸ Bloesch da, Aigeai tapınağı hakkında yaptığı değerlendirmelerde, sikkelerde iki farklı tapınak tasviri bulunduğunu, bu tapınağın önce üçgen alınlıklı yapıldığı, sonradan tadilatla (modernize edilerek) kırık kemerli alınlığa dönüştürüldüğü veya birden fazla Asklepios Tapınağı olduğu görüşlerinin geçerli olamayacağını belirterek, mimaride bu tür değişikliklerin imkansızlığından bahseder. Bkz., H., Bloesch, *Erinnerungen an Aigeai*, Münzkabinett Winterthur (Schweiz), 1989, s. 36-37.

takvime bağlanan şehir yılı M.S. 51 yılının Sonbaharında veya 52 yılında başlar¹¹⁹. İmparator *Domitianus*'tan (81-96) *Gallienus*'a (253-268) kadar şehrin sikkelerine rastlamak mümkündür. Valerianus ve Gallienus dönemine ait sikkelerde değer rakamları görülür. En erken dönemlerden itibaren Irenopolis sikkelerinde bir çok karşı damga (counter mark) görülür. Bunun sebebi sikke metalinin az olması veya şehirde aktif bir darphanenin olmaması olabilir¹²⁰.

Roma döneminde Irenopolis, daha önce bahsi geçen şehirler arasındaki çekişmeye pek karışmamış gibi görünüyor. Sikkelerinin arka yüz lejantlarında Tarsos, Anazarbos ve Aigeai'daki gibi şehri onurlandıran çeşitli unvanlara rastlanmaz. Bununla beraber şehir yöneticileri, kaplıcalarının reklamını yapmaktan ve Asklepios kültünün önemli bir merkezi olduğunu vurgulamaktan geri kalmamıştır.

Bir çok Kilikya şehrinin sikkelerine konu olmakla beraber Aigeai'dan sonra sağlık tanrısı ve kızını sikkelerine en çok konu eden şehir Irenopolis'tir¹²¹. Asklepios kültünün temsilcileri boydan veya büst olarak, tek veya birlikte bu şehirde, *Maximinus* hariç bütün imparatorlar adına basılan sikkelerde görülür.

Domitianus (81-96) ve *Traianus* (98-117) adına basılan sikkelerin ortak konusu elinde tuttuğu phiale'den koluna dolanan yılanı besleyen Hygieia'dır (Res.41 ve 42). Bir çok farklı kalıptan darp edildiği anlaşılan bu sikkelerin oldukça popüler olduğu anlaşılmaktadır¹²².

F. Karbach, *Die Münzprägung der Stadt Irenopolis in Ostkilikien* başlıklı çalışmasında aynı imparatora ait bazı sikkelerin arka yüzünde bulunan defne taçlı, sakallı büstlerin Asklepios olduğunu iddia etmektedir¹²³. Bu-

¹¹⁹ F.B., Karbach, "Die Münzprägung der Stadt Irenopolis in Ostkilikien", *Jahrbuch f. Numismatik u. Geldgeschichte* 42/43, 1992/93, s. 87.

¹²⁰ Bkz., SNG Paris no. 2259, 2264, 2267, 2268, 2271, 2275, 2277; SNG Levante no. 1610, 1611, 1617, 1619, 1622, 1623, 1624, 1625; R., Ziegler, *Münzen Kilikiens aus kleineren deutschen Sammlungen*, München, 1988, no. 1335, 1346, 1347, 1351, 1352, 1354, 1355, 1357, 1358; SNG Türkiye II Tahberer Cilicia (yayına hazır) no. 499, 502, 504, 508, 509, 510, 514, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 527, 531, 532, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 542, 543; SNG von Aulock no. 5584, 5590, 5595, 5596, 5597.

¹²¹ B. Tahberer, a.g.m., s. 28.

¹²² Farklı darplar için bkz., F. B. Karbach, a.g.e., no. 4.6-9.3, 24.3-29, SNG Levante no. 1600, 1605, SNG Paris 2248-9, 2253-4.

¹²³ Bkz., Karbach, a.g.e., 30-31.

nunla beraber yanında Asklepios sembollerinden hiç biri görülme-
yen bu büstlerin Kronos veya Zeus'a ait olduğunu düşünmek daha doğru olacaktır.

Antoninus Pius adına basılan sikkelerden bir tanesinin arka yüzünde görülen tasvir, daha önceleri bir *Kutsal Dağ ve Kült Heykeli* olarak tanımlanmıştır¹²⁴. Ön yüzünde imparatorun şua taçlı başı bulunan sikkenin arka yüzünde ucu sivri, taş yığınınına benzer bir tasvir bulunmaktadır (Res.43). Amanos sıra dağlarının kuzey ucunda bulunan Irenopolis'te, Kappadokia-Caesarea sikkelerinde yer alan Argeaus dağı¹²⁵ gibi kutsal olarak nitelendirilecek herhangi bir dağ yoktur. Ancak bugünkü ilçe merkezine 20 km kadar uzakta, Ceyhan Nehri'nin hemen kenarında bulunan Haruniye Kaplıcası'nın yer aldığı bölgenin, bu sikkede tasvir edilmeye çalışılan şeyin, gerek oradaki birbiri ardına sıralanmış dağ silsilelerinin, gerekse yerden fışkıran kaplıca suyunun bulunduğu yeri inanılmaz derecede andırdığı görülür ve bu sikkede tasvir edilen şeyin kaplıcanın bulunduğu yer olması pek muhtemeldir (Levha 5). Zaten sikke çok dikkatlice incelendiğinde kayaların alundan fışkıran suyun damlalarını görmek de mümkündür. Gerçekten de kaplıcanın suyu dağın hemen ırmak seviyesine yakın bir yerinden çıkar. Bütün bu coğrafik deliller ışığında bu sikkenin arka yüzünde resmedilen tasvirin Irenopolis'in kutsal kaplıcası olduğunu iddia edilebilir.

Yine Antoninus Pius döneminde basılan bir sikkede ilk kez Hygieia ve Asklepios büstleri karşılıklı olarak resmedilmiştir (Res.44). Büstlerin arasında bir yılan ve daha aşağıda da Telesphoros olma ihtimali olan bir figür bulunur. *Marcus Aurelius*'a (161-180) ait sikkelerden birinde ise Asklepios ve Hygieia, klasik pozlarında, karşılıklı ayakta dururken görülür (Res.45). *Septimius Severus* için darp edilen sikkelerden ikisinde arka yüzler ayrı olarak sağlık tanrısı (Res.46) ve kızının (Res.47) büstlerine ayrılmıştır.

Ön yüzünde Septimius Severus'un karısı *Julia Domna*'nın büstü bulunan sikkelerden bir tanesinde, daha önce Antoninus Pius sikkesinde tartışılan *kutsal su kaynağı* tasviri tekrar görülür. Ancak bu sikkelerin, farklı sikke sanatçılarından elinden çıkmış olmalarına rağmen aynı şeyi tasvir ettikleri açıktır (Res.48).

Aigeai'da olduğu gibi Irenopolis'te de *Caracalla* döneminde sağlık tanrısı konulu sikkelerin sayısı fazladır; ayakta duran ve yılanlı esasına yaslanan

¹²⁴ Bkz., Karbach, a.g.e., s. 106, no. 34.1 ve 25.

¹²⁵ Bkz., N., Baydur, *Anadolu'daki Kutsal Dağlar, Dağ - Tanrıları*, Ankara, 1996.

Asklepios (Res. 49 ve 50), ayakta duran ve bir kaptan yılan besleyen Hygieia (Res.51) ve aralarında yılanlı asa olan karşılıklı Hygieia – Asklepios büstleri (Resim.52) Caracalla adına basılan dört sikkenin arka yüz konularını teşkil eder.

Severus Alexander'e ait sikkelerde Hygieia ve Asklepios'a Telesphoros da katılır (Res.53). Bu imparatora ait olan ve Özdemir Çamurdan koleksiyonunda bulunan bir başka sikke de¹²⁶, Irenopolis tarihine ışık tutacak önemli bilgiler sunar. Ön yüzünde imparatorun şua taçlı büstü bulunan sikkenin arka yüzünde sağlık tanrısının kızı Hygieia, nadir görülen pozunda, elinde yılan tutarak otururken görülmektedir (Res.54). Oturan Hygieia'nın arkasında görünen kompozisyon daha da önemlidir; yukarıda kutsal dağ olarak tasvir edilen şeyin, kaplıca suyunun kaynağını tasvir ettiğini belirtmiştik. Kaplıcanın bulunduğu alan tamamen dik kayalıklardan oluşmaktadır ve bu sikkedeki kompozisyonda da oturmakta olan Hygieia'nın arkasında, aynı dağ silsilesinin veya kayalığın sivri uçlarını görmek mümkündür (Levha 5). Kaynağın çevresinin şimdi de tamamen ormanlarla kaplı olması, sikkedeki figürün ağaç olması ihtimalini destekler.

Bütün bu bilgiler ışığında sıralamak gerekirse;

- 1- Oturmakta olan tanrı-tanrıça tasvirleri genellikle, orada bir tapınak veya kült yeri olduğunu işaret etmektedir¹²⁷.
- 2- Çamurdan Koleksiyonu'nda bulunan bu sikkenin arka yüzündeki oturan Hygieia kompozisyonu, bugün bile bir dizi hastalık yanında özellikle kadın hastalıklarına iyi geldiği için çok sayıda kadının ziya-ret ettiği Haruniye Kaplıcası'nda bulunan Hygieia (açık hava) kült yerini sembolize ediyor olmalıdır¹²⁸.

III. Gordianus (238-244) döneminde basılan bir sikkenin arka yüzünde, karşılıklı ayakta duran sağlık tanrısı ve kızı, bilinen pozlarında resmedilmiştir

¹²⁶ B. Tahberer, a.g.m. s. 24.

¹²⁷ Antik çağın en ünlü Asklepios tapınaklarından birine sahip olan Epidauros şehrinin ilk sikkelerinde de, Asklepios bir tapınak içinde değil, tahtta otururken resmedilmiştir, Bkz. Sear, 1995, a.g.e., s. 260 No. 2808.

¹²⁸ Anadolu'nun her yanında olduğu gibi Çukurova'da da halen Irenopolis'teki açık hava kült yerini andıran ve "ZİYARET" diye anılıp kutsal sayılan bir çok yer vardır. İnsanlar, buraları ziyaret etmenin ve bir adak yapmanın (genellikle bir horoz, bazen de koyun kurban etmek gibi) bir çok sağlık ve diğer sorunların def edilmesi için faydalı olduğuna inanmaktadır.

(Res.55). Kayda geçmiş sikkelerdeki kalıp farklılıkları göz önüne alındığında, bu sikkeden bir kaç seri basıldığı anlaşılmaktadır.

Irenopolis'te Asklepios kültü ile ilgili son sikkeler *I. Valerianus* (253-260) döneminde basılmıştır. Bir önceki sikkede olduğu gibi kutsal kişileri karşılıklı olarak ayakta dururken gösteren bu sikkelerden de bir çok seri basılmıştır (Res.56). Parthia seferi nedeniyle imparatorla birlikte bölgeye gelen çok sayıdaki asker, sikke darbindaki yoğunluğun en önemli sebebi olmalıdır.

Irenopolis sikkeleri üzerinde, yeniden değerlendirme işareti olan karşı damgalarda da Asklepios kültünün izleri görülmektedir. Önünde yılan olan Asklepios başı (Domitianus sikkelerinde) konulu karşı damgalar bir çok Irenopolis sikkesinde görülür¹²⁹. Ayrıca büst olarak (Traianus, Domitianus, Domitianus-Domitia sikkelerinde) ve ayakta duran Hygieia (Caracalla, Geta, Severus Alexander, Julia Domna, M. Aurelius sikkelerinde) da sık karşılaşılan karşı damga konularındandır¹³⁰.

DİĞER KİLİKYA ŞEHİRLERİNDE ASKLEPIOS

Yukarıda değinildiği gibi antik çağdaki bir çok şehir, saygı gören bir tanrı olduğu veya şehirlerine musallat olan bir salgın nedeniyle Asklepios kültünün elemanlarını ve sembollerini sikkelerine konu edinmişlerdi. Kilikya'da *Lyrbe* (III. Gordianus), *Kolybrassos* (Marcus Aurelius; iki farklı darp), *Laertes* (Maximus Caesar), *Elaiussa-Sebaste* (Severus Alexander, III. Gordianus, Valerianus Senior),¹³¹ *Soloi-Pompeïopolis* (Julia Mamaea), *Tarsos* (Caracalla, Maximinus, Pupienus, I. Philippus, Traianus Decius), *Augusta* (Elagabalus), *Mopsuestia* (Tranquillina, Otacilia Severa), *Anazarbos* (Elagabalus, Severus Alexander), *Flaviopolis* (Commodus, Severus Alexander) ve *Epiphaneia* (III. Gordianus)¹³² gibi şehirlerde Asklepios konulu sikkelerin darp edildiği görülür.

Sağlık sorunları için başvurulanan tapınaklar sadece Asklepios'a adanmış olanlarla sınırlı değildi. Çok önceleri başlamış olan gelenekler, Asklepios tapınımı ortaya çıktıktan sonra da var olmaya devam etmiştir. Bu nedenle sağ-

¹²⁹ Bkz., C. J., Howgego, a.g.e., no. 6.

¹³⁰ Bkz., C. J., Howgego, a.g.e., no. 195 ve 251.

¹³¹ G. F., Hill, *BMC Lycaonia, Isauria and Cilicia*, 1900, London kataloğu, Elaiussa-Sebaste 15'te III. Gordianus'e ait bir sikkenin arka yüzünde ayakta duran ve yılanlı asasına yaslanan bir Asklepios tasvirinden bahsediliyor ama bu sikke çok yıpranmış ve detayları belli olmadığı için burada değerlendirmeye almıyoruz.

¹³² Bu sikkeler hakkında bilgi için aşağıdaki kataloğa bakınız.

lık sorunlarına çare aranan yerler arasında bilicilik tapınakları da yer almaktaydı.

Seleukeia'da *Apollo Sarpedonius* adına, *Mallos*'ta bilici peygamber *Amphilokhos* adına ve *Mopsuestia*'da (muhtemelen) *Mopsos* adına kurulu bulunan tapınaklar Kilikya'daki büyük bilicilik merkezleriydi¹³³. *Tarsus*'ta ise *Apollo Patroos* hem bilicilik hem de sağlık bakımından diğer tanrı ve bilicilerle yarışıyordu¹³⁴. Bunların bazılarında kahinler sorulara rüyalarda görünerek cevap veriyorlardı. Şimdi Adana Müzesi'nde bulunan *Mopsuestia* orijinli bir yazıtta, yazıtı adayan kişi, tapınağın kahramanı *Mopsos*'un, çocuklarını sadece bir kez değil bir kaç kez iyileştirdiğini belirtir¹³⁵.

Antik Triikka'da ortaya çıktığına, Epidarus'ta geliştiğine inanılan ve oradan Anadolu'ya, Pergamon'a ve Hippokrates'in vatanı Kos'a, oradan da Kilikya'ya ithal edilmiş gibi görünen sağlık tanrısı kültü aslında Kilikya için pek de yeni bir olgu sayılmamalıdır.

Kilikya çok daha eski çağlarda bir tedavi merkezi olmalıydı. Anadolu'nun büyük bir bölümü Hitit İmparatorluğunun hükümranlığı altındayken Çukurova bölgesinde Kizzuwatna Krallığı hüküm sürmekteydi. Daha sonra Hititlerin eline geçtiğinde de bölge kültürel önemini yitirmemiştir.

Kizzuwatna'nın istisnai dini önemi nedeniyle, Hitit Kralı II. Mursili (M.Ö. 1339-1310) bir çok kereler bayram ve dini ayinlere kaulmak ve bir keresinde de büyü ve tıpla tedavi görmek üzere Kizzuwatna'ya gelmiştir. Mursili, Batı Anadolu'ya sefere giderken bir keresinde Kula (Manisa) civarında küçük volkanik dağların patlaması ve lav püskürtmesi yüzünden çok korkmuş ve yüzü felç olmuştu. Bu aşırı psikoşok yüzünden konuşamaz da olmuştu. Kral bu derdinin büyüsel açıdan tedavisi için Kizzuwatna'ya gelmiş ve burada bir büyü ayini yaptırmıştı; bu ayinler gereği kendi vücudu, giydiği elbiseleri ve bindiği arabaya varıncaya kadar her şey büyüsel olarak temizlenmişti. İyileşip tekrar konuşmaya başlayabildi mi bilemiyoruz ama kendisi bize Hitit devlet arşivleri içinde bulunan en güzel edebi tabletleri bırakmış oldu-

¹³³ MacKay, 1990, s. 2046.

¹³⁴ B. Tahberer, *Apollo Lykeios in Ancient Tarsos Numismatics, The Celator, Vol. 18, No.1, January 2004*, s. 30-31,34-38. Bu çalışma ayrıca 23-27 Eylül 2002 tarihinde Mersin'de yapılan *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi*'nde bir bildiri olarak sunulmuştur.

¹³⁵ MacKay, a.g.e., s. 2116, ayrıca Bkz., dipnot 284.

ğuna göre, Kizzuwatnalı doktorlar onu herhalde çok iyi tedavi etmişlerdi¹³⁶. Ayrıca Tepebağ Höyük'te bulunan ve daha öncelere, M.Ö. 1800'lere tarihlenmiş olan Mısır kökenli hemşire heykeli de buranın çok eski çağlardan beri bir up merkezi olduğu görüşünü destekler.

KİLİKYA'DA ADINA ASKLEPIOS KONULU SİKKE DARP EDİLEN İMPARATORLAR

Aigeai

Marcus Aurelius Caesar (139-161)

Commodus (177-192)

Septimius Severus (193 – 211)

Julia Domna (S. Severus'un Karısı)

Caracalla (198 – 217)

Macrinus (217 – 218)

Elagabalus (218 – 222)

Severus Alexander (218 – 235)

Julia Mamaea (S. Alexander'in Annesi)

Pupienus (Nisan-Temmuz 238)

Balbinus – Pupienus – III. Gordianus

Philippus I – Philippus II – Otacilia Severa

Philippus II (244 - 249)

Otacilia Severa (Philippus I'in Karısı)

Herennia Etruscilla (Traianus Decius'un Karısı)

Herennius Etruscus (249-251)

Hostilianus (250)

Aemilianus (253)

Valerianus Senior (253 - 260)

¹³⁶ A., Ünal, Adana'da Kizzuwatna Krallığı - Taş Devrinden Hitit Devleti'nin Yıkılışına Kadar Adana ve Çukurova Tarihi, Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı, 2000, s. 57-58.

Irenopolis

Domitianus (81 – 96)

Traianus (98 – 117)

Antoninus Pius (138 - 161)

Marcus Aurelius (161 – 180)

Septimius Severus (193 – 211)

Julia Domna (S. Severus'un Karısı)

Caracalla (198 – 217)

Severus Alexander (222 – 235)

III. Gordianus (238 – 244)

Valerianus Senior (254 – 260)

Asklepios konulu sikke basan diğer Kilikya Şehirleri

Lyrbe

III. Gordianus (238 – 244)

Kolybrassos

Marcus Aurelius (161-180)

Laertes

Maximus Caesar (235 - 238)

Elaiussa - Sebaste

Severus Alexander (222 – 235)

III. Gordianus (238-244)

Valerianus Senior (253 – 260)

Soloi – Pompeiopolis

Julia Mamaea (S. Alexander'in Annesi)

Tarsos

Caracalla (198 – 217)

Maximinus (235 – 238)

Pupienus (Nisan-Temmuz 238)

Philippus I (244 – 249)

Traianus Decius (240 – 251)

Augusta

Elagabalus (217 - 222)

Mopsuestia

Tranquillina (III. Gordianus'un Karısı)

Otacilia Severa (I. Philippus'un Karısı)

Anazarbos

Elagabalus (218 - 222)

Severus Alexander (222 - 235)

Flaviopolis

Commodus (177 - 192)

Severus Alexander (222 - 235)

Epiphancia

III. Gordianus (235-244)

SİKKE KATALOĞU***AIGEAI****İmparatorluk Dönemi*

Taenia giyen Asklepios büstü, sağa; önde yılanlı asa.

R- Sola, ayakta duran Hygieia, elinde tuttuğu phialeden yılan besliyor;
AIGEAION HP(?) ΦH(?) BOH.

1- AE (BMC, Aegeae No. 20 - ağırlık verilmemiş, Levha IV no.5)

Marcus Aurelius Caesar (139-161)

M. Aurelius'un çıplak başlı büstü, sağa; M AYPHAIOC OYH-ΠOC KAICAP ...

R- Yumurtaya dolanan yılan; altta yumurtadan çıkan kaplumbağanın ayakları ve başı (?); AΔPIANQN AIGAIQN EqP (yıl 195 = 147/8).

2- AE 18.31 (Gorny&Mosch - Giessener Münzhandlung Auktion 112 no. 4223)

Commodus (177-192)

Commodus'un genç ve çıplak başı, sağa; ...KOMMOΔO... KAI CΛAY (?) ...

R- Dört sütunlu tapınak içinde, cepheden ayakta duran ve yılanlı asasına yaslanan Asklepios; KOMOΔIANΩN ... AIG'...

3- **AE** 23.26 (Gorny&Mosch – Giessener Münzhandlung Auktion 113 no. 5504)

Septimius Severus (193 – 211)

Severus'un defne taçlı büstü, sağa; AVT KAI Λ CEIT CE...

R- Diademli Asklepios büstü, sağa; sağda yılan; AΔPIANΩN AITFAIΩN ETVC (sic) **MC** (yıl 240 = 193/4)

4- **AE** 24.49 (SNG Levante 1735)

Julia Domna (S. Severus'un Karısı)

Domna'nın büstü, sağa; IOVΛIAN ΔOMNAN CEB.

R- Hygieia'nın büstü, sağa; omzunun etrafından önüne doğru dolanan yılan; AΔPIANΩN AITFAIΩN ETVC (sic) **MC** (yıl 240 = 193/4)

5- **AE** 26.12 (SNG Paris 2340)

Caracalla (198 – 217)

Caracalla'nın defne taçlı başı, sağa; Σ M AV CEOVHPOC ANTΩNEINOC CEB.

R- Cepheden ayakta duran Asklepios sola bakıyor, yılanlı asasına yaslanıyor, solda Telesphoros; ΣPIANΩN ...ANTΩNEINOYΠO... ETOYCΞC (=260 = 213/4).

6- **AE** 17.98 (Levante Addendum 2 No.3)

Diademli Asklepios büstü, sağa; önde yılanlı asa; AITFAIΩN ANTΩNEINOVΠOΛEQC.

R- Cepheden ayakta duran Asklepios, yılanlı asasına yaslanıyor, sola bakıyor; solda Telesphoros, sağda keçi; MAKEΔONIKHC EYTENOYC BEC (yıl 262 = 215/6).

7- **BILL** 13.31 (SNG Levante 1741)

Caracalla'nın defne taçlı büstü, sağa; AVT K M AV CEOVHPOC ANTΩ-NEINOC CEB.

R- Solda, cepheden ayakta duran Asklepios yılanlı asasına yaslanıyor, sola bakıyor; sağda, cepheden ayakta duran Hygieia, sol elinde tuttuğu kaptan sağ koluna dolanan yılanı besliyor; ortada Telesphoros; altta keçi; CEVHPIANΩN AIGAIΩN ANTΩNEINOVΠOΛEI BΞC (yıl 262 = 215/6).

8-AE 20.53 (SNG Levante 1742)

Caracalla'nın defne taçlı büstü, sağa; AVT K M AV CEOVHPOC ANTΩ-NEINOC CEB.

R- Sekiz sütunlu tapınak içinde, karşılıklı ayakta duran Asklepios ve Hygieia; altta keçi; CEVHPIANΩN AIGAIΩN ANTΩNEINOVΠOΛEI BΞC (yıl 262 = 215/6).

9-AE 18.50 (SNG Levante 1743) Öy.'de CM: büst

Macrinus (217 – 218)

Macrinus'un defne taçlı büstü, sağa; AVT K M OΠ CEV MAKPINOC.

R- Sekiz sütunlu tapınak içinde, cepheden ayakta duran ve yılanlı asasına yaslanan Asklepios; alınlıkta kartal; MAKPINOVΠO M EVΓ Π Θ AIGEΩN ΛΞC (yıl 264 = 217/8).

10- AE 21.00 (SNG Paris 2342) Öy.'de CM: 1) defne taçlı baş, 2) kartal (Howgego, 1985, 100, 336)

Elagabalus (218 – 222)

Elagabalus'un defne taçlı büstü, sağa; AVT K M AV CE ANTΩNINOC.

R- Sağa ayakta duran Hygieia (?); ANTΩNI... M E Π Θ AIGAIΩN ΔΞC (yıl 264 = 217/8)

11-AE 16.25 (SNG von Aulock 5456)

Severus Alexander (218 – 235)

S. Alexander'in defne taçlı büstü, sağa; M AVP CEVHPOC AΛEΞANΔPOC.

R- Sepet içinde yumurtaya dolanan yılan; iki yanında birer yanan meşale; AΔPIANΩN AIGAIΩN EOC (yıl 275 = 228/9).

12-AE 12.08 (SNG Paris 2358)

S. Alexander'in defne taçlı büstü, sağa; AVT CEVHPOC AΛEΞANΔPOC.

R- Yumurtaya dolanan yılan; altta yumurtadan çıkan kaplumbağanın ayakları ve başı (?); AΔPIANΩN AIFAIΩN EOC (yıl 275 = 228/9).

13- AE 10,36 (SNG Levante 1759 - 1758)

S. Alexander'in defne taçlı büstü, sağa; AVT CEVHPOC AΛEΞANΔPOC.

R- Üzerinde küçük bir Asklepios büstü, bulunan ve etrafına yılan dolanan sandaletli ayak; AΔPIAN... IQN EOC (yıl 275 = 228/9).

14- AE 8,32 (SNG Paris 2360; başka bir örnek için bkz., Lindgren/Kovacs, 1985, No. 1404)

S. Alexander'in defne taçlı büstü, sağa; AVT K M AVP CE AΛEΞANΔPOC.

R- Ucunda kartal bulunan yılanlı asa; AIFAIΩN OC (yıl 276 = 229/30).

15- AE 8.95 (SNG Levante 1765)

S. Alexander'in askeri kıyafetli, rahip diademli büstü, sağa; önde yılanlı asa; AΛEΞANΔPON APX M[E OI]K K AΣKAH.

R- Yılanlı asa tutan Alexander sunak üzerinde adak yapıyor, arkasında duran Tykhe kendisini taçlandırıyor; karşısında ayakta duran Asklepios yılanlı asasına yaslanıyor; [...]ΠΙΣ ΘΕ AΛΕΞ[...] ΝΕΩΚΟΡ[...] AIF'EΩN.

16- AE 37.40 (Ziegler, 1988, 1394)

S. Alexander'in defne taçlı büstü, sağa; AVT K M A CEOVH AΛEΞANΔPOC. CEB.

R- Sepet içinde çıkan yılan; iki yanında birer yanan meşale; AΛEΞANΔ[P]OΠOΛIC (sic) AΔP AIFAIΩN ZOC (yıl 277 = 230/1).

17- AE 14.85 (SNG Levante 1766)

S. Alexander'in defne taçlı büstü, sağa; AVT KAI M AVP CEV AΛEΞANΔPOC..

R- Yılanlı asasına yaslanan Asklepios; solda Telesphoros; sağda keçi; CEV AΔP AIF'EIΩN ZOC (yıl 277 = 230/1).

18- AE 10.47 (SNG Levante 1768)

S. Alexander'in askeri kıyafetli, rahip diademli büstü, sağa; önde yılanlı asa; AVT K M A CEO APX[Q] AΛEΞANΔPON.

R- Asklepios tapınağı önünde ayakta duran imparator, kısa chiton giyiyor, sol elinde, ucunda kartal bulunan yılanlı asa ve sağ elinde önündeki sunak üzerinde phiale tutuyor; EVT Π NEΩKOPOV AΔP AIGAIΩN ZOC (yıl 277 = 230/1).

19- AE 28.91 (SNG Levante 1771)

S. Alexander'in defne taçlı büstü, sağa; AVT K M A CEO VH AΛEΞAN-ΔPOC...

R- Kıvrılarak sağa ilerleyen yılan; üstte keçi; AΛEΞANΔPOΠOΛIC AΔ AIGAIΩN ZOC (yıl 277 = 230/1).

20- AE 12.52 (SNG Paris 2367, SNG Levante Suppl. 410)

S. Alexander'in rahip diademli büstü, sağa; sağda yılanlı asa; [AVT KAI M A CEO APX[C] AΛEΞANΔPON].

R- Sekiz sütunlu tapınak içinde ayakta duran Asklepios yılanlı asasına yaslanıyor; ... NEΩKOPOY AITEAIΩN....

21- AE 22.00 (Ö. Çamurdan Env. No. 1195)

S. Alexander'in askeri kıyafetli, rahip diademli başı, sağa; önde ucunda kartal bulunan yılanlı asa; AVT K M AVP CEV AΛEΞANΔPOC.

R- Dört sütunlu tapınak içinde ayakta duran Asklepios; MAK EVT ΠIC ΘE AITEΩN NEΩKOPOV HOC (yıl 278 = 231/2).

22- AE 12.76 (SNG Levante 1774)

S. Alexander'in askeri kıyafetli, rahip diademli büstü, sağa; önde ucunda kartal bulunan yılanlı asa; AVT KAI AΛEΞANΔPON APX ME OIK K ACK.

R- Sola, oturan Tykhe küçük, tetrastil bir tapınak tutuyor; önde keçi; MA EV ΠIC ΘEOΦI NEΩKOPOV AITEΩN HOC (yıl 278 = 231/2).

23- AE 22.89 (SNG Levante 1775)

Julia Mamaea (S. Alexander'in Annesi)

Mamaea'nın büstü, sağa; IOVAIA MAMEA CEB AV.

R- Ayakta duran Asklepios yılanlı asasına yaslanıyor; solda Telesphoros; sağda keçi; ΑΛΕΞΑΝ ΠΟ ΑΙΓΕΩΝ ΝΕΟΚΟΡΟΒ ΗΟC (yıl 278 = 231/2).

24- AE 10.38 (SNG Levante 1778; başka bir örnek için bkz., Ziegler, 1988, 1397)

Pupienus (Nisan-Temmuz 238)

Pupienus'un defne taçlı büstü, sağa; AVT KAI M KΛ...

R- Ayakta duran Asklepios yılanlı asasına yaslanıyor; solda Telesphoros; sağda keçi; ΑΙΓΕΑΙΩΝ ΝΕ... ΔΠC (yıl 284 = 238).

25- AE 22.40 (SNG Paris 2373)

Balbinus – Pupienus – III. Gordianus

Defne taçlı Balbinus ve Pupienus büstleri arasında defne taçlı Gordianus'un başı; AVT K ΠΟΤΗΝΙΟC (sic) K ΒΑΛΒΕΙΝΟC K ΓΟΡΔΙΑΝ ΚΑΙ CΕΒΒΒ.

R- Sağda, ayakta duran Asklepios yılanlı asasına yaslanıyor, solda Hygieia elinde tuttuğu phiale den koluna dolanmış olan yılanı besliyor, ortada Telesphoros; CΕV ΑΔΡΙ ΑΙΓΑΙΩΝ ΝΕΩ Ν ΔΠC (yıl 284 = 238).

26- AE 14.99 (SNG Paris 2374)

Philippus I – Philippus II – Otacilia Severa

Philippus I, Philippus II ve Otacilia Severa'nın büstleri; [AVT] KAI MA IOV ΦΙΛΙΠΠΟC CΕ MA IOV ΦΙΛΙΠΠΟΝ Κ[ΑΙ] Μ Ω CΕΟVHPAN CΕΒ.

R- Altı sütunlu tapınak içinde Asklepios ve Telesphoros; alınlıkta kartal; EV ΠΙ ΘΕ MA ΑΙΓΕΩ ΝΕΩ... C...

27- AE 11.91 (SNG Paris 2376; başka bir örnek için bkz., SNG Levante 1780)

Philippus II (244 - 249)

Philippus'un defne taçlı büstü, sağa; ΜΑΡΚΟΝ IOV ΛΙΟΝ ΦΙΛΙΠΠΟΝ ΚΑΙ CΑΡΑ CΕΒ.

R- Ayakta duran Asklepios yılanlı asasına yaslanıyor; solda Telesphoros; sağda keçi; ΑΙΓΕΑΙΩΝ ΝΕΩΟΚΟΡΟΒ ΝΑ VAP 4C (yıl 290 = 244).

28- AE 19.82 (SNG Levante 1781; ön yüzde Caesar ve Augustus unvanları yanlışıyla yazılmış).

Philippus'un defne taçlı büstü, sağa; MAP IOV ΦΙΛΙΠΠΙΟΝ ΕΠΙ ΚΕC.

R- Sola, oturan Tykhe sağ elinde küçük bir tapınak tutuyor; önde keçi; EV ΠΙΘΕΜΑ ΑΙΓΕΩΝ ΝΕΒ ΥC (yıl 292 = 245/6).

29- AE 11.22 (Ziegler, 1988, 1398; başka örnekler için bkz., SNG Copenhagen 39, SNG Paris 2375-Philip I?)

Otacilia Severa (Philippus I'in Karısı)

O. Severa'nın büstü, sağa; MAPKIA ΩΤΑΚΕΙΛΙΑ CΕVHPA CEB.

R- İçinde üç yumurta bulunan kase; aralarında iki yılan; CΕV ΑΔΡΑΙΓΕΑΙΩΝ ΦΙΛΙΠΠ... ET ΥC (yıl 290 = 243/4).

30- AE 10.69 (SNG Levante, Suppl. 412; başka bir örnek için bkz., SNG Levante 1783 - arka yüz farklı)

Herennia Etruscilla (Traianus Decius'un Karısı)

H. Etruscilla'nın büstü, sağa; ... ΕΘΡΟVCKΙΑΛΛΑ CEB.

R- Oturan keçi; etrafında Zodiak sembolleri; ΑCΚΛΗΠΙΟVΠΙΟΛΕ [...] ΑΙΓΕΩSqC (yıl 296 = 249/50).

31- AE 10.22 (Some Cilician Coins in the Hatay Museum 255; başka bir örnek için bkz., SNG Paris 2378)

Herennius Etruscus (249-251)

H. Etruscus'un şua taçlı büstü, sağa; K EP ET Μ ΔΕΚΙΟC ΘΚ Υ CEBΑ.

R- Asklepios büstü, sağa; önde yılanlı asa; ΑΙΓΕΑΙΩΝ ΝΕΩΚΟΡΟV ΘΕΟ Ζ ΥC (yıl 297 = 250/1).

32- AE 14.60 (Levante Addendum 2 No. 5)

Hostilianus (250)

Hostilian'ın defne taçlı büstü, sağa; Γ Ο V OC Μ V I N T OC Θ Κ V CEBΑ.

R- Hygieia olarak imparatoriçe Etruscilla'nın örtülü ve stephaneli büstü, sağa; sağda omzuna dolanan yılan, muhtemelen içinde yumurta olan bir tabaktan besleniyor; ΑΙΓΑΙΩΝ ΝΕΩΚΟΡΟV ΖρΣ (yıl 297 = 251).

33- AE 14.52 (SNG Levante 1785; başka bir örnek için bkz., Ziegler, Samml., 1401)

Aemilianus (253)

Aemilian'ın defne taçlı büstü, sağa; AV T AIMΛIIOC AIMΛIANOC CEB.

R- Dört sütunlu tapınak içinde ayakta duran Asklepios, yılanlı asasına yaslanıyor; alınlıkta kartal; AITFAIΩN NEΩKO NAVAPXI Θ 4C (yıl 299 = 253).

34- AE 11.04 (SNG Levante 1789)

Valerianus Senior (253 - 260)

Valerianus'un şua taçlı büstü,; AV KAI ΠIOV ΛIK OVAΛEPIANOC CE.

R- Tetrastil tapınak içinde ayakta duran Asklepios yılanlı asasına yaslanıyor; alınlıkta kartal; AITFAIΩN NEΩKO NAVAPXIC Θ 4C (yıl 299 = 253).

35- AE 12.73 (Lindgren 1410; başka bir örnek için bkz., SNG Levante 1793)

Valerianus'un şua taçlı büstü,; AV KAI ΠIOV ΛIK OVAΛEPIANO CEB.

R- Ayakta duran Asklepios yılanlı asasına yaslanıyor; solda Telesphoros; sağda keçi; AITFAIΩN NEΩ NAVAP ET T (yıl 300 = 253/4)

36- AE 11.60 (SNG Levante 1798)

Valerianus'un şua taçlı büstü, sağa; AV KAI ΠIOV ΛIK OVAΛEPIANOC CEB.

R- Sola oturan Hygieia, önündeki sepetten çıkan yılanı, sağ elinde tuttuğu phialeden besliyor; AITFAIEΩN NEΩKO NAVAP ET T (yıl 300 = 253/4)

37- AE 17.35 (SNG Paris 2382; başka bir örnek için bkz., Lindgren 1412)

Asklepios rahibi olarak Valerianus'un defne taçlı büstü; sağda yılanlı asa; AV KAI ΠIOV ΛIKI OVAΛEPIANOC CEB.

R- Gorgon başı etrafında zodiak halkası; AITEΩN NENA.

38- AE 22.20 (AMM En. No. 240-1) 32 mm

Valerianus'un defne taçlı büstü,; sağda yılanlı asa; AV KAI ΠIOV ΛIKI OVAΛEPIANOC CEB..

R- Aslan ayaklı agonistik masa üzerinde, içinde iki palmye dalı bulunan ödül vazosu; her iki tarafında birer para kesesi; altta amphora (klerotis); IEP OIKOV MENI ACKΛHTIIOC AITFAIΩN T (yıl 300 = 253/4)

39- **AE** 14.29 (SNG Levante 1802; başka örnekler için bkz., SNG Levante 1803, SNG Paris 2388, Ziegler, Prestige, 51, 62, Ziegler, Samml., 1403, 1404)

Valerianus'un defne taçlı büstü. sağda yılanlı asa; **AV KAI ΠΟΒ ΛΙΚΙ ΟΥΑΛΕΡΙΑΝΟC CEB**.

R- İki sütunlu tapınak ve yanar sunak önünde ayakta duran togalı imparator, yılanlı asa tutuyor ve sağ elindeki phiale ile libasyon yapıyor; **ΑΙΓΕΑΙΩΝ ΝΕΩ ΝΑΥΑΡΧΙΔΟC T** (yıl 300 = 253/4)

40- **AE** 18.46 (SNG Levante 1801)

IRENOPOLIS

Domitianus (81 – 96)

Domitianus'un başı, sağa; **ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡ ΚΑΙCΑΡ ΔΟΜΙΤΙΑΝΟC**.

R- Sağa, ayakta duran Hygieia sağ elinde yere doğru bir dal, sol elinde, koluna dolanan yılanın beslendiği bir phiale tutuyor; **ΙΡΗΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ ΕΤΟ ΒΜ** (yıl 42 = 93/4).

41- **AE** 9.64 (Lindgren 1518; başka örnekler için bkz., Karbach, 4 – 9, SNG Paris 2248-9, SNG Levante 1600, Ziegler, Samml., 1324)

Traianus (98 – 117)

Traianus'un defne taçlı başı, sağa; **ΑΥΤΟ ΚΑΙCΑΡ ΤΡΑΙΑΝΟC**.

R- Sağa, ayakta duran Hygieia sağ elinde yere doğru bir dal, sol elinde, koluna dolanan yılanın beslendiği bir phiale ve bir salkım üzüm tutuyor; **ΙΡΗΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ ΕΤΟΥC Ζ Μ** (yıl 47 = 98/9).

42- **AE** 6.14 (SNG Levante 1605; başka örnekler için bkz., Karbach, 26 - 29, SNG Paris 2253-4, Ziegler, Samml., 1325-8; üzümlü olmayanlar da var)

Antoninus Pius (138 - 161)

A. Pius'un şua taçlı başı, sağa; **ΑΥΤ Κ Τ ΑΙ Λ ΑΔΡ ΑΝΤΩΝΙΝΟC CEB ΕΥC ΠΠ**.

R- Kutsal su (kaplıca) kaynağı; **ΙΡΗΝΟΠΟΛΙΤΩΝ ΕΤΟ ΘΡ** (yıl 109 = 160/1).

43- **AE** 8.50 (Karbach 34.1)

A. Pius'un defne taçlı başı, sağa; AVT KAI AΔP ANTΩNINOC CEB E ΠΠ.

R- Karşılıklı Asklepios ve Hygieia büstleri; arada yılan; altta Telesphoros (?); IPHN[OΠO]AITΩN ETOVΘP (yıl 109 = 160/1).

44- AE 10.48 (Karbach 41; başka örnekler için bkz., Karbach, 38-40, SNG Levante 1606, SNG Paris 2256)

Marcus Aurelius (161 – 180)

M. Aurelius'n defne taçlı pelerinli ve zırhlı büstü, sağa; AVT K M AVP ANTΩNEINOC CEB.

R- Sağda, ayakta duran Asklepios yılanlı asasına yaslanıyor, solda, ayakta duran Hygieia sol elinde tuttuğu phialeden yılan besliyor; IPHNOΠOΛITΩN ETOVC ΘIP (yıl 109 = 160/1).

45- AE 11.31 (Karbach 52; başka örnekler için bkz., Karbach 51-53, SNG Paris 2259)

Septimius Severus (193 – 211)

S. Severus'un defne taçlı pelerinli ve zırhlı büstü, sağa; AVT K Λ CEΠ CEVHPON ΠEP CEB.

R- Taenia giyen Asklepios başı, sağa; önde yılanlı asa; EIPHNOΠOΛITΩN ETOVC ΔMP (yıl 144 = 195/6).

46- AE 14.65 (Karbach 68; başka örnekler için bkz., Karbach, 64-67, SNG Paris 2264, Levante 1611 aynı sikke ve 1610)

S. Severus'un defne taçlı pelerinli ve zırhlı büstü, sağa; AVT K Λ CEΠ CEVHPON Π CEB.

R- Stephane giyen Hygieia başı, sağa; omzunda yılan; önde bir salkım üzüm (?); EIPHNOΠOΛITΩN ETOVC ΔMP (yıl 144 = 195/6).

47- AE 9.63 (Karbach 62; başka bir örnek için bkz., Karbach 63)

Julia Domna (S. Severus'un Karısı)

J. Domna'nın büstü, sağa; IOVAIA ΔOMNA CEB.

R- Kutsal su (kaplıca) kaynağı; EIPHNOΠOΛITΩN ETO ΔMP (yıl 144 = 195/6).

48- AE 7.39 (Karbach 57; başka örnekler için bkz., Karbach 58, Ziegler, Samml, 1336)

Caracalla (198 – 217)

Caracalla'nın defne taçlı pelerinli ve zırhlı büstü, sağa; AVT KAI M AVPH ANTONINOC.

R- Ayakta duran Asklepios yılanlı asasına yaslanıyor; ΕΙΡΗΝΟΠΟΛΙΤΩΝ ΕΤΟVC ΘΜΡ (yıl 149 = 200/1).

49- AE 13.03 (Karch 78) Öy., 'de C.M. Howgego 251, Hygieia veya Nemesis ayakta

Caracalla'nın defne taçlı pelerinli ve zırhlı büstü, sağa; AVT K M AVP CEV ANTΩNEINOC.

R- Ayakta duran Asklepios yılanlı asasına yaslanıyor; ΕΙΡΗΝΟΠΟΛΙΤΩΝ [Α]ΞΡ (yıl 161 ? = 212/3).

50- AE 14.39 (SNG von Aulock 5590) Öy., 'de C.M. Howgego 105, İmp. başı Caracalla'nın defne taçlı pelerinli ve zırhlı büstü, sağa; AVT KAI M AVPH ANTONEINOC.

R- Ayakta duran Hygieia sol elinde tuttuğu phialeden sağ eline dolanan yılanı besliyor; ΕΙΡΗΝΟΠΟΛΙΤΩΝ ΕΤΟVC ΘΜΡ (yıl 149 = 200/1).

51- AE 11.70 (Karch 79)

Caracalla'nın defne taçlı pelerinli ve zırhlı büstü, sağa; AVT KAI M AVP CEV ANTΩNEINOC.

R- Karşılıklı Asklepios ve Hygieia büstleri; arada yılanlı asa; ΕΙΡΗΝΟΠΟΛΙΤΩΝ ΓΞΡ (yıl 163 = 215/6).

52- AE 10.62 (Karch 92.2; başka örnekler için bkz., Karch 93.2, BMC Irenopolis 11)

Severus Alexander (222 – 235)

S. Alexander'in defne taçlı büstü, sağa; AVT KAI CEV ΑΛΕΞΑΝΔΡΟC.

R- Sağda, Asklepios ayakta duruyor ve yılanlı asasına yaslanıyor; solda Hygieia ayakta duruyor sol elinde tuttuğu phialeden yılan besliyor; ortada Telesphoros; ΕΙΡΗΝΟΠΟΛΙΤΩΝ ΕΤΟVC ΒΟΡ (yıl 172 = 223/24).

53- AE 12.80 (SNG von Aulock 5594; başka örnekler için bkz., Karch 109.3 aynı sikke - ayrıca Karch 123.2 ve 124 ΔΟΡ (yıl 174) tarihli, aynı arka yüz konulu sikkeleri de listelemiş.)

S. Alexander'in defne taçlı büstü, sağa; AVT K M AVP CEV AΛEΞANΔPOC.

R- Hygieia kaplıca açık hava tapınma yerinde oturuyor, yılan tutuyor; sağda, ağaç ?; EΙPEHNΟΠΟΛΙΤΩN ΔOP (yıl 174 = 225/6).

54- AE 20.00 (Ö. Çamurdan Env. No. 1384) Öy.,'de CM: erkek başı

III. Gordianus (238 – 244)

Gordianus'un şua taçlı büstü, sağa; AV K M ANTΩ ΓOPΔIANOC.

R- Sağda, Asklepios ayakta duruyor ve yılanlı asasına yaslanıyor; solda Hygieia ayakta duruyor sol elinde tuttuğu phialeden yılan besliyor; EIPH-NOΠOΛEITΩN ET BQP (yıl 192 = 243/4).

55- AE 14.18 (SNG von Aulock 5596) Öy.,'de C.M. Howgego 616, (başka örnekler için bkz., SNG Levante 1622 aynı sikke, Karbach 141.4, SNG Paris 2270, Ziegler, Samml., 1349-50, Lindgren 1523, SNG Copenhagen 150)

Valerianus Senior (254 – 260)

Valerianus'un şua taçlı büstü, sağa; AV T K Π OVAΛEPI_NOC (sic).

R- Sağda, Asklepios ayakta duruyor ve yılanlı asasına yaslanıyor; solda Hygieia ayakta duruyor sol elinde tuttuğu phialeden yılan besliyor; IPH-NOΠ[O]A[EI]TΩN ΓC (yıl 203 = 254/5) H (= 8 assaria).

56- AE 15.82 (SNG Levante 1624) Öy.,'de CM: Athena, (başka örnekler için bkz., SNG Paris 2273-2276, Ziegler, Samml., 1352-1355, SNG von Aulock 5598, BMC Irenop., 12, Lindgren 1525, SNG Copenhagen 151, Karbach 163-170)

Asklepios konulu sikke basan diğer Kilikya Şehirleri

Lyrbe

III. Gordianus (238 – 244)

Gordianus'un defne taçlı büstü, sağa; AVT KAIC ANTΩNEINOC.

R- Karşılıklı ayakta duran Asklepios ve Hygieia; ortada Telesphoros; AVPBETΩN.

57- AE 17.31 (SNG Levante 266)

Kolybrassos

Marcus Aurelius (161-180)

M. Aurelius'un defne taşlı büstü, sola: AVT KAIC ANTΩNEINOC.

R- Cepheden ayakta duran Asklepios sola bakıyor, yılanlı asasına yaslanıyor; KOΛV BPACCEN.

58- AE 9.00 (Ziegler Samml., 27; başka bir örnek için bkz., SNG Levante 314,)

M. Aurelius'un defne taşlı büstü, sağa: AVT KAI O (sic) ANTΩNEINOC.

R- Ayakta duran Hygieia sol elinde tuttuğu phialeden sağ eline dolanan yılanı besliyor; KOΛV BPACCEN.

59- AE 4.26 (SNG Levante 317; başka örnekler için bkz., SNG Levante 318 büstü, sola, Ziegler Samml., 28-32, BMC Kolybrassos 3)

Laertes

Maximus Caesar (235 - 238)

Maximus'un çıplak başlı büstü, sağa; Γ IOV OVHP MAΞIMOC KAICAP.

R- Cepheden ayakta duran Asklepios sola bakıyor, yılanlı asasına yaslanıyor; ΛAEPTEITΩN.

60- AE 6.08 (SNG Paris 600; başka örnekler için bkz., SNG Levante Suppl. 66, Ziegler Samml., 89)

Elaiussa - Sebaste

Severus Alexander (222 - 235)

S. Alexander'in defne taşlı büstü, sağa: AV K M AV P CEVHP AΛE-ΞANAPOC.

R- Cepheden ayakta duran Asklepios sola bakıyor, yılanlı asasına yaslanıyor; sağda Telesphoros; CEBACTH IEPA AC AVT NAVAPX.

61- AE 17.53 (SNG Levante, Suppl. 231)

III. Gordianus (238-244)

III. Gordianus'un defne taşlı büstü, sağa: AVT KM ANTΩ... ΓOPΔIANOC.

R- Cepheden ayakta duran Asklepios sola bakıyor, yılanlı asasına yaslanıyor; CEBACTH IEPA ... NAVAPX... ΠCΠ ΔET.

62- AE 16.90 (RPC 7 Maximinus-III. Gordianus Cilicia – yayına hazırlanıyor)¹³⁷

¹³⁷ Roman Provincial Coinage 7 "Maximinus - III. Gordianus" Cilicia'yı yayına hazırlayan ve bu sikke ve aşağıda 61 numaralı sikkeleri burada yayınlamama izin veren Sayın Edoardo Levante'ye teşekkür ederim.

Valerianus Senior (253 – 260)

Valerianus'un defne taçlı büstü, sağa; AVT K Π ΛΙΚ ΟΥΑΛΕΡΙΑΝΟC.

R- Cepheden ayakta duran Asklepios sağa bakıyor, yılanlı asasına yaslanıyor; sağda Telesphoros; CE[BAC]TH IEPAC [...] Π C P ΔET.

63- AE 12.89 (Ziegler, Samml., 577; başka bir örnek için bkz., Imhoof-Blumer, Elaiussa-Sebaste 45)

Soloi – Pompeiopolis*Julia Mamaea (S. Alexander'in Annesi)*

J. Mamaea'nın büstü, sağa; IOVAIAN MAMAIAN CEB.

R- Karşılıklı ayakta duran Asklepios ve Hygieia; ortada Telesphoros; ΠΟΜΠΗΙΟΠΟΛΕΙΤΩΝ IEPAC KA AVTON HqC (yıl 298 = 232/3); g S (= 12 assaria ?)

64- AE 19.90 (SNG Paris 1242; başka bir örnek için bkz., SNG Levante Suppl. 246)

Tarsos*Caracalla (198 – 217)*

Defne taçlı büstü, sağa; AVT KAI M AYP CEYHPOC ANTΩNEINOC CEB ΠΠ.

R- Sola ayakta duran asker kıyafetli imparator, sağa bakıyor, sağ eli havada, sağda, sola ayakta duran Asklepios, beline yasladığı sol elinde yılanlı asa tutuyor, imparatoru taçlandırıyor; STAPCOVSBS

65- AE 21.08 (Gorny & Mosch Auction 122 No. 1831- yanlışlıkla Soloi-Pompeiopolis'e verilmiş. Sağlık sorunları nedeniyle Anadolu'da bulunan bütün Asklepicionlar'ı ziyaret eden Caracalla'ya ait olan bu unique sikke şimdi Edoardo Levante koleksiyonundadır. Bu sikkeyi burada yayınlamama izin verdiği için kendisine teşekkür ederim).

Maximinus (235 – 238)

Maximinus'un şua taçlı büstü, sağa; AVT K Γ IOV OVH MAΞIMEINOC ΠΠ.

R- Karşılıklı ayakta duran Asklepios ve Hygieia; ortada Telesphoros; TAPCOV THC MHTPOΠOΛEΩ AMK ΓB.

66- AE 24.84 (SNG Levante 1093)

Pupienus (Nisan-Temmuz 238)

Pupienus'un defne taçlı büstü, sağa; AVT KEC... ΠΟΥΠΗ... ΠΠ.

R- Karşılıklı ayakta duran Asklepios ve Hygieia; ortada Telesphoros; TAPCOV THC ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩ AMK ΓΒ.

67- AE 22.70 (RPC 7 Maximinus-III. Gordianus Cilicia – yayına hazırlanıyor - SNG Levante 1093 arka yüz ile aynı kalıp olduğu için bu sikkenin fotoğrafını burada vermiyoruz.)

Philippus I (244 – 249)

Philippus'un şua taçlı büstü, sağa; AVT KAI IOV ΦΙΛΙΠΠΙΟΝ ΕΥΤ ΕΥC ΠΠ.

R- Karşılıklı ayakta duran Asklepios ve Hygieia; ortada Telesphoros; TAPCOV THC ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩC ΜΑ[K ΓΒ].

68- AE 19.84 (SNG von Aulock 6061)

Traianus Decius (240 – 251)

T. Decius'un şua taçlı büstü, sağa; AVT KAI Γ ΜΕC ΚVIN ΔΕΚΙΟC ΤΡΑΙΑΝΟC ΠΠ.

R- Karşılıklı ayakta duran Asklepios ve Hygieia; TAPCOV ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩC AMK ΓΒ.

69- AE 19.81 (SNG Levante 1159)

*Augusta**Elagabalus (217 - 222)*

Elagabalus'un defne taçlı büstü, sağa; AVT KAI M AVP ANTΩNEINOC CB(sic).

R- Karşılıklı ayakta duran Asklepios ve Hygieia; AVTOVCTANΩN ET HΨP (yıl 198 = 218/9)

70- AE 12.47 (Karch, Augusta 93)

*Mopsuestia**Tranquillina (III. Gordianus'un Karısı)*

Tranquillina'nın büstü, sağa; CABEINIA TPANKVIAΛEIN... (sic).

R- Cepheden ayakta duran Asklepios yılanlı asasına yaslanıyor; sağda Telesphoros; ΑΔΡΙ ΓΟΡΔΙΑΝΩΝ ΜΟΨΕΑΤΩΝ ΘΤ (yıl 309 = 241/2).

71- AE 18.66 (SNG Levante 1353, ayrıca Ziegler, Samml., 940)

Otacilia Severa (I. Philippus'un Karısı)

Otacilia'nın stephaneli büstü, sağa; OTA CEVHPA CE.

R- Cepheden ayakta duran Asklepios, sola bakıyor, yılanlı asasına yaslanıyor; AΔP MOΨEATΩN ET [AI]T (yıl 311 = 244/5).

72-AE 7.73 (CNG Auction XXIII, lot 424 – RPC 8 Mopsus Otacilia Severa n.2)

(3.11.2003)

Anazarbos

Elagabalus (218 – 222)

Elagabalus'un şua taçlı başı, sağa; AVT K M AV ANTΩNEINOC CEB.

R- Sağa, ayakta duran Hygieia, phialeden eline dolanan yılanı besliyor; ANAZAP MHTPOΠ AMK ΓB.

73-AE 5.84 (Ziegler, Anazarbos 368.2; başka bir örnek için bkz., SNG Paris 2068)

Severus Alexander (222 – 235)

S. Alexander'in defne taçlı büstü, sağa; AVT ... CE AΛEEANΔPOC.

R- Sola, yakta duran Asklepios yılanlı asasına yaslanıyor; ANAZAP... AMK ΓB.

74-AE 6.67 (SNG Levante 1455; başka bir örnek için bkz., Ziegler, Samml., 478.1)

Flaviopolis

Commodus (177 – 192)

Commodus'un defne taçlı büstü, sağa; M AVP KOMOΔOC ANT EVTVXHC.

R- Karşılıklı ayakta duran Asklepios ve Hygieia; ΦΛA B IOΠOΛEITΩN ETOVC ΔIP (yıl 114 = 186/7).

75-AE 12.30 (SNG Levante 1542; başka örnekler için bkz., Ziegler, Samml., 1251-2, Ziegler'in iddia ettiği gibi SNG von Aulock 5560 M. Aurelius değil Commodus olmalı)

Severus Alexander (222 – 235)

S. Alexander'in defne taçlı büstü, sağa; AVT K M AV CE AΛEEANΔPOC

R- Karşılıklı ayakta duran Asklepios ve Hygieia; ΦΛΑΒΙΟΠΟΛΕΙΤΩΝ ΕΤΟ ΓΝΡ (yıl 153 = 225/6).

76- **Æ** 12.00 (SNG Levante 1549; başka bir örnek için bkz., Ziegler, Samml., 1528-9)

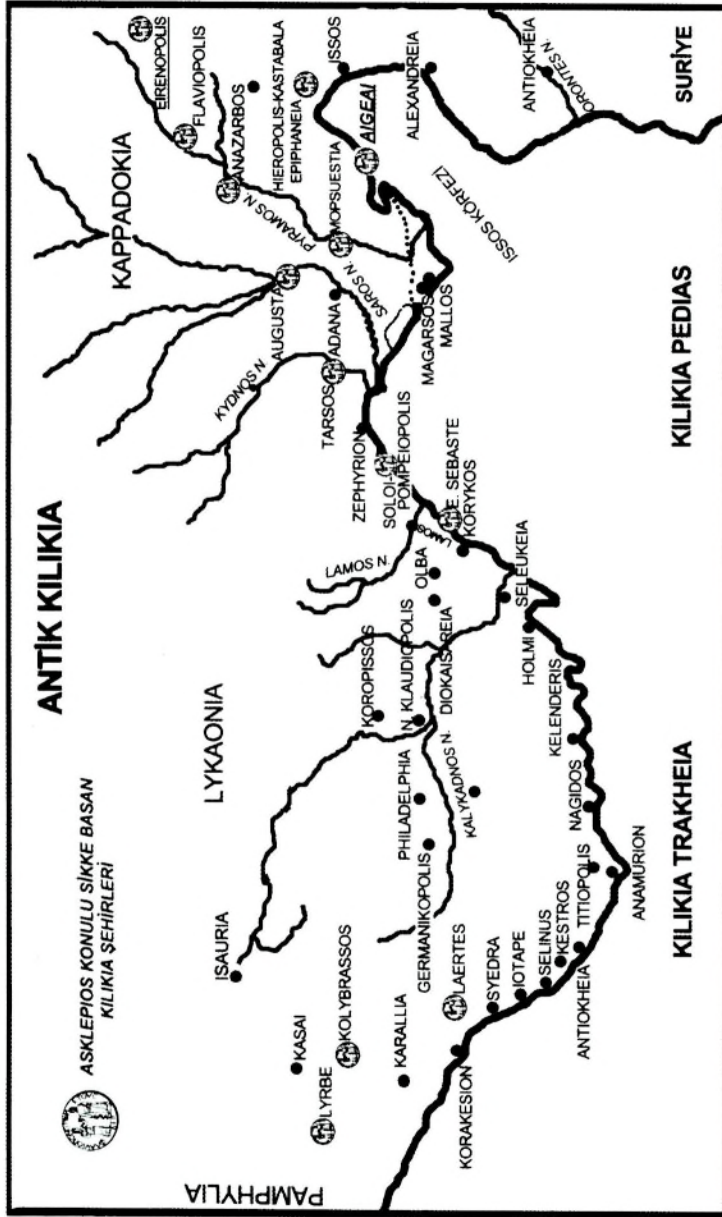
Epiphaneia

III. Gordianus (235-244)

Gordianus'un şua taçlı büstü, sağa; ΑΥΤ Κ Μ ΑΝΤ ΓΟΡΔΙΑΝΟ C CE.

R- Karşılıklı ayakta duran Asklepios ve Hygieia; ΕΠΙΦΑΝΕΩΝ ΕΤ ΣΤ (yıl 306 = 238/9).

77- **Æ** 24.96 (SNG Levante 1824; başka örnekler için bkz., SNG von Aulock 5554, BMC Epiphaneia 5)

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 8

Resim 9

Resim 10

Resim 11

Resim 12

Resim 13

Resim 14

Resim 15

Resim 16

Resim 17

Resim 18

Resim 19

Resim 20

Resim 21

Resim 22

Resim 23

Resim 24

Resim 25

Resim 26

Resim 27

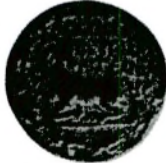
Resim 28

Resim 29

Resim 30

Resim 31

Resim 32

Resim 33

Resim 34

Resim 35

Resim 36

Resim 37

Resim 38

Resim 39

Resim 40

Resim 41

Resim 42

Resim 43

Resim 44

Resim 45

Resim 46

Resim 47

Resim 48

Resim 49

Resim 50

Resim 51

Resim 52

Resim 53

Resim 54

Resim 55

Resim 56

Resim 57

Resim 58

Resim 59

Resim 60

Resim 72

Resim 61

Resim 62

Resim 63

Resim 73

Resim 64

Resim 65

Resim 66

Resim 68

Resim 69

Resim 70

Resim 74

Resim 71

Resim 75

Resim 76

Resim 77

Res. 78 - Haruniye kaplıcasının kuzey doğusundaki dağ formasyonu.

Res. 79 - Haruniye kaplıcasının girişi ve geri plandaki dağ formasyonu.

İSTANBUL ARKEOLOJİ MÜZELERİNDEKİ FİLDİŞİ PYKSİS*

AYŞE AYDIN**

Buluntu yeri İstanbul olan, yaklaşık yarısı kırılmış, tabanı kaybolmuş pyksisin¹ üst bölümünde yatay üç sıra profil yer almıştır. Profil üzerinde pyksisin kapağının oturması için oluşturulan üst kısımda da kırıklar vardır (Res. 1).

Pyksis üzerinde kabartma tekniğinde “Üç Kahin Kralın (Üç Müneccimin) yeni doğan İsa’ya secdesi” sahnesi işlenmiştir².

Katlanabilir küçük bir tabureye oturan Meryem’in ayakları yüksek bir platforma basmaktadır (Res. 2). Başını da örten yumuşak kıvrımlara sahip uzun bir giysisi olan Meryem, elleriyle İsa’yı tutmakta, onu öne doğru uzatmaktadır. Annesinin elleri üzerinde yükselen çocuk İsa’nın annesi gibi uzun ve kıvrımları özellikle belirtilmiş bir giysisi vardır. İsa’da ellerini öne doğru uzatmış, kendisine verilen hediye almaktadır. Gerek Meryem, gerek İsa’nın yüzü dörtte üç profilden verilmiş, figürlerin kemerli iri gözleri ve yüzdeki diğer ayrıntılar detaylı işlenmiştir. Meryem ve İsa ikilisinin karşısında üç figür yer alır. Melchior, Balthasar ve Gaspar isimli İsa’ya saygı ve hediyelerini

* Bu çalışmanın gerçekleşmesini sağladıkları için İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğüne ve yardımlarından dolayı Süreyya Eroğlu’na (MA) teşekkür ederim.

** Doç. Dr. Ayşe Aydın, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 33169 Mezitli-Mersin.

¹ Y: 7,8 cm; Env. Nr: 8054

Pyksis üzerinde detaylı bir çalışma yapılmamış, ancak bazı katalog çalışmalarında kısa tanıtımına yer verilmiştir. S. Atasoy-E. Parman, *Anadolu Medeniyetleri II. Yunan/Roma/Bizans (Avrupa Konseyi 18. Avrupa Sanat Sergisi. 22 Mayıs-30 Ekim 1983)* 1983, 195-196 C.106; *Uygarlıklar Ülkesi Türkiye. Land of Civilisations, Turkey*, 1985, 377 K. Nr: 275; A. Pasinli, *İstanbul Archaeological Museums*, 1996, 121, K. Nr: 111.

² Kitabı Mukaddes. Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil), 1996, Matta Bap. 2,1-12; A. Weis, “Drei Könige”, LCI I, 1994, 539 vd. Yeni doğan Yahudilerin kralını görmek için Doğulu krallar (yıldız bilimciler) onun yıldızını izleyerek Kudüs’e gelip, ona secde etmek isterler. Bunu duyan kral Herodes, kralları çağırıp, onlara görünen yıldız hakkında bilgi alır. Herodes, Doğulu krallara yeni doğan bu çocuğu bulmalarını, kendisinin de ona secde etmek istediğini söyleyerek, onları Beytullahim’e gönderir. Krallar yine yıldızı izleyerek çocuğa ulaşır, Meryem ve İsa’yı görüp, saygı ve alın, tütsü ve mürden oluşan hediyelerini sunarlar. Doğulu krallar rüyalarında Herodes’e gitmemeleri yolunda uyarılınca, kendi ülkelerine geri dönerler.

sunmaya gelen krallardan ikisi tam, diğerinin ise yüz ve elinin bir kısmı sağlam olarak günümüze ulaşmıştır (Res. 3). İki kral Pers kıyafetleri olarak adlandırılan uzun başlıkları, dalgalı saç ve sakalları, olabildiğince detaylı işlenmiş yüzleri, kemerli iri gözleri, uzun pantolonları, uzun kollu ve kemerli, keskin kıvrımlı tunikaları, sağ omuzdan bağlanmış, bir ucu yukarıya kalkmış pelerinleri ve çizmeleri ile benzer özellikler gösterirler.

Bunlardan çocuk İsa'ya elindeki düz bir tabak içindeki hediyesini uzatan kral, bacaklarından gövdeye doğru tunikasının katlanmasıyla sol ayağı önde İsa'ya doğru hızlı bir şekilde yöneldiği ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu hızlı yönelişte pelerinin sağ ucu da uçuşarak, sonunda kıvrım yapmıştır.

Aynı hızlı hareket, arkasındaki kralda da görülür. Ancak tunikası dizleri üzerindedir, diğer kral gibi sol ayağını öne atmıştır. Elinde tuttuğu hediyesi kırıldığı için ne olduğu anlaşılamamaktadır.

Üçüncü kral ise sadece sakalının bir kısmı ve elinde tuttuğu hediyesiyle kısmen görülebilmektedir (Res. 4).

Meryem'in arkasında, ona doğru yönelmiş, krallar gibi hızlı hareket eden bir melek figürü yer alır (Res. 5). Kanatlı, sol elinde küre tutan, keskin kıvrımlara sahip giysili melek, sağ elini yukarıya kaldırmış, işaret parmağıyla İsa'yı göstermektedir. Düz saçları alnında dalgalı bir şekil almıştır.

İkonografi

Üç kahin kralın secdesi sahnesi, Hristiyan Sanatı'nın yaratması değildir. Roma imparatorlarının, özellikle savaş sonrası başarılarını betimleyen zafer takları üzerindeki kabartmalarda yenilgiye uğramış halk, imparatorun önünde mütevazı bir şekilde -genelde üzerinde örtü bulunan elleriyle- saygı ve hediyelerini sunarken gösterilir. Bu hediyeler içinde altın taçlar ilk sırayı alır. İmparatora bu şekilde başta altın taç, para vb. hediyelerin sunumu "aurum coronarium" adı ile anılır³.

Roma'daki Titus Kemer (81), Marcus Aurelius Kemer (176 ya da 180-193), Septimus Severus Kemer (203), Selanik'deki Galerius Kemer (297-

³ Th. Klauser¹, *Aurum Coronarium*, RM 59, 1944, 129 vd.; Th. Klauser², *Aurum Coronarium*, RAC I, 1950, 1010 vd.; F. Cumont, *L'Adoration des Mages et L'Art Triomphal de Rome*, *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Memorie* Vol. III, 1932-33, 81 vd.

305), İstanbul'daki Theodosius Obeliskinin kaide kısmı (390) ve Arkadius Sütunu (402) üzerinde, bu tarzda yapılmış betimler vardır⁴.

Hıristiyan Sanatı'nda ise hediyeler sunan halkın yerini Doğulu krallar, kendisine saygı ve hediyeler sunulan imparator ise yerini yeni doğan İsa ve annesi Meryem'e bırakmıştır. Bu sahnede genelde yenilen halk Zafer tanrıçası Victoria (Nike) tarafından takdim edilir. Zafer tanrıçasının yerini ise (Betlehem yıldızının da yerini alan) melek alır⁵.

Hıristiyan Sanatı'nda üç kralın secdesi 4.yüzyıldan başlayarak öncelikle Roma'daki katakomp duvar resimleri olmak üzere çeşitli malzeme ve tekniklerle⁶ iki farklı tipte betimlenir:

En sık rastlanan şekliyle Meryem profilden ya da dörtte üç profilden, taht benzeri bir koltukta oturur. Çocuk İsa ise annesinin kucağındadır. Meryem'in karşısında, ona doğru yaklaşan ve önünde saygıyla eğilen, üzerinde örtü olan elleriyle İsa ve Meryem'e hediyeler sunan krallar yer alır⁷.

Diğerinde ise merkezi bir kompozisyon söz konusudur. Meryem kucağında İsa ile yine taht benzeri bir koltukta sahnenin merkezinde otururken, sağ ve solunda ellerinde hediyelerle krallar merkezdeki bu iki figüre yönelmiş olarak verilirler⁸.

Bu betimlerde krallar uzun pantolonları, uzun kollu kemerli tunikaları, sağ omuzundan bağlanmış pelerin ve sivri uçlu başlıklarıyla işlenmişlerdir. Krallar ellerinde altın taç, elma formunda tütsü, silindirik formda bir objeden (mür) oluşan hediyeleri taşırlar⁹. Ancak çoğunlukla bu hediyeler betim-

⁴ T. Kraus, *Das Römische Weltreich*, 1990, Abb. 46. 196-197. 228 a-b. 234-235. 250-251. 255; C. Mango, *Byzanz*, 1986, 32 Abb. 35.

⁵ Klauser¹, age. 148 vd.; R. Warland, *Der Ambo aus Thessaloniki*, *Jahrbuch Deutsche Archeologische Institut* 109, 1994, 374 vd. Abb. 5.

⁶ J. Wilpert, *Die Malereien der Katakomben Roms*, 1903, 60. 116,1. 144. 166,2. 172,2. 212. 231. 239; W.F. Volbach¹, *Frühchristliche Kunst*, 1958, K. Nr: 120. 153. 179. 222. 248; F.W. Deichmann, *Ravenna. Hauptstadt des Spätantiken Abendlandes I*, 1969, 75 Abb. 122-125; G. Jeremias, *Die Holztür der Basilika S. Sabina in Rom*, 1980, 48 vd. Taf. 41; S.Y. Ötügen, *Ihlara Vadisi*, 1990, 41-42. 12 Res. 4; M. Brandt-A. Effenberger, *Byzanz. Die Macht der Bilder*, 1998, 122-123 Abb. 109b. 110.

⁷ Jeremias, age. 48 vd. Taf. 41; G. Koch¹, *Frühchristliche Sarkophage*, 2000, Abb. 41-42. 46-48. 54. 96.

⁸ Wilpert, age. 60. 116,1; Volbach¹, age. Abb. 112; W.F. Volbach², *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters*, 1976, 127. 131.

⁹ Klauser¹, age. 147; Koch¹, age. 157 vd.

lerde tam olarak anlaşılamamaktadır. İstanbul örneğinde de krallar ne oldukları tam olarak belirlenemeyen hediyelerini düz tabaklar içinde sunmaktadır.

Tarihleme

Antik Yunan ve Roma Sanatı'nda mücevher kutusu olarak kullanılan pyksisler, Hristiyanlar tarafından tütsü kabı, dini tören sonrasında geri kalan kutsal ekmeği saklama kabı olarak kullanılmış, 9.yüzyıldan başlayarak daha çok röliker olarak altın altına yer almıştır¹⁰.

Antik döneme ait motiflerin zarif ve plastik olarak işlenişi Batı Hristiyanlığı'nda fildişi örneklerde 380-400 yılları arasında kendini gösterir. Bu döneme ait Doğu Hristiyanlığı'nda yapılmış fildişi örnek azdır¹¹.

5.yüzyılda yapılan fildişi diptiklerde güçlü bir soyutlama, adeta vücudu olmayan figürler, alçak kabartma tekniğinde verilir¹². Yüzyılın sonu ile 6.yüzyıl başında ise diğer sanat alanlarında olduğu gibi (gümüş, taş işçiliği vb.) tekrar zarif figürlerin yapımına geri dönülür¹³. 6.yüzyılda farklı stiller görülmekle birlikte Doğu Hristiyan yani Bizans stili kendini Paris Louvre Müzesi'ndeki Barberini Diptiği (6.yüzyıl ilk yarısı) ve Ravenna Maximianus Kathedrası (545-553) ile gösterir. Bu örnekler zarif, hareketli, tombul yüz ve saç stilleri benzer, plastik etkili işlenmiş figürler, bunların geniş, keskin ve kademeli giysi kıvrımları ile ortak özellikler gösterir. Her ikisinin de Bizans döneminde önemli bir fildişi işçiliği merkezi olan Konstantinopolis'de yapıldığı kabul edilmektedir¹⁴. 7.yüzyıl başından sonra (620) 9.yüzyıla kadar diğer sanat dallarıyla birlikte gerileyen fildişi işçiliği 9.-11.yüzyıllar arasında tekrar canlanmıştır¹⁵.

¹⁰ J. Kollwitz, Elfenbein, RAC IV, 1959, 1115 vd.; Volbach², age. 103, K. Nr: 173a-b. 186a.193. 193a. 194a. 195a; G. Koch², Frühchristliche Kunst, 1995, 126 vd.

¹¹ W.F. Volbach³, Silber- und Elfenbeinarbeiten vom Ende des 4.bis zum Anfang des 7. Jahrhunderts, in: Beiträge zur Kunstgeschichte und Archäologie des Frühmittelalters. Akten zum VII. Internationalen Kongress für Frühmittelalterforschung, 21.-28. September 1958, 1962, 23 vd.; Klauser², age. 1124.

¹² Volbach², age. K. Nr: 2. 54 Taf. 1. 18.

¹³ Volbach³, age. 25 vd.; Klauser², age. 1127; Volbach¹, age. K. Nr: 22. 221.

¹⁴ Klauser², age. 1127 vd.; Volbach¹, age. Abb. 226-235. 224-225; Volbach², age. K. Nr: 174. 187; W.F. Volbach⁴, Zur Lokalisierung frühchristlicher Pyxiden, Kunsthistorische Studien Festschrift F. Gerke, 1962, 85; K. Wessel, Studien zur östömischen Elfenbeinskulptur, Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Greifswald II, 1952/53, 63 vd.; O. Mazal, Handbuch der Byzantinistik Geschichte. Religion. Sprache. Kunst, 1997, 167.

¹⁵ Volbach², age. K. Nr: 171. 173. 199 Taf. 87. 97; Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises, 1992, 80 vd. K. Nr: 31.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki fildişi pyksis, üzerinde betimlenen konu açısından Rouen Müzesi, Viyana Sanat Tarihi Müzesi ve Floransa, Bargello'da bulunan pyksise benzemektedir. Bunlardan Floransa ve Rouen örneği 5-6.yüzyıla, Viyana örneği ise 8-9.yüzyıla tarihlenir (Res. 6-7-8) ¹⁶.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki fildişi pyksisde olduğu gibi Ravenna'da St. Vitale kilisesindeki bir lahit (400-410), Quiricus ve Julitta rölikeri (6.yüzyıl) ve S. Apollinare Nuovo kilisesi duvar mozaiği (568), Roma S. Sabina kilisesi ahşap kapı kanadı (4.yüzyıl), Paris Louvre Müzesi'ndeki Barberini Diptiği alt bölümü (6.yüzyıl ilk yarısı), Londra, Britisch Museum'daki fildişi diptik (6.yüzyıl), Erivan'daki Etschmiadzin İncili fildişi kutusu (6.yüzyıl), Paris Louvre Müzesi'ndeki gümüş röliker (5.yüzyıl), Washington, Dumbarton Oaks Collection'daki gümüş madalyon (600), Vatikan'daki fildişi kitap kutusu (9.yüzyıl ilk yarısı), İstanbul, Arkeoloji Müzeleri'ndeki Selanik kökenli ambon (6.yüzyıl ortası) ve Kappadokya Ağaç Altı kilisesi güney haç kolu tonozu batı yarısında (İkonoklasmus öncesi ya da 9.-11.yüzyıl) "Üç Kahin Kralın yeni doğan İsa'ya secdesi" konusuna yer verilmiştir ¹⁷.

Kralların olağanüstü bir heyecan ve hızla hareketli figürler olarak Meryem ve çocuk İsa'ya yönelmeleri, krallar kadar olmasa da aynı heyecanla Meryem'in oğlunu konuklara doğru uzatması, krallarla aynı heyecan ve hızlı hareketi paylaşan melek figürü, Meryem, çocuk İsa ve melek figürünün tom-bul yüzleri, tüm figürlerin plastik etkili oluşları, kemerli iri gözleri, saç stilleri ve giysi katları Paris Louvre Müzesi'ndeki Barberini Diptiği (6.yüzyıl ilk yarısı) ve Ravenna Maximianus Kathedrası (545-553) yanı sıra yine Konstantinopolis yapımlı İsa ve Meryem betimli diptik (6.yüzyıl ortası), St. Petersburg, Ermitaj Müzesi'ndeki Musa'nın hayatından kesitler sunan pyksis (6.yüzyıl), Floransa, Bargello'daki pyksis ve İsa'nın mucizelerinin betimlendiği pyksis-deki (6.yüzyıl üçüncü çeyreği) figürlerde de görülür ¹⁸.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki fildişi pyksis, erken Hristiyan dönemin en sevilen Yeni Ahit konularından "Üç kahin kralın secdesi"ni yansı-

¹⁶ Volbach ³, age. 30 vd.

¹⁷ Volbach ¹, age. K. Nr: 120. 153. 179. 222. 248; Deichmann, age. 75 Abb. 122-125; Jeremias, age. 48 vd. Taf. 41; Ötügen, age. 41-42. 12 Res. 4; Brandt-Effenberger, age. 122-123 Abb. 109b. 110.

¹⁸ Volbach ², age. K. Nr: 190 Taf. 95; Warland, age. 374 vd. Abb. 5; A. Effenberger-H-G. Severin, Das Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst, 1992, 137 K. Nr: 51, 140-141 K. Nr: 53

maktadır. Bunu yaparken hareketli, plastik etkili figürlerle olayın heyecanı verilmeye çalışılmıştır. Figürlerin tombul yüzlü, kemerli iri gözlü, benzer saç stilli, hareketli, plastik etkili oluşları ve giysi katları ile İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki fildişi pyksis 6.yüzylda yapılmış fildişi eserlerle üslub açısından benzer özellikler gösterir. Bu benzerlik özellikle önemli bir fildişi yapım merkezi olan Konstantinopolis'de yapıldığı kabul edilen eserlerde görülür. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki fildişi pyksisin İstanbul'da bulunmuş olması, eserin yapım yerinin de aynı şehir olması olasılığını güçlendirir. Bu özelliklerden yola çıkarak fildişi pyksisi 5.yüzyıl sonu- 6.yüzyıl ilk yarısı içinde yapılmış Konstantinopolis yapımı eserlerden biri olarak kabul etmek gerekir.

Zusammenfassung

Die Pyxis, die im Archäologisches Museum in İstanbul aufbewahrt ist, wurde in İstanbul gefunden. Eine Hälfte der Pyxis ist abgebrochen. Ihr Boden ist verloren.

Die Pyxis zeigt die Anbetung der Magier. Maria thront auf einem Fahlstuhl. Sie hält auf beiden Händen das Christuskind. Hinter Maria befindet sich ein geflügelter Engel mit Weltkugel, die auf den Stern deutet.

Maria und das Christuskind blicken den Magiern entgegen, die schreiten weit aus. Der erste und zweite Magier sind durch ihre Kleidung als Orientalen gekennzeichnet: Sie tragen lange Hosen, gegürtete Ärmeltuniken, kleine Mäntel, Stiefel und Mützen. Sie sind bärtig. Der erste Magier hält seine Geschenke in einer flachen Schale in den Händen. Die Schale des zweiten Magier ist abgebrochen. Von dem dritten Magier ist nur ein Teil des Gesichtes und die Schale mit einem Teil der Hand zu erkennen.

Die Pyxis ist ikonographisch gleich der Pyxis in Rouen, in Florenz und in Wien, stilistisch gleich der sog. Diptychon Barberini und Diptychon Christus und Gottesmutter, der Kathedra des Bischofs Maximianus, die Pyxis in St. Petersburg und in Florenz, die meistens ins Ende des 5.bzw.-in die erste Hälfte des 6. Jhs. datiert werden. Sie haben einige gemeinsame Eigenschaften: der scharfe, staffelförmige Faltenstil, das volle Gesicht, elegant, plastische Figuren, sorgfältige Details, die als Merkmale der konstantinopolische Werke der Elfenbeinschnitzerei gelten.

Durch die stilistische Vergleichstücke könnte man die im Archäologisches Museum in İstanbul aufbewahrte Pyxis in Konstantinopel lokalisieren und ins Ende des 5.-in die erste Hälfte des 6. Jhs. datieren.

Res. 1 - İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki fildişi pyksis

Res. 2 - İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki fildişi pyksiste Meryem ve çocuk İsa ikilisi

0 1 2 3 cm

Res. 3 - İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki fildişi pyksiste Üç Kahin Kral ile Meryem ve çocuk İsa ikilisi

0 1 2 3 cm

Res. 4 - İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki fildişi pyksiste Üç Kahin Kral

Res. 5 - İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki fildişi pyksiste Melek figürü

Res. 6 - Floransa, Bargello'daki fildişi pyksis (W.F. Volbach, Frühchristliche Kunst, 1958, Taf. 87, 171)

Res. 7 - Rouen Müzesi'ndeki fildişi pyxis (W.F. Volbach, Frühchristliche Kunst, 1958, Taf. 87, 173)

Res. 8 - Viyana, Sanat Tarihi Müzesi'ndeki fildişi pyxis (W.F. Volbach, Frühchristliche Kunst, 1958, Taf. 97, 199)

İLHÂNLI HÜKÜMDARI EBÛ SA'ÎD HÂN'A AİT DÖRT YARLIG

ÖSMAN G. ÖZGÜDENLİ*

Tanınmış şarkiyatçı Bertold Spuler, İlhânî Devleti siyasî ve idarî tarihine dair meşhur eserini 1939 yılında yayımladığı zaman¹, araştırmacının istifadesinde, çoğu henüz neşredilmemiş durumda olan tarihî kaynaklar ile, İlhânî hükümdarları Argûn ve Olcâyâtû'nun dış muhaberatıyla ilgili iki mektubu bulunuyordu². Bugün aradan geçen yaklaşık altmış beş yıllık süre zarfında, İlhânî devri tarihî kaynaklarının tanıtım ve yayınından başka, *inşâ'* ve devlet muhasebesiyle ilgili kitaplar³ ile, o devre ait pek çok orijinal vesikanın varlığının ortaya çıkarılmış olması İlhânî tarihi araştırmalarına büyük hız kazandırmıştır.

Ortaçağ İran tarihiyle ilgili sosyal, siyasî, idarî ve iktisadî tarih araştırmaları için ehemmiyeti tartışılmaz olan bu vesikaların önemli bir kısmı son 25-30 yıl içerisinde bilim dünyasına tanıtılmış ve yayımlanmıştır⁴. Bununla bir-

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (İstanbul).

¹ *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leiden 1939 (gözden geçirilmiş ve ilaveli dördüncü baskı Leiden 1985); İlk baskı üzerinden Türkçe terc. Cemal Köprülü, *İran Moğolları*, Ankara 1957; İkinci baskı (1955) üzerinden Farsça terc. Mahmûd Mirâftâb, *Mogûl der-İrân*, Tahrân 1351/1972.

² Bu kaynaklar için bkz. B. Spuler, "Quellenkritik zur Mongolengeschichte Irans", *ZDMG*, NF 17, (1938), s. 219-243.

³ Bkz. Osman G. Özgüdenli, "İlhânî Devrine Ait Anonim Bir Münşe'ât Mecmû'ası: Risâla al-Sâhibiyya", *Belleten*, LXIII/238, (2000), s. 725 n.1.

⁴ İlhânî devri fermân ve vesikalarıyla ilgili çalışmalar için bkz. P. Pelliot, "Les documents mongols du Musée de Téhéran", *Alhar-e Iran*, I/1, (1936), s. 31-44; Farsça terc. Ebû'l-Hasan Servkad Mukaddim, "Esnâd-i Mogûlî-yi Mûze-yi Tahrân", *Âsâr-i İrân*, III, Meşhed 1371/1992, s. 208-218; Francis Woodman Cleaves, "The Mongolian documents in the Musée de Téhéran", *HJAS*, XVI, (1953), s. 1-107; V. Minorsky, "A Mongol decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zâhid", *BSOAS*, XVI/2, (1954), s. 515-527; W. Barthold, "İlhânî devrinde Mali Vaziyet", Türkçe terc. A. İnan, *THİTM*, I, (1931), s. 135-159; P. Wittek, "Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi", *THİTM*, I, (1931), s. 161-164; W. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri", *Belleten*, XIII/52, (1949), s. 771-793; A. Mostaert-F.W. Cleaves, "Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes", *HJAS*, XV/3-4, (1952), s. 419-506; E. Haenisch, "Zu den Briefen der mongolischen Il-Khane Argun und Ölceitü an den König Philipp den Schönen von Frankreich (1289 und 1305)", *Oriens*, II, (1949), s. 216-235; A. Mostaert-F.W. Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305 des Ilkhans Argun et Ölgeitü à Philippe le Bel*, Cambridge 1962; A.D. Papazian,

likte, Ortaçağ İran tarihine ait vesikaların mahdudiyeti, araştırmacıları bu devre ait bütün vesikaları, istinsah ve kopyaları ile tespit ve değerlendirmeye zorlamaktadır⁵. Bu makalede yayımlanacak olan vesikalar da böyle bir gayrete matuf olacaktır.

"Deux nouveaux iariyks d'ilkhans", *Banbar Matenadarani*, VI, (1962), s. 379-401; Hâc Huseyn Nahcevanî, "Fermânî ez-ferâmin-i dovre-yi Mogûl", *Neşriyye-yi Dâneşkede-yi Edebiyyât-i Tebrîz*, 5, Tebrîz 1332/1953, s. 40-47; 'Alâ'u'd-dîn Âzerî, "Revâbit-i İlhanân-i Mogûl bâ derbâr-i Vâtîkân", *Berresihâ-yi Târihi*, IV/4, Tahrân 1348/1968 s. 275-288; V/2, Tahrân 1949/1970, s. 59-90; A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, New York 1992, s. 34-35, 52-53 (Farsça terc. Muhsin Ca'ferî-mezheb, "Nehostûn Fermân-i Fârsî-yi İlhanân", *Mirâs-i Cavidân*, VIII/29, Tahrân 1379/2000, s. 33-36; Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, "İlk Farsça İlhanlı Fermânı", *Türk Kül-türü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 6, İstanbul 2002, s. 181-190); 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'i, "Yâddâştî ber-kohenterin sened-i Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi Irân (sened-i muverrih 726)", *Gencîne-yi Esnâd*, XI/44, Tahrân 1380/2001, s. 4-5. 1970'li yılların başlarında Erdebil'de Şeyh Safîu'd-dîn Erdebilî'nin türbesinde bulunan ve İran diplomatik ilminin gelişimini takip edebilmek için büyük bir önem taşıyan fermânlar son otuz yıl içerisinde G. Herrmann, G. Doerfer ve B. Fragner gibi araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır: G. Herrmann, "Urkunden-Funde in Azar-bâygân", *AMI*, NF, 4, (1971), s. 249-262; G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325", *ZDMG*, 125/2, (1975), s. 317-346; G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass des Ġalayiriden Şayh Oveys", *CAJ*, XIX/1-2, (1972), s. 1-84; G. Herrmann, "Ein Erlass des Ġalayiriden Soltan Hoseyn aus dem Jahr 780/1378", *Göttinger Orientforschungen*, I, Reihe: Syriaca, III, (1973), s. 135-163 (Farsça terc. 'Alî 'Abdullâhî, "Fermânî Sultân Huseyn-i Celâyirî be-târihi-i Safer-i 780h./1378m.", *Mirâs-i Cavidân*, VIII/29, Tahrân 1379/2000, s. 115-122); G. Herrmann, "Ein Erlass von Qara Yusof Zugunsten des Ordens von Ardabil", *AMI*, NF, 9, (1976), s. 225-242; G. Herrmann, "Ein früher persischer Erlass", *ZDMG*, 144/2, (1994), s. 284-300; G. Herrmann, "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", *L'Iran face à la domination Mongole*, ed. D. Aigle, Téh-éran 1997, s. 321-331; G. Doerfer, "Mongolica aus Ardabil", *Sonderdruck Zentralasiatische Studien*, 9, (1975), s. 187-263; B. Fragner, "Das Ardabiler Heiligtum in den Urkunden", *WZKM*, 67, (1975), 169-215. Bu devre ait özel alım-satım senedlerinin neşri için bkz. M. Gronke, *Arabische und persische Privaturkunden des 12. und 13. Jahrhunderts aus Ardabil (Aserbeidschan)*, Berlin 1982; A.D. Papazian, *Persidskie dokumenty Matenadarana*, I/1, Erevan 1956, s. 405-412; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi, 724 Rebi'ü'l-evvel-1324 Mart", *Belleten*, V/19, Ankara 1941, s. 277-288; M. Zeki Oral, "Selçuklu Devri Vesikaları: Sultan Hatun Senedi", *Belleten* XIX/75, (1955), s. 385-394; Osman Turan, "Selçuklu Devrine Aid Köy Satış Hakkında Bir Vesika", *Vakıflar Dergisi*, 10, (1973), s. 127-131; Osman Turan, "Selçuk Türkiye'sinde Faizle Para İkrasına Dair Hukuki Bir Vesika", *Belleten*, XVI/62, (1952), s. 251-260; F.M. Emecen, "Orhan Bey'in 1348 Tarihli Mülknâmesi Hakkında Yeni Bazı Notlar ve Düşünceler", *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2001, s. 187-207; 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'i, "Bâz-h'ânî-yi yek sened-i târihi", *Mirâs-i Cavidân*, I/4, Tahrân 1372/1993, s. 46-52; 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'i, "Fihrist-i esnâd-i buk'a-yi Şeyh Safîu'd-dîn Erdebilî der-bâyğânî-yi Merkezi-yi Sâzmân-i Evkâf ve Umûr-i Hayriyye", *Mirâs-i Cavidân*, IX/33-34, Tahrân 1380/2001, s. 175-192; 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'i, "Kâtibân ve Kâziyân-i esnâd-i buk'a-yi Şeyh Safîu'd-dîn Erdebilî (Esnâd-i karn-i 6 tâ 10 hicrî)", *Nâme-yi Bahâristân*, II/4, (2002), s. 137-152. İlhanlı devri diplomatikasına ait şu önemli çalışma, 2002 yılında yayına teslim ettiğimiz makalemizin son tashihinden sonra elimize ulaştığı için, burada kullanıma imkanı bulunamamıştır: Gottfried Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit. Text und Bildteil*, Documente Iranica et Islamica, Wiesbaden 2004, 205 s., 119 Abbildung.

⁵ Hans Robert Roemer'in bu yöndeki önemli bir teşebbüsü, bugüne kadar İran tarihi araştırmacılarından gerekli ilgiyi bulamamıştır (bkz. "Vorschläge zur Sammlung von Urkunden zur

Neşir, tercüme ve tahlilini yapacağımız İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd Hân (1317-1335)'a ait dört *yarlıg* (fermân), VIII./XIV. yüzyıla ait olduğu anlaşılan, içerisinde anonim *Risâletü's-Sâhibiyye* ile Felek 'Alâ'-yi Tebrîzî'nin *Sa'âdet-nâme*'si ve diğer bazı *inşâ* örneklerinin bulunduğu bir *mecmû'*anın 72-77. sayfaları arasında yer almaktadır⁶. Söz konusu *mecmû'*a, Tahran'da, *Kitâbhâne-yi Millî-yi Melik*'te 3697 numarada kayıtlı bulunmaktadır⁷. *Mecmû'*anın bir mikrofilmi Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde 5059 numarada kayıtlıdır⁸.

*Mecmû'*a, kütüphanenin yazmalar katoloğunda, yazı örnekleri olarak VIII./XIV. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁹. İçerisinde bulunan *Risâletü's-Sâhibiyye* isimli eserdeki bazı alım-satım senedlerinin, tıpkı *yarlıg*lar gibi 730-731/1330-1331 yıllarını taşıması¹⁰ bu görüşü kuvvetlendirmektedir.

Yayımladığımız *yarlıg*ların üst kısmında, bu vesikaların *al-tamga* sureti (*sevâd-i al-tamga*) olduğu kaydedilmiştir. *Yarlıg*ların bulunduğu *mecmû'*anın muhtemelen kâtuiblere yazı numûneleri teşkil etmesi için, muhtelif *dîvânî* kayıtların bir araya getirilmesi suretiyle oluşturulduğunu tahmin etmek mümkündür. Bu tür *mecmû'*aların hazırlanması esnasında, zaman zaman derleyici ve müstensihlerden kaynaklanan büyük hatalara rastlanabilmekteyse de, vesikaların istinsah tarzı, metinde geçen Türkçe ve Moğolca ıstılahlar, *yarlıg*ların giriş ve bitiş formülleri, *mecmû'*anın derleyici veya müstensihinin fer-

Geschichte des islamischen Persien", ZDMG, II, (1954), s. 362-370; Farsça terc. Heribert Horst, "Gerdâverî-yi mukâtebât-i târîhi-yi Îrân", *Ferheng-i Îrân-zemîn*, IV, Tahrân 1335/1956, s. 145-158. *İnşâ*' literatürünün İran tarihi araştırmaları için taşıdığı önem hakkında bkz. H.R. Roemer, "Spätere Quellen zur vormongolischen Verwaltungsgeschichte Irans", *Scholia, Beiträge zur Türkologie und Zentralasienkunde*, Wiesbaden 1981, s. 130-140. Bu müellif, *Staatsschreiben der Timuridenzeit. Das Šaraf-nâmâ des Abdallâh Marwârid in kritischer Auswertung*, Wiesbaden 1952, s. 16-20; Jürgen Paul, "Inshâ' Collections as a Source on Iranian History", *Proceedings of the Second European Conference of Iranian Studies*, Roma 1995, s. 535-550.

⁶ Bu *mecmû'*a ve burada bulunan *Risâletü's-Sâhibiyye* hakkındaki tanıtım yazımız ayrı bir makale olarak yayınlandığı için burada *mecmû'*anın özelliklerini tekrarlamayı uygun görmüyoruz (bkz. Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşe'ât Mecmû'ası: Risâla al-Sâhibiyya", *Belleten*, LXIII/238, Ankara 2000, s. 725-743).

⁷ Bkz. İrec-Afşâr-Muhammed Takî Dâneşpejûh, *Fihrist-i nushahâ-yi hattî-yi Kitâbhâne-yi Millî-yi Melik*, VII, Tahrân 1369/1990, s. 28-31.

⁸ Bkz. Muhammed Takî Dâneşpejûh, *Fihrist-i mikrofilmhâ-yi Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnâd-i Dâneşgâh-i Tahrân*, III, Tahrân 1363/1984, s. 130.

⁹ İ. Afşâr-M.T. Dâneşpejûh, *Fihrist-i nushahâ-yi hattî-yi Kitâbhâne-yi Millî-yi Melik*, VII, s. 28.

¹⁰ Bkz. *Mecmû'*a, *Kitâbhâne-yi Millî-yi Melik*, (Tahrân), nr. 3697, s. 71-74; Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşe'ât Mecmû'ası: Risâla al-Sâhibiyya", s. 730-734.

mânları aslına sadık kalarak aynen istinsah edebilmek için dikkat ve titizlikle çaba gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Bu yüzden, kopya edilerek *mecmû*'aya kaydedilmiş olan bu vesikaları, orijinal fermân metinleri gibi yayımlayarak, bugüne ulaşan diğer İlhanlı vesikalarının ışığında diplomatik ilmi ve İlhanlı devri siyasî ve idarî tarihi açısından tahlilini uygun gördük. Bu tahlil aynı zamanda, *yarlıklar*ın devrin orijinal vesikalarıyla dil ve üslûp ilişkisini, bu bağlamda da mevsûklüğü problemi çözebilme açısından da zarurî idi. Vesikaların gerek diplomatik ilmi (dil, üslûp ve ıstılahlar) açısından tahlili, gerekse tarihî perspektiften incelenmesinden çıkan ortak sonuç, *yarlıklar*ın, orijinal metinlerin aslına oldukça sadık kalınarak hazırlanmış suretleri olduğunu göstermektedir.

*Yarlıklar*ın tercümesi esnâsında mümkün olduğu kadar orijinal metne ve üslûba bağlı kalınmaya çalışılmış, metinde okunamayan, istinsah hatası ya da atlama olduğu anlaşılan bir kaç yere üç nokta veya soru işareti konulmuş, metnin diplomatik ve tarihî açıdan incelenmesi ayrı kısımlarda yapılmıştır. Yine, vesikaların orijinal metni de makalenin sonunda upkibasım olarak verilmiştir.

I. METİN:

[I]

سواد التمغا

[بسم الله الرحمن الرحيم]

الله هو الواحد القديم

1

از حکم یرلیغ همایون

صاحب دیوان سوزی

فرزند اعز اکرم فلان - ابقاه الله تعالى و طول عمره - بداند که بر قرار حکومت

[ص ۷۳] و متصرفی تبریز و توابع آن از ابتداء سنه ثلثین و سبعمایه تا مدت

5

سه سال برو مقرر است و در آن هیچ تغییری نرفته و هیچ آفریده را با او

مجال شرکت و مداخلت نیست بدان سبب این مکتوب در قلم آمد تا بهمه

انواع خاطر [...] و مستظهر باشد و هیچ تشویش و پریشانی بخاطر خود راه

ندهد چه عنایت و مرحمت بنگی درب اعلی - اعلاما الله تعالى - در باره

او بیش از حد امکان و حیّز تقریر است و سیورغال قرانیل کا [؟] و تشریف

10

خاص فرموده می باید که من کلّ الوجوه باستظهاری تمام روی بتدبیر احوال

آن ولایت و ضبط امور و مهمات آورد و باخبار اراجیف التفات نانموده در همه

ابواب متمکن باشد چه هیچ آفریدمرا مجال آنکه بهیچ وجه از وجوه متعرض احوال

او شود و دم مشارکت و مداخلت زند نیست تا حقیقت دانند جماعت محصلان

که جهت تحصیل اموال و وجوهات آنجا رفته باشند می باید که وجوه خود

15

بقسط مطالبت نکنند و بیرون از قسط مطالبت کنند و بیرون از قسط که مقرر است

مزاحم او نگردند و تعرض نرسانند قضاة و سادات و ائمه و مشایخ و اعیان و

معارف و مشاهیر و عموم و اهالی و متوطنان تبریز و توابع و مضافات آن می باید

که فرزند اعز اکرم فلان - ابقاه الله تعالى - [را] حاکم ملک و متصرف علی الاطلاق

خود دانسته در جمیع [امور] رجوع کلی [به] او کنند از سخن و صواب دید او که

20

متضمن ترفيه حال رعایا و محافظت درویشان و ضبط اموال و غبطهء دیوان و اصلاح حال و جمع متفرق وجه منکسر کوشند و بهیچ وجه بیرون نباشند و نقاذ نجویند و حل و عقد و نصب و عزل و امور و مهمات آن ولایت را مفوض شناسند [ص ۷۴] او نیز در محافظت ولایت و رعایا و رعیت و ضبط اموال دیوان تا قصی الغایه و الامکان کوشد و قمع و قلع مفسدان و متعديان از واجبات داند و نگذارد که هیچ آفریده بر ولایت و رعیت زور و زیادتی رود و چنان سازد که متواتر امداد شکر متوالی و تعاقب گردد تا بمحمدت پیوندد و همگان برین جمله روند و اعتماد نمایند کتبه فی تاریخ الثانی عشرین من شهرالله المبارک ربیع الاول سنه احدی و ثلثین و سبعمایه بمقام رباطا الديوان یا رب اختتم بالخیر

[II]

العزة لله تعالى

بسم الله الرحمن الرحيم

ابوسعید بهادر خان یرلیغیندین

فلان، فلان، فلان سوزیندین

صاحب دیوان سوزی

ملك الامراء مفخر العرب و العجم شمسالدوله و الدين - دام معظما - و مرتضاآن اعظمان صاحبان معظمان سید فلان و سید فلان و صاحبان معظمان خواجه فخرالدین عبدالکریم و خواجه بهاءالدین احمد و نواب و متصرفان و تمغاچیان شیراز بدانند که وجوهی بحکم التون تمغاء همایون از متوجهات سنه ثلثین و سبعمایهء خانی در وجه مرسوم شهزادهء جهان کردوچین - زیدت عظمتها - و دایگان شهزادهء جهان ساتی بیک - زیدت عظمتها - حواله رفته است درین وقت [ص ۷۵] نواب ایشان نمودند که از آن وجوه بعضی رسانیده‌اند و

بعضی تا غایت باقی مانده و نرسانیده‌اند اگر برین موجبست بیراه باشد بدان سبب
 [این] مکتوب در قلم آمد تا آن وجوه که بتازگی تعلق دارد و بموجب حکم
 15 یرلیغ التون تمغا بتمام و کمال حوالت داده جواب گویند و هیچ عذر و شلتاق
 تمسک نکنند و در رسانیدن اهمال نورزند گفته شد که ملك الخواص امین‌الدین
 خواجه جوهر وجوه [را] بستاند و بکسان شهزاده جهان تسلیم دارد و درین
 باب تقصیری نکنند و برین جمله روند و اعتماد نمایند کتبه فی تاریخ السابع
 عشرين من شهرالله المبارك ربیع الاول سنه ثلثین و سبعمایه بسلطانیه
 20 حامداً و مصلیاً و مسلماً و مستغفراً و [...] صحبه و سلم
 یا رب اختم بالخیر

[III]

بسم الله الرحمن الرحيم

1

العزة لله تعالى

ابو سعید بهادر خان یرلیغیندین

فلان، فلان، فلان سوزیندین

صاحب دیوان سوزی

5

امیر معظم فلان - دام معظم - و حکام و نواب و متصرفان تبریز
 بدانند که صدر فلان نمود که در سنه ثلثین خانی عالم [؟] تمغای
 مدینه تبریز بوده و وجوهی چند بر جماعت دبّاغان از بهاء پوست [ص ۷۶] که
 برده اند باقی مانده و در اداء آن تقصیری می کنند بدان سبب این مکتوب
 10 در قلم آمد تا عزالدین ابراهیم و جمال‌الدین حاجی کافی بران کنند که بیتکچی
 و مشرف آنجا بوده اند طلب دارند و محاسبه دبّاغان و از آن علی مراغه [ای]
 دلالی حرم برآستی بکنند و هر آنچه بموجب راستی بر ایشان باقی و متوجه شود

15 باداء آن قیام نمایند و باریاب حوالات رسانند و محاسبه [ای] که شمس‌الدین محمد صاحب جمع داشته باشد بموجب راستی روشن گرداند و درین باب تقصیری ننمایند کتبه فی تاریخ الثامن عشر من ربیع الآخر سنه احدى و ثلثین یا رب ا ختم بالخیر حامدالله و مصلیاً و مستغفراً باردبیل

[IV]

بسم الله الرحمن الرحيم

1

ابو سعید بهادر خان

فلان ، فلان ، فلان سوزیندین

صاحب دیوان سوزی

امیر کبیر - دام دولته -

5

و حکام و نواب و متصرفان تبریز می باید که کوش بحال دارنده مکتوب فلان باز دارند و بدانچه رجوع کند مساعدت نموده نگذارند که کسی بروی زیادتی کند و چون اجرت دکانی که در تصرف دارد بر راستی داده باشد بزواید و عوارض مزاحم او نشوند سفهسالاران [که] [ص ۷۷] محله کوش بحال او باز دارند و ایلچیان و آینده و رونده بخانه او فرود نیاورند و مطالبتی ننمایند و عسسین و محتسبان باسم عیدی و نوروزی و غیره مطالبتی ننمایند و اگر کسی خلاف این معنی کرده باشد در معرض باز خواست بلیغ باشد برین جمله روند و اعتماد نمایند کتبه فی تاریخ التاسع عشرون شهرالله المبارک ربیع الآخر سنه احدى و ثلثین و سبعمایه

10

بدارالملک تبریز

یا رب ا ختم بالخیر 15

II. TERCÜME:

[I. Yarlğ]

Rahmân ve Rahîm olan Allâh'ın adıyla (1),
 Allah tek ve ezeli olandır (2),
 [Ebû Sa'îd Bahâdır Hân'ın] yarlğ-ı hümâyûnundan (3),
 Sâhib-i divân (4) 'ın sôzû (5),

İyilik ve güzellik sahibinin oğlu -Allâh onu korusun ve ömrünü uzatsın- filân bilsin ki; Tebrîz ile ona bağlı yerlerin (vergi işlerinin) idaresi ve *mutasarrıflığı*, 730 yılının başlangıcından itibaren, üç yıl müddetle, (daha önce olduğu gibi) onun uhdesine verilmiş ve onda hiçbir değişikliğe gidilmemiştir. Hiç bir kimsenin ona karışmaya ve müdahaleye hakkı yoktur. Bu mektup (fermân) onun her çeşit endişeden [...] emin olması ve kalbinde hiç bir şüpheye yer vermemesi için yazılmıştır. Çünkü, yüce makam (*darb-i a'lâ*)'ın -Allâh onu bilgili kılsın- onun hakkındaki merhamet ve inâyeti imkân ölçülerinin üstünde ortaya konulmuş ve (kendisine) Karânîlkâ(?)'nın *soyurgal* (6)'ı verilerek özel ihsân (*teşrif-i hâss*)'da bulunulmuştur. Her yönden tam bir güvenle, o vilâyetin durumunu (işlerini) düzenlemeli, gerekli işleri kontrolü altına almalı ve yalan haberlere iltifat etmeden her konuda dirâyetli (temkinli) olmalıdır. Çünkü hiç bir kimsenin, herhangi bir yönden ona müdahaleye ve işlerine karışmaya hakkı yoktur. (Bunu) gerçek bilsin. Vergi ve gelirlerin tahsili için oraya giden vergi memurları kendi tarzlarına (usûllerine) göre (vergi) toplamaya çalışmaya kalkmasınlar, adalet dışı isteklerde bulunmasınlar, belirlenmiş olan kanunların dışında (halka) eziyet etmesinler ve haksızlıkta bulunmasınlar. Tebrîz şehri ve çevresi (*tevâbi*) ile ona bağlı olan yerlerin kâdı, seyyid, imâm, şeyh, a'yân ve ileri gelenleri ile, halk ve vatandaşları, iyilik ve güzellik sahibinin oğlu -Allâh onu korusun ve ömrünü uzatsın- filân'ı kendi mülk ve tasarruflarının hâkimi olarak bilerek, her durumda ona müracaat etsinler. Onun; halkın durumunun müreffeh kılınması, yoksulların korunması, vergilerin toplanması, *divân*'ın menfaati (arzusu), işlerin düzenlenmesi ve dağınık şeylerin toplanması hakkındaki söz ve tavsiyelerini yerine getirmeye gayret etsinler. Hiç bir şekilde (onun söz ve tavsiyelerinin) dışına çıkmasınlar ve eleştiride bulunmasınlar. Vilâyetin gerekli ve zarûrî işlerini yerine getirmede, azl ve tayinlerde (onu) yetkili bilsinler. O da, vilâyet, re'âyâ ve ra'yyetin korunmasıyla *divân* mâllarının (vergiler) toplanmasında imkân ve sınırları dahilinde gayret gösterebilir. Zâlim ve fesatçıların başlarını ezmeyi vâcib bilsin. Hiç bir kimsenin memleket ve

halka zorba ve zulümde bulunmasına izin vermesin. (Devamlı) bildirildiği şekilde hareket etsin ve iyiliğe (övgüye) layık olmak için öyle çalışarak (bizim) övgümüzü kazansın. Bu şekilde hareket edilsin ve itimâd kılınsın.

22 Rebî'u'l-evvel 731/3 Ocak 1331'de,
Ribâtâu'd-dîvân(7)'da yazıldı.
Yâ Rab, sonunu hayırlı kıl!(8).

[II. Yarlğ]

Rahmân ve Rahîm olan Allâh'ın adıyla (1),
Güç yüce Allâh'ındır(9),
Ebû Sa'îd Bahâdır Hân'ın *yarlığ*ından(10),
Filân, filân ve filân'ın *sözünden*(11),
Sâhib-i dîvân'ın *sözü*(4),

Emîrlerin Meliki, 'Arab ve 'Acem'in övüncü, din ve devletin güneşi, büyüklerin rehberi ve yücelerin seçkini, büyük sâhibler Seyyid filân ile Seyyid falân ve büyük sâhibler H^vâce Fahru'd-dîn 'Abdu'l-Kerîm ile Bahâ'u'd-dîn Ahmed(12) ve Şîrâz *nâ'ib*, *mutasarrıf* ve *tamgacı*ları bilsinler ki; 730 *hânî*(13) yılına ait vergi gelirleri, süregelen uygulamalar üzere, *altun-tamga*(14) uyarınca, Şehzâde-yi Cihân Kerdûcîn(15) -Allâh büyüklüğünü (azametini) artırsın- ve Şehzâde-yi Cihân Sâtî Bîk(16) -Allâh büyüklüğünü (azametini) artırsın'-in mürebblilerine havâle edilmiştir. Bu zamanda, onların *nâ'ib*leri, bazılarının vergilerini ulaştırdığını, bir kısmının ise şu ana kadar bâkî kaldığını ve ulaştırmamış olduğunu bildirmişlerdir. Şayet (durum) bu şekilde ise, bu suçtur. Bu belge, *yarlıg* ve *al-tamga* hükmü uyarınca, tam ve eksiksiz bir şekilde havâle edilmiş olan, yeniye ait vergi gelirlerin ödemesi için kaleme alınmıştır. Hiç bir bahâne ve karşı koymaya teşebbüs etmesinler. Vergileri ulaştırmada ihmâl göstermesinler. Meliku'l-hâss Emînu'd-dîn H^vâce Cevher'in vergi gelirlerini alacağı ve Şehzâde-yi Cihân'ın adamlarına teslim edeceği bildirilmiştir. Bu konuda bir hata (eksiklik) olmasın. Bu şekilde hareket edilsin ve itimâd kılınsın.

27 Rebî'u'l-evvel 730/18 Ocak 1330'da,
Sultâniyye(17)'de yazıldı.
Yâ Rab, sonunu hayırlı kıl!(8).

[III. Yarlğ]

Rahmân ve Rahîm olan Allâh'ın adıyla (1),
 Güç Yüce Allâh'ındır(9),
 Ebû Sa'îd Bahâdır Hân'ın *yarlığ*ından(10),
 Filân, filân ve filân'ın *sözünden* (11),
 Sâhib-i dîvân'ın *sözü*(4),

Büyük emîr filân -büyüklerin rehberi-, Tebrîz şehrinin hâkim, nâ'ib ve mutasarrıfı**ları** bilsinler ki; filân sadır, hânî(13) (takvimiyle) otuzuncu yılda Tebrîz şehrinin '*âlem(?)*-*tamgası* olduğunu bildirerek, *debbâğ*ların(18), götürdükleri deri ücretleri (*bahâ-yi pûst*) üzerinden bir miktar verginin bâkî kaldığını ve bunların ödenmesi hususunda hatalı hareket ettiklerini bildirmiştir. Bu belge (*yarlığ*), orada *bitikçi* ve *müşrif* olarak bulunan 'İzzu'd-dîn İbrâhîm ve Cemâlu'd-dîn Hâcî Kâfî(19)'nin çağrılarak şu şekilde hareket etmeleri için kaleme alınmıştır: Debbâğların muhasebeleri ve Merâga'nın (gelirleri) doğrulukla *dellâl* [...] yapmasınlar. Onların üzerinde doğrulukla her ne bâkî kalmışsa, anlaşarak, bunların ödenmesini sağlasınlar ve vergi erbâbına ulaşırsınlar. Şemsu'd-dîn Muhammed Sâhib-i dîvân(20)'ın yaptığı (hazırlamış olduğu) muhasebe doğrultusunda doğrulukla ortaya konulsun. Bu konuda bir hata yapılmasın.

18 Rebî'u'l-âhir [7]31/29 Ocak 1331'de(21),
 Erdebîl(22)'de yazıldı.
 Yâ Rab, sonunu hayırlı kıl!(8).

[IV. Yarlğ]

Rahmân ve Rahîm olan Allâh'ın adıyla (1),
 Ebû Sa'îd Bahâdır Hân'ın [*Yarlğından*] (23),
 Filân, filân ve filân'ın *sözünden* (11),
 Sâhib-i dîvân'ın *sözü* (4),

Yüce emîr -Allâh sa'adetini devam ettirsin- ve Tebrîz şehrinin hâkim, nâ-
 'ib ve mutasarrıfları, filân'ın mektubuna sahip olan Kûş-behâl(?)'e
 (haksızlıkta bulunulmasını) engellesinler. Müracaat ettiği şeye müsaade edi-
 lerek, bir kimsenin ona fazlalıkta bulunmasına izin verilmesin. (Eğer), tasar-
 rufunda bulunan dükkânın ücretini doğrulukla ödemiş ise, avârız ve vergiler
 için ona zahmette bulunulmasın. *Sefer-sâlârlar* Kûş-behâl'i kollasınlar. *Elçi-*
ler ile (oradan) gelip-geçen görevliler (*âyende u revende*) onun evinde ko-
 naklamasın ve ondan (herhangi) bir talebte bulunmasınlar. 'Asses ve *muhte-*
sibler (ondan) bayramlık ('*eydî*), nevrûzluk (*novrûzî*) ve benzeri adlar al-
 tında bir şey taleb etmesinler. Eğer, bir kimse bu durumun hilâfına bir şey
 yaparsa, sözlü (*belîğ*) sorgulamaya tâbi tutulsun. Bu şekilde hareket edilsin
 ve itimâd kılınsın.

29 Rebî'u'l-âhir 731/9 Şubat 1331'de,
 Dâru'l-Mulk Tebrîz'de yazıldı (24).
 Yâ Rab, sonunu hayırlı kıl! (8).

III. METİN İLE İLGİLİ AÇIKLAMA VE NOTLAR

(1) *Bismillâhi'r-rahmâni'r-rahîm*: Rahmân ve Rahîm olan Allâh'ın adıyla. Bu ibarenin müstensih tarafından *yarlıkların* girişine ilâve edilmiş olabileceği düşünülebilirse de, bugüne ulaşan bazı orijinal İlhanlı fermânlarında *besmelenin* kullanılmış olması, neşrettiğimiz *yarlıkların* orijinallerinin de *besmele* ile başladığı fikrini güçlendirmektedir.

(2) *Allâhu huve'l-vâhidu'l-kadîm*: Allâh tek ve ezeli olandır.

(3) *Ez-hukm-i yarlıg-i humâyûn*: Bu ifadenin yarlığın orijinal giriş formülü olup olmadığı şüpheyi mucibtir. Şu ana kadar yayınlanan orijinal hiç bir İlhanlı fermânında rastlanılmayan bu formül¹¹, Ebû Sa'îd Hân'ın Ankara'da bir taş işlenmiş 730/1330 tarihli kitabe-fermânında karşımıza çıkmaktadır¹². İlhanlı devri tarihî kaynaklarında "*hukm-i yarlıg*" tabirinin 'fermân, en yüksek devlet makamının emri' mânâsında¹³ yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir¹⁴. "*Ez-hukm-i yarlıg*", aynı zamanda Ebû Sa'îd Hân'ın orijinal fermânlarında görülen Türkçe "*yarlıgındın*" formülünün Farsça karşılığıdır¹⁵.

(4) *Sâhib-i dîvân (Sâhib-dîvân)*: Bu ibare, yayınladığımız fermânın Ebû Sa'îd Hân adına *Sâhib-i dîvân* tarafından sadır edildiğini göstermektedir.

¹¹ Bununla birlikte, G. Herrmann, Erdebil evrâkı içerisinde Sultan Huseyn'e ait 782/1380-1381 tarihli bir fermânın, hükümdarın ismi zikredilmeksizin "*el-hukm-i yarlıg-i humâyûn*" formülü ile başladığını bildirmekteyse de (G. Herrmann, "Ein Erlass des Ğelâyiriden Soltan Hoseyn aus dem Jahr 780/1378", *Göttinger Orientforschungen*, I, Reihe: Syriaca, III, (1973), s. 149), söz konusu fermânın fotoğrafı yalnızca kendilerinde olduğu ve bu güne kadar da yayınlanmadığı için, bu formülün metnimizde olduğu gibi "*ez-hukm-i yarlıg-i humâyûn*" olup olmadığı şimdilik meçhul kalmaktadır.

¹² P. Wittek, "Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi", s. 162; W. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", s. 772. Az farklılıkla Olcâyâtı'nun Bakû'da bulunan bir kitabe-fermanında da kullanılmıştır. Bkz. M.S. Neymat, *Korpus Epigrafičeskih Pamyatnikov Azerbaycana, Arabo-Perso-Türkoyazıçnyje Nadpisi Baku i Apşeronu XI - Naçala XX Veka*, Baku 1991, s. 49 nr. 64.

¹³ W. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", s. 772; G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, IV, Wiesbaden 1975 [= TMEN], s. 155.

¹⁴ "*Ez-hukm-i yarlıg-i cihân-guşâ*" (M.S. Neymat, *Korpus Epigrafičeskih Pamyatnikov Azerbaycana*, s. 49 nr. 64); "*Bed-ân sebeb hukm-i yarlıg bâ altun tamga zemn be-nefâz peyvest tâ...*" (bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass des Ğelâyiriden Şayh Oveys", s. 4, 6). Tarihî kaynaklardaki kullanım şekli için bkz. Zerkûb-i Şirâzi, *Şirâz-nâme*, neşr. İsmâ'il Vâ'iz Cevâdi, Tahrân 1350/1971, s. 104; Nâsiru'd-dîn Munşi-yi Kirmânî, *Simtu'l-u'la li-l-hazretü'l-ulyâ, der-târih-i Karâ-hitâyân-i Kirmân*, neşr. 'Abbâs İkbâl, Tahrân 1362, s. 58, 59, 77, 78; Muhammed b. Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi ta'yînu'l-merâtib*, neşr. 'A. 'Alizâde, II, Moskova 1976, s. 18, 21, 24, 365.

¹⁵ Bkz. Aşağıda açıklama (4) ve not 53.

Sâhib-i dîvân tarafından sadır edilen Geyhâtû (*Arıncın Turci*)'ya ait bir fermân daha önce A. Soudavar tarafından neşredilmişti¹⁶. Orijinal fermân metinlerinde *Sâhib-i dîvân sözi* kelimesinin kavisli olarak özel bir tarzda ve bir nevî imza şeklinde kaydedildiği görülmektedir¹⁷. H^v ârezmşâh vezîrlerinin fermân ve resmî belgelere kendi alâmetleri olan *tevki*'lerini koydukları bilinmektedir¹⁸. Bu alâmetin, Osmanlılar devrinde kullanılan *pençenin* menşesini teşkil etmiş olması kuvvetle muhtemeldir¹⁹. İlhânîlilar devrinde *Sâhib-i dîvân*'ın yanısıra, kudretli Moğol emîrleri ve yönetici olarak belli eyâletlerde bulunan Moğol idarecilerinin de hükümdar adına fermân sadır ettikleri görülmektedir²⁰.

(5) *Sözi* (sözû, buyruğu, emri): İlk olarak Geyhâtû'nun 694/1294 tarihli fermânı olmak üzere bugüne ulaşan pek çok İlhânîli fermânında görülen²¹ bu Türkçe ıstılah²² evvelâ, umumiyetle hükümdarın altındaki idarecilerin sadır ettikleri fermânlarda kullanılmaktayken, Timurlular devrinden itibaren daha da önem kazanarak, hükümdar için kullanılan *yarlıgındın* formülünün

¹⁶ A. Soudavar, "Fermân of the Il-Khan Gaykhatu", *Art of the Persian Courts*, s. 34-35, 52-53 (Farsça terc. Muhsin Ca'ferî-mezheb, "Nehostîn Fermân-i Fârsî-yi İlhânân", *Mîrâs-i Câvidân*, VIII/29, Tahrân 1379/2000, s. 33-36; Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, "İlk Farsça İlhânîli Fermânı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 6, İstanbul 2002, s. 181-190).

¹⁷ Bkz. A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, s. 34-35; H. Huseyn Nahcevanî, "Fermânî ez-ferâmîn-i dovre-yi Mogûl", s. 40-47.

¹⁸ Aydın Tanerî, "Selçuklu Osmanlı Çizgisinde Harezmsâhlar Vezâreti", *TED*, 7-8, (1977), s. 35.

¹⁹ İlim aleminde *pençelerin* IX/XV. yüzyıldan önce var olup olmadığı ve menşei meselesi şimdiye kadar karanlık kalmıştır (bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili, Diplomatik*, İstanbul 1994, s. 76).

²⁰ G. Herrmann, "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", s. 321-331.

²¹ Bkz. A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, s. 34-35; G. Herrmann, "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", (bkz. resimler); H. Huseyn Nahcevanî, "Fermânî ez-ferâmîn-i dovre-yi Mogûl", s. 41. Kezâ bkz. el-'Umarî, *Das Mongolische Weltreich. Al-'Umarî's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masâlik al-absâr fi mamâlik al-amsâr*, neşr ve Alm. terc. Klaus Lech, Wiesbaden 1968, s. 159, 342-345 n. 151 (metin, s. 101). Vassâf, Novrûz'un Horâsân'da Şehzâde Ürüng Timur adına fermânlar sadır ettiğini ve bu fermânlarda kendi adını "*sözindin*" şeklinde kaydettiğini zikredilmektedir (bkz. Vassâf, *Târih-i Vassâf*, yay. M. İsfahânî, Tahrân 1338/1959, s. 315; *Tahrir-i târih-i Vassâf*, yay. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, Tahrân 1372/1994, s. 178).

²² G. Doerfer, *TMEN*, III, s. 292; Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972 [= EDPT], s. 860.

yerini almıştır²³. Altın Ordu²⁴, Kara-koyunlu²⁵, Ak-koyunlu²⁶ ve ilk devir Safevî fermânları²⁷ ile Osmanlı²⁸ ve Kırım hanlarının resmî yazışmalarında²⁹ da görülen bu ıstılah umumiyetle hükümdar adı ve “bahâdır” kelimesinden hemen sonra *sözüm*³⁰, *süyüzüm*³¹ veya *sözümüz*³² şeklinde *tuğra* biçiminde³³ kullanılmaya başlamıştır. Formül, X./XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yerini

²³ A. Soudavar, Timur'un, Suyurgatmış'ın adını fermânlarının başında “*Suyurgatmış Hân yarlığındın, Emir Timür Kürgân [Kürgen] sözündin*” şeklinde zikrettiğini belirtmektedir (bkz. “Do nokta der-târihi Mogûl, *Mecelle-yi İrân-şinâsi*, VIII/1, Tahrân 1375/1996, s. 86). Bu formül Timurî devrine ait 798/1395-96 tarihli bir vesikada “*Sultân Mahmûd Hân yarlığındın*” formülünün altında “*Emîrân Şâh sözümüz*”, Timur'un 804/1401 tarihli bir fermânında ise “*Timur Kürgân Sözümüz*” şeklinde kullanıldığı görülmektedir (bkz. L. Fekete, *Einführung in die persische Paläographie, 101 persische Dokumente*, ed. F. Hazai, Budapest 1977, s. 72-73; faksimile 1, s. 1). Bu giriş formülünün daha sonraları da Timurî vesikalarında kullanıldığı görülmektedir (bkz. Nizâmü'd-dîn 'Abdu'l-Vâsî Nizâmî, *Munşâ'u'l-İnşâ'*, neşr. Ruknu'd-dîn Humâyûn-ferrûh, Tahrân 1357, s. 95, 96, 99, 101, 287).

²⁴ A.N. Kurat, *Kazan Hanlığını Kuran Uluğ Muhammet Hanın Yarlğı*, İstanbul 1937, s. 32; A. İbatov, *XIV. Gasırdagı Xandar Jarlıglarıñ Tili*, Almatı 1990, s. 12-13, 26-27; A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Biüklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara 1996, s. 105-106, 251-252; A. Melek Özyetgin, “Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Hâcî Adlı Kişiyne Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlğı”, *Türkoloji Dergisi*, XIII/1, (2000), s. 172.

²⁵ G. Herrmann, “Ein Erlass von Qara Yusof zugunsten des Ordens von Ardabil”, *AMI*, NF, 9 (1976), s. 226, 232-233; Muderrisi Tabâtâbâ'î, *Fermân-hâ-yi Turkmenân-i Karâ-Koyunlu ve Ak-Koyunlu*, Kumm 1352/1973, s. 20, 25, 31, 36, 40, 56; B. Fragner, “Farmân”, *Elr.*, IX, s. 287.

²⁶ Muderrisi Tabâtâbâ'î, *Fermân-hâ-yi Turkmenân-i Karâ-Koyunlu ve Ak-Koyunlu*, s. 63, 74, 78, 83, 89, 92, 95, 108, 110, 113, 119, 124; B. Fragner, “Farmân”, *Elr.*, IX, s. 287.

²⁷ Bkz. H. Busse, “Persische Diplomatie im Überblick: Ergebnisse und Probleme”, *Der Islam*, 37, (1961), s. 231-232; B. Fragner, “Farmân”, *Elr.*, IX, s. 287, 291.

²⁸ R.R. Arat, “Fatih Sultan Mehmed'in Yarlğı”, *TM*, VI, (1939), s. 298.

²⁹ Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Biükler*, İstanbul 1940, s. 120; A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Biüklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, s. 86; J. Matuz, *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen*, Freiburg 1976, s. 126, 134, 139, 146; J. Reyhman-Ananiasz Zajaczkowski, *Osmanlı-Türk Diplomatiği El Kitabı*, Türkçe terc. M.F. Atay, İstanbul 1993, s. 177-179.

³⁰ “*Toktamış Sözüm*” (bkz. A. İbatov, *XIV. Gasırdagı Xandar Jarlıglarıñ Tili*, s. 12-13, 26-27; A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Biüklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, s. 105-106, 251-252; A. Melek Özyetgin, “Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Hâcî Adlı Kişiyne Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlğı”, s. 172); “*Timur Kutlug Sözüm*” (bkz. A. İbatov, *XIV. Gasırdagı Xandar Jarlıglarıñ Tili*, s. 21-22); “*Sultân İbrâhîm Sözüm*” (bkz. L. Fekete, “Die Frage der Formel *Sözümüz*”, *Acta Orientalia*, VII, Budapest 1957, s. 15, 19); “*Ali Tekeli Sözüm*” (bkz. İrec Afşar, “Fermânî ez-dovre-yi Safeviye”, *Mecelle-yi Eser*, 7-9, Tahrân 1361, s. 57); “*Sultân Ebû Sa'îd Kürgân Sözüm*” (bkz. A. Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Biükler*, s. 120; G. Doerfer, *TMEN*, III, s. 294-295).

³¹ “*Eş-şerifetu'l-'Ulyâ Süyüzüm*” (M. Tabâtâbâ'î, *Fermân-hâ-yi Turkmenân-i Karâ-Koyunlu ve Ak-Koyunlu*, s. 36).

³² G. Herrmann, “Urkunden-Funde in Azarbâyğân”, *AMI*, NF, 4, (1971), s. 253 (Şâhruh'un fermânında).

³³ G. Herrmann, “Urkunden-Funde in Azarbâyğân”, s. 258.

yavaş yavaş Farsça “*fermân-i humâyûn şod*”, “*fermân-i humâyûn şeref-i nefâz yâft*” veya “*hukm-i cihân-mutâ‘ şod*” formüllerine³⁴ bırakmakla birlikte, İran’ da X./XVI. hatta XI./XVII., Mâverâ’u’n-nehr’de ise XII./XVIII. yüzyıl başlarına kadar kullanılmaya devam etmiştir³⁵. Meşhur Fransız seyyahı Chardin *sözümüz* kelimesinin ilk kez Timur tarafından kullanıldığını ve diğer hükümdarların onu taklid ettiklerini zikretmekteyse de³⁶, bugüne ulaşan vesikalardan kelimenin kullanımının çok daha eskilere uzandığı anlaşılmaktadır. İlhanlı orijinal vesikalarında *sözi* kelimesinin büyük ve kavisli bir şekilde yazıldığı görülmektedir³⁷. Daha Abâkâ Hân devrinden beri Uygur harfleriyle yazılmış Moğolca vesikalarda çoğul şekliyle görülen³⁸ *üge manu* (= *sözümüz*)³⁹ kelimesi de Türkçe “*sözümüz*” formülünün Moğolca muadili olarak ortaya çıkmış olmalıdır⁴⁰. İlhanlılar devrinde Uygur kâtiblerinin bürokraside görev aldığı⁴¹, bazı dış ve iç muhaberatta Uygur alfabesi ve Uygurca istilahlara kullanıldığı⁴², hatta bu alfabe ile kaleme alınmış Moğolca-Uygurca vakfiye

³⁴ H. Busse, *Pejûheşi der-teşkilât-i divân-i İslâmî, ber-mebnâ-yi esnâd-i dovran-i Ak Koyunlu u Kara Koyunlu u Safevî*, Farsça terc. Gulâm-Rizâ Verehrâm, Tahrân 1367, s. 47, 53.

³⁵ L. Fekete, “Die Frage der Formel *Sözümüz*”, s. 15; krş. H. Busse, *Pejûheşi der-teşkilât-i divân-i İslâmî*, s. 73; Cihângir Kâ’im-mekâmî, *Mukaddeme-yi ber-şinâht esnâd-i târihi*, Tahrân 1350/1971, s. 190; H. Busse, “Persische Diplomatie im Überblick”, s. 232.

³⁶ H. Busse, “Persische Diplomatie im Überblick”, s. 226; Cihângir Kâ’im-mekâmî, *Mukaddeme-yi ber-şinâht esnâd-i târihi*, s. 186.

³⁷ Bkz. A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, s. 34; H. Huseyn Nahcevanî, “Fermânî ez-ferâmî-i dovre-yi Mogûl”, (bkz. resim).

³⁸ “*Sözümüz*” mânâsına gelen bu formül, Moğolca yazılmış diplomatik vesikalarında sık bir şekilde kullanılmıştır: “[*Abag*]a *üge manu*” (bkz. A. Mostaert-F.W. Cleaves, “Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, s. 433, 434-436); “*Gazan üge manu*” (bkz. A. Mostaert-F.W. Cleaves, aynı makale, s. 470); “*Busayit bagatur qan üge manu*” (bkz. F.W. Cleaves, “The Mongolian documents in the Musée de Téhéran”, s. 9, 23, 27); “*Uveys bagatur qan üge manu*” (bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass des Çälâyiriden Şayh Oveys”, s. 70; G. Doerfer, *TMEN*, III, s. 293).

³⁹ Bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325”, s. 341; G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass des Çälâyiriden Şayh Oveys”, *CAJ*, XIX/1-2, (1975), s. 70, 71; G. Doerfer, *TMEN*, III, s. 292. Daha sonraları Timur’un 803/1400-1 yılında Dimaşk’da bastırıldığı paralarında da kullanılmıştır: “*Sultân / Mahmûd Hân yarligi / Emîr Timûr Küregen / üge manu*” (bkz. Lutz Ilisch, *Münzsammlung der Universität Tübingen: Orientalische Münzen, Jahresbericht 1997*, Tübingen 1998, s. 21).

⁴⁰ V. Minor, “A Mongol decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zâhid”, *BSOAS*, XVI/2, (1954), s. 526.

⁴¹ Bkz. B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 241; A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, s. 52; J. Reyhman-Ananiasz Zajackowski, *Osmanlı-Türk Diplomatiği El Kitabı*, s. 177.

⁴² Argûn, Gâzân, Olcâyâtü ve Ebû Sa’id Hân devirlerine ait bu tür vesikalar için bkz. Francis Woodman Cleaves, “The Mongolian documents in the Musée de Téhéran”, s. 1-107; A. Mostaert-F.W. Cleaves, “Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, s. 419-506; Gâzân-

kayıtlarına rastlandığından⁴³, bu ıslahın da o devirde kullanılmakta olan pek çok Türkçe diplomatik ıslah gibi, Uygurlar vasıtasıyla Moğolcaya girdiği tahmin olunabilir⁴⁴. Aynı formülün VI. yüzyılın ikinci yarısında Göktürk hükümdarı Şapolyo (Scha-po-lüe) Kağan'ın Çin imparatoru Wendi'ye gönderdiği bir mektubunda Çince tercümesiyle⁴⁵ ve VIII. yüzyılın ilk yarısında da Orhun kitabelerinde 'Türk Bilge Kagan sözüm (*sabım*)' şeklinde görülmesi⁴⁶, bir yandan bu diplomatik formülün çok eski devirlerden beri mevcudiyetini, diğer yandan da bozkır kültürünün bazı özelliklerinin farklı coğrafyalarda devam ettirildiğini göstermektedir.

(6) *Soyugal*: Hükümdarın bir kimseye bağışladığı mülk, ihsân ve/veya imtiyâzları ihtivâ eden resmî belgedir⁴⁷.

(7) *Ribâtâu'd-dîvân*: Yarlığın yazıldığı mahalli gösteren bu yerin neresi olduğunu tespit edemedik. Bununla birlikte, İlhanlı fermânlarında, fermânın yazıldığı yer umumiyetle metnin sonunda zikredildiğinden, burasının da

'ın 700/1301 yılında Memlûk hükümdarı el-Melik en-Nâsir'a gönderdiği muhtemelen Uygur alfabesiyle yazılmış mektup için bkz. İbn Aybek ed-Devâdârî, *Kenzu'd-durer ve câmi'u'l-gurer*, IX/1, ed-Dureru'l-fâhîr fî siretî'l-el-Melik en-Nâsir, neşr. H.R. Roemer, *Die Chronik des Ibn ad-Dawâdârî*, IX, der Bericht über den Sultan Malik an-Nâsir Muhammad ibn Qala'un, Kairo 1379/1960, s. 53-56; Heribert Horst, "Eine Gesandtschaft des Mamlûken al-Malik an-Nâsir am İlhan-Hof in Persien", *Der Orient in der Forschung, Festschrift für Otto Spies zum 5. April 1966*, ed. W. Hoenerbach, Wiesbaden 1967, s. 349-350; Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Hân ve Reformları (694/1295-703/1304)*, (M.Ü. S.B.E., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s. 154.

⁴³ Bkz. Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989; Aynı müellif, "Die Arabisch-uygurische Vakf-Urkunde von 1326 des Emirs Şeref el-Din Ahmed bin Çakırca von Sivas", *WZKM*, LVI, (1960), s. 232-240.

⁴⁴ Esasen Uygur-Moğol münasebetleri ve Uygurlar'ın Moğollara tesiri çok daha eski devirlere dayanmaktadır. Bu hususta bkz. Özkan İzgi, "Kuruluş Devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler", *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8, (1978), s. 7-16.

⁴⁵ Bkz. G. Doerfer, *TMEN*, III, s. 292.

⁴⁶ "Tengri teg Tengri yaratmış Türk Bilge Kagan sabım". Bkz. Bilge Kağan Âbidesi, doğu cephesi, str. 1; güney cephesi, str. 13 (bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s. 58, 70; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970, s. 17, 30, 61, 70; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, s. 36-37, 54-55).

⁴⁷ Şemîş Şerîk Emîn, *Ferheng-i istilâhât-i divânî-yi dovrân-i Mogûl*, Tahrân 1358/1979, s. 155; G. Doerfer, *TMEN*, I, s. 351-353; 'Abdullâh Battâl, "Kazan Yurdunda Bulunmuş Târihi Bir Vesika: Sâhib Giray Han Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası*, II, (1926), 92-93; Osman Nedim Tuna, "Osmanlıca'da Moğolca Ödünç Kelimeler, -I-", *TM*, XVII, (1972), s. 239-240; H. Busse, *Pejüheşi der-teşkilât-i divân-i İslâmî*, s. 159-172; Gottfried Herrmann, *Der historische Gehalt des "Nâmâ-ye nâmi" von Handamir*, (Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität zu Göttingen), Göttingen 1968, s. 227-234.

Ribâtu'd-divân (= 'divân ribâtu' veya 'devler ribâtu') adıyla Âzerbâycân'da bir yer ismi olması muhtemeldir.

(8) *Yâ Rab ihtüm bi'l-hayr* (Yâ Rab, sonunu hayırlı kıl): Bu formül de İl-hânlı ve İl-hânlı sonrası fermânlarında sık bir şekilde kullanılmıştır⁴⁸. Daha sonraki asırlarda çoğunlukla baştaki "yâ" kelimesinin düştüğü ve ibarenin sonuna "ve'l-ihsân", ya da "ve'l-ikbâl" gibi kelimelerin ilâve edildiği görülmektedir⁴⁹. Metinlerde bu ibare genellikle fermânın altına, nadiren de yanına kaydedildirmiştir⁵⁰. Bu durum ıstılahın sonraki asırlardaki orijinal yazılış şekillerine uymaktadır⁵¹. Aynı formüle "akibet hayr" veya "akibet bi'l-hayr" şekliyle Altın Ordu vesikaları⁵² ile Karaman Oğulları paralarında⁵³ da rastlanmaktadır.

(9) *el-'İzzetu li'llâhi Te'âlâ*: Güç (ancak) yüce Allâh'ındır.

(10) *Yarlıgındın* (yarlığından): Aslen eski Türkçe "yarlıg"⁵⁴ kelimesinden neşet eden⁵⁵ "yarlıgındın" kelimesi hükümdar adı ve unvanı ile birlikte bir giriş formülü olarak İl-hânlı fermânlarında sıkça kullanılmıştır. Eski Türkçe

⁴⁸ Bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325", s. 319; G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass des Çelâyiriden Şayh Oveys", s. 5. Bu ibareye fermanların yanısıra, İl-hânlılar devrine ait bazı yazmaların sonunda da rastlanmaktadır. Bkz. *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3207, vr. 310b. (Eserin IV. cildinin Şa'bân 712 tarihli müellif nüshası).

⁴⁹ G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass des Çelâyiriden Şayh Oveys", s. 48; J. Aubin, "Un Soyrgal Qara-Qoyunlu Concernant le Bulûk de Bawânât-Harât-Marwast", *Documents from Islamic Chanceries*, ed. S. M. Stern, Oxford 1965, s. 162; H. Busse, *Pejûheşi der-teşkilât-i divân-i İslâmî*, s. 57-58.

⁵⁰ Meselâ, Şâh İsmâ'il'in 909/1503-1504 tarihli fermânında (bkz. *Berresihâ-yı Târihi*, VII/3, Tahrân 1351/1972, s. 284).

⁵¹ Bkz. H. Busse, *Pejûheşi der-teşkilât-i divân-i İslâmî*, s. 58.

⁵² Mahmûd Hân bitüğünün *tamga* kısmında bkz. A. Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitükler*, s. 43.

⁵³ Cüneyt Ölçer, *Karaman Oğulları Beyliği Madeni Paraları*, İstanbul 1982, s. 65-78.

⁵⁴ Eski Türkçe'de 'hükümdarın fermânı, mektubu, buyruğu' mânâlarına gelen "yarlıg" kelimesi Türkçe 'emir, buyruk' mânâsına gelen "yar" kelimesi ile alâkalı gözükmektedir. Yine eski Türkçe'de 'emretmek, buyurmak' mânâlarına gelen "yarlıkamak-yarlamak" fiili de aynı kelime ile alâkalı olsa gerektir. *Yarlıg* için bkz. Kaşgarlı Mahmûd, *Divânü Lûgat-it-Türk*, Türkçe terc. B. Atalay, Ankara 1986, I, s. 87; III, s. 42; İbn Mühenna, *İbni-Mühennâ Lûgatı*, haz. Aptullah Battal, Ankara 1988, s. 86; G. Doerfer, *TMEN*, IV, s. 153-159; G. Clauson, *EDPT*, s. 966-967; Wilhelm Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, III, 's-Gravenhage 1960, s. 144; A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, Türkçe terc. M. Akalın, Ankara 1988, s. 49; Cihân-gîr Kâ'im-mekâmî, *Mukaddeme-yi berşinâht-i esnâd-i târihi*, s. 63, 65; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 239-240; Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları", *TM*, IV, (1934), s. 32; Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i istilâhât-i divânî-yi dovrân-i Mogûl*, s. 262-266; A.N. Kurat, *Kazan Hanlığını Kuran Ulug Muhammet Han'ın Yarlığı*, İstanbul 1937, s. 1-3.

⁵⁵ *Yarlıgındın* kelimesi, *yarlıg* kelimesine iyelik ve ablatif ekleri getirilmesi suretiyle (*yarlıg+ı+n+dın*) türetilmiştir (bkz. G. Doerfer, *TMEN*, IV, s. 159).

bazı yazıtlar⁵⁶ ile Uygur vesikalarında⁵⁷ da karşımıza çıkan bu istilâhın Moğol öncesi tarihî ve diplomatik gelişimi şimdilik karanlıktır. İlk defa Güyük Hân'ın 644/1246 yılında Papa'ya gönderdiği Farsça mektubun girişinde *yarlıgımız*⁵⁸ şeklinde olmak üzere, bugüne ulaşan pek çok İlhanlı fermânında⁵⁹ kullanıldığı görülmektedir. Güyük Hân'ın mektubunda Türkçe çoğul şekliyle kullanılmakla birlikte, Geyhâtû⁶⁰, Gâzân⁶¹, Olcâyâtû⁶², Ebû Sa'îd⁶³, Muhammed⁶⁴, Anûşîrvân⁶⁵ ve tespit edebildiğimiz kadarıyla son olarak Emîr Timur'un Çağataylılar'dan Mahmûd Hân adına sadır ettiği bir fermânda⁶⁶ tuğra şeklinde ve hükümdar isminden hemen sonra tekil olarak kullanılmıştır. *Yarlıg* kelimesi, İlhanlılar devrinde umumiyetle fermân muadili olarak

⁵⁶ Bkz. H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s. 250-251, 256, 885-886.

⁵⁷ A. Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları", s. 32.

⁵⁸ Bkz. 'A. Âzerî, "Revâbit-i İlhanân-i Moğul bâ derbâr-i Vâükân", *Berresihâ-yi Târihi*, IV/4, Tahrân 1348/1968, s. 280.

⁵⁹ Bkz. A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, s. 34-35; G. Herrmann, "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", (bkz. resimler); Hâc Huseyn Nahcevanî, "Fermânî ez-ferâmîn-i dovre-yi Moğul", s. 41.

⁶⁰ A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, s. 34-35.

⁶¹ "Gâzân yarlıgından" (bkz. 'Abdullâh Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtû Sultân*, neşr. Mehîr Hambli, Tahrân 1348/1969, s. 11). Bununla birlikte, Gâzân Hân'ın bazı yarlıklarının, "Fermân-i Sultân Mahmûd Gâzân" (bkz. Reşidu'd-dîn Fazlullâh, Reşidu'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, London 1940, s. 218, 221, 225, 229, 257, 278, 303) veya "Fermân-u-Sultân Mahmûd Gâzân" formülüyle başladığı görülmektedir (Bu formül Gâzân'ın Memlûkier'in Şâm nâ'ibi 'Izzu'd-dîn Aybek el-Efrem'e gönderdiği 4 Şa'bân 702/24 Mart 1303 tarihli mektupta kullanılmıştır (bkz. Baybars el-Mansûrî, *Zubdetu'l-fikre fî ta'rihi'l-hicre*, *History of the Early Mamluk Period*, neşr. Donald S. Richards, Beirut 1998, s. 368; Makrizî, *Kitâbu's-sulûk li-ma'rifetu duvali'l-mulûk*, neşr. Muhammed Mustafâ Ziyâde, III/1, Kâhire 1939, s. 1024; Muhammed Mâhir Hammâde, *Vesâ'iku'l-hurûbi's-Salibiyye ve'l-gazvu'l-Mogolî li-'âlemi'l-İslâm*, 489-1206h./1096-1404m., Beyrût 1399/1979, s. 406, nr. 234). Bu formül yine, sureti Memlûk kaynakları tarafından kaydedilen Gâzân'ın Seyfu'd-dîn Kıpçak'ı Şâm vilâyetine tayin ettiği 699/1300 tarihli *taklidde* de kullanılmıştır (bkz. İbnu'd-Devâdarî, IX, s. 25; Makrizî, *es-Sulûk*, I/3, s. 1013; Muhammed Mâhir Hammâde, *Vesâ'iku'l-hurûbi's-Salibiyye ve'l-gazvu'l-Mogolî li-'âlemi'l-İslâm*, 489-1206h./1096-1404 m., s. 403, nr. 233).

⁶² "Olcâyâtû Sultân yarlıgından" (bkz. G. Herrmann, "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", resim 1, 3).

⁶³ Bu formülü Papazian'ın yayınladığı Ebu Sa'îd Hân'a ait yarlıglarda (nâşirin *sözümüz* şeklinde yanlış okumasına rağmen) "Ebû Sa'îd Bahâdur Hân yarlıgından" şeklinde açıkça görmek mümkündür. Bkz. A.D. Papazian, "Deux nouveaux iaryks d'ilkhan", *Banbar Matenadaran*, VI, (1962), s. 398, resim 1. (Bu makalenin fotokopisini büyük güçlüklerle temin eden Tahrân'dan araştırmacı dostum 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-hukemâ'i'ye ve Ermenice metnin tercümesinde yardımlarını gördüğüm değerli meslektaşım Yard. Doç. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu-Karagül'e içten teşekkürlerimi sunarım).

⁶⁴ H. Huseyn Nahcevanî, "Fermânî ez-ferâmîn-i dovre-yi Moğul", s. 41.

⁶⁵ A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, s. 34-35; Aynı müellif, "Do nokta der-târih-i Moğul, *Mecelle-yi İrân-şinâsi*, VIII/1, Tahrân 1375/1996, s. 87.

⁶⁶ L. Fekete tarafından yanlışlıkla *Zeyn(u'l-)'Abidin* şeklinde okunmak istenen bu kelimenin, aslında fermânın orijinal metnine bakıldığında "yarlıgından" formülünden ibaret olduğu görülür (bkz. *Einführung in die persische Paläographie*, faksimile 1, s. 1; krş. s. 64-65).

yaygın bir şekilde kullanıldığından⁶⁷, “*yarlıgındın*” ibaresinin de devrin edebî eserlerinde⁶⁸ ve hele hele nümizmatik gibi muhteva ve şekil itibarıyla en muhafazakâr sahalardan birinde görülmesi⁶⁹ Ortaçağ Türk-İslâm dünyasında ne kadar yayıldığına ve kabul gördüğüne delâlet etse gerektir. Yayımladığımız metinde “*yarlıgındın*” ibaresinin Ebû Sa’îd Bahâdır Hân’ın adından hemen sonra gelmesi ve büyük harflerle yazılmış olması, İlhânîlar devrinden kalma diğer orijinal femânlar ile uygunluk göstermektedir.

Anlaşıldığına göre, hükümdarların yanı sıra, taht üzerinde hak iddia eden şehzâdeler de bu formül ile fermân sadır etmişlerdir. Kaynaklarda, 688/1289 yılında, Horâsân’da İlhânîlar’a karşı isyan halinde bulunan Emîr Novrûz’un, Şehzâde Hûlâcû ve Kînşû adına eyâletlere “*Hûlâcû yarlıgındın, Kînşû buyrukındın*” şeklinde mektuplar gönderdiği kaydedilmiştir⁷⁰. Bu durum, kelimenin yayınladığımız *yarlıglardan* önce ve sonra, muhtelif devletlerde diplomatik bir istilâh olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır.

⁶⁷ W. Hinz, “Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri”, s. 772. Daha sonraki asırlar için bkz. H. Busse, *Pejûheşi der-teşkîlât-i divân-i İslâmî*, s. 109; G. Doerfer, *TMEN*, IV, s. 155-157.

⁶⁸ Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde bulunan muhtemelen İlhanlı devri müellifi Vassâfa ait bir *munşa’ât* mecmû’asına kaydedilen bir şiiri, hem kelimenin tarihî önemini, hem de edebî metinlere kadar yayıldığını gösterdiği için, burada aynen veriyoruz: “*Nîme-yi yâre-yi cânânem // Hâk-i hilâl-i asmânem // Dâire-yi kavs u kazah-i râmânem // Kavâre-yi zerkeş-tarlak-i Türkânem // Na’l-i semend-i sultânem // Nûn-i yarlıgındin-i tugrâ-keşânem*”. Bkz. *Munşa’ât*, Kitabhâne-yi Merkezi-yi Dâneşgâh-i Tahrân, nr. 3601, vr. 68a. (Yazmanın tanıtımı için bkz. Muhammed Tâkî Dâneşpejûh, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezi-yi Dâneşgâh-i Tahrân*, XII Tahrân 1340/1961, s. 2609-2610). Aynı kelime Vassâf’ın tarihinde de geçmektedir. Bkz. Muhammed Şehrîporâbâdî, *Ferheng-i lugât u istilâhât u i’lâm u tahlîl-i muşkilât-i Târih-i Vassât* Tahran Üniverrsitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Dr. Tezi, Tahrân 1374/1995, s. 639.

⁶⁹ Karaman Oğullarından II. Mehmed Bey 806-807 tarihleri arasında Konya, Larende, Eğridir ve Kayseri’de basurduğu gümüş paraların bir yüzünde “Mehmed b. ‘Alâ’u’d-dîn” şeklinde kendi adını zikrederken, diğer yüzünde Timur’un adını “*es-Sultanu’l-‘Azam Timur Hân Yarlıgındın*” şeklinde (C. Ölçer, “*yrıgındyn*” yazılı bu kelimeyi “*yarlıgındın*” şeklinde okumuşlardır) zikretmek suretiyle onun hâkimiyetini tanıdığını göstermiştir (bkz. Cüneyt Ölçer, *Karaman Oğulları Beyliği Madeni Paraları*, İstanbul 1982, s. 74-77; Garo Kürkman, “Karaman Beyliğinin Bakır Paraları Üzerine Tetkikler”, *Türk Nümizmatik Derneğinin 20. Kuruluş Yılında İbrahim Artuk’a Armağan*, İstanbul 1988, s. 164). Hiç bir zaman kendisi için “hanlık” iddiasında bulunmayan Timur’un, vassalları tarafından bu şekilde anılması, acaba, vassalların Osmanlılar’a karşı meşrû metbularını güçlü kılmaya yönelik bir teşebbüs mü, yoksa Timur’un ömrünün sonlarına doğru artuk ‘hanlık’ iddiasında bulunmaya başladığını gösteren bir delil mi kabul etmek gerektiği ayrıca incelenmelidir.

⁷⁰ Reşîdu’d-dîn, *Târih-i mübârek-i Gâzânî*, s. 18; Nûru’d-dîn el-Ejderî, *Gâzân-nâme*, Kitâbhâne-yi Merkezi ve Merkez-i Esnâd-i Dânişgâh-i Tahrân, Fîlm, nr. 850, vr. 29b.

(11) *Sözindin* (Sözünden, buyruğundan)⁷¹: Burada fermânın bir kaç kişi tarafından sadır edildiği görülmektedir. Elimizde bu şekilde üç tane Moğol emirlerinin onayı ile sadır edilen iki fermân daha bulunmaktadır⁷². Burada, *Sâhib-i divân*'ın ismi aşağıda geçtiğine göre, bu üç kişinin Moğol emiri olması muhtemeldir.

(12) *H'âce Fahru'd-dîn 'Abdu'l-Kerîm ve Bahâ'u'd-dîn Ahmed*: Kaynaklarda bu kimseler hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır. Muhtemelen vergilerin zamanında toplanmasından sorumlu memurlardır.

(13) *Hânî* (takvîm-i hânî): İlk defa Gâzân Hân zamanında, aşağı yukarı bütün idarî sahalarda olduğu gibi takvim alanında da ıslâhat yapılmasıyla ortaya çıkmış ve başlangıç olarak da 13 Receb 701/14 Mart 1302 tarihi kabul edilmiştir⁷³. Bu alandaki reform ihtiyacı; İlhanlı ülkesinde tek tip takvim kullanılması düşüncesi, her otuz üç yılda bir yıl fark eden hicrî-kamerî takviminden mâlî alanda istifade etme zorlukları⁷⁴ ve vergilerin zamanında tahsili esasına dayandığından, "*takvîm-i hânî*" için güneş hesabına dayanan şemsî sistem benimsenmiş ve buna göre ağırlıklı olarak da mâlî (*muhâsebât*) alanda istifade edilmiştir⁷⁵. Mehmed Mübarek Bey, Gâzân Hân'ın bu tarih ile basılmış 702/1302 tarihli bir parasından bahsetmektedir. Bu takvimin uygulama sahası bilhassa Ebû Sa'îd zamanında daha da genişlemiştir. Bilhassa bu hükümdarın son yıllarında, sikkelerde de yaygın olarak *hânî* takvimin kullanıldığı bilinmektedir⁷⁶. Yine, bu devre ait resmî muhasebe kitapları⁷⁷, vergi

⁷¹ "*Söz+in.din*" (= sözünden, buyruğundan, emrinden). Bkz. G. Doerfer, *TMEN*, III, s. 291-292.

⁷² "*Şektur, Togaçar, Ak-Buka sözindin*" (bkz. A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, s. 34-35); "*Kutlugşâh, Pulad Çing Sang, Çuban sözindin*" (bkz. G. Herrmann, "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", resim).

⁷³ Hamdullâh Mustevî-yi Kazvinî, *Nuzhetu'l-kulûb*, Bombay 1311hk, s. 48.

⁷⁴ Kamerî ve şemsî takvimler arasındaki münasebetin mâlî alanda yarattığı müşkilât için bkz. Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ankara 1941, s. 58.

⁷⁵ *Sa'âdet-nâme*'de berâtların bu tarihe göre yazıldığı kaydedilmektedir (bkz. Mir Kamal Nabipour, *Die beiden persischen Leitfäden des Falak 'Alâ-ye Tabrizî über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, (Basılmamış Dr. Tezi), Göttingen 1973, s. 50).

⁷⁶ C. Turâbî Tabâtâbâ'î, *Sikkahâ-yi İslâmî, Dove-re-yi İlhanî ve Gurgânî*, Tebrîz 1347/1968, s. 32-39; Ak Akçe, *Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Yapı Kredi Koleksiyonları)*, haz. T. Aykut-Ş. Aydın, İstanbul 1992, s. 197, 201. Esasen, Mehmed Mübarek Bey, Gâzân Hân'ın bu tarih ile basılmış 702/1302 tarihli bir parasından bahsetmekteyse de (bkz. *Meskûkât-ı Kadime-yi İslâmiyye Kataloğu*, III. Kısım, İstanbul 1318, s. 59), bugüne kadar söz konusu paraya rastlanılamamıştır.

⁷⁷ Bkz. M. Nabipour, *Die beiden persischen Leitfäden des Falak 'Alâ-ye Tabrizî über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, s. 152, 154-155; Nejat Göyünç, *Das sogenannte Çâme'o'l-Hesâb des 'Emâd as-Sarâvî, Ein Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens von ca.*

kayıtları⁷⁸ ve orijinal vesikalardan⁷⁹, mâlî ve idârî sahada yaygın olarak *hânî* tarihin kullanıldığı anlaşılmaktadır. İlhanlı devletinin yıkılmasından sonra bu tarihin kullanımının bir süre daha devam ettiği⁸⁰ ve yavaş yavaş terkedilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, IX./XV. yüzyılda dahi bu takvimin bazı sahalarda kullanılmaya devam ettiğini gösteren kayıtlar mevcuttur⁸¹.

İlhanlı devri kaynakları, tarihî hadiselerle *hicrî* (hicrî-kamerî) ve oniki hayvanlı Türk takvimi (İlhanlı kaynaklarında *takvîm-i Mogûlî*)⁸², mâlî işlere ise *hânî* takvim üzerinden tarih düşmüşlerdir⁸³. Kaynaklardan, Gâzân Hân devrinde mâlî alanda kullanılmak üzere *hânî* takvimin ihdasından sonra, resmî kayıtlarda, kayıtların türüne göre, bu üç takvimin de kullanıldığı anlaşılmaktadır⁸⁴.

1340, (Dr. Tezi), Göttingen 1962, s. 44-48, 52, 54 (37 *hânî*=1338-39 milâdî), 48, 51 (36 *hânî*=1337-38 milâdî); "...64 *hânî* (765 hicrî)" bkz. W. Hinz, *Die Resâla-ye Falakiyya des 'Abdollah ibn Mohammad ibn Kiyâ al-Mâzandarânî. Ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens* (um 1363), Wiesbaden 1952, s. 80 (51a).

⁷⁸ Hamdullâh Mustevfî, *Nuzhetu'l-kulûb*, neşr. G. Le Strange, London-Leiden 1915, s. 78. Diğer İlhanlı şehirleri ile karşılaştırmak için bkz. I.P. Petruşevsky, *Keşâverzî ve munâsebât-i arzî der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, Farsça terc. Kerim Keşâverz, I, Tahrân 2535/1976², s. 204; Ahmet-Zeki Validi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *THİTM*, I, (1931), s. 21-28.

⁷⁹ Erdebil vesikaları üzerine çalışan değerli dostum 'İmâdu'ddîn Şeyhu'l-hukemâ'i, bu takvimin Çübânîler'den Melik Eşref'e ait bir vesikada "52 *hânî*" şeklinde kullanılmış olduğunu bildirmişlerdir.

⁸⁰ Celâyirîlere ait bazı tayin belgelerinde "59 *hânî*/761 *hicrî*" zikredilmiştir (Muhammed b. Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâûb*, II, s. 10, 89, 93, 102, 250, 275).

⁸¹ Bkz. Hasan-î Yezdî, *Câmi'u't-tevârih-i Hasenî, bahş-i Timûriyân pes ez-Timûr*, neşr. H. Muderrisî Tabâtabâ'i-İrec Afşâr, Karachi 1987, s. 19, 47, 48, 57, 95; Muhammed b. 'Alî b. Cemâlu'l-İslâm, *Humâyûn-nâme*, neşr. Ruknu'd-dîn Humâyûn-ferruh, Tahrân 2536/1977, s. 228, 240. *Hânî* takvim ile ilgili daha bkz. A. Sayılı, *The Observatory in Islam*, Ankara 1988², s. 229-230; Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Hân ve Reformları (694/1295-703/1304)*, s. 268-271.

⁸² Reşidu'd-dîn Fazlullâh, *Beyânu'l-hakâ'ik*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 834, vr. 56a.

⁸³ Bkz. el-'Umârî/Lech, s. 341-342 n. 150. İlhanlı takvimi hakkında bkz. C. Melville, "The Chinese-Uighur Animal Calender in Persian Historiography of the Mongol Period", *Iran*, XXXII, (1994), s. 83-98.

⁸⁴ Bununla birlikte, İlhanlı devirden kalma orijinal vesikaların ancak çok azında oniki hayvanlı takvimin kullanılmış olması -(bu vesikaların Uygur harfleriyle Moğolca oluşu dikkat çekicidir. Bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325", s. 342)- bu takvimin daha çok Moğol kabilelerinin gündelik hayatında mühim rol oynadığını ve Uygur harfleriyle yazılmış Moğolca vesikalar bir kenara bırakılırsa resmî belgelerde kullanımının sınırlı olduğunu göstermektedir. İran'da kurulan devletlerde oniki hayvanlı takvimin kullanımının sonraki asırlarda yaygınlaşarak devam ettiği bilinmektedir. Bu takvimin İran tarihindeki yeri için bkz. Ebû'l-Fazl Nebe'i, "Takvim-i Devâzdeh Hayvânî der-târih u ferheng-i Irânî", *Me-*

Metinde 730 *hânî* yılının yazılmış olması bir yanlışlığı gösterse gerektir. Zirâ, *hânî* takvim, hicrî 13 Receb 701/14 Mart 1302 tarihinden başladığına göre, bu kayıt 30 *hânî* veya 730 *hicrî* şeklinde olmalıdır. Ancak, fermânın altındaki tarihten, *hânî* tarihin metinde sadece kelime olarak geçtiği, onun yerine *hicrî* karşılığının yazılmış olduğu ve bu surette bir karışıklık meydana geldiği, veya *hânî* tarihin müstensih tarafından atlanarak metinde küçük bir değişiklik yoluna gidildiği düşünülebilir.

(14) *Altun-tamga*: *Tamga*, eski Türk devletlerinde, hükümdarın resmî kararlardaki mühür ya da imzasını ifade etmek için kullanılan geniş kapsamlı bir ıstılahur⁸⁵. *Altun-tamga*, İlhanlılar devrinde daha çok mâlî alanda istifade edilmekte olan *tamga* idi⁸⁶. İlhanlı bürokrasisinde *altun-tamga*'dan başka, *al-tamga*, *kara-tamga* ve *kök-tamga*'nın varlığı bilinmektedir⁸⁷.

(15) *Şehzâde-yi Cihân Kerdûcîn*⁸⁸: Vassâf, tam adını "Muzafferu'd-dunyâ ve'd-dîn Şâh-zâde Hânım Kerdûcîn" şeklinde zikretmektedir⁸⁹. Salgurlulardan son Fars Atabegi Ebeş Hatun'un Hulâgû (Moğ. *Hülegü*) Hân'ın oğlu Mengü Temür'den olan çocuğudur⁹⁰. 685/1286 yılında Tebrîz'de vefat eden annesinin na'asını Şîrâz'a getirtmiş ve buraya defnetirmiştir⁹¹. Abâkâ Hân'ın emri ile Kirmân Karâ-hitây Meliki Suyurgatmış ile evlenmişse de, Suyurgatmış'ın 693/1294 yılında kardeşi Pâdişâh Hâtûn tarafından katledilmesinden sonra dul kalmış, Pâdişâh Hâtûn'u katlettirerek⁹² eşinin intikamını aldıktan

celle-yi Âyende, VIII/7, Tahrân 1361/1982, s. 388-397; H. Busse, *Pejûheşî der-teşkilât-i divân-i İslâmî*, s. 191-192.

⁸⁵ G. Clauson, *EDPT*, s. 504-505.

⁸⁶ Şemis Şerik Emîn, *Ferheng-i istilâhât-i divânî-yi dovrân-ı Mogûl*, s. 29-30.

⁸⁷ B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 241, 243; G. Doerfer, *TMEN*, II, s. 554-563.

⁸⁸ Kaynaklarda umumiyetle k-r-d-û(/v)-ç-i(/y)-n şeklinde kaydedilen bu isim J. von Hammer tarafından *Kurduçin* (bkz. *Geschichte der Ilchane, das ist der Mongolen in Persien 1200-1350*, II, Amsterdam 1974, s. 47-48), E. Merçil tarafından *Gerduçin* (bkz. E. Merçil, *Fars Atabegleri, Salgurlular*, Ankara 1975, s. 122, 123) ve B. Üçok tarafından da *Kürduçin* (B. Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara 1993, s. 121, 123, 127) şeklinde okunmuştur.

⁸⁹ Vassâf, s. 623; *Tahrîr*, s. 344.

⁹⁰ Nâsiru'd-dîn Munşî-yi Kirmânî, *Simtu'l-u'lâ*, s. 56-57.

⁹¹ E. Merçil, *Fars Atabegleri, Salgurlular*, s. 123; B. Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 155; Behmen Kerîmî, *Râhnumâ-yi âsâr-i târihi-yi Şîrâz*, Tahrân 1344/1965, s. 108-109; Seyyid Muhammed Takî Mustafevî, *İklîm-i Pârs, âsâr-i târihi ve emâkin-i bâstânî-yi Fârs*, Tahrân 1343/1964, s. 68-69.

⁹² Nâsiru'd-dîn Munşî-yi Kirmânî, *Simtu'l-u'lâ*, s. 76-77; Vassâf, s. 295; *Tahrîr*, s. 168; Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahrân 1363/1984, s. 202-203; B. Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 131.

sonra da, sırasıyla Emîr Satılmış ve Togay ile evlenmiştir⁹³. Bâydû tahtı ele geçirdikten sonra, Kirmân ve çevresini Şehzâde Kerdûcîn'in idaresine vermiştir (694/1295)⁹⁴. Ebû Sa'îd Hân, Olcâyâtû'nun vefatından sonra ortaya çıkan karışıklıkların bertarafında gösterdiği gayretleri göz önünde bulundurarak⁹⁵, 719/1319-20 yılında Fârs hâkimiyetini yeniden Kerdûcîn'e vermiş⁹⁶ ve onu kardeşinin kocası *Emîru'l-umerâ'* Çübân (Türk. *Çoban-Çopan*) ile evlendirmiştir. Emîr Çübân'ın katlinden sonra Kerdûcîn'in Melik Giyâsu'd-dîn ile evlenmesi kararlaştırılmışsa da, bu evlilik gerçekleşmemiştir. 737/1336-37 yılında Sultâniyye şehrinde vefât eden Kerdûcîn'in na'ası Şîrâz'a getirilerek burada kendisinin inşâ ettirdiği *Medrese-yi Şâhî*'ye defnedilmiştir. Kaynaklarda Kerdûcîn'in, başta *Medrese-yi Şâhî* olmak üzere Şîrâz'da pek çok imâr faaliyetinde bulunduğu kaydedilmektedir⁹⁷.

(16) *Şehzâde-yi Cihân Sâtî Bik*: İlhanlı hükümdarı Olcâyâtû'nun kızı ve Ebû Sa'îd Hân'ın kız kardeşidir⁹⁸. Sultan Olcâyâtû, kızı Sâtî Bik'i 714/1314-15 yılında nüfuzlu İlhanlı komutanı Emir Çübân'la evlendirmişse de, bu izdivaç ancak Ebû Sa'îd zamanında 20 Receb 719/9 Eylül 1319 tarihinde gerçekleşebilmiştir⁹⁹. Vassâf, Sultan Olcâyâtû'nun vefatını müteakib, onun soğukkanlılıkla idareyi ele aldığını, devlet işlerini tanzim ettiğini kaydetmektedir ki, bu durum Şehzâde Ebû Sa'îd'in tahta çıktıktan sonra, 719/1319-20 yılında Fârs

⁹³ B. Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 156.

⁹⁴ Vassâf, s. 284; *Tahrîr*, s. 161.

⁹⁵ Anlaşıldığına göre, bu esnada Şehzâde ve veliahd Ebû Sa'îd ile başta Emîr Çübân olmak üzere pek çok devlet ileri geleninin merkezden uzakta bulunmamasından dolayı ortaya çıkan karışıklıklar, idareyi ele alan Kerdûcîn ve Sâtî Bik tarafından giderilmisti (bkz. Vassâf, s. 618, 623; *Tahrîr*, s. 341, 344).

⁹⁶ Zerkûb-i Şîrâzi, *Şîrâz-nâme*, s. 103; Vassâf, s. 624; *Tahrîr*, s. 344; Hâci Mirzâ Hasan Hüseyinî-yi Fesâ'i, *Fârs-nâme-yi Nâsirî*, neşr. Mansûr Restgâr-i Fesâ'i, Tahrân 1367/1988, I, s. 106, 289; Muhsin Muzafferî, *Târih-i siyâsî u ferhengî-yi Fârs der-'ahd-i İlhanî*, Pâyân-nâme-yi Folkli-sâns-i Dâneşkede-yi Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsânî-yi Dâneşgâh-i Tahrân, (Yüksek Lisans Tezi), Tahrân 1374/1995, s. 221-222; Ryoko Watabe, "The Local Administration of the Ilkhanid Dynasty: A Case of Fars", *Annals of Japan Association for Middle East Studies*, 12, Tokyo 1997, s. 195-196.

⁹⁷ Vassâf, s. 624-627; *Tahrîr*, s. 344-345; 'İsâ b. Cunejd Şîrâzi, *Tezkire-yi Hezâr Mezâr*, neşr. Nurân Visâl, Şîrâz 1364/1985, s. 325-326; Rahmetullâh Mihrâz, *Bozorgân-i Şîrâz*, Tahrân 1348/1969, s. 392-396. Yine, *Hezâr Mezâr*'da (s. 328), Şîrâz'daki *Medrese-yi Hâtûn Kerdûcîn*'den bahs olunmaktadır.

⁹⁸ Sâtî Bik, Olcâyâtû'nun Kutlug Timûr Kürgen'in kızı İl-tüzmiş Hatun ile olan izdivacından dünyaya gelmiştir (bkz. 'Abdullâh Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtû Sultân*, s. 7).

⁹⁹ Hamdullâh Mustevfî, *Târih-i guzide*, s. 615; Vassâf, s. 610, 619; *Tahrîr*, s. 337, 341. Krş. B. Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 171.

eyâletini -Salgurlular'ın hâkim olduğu yerleri- ona vermesine sebep olmuştur¹⁰⁰.

Emîr Çûbân'ın katlini müteakib dul kalan Sâtî Bîk, Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra ortaya çıkan taht mücadelelerinde 735/1335 yılında Arpa Hân ile evlenmişse de, onun da taht mücadeleleri esnasında katledilmesinin ardından, Oyratlar'dan Küçük Hasan'ın teşvik ve desteği ile 739/1338 yılında tahta çıkartılmıştır¹⁰¹. Yaklaşık bir yıllık bir hâkimiyetten sonra Sâtî Bîk, Küçük Hasan tarafından, İlhanlı soyundan Süleymân Hân ile evlendirilmiş ve ardından da eşinin lehine tahttan feragat ettirilmiştir¹⁰². Hayatının bundan sonraki kısmı tamamen meçhûldür¹⁰³.

İsmi sonuna ilâve edilen ve bu gün de çeşitli Türk lehçelerinde "bey", "biy", "beg" şeklinde telaffuz edilen "bey" unvanını¹⁰⁴ Ebû Bekr el-Âharî tarafından açıkça kaydedildiği gibi¹⁰⁵ "bik" şeklinde okumayı tercih ettik¹⁰⁶.

(17) *Sultâniyye*: Âzerbâycân'da Zencân şehri yakınlarında yer alan ve İlhanlı hükümdarı Olcâyât tarafından 705/1305-713/1313 tarihleri arasında payitaht olarak inşa ettirilen şehirdir¹⁰⁷.

¹⁰⁰ Vassâf, s. 623; *Tahrîr*, s. 344.

¹⁰¹ B. Spuler, *Die Mongolen in Iran*, s. 110-111; Ebu'l-Fazl Nebe'i, *Târih-i Âli Çûpân*, Tahrân 1352/1373, s. 251-256; Şîrin Beyânî, *Târih-i Âli Celâyir*, Tahrân 1345/1966, s. 24-26; B. Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 171.

¹⁰² Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-Tevârih-i Reşîdî*, neşr. Hânâbâ Beyânî, Tahrân 1350/1971, s. 208.

¹⁰³ B. Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 175.

¹⁰⁴ Bkz. G. Clauson, *EDPT*, s. 322-323; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 5-8.

¹⁰⁵ *Târih-i Şeyh Uveys*, neşr. J.B. van Loon, Gravenhage 1954, s. 166-167. Burada Sâtî Bîk'in adı hem 'tî' (s. 167) hem de 'te' ile (s. 166) kaydedilmiştir. Paralarda ise "Sâtî Beg Hân", "Sâtî Big Hân" veya "Sâtî Bik Hân", "Sâtî Bik Hân" şeklinde "te" ile kaydedilmiştir (bkz. Stephen Album, "Studies in Ikhanid History and Numismatics I. A Late Ikhanid Hoard (743/1342)", *Studia Iranica*, 13, (1984), s. 77-83; Ak Akçe, *Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Yapı Kredi Koleksiyonları)*, s. 215-217).

¹⁰⁶ Bu konudaki umumî mülahazalar için bkz. A. Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yıllık ve Bitükler*, s. 124; G. Clauson, *EDPT*, s. 322-323.

¹⁰⁷ 36° 26' kuzey, 48° 48' doğu. Hakkında bkz. D. Krawulsky, *İrân - Das Reich der İlhané: eine topographisch-historische Studie*, Wiesbaden 1978, s. 315-316; G. Le Stange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, ed. F. Sezgin, I.G. vol. LXXXV, Frankfurt 1993, s. 222-223, 228-229; Donald N. Wilber, *Mimârî-yi İslâmî-yi İrân der-dovre-yi İlhanân*, s. 151-153; Sâdik Samîmî, "Sultâniyye, Ârâmgâh-i Sultân Muhammed Hodâbende Olcâyât", *Bâstânşînâsî*, 1/1, Tahrân 1338/1959, s. 23-38; Sheila S. Blair, "The Mongol Capital of Sultâniyya, 'the Imperial'", *Iran*, XXIV, (1986), s. 139-151.

(18) *Debbâğ*: Deri işiyle uğraşan kimse (sepicî)¹⁰⁸.

(19) *‘İzzu’d-dîn İbrâhîm ve Cemâlu’d-dîn Hâcî Kâfî*: Bu şahıslar hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır.

(20) *Muhammed Sâhib-i Dîvân*: Kunesi yayınladığımız yarlığın metninde Şemsu’d-dîn şeklinde kaydedilmiş olmakla birlikte, muhtemelen 1327-1336 yılları arasında İlhânî devletinde *Sâhib-i dîvân*lık görevini yürüten ve 736/1336 yılında, Ebû Sa’îd’in vefatından sonra çıkan iç savaşlarda katledilerek mâlları yağmalanan Giyâsu’d-dîn Muhammed b. Reşîdu’d-dîn Fazlullâh olmalıdır¹⁰⁹.

(21) [7]31: Eğer, metindeki tarihin yüzler hanesi müstensih tarafından atlanmamış ise, bu tarihin 31 *hânî* olması icap eder. Bununla birlikte, *hânî* takvim güneş esasına dayandığı için, bu kez de 18 Rebî’u’l-evvel tarihinin yazılmış olması anlamsız gözükmektedir. Biz bu tarihi 18 Rebî’u’l-evvel [7]31/29 Ocak 1331 şeklinde okumayı daha uygun gördük.

(22) *Erdebîl*: Yarlığın 18 Rebî’u’l-âhir [7]31/29 Ocak 1331 tarihinde Kuzey Azerbaycân’da önemli ticaret yolları üzerinde yer alan tarihî bir şehir olan Erdebîl¹¹⁰’de kaleme alındığı görülmektedir.

(23) *Ebû Sa’îd Bahâdır Hân [yarlığının]*: Yukarıda da bahsedildiği üzere, İlhânî fermânları, hükümdarın adını müteakib, umumiyetle ya *yarlıgındın*, ya da sadece *ez-hukm-i yarlıg [-i humâyûn]* formülleriyle başladığı için¹¹¹, bu yarlığın metninde sadece *Ebû Sa’îd Bahâdır Hân* kelimelerinin kaydedilmiş olması bir eksiklik gibi gözükmektedir. Bu durum, hükümdarın isminden hemen sonra yer alması gereken *yarlığının* kelimesi atlanmış olduğunu düşündürmektedir.

¹⁰⁸ Muhammed Mu’in, *Ferheng-i Fârsî*, II, Tahrân 1371/1992, s. 1493-94; F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1996, s. 170; E. Mercil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, Ankara 2000, s. 33-35.

¹⁰⁹ Bkz. Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmî’u’t-tevârih*, neşr. Hânâbâ Beyânî, Tahrân 1317/1938, s. 150-151; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 240.

¹¹⁰ 38° 15’ 30” Kuzey, 48° 17’ 30” Doğu. Hakkında bkz. R.N. Frye, “Ardabil”, *EF*, I, s. 625-626; “Ardabil”, *Elr.*, II, s. 357-365 (C.E. Bosworth, X. de Planhol, M.E. Weaver, M. Medley); “Erdebîl”, *Dâniş-nâme-yi İrân ve İslâm*, 11, Tahrân 1991, s. 1479-1486; Mirza Bala, “Erdebil”, *İA*, IV, s. 288-293; Aliyev Salih Muhammedoğlu, “Erdebil”, *DİA*, XI, s. 276-277; W. Barthold, *Tez kire-yi cografîyâ-yi târihî-yi İrân*, Farsça terc. Hamza Serdâdver, Tahrân 1372/1993, s. 223; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, ed. F. Sezgin, I.G. vol. LXXXV, Frankfurt 1993, s. 163, 168; D. Krawulsky, *İrân - Das Reich der İlhan*, s. 514-515.

¹¹¹ Bkz. yukarıda açıklama nr. 3 ve 9.

(24) *Dâru'l-mulk Tebrîz*: Yarlıg, Tebrîz şehrinde kaleme alınmıştır. Bilindiği üzere, payitaht Gâzân Hân'ın vefatından sonra, Olcâyât Hân zamanında 1305-1313 yılları arasında inşâ edilen *Sultânîyye* şehrine taşınmış ve bu şehir *dâru'l-mulk* nisbesiyle anılmaya başlanmıştır¹¹². Yarlıgımızın metninde Tebrîz'in önüne *dâru'l-mulk* nisbesinin getirilmiş olması, şehrin bu dönemde başkent oluşundan çok, önceden beri bu nisbeyle anılmasından¹¹³ kaynaklanmaktadır. Bu durum daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir¹¹⁴.

IV. DİPLOMATİK KRİTİK

Yayınladığımız yarlıglardan dördü de İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd Hân'a aittir. Ebû Sa'îd Hân'a ait üç Farsça (Ûcân, 21 Ramazân 725/31 Ağustos 1325, Ûcân 4 Zî'l-ka'de 730/19 Ağustos 1330, Karâbâg-i Arrân, 15 Safer 731/28 Kasım 1330)¹¹⁵ ve bir Moğolca (*Sultânîyye*, 720/1320)¹¹⁶ yarlıg ve (yarlıg metnini ihtiva eden) iki vergi kitabesinin metni (Ani, tarihsiz; Ankara tarihsiz; muhtemelen her iki ikitabe de takriben 730/1330 yılına ait)¹¹⁷ daha önce yayımlanmış, bunlardan başka Ebû Sa'îd Hân'a ait Erdebîl evrakı içerisinde yer alan üç yarlıgın varlığı bilim dünyasına duyurulmuştur¹¹⁸. Bunlara, geçtiğimiz yıllarda *Sâzmân-i Esnâd-i Millî* (Tahran) tarafından satın alınan Ebû Sa'îd Hân devrine ait bir yarlıg (Kûhek, 22 Rebî'u'l-âhir 726/28 Mart

¹¹² Bkz. Benâketî, *Târih-i Benâketî*, neşr. Ca'fer Şi'âr, Tahrân 1348/1969, s. 478.

¹¹³ Bkz. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rebi' Reşîdî*, neşr. Muctebâ Mînovî-İrec Afşâr, Tahrân 2536/1977, s. 113.

¹¹⁴ Bkz. Ömer Diler, *Şehir Lâkablari*, İstanbul 2001, s. 54.

¹¹⁵ Bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325", s. 317-346; A.D. Papazian, "Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans", s. 379-401.

¹¹⁶ Tahran Müzesi'nde bulunan üç Moğolca vesikadan ancak birisi açık olarak Ebû Sa'îd Hân devrine ve 720/1320 yılına aittir (bkz. P. Pelliot, "Les documents mongols du Musée de Tehran", s. 31-44; Farsça terc., s. 208-218; F.W. Cleaves, "The Mongolian documents in the Musée de Téhéran", s. 1-107).

¹¹⁷ W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", s. 135-159; P. Wittek, "Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi", s. 161-164; W. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri", s. 771-78. Yine, W. Hinz, kitabenin metnine dayanarak tarihsiz bir Kırşehir vergi kitabesinin (bkz. C.H. Tarım, *Kırşehir Tarihi*, Kırşehir 1938, s. 62-65; H.B. Kunter, "Kitabelerimiz I", *Vakıflar Dergisi*, II, (1942), s. 433) de Ebû Sa'îd devrine ve 730/1330 yılına ait olması gerektiğini bildirmektedir (bkz. W. Hinz, aynı mak., s. 778).

¹¹⁸ Bert Fragner, *Repertorium persischer Herrscherurkunden, Publierte Originalurkunden (bis 1848)*, s. 20-22; G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325", s. 338-339.

1326)'ı daha eklemek gerekecektir¹¹⁹. *Yarlıkların* üst kısmında bu vesikaların *al-tamga* sureti (*sevâd-i al-tamga*) olduğu kaydedilmiştir. *Al-tamga*, İlhânlılar devrinde hükümdarın farklı konulardaki emirlerini ihtiva eden fermânların üzerine vurulan kırmızı renkteki mühür ve buna bağlı olarak da bu mühür taşıyan vesikaları ifade etmek için kullanılmıştır¹²⁰.

Fermânların tamamının üst kısmında *besmele* bulunmaktadır. Bu durum İslâmî dönem İlhânlı diplomatik formuna tamamen uygunluk göstermektedir. İlk bakışta bu ibarenin müstensih tarafından *yarlıkların* girişine ilâve edilmiş olabileceği düşünülebilirse de, bugüne ulaşan Olcâyâtü (Moğ. *Ölceytü*)'ya ait 704/1304 tarihli¹²¹ ve Muhammed Hân'a ait 736/1335-36 veya 738/1337-38 tarihli¹²² orijinal İlhânlı fermânlarının bu şekilde başlaması, neşrettiğimiz *yarlıkların* orijinallerinin de *besmele* ile başladığı fikrini güçlendirmektedir. Esasen, Reşidu'd-dîn, Gâzân Hân'ın İslâmiyeti kabulünden sonra (694/1295), Emîr Novrûz'un tavsiyesi ile fermân ve paralara Allâh'ın adının ve *besmelenin* yazılmasını emrettiğini kaydetmektedir¹²³. Bu tarihten sonra, Gâzân Hân'ın kaynaklar tarafından nakledilen muhtelif fermânlarının *besmele* ile başladığı görülmektedir¹²⁴. İlhânlı öncesi İslam dip-

¹¹⁹ Baş tarafı eksik olan bu *yarlıg* 22 Rebî'u'l-âhîr 726/28 Mart 1326 tarihinde Fârs'ta bulunan Kûhek'te kaleme alınmıştır. *Yarlıg*ın renkli bir fotoğrafı "Sâzmân-i Esnâd" tarafından Nisan 2000 tarihinde vesika günü (*rûz-i esnâd*) münasebetiyle yayınlanmış, metni ise kısa bir süre önce 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'i tarafından neşredilmiştir: "Yâddâstü ber-kohenterin senedi Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi İrân (senedi muverrih 726)", *Gencîne-yi Esnâd*, XI/44, Tahrân 1380/2002, s. 4-5. Beni bu yeni vesikadan haberdar eden Sayın 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'i ve Muhsin Ca'ferî-mezheb'e burada teşekkürlerimi sunuyorum.

¹²⁰ Şemis Şerik Emîn, *Ferheng-i istilâhât-i divânî-yi dovrân-i Mogûl*, s. 10-11; Serheng Cihângîr Kâim-mekâmî, *Mukaddeme-yi berşînâht-i esnâd-i târihî*, s. 103-104; Mecidu'd-dîn Keyvânî, "Al-Tamgâ", *Dâ'iretu'l-Ma'arif-i Bozorg-i İslâmî*, I, s. 661-665; G. Doerfer, *TMEN*, I, s. 554, 562; G. Clauson, *EDPT*, s. 504-505.

¹²¹ G. Herrmann, "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", resim 3.

¹²² Bkz. Hâc Huseyn Nahcevanî, "Fermânî ez-ferâmin-i dovre-yi Mogûl", *Neşriyye-yi Dâneş-kede-yi Edebiyyât-i Tebrîz*, 5, Tebrîz 1332/1953, s. 41 (Aynı makale müellifin diğer araştırmalarıyla birlikte yeniden yayınlanmıştır: Hâc Huseyn Nahcevanî, *Çihil makâle*, yay. Y. Hâdim Hâşimî-neşeb, Tebrîz 1343/1964, s. 329-332).

¹²³ Reşidu'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, s. 96.

¹²⁴ Bu durum bugüne ulaşan Gâzân Hân'a ait hemen hemen bütün *yarlıg* suretlerinde görülmektedir (bkz. Reşidu'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, s. 218, 221, 225, 229, 257, 278. İbnu'd-Devâdarî, IX, s. 25; 'Abdullâh Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü Sultân*, s. 11; Baybars el-Manşûrî, *Zubdetu'l-fikre fi ta'rihi'l-hicre*, s. 333, 337, 368; Makrîzî, *es-Sulûk*, I/3, s. 1013; el-Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ*, Beyrût 1407/1987, VII, s. 264; VIII, s. 70; Muhammed Mâhir Hammâde, *Vesâ'iku'l-hurûbi's-Salibiyye ve'l-gazvu'l-Mogolî li-'âlemi'l-İslâm*, 489-1206h./1096-1404 m., s. 403 (nr. 233); Krş. B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 241).

lomatikasında da karşılaştığımız¹²⁵ *besmele*, bugüne kadar ulaşan orijinal İl-hânlı fermânlarından, sadece yukarıda zikrettiğimiz vesikalarda kullanılmıştır.

Yayımladığımız ilk *yarlıgta* [nr. I] *besmelenin* hemen altında *Allâhu hu-ve'l-vâhidu'l-kadîm* (Allâh tek ve ezeli olandır) ibaresi bulunmaktadır. İl-hânlılar devrinde bir nevî da'vet (*invocatio*) formülü olarak kullanılmıştır. İl-hânlı öncesi diplomatik formlarında *tugra* (*intitulatio*)'nın altında yeralan da'vet formülü, İl-hânlılar devrinden itibaren, yayınladığımız vesikalarda da görüldüğü gibi metnin en üstüne konulmuştur¹²⁶. İl-hânlı devri vesikalarında bu tür formüllere daha az rastlanmakla birlikte, Celâyirli Sultan Huseyn'e ait 780/1378 tarihli bir orijinal fermânda da'vet formülü olarak *Huve'l-Mu'izz*'in kullanıldığı görülmektedir¹²⁷. Yayımladığımız fermânlardan ikisinde ise (nr. II ve III), *besmelenin* hemen altında da'vet formülü olarak *el-'İzzetu li'llâhi Te'âlâ* (Güç yüce Allâh'ındır) ibaresinin kullanıldığı görülmektedir. Bu ifadenin de da'vet (*invocatio*) cümlesi olarak besmeleden hemen sonra fermânın başına getirildiği anlaşılmaktadır. Ebû Sa'îd Hân'ın hâleflerinden Sultan Muhammed Hân'a ait bir fermânın üst kısmında da yine "*el-'İzzetu li'llâhi Te'âlâ - el-Hukmu li'llâhi Te'âlâ*" (Güç ve hüküm ancak yüce Allâh'a aittir) ibaresi kullanılmıştır¹²⁸. Bununla birlikte, da'vet formülünün Ebû Sa'îd Hân'a ait orijinal bir *yarlıgta* "*et-Tehiyyetu li'llâhi Te'âlâ*" (Selâm yüce Allâh içindir)¹²⁹, bir kitabe-fermân metninde "*Allâhu muyessiru'l-umûr*" (Allâh işlerin kolaylaştırıcısıdır)¹³⁰ ve bir diğerinde de "*Allâhu latîfu bi-'ibâdihî*" (Allâh kullarına merhametlidir)¹³¹ şeklinde kullanıldığı görülmektedir.

¹²⁵ S. M. Stern, "Two Ayyubid Decrees from Sinai", *Documents from Islamic Chanceries*, ed. S.M. Stern, Oxford 1965, s. 11, 26.

¹²⁶ G. Herrmann, "Ein früher persischer Erlass", *ZDMG*, 144/2, (1994), s. 290.

¹²⁷ G. Herrmann, "Ein Erlass des Celâyiriden Soltan Hoseyn aus dem Jahr 780/1378", s. 136, 155. Aynı ıslah 947/1540-1541 tarihli bir satış senedinde de kullanılmıştır (bkz. Muhammed Takî Dânespejûh, "Furûş-nâme-yi Rûstâ-yi Al-Arûk-i Erdebîl ve Keşt-zar-i Kusuvîr der-Sâli 947 be-Âstâne-yi Şeyh Safi'u'd-dîn Erdebîli", *Ma'ârif-i İslâmî*, 6, Tahrân 1348/1969, s. 114, 119).

¹²⁸ H. Huseyn Nahcevanî, "Fermâni ez-ferâmîn-i dovre-yi Mogûl", s. 41.

¹²⁹ A.D. Papazian, "Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans", s. 398.

¹³⁰ P. Wittek, "Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi", s. 162; W. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", s. 772.

¹³¹ W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", s. 137.

Argûn, Gâzân ve Olcâyâtü devri İlhanlı fermânlarının başlarında da “*bi-Kuvvetillâhi Te‘âlâ*” gibi benzer ifadeler yer almıştır¹³². Da’vet formülünün, Gâzân Hân’ın muhtelif kaynaklarda nakledilen fermânlarında da besmeleden hemen sonra “*bi-Kuvvetillâhi Te‘âlâ ve miyâminu’l-milletu’l-Muhammediyye*”¹³³ şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Yine, ‘Abdullâh Kâşânî tarafından sureti kaydedilen Gâzân Hân’a ait bir fermân ise, Selçuklular devrinde de *tevkî* olarak kullanılan “*Tevekkeltu a’l-allâh*” ibaresinden sonra başlamaktadır¹³⁴. Cengiz Hân devrinden itibaren kullanıldığı bilinen¹³⁵ ve İlhanlı paralarında da görülen¹³⁶ “*Mengü Tengri kücündür*” (Ebedî Tanrı’nın gücüyle) formülü ile yayınladığımız *yarlıglarda* geçen “*el-‘İzzetu li’l-lâhi Te‘âlâ*” (Güç yüce Allâh’ındır) ibaresinin anlam olarak yakınlığı dikkate değerdir.

Yayımladığımız II., III. ve IV. fermânlar, bugüne ulaşan diğer orijinal İlhanlı fermânları gibi, hükümdarın adı ve hususî bir vakıya dayanan unvanından ibaret olan Ebû Sa‘îd Bahâdır Hân’dan¹³⁷ hemen sonra gelen ve bü-

¹³² Cihângîr Kâ'im-mekâmî, *Mukaddeme-yi ber-şinâht esnâd-i târihi*, s. 183-185; Reşidu'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i Mubârek-i Gâzânî*, s. 218, 221, 225, 229; İbnu'd-Devâdarî, IX, s. 25; Baybars el-Mansûrî, *Zubdetu'l-fikre*, s. 333, 337, el-Makrîzî, *es-Sulûk*, I/3, s. 1013; el-Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ*, VII, s. 264; VIII, s. 70; Muhammed Mâhir Hammâde, *Vesâ'iku'l-hurûbi's-Salibiyye ve'l-gazvu'l-Mogolî*, s. 403 (nr. 233). Olcâyâtü Hân'a ait orijinal fermân metni için bkz. G. Herrmann, “Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren”, (resim 1).

¹³³ Reşidu'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, s. 218, 221, 225, 229, 257, 278; Cihângîr Kâ'im-mekâmî, “*Tevkî*” u tuğra ve tatavvur-i ânhâ der-tedâvül-i divânî”, s. 262. Bu formül, sureti Memlûk kaynakları tarafından kaydedilen Gâzân’ın 699/1300 yılında Seyfu'd-dîn Kıpçak’ı Şâm vilâyetine tayiniyle ilgili yayınladığı *taklîd* ile aynı tarihte Dimâşk halkına sadır ettiği fermânlarda da az farklılıklarla şu şekilde kaydedilmiştir: “*Bi-kuvvetillâhi te‘âlâ ve mîsâki’l-milletu’l-Muhammediyye. Fermânu’s-Sultân Mahmûd Gâzân*” (Bkz. İbnu'd-Devâdarî, IX, s. 25; Baybars el-Mansûrî, *Zubdetu'l-fikre fi ta’rihi’l-hicre*, s. 333, 337, el-Makrîzî, *es-Sulûk*, I/3, s. 1013; el-Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ*, VII, s. 264; VIII, s. 70; M. Mâhir Hammâde, *Vesâ'iku'l-hurûbi's-Salibiyye ve'l-gazvu'l-Mogolî li-‘âlemi’l-İslâm*, s. 403 nr. 233).

¹³⁴ *Târih-i Olcâyâtü Sultân*, s. 11. Aynı ibârenin meşhûr Selçuklu hükümdarı Sultân Sencer tarafından da *tevkî* olarak kullanılmış olması (Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve âyetu's-surûr*, neşr. Muhammed İkbâl, Leyden 1921, s. 167; O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar. Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988, s. 24) dikkate değerdir.

¹³⁵ *Manghol-un Niuça Tobça'an* (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, T. terc Ahmed Temir, Ankara 1986², s. 196; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 241; ‘Alâ'u'd-dîn Âzerî, “*Revâbit-i İlhanân-i Mogûl bâ derbâr-i Vâtikân*”, *Berresihâ-yi Târihi*, IV/4, Tahrân 1348/1968, s. 280; F.W. Cleaves, “The Mongolian documents in the Musée de Téhéran”, s. 40-41.

¹³⁶ Cemâl Turâbî Tabâtabâ'î, *Resmu'l-hatt-i Uygûrî ve seyr-i der-sikkeşinâsî*, Tebrîz 1351/1972, s. 8, 12; Yine bkz. B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 241.

¹³⁷ Sultan Ebû Sa‘îd, Rebî'u'l-âhîr 719/Mayıs-Haziran 1319 tarihinde isyancı emirlerle yapılan savaştan sonra, emirlerin isteği üzerine *bahâdır hân* (Moğolca vesikalarda *bagatur qan*

yükçe yazılan “yarlığının” formülüyle başlamaktadır. I. fermânda ise, sadece “ez-hukm-i yarlıg-i humâyûn” formülü kullanılmıştır. Bundan sonra ise, ya I. fermânda görüldüğü üzere sadece *Sâhib-i dîvân*’ın tasdiki (sözi) ya da II., III. ve IV. fermânlarda olduğu gibi, *Sâhib-i dîvân*’dan önce Moğol emirleri olmaları kuvvetle muhtemel üç kimse (*filân*)’nin tasdiki (sözindin) ile sadır olunmuştur. Esasen bu hiyerarşi (*Hân-Emîr-Sâhib-i dîvân*) diğer İlhanlı fermânlarına da uymaktadır. Mevcut orijinal vesikalarda bu kısımda yeralan *Sâhib-i dîvân* tasdikinin, onun hususî âlâmeti ile yapıldığı görülmektedir.

Bundan sonra, fermânın verildiği (gönderildiği) kimselerin adı ve elkabı (*inscriptio*) geçilerek, onun kısa dua (*salutatio*) cümleleri ile övüldüğü mukaddime (hitâb) kısmına gelinmektedir. Bu kısım da, ya ilk yarlıgta olduğu gibi sadece ilgili kimse, ya da II., III. ve IV. yarlıglarda olduğu gibi daha geniş bir şekilde söz konusu mesele ile ilgili hâkimler (*hokkâm*)¹³⁸, nâ’ibler (*novvâb*)¹³⁹, mutasarrıflar (*mutasarrifân*)¹⁴⁰ ve tamgacılara (*tamgâciyân*)¹⁴¹

bkz. F.W. Cleaves, “The Mongolian documents in the Musée de Téhéran”, s. 23, 27, 55-56; G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325”, s. 341, *Târih-i Vassâf*’ın müellif nüshasında hareketli olarak “bahâdûr”. Bkz. Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3207, vr. 276a) unvanı kullanılmaya başlanmış ve *bahâdûr hân* unvanı bu tarihten sonraki bütün kitabe ve resmi vesikalara işlenmiştir (bkz. W. Barthold, “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, s. 137; A.D. Papazian, “Deux nouveaux iarlyks d’ilkhangs”, s. 398. “Bahâdûr” unvanı için daha bkz. M.F. Köprülü, “Bahadır”, *İA*, II, s. 216-219). Ebü Sa’id Hân’ın adı pek çok kaynak ve parada da *bahâdûr* unvanıyla birlikte kaydedilmiştir (bkz. Hamdullâh Mustevî, *Târih-i guzide*, s. 615; Şebânkârî, *Mecma’u’l-ensâb*, s. 272; Mahmûd Kutbî, *Târih-i Âli Muzaffer*, neşr. ‘Abdu’l-Huseyn Nevâ’î, Tahrân 1364/1985, s. 35, 40). İlhanlılar’dan sonra diplomatik vesikalarda umumî bir istilâh haline gelen *bahâdûr* unvanı; Celâyir, Ak-koyunlu, Kara-koyunlu ve erken Safevî diplomatikasında da hükümdarın adı ile *sözümüz* kelimesi arasında yaygın olarak kullanılmıştır (bkz. Nahcevanî, *Destûru’l-kâtib*, I/1, s. 15; H. Busse, *Pejûheşi der-teşkîlât-i dîvân-i İslâmî*, s. 51).

¹³⁸ İlhanlı idaresinde vilâyet ve kazalarda merkezî otoritayı temsil eden valiler için kullanılmıştır (B. Fragner, “Zu einem Autograph des Mongolenvesirs Raşid ad-Din Fazlallâh, der Stiftungsurkunde für das Tebrizer Gelehrtenviertel Rab’i Raşidi”, *Festgabe deutscher Iranisten zur 2500 Jahrfeier Irans*, Stuttgart 1971, s. 36 n.6; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 283-285).

¹³⁹ Valilerin (*hokkâm*) yanında bulunan vekil ve memurlar. Nâ’ibler, merkezî hükümet ya da valiler tarafından tayin edilen ve sivil idare ile mâlî işlerden sorumlu görevliler idi (bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass des Çalâyiriden Şayh Oveys”, s. 13; Şemîş Şerîk Emîn, *Ferheng-i istilâhât-i dîvânî-yi dovrân-i Mogûl*, s. 235-238; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 285-286).

¹⁴⁰ İlhanlılar zamanında, büyük *dîvân* ya da başka bir merci (mesela *dîvân-i evkâf*) tarafından, merkezî hükümet adına vergi tahsilinden sorumlu kılınan kimseler (bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass des Çalâyiriden Şayh Oveys”, s. 15-16; Ş. Şerîk Emîn, *Ferheng-i istilâhât-i dîvânî-yi dovrân-i Mogûl*, s. 211-212).

¹⁴¹ İlhanlı Devleti’nde gümrükler ile ticarî malların vergi işlerine bakan görevliler (bkz. Şemîş Şerîk Emîn, *Ferheng-i istilâhât-i dîvânî-yi dovrân-i Mogûl*, s. 101-102).

hitâb edilmekte ve bu kısım 'bileler ki/bilsinler ki' (*be-dânend ki*) şeklinde asıl metne bağlanmaktadır. İlhânî devri fermânlarının giriş kısımlarının Selçuklu ve Hârezmşâhlar devirlerine nazaran son derece sade olduğu bilinmektedir¹⁴². Gerek mevcut vesikalardan, gerekse münşe'ât mecmualarındaki örneklerden, bu kalıbın daha sonraki asırlarda da aynen kullanılmaya devam ettiği görülmektedir.

Sonraki bölümde kısaca asıl metne (*text*) ve mevzuya giriş yapılmaktadır. Burada, eğer fermân bir meseleye binâen sadır edilmekte ise, o mesele özetlenmektedir. Meselenin özetlenmesinden sonra, ilgililere, iş/işlerin o şekilde yapılmış/yapılmakta olması halinde, bu durumun kanunsuz olduğu (*eger ber-în muceb est, bî-râh bâşed*)¹⁴³ bildirilmiş ve bu olaya bağlı olarak fermânın verilmiş sebebi "*be-dân sebeb in mektûb der-kalem âmed tâ...*"¹⁴⁴ formülünden sonra izah edilmiştir. Yine, fermân her hangi bir kimse için sadır edilmişse, o kimseye tanınan yetki, vazife ve imtiyaz da bu bölümde bildirilmektedir. Asıl metin kısmının girişinde, umumiyetle bu vazife, yetki veya imtiyazın süresinin zikredildiği görülmektedir ki, bu durumun '... başından ... -e kadar' (*ez-ibtidâ-yi... tâ...*) formülüyle ifade edildiği görülmektedir. Bu kısımda bilhassa mâlî vesikalarla ilgili süre/zaman tahdidinde, İlhânî devrinde *hânî*, daha sonraki dönemde ise umumiyetle on iki hayvanlı takvimin¹⁴⁵ kullanıldığı görülmektedir. Yine, bu bölümde üçüncü şahısların yapması/etmesi gerekli (*mî-bâyed*) şeyler emredilmekte (*dispositio*), üçüncü şahıslar [kadılar (*kudât*), seyyidler (*sâdât*), imâmlar (*e'imme*), şeyhler (*meşâyih*), ileri gelenler (*a'yân*) ve halk (*mutevatanân-ahâli*)]'ın yapması/sakınması gerekli (*ne-bâyed*) şeyler belirtilmektedir. Bunun ardından yarlığın verildiği kimseye tavsiye ve uyarılarda bulunulmakta, bu cümleden olarak da onun işleri yerine getirebilmek için imkân dahilinde (*bâ kassû'l-gâye*)¹⁴⁶ çaba göstermesi, zâlim ve fesatçıların başını ezmesi (*kam' u kal'*), hiç

¹⁴² Cihângîr Kâ'im-mekâmî, *Mukaddeme-yi ber-şinâht esnâd-i târîhî*, s. 155.

¹⁴³ Bu formül Ebû Sa'îd Hân'ın 730/1330 tarihli bir fermânında da kullanılmıştır (A.D. Papazian, "Deux nouveaux iariyks d'ilkhans", s. 398).

¹⁴⁴ Aynı diplomatik formül Ebû Sa'îd Hân'ın devrine ait başka fermânlar (bkz. A.D. Papazian, "Deux nouveaux iariyks d'ilkhans", s. 398, 399; 'Î. Şeyhu'l-Hukemâ'i, "Yâddâstî ber-kohen-terin sened-i Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi İrân", s. 4-5) ile haleflerinden Muhammed'in fermânında da geçmektedir (H. Huseyn Nahcevanî, "Fermânî ez-ferâmîn-i dovre-yi Mogûl", s. 42).

¹⁴⁵ Muderrisî Tabâtabâ'i, *Fermânhâ-yi Turkmenân-i Karâ-Koyûnlû ve Ak-Koyûnlû*, s. 96, 110; H. Busse, *Pejûheşi der-teşkilât-i divân-i İslâmî*, s. 191-192; M. Takî Dânespejûh, "Çehâr Fermân", *Mecelle-yi Vahîd*, V/10, Tahrân 1347/1968, s. 787.

¹⁴⁶ Bu ıslaha başka bir örnekler için bkz. Nahcevanî, *Destûru'l-kâûb*, II, s. 28, 37; Muhammed b. 'Alî b. Cemâlu'l-İslâm, *Humâyûn-nâme*, s. 232.

bir kimsenin memleket ve halka zorba ve zulümde bulunmasına izin vermesi emredilmekte ve böylece övgüye ulaşacağı (*tâ be-mehmedet peyven-ded*)¹⁴⁷ belirtilmektedir.

Bundan sonra *tekid* (*sanctio-corroboratio*) kısmına geçilerek, bu konuda hiç bir hatada bulunulmaması (*taksirî ne-nemâyend*)¹⁴⁸ ve bu şekilde hareket edilerek itimâd edilmesi (*ber-în cumle revend ve i'timâd nemâyend*) emredilmektedir. Bu ikinci tekid formülü aşağı yukarı bütün İlhanlı öncesi ve sonrası fermânları için klasik bir ifadedir¹⁴⁹. Vesikalarda bir birine yakın pek çok şeklini görmek mümkün olduğu gibi¹⁵⁰, aynı ifadeye *i'timâd kıla-lar/kılasız* şekliyle Osmanlı diplomatikasında da rastlanmaktadır¹⁵¹.

Yarlıglarda bundan sonra hatime (*escathocol*) bölümüne geçilmektedir. Bu bölüm sırası ile "*kuṭibe fi*" şeklinde başlayıp, gün, ay ve yıldan oluşan tarih (*ta'riḥ*, *datatio*), yazılış yeri¹⁵² (*locus*) ve kapanış (*dua*) cümlesi ile son bulmaktadır. *Yarlıglardaki* bu hatime formüllerinin Ebû Sa'îd Hân'ın diğer

¹⁴⁷ Başka resmî vesikalarda da rastlanan klasik bir ifadedir (bkz. Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib*, II, s. 24, 57, 60, 121, 186, 221; Muhammed b. 'Alî b. Cemâlu'l-İslâm, *Humâyün-nâme*, s. 228).

¹⁴⁸ Bkz. II. ve III. yarlıklar.

¹⁴⁹ A.D. Papazian, "Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans", s. 398, 399; Muderrisi Tabâtâbâ'î, *Fermânâ-yi Turkenân-i Karâ-Koyunlû ve Ak-Koyunlû*, s. 22; Ebû Sa'îd Hân'ın Kûhek 726/1326 tarihli fermânı (fotoğraf); *Tekârîru'l-menâsib* (neşr. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar. Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988), s. 33, 35, 63, 67, 75; Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib*, II, s. 39, 43, 44, 62, 87, 105, 108; H. Busse, "Persische Diplomatie im Überblick", s. 214.

¹⁵⁰ Bkz. "*ber-în cumle revend ve ... i'timâd nemâyend*" (bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325", s. 319); "*mutalâ'a konendegân ... in tevkî i'timâd konend*" (bkz. İ.H. Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi", s. 280, 281); G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass des Ğelâyiriden Şayh Oveys", s. 5); "*Ber-în cumle i'timâd ber-tevkî-i 'âlî...nemâyend*" (bkz. G. Herrmann, "Ein früher persischer Erlass", s. 286); "*ber-în cumle revend ve i'timâd ber-tevkî ve 'alâmât-i divânî nemâyed*" (bkz. Mir Kamal Nabipour, *Die beiden persischen Leitfäden des Falak 'Alâ-ye Tabrizî über das staatliche Rechnungswesen*, (Sa'âdet-nâme, metin, s. 12, 33).

¹⁵¹ J. Reychman-Ananiasz Zajaczkowski, *Osmanlı-Türk Diplomatiği El Kitabı*, s. 170; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili, Diplomatiği*, s. 130; M. Guboglu, *Paleografia Şı Diplomatiği Turco-Osmana*, s. 66; F.M. Emecen, "Orhan Bey'in 1348 Tarihli Mülknâmesi Hakkında Yeni Bazı Notlar ve Düşünceler", s. 203; N. Gök, *Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomatiğindeki Berat Formu*, M.Ü. Türkiyat Araş. Ens., Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 233-237; "Selçuklu Diplomatiğinin Osmanlı Diplomatiğine Etkileri", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, I, Konya 2001, s. 331-332.

¹⁵² İlhanlı fermânlarında fermânın yazıldığı yer (*locus*) umumiyetle "*be-makâm-i...*", bazen de "*bi-şehr-i...*" şeklinde yazılmıştır. Farsça fermânlarda yazılış yerinin kaydı Ak-koyunlu ve Kara-koyunlular zamanında da devam etmiş ve Safevîler devrinden itibaren yavaş yavaş ortadan kalkmıştır (bkz. H. Busse, *Pejûheşi der-teşkîlât-i divânî İslâmî*, s. 57).

fermânlarıyla müşterek olduğu görülmektedir¹⁵³. II. *yarlıg*ta bir *duadan* ibaret olan "*hâmiden, musalliye, musellimen, mustagfiren, sihbe vesellem*" (hamdederek, dua ederek, teslim olarak, bağışlanma isteyerek) ve III. *yarlıg*ta da "*hâmidullâh ve musalliye ve mustagfiren*" (Allâh'a hamd, dua ve bağışlanma isteyerek) gibi, çağdaş başka kayıtlar¹⁵⁴ ile daha sonraki asırlarda da görülen¹⁵⁵ ibareler yer almıştır. Yayınladığımız *yarlıg*ların hepsi de İlhanlı ve İlhanlı sonrası için klasik bir bitiş (*dua*) formülü olan "*Yâ Rab ihtim bi'l-hayr*" (Yâ Rab, sonunu hayırlı kıl!)¹⁵⁶ ifadesiyle sona ermektedir. Yayınladığımız metinde ibarenin eğik yazılmış olması, bugüne ulaşan orijinal *yarlıg*lara uygunluk göstermektedir¹⁵⁷.

*Yarlıg*lar istinsah edilirken bazı önemli özel isim ve istilahların, metnin yanısıra yazmanın haşiyesine de kaydedildiği görülmektedir. *Şehzâde-yi Cihân Kerdûcîn* ve *Sâtî Bik* ile *hânî* kelimesi bu cümledendir. Günümüze ulaşan pek çok orijinal vesikada da bazı isim ve istilahların haşiyeye altın yıldızla kaydedildiği görüldüğünden¹⁵⁸, bu kelimelerin *yarlıg*ların orijinal şekillerine atfen haşiyeye alınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla *mecmû'anın*

¹⁵³ "*Kutibe fi 725 / bi-şehr-i İslâm Ücân*" (bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325", s. 319, 329). "*Kutibe fi 726 / bi-makâm-i Kûhek*" (Esnâd-i Millî'deki fermânın fotoğrafı). Bu sıralamayı orijinal Eyyubî fermânlarında da görmek mümkündür (bkz. S.M. Stern, Two Ayyubid Decrees from Sinai, *Documents from Islamic Chanceries*, ed. S. M. Stern, Oxford 1965, s. 27).

¹⁵⁴ Aynı ibareler çağdaş bazı yazmaların sonunda, ferağ kaydından hemen sonra da kullanılmıştır (*hâmiden, musalliye, musellimen*: 23 Safer 738/19 Eylül 1337 tarihli bir nüsha için bkz. Vassâf, *Tecziyetu'l-emsâr*, Ayasofya, nr. 3109, vr. 368b).

¹⁵⁵ Bkz. L. Fekete, *Einführung*, s. 74; İ. Afşar, "Fermânî ez-Sultân Rustem-i Ak Koyunlu", *Berresihâ-yi Târihi*, VIII/4, Tahrân 1352/1973, s. 217.

¹⁵⁶ Bu formül için bkz. yukarıda açıklama (8). Bu formül 704/1304, 725/1325, 730/1330 ve 731/1330 tarihli orijinal *yarlıg*larda kullanılmıştır (bkz. G. Herrmann, "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", resim 4; G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325", s. 319; A.D. Papazian, "Deux nouveaux iariyks d'ilkhans", s. 398, 399; İ. Şeyhu'l-Hukemâ'i, "Yaddâstî ber-kohenterin sened-i Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi İran", s. 5. Sonraki asırlardaki tekâmülü için bkz. L. Fekete, *Einführung*, s. 38, 74; H. Busse, *Pejûheşi der-teşkîlât-i divân-i İslâmî*, s. 58; Aynı müellif, "Persische Diplomatie im Überblick", s. 215).

¹⁵⁷ Bkz. "İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'i, "Yaddâstî ber-kohenterin sened-i Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi İran", s. 5.

¹⁵⁸ *Yarlıg*larda metnin ortasındaki önemli isim ve elkâbın yazımı esnasında bir miktar yer boş bırakılmış ve bu isim ve elkâb kenara (*hâşiyeye*) yazılmıştır. Bu durum Safevî devrine kadar devam etmiştir (A. Soudavar, "Farmân of the Il-Khan Gaykhatu", s. 34-35; Farsça terc. Muhsin Ca'ferî-mezheb, "Nehostün Fermân-i Fârsî-yi İlhanân", s. 35; Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, "İlk Farsça İlhanlı Fermânı", s. 187).

müellif/müstensihinin *yarlıklar*ın orijinal metnine dayanmış olduğunu düşünmek mümkündür.

Yayımladığımız *yarlıklar*ın muhtevaları incelendiği zaman, ilkinin bir nevi muafiyet ve özel ihsanların tasdik edildiği *soyurgal* niteliğinde olduğu, sonraki üçünün ise karşılaşılan güçlüklerin halline binaen sadır edilmiş yüksek emirler olduğu, dolayısıyla da aralarında diplomatik ilmi açısından önemli farklılıklar bulunduğu görülür. Bunlardan en önemlisi, ilk *yarlığa* bir vazifenin tevcih edilmesi, diğer *yarlıklarda* ise vazifenin yerine getirilmesinde karşılaşılan güçlüklerin ber taraf edilmesinin istenmiş olmasıdır.

V. TARİHİ DEĞERLENDİRME:

*Yarlıklar*ın diplomatik yapısını inceledikten sonra şimdi tarihi kritiğine geçebiliriz. Yayınladığımız *yarlıklar* 18 Ocak 1330 - 9 Şubat 1331 tarihleri arasında yani Ebû Sa'îd Hân'ın vefatından dört-beş yıl önce sadır edilmiştir. Ebû Sa'îd Hân'ın 4 Zî'l-ka'de 730/19 Ağustos 1330 tarihinde Ücân ve 15 Safer 731/28 Kasım 1330 tarihinde Karâbâg-i Arrân'dan sadır edilen iki *yarlığı* daha önce A.D. Papazian tarafından yayınlanmıştı. Bu makalede yayınladığımız *yarlıkları*, yazıldıkları tarih ve yere göre şöyle sıralayabiliriz:

- II. *yarlıg* 27 Rebî'u'l-evvel 730/18 Ocak 1330, Sultâniyye,
- I. *yarlıg* 22 Rebî'u'l-evvel 731/3 Ocak 1331, Ribâtâu'd-dîvân,
- III. *yarlıg* 18 Rebî'u'l-âhir [7]31/29 Ocak 1331, Erdebîl,
- IV. *yarlıg* 29 Rebî'u'l-âhir 731/9 Şubat 1331, Dârû'l-mulk Tebrîz.

Şu halde, 27 Rebî'u'l-evvel 730/18 Ocak 1330 tarihinde başkent Sultâniyye'den sadır edilen *yarlıgtan* (nr. II) yaklaşık bir yıl sonra, diğer üç *yarlıg* (nr. I, II, IV) takriben bir ay içerisinde peş peşe yayınlanmıştır. Yayınladıkları yer ve zaman dikkate alındığında, *yarlıklar*ın Âzerbâyecân'da kış mevsiminde sadır edildiği görülmektedir. Ribâtâu'd-dîvân'ın yeri tam olarak tespit edilememekteseyse de, Âzerbâyecân'da bulunduğu ve Erdebîl'e 26, Tebrîz'e de en fazla 35 günlük bir mesafede olduğu şüphe yoktur. *Yarlıklar*ın kaleme alındığı yerler muhtemelen güçlü emîrler ve *Sâhib-i dîvân* ile birlikte İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd Hân'ın da kışladığı merkezler olmalıdır¹⁵⁹.

¹⁵⁹ Ataları gibi yarı göçebe bir hayat süren Ebû Sa'îd Hân umumiyetle kışlık merkez (*kışlag*) olarak Arrân, yazlık merkez (*yazlag*) olarak da Sultâniyye'yi tercih etmiştir. İlhanlı hükümdarlarının kışlık ve yazlık merkezleri için bkz. B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 280.

Yayımladığımız birinci *yarlıg*, Tebrîz ve çevresi *mutasarrıflığı*nı daha önce üç yıl için üzerine alan kimsenin oğluna hitaben kaleme alınmıştır. Anlaşıldığına göre, vergilerin tahsili ile ilgili bir takım güçlükler çıkması üzerine, Tebrîz ve çevresinin vergi gelirlerinin toplanması işinin onun uhdesinde olduğu yeni bir *yarlıg* ile tekîd edilerek bu kimseye olan güven ifade edilmiştir. İlhânlılar zamanında, merkezî hükümet tarafından vergi tahsilinden sorumlu kılınan *mutasarrıflar* için üç yıllık süre tahdidi klasik uygulamadır¹⁶⁰. Süresi daha önceden belirlenen *mutasarrıflıkla* ilgili ne gibi sorunların yaşandığı, fermânın muhatabı olan kimsenin merkezî hükümete olan güveninden neden endişe duyulduğu, ya da böyle bir fermâna niçin gerek duyulduğu malûmumuz değildir. Bununla birlikte, bütün ortaçağ devletlerinde olduğu gibi İlhânlı devletinde de vergilerin tahsili esnasında bir takım güçlüklerin yaşandığı bilinen bir husustur¹⁶¹. Dolayısıyla, fermânda (sık bir şekilde başvurulduğu şekliyle) vergi toplamak için, tahsildârların kendi usullerine göre hareket etmemeleri, bu konuda kanunlara bağlı kalmaları ve halka eziyette bulunmamaları emredilmektedir. Bu tür vergi tahsilleri için İlhânlılar devrinde umumiyetle üç, bazen de dört yıllık iltizam usûlü kullanılmıştır.

İkinci *yarlıg*ta ise, *altun-tamga* uyarınca Şehzâde-yi Cihân Kerdûçin ve Sâtî Bîk'e havale olunan Şîrâz vergi gelirlerinin, *nâ'ibler* vasıtasıyla toplanması esnasında bir takım güçlüklerle karşılaşıldığı, bazı kimselerin vergileri ulaşturmada ihmâlde bulunduğu belirtilmekte ve isimleri verilmeyen Seyyid *filân* ve *filân* ile H'âce Fâhrü'd-dîn 'Abdu'l-Kerîm ve Bahâ'u'd-dîn Ahmed, Şîrâz'daki *nâ'ib*, *mutasarrıf* ve *tamgacı*lardan, hiç bir bahane ve ihmâle mahal verilmeden vergi gelirlerini Meliku'l-hâss Emînu'd-dîn Cevher'e ulaşturmaları emredilmektedir. *Yarlıg*larda zikredilen kimselerin tarihî şahsiyetleri hakkında bilgimiz yoktur. Bununla birlikte, *yarlıg*ın metninden, *Meliku'l-hâss* unvanı ve *Emînu'd-dîn* mahlasıyla zikredilen Cevher'in¹⁶², Şehzâde Kerdûçin ve Sâtî Bek'e ait vergi gelirlerini nakle memûr *mu'temed*¹⁶³ olduğunu tahmin etmek mümkündür.

¹⁶⁰ *Mutasarrıflık tefvizi* ve süre tahdidi için bkz. Nahcevânî, *Destûru'l-kâtib*, II, s. 133, 134, 137.

¹⁶¹ Meselâ bkz. Şîrin Beyânî, *Târih-i Âli Celâyir*, s. 231.

¹⁶² *Destûru'l-kâtib* (1/2, s. 322)'te H'âce-serâyırlarla ilgili yazışma örneklerinde *mu'temed* *Hvâce-yi a'zam Melik-i Mulûku'l-hvâss ... Emînu'd-devle ve'd-dîn Hvâce Cevher*'in adı zikredilmekteyse de, *yarlıg*ımızdaki şahıs ile aynı kimse olup olmadığı malûm değildir.

¹⁶³ İlhânlı ve Celâyirîler devrine ait *mu'temedler* ile ilgili vesika ve yazışma suretleri için bkz. Nahcevânî, *Destûru'l-kâtib*, 1/2, s. 322, 381, 419, 501; O.G. Özgüdenli, "İlhânlı Devrine Ait Anonim Bir Münşe'ât Mecmû'ası: Risâla al-Sâhibiyya", s. 729-734.

Şîrâz'daki arazilerin önemli bir kısmının İlhanlı ailesinin özel mülkü (*incü*¹⁶⁴) olduğu bilinmektedir¹⁶⁵. Kaynaklarda, Ebû Sa'îd Hân'ın 719/1319-1320 yılında Şîrâz'ın gelirlerini¹⁶⁶ Kerdûçîn'e verdiği, ancak ertesi yıl bu gelirlerin hükümdarın kız kardeşi Sultân Hâtûn'un eşi Kara Muhammed'e verildiği kaydedilmiştir¹⁶⁷. Kaynaklarda Fârs eyaletinin gelirlerinin bundan sonra kimlere tevcih edildiği hakkında açık bilgi bulunmamaktadır. Şu halde, yayımladığımız vesikanın ışığında Fârs eyaletinin gelirlerinin, en azın-

¹⁶⁴ *İncü*, İlhanlı devletinde hükümdar veya hükümdar ailesine ait "şahsî mâl" ile, daha yaygın olarak irsî mâhiyeti hâiz "hususî emlak" ve bu emlakla ilgili şahıs veya şahısları ifade etmek için kullanılan geniş kapsamlı bir isulâhtır. Bkz. Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1993³, s. 64; G. Clauson, *EDPT*, s. 173; G. Doerfer, *TMEN*, II, s. 220-225; Ş. Şerîk Emîn, *Ferheng-i istilâhât-i divânî-yi dovrân-i Mogûl*, s. 51-55; Kazuhiko Shiraiwa, "İnjû in the Jâmi' al-tavârikh of Rashîd al-Dîn", *Acta Orientalia. Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLII/2-3, (1988), s. 371-376; A.K.S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia. Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, London 1988, s. 118-129; A.K.S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London-New York 1991³, s. 77-79; I.P. Petruşevsky, *Keşâverzi ve munâsebât-i arzî der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, II, s. 448-458; Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1987³, s. 59, 227, 286-287; Osman G. Özgüdenli, "İncü", *DİA*, XXII, (2000), s. 281.

¹⁶⁵ Vassâf (s. 231, 268, 317)'ın kayıtlarına bakılırsa, Şîrâz'da bulunan *incü* arazisi, Argûn Hân zamanında 600.000, Gâzân Hân zamanında ise 1.000.000 *dînâra* mukâta'aya verilmiştir. Yine, Fârs eyaletinin *incü* gelirlerinin 692/1292-1293 yılında dört yıllık bir süre için 1.000 *tûmen* (10.000.000 *dînâr*)'e mukâta'aya verildiği malûmumuzdur. Bu rakamları Hamdullâh Mustevfî'nin Fârs eyaleti için verdiği vergi kayıtlarıyla karşılaştıran I.P. Petruşevsky, bu eyalette ve özellikle de Şîrâz'da bulunan *incü*ye ait emlakın, devlete ait divânî arazi ile özel mülklerden daha büyük bir yekûn tuttuğu sonucuna ulaşmıştır (Petruşevsky, *Keşâverzi*, II, s. 455). Bütün bunlardan, İlhanlı hükümdarlarının Fârs eyaletinde önemli miktarda *incü*sünün bulunduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu hususta yine bkz. Ryoko Watabe, "The Local Administration of the Ilkhanid Dynasty: A Case of Fars", *Annals of Japan Association for Middle East Studies*, 12, Tokyo 1997, s. 192; A.K.S. Lambton, "Mongol fiscal administration in Persia", *Studia Islamica*, LXIV-LXV, (1986), s. 79-99; O.G. Özgüdenli, "İncü", s. 281.

¹⁶⁶ İlhanlı devri kaynaklarında Şîrâz'dan alınan vergilerle ilgili az da olsa malûmat bulmak mümkündür. Argûn Hân devrinde 400.000 *dînâra* mukâta'aya verilmekteyken, bu rakam Gâzân Hân devrinde dört yıl için 1.000.000 *dînâra* çıkarılmıştır ('Alî Sâmi, *Şîrâz, diyâr-i Sa'dî u Hâfiz*, Şîrâz 1347/1968, s. 551). 'İmâdu's-Serâvî tarafından kaleme alınan *Câmi'u'l-hesâb*'ta Şîrâz şehrinin 37 hânî/738/1338 yılındaki vergi geliri 564.500 *dînâr* olarak kaydedilmiştir (Nejat Göyünç, *Das sogenannte Gâme'o'l-Hesâb des 'Emâd as-Sarâvî, Ein Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens von ca. 1340*, s. 80, 161; Aynı müellif, "İmâd es-Serâvî ve Eseri", *TD*, XV/20, (1965), s. 84). Aslen bir İlhanlı bürokratu olan ve eserini 740/1340 yılında kaleme alan Hamdullâh Mustevfî, Şîrâz şehrinin ödediği vergi miktarını 450.000 *dînâr* olarak vermektedir (*Nuzhetu'l-kulûb*, s. 116). 'Abdullâh b. Muhammed Kiyâ el-Mâzenderânî tarafından kaleme alınan *Risâle-yi Felekiyye*'de ise, Şîrâz'ın ödediği vergi çevresi (*nevâhî*)'yle birlikte 820.000 *dînâr* olarak kaydedilmiştir (W. Hinz, *Die Resâlâ-ye Falakiyya des 'Abdollah ibn Mohammad ibn Kiyâ al-Mâzandarânî*, s. 100).

¹⁶⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 103; Fesâ'î, *Fârs-nâme-yi Nâsirî*, I, s. 106, 289.

dan 730/1330 yılı için, yeniden Kerdûçîn ve yine Îlhânî ailesinden Ebû Sa'îd Hân'ın kız kardeşi Sâû Bik'e tevcih edilmiş bulunduğunu öğrenmekteyiz. Vesikada Kerdûçîn için tıpkı Sâû Bik gibi *Şehzâde-yi Cihân* unvanını kullanılmış olması, onun anne tarafından Salgurlular'a dayanmasına rağmen¹⁶⁸, baba tarafından Abâkâ Hân'ın oğlu Mengü Temür'ün kızı olması hasebiyle, Îlhânî hanedanıyla kan bağından kaynaklanmış olsa gerektir.

Üçüncü *yarlıg*, 'İzzu'd-dîn İbrâhîm ve Cemâlu'd-dîn Hâcî Kâfi'nin isteği üzerine bâkî kalan ve ödenmeyen deri ücretlerinin tahsilinin sağlanması için Tebrîz şehrinin *hâkim*, *nâ'ib* ve *mutasarrıflarına* hitaben kaleme alınmış, *debbâğların* muhasebelerinin yapılarak bâkî kalan borçlarının tahsili emredilmiştir. Esasen, devrin kaynak ve vesikalarının ışığında, vergi ve vergi tahsiliinde karşılaşılan sorunlar, kuruluşundan yıkılışına kadar Îlhânî devletinin en önemli ekonomik problemini oluşturmuştur. Yayınladığımız bu *yarlıg*, bu konuda bize yeni bir misâl sunmaktadır.

Dördüncü ve son *yarlıgta* ise, adı verilmeyen *emîr* ile, Tebrîz şehri *hâkim*, *nâ'ib* ve *mutasarrıflarından*, *yarlıgın* verildiği kimseden fazla vergi tahsil edilmemesi, çeşitli işler ile vergi tahsili için gelip-giden görevliler (*âyende u revende*) ve habercilerin onun evinde konaklamamaları, 'ases ve muhtesiblerin ondan 'bayramlık ve nevrûzluk' (*'eydî u novrûzî*) adı altında para talebinde bulunmamaları istenmekte ve buna aykırı hareket edenlerin cezalandırılması emredilmektedir. Îlhânîlar devrinde vergi ve diğer hizmetlerle görevli askerî ve sivil memurların zaman zaman halkın evlerinde konakladıkları, onlardan bir takım haksız taleplerde bulundukları ve bu durumun halkın memnuniyetsizliğine sebep olduğu tarihî kaynaklarda zikredilen bir husustur¹⁶⁹. Yine, bu durumun bertaraf edilmesi için Gâzân Hân'ın yeni bazı düzenlemelerde bulunduğu da bilinmektedir¹⁷⁰. Burada, fermânın üslubundan, çok da açık bir hüküm olmamakla birlikte, Gâzân Hân'ın düzenlemelerine rağmen, bu tür davranışların onun halefleri zamanında¹⁷¹ ve hatta Îlhânîlar'dan sonra da¹⁷² devam ettiği hükmüne varmak mümkün-

¹⁶⁸ Bkz. E. Mercil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, s. 122.

¹⁶⁹ Reşîdu'd-dîn, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, s. 276, 356; Nahcevanî, *Destûru'l-kâûb*, I/1, s. 187, 194.

¹⁷⁰ Reşîdu'd-dîn, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, s. 276-277, 356-361.

¹⁷¹ Bkz. M.S. Neymat, *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaycana*, s. 49 nr. 64.

¹⁷² Celâyirîler'den Sultân Ahmed'in Zî'l-ka'de 780/Şubat-Mart 1379 tarihli fermânında: "Umerâ u âyende u revende be-hânehâ-yi işân ve murîdân-i işân nuzûl ne-konend" (bkz. Muhammed Kazvîni, "Fermân-i Sultân Ahmed-i Celâyir", *Mecelle-yi Yâdigâr*, I/4, Tahrân

dür¹⁷³. Yine, *yarlıg*ta dile getirilen ve Gâzân Hân tarafından resmen kaldırıldığı anlaşılan, bayramlık ve nevrûzluk adı altında halktan talep edilen haksız isteklerin de, bu hükümdarın düzenlemelerine aykırı olarak devam ettiği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, yayımladığımız *yarlıg*ların ortaçağ devletlerinde en çok hissedilen iki sıkıntı ile alakalı olduğu görülmektedir: Vergi gelirlerinin (*mâl u muteveccihât*) zamanında tahsili, merkeze ulaştırılması ve bu esnâda vuku bulan yolsuzluklar ile haksız taleplerin önlenmesi. Yayımladığımız *yarlıg*lardaki katî hükümler ve muhtelif hükümdarların bu konudaki emir ve yasaklarına rağmen, bu tür meselelerin sonraki asırlarda da devam ettiği bilinen bir husustur.

1323/1944, s. 29; Cihângir Kâ'im-makâmî, "Fermân-i mensûb be-Sultân Ahmed-i Celâyir", *Ber-resihâ-yi Târihi*, III/5, Tahrân 1347/1968, s. 280) Ak-koyunlu hükümdarı Ya'kûb b. Uzun Hasa-n'ın 891/1486 tarihli fermânında: "İlçiyân u nâmeçiyân u âyende u revende çehârpâyân-i işân u kesân-i işân-râ ulâg ne-gîrend" şeklinde geçmektedir (bkz. Muderrisi Tabâtabâ'î, *Fermân-hâ-yi Turkmenân-i Karâ-Koyûnlû ve Ak-Koyûnlû*, s. 91, 93). Keza 928/1522 tarihli bir tarhanlık nişânında: "İlçiyân u yâmçiyân u küşçiyân çehârpâyân-i û-râ ulâg ne-gîrend" (bkz. G. Herrmann, *Der historische Gehalt des "Nâmâ-ye nâmi" von Handamir*, s. 86 (metin)).

¹⁷³ Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib*, I/1, s. 316-317; I/2, s. 465-467. Yine, Celâyirîliler devrine ait bir kayıta, sultan, halkın şikâyeti üzerine memurların halkın evinde konaklamayıp, sahrada konaklamalarını ve her köyde bir geceden fazla kalmamalarını emretmiştir (Şîrîn Beyânî, *Târihi Âl-i Celâyir*, s. 231). Ak-koyunlular ve Timurîler devrine ait yasaklamalar için bkz. Muderrisi Tabâtabâ'î, *Fermân-hâ-yi Turkmenân-i Karâ-Koyûnlû ve Ak-Koyûnlû*, s. 66, 126; G. Herrmann, *Der historische Gehalt des "Nâmâ-ye nâmi" von Handamir*, s. 86 (metin).

BİBLİYOGRAFYA

- 'Abdullâh Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü Sultân*, neşr. Mehî'n Hamblî, Tah-rân 1348/1969.
- 'Abdullâh Battâl, "Kazan Yürdunda Bulunmuş Târîhî Bir Vesîka: Sâhib Giray Han Yarlğı", *Türkiyat Mecmuası*, II, (1926), s. 75-101.
- Abdullâhoğlu Hasan, "Temur Kutluğ Yarlğı", *Türkiyat Mecmuası*, III, (1933), s. 207-217.
- Abdullâhoğlu Hasan, "Birinci Mengili Giray Han Yarlğı", *Türkiyat Mecmuası*, IV, (1934), s. 99-109.
- Abo'l-'Ala Soudavar, Bkz. Ebû'l-'Ala Sûdâver.
- 'Alâ'u'd-dîn Âzerî, "Revâbit-i İlhanân-i Mogûl bâ-derbâr-i Vâtikân", *Ber-resîhâ-yi târîhî*, IV/4, Tahrân 1348/1968 s.275-288; V/2, Tahrân 1949/1970.
- Ak Akçe, *Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Yapı Kredi Koleksiyonları)*, haz. T. Aykut-Ş. Aydın, İstanbul 1992.
- Anonim, *Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi)*, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, Türkçe terc. Ahmed Temir, Ankara 1986².
- Anonim [Vassâf], *Munşe'ât*, Kitâbhâne-yi Merkezî-yi Dâneşgâh-i Tahrân, nr. 3601.
- Aptullah Battal, *İbni-Mühennâ Lûgatı*, Ankara 1988.
- Arat, R. Rahmeti, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlğı", *Türkiyat Mecmuası*, VI, (1939), s. 285-322.
- Aubin, J., "Un Soyurgal Qara-Qoyunlu Concernant le Bulûk de Bawânât-Harât-Marwast", *Documents from Islamic Chanceries*, ed. S.M. Stern, Oxford 1965, s. 159-170.
- Barthold, W., "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", Türkçe terc. Abdülkadir İnan, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 135-159.
- Baybars el-Mansûrî, *Zubdetu'l-fikre fî ta'rîhi'l-hicre*, *History of the Early Mamluk Period*, neşr. Donald S. Richards, Beirut 1998.

- Behmen Kerimî, *Râhnumâ-yi âsâr-i târîhî-yi Şîrâz*, Tahrân 1344/1965.
- Beldiceanu-Steinherr, Irène, *Recherches sur les actes des règnes Sultan Osman, Orkhan et Murad I*, Societatea Academica Româna, München 1967.
- Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, neşr. Ca'fer Şi'âr, Tahrân 1348/1969.
- Busse, H., "Persische Diplomatie im Überblick: Ergebnisse und Probleme", *Der Islam*, 37, (1961), s. 202-245.
- Busse, H., *Pejûheşî der-teşkilât-i divân-i İslâmî, ber-mebnâ-yi esnâd-i dovân-i Akkoyunlu ve Kara Koyunlu ve Sa-fevî*, Farsça terc. Gulâm-Rizâ Verehrâm, Tahrân 1367/1988.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1993³.
- Caferoğlu, Ahmet, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları", *Türkiyat Mecmuası*, IV, (1934), s. 1-43.
- Cemâl Turâbî Tabâtabâ'î, *Resmu'l-hatt-i Uygûrî ve seyr-i der-sikke-şinâsî*, Tebrîz 1351/1972.
- Cemâl Turâbî Tabâtabâ'î, *Sikkehâ-yi İslâmî, dovre-yi İlhanî ve Gurgânî*, Tebrîz 1347/1968.
- Cihângîr Kâ'im-mekâmî, "Fermân-i mensûb be-Sultân Ahmed-i Celâyir", *Beresîhâ-yi Târîhî*, III/5, Tahrân 1347/1968, s. 283-290.
- Cihângîr Kâ'im-mekâmî, *Mukaddeme-yi ber-şinâht esnâd-i târîhî*, Tahrân 1350/1971.
- Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.
- Cleaves, Francis Woodman, "The Mongolian documents in the Musée de Téhéran", *HJAS*, XVI, (1953), s. 1-107.
- Doerfer, Gerhard, "Mongolica aus Ardabil", *Sonderdruck Zentralasiatische Studien*, 9, Wiesbaden 1975, s. 187-263.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden 1963-1975.
- Ebû Bekr Kutbî el-Âharî, *Târîh-i Şeyh Uveys*, neşr. ve İng. terc. J.B. van Loon, *An important source for the history of Adharbâ-ijan*, s' Gravenhage 1954.

- Ebû'l-'Ala Sûdâver,** "Farmân of the Il-Khan Gaykhatu", *Art of the Persian Courts*, New York 1992, s. 34-35, 52-53; Farsça terc. Muhsin Ca'ferî-mezheb, "Nehostîn Fermân-i Fârsî-yi İlhanân", *Mîrâs-i Câvidân*, VIII/29, Tahrân 1379/2000, s. 33-36; Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, "İlk Farsça İlhanlı Fermânı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 6, İstanbul 2002, s. 181-190).
- Ebû'l-'Ala Sûdâver,** "Do nokta der-târih-i Mogûl, *Mecelle-yi Îrân-şinâsî*, VIII/1, Tahrân 1375/1996, s. 86-91.
- Ebû'l-Fazl Nebe'î,** "Takvîm-i devâzdeh hayvânî der-târih u ferheng-i Îrânî", *Mecelle-yi Âyende*, VIII/7, Tahrân 1361/1982, s. 388-397.
- Ebû'l-Fazl Nebe'î,** *Târîh-i Âl-i Çûpân*, Tahrân 1352/1973.
- Emecen, F.M.,** "Orhan Bey'in 1348 Tarihli Mülknâmesi Hakkında Yeni Bazı Notlar ve Düşünceler", *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2001, s. 187-207.
- el-'Umarî,** *Das Mongolische Weltreich. Al-'Umarî's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masâlik al-absâr fî mamâlik al-amsâr*, Alm. terc. Klaus Lech, Wiesbaden 1968.
- Ergin, Muharrem,** *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.
- Fekete, L.,** "Die Frage der Formel Sözüümüz", *Acta Orientalia*, VII, Budapest 1957, s. 1-20.
- Fekete, L.,** *Einführung in die persische Paläographie. 101 persische Dokumente*, ed. F. Hazai, Budapest 1977.
- Fragner, Bert,** "Das Ardabiler Heiligtum in den Urkunden", *WZKM*, 67, (1975), 169-215.
- Fragner, Bert,** "Farmân", *Eİr.*, IX, s. 282-295.
- Fragner, Bert,** *Repertorium persischer Herrscherurkunden, Publierte Originalurkunden (bis 1848)*, Freiburg 1980.
- Gabain, A. von,** *Eski Türkçenin Grameri*, Türkçe terc. M. Akalın, Ankara 1988.

- Gök, Necdet, *Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomatikasında Berat Formu*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmış Doktora Tezi, İstanbul 1997.
- Gök, Necdet, "Selçuklu Diplomatikasının Osmanlı Diplomatikasına Etkileri", *J. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, I, Konya 2001, s. 315-333.
- Göyünç, Nejat, *Das sogenannte Ğâme' o'l-Hesâb des 'Emâd as-Sarâvî, Ein Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens von ca. 1340*, (Dr. Tezi), Göttingen 1962.
- Göyünç, Nejat, "İmâd es-Serâvî ve Eseri", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, XV/20, (1965), s. 73-86.
- Gronke, M., *Arabische und persische Privaturkunden des 12. und 13. Jahrhunderts aus Ardabil (Aserbeidschan)*, Berlin 1982.
- Guboglu, M., *Paleografia şı Diplomatica Turco-Osmana*, [Bükreş] 1958.
- Hâc Huseyn Nahcevanî, "Fermânî ez-ferâmîn-i dovre-yi Mogûl", *Neşriyye-yi Dâneşkede-yi Edebiyyât-i Tebrîz*, 5, Tebrîz 1332/1963, s. 40-47.
- Hâcî Mîrzâ Hasan Huseynî-yi Fesâ'î, *Fârs-nâme-yi Nâsirî*, I-II, neşr. Mansûr Restgâr-i Fesâ'î, Tahrân 1367/1988.
- Haenisch, E., "Zu den Briefen der mongolischen Il-Khane Argun und Ölceitü an den König Philipp den Schönen von Frankreich (1289 und 1305)", *Oriens*, II, (1949), s. 216-235.
- Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmî' u't-tevârih-i Reşîdî*, neşr. H. Beyânî, Tahrân 1350/1971.
- Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb*, Bombay 1311/1893-94.
- Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb*, neşr. G. Le Strange, *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulûb Composed by Hamd-Allâh Mustawfî of Qazwîn in 740 (1340)*, (GMS, 23), London-Leiden 1915.
- Hammer, J. von, *Geschichte der Ilchane, das ist der Mongolen in Persien 1200-1350*, I-II, Amsterdam 1974.

- Hasan-i Yezdî,** *Câmi'u't-tevârih-i Hasenî, bahş-i Timuriyân pes ez-Timur*, neşr. H. Muderrisî Tabâtabâ'î-İrec Afşar, Karachi 1987.
- Herrmann, Gottfried,** *Der historische Gehalt des "Nāmā-ye nāmī" von Handamīr*, (Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität zu Göttingen), Göttingen 1968.
- Herrmann, Gottfried,** "Ein Erlass des Ğelayiriden Soltan Hoseyn aus dem Jahr 780/1378", *Göttinger Orientforschungen*, I, Reihe: Syriaca, III, Wiesbaden 1973, s. 135-163; Farsça terc. 'Alî 'Abdullâhî, "Fermânî Sultân Huseyn-i Celâyirî be-târih-i Safer-i 780h./1378m.", *Mîrâs-i Câvidân*, VIII/29, Tahrân 1379/2000, s. 115-122.
- Herrmann, Gottfried,** "Ein Erlass von Qara Yusof Zugunsten des Ordens von Ardabil", *AMI*, NF, 9, (1976), s. 225-242.
- Herrmann, Gottfried,** "Ein früher persischer Erlass", *ZDMG*, 144/2, (1994), s. 284-300.
- Herrmann, Gottfried,** "Urkunden-Funde in Azarbâyğân", *AMI*, NF, 4, (1971), s. 249-262.
- Herrmann, Gottfried,** "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", *L'Iran face à la domination Mongole*, ed. D. Aigle, Téhéran 1997, s. 321-331; Farsça terc. F. Bahru'l-'ulûmî, *Esnâd-i divânî-yi Fârsî der dovre-yi Mogûlân: Fermân-hâ-yi emîrân ve vezîrân*, *Mîrâs-i Câvidân*, IX/33-34, Tahrân 1380/2001, s. 165-174.
- Herrmann G. - Doerfer G.,** "Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325", *ZDMG*, 125/2, (1975), s. 317-346.
- Herrmann G. - Doerfer G.,** "Ein persisch-mongolischer Erlass des Ğelayiriden Šayh Oveys", *CAJ*, XIX/1-2, (1972), s. 1-84.
- Hinz, W.,** *Die Resâlâ-ye Falakiyya des 'Abdollah ibn Mohammad ibn Kiyâ al-Mâzandarânî. Ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)*, Wiesbaden 1952.

- Hinz, W., "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", XIII/52, (1949), s. 771-793.
- İbatov, A. , XIV. Gasırdagı Xandar Jarlıglarıñ Tili, Almatı 1990.
- İbn Aybek ed-Devâdârî Kenzu'd-durer ve câmi'u'l-gurer, IX/1, ed-Dureru'l-fâhir fî sireti'l-el-Melik en-Nâsir, neşr. H.R. Roemer, *Die Chronik des Ibn ad-Dawâdârî, IX, der Bericht über den Sultan Malik an-Nâsir Muhammad ibn Qala'un*, Kairo 1379/1960.
- 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'î, "Bâz-h'ânî-yi yek sened-i târîhî", *Mîrâs-i Câvîdân*, I/4, Tahrân 1372/1993, s. 46-52.
- 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'î, "Fihrist-i esnâd-i buk'a-yi Şeyh Safîu'd-dîn Erdebîlî der-bâygânî-yi Merkezi-yi Sâzmân-i Evkâf ve Umûr-i Hayriyye", *Mîrâs-i Câvîdân*, IX/33-34, Tahrân 1380/2001, s. 175-192.
- 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'î, "Yâddâştî ber-kohenterîn sened-i Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi Îrân (sened-i muverrih 726)", *Gen-cîne-yi Esnâd*, XI/44, Tahrân 1380/2002, s. 4-5.
- 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'î, "Kâtibân ve Kâziyân-i esnâd-i buk'a-yi Şeyh Safîu'd-dîn Erdebîlî (Esnâd-i karn-i 6 tâ 10 hicrî)", *Nâme-yi Bahâristân*, II/4, (2002), s. 137-152.
- 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'î, "Kohenterîn mubâ'ya-nâme-yi Fârsî der-Îrân (Sened-i muverrih-i 570-i Hicrî-Kamerî ez-mecmu'a-yi Buk'a-yi Şeyh Sâfî). Te'sîr-i mahal-i sudûr-i sened der-sâhtâr-i ân", *Nâm-vâre-yi Dr. Mah-mûd Afşâr*, XII, (Tahrân), (baskıda).
- İrec Afşâr, "Fermânî ez-dovre-yi Safeviye", *Mecelle-yi Eser*, Sayı 7-9, Tahrân 1361/1982, s. 54-63.
- İrec Afşâr, "Fermânî ez-Sultân Rustem-i Akkoyunlu", *Ber-res-ihâ-yi Târîhî*, VIII/4, Tahrân 1352/1973, s. 209-218.
- İrec Afşâr-Muhammed Takî Dâneşpejûh, *Fihrist-i nushaha-yi hatti-yi Kitâb-hâne-yi Millî-yi Melik*, VII, Tahrân 1369/1990.
- 'İsâ b. Cuneyd Şîrâzî, *Tezkire-yi Hezâr-Mezâr*, neşr. Nurân Visâl, Şîrâz 1364/1985.

- İzgi, Özkan, "Kuruluş Devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler", *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 7-8, (1978), s. 7-16.
- Keçik, Mehmet Şefik, *Briefe und Urkunden aus der Kenzlei Uzun Hans, Freiburg* 1976.
- Krawulsky, Dorethea, *Îrân - Das Reich der Îlhâne: eine topographisch-historische Studie*, Wiesbaden 1978.
- Kurat, Akdes Nimet, *Kazan Hanlığını Kuran Uluğ Muhammet Han'ın Yarlığı*, İstanbul 1937.
- Kurat, Akdes Nimet, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitükler*, İstanbul 1940.
- Kürkman, Garo, "Karaman Beyliğinin Bakır Paraları Üzerine Tetkikler", *Türk Nümizmatik Derneğinin 20. Kuruluş Yılında İbrahim Artuk'a Armağan*, İstanbul 1988, s. 163-173.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili, Diplomatik*, İstanbul 1994.
- Lambton, A.K.S., "Mongol fiscal administration in Persia", *Studia Islamica*, LXIV-LXV, (1986), s. 79-99.
- Little, Donald P., *A Catalogue of Islamic Documents from al-Haram aş-Şarîf in Jerusalem*, Beirut 1984.
- Mahmûd Kutbî, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahrân 1364/1985.
- Makrîzî, *Kitâbu's-sulûk li-ma'rifetu duveli'l-mulûk*, neşr. Muhammed Mustafâ Ziyâde, III/1, Kâhire 1939.
- Matuz, Josef, "Über die epistolographie und inşâ'-literatur der Osmanen", *XVII. Deutscher Orientalistentag vom 21. bis 27. Juli 1968 in Würzburg*, herausgegeben Wolfgang Voigt, II, Wiesbaden 1969, s. 574-594.
- Matuz, Josef, *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen. Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen*, Freiburg 1976.
- Mecidu'd-dîn Keyvânî, "Al-tamga", *Dâ'iretu'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, I, s. 661-665.

- Melville, C.,** "The Chinese-Uighur Animal Calender in Persian Historiography of the Mongol Period", *Iran*, XXXII, (1994), s. 83-98.
- Merçil, Erdoğan,** *Fars Atabegleri, Salgurlular*, Ankara 1975.
- Minorsky, V.,** "A Mongol decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zâhid", *BSOAS*, XVI/2, (1954), s. 515-527.
- Mir Kamal Nabipour,** *Die beiden persischen Leitfaden des Falak Ala-ye Tabrizi über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, (Dr. Tezi), Göttingen 1973.
- Mostaert, Antoine - Cleaves, Francis Woodman,** *Les lettres de 1289 et 1305 des Ilkhans Argun et Ölgéitü à Philippe le Bel*, Cambridge 1962.
- Mostaert, Antoine - Cleaves, Francis Woodman,** "Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes", *HJAS*, XV/3-4, (1952), s. 419-506.
- Muderrisî Tabâtabâ'î,** *Fermân-hâ-yi Turkmenân-i Karâkoyûnlû ve Akko-yûnlû*, Kumm 1352/1973.
- Muhammed b. 'Alî b. Cemâlu'l-İslâm,** *Humâyûn-nâme*, neşr. Ruknu'd-dîn Humâyûn-ferruh, Tahrân 2536/1977.
- Muhammed b. 'Alî b. Muhammed Şebânkâre'î,** *Mecma'u'l-ensâb*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahrân 1363/1984.
- Muhammed b. Hindûşâh b. Sencer Nahcevanî,** *Destûru'l-kâtib fi ta'yînu'l-merâtib*, neşr. 'Abdu'l-Kerîm 'Alî oğlu 'Alî-zâde, I/1, I/2, II, Baku 1964, 1971, 1976.
- Muhammed Kazvînî,** "Fermân-i Sultân Ahmed-i Celâyir", *Mecelle-yi Yâdigâr*, I/4, Tahrân 1323/1044, s. 25-31.
- Muhammed Takî Dâneşpejûh,** *Fihrist-i mikrofilmhâ-yi Kitâbhâne-yi Merkezi ve Merkez-i Esnâd-i Dâneşgâh-i Tahrân*, III, Tahrân 1363/1984.
- Muhammed Takî Dâneşpejûh,** "Çehâr Fermân", *Mecelle-yi Vahîd*, V/10, Tahrân 1347/1968, s. 786-787; VI/1, s. 49-53.
- Muhammed Takî Dâneşpejûh,** "Furûş-nâme-yi rûstâ-yi Al-Arûk-i Erdebil ve Keşt-zâr-i Kusuvir der-Sâl-i 947 be-Astâne-yi Şeyh Safiu'd-dîn Erdebîlî", *Ma'ârif-i İslâmî*, Sayı 6, Tahrân 1348/1969, s.109-119.

- Muhammed Tâkî Dâneşpejûh, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezî-yi Dâneşgâh-i Tahrân*, XII, Tahrân 1340/1961.
- Muhammed Mâhir Hammâde, *Vesâ'iku'l-hurûbi's-Salibiyye ve'l-gazvu'l-Mogolî li-'âlemi'l-İslâm*, 489-1206h./1096-1404m., Beyrût 1399/1979.
- Nâsiru'd-dîn Munşî-yi Kirmânî, *Simtu'l-'ula li-l-hazreti'l-ulyâ, der-târîh-i Kara-Hitâ'iyân-i Kirmân*, neşr. 'Abbâs İkbâl, Tahrân 1362/1983.
- Neymat, M.S., *Korpus Epigrafičeskih Pamyatnikov Azerbaycana, Arabo-Perso-Türkoyazıçnıye Nadpisi Baku i Apşeronu XI - Naçala XX Veka*, Baku 1991.
- Nizâmu'd-dîn 'Abdu'l-Vâsî Nizâmî, *Munşâ'u'l-inşâ*, neşr. Ruknu'd-dîn Humâyûn-ferrûh, Tahrân 1357/1978.
- Nûru'd-dîn el-Ejderî, *Gâzân-nâme*, Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnâd-i Dânişgâh-i Tahrân, Film, nr. 850.
- Oral, M. Zeki, "Selçuklu Devri Vesikaları: Sultan Hatun Senedi", *Belleten* XIX/75, (1955), s. 385-394.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987.
- Ölçer, Cüneyt, *Karaman Oğulları Beyliği Madeni Paraları*, İstanbul 1982.
- Özgüdenli, Osman G., "İlhanlılar Devrine Ait Anonim Bir Münşe'at Mecmuası: Risâla al-Sâhibiyya", *Belleten*, LXIII/238, (2000), s. 725-743.
- Özgüdenli, Osman G., "İncü", *DİA*, XXII, (2000), s. 281.
- Özgüdenli, Osman G., *Gâzân Hân ve Reformları (694/1295-703/1304)*, (M.Ü. S.B.E., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000.
- Özyetgin, A. Melek, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, Ankara 1996.
- Özyetgin, A. Melek, "Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Hâcî Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı", *Türkoloji Dergisi*, XIII/1, (2000), s. 167-192.
- Özyetgin, A. Melek, "Altın Ordu Diploması Geleneğine Bir Bakış", *Kök Araştırmalar*, I/2, (1999), s. 97-112.
- Papazian, A.D., "Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans", *Banbar Mate-nadarani*, VI, (1962), s. 379-401.

- Papazian, A.D., *Persidskie dokumenty Matenadarana*, I/1, Erevan 1956.
- Paul, Jürgen, "Inshā' Collections as a Source on Iranian History", *Proceedings of the Second European Conference of Iranian Studies*, Roma 1995, s. 535-550.
- Pelliot, P., "Les documents mongols du Musée de Tehran", *Athar-e Iran*, I/1, Paris 1936, s. 31-44; Farsça terc. Ebû'l-Hasan Servkad Mukaddim, "Esnâd-i Mogûli-yi Mûze-yi Tahrân", *Âsâr-i Îrân*, III, Meşhed 1371/1992, s. 208-218
- Radloff, Wilhelm, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, III, 's-Gravenhage 1960.
- Rahmetullâh Mihrâz, *Bozorgân-i Şîrâz*, Tahrân 1348/1969.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Ta'rih-i Mubârek-i Gâzânî des Reşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'Imâd al-Da-ula Abû'l-Hair*, London 1940.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aya Sofya, nr. 3034 (1 Muharrem 785 istinsah tarihli Arapça nüsha).
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, III, neşr. 'Abdu'l-Kerîm 'Alî-oglu 'Alî-zâde, Baku 1957.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Reb'-i Reşîdî*, neşr. Muctebâ Mînovî-İrec Afşâr, Tahrân 2536/1977.
- Roemer, Hans Robert, "Vorschläge zur Sammlung von Urkunden zur Geschichte des islamischen Persien", *ZDMG*, II, (1954), s. 362-370.
- Roemer, Hans Robert, "Spätere Quellen zur vormongolischen Verwaltungsgeschichte Irans", *Scholia, Beiträge zur Türkologie und Zentralasienkunde*, Wiesbaden 1981, s. 130-140.
- Roemer, Hans Robert, *Staatsschreiben der Timuridenzeit. Das Šaraf-nâmâ des Abdallâh Marwârid in kritischer auswertung. Persischer text in Faksimile (Hs. Ist. Univ. F. 87)*, Wiesbaden 1952.

- Reychman, J. - Zajaczkowski, A., *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*, Türkçe terc. M.F. Atay, İstanbul 1993.
- Sayılı, Aydın, *The Observatory in Islam*, Ankara 1988.
- Seyyid Muhammed Takî Mustafevî, *İklîm-i Pârs, âsâr-i târîhî ve emâkîn-i bâs-tânî-yi Fârs*, Tahrân 1343/1964.
- Stern, S.M., "Two Ayyubid Decrees from Sinai", *Documents from Islamic Chanceries*, ed. S. M. Stern, Oxford 1965, s. 9-38.
- Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i İstîlâhât-i divânî-yi dovrân-i Mogûl*, Tahrân 1358/1979.
- Spuler, Bertold, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leiden 1985⁴; Türkçe terc. Cemal Köprülü, *İran Moğolları*, Ankara 1957; Farsça terc. Mahmûd Mirâftâb, *Mogûl der-İrân*, Tahrân 1351/1972.
- Spuler, Bertold, "Quellenkritik zur Mongolengeschichte Irans", *ZDMG*, NF 17, (1938), s. 219-243.
- Şîrîn Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, Tahrân 1345/1966.
- Taneri, Aydın, "Selçuklu Osmanlı Çizgisinde Harezmşahlar Vezâ-reti", *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8, (1977), s. 17-54.
- Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.
- Temir, Ahmet, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Ta-rihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989.
- Temir, Ahmet, "Die Arabisch-ugurische Vakf-Urkunde von 1326 des Emirs Şeref el-Din Ahmed bin Çakırca von Si-vas", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Mor-genlandes*, LVI, (1960), s. 232-240.
- [Togan], Ahmet-Zeki Validi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vazi-yeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 1-42.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1987³.
- Turan, Osman, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ankara 1941.
- Turan, Osman, "Selçuk Türkiyesi'nde Faizle Para İkrasına Dair Hukuki Bir Vesika", *Belleten*, XVI/62, (1952), s. 251-260.

- Turan, Osman, "Selçuklu Devrine Aid Köy Satışı Hakkında Bir Vesika", *Vakıflar Dergisi*, 10, (1973), s. 127-131.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Gazi Orhan Bey Vakfıyesi, 724 Rebi'ü'l-evvel-1324 Mart", *Belleten*, V/19, (1941), s. 277-288.
- Üçok, Bahriye, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara 1993.
- Vassâf, *Târih-i Vassâf*, yay. M. İsfahânî, Tahrân 1338/1959; *Tahrîr-i târih-i Vassâf*, yay. 'Abdu'l-Muhammed Âyetü, Tahrân 1372/1994.
- Vassâf, *Tecziyetü'l-emsâr ve tezciyetü'l-a'sâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3207 (IV. cildin Şa'bân 712 tarihli müellif nüshası).
- Watabe, Ryoko, "The Local Administration of the Ilkhanid Dynasty: A Case of Fars", *Annals of Japan Association for Middle East Studies*, 12, Tokyo 1997, s. 185-216 (Japonca).
- Witteck, P., "Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 161-164.

AVRUPA HUN VE HAZAR DEVLETLERİNİN İKTİSADÎ GELİR KAYNAKLARI

ALİ AHMETBEYOĞLU*

Devletlerin-milletlerin hayatında siyasî ve sosyal olaylar kadar, bulundukları coğrafyanın konumu ve iktisadî imkanları da önemli rol oynar. Bu sebeple, tarihte kurulan bir devletin kuruluşunu, yıkılışını, zaferlerini ve hezimetlerini ele alırken üzerinde hüküm sürdükleri coğrafyayı, geçim kaynaklarını ve ekonomik zenginliklerini de göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Bu görüş ışığında Türkistan'dan gelerek Doğu Avrupa'da devletler kuran, yaptıkları fetihler ile Avrupa'yı sarsan Hunlar ile, tesis ettikleri şehirler, ülkelerindeki ticaretin canlılığı ve Yahudiliği benimsemeleleriyle dikkati çeken Hun ve Hazar devletlerinin iktisadî hayatlarını değerlendirmeye çalışacağız.

Hunlar ve Hazarlar, Orta Asya ile Türkistan arasında tabii sınır olan Ural dağlık bölgesi ile Ural Irmağı'ndan başlayarak Karpatlar'a, Tuna boyuna kadar uzanan geniş bir sahada faaliyette bulunmuşlardır¹. Bu coğrafya, aynı zamanda anayurt Altaylar'ın eteklerinden başlayan bozkırların bir nevi devamı niteliğindedir. Nitekim Altaylar'dan itibaren bozkırlar güney-doğu ve kuzey-batı'ya gittikçe düzleşmekte ve "step" haline gelmektedir. Seyhun ve Aral istikametindeki bozkırlar Güney Sibir ovalarını oluşturmakta, Hazar Denizi'nin kuzeyinden Karadeniz'in kuzeyine uzanmaktadır. Bozkırlar, İrtiş Nehri'ne doğru zenginleşmekte, bol su ve otları ile hayvan beslemek için elverişli bir hal almaktadır. Bununla birlikte Sibiry'a'nın ikliminden dolayı yazları kısa, kışları da o nispetten uzun olmakta ve nehir mansıpları kışlık vazifesi görmektedir².

* Yrd. Doç. Dr., İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ K. Czeglédy (Türk. terc. E. Çoban), *Bozkır Kavimlerinin Bau'ya Göçleri*, İstanbul, 1998, s. 13 vd.; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara, 1986, s. 16; K. Demirci, "Avrupa", *DİA*, C. 4, s. 127-135.

² A. N. Kurat, *IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, s. 6; F. Altheim (Türk. terc. E. T. Eliçin), *Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği*, İstanbul, 1998, s. 37-38; D. Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul, 2002, s. 39.

İrtiş boyları ile Batı Sibirya, tepelerden oluşan Orta ve Güney Ural Dağları'ndan, Kama ve İtil nehirleri boyuna gitmek için tabii bir engel teşkil etmemektedir. Balkaş Gölü ve Talas Nehri'nden Seyhun, Yayık, Ukrayna'nın güney bölümü Don ve İtil nehirlerine doğru uzanan bozkırlar ise, Hazar Denizi'nin kuzeyinden, Urallar'ın güneyinden, tarihte "kavimler kapısı" adıyla bilinen kum, çöl sahalarından sonra, İtil'in batusında yenden bol otlu meralar ve yer yer dağlık-tepelik yaylalar hâlini almakta ve hakiki bozkır olarak Karadeniz'in kuzeyinden ta Karpatlar'a, Tuna boyuna kadar uzanmaktadır. Karadeniz'in kuzeyindeki bu bozkırlar, Orta Asya ve Batı Sibirya'daki yayla ve bozkırların devamı mahiyetindedir³.

Nitekim bu coğrafi sahada devletler kuran Türk kavimlerinin iktisadî hayatlarında, hayvancılığa dayalı bozkır ekonomisi ve İtil, Yayık, Don, Kuban nehirlerinde cereyan eden ticaret önemli yer işgal etmiştir. Ayrıca, Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Asya'ya giden ticaret kervanlarının geçiş noktasında olan Kafkasya ile Karadeniz'i doğu ülkelerine özellikle Hindistan'a bağlayan ticari yollar da gelir kaynaklarından birisini oluşturmuştur. Bunların yanında; Batı ile Orta Asya arasındaki ticari bağlantının sağlandığı İpek Yolu'nun batı kısmını oluşturan Güney Rusya toprakları ile İpek Yolu üzerindeki gümrük kapılarından biri olan Kerç Şehri, dolayısıyla Kırım'dan elde edilen gelirler de azımsanmayacak bir yekun teşkil etmiştir⁴. Bu sebeple Hun, Hazar ekonomilerini incelerken, hakimiyetleri altındaki coğrafyanın imkân ve özellikleri hareket noktalarımızdan birisi olacaktır.

1-AVRUPA HUN DEVLETİ'NİN İKTİSADÎ GELİR KAYNAKLARI

Dinamik bir toplum hayatı bulunan ve ağırlık merkezleri Pannonia ile Karpatlar olan, İstanbul önlerinden Roma'ya kadar Avrupa coğrafyasının büyük bir bölümünü elinde tutan, sınırlarını Alpler, Ren ve Vistül nehirlerine kadar genişleterek Atlas Okyanusu üzerindeki adalara, diğer taraftan Sasani Ülkesi'ne ve Altaylar'a kadar uzanan büyük bir imparatorluk tesis eden Hunlar'ın iktisadî durumlarına dair başta Latin ve Bizans tarihçileri Marcellinus (IV. asır), Priskos (V. asır), Jordanes (VI. asır) başta olmak üzere tarihî kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Bu sebeple, tarihçiler, ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular ışığında değerlendirmeler yap-

³ A. N. Kurat, *aynı eser*, s. 6; K. Czeglédy, *aynı eser*, s. 9; L. Ligeti, *aynı eser*, s. 17-18; A. Ardel, "Karadeniz" İA, C. 6, s. 230-238.

⁴ A. Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, İstanbul, 1978, s.7, 16-19; H.W. Haussig (Türk. terc. M. Kayayerli), *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Kayseri, 1997, s.172-189.

maya çalışmışlardır. Fakat bazı araştırmacılar Ammianus Marcellinus'daki kısa bilgilere istinaden, Hunları sürekli yer değiştiren, hayvan yetiştiren, otlak tutan, zaman zaman da avlanan bozkır göçebeleri olarak kabul etmişlerdir⁵. Hunlar'ın yağmaya dayanan bir ömür sürdükleri, bu yüzden başarılı fetihler yapacak gücü elde ettikleri görüşü de ağır basmıştır. Fazla istihlal ettikleri ürünler olmayınca da uzun süreli zaferler kazanamamışlar, büyük bir imparatorluk vücuda getirememişlerdir. Yani hâkimiyet altına alınan, toprağa bağlı, ziraatla uğraşan köylüler ile şehir sâkinleri Hunlar'ın ihtiyaçlarını karşılamışlar ve gerekli olan şeyleri üretmişlerdir⁶. İleri sürülen bu görüşler yanında hâkikat hiçbir zaman böyle olmamıştır. Hun İmparatorluğu; Sofya, Filibe, Niş gibi büyük şehirlerin bulunduğu Batı'yı Doğu'ya bağlayan Belgrat-İstanbul arasındaki ana yol ile Kafkaslar ve Karadeniz kuzeyinin ele geçirilmesi dolayısıyla kuzeyi güneye bağlayan stratejik sahalara hükmetmiştir. Ayrıca toprakları ticaret kervanlarının geçiş noktasını oluşturmuştur. Kürkleri ile meşhur Kama-Volga ve mühim ticaret merkezi olan Sogdiana bölgelerinde de kontrol Hunlar'ın elinde olmuştur. Kaynaklarda sarıh bilgi olmamasına rağmen bu sahalarda yapılan ticaretten ve ticari kervanlardan vergi aldıkları kabul edilirse, Hun Devleti'nin büyük bir gelir elde ettiği ortaya çıkar⁷.

Hunlar, Sogdlu tüccarlar vasıtasıyla Çin'le, bugünün serbest ticaret bölgeleri diyebileceğimiz, anlaşmalarla belirlenen Viminacium, Sirmium, Niş gibi şehirlerde oluşturulan pazar yerlerinde de hem Doğu hem de Batı Roma İmparatorlukları ile iktisadî alışverişlerde bulunmuşlardır⁸. Ayrıca Hun başkentinin bulunduğu Karpatlar bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda ele geçen Sasani, Baktria ve Hindistan'a ait altın paralar, Hunlar'ın buralarla da ticaret yaptığını ortaya koymaktadır⁹.

⁵ O.J. Maenchen-Helfen, "Huns and Hsiung-nu", *Byzantion*, 17, 1944-45, s. 233-234; Aynı müelf., "The Date of Ammianus Marcellinus Last Books", *American Journal of Philology*, 76, 1955, s. 384 vd.; G. Deorfer, "Zur Sprache Der Hunnen", *Central Asiatic Journal*, 17, 1933, s. 12 vd.; A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, İstanbul, 2002, s.60-115.

⁶ E.A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford, 1943, s. 171-177.

⁷ F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen*, I, Berlin, 1959, s. 318; K.S. İreçek (Türk. terc. A.K. Balkanlı), *Belgrat İstanbul Roma Askeri Yolu*, Ankara, 1990, s. 1 vd.; O.J. Maenchen-Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, Wien-Köln-Graz, 1978, s. 142-143.

⁸ Priskos'un verdiği bilgiler ve Priskos'un eserinin neşri için bk. A. Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul, 1995, s. 24-29; Ayrıca bk. P. Vaczy, *Hunlar Avrupa'da*, bk. *Attila ve Hunları*, Ankara, 1982, s. 109.

⁹ I. Bona, *Das Hunnenreich*, Stuttgart, 1991, s. 23.

Hun ülkesinden özellikle Doğu ve Batı Roma İmparatorlukları ile diğer komşu ülkelere ihraç edilen malların başında, hayat tarzlarının da gereği olarak at ve sığır gelmiştir. Doğu ve Batı Roma başta olmak üzere diğer devletlerden ise İpek, Kırmızı deriler, çeşitli hububat ürünleri, kendi yurtlarında yetişmeyen bazı yiyecekler, süs eşyaları ve değişik silahlar ithal edilmiştir. Hunlar, at, sığır, koyun gibi canlı hayvanların dışında, et, et konservesi, hayvanî gıdalar, deri, kösele, yün ve çok değerli olan kürk de satmışlardır. Geniş Hun ülkesinden istihsal edilen bu emtia, o zaman için önemli olan tekerlekli arabalar, yük hayvanları ve deniz yolu ile toplanarak değişik memleketlere ihraç edilmişlerdir. Ayrıca hakimiyet altına alınan ve toprağa bağlı kavimler, toprağı işleyerek Hun toplumunun ziraî ihtiyaçlarını karşılamışlardır¹⁰.

Şimdiye kadar Macaristan, Karpatlar, Volga, Dnyeper ve Tuna bölgeleri ağırlıklı olmak üzere Doğu Kazakistan ve Moldovya Cumhuriyeti arasındaki geniş bir sahada elde edilen arkeolojik buluntular ışığında Hun toplumunda insanların, Orta Asya'da kurulan Türk devletlerinde olduğu gibi pek çok el sanatlarından da anladığı tespit edilmiştir. Bu sanatlar aynı zamanda insanların geçim kaynağını da teşkil etmiştir. Bunların başında ok ustalığı gelmiştir. Nitekim sanatkârane yapılan Hun oklarını, Avrupalı kavimler taklit etmeyi başaramamışlardır. Ayrıca eyer ustaları; Hun akınları ile yayılan, tahta, deriden yapılan eyer imalinde en başta gelmişlerdir. Koşum, at başlığı imalatçılığı, demir ustalığı da, Hunlar arasında gözde meslekleri oluşturmuştur. Hun ustaları, daha önceleri bilinmeyen, baklava biçimli, üç kanatlı, demirden savaş oku ve kargı uçları ile bir çıkır açmışlardır. Değişik kılıç ve savaş bıçakları yapımı da önemli uğraş dallarından birini meydana getirmiştir. İmal edilen bu aletler, isteğe göre değerli taşlarla da süslenmiştir. Bu ziynet eşyaları çok az sayıda da olsa kuyumculuk sanatının gelişmesine yardım etmiştir. Ayrıca ağaç işleri ve oymacılık da Hunlar arasında görülen başka bir uğraşını teşkil etmiştir¹¹. Nitekim Priskos, tahtadan yapılan, ulaşım ve av için kullanılan sallardan, evlerden ve kadınların gergef işlemelerinden bahsetmiş, oymacılık sanatı şaheseri olan Attila'nın sarayı başta olmak üzere Hun merkezinde ki binalara şaşkınlığını saklayamamıştır¹². Bunlardan başka seramik, cam ve metal işleme sanatlarıyla da iştigal etmişlerdir. Bunların en güzel delili, Hun bu-

¹⁰ B. Szász, *A Hunók Története Attila Nagykiraly*, Budapest, 1943, s. 507-509.

¹¹ F. Altheim, *aynı eser*, s.371; I. Bona, *aynı eser*, s. 40 vd.

¹² *Priskos*, s. 40, 45.

luntuları arasında çok sayıda bulunan bronz, bakır kazanlar, cam bardak ve kupalar olmuştur¹³.

Ayrıca harp yaptıkları ülkelerden alınan esirler için ödenen kurtuluş fidyeleri harp tazminatları ve özellikle tâbi devletlerin ödedikleri yıllık vergiler ve elde edilen ganimetler de Hun Devleti'nin önemli gelir kaynaklarını oluşturmuştur¹⁴. Hun başkentine gelen elçilerin Hun hükümdarı başta olmak üzere ileri gelen devlet adamlarına sunduğu çok kıymetli hediyeler de devlet için azımsanmayacak bir yekun teşkil etmiştir¹⁵.

Bütün bunların yanında Macaristan'daki Nagyszekszos defnesi gibi, Hun mezarlarında ele geçen buluntular içinde çok fazla sayıda altın, gümüş, bronzdan yapılmış maddelerin bulunması, Hun Devleti'nin ve toplumunun iktisadî zenginliğini, refahını ortaya koyması bakımından büyük önem taşımaktadır¹⁶.

2- HAZAR DEVLETİ'NİN İKTİSADİ GELİR KAYNAKLARI

Hukukî, dinî ve ticarî uygulamaları ile dikkat çeken Hazarlar, İtil-Ural-Kafkasya üçgeni ile Kırım'da hüküm sürmüşlerdir. Ağırlık merkezlerini İtil boyu başta olmak üzere İtil, Yayık, Don ve Kuban nehirlerinin havzaları oluşturmuştur. Hakim oldukları coğrafya döneminin en büyük ve en önemli ticaret yollarının kesişme noktasında bulunmaktaydı. Bu konumları ülkelerinde ticaretin gelişmesine, gelirlerinin ve geçim kaynaklarının büyük ölçüde dış ticarete bağlı olmasına sebep olmuştur¹⁷.

¹³ B. Ögel, *İslam Öncesi Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1984, s. 103 vd.

¹⁴ Bunlara en güzel örnek 434 yılında imzalanan Margus Barışı ile, 447'de imzalanan Anadolius Antlaşması'nın bazı maddeleridir.

Margus Barışına göre:

- Romalı Mülteciler ve esir alınmış olanların herbiri için 8 altın kurtarma ücreti ödenecek. Ancak bu fidyeyi ödedikten sonra esirler geri dönebilecekler.

- Romalılar tarafından Hun kralına daha önce 300 libre ödenen vergi yerine 700 libre ödenecek.

Anatolius Antlaşması'na göre ise:

- Geçmiş vergiler karşılığında 6000 libre altın Hunlara ödenecek.

- Hunlara ödenen senelik vergi 2100 altına çıkarılacak.

- Parasını ödemededen Romalıların ülkesine kaçmış olan her Romalı esir başına 12 altın ceza ödenecek ve bu ödenmediği takdirde esir sahibine iade edilecek.

Bk. A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s. 62,72.

¹⁵ Priskos, s. 28 vd..

¹⁶ A. Ahmetbeyoğlu, *aynı eser*, s. 137-148.

¹⁷ Ş. Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, 1993, s.58-70; R. Grouset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul, 1980, s. 180-181.

Nitekim Hazarlar; İtil, Yayık, Don ve Kuban nehirleri vasıtasıyla; Çin-Türkistan-Bizans, Anadolu-İran-Harezm, Suriye-Mezopotamya-Kafkasya-Doğu Avrupa, Hazar ülkesi- İskandinavya yollarının birleştiği yerleri ellerinde bulundurmaktaydılar. Ayrıca Doğu Avrupa'da iki mühim ticaret yolu üzerinde de kontrolü sağlamaktaydılar. Bunlardan biri, İtil Şehri'nden başlayarak İtil Nehri'ni takiben kuzeye, bir taraftan Kama Nehri ile Urallar sahasına, diğer yandan İtil'in yukarısından bazı küçük ırmaklar vasıtasıyla Ladoga Gölü ve Fin Körfezi'ne, oradan da İskandinavya ülkelerine giden büyük ticaret yolu idi. Diğer yol ise Bizans ile İskandinavya ülkeleri arasındaki, Dnyeper (Özü) Nehri üzerinden geçen, Dnyeper'in başlarından 50-60 km. kadar karadan ve tekrar ırmaklar üzerinden İlmen Gölü'ne, oradan da Fin Körfezi'ne ve bugünkü İsveç'e varan yol idi. Bu vasıta ile ticarî faaliyetlerden büyük maddi gelirler elde ederek, İtil boyunun coğrafi konumu sayesinde de özellikle Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkas sahilleri, Yayık boyları, Harezm ticaretinde çok önemli rol oynamışlardır¹⁸.

Hazar ekonomisini gümrüklerde tüccarlardan aldıkları vergilere, ticarî gelirlere, hayvancılık ile tarıma ve bunların dışındaki bazı kaynaklara dayandırabiliriz. Devlet ve şahısların gelirinde en büyük payı ticaret oluşturmuştur. Denizden, nehirlerden ve karayollarından sevk edilen mallar, esirler ile ülkede oluşturulan pazarlardaki alışverişlerden alınan 1/10 oranındaki vergi devletin en büyük girdisini oluşturmuştur. Bir vergi devleti olan Hazar Devleti, farklı din ve kavimlerden gelen tüccarlara sağladıkları imkânlar, onların can ve mal güvenliğini temin etmeleri, her dine göre farklı hukuki sistemleri ve kurdukları pazarlar ile ticaretin cazibe merkezi haline gelmiştir. Bu faktörler ve sağladıkları itimat ile Bizans pazarlarında yapılan ticareti ülkelere kaydırmayı başarmışlar, Kırım sahillerinde ticarî koloniler kurulmasına ön ayak olmuşlardır. Daha önceleri Bizanslı tüccarlar tarafından doğudan getirilip kendi pazarlarında piyasaya sunulan hayvan derileri, Asya'nın silahları, Hint ve Buhara kumaşları, ipekleri, sırmaları, yağları, pirinçleri, çelik, altın, bakır ve mücevherleri, Karadeniz'in balıkları, bozkırların buğdayları, arpaları, etleri, şarapları, bal ve balmumları, o devrin imalatında ve tüketiminde kullanılan daha birçok madde-

¹⁸ A.N. Kurat, Hazar Kağanlığı, bk. *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s.743 vd.; Aynı. müelf., *IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, s. 30-33.; I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, Wiesbaden, 1967, s. 26-35.; H. W. Haussig, *aynı eser*, s. 175 vd.; H. Uralig (Türk. terc. A. Kırım), *İpek Yolu*, İstanbul, 2000, s. 65-96, 375-382; A. Taşagül, "Hazarlar", *DİA*, C 17, s. 120.

leri, Hazar şehirlerinde koloni kurmasına izin verilen ve özellikle hakan tarafından korunan Müslüman tüccarlar ile Ruslar getirerek Hazar ülkesinde pazarlamaya başlamışlardır. İthal edilen bu mallar aynı zamanda Hazarlar üzerinden ihraç edilmişlerdir. Bunların yanında Hudûd al- Âlam'de, Hazar ülkesinden yapılan ihracat kalemleri olarak sığır, koyun ve çok sayıda köle şeklinde bir liste verilmiştir. Bu sayede devlet vergi gelirine sahip olurken, tüccarlar da bol miktarda kazanç elde etmişlerdir¹⁹.

Devletin iktisadî olarak zenginleşmesi, halkın refah seviyesinin artması sonucunda Hazarlar, devirlerine göre modern ve büyük şehirler inşa ederek buralara yerleşmeye, içerisindeki çarşı ve dükkanlar ile ticaretlerini daha da geliştirmeye çalışmışlardır. Bunlara örnek olarak İtil Nehri mansıbında başkent ve en mühimi olan İtil; Kuzey Kafkaslar'daki Semender ve Derbent; Yayık Nehri civarındaki Saksın, Kuban mansıbındaki Tamatarhan; Don boyundaki Sarkel ile Belencer, Bulgar gibi şehirlerini verebiliriz. İçerisinde her türlü ticaretin, mal mübadelesinin yapıldığı bu yerler hakkında İslâm, Rus ve Bizans kaynaklarında malumat bulunmaktadır²⁰.

Ticaretin bu kadar canlı, yaygın, önemli olduğu Hazar ülkesinde (nitekim arkeolojik kazılarda Hazarlara ait iki kollu terazinin bulunması buna işaret etmektedir) üretim ve imalatın yok denecek kadar az olduğu dikkat çekmektedir. Hazarların ürettiği tek madde İtil'deki balıkçılıktan elde edilen "balık tutkalı" idi. İslâm tarihçisi İstahri'ye göre, ülkede giyecek imal edilmiyordu. Hazarların giydiği paltolar, uzun ceketler İslâm ülkelerinden ve Bizans'tan ithal ediliyordu. Endüstriyel manada imalat olarak Hazar kılıçları göze çarpmakta ve bunların ihraç edildiğinden bahse-

¹⁹ D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, New York, 1967, s. 93, 205 vd.; *Hudûd al- Âlam, The Regions of The World* (Çev. V. F. Minorskiy), London, 1971, s. 192-195; Ş. Kuzgun, *aynı eser*, s. 105-106; A. Meyendorff, "Trade and Communication in Eastern Europe A. D. 800-1200", *Travel and Travellers of the Middle Ages*, London, 1968, s. 104-123; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Terc. O. Karatay), Ankara, 2002, s. 198.

Hazarlarla Müslümanlar arasındaki ticari münasebetler başlıca üç yoldan yapılmıştır:

1. Bağdat-Rey-Berda'a-Derbend-İtil yolu,
2. Cürcan'dan başlayan ve Hazar denizi üzerinden Hazar ülkesine ulaşan, hatta Don ve Volga nehirleri vasıtasıyla daha kuzeye uzanan ticaret yolu,
3. Harezm'den Hazarlara ve Bulgarlara giden yol. Bk. *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, VI, İstanbul, 1990, s. 209.

²⁰ İbn Fadlan, *Seyahatname* (Türk. terc. R. Şeşen), İstanbul, 1995, s. 61-62, 83, 134; B. Ögel, *aynı eser*, s. 223-229; D.M. Dunlop, *aynı eser*, s. 95 vd.; M. Gürbüz, *Hazar-Müslüman İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998, s. 16; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 116.

dilmektedir. Bunlar yanında Hazar ülkesinde bol miktarda olduğu ve ihraç edildiği söylenen bal, balmumu, değişik kürklerin ise Burtas, Bulgar, Rus gibi değişik devletlerden getirilerek ihraç edildiği tespit edilmiştir. İslâm yazarları İbn Hurdatbi ve onu takiben İbn-i el Fakih; Bulgarlar'ın meşhur samur kürkleri, Burtas Ülkesi'ndeki gelincik kürkleri ile kunduz ve tilki kürklerinin Rus tüccarları tarafından önce İstanbul'a, sonra Karadeniz yoluyla Kerç Boğazı'ndan Don ve İtil ile Hazar başkentine getirildiğini söylemişlerdir²¹. Ayrıca bu konuda İslâm tarihçisi Mesudî, el tenbih ve'l işrâf adlı eserinde şu bilgileri vermiştir: "Hazar Nehri Hazarların bugünkü başşehri Etil'den geçer. Daha önce onların merkezi Belencer idi. Burtâs nehri Hazar nehrine dökülür. Burtâs, Harezm ile Hazar arasında yaşayan ve Hazarlara tâbi olan büyük bir Türk kabilesidir. Bu nehirde Harezm ve diğer memleketlere ait büyük ticaret gemileri mal ve eşya taşırlar. Siyah tilki derileri Burtâs ülkesinden getirilir. Bunlar en makbul ve en pahalı kürklerdir. Buradan getirilen kürkler arasında kırmızı ve beyaz olanlar da vardır ki, bunlar lafenek ve halenci kürkleri birbirine eşittir. Bu kürklerin en kalitesizi a'râki denilen cinsidir. Diğer milletlerin hükümdarları bu kürkleri giymekle övünürler. Bunlardan börk ve kürk edinilir. Siyah cinsleri çok miktarda para eder"²².

Ticaretin yanı sıra tarım ve hayvancılık da Hazarlar arasında önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Nitekim Yahudi ve İslâm kaynakları başkent İtil başta olmak üzere şehirlerden 60-70 mil uzaklıktaki tarlalardan bahsetmişlerdir. İstahrî, Semender şehrinin bağ, bahçe ve ekinlerle kaplı olduğunu bağ-bahçelerin sayısının 40 bin dolayında olduğunu söylemiştir. Yarı yerleşik vaziyette şehir dışında yaşayan Hazarlar, bol nehir suları sayesinde kuraklık çekmeden toprağı işleyerek darı ve pirinç; bağ-bahçelerde ise bol miktarda üzümün yanı sıra çeşitli meyve-sebze yetiştirerek bunları şehirlere getirerek pazarlarda satarak gelir elde etmişlerdir. İslâm tarihçisi Mukaddesî, ekilen ürünlerden "Ather" denilen bir çeşit ekmek yapıldığını da söylemiştir²³. Bu konuda bir başka İslâm tarihçisi İbn Havkal, Sûrat el-arz adlı eserinde şunları yazmıştır: "... Etil (İtil) şehrinin çok köyü yoktur.

²¹ D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, s. 226 vd.; Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul, 1981, s.31; Gy.Németh, *A Honfolaló Magyarság Kialakulása*, Budapest, 1980, s. 205.

²² R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1995, s.56.

²³ A. Koestler, *Onüçüncü Kabile*, İstanbul, 1976, s. 52-53; A.N. Kurat, "Hazarlara Ait Bir Kitabın Tanıtılması", *Tarih Araştırması Dergisi*, III, 1965, s. 228; K. Czégledy, "A Korai Kazar Történelem forrasáinak Kriükajahoz", *Mgy. Tud. Akad. Közlemények*, XV, 1-2, 1960, s. 122 vd..

Yalnız tarlaları dağınık olup, yazları hepsi ekmek istedikleri şeyler için tarlalara çıkarlar. Çiftçilik yaparlar. Tarlalar şehirlerin yakınlarında veya 20 fersah kadar uzaklarında bulunur. Ekinlerini hasat edince arabalarla nehre veya yakınlarına taşırlar. Topladıklarını gemilerle nehir yoluyla getirirler. Şehre yakın tarlaların mahsulleri arabalarla şehre taşınır..."²⁴. Ayrıca Hazar Türkleri koyun başta olmak üzere at, deve gibi hayvan besiciliği de yapmışlardır. Arkeolojik buluntular arasında ortaya çıkan Hazarlara ait saban, buğday ambarları, un öğütmeye ait aletler, hububat kalıntıları, budama makası, tırpan ve hayvancılıkta kullanılan aletler, onların dönemlerinde yüksek teknolojiye sahip olduklarını ortaya koymuştur²⁵.

Bunların yanında, Hazarlar'ın Kafkaslar'daki gümüş ve altın madenlerini kontrol etmesi, Ruslar'ın kuzeyden getirdikleri köleleri Hazar başkentindeki pazarlarda Müslüman ülkelere satmaları da Hazarlar için ayrı bir gelir kaynağı olmuştur. Bu konuda İstahri , kendi çocuklarını satmanın, Müslümanlarda olduğu gibi Yahudi ve Hristiyanlarda da yasak olduğundan, kölelerin putperestlerden temin edildiği bilgisini vermiştir. Ayrıca sahip oldukları nehirlerden dolayı Hazarlar balıkçılıkla da uğraşmışlardır²⁶. Kazvinî, İtil Nehri balıkları hususunda şunları kaydetmiştir: "Hazar ülkesinde Dicle nehrinden daha büyük bir nehir vardır. Bu nehirde bulunan balık çeşitleri başka hiçbir yerde bulunmaz. Nehrin balıkları bol ve lezzetlidir. Eti tavuk etinden daha lezzetli olup kılçıksızdır. Bir balığın karından bir saraca bir ay yetecek kadar yağ çıkar. Bir balıktan yarım men tutkal çıkar ve bu nehrin balıklarının kurutması ve tuzlaması güzel olur"²⁷.

Hazarlar hem deniz hem de nehirler üzerinde yapılan ticaret ve taşımacılıkta da faal olmuşlardır. Her ne kadar İslâm tarihçisi Mesudî Hazar krallarının hiç gemisi olmadığı ve adamlarının gemileri kullanmağa alışık olmadıklarını söylemişse de bunun doğru olmadığı anlaşılmıştır. Nitekim Barthold'un, Hilâl el- Şebîn'in Hazar gemilerinin girmesini önlemek için Hazar Denizi'ndeki Derbent'de yapılan deniz duvarından söz ettiğini kaydetmesi, Mesudî'nin; Hazarlar'ın, halkı başkentten nehrin yukarılarına götüren tekneleri olduğunu ve Hazarlar'la Bulgarlar arasında gemilerin gidip geldiğini söyleyerek kendi kendisiyle çelişkiye düşmesi buna örnek teşkil

²⁴ S. Kuzgun, *aynı eser*, s. 105.

²⁵ D.M. Dunlop, *aynı eser*, s. 224-225; C. Balint, "Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVI, 1, 1988, s. 33-48.

²⁶ D.M. Dunlop, *aynı eser*, s. 227; B. Ögel, *aynı eser*, s. 226; A. Canbek, *aynı eser*, s. 32-33.

²⁷ R. Şeşen, *aynı eser*, s. 151. '

etmiştir. Mukaddesi ve İbn-i Fadlan da Hazar ülkesinden gelen bir geminin Bulgar kıyılarına geldiği zaman Bulgar reisinin (İlteber) bizzat gidip getirilen yükün onda birini aldığı bilgisini vermişlerdir. Hazar gemileri sadece İtil üzerinde değil, Hazar Denizi'nde de seyretmişlerdir. İtil-Don geçidini kullanarak Karadeniz'de bir liman olan Tamatarkan'dan İstanbul'a uzanmışlardır. Mesudî tarafından Azak Denizi de, zaman zaman Hazar Denizi gibi Hazarların denizi olarak tanımlanmıştır²⁸.

Hazar ülkesinde; Müslüman, Yahudi, Rus, Bulgar, Macar, Bizans, Harezmi, Türkistanlı, İranlı, Kafkasyalı tüccarların bizzat ticaret yaptıkları biliniyorsa da, Hazar tüccarlarına da Bizans'ta, İskenderiye'de, Bağdat'ta rastlanıldığı kaynaklarca belirtilmiştir. Hazar ülkesindeki ticarethanelerin başka devletlerde acentalarının olduğu da tespit edilmiştir (mesela Bulgar Ülkesi'nde olduğu gibi)²⁹.

Bu arada Hazarlar hakkında yoruma açık, itirazlara sebep olmuş iki görüşü belirtmek faydalı olacaktır. Arkeolog T.J. Arne, Hazar medeniyetinin Pers modellerinden büyük ölçüde etkilenmiş olduğunu ve Sasaniler'deki esnaflığın Hazar İmparatorluğu'nda taklit edildiği fikrini ortaya atmıştır. Nümizmatik Zambaur ise, İsveç ve Rusya'daki arkeolojik buluntularda çok sayıda olan Arap paralarının taklitlerinin çoğunun Hazar darp-hanelerinde basıldığını ileri sürmüştür. Arne, Zambaur'un bu görüşlerine, böyle taklitlere Hazar topraklarında nadiren rastlandığı, Arap parasını taklit etmek için yapılan bir taş kalıbın Hazar etki alanının çok dışında Vitebuk'da bulunduğu noktalarından hareketle itiraz etmiştir. Vitebuk'daki bu taş kalıbından, Barthold Rus para basımını anlatırken bahsetmiştir. Hazar ticaretinde "rısas" adı verilen bir para kullanılmıştır. Bunun milli Hazar parası olup olmadığı ise meçhul kalmıştır. Ayrıca para yerine deri ve kürk kullanıldığı gibi, mübadele usulü de geçerli olmuştur³⁰.

Ticaret yollarındaki kervanlarla (İbn-i Fadlan kendi gurubunun bulunduğu kervanın 3000 hayvan, 5000 insandan kurulu olduğunu kaydetmesi mal hacminin büyüklüğüne mübalağlı da olsa mühim bir örnektir),

²⁸ D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, s. 228-229.

²⁹ F. Altheim-R. Stiehl, "Michael der Syrer Über das erste auftreten der Bulgaren und Chazaren" *Byzantion*, 28, 1958, s. 105-118; K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in A.D. 762-764", *Acta Orientalia Hungarica*, XI, 5, 1960, s. 75-88; H.N. Orkun, *Türk Tarihi, II*, Ankara, 1932, s. 154-155.

³⁰ D.M. Dunlop, *aynı eser*, s. 231; R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 63; Z.V. Togan, "Hazarlar", *İA*, V/1, s. 404; B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 225.

gemilerle mal sevkiyatının düzenli ve sağlıklı olarak işlemesi açısından İtil Şehri kuzey ve güney arasında olduğu kadar doğu ile batı arasında da bir ticaret ambarı vazifesi yapmıştır³¹.

Hazar devlet hazinesinin gelirlerini öncelikle kara ve su yolları boyunca yapılan ticaretten alınan 1/10 oranındaki verginin yanında, imparatorluk için kesilen harç oluşturmaktaydı. Ayrıca kendi vatandaşlarından da vergi alınmaktaydı. Rus tüccarları, kürklerinin ve kılıçlarının değerinin onda birini Hazar hakanına veya onun temsilcisine ödemek mecburiyetinde idi. Aynı durum Hazar ülkesine gelen Müslüman tüccarlar için de geçerliydi. Kanuni zorunluluğu olan bir nevi bu ticarî ve hukukî işleri düzenleyen devlette müesseseler olmasına rağmen iki isim tespit edilebildi. Bu iki memurun ismi İbn-i Fadlan zamanında Hazz, Mesudî'nin zamanında ise Ahmed İbn-i Vuyah (Guyah)'dı. Bu ikisi de Bey'den sonra önemli bir yer tutuyorlardı ve Müslümandılar³². Gelirlerin bir başka kaynağını ise 9-10. yüzyıllarda hakimiyet altına alınan başta Slavlar olmak üzere diğer devletlerden alınan vergiler oluşturmaktaydı. Hazarlar bu devletlerden tek bir ocak veya saban başına vergi alıyorlardı. Bu vergiler kılıç veya samur kürkü olarak ödenirdi. Başka durumlarda her saban ve insan için bir miktar vergi koymuşlardı. Nitekim İbn-i Fadlan Bulgar İlteberi'nin benzer şekilde her ev için bir samur kürkü verdiğini yazmıştır³³.

Rus kaynaklarında ise bu konu ile alakalı enteresan şu bilgiler verilmiştir: "... Hazarlar ise Polyanlardan (çoğunlukla Dnyeper'in sağ tarafındaki Kiev toprakları içerisinde yaşayan Doğu Slavyan kabilesi), Sueveryanlar'dan (Desna, Sula ve Seni nehirleri boyunca yaşayan Doğu-Slav kabilesi) ve Vyatçiler'den (Oka Nehri'nin yukarısında yaşayan Doğu Slav kabilesi)

³¹ P.B. Golden, *Khazar Studies*, Budapest, 1980, s. 224-230; Ş. Baştav, *Hazar Kağanlığı Tarihi*, bk. *Tarihî Türk Devletleri*, I, Ankara, 1987, s. 158-159; L. Rasonyi, *Tarihî Türkölük*, s. 115; S. Szyszman, "Découverte de la Khazarie", *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*, 3, Paris, 1970, s. 815-823.

³² Bu konuda İbn Fadlan şunları yazmıştır: "Hazar ülkesinde oturan ve ticaret için buraya gidip gelen Müslümanların hukukî ve diğer işlemlerine Hakan tarafından tayin edilen ve Hazz (Hız) adı verilen bir Müslüman memur bakmaktadır. Hazz'dan başka Müslümanların işlerine ve kendi aralarındaki anlaşmazlıklara bakma selahiyeti yoktur. İbn Fadlan, *Seyahatname*, s. 83; D.M. Dunlop, *aynı eser*, s. 232.

³³ J. Brutzkus, "Eski Kiev'in Türk-Hazar Menşei", *DTCF Dergisi*, IV, 3, 1946, s. 343-358; İbn Fadlan, *Seyahatname*, s. 67; D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, s. 93. Hazarlardaki isim ve unvanlar için bk. P.B. Golden, *Khazar Studies*, s. 147-219; D. Sinor, *aynı eser*, s. 322-323.

her ocak (ev) başına bir sincap (beyaz sincap) kürkü ile gümüş para aldılar³⁴.

Ayrıca yıllıklarda 862 senesi hadiseleri ile alakalı olarak Rus Devleti'nin kurucusu Rurik ve onun yanında bulunan iki Boyar'dan bahsedilirken şu satırlara rastlanılmaktadır: "... Muram'lıların hepsini Rurik yönetti. Onun yanında aynı aileden olmayan iki boyar vardı ve bunlar Rurik'den diğer boyarlarıyla birlikte Çargrad (İstanbul)'a gitmek için izin aldılar. Dnyper boyunca gittiler ve dağda küçük bir şehir gördüler ve "bu kimin şehri" diye sordular. Orada yaşayanlar şöyle cevap verdiler: Bu şehri Kiy, Şek ve Horiv adlarındaki üç kardeş kurdular ve sonra vefat ettiler. Biz ise onların neslindeniz ve burada oturuyoruz. Hazar'lara da vergi veriyoruz..."³⁵.

Bunların yanında Hazarlar'a ödenen vergiler hususunda şunlar da yazılmıştır: "Yıl 964: Svyatoslav büyüüp olgunlaştığında pek çok cesur asker toplayıp yelken gibi hızlı gidecek kadar cesaretliydi. O böyle olduğu içinde çok savaştı. Seferlerde yanına ne araba ne de kazan aldı. Eti ince ince keserek pişirmede tam aksine at, sığır ve vahşi hayvanların etini közde pişirerek yedi. Çadır ve başının altına koyup üzerinde uyuyacağı bir şeyi yoktu ve semerini başına koyuyordu. Onun bütün askerlerinin hepside böyleydi. O, diğer ülkelere elçiler göndererek şöyle dedi: "Sizlere gelmek istiyorum". Oka ve Volga(İtil)'ya doğru giderken Viyatiç'lere rastladı ve onlara şöyle dedi: "Kime vergi veriyorsunuz?". Onlar da şöyle cevap verdiler: Hazar'lara adam başına bir sincap kürkü veriyoruz"³⁶.

Böylece Hazarlar'ın bütün gelirleri ortaya çıkarılabilir. Gümrük vergileri, bazı ülkelerden alınan haraçlar ve diğer iç-dış kaynaklar. Fakat ihracat için tabii kaynakların olmaması, zengin ürünlerinin bulunmaması Hazar ekonomisine yüzeysel bir görüntü vermiştir. Siyasî prestij ve askeri güç yerinde olduğu zaman bu mekanizma işlemiş, zaaf başladığı anda ise ağır vergiler altında hoşnut olmayan toplum ve tüccarların direnci karşısında devlet çarkı yavaşlamaya, ekonomi çökmeye başlamıştır³⁷.

³⁴ M.Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 12.

³⁵ M. Uydu Yücel, *aynı eser*, s. 13.

³⁶ M. Uydu Yücel, *aynı eser*, s. 15-16.

³⁷ D.M. Dunlop, *aynı eser*, s. 233; Ş. Kuzgun, *aynı eser*, s. 73 vd..

Netice olarak, Hunlarla Hazarlar hüküm sürdükleri coğrafyada sadece bir askeri, siyasi güç değil, aynı zamanda birer ekonomik güç olmuşlardır. İktisadî hayatın her alanında var olmuşlar ve gerek devlet gerekse halk olarak refah içerisinde yaşamışlardır. Avrupa Hun Devleti'nin ekonomisinin temelini, hayat şartları ve kültürlerinin gereği olan canlı hayvan, hayvanî gıdalar ile kürk üretimi ve ihracatı oluşturmuştur. Diplomatik görüşmeler ve anlaşmalarda ön plana çıkardığı serbest bölgelerde yapılan ticaret ile yıllık vergiler, ganimetler ve esirler için ödenen kurtuluş altunları da diğer gelir kaynaklarını teşkil etmiştir. Ayrıca ihtiyaçları olan ve kendilerinde bulunmayan emtiayı ise hakimiyet altına aldıkları topluluklar ve dış devletlerden temin etmişlerdir. Bunların yanında altın başta olmak üzere değerli taşlardan yapılmış çok sayıda maddelerin bulunması Hun devletinin ve toplumunun ekonomik bakımdan zenginliğinin göstergesi olmuştur. Devlet ve toplum hayatında önemli bir yeri olan ticaret sayesinde güçlenen Hazarlar ise, yaşadıkları coğrafyayı çok iyi değerlendirerek ekonomik açıdan teşkilatlanmışlar ve ülkelerini çeşitli milletlere mensup tüccarların ticaret yaptığı merkez haline getirmişlerdir. Ekonomik uygulamalar açısından günümüz piyasa ekonomisi (liberalist) görünümünde olan Hazarlar, modern vergi sistemine benzeyen bir vergi düzenlemesi yapmışlar, devlet işletmeciliği yerine özel sektörü desteklemişler, koydukları vergiler sayesinde her türlü kazancı bir nevi kayıt altına almışlardır.

Doğu Avrupa'da hüküm süren, birbirinden oldukça farklı bu iki Türk Devleti Hun ve Hazarlar'daki ekonomik canlılık, sadece askeri başarıları ve teşkilatlılıklarıyla ön plana çıkarılan Türk Devletlerinin iktisadî yönlerini, uygulamalarını ve sistemlerini ortaya koymamız açısından mühim bir örnek teşkil etmektedir.

RUHA (URFA) HANLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

ADİL ÖZME

Urfa şehir merkezinde, tamamını ya da bir kısmını koruyup, günümüze kadar gelebilen 11 şehiriçi hanı bulunmaktadır. Ayrıca bugün mevcut olmayan hanlardan, hava fotoğrafları ve kaynaklardan yararlanılarak 13 tanesinin isimleri saptanmış, yerleri lokalize edilmiş (Harita: 1) ve 5 tanesinin de tarihleri tespit edilmiştir.

Bu hanlardan 20 adedinin, bir avlulu olarak inşa edildiği saptanmıştır. Hanların çoğunluğunda avlu kare veya dikdörtgen planlı iken, Aslanlı Han (1649'dan önce), Kumluhayat Hanı (en geç 19. yy), Mençek Hanı (18. yy. başı), Hacı Kamil Hanı(1823), Millet Hanı (17. yy.'ın 2. yarısı ile 18. yy.'ın sonu arasında) ve Topçu Hanı (1903) avluları yamuk planlı olarak düzenlenmiştir (Plan: 1-10, Resim: 1-5, Tablo: 1).

Urfa hanları kat sayılarına göre tek katlı, kısmen iki katlı, iki katlı ve kısmen üç katlı olmak üzere, kendi aralarında dört gruba ayrılır (Tablo: 1).

Tek katlı hanlardan yalnızca Samsat Kapısı Hanı (1600-1649 tarihleri arası), Millet Hanı ve Kumluhayat Hanı günümüze gelebilmiştir. Tek katlı olarak düzenlenmiş şehiriçi hanlarından, 1432 tarihli Bergama Taş Han'ı ile Balat'daki Menteşeoğulları Dönemi'ne ait iki hanı, Beylikler Dönemi örnekleri olarak verebiliriz¹. Bugüne kadar yapılan araştırmalar, Osmanlı Dönemi'nde tek katlı ve avlulu plan tipinde inşa edilmiş hanlardan Tire Çöplü Han (1426-1442)², Gaziantep Hişva Hanı (16.yy.)³, İzmir Sulu Han (en geç 1671)⁴ ve Pocitel'deki Şişman İbrahim Ağa (İbrahim Kethuda) Hanı'nın (16. yy. ortaları)⁵ mevcut olduğunu göstermektedir. Oldukça az örneği görülen tek

¹ A. Baş, "Beylikler Dönemi Hanlarında Uygulanan Plan Şemaları", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, 23-27 Eylül 1991, Bildiriler, C. III, Ankara 1995, s.278.

² M. Özer, *Tire'de Ticaret Yapıları*, (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi (Sanat Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1992, s.54-59.

³ F. Öztürk, *Gaziantep Hişva Hanı ve Anadolu Hanı*, (A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara 1994, s.23-24, Resim: 1-22.

⁴ B. Ersoy, *İzmir Hanları*, Ankara 1991, s.11-13.

⁵ E. H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, Yugoslavya, C. II, İstanbul 1981, s.152.

katlı ve avlulu hanlardan, Urfa'da bugün üç hanın günümüze gelmiş olması önemlidir.

Urfa'da kısmen iki katlı hanlardan iki örnek bulunmaktadır. Bu plan tipi, bir katlı hanlardan iki katlı hanlara geçiş tipi olarak değerlendirilebilir. Topçu Hanı'nın batı kanadı üzerinde yan yana sıralanmış, avlu cephesine segment kemerli birer kapı ve pencere açıklığı ile bağlanan odalar, yapının kısmi ikinci katını oluşturur. 1900 tarihli Bican Ağa Hanı'nda ise, güney cepheden bir kapı açıklığı ile kısmi ikinci kata ulaşılır. Kitabesinde misafirhane olarak belirtilen bu katın, bugün yalnızca duvarlarının bir bölümü ayakta kalabilmiştir. Bu plan tipin örnekleri olarak İzmir Girid Hanı (18.yy)⁶, Gaziantep Yüzükçü Hanı (1800-1801)⁷, İzmir Arab Hanı (19.yy'ın 2.yarısı)⁸, Birecik Sabunhane (en geç 1890)⁹ ve Belediye Hanı (1896-1897)¹⁰ sayılabilir. İzmir Arap Hanı, İzmir Girid Hanı ve Birecik Sabunhane'de ikinci kat, giriş cepheleri üzerinde yer alırken; Topçu Hanı'nda ikinci kat, Birecik'teki Belediye Hanı'nda olduğu gibi batı kanat üzerinde yer alır. Gaziantep Yüzükçü Hanı'ndaki kısmi ikinci kat, güney ve batı kanatta olup L planlıdır.

Urfa hanları içerisinde en büyük grubu bir avlulu ve iki katlı hanlar oluşturur.

Bugün tamamen yok olan Aslanlı Han ile Mençek Hanı, Hacı Kamil Hanı, Şaban Hanı (1703 tarihinden önce) ve Şark İşhanı (1907) bu plan tipinin örnekleridir. Tire Lütfü Paşa Hanı (16.yy)¹¹ Gaziantep Yeni Han (1757-1785)¹², İzmir Mirkelamoğlu Hanı (18.yy'ın son çeyreği)¹³, Manisa Yeni Han (1860-1862)¹⁴, Gaziantep Elbeyli Hanı (19.yy. sonu)¹⁵ benzer örnekler olarak verilebilir¹⁶.

⁶ B. Ersoy, a.g.e., s.50-51.

⁷ M. Özkarcı, "Gaziantep'te Dört Han", *Vakıflar Dergisi*, C. XXVI, Ankara 1997, s.276-277.

⁸ B. Ersoy, a.g.e., s.47-50.

⁹ C. Kürkcüoğlu, 1996, s.75-76 S. Gündüz, "Hanlar", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, (Ed. A. Durukan), Ankara 1999, s.127-129.

¹⁰ S. Gündüz, a.g.m., s.121-126.

¹¹ M. Özer, a.g.e., s.76-84.

¹² N. Güngör, *Gaziantep Elbeyli Hanı ve Yeni Han*, (A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara 1995, s.25-29.

¹³ B. Ersoy, a.g.e., s.30-35.

¹⁴ İ. Kuyulu, *Kara Osmanoğlu Ailesi'ne Ait Mimari Eserler*, (A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1988, s.76-88.

¹⁵ N. Güngör, a.g.e., s.16-24.

¹⁶ Sınıflandırma için bkz. B. Ersoy, "Osmanlı Şehiriçi Hanları, Plan Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri", *Sanat Tarihi Dergisi*, VII, İzmir 1994, s.75-97.

Urfa'da, bir avlulu ve kısmen üç katlı hanlardan iki örnek bulunmaktadır. 1563 tarihli Gümrük Han'ın, doğu cephesindeki giriş açıklığının üzerinde yer alan mescidin iki yanında, asma kat olarak inşa edilen üç oda, kısmi üçüncü katı oluşturur. Barutçu Han'da (17.yy sonu-18.yy başı) ise, bugün kuzey ve batıdaki ayakta, doğu kanatta izleri saptanabilen U şeklinde üçüncü kat yer alır. Bu kat, önde bir koridor ve bu koridora açılan farklı büyüklükteki düz ahşap tavanlı odalardan oluşmaktadır. Bu plan tipinin benzer örnekleri olarak Merzifon Taş Han (17.yy)¹⁷ ve İstanbul Kalcılar Hanı (18.yy)¹⁸ gösterilebilir. Merzifon Taş Han'da, kuzey kanat alt katta yer alan ahır kısmından; İstanbul Kalcılar Hanı ise, eğimli bir arazide inşa edilmesi nedeniyle, kısmen üç katlı olarak düzenlenmiştir.

Urfa hanlarında yolcuların/tüccarların kaldıkları ya da büro olarak kullandıkları mekanların genellikle revakların gerisinde, avluyu tek sıra halinde kuşattıklarını görürüz. Yalnızca Gümrük Han'da farklı bir düzenleniş görülür. Üst katta doğu ve kuzey kanat, dış cephede yer alan dükkanlar nedeniyle geniş tutulmuştur. Bu yüzden kanatlarda yer alan mekanlar, birer kapı ve pencere açıklığı ile, birbirine bağlı ikişer oda şeklinde düzenlenmiştir. Benzer uygulamalara Diyarbakır Deliller Hanı (1527) ve Hasan Paşa Hanı'nda (1574-1575) da¹⁹ rastlanır. Deliller Hanı'nın dıştan sadece batı cephesinde dükkan dizilerine yer verilmişken, Hasan Paşa Hanı'nda tüm cephelerde dükkan dizileri yer alır. Bu nedenle Deliller Hanı'nda yalnızca batı kanatta, revak gerisine birbirine birer kapı açıklığı ile bağlı ikişer oda yerleştirilmişken, Hasan Paşa Hanı'nda ikinci kat revakları gerisinde yer alan mekanlar, bütün katta birbirine bağlı iki oda şeklinde düzenlenmiştir²⁰.

Urfa hanlarının çoğunda revak gerisinde yer alan mekanlar, revaka birer kapı ve pencere ile bağlanırken, istisnai durumlara da rastlanır. Samsad Kapısı Hanı'nda avlu çevresinde bağımsız mekanlara yer verilmemiştir. Bu yapı, Antalya-Korkuteli yolundaki Evdir Han'da (1210-1219)²¹ görülen planın 17. yy. da yeni bir tekrarı niteliğindedir .

¹⁷ S. Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, C. 1, Ankara 1983, s.323-325.

¹⁸ C. Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, İstanbul 1978, s.123-124.

¹⁹ Bkz. M. Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, s.193-199.

²⁰ B. Ersoy, "Diyarbakır Deliller Hanı", *Kültür ve Sanat (Diyarbakır Özel Sayısı)*, Sayı:28, Ankara 1995, s.21-23; E. E. Bay, *Diyarbakır Hanları*, (A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara 1990, s.1-17.

²¹ İ. İder, *Tarihi Türk Hanları*, Ankara 1969, s.20.

Hanlarda, mekanlar bazen de eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Mencek Hanı alt kat batı kanadında; sıralı olarak bir eyvan bir mekan şeklinde düzenleme yapılmışken; Şaban Hanı üst kat güney kanatta yer alan mekanlar tümüyle eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Aynı düzenlemeye Kumluhayat Hanı'nda da rastlanır. Hanın avlu kuzeybatı kanadı, Şaban Hanı'nda olduğu gibi eyvan dizisi şeklinde düzenlenmiştir. Benzer bir uygulamaya da Gaziantep Belediye Hanı (1885-1886)'nda ve Kilis Andibendioğlu Ali Efendi Hanı (1905)'nda rastlanır. Belediye Hanı'nda, güney kanatta avluya açılan eyvanlara yer verilirken²²; Andibendioğlu Ali Efendi Hanı'nda ise, güneydeki kanatta çapraz tonoz örtülü hole açılan, batı yöndekiler daha dar olarak inşa edilmiş, karşılıklı dörder eyvan bulunmaktadır²³.

Şaban Hanı'nda dikkat çeken diğer bir durum ise, üst kat güney kanatta yer alan revakların önünde geniş bir terasın bulunmasıdır. Alt katta bulunan ahırın geniş tutulmasından dolayı üst katta böyle bir zorunluluk doğmuştur. Benzer bir düzenleme de 1698-1699 tarihinde inşa edilen Amasya Taş Hanı'nda uygulanmıştır²⁴. Burada üst katın doğu, batı ve kuzey kanatları, dış cepheye yer alan dükkanlardan dolayı geniş tutulmuş, bu nedenle revakların önünde, Şaban Hanı'nda olduğu gibi geniş teraslar oluşmuştur. Bu teraslardan doğu ve budadakinin ortasına birer, kuzeydekine de iki mekan yerleştirilmiştir²⁵.

Urfa hanların içerisinde, plan tasarımı açısından dikkati çeken bir han da Kumluhayat Hanı'dır. Hanın avlu güneybatı kanadında, ortada büyük bir eyvan ve yanlarda iki mekan şeklinde bir düzenleniş görülmektedir. Anadolu hanlarında rastlanmayan bu düzenleniş, Suriye hanlarında rastlamaktayız. Halep'teki 1516 tarihinden sonra inşa edilmiş Kurt Bey Hanı'nda da benzer bir düzenleniş görülür. Söz konusu hanın batı kanadında Kumluhayat Hanı'nda olduğu gibi bir eyvan ve iki mekan şeklinde bir düzenleniş görülmektedir²⁶.

²² M. Özkarcı, a.g.m., s. 275-312.

²³ A. Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri*, Ankara 1999, s.380-381.

²⁴ B. Ersoy, "Osmanlı Şehirci Hanlarından Önemli Bir Örnek: Amasya Taş Han", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Ankara 1995, s.81-92.

²⁵ B. Ersoy, a.g.m., s. 81-92.

²⁶ A. Raymond, *Osmanlı Dönemi Arap Kentleri*, (Çev. Ali Berkay), İstanbul 1995, s.174-183, plan:19.

Urfa hanlarında dikkati çeken diğer bir uygulama Barutçu Hanı, Topçu Hanı ve Bican Ağa Hanı'nda görülmektedir. Bu hanlarda, üst katta yer alan kısmi ikinci veya üçüncü katlara, avlu kanatlarında yer alan merdivenlerin dışında, dış cephelerden de bir veya iki kapı ile geçiş sağlanmıştır. Bu uygulamanın diğer örneklerine Birecik Sabunhane'de²⁷ ve Kilis Andibendioğlu Ali Efendi Hanı'nda²⁸ rastlıyoruz. Bu yapılarda da üst katta yer alan ikinci katlara, dış cephede yer alan bir kapı açıklığı ile çıkış sağlanmıştır.

Urfa hanlarında ahır/develik, avlu kanatlarına yerleştirilmiştir. Gümrük Hanı, Mencek Hanı, Barutçu Hanı, Millet Hanı'nda ahır bir veya iki kanadı kaplarken; Hacı Kamil Hanı'nda alt kat, kitabesi bulunmayan ve Candaroğlu İsmail tarafından yaptırıldığı belirtilen Kastamonu İsmail Bey Hanı'nda olduğu gibi²⁹, bütünüyle ahır olarak düzenlenmiştir. Şaban Hanı dışındaki bütün hanlardaki ahırlar, Tire Çöplü Han ve Kutu Han'da (1429) olduğu gibi, revaklarla avluya açılırken, Şaban Hanı'ndaki ahır, bir kapı açıklığı ile avluya bağlanmaktadır.

Anadolu şehiriçi hanlarında oluşturulan mescit; yapıların alt katında, üst katında veya avlu ortasında olmak üzere üç şekilde görülürken³⁰, Urfa hanları içerisinde bugün yalnızca Gümrük Han'da mescit bulunmakta ve üst katta girişin üzerinde yer almaktadır. Gümrük Hanı'nda olduğu gibi, Diyarbakır Deliller Hanı'nda³¹, Tire Kutu Han'da³², Ankara Çengel Han (1522-1523)'da³³ ve Kastamonu Yanık Han'da (17.yy sonu-18.yy.bası)³⁴ mescidler, giriş eyvanının üstünde yer almaktadır. Sonradan yapılan onarım ve değişiklikler, diğer Urfa hanlarında mescit kısmının yerini tespit etmemize olanak vermez.

Urfa hanlarından sadece Barutçu Han'da tuvalet mekanı görmekteyiz. Burada, alt katın güney kanadında revakların arasında yer alan segment ke-

²⁷ S. Gündüz, *a.g.m.*, s.127-129.

²⁸ A. Dünder, *a.g.e.*, s. 380-381.

²⁹ Z. K. Bilici, *Kastamonu'da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi (18. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1990, s. 116. şek. 61.

³⁰ B. Ersoy, *a.g.m.* 1994, s.84.

³¹ E. E. Bay, *a.g.e.*, s.1.

³² M. Özer, *a.g.e.*, s.60-67.

³³ B. Ersoy, *a.g.m.* 1994, s.84.

³⁴ Z. K. Bilici, *a.g.e.*, s.271-297.

merli kapı açıklığı ile girilen ve bugün de tuvalet olarak kullanılan küçük mekanın, orijinalde de tuvalet olarak kullanıldığı düşüncesindeyiz.

Şadırvan ise, bugün yalnızca Hacı Kamil ve Mençek Hanı'nda görülmektedir. Ancak, yapılan onarımlarla orijinal durumlarını tamamen yitirmişlerdir.

Urfa hanlarında taşıyıcı sistemleri duvar, ayak, sütun, konsol ve destek kemerleri oluşturur (Tablo: 1).

Duvarlar, taşıyıcı duvar ise, kesme taş kaplamalı moloz dolgulu duvar olarak; perde duvar ise, kesme taş olarak inşa edilmiştir. Taşlar arasında bağlayıcı harç olarak küfeki taşı tozu, kireç ve su karışımından elde edilen "kül kireç" denilen harç kullanılmıştır³⁵.

Sütun sadece Barutçu Han ve Mençek Hanı'nın ikinci kat revaklarında, revak kemerlerini desteklemek amacıyla kullanılmıştır. Her iki yapıda da sütunlar eş yükseklikte, aynı çapta ve monobloktur. Başlıklar her iki yapıda da, kesik koni şeklindeki bir alt bölüm üzerinde, köşeleri yuvarlatılmış kare prizma formudur. Sütunlar Mençek Hanı'nda doğrudan kare prizma formlu altıklar üzerine otururken, Barutçu Han'da kare prizma kaide üzerine profil bir bilezikten sonra oturmaktadır. İzmir Kızlarağası Hanı(1744)³⁶, Mirkelamoğlu Hanı³⁷, Diyarbakır Hasan Paşa Hanı ve 16.yüzyıla tarihlenen Çifte Han'da da, avlu revaklarında Urfa örneklerimizde olduğu gibi sütun kullanılmıştır³⁸ (Tablo: 1).

Paye en fazla tercih edilen taşıyıcı elemandır. Revak köşelerinde daha iri boyutlu L, kare ve dikdörtgen payeler tercih edilirken, revak cephelerinde yer alanlar dikdörtgen formudur. Bu payeler Millet Hanı, Topçu Hanı, Hacı Kamil Hanı, Gümrük Hanı revak köşelerinde ve Şaban Hanı'nın ahır bölümü tonozlarını destekleyen iki payede olduğu gibi, adeta fil payeler şeklindedir (Tablo: 1).

Konsol, Gümrük Hanı'nın doğu cephesinde, girişin üzerinde yer alan mescit duvarının kuzey ucunda, saçaklarda ve birinci katın revaklarının üzerinde; Barutçu Han'ın üçüncü kat merdivenlerinin altında ve Bican Ağa Ha-

³⁵ Z. Akkoyunlu, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimari Özellikleri*, Ankara 1989, s.121.

³⁶ B. Ersoy, a.g.e., s.24-30.

³⁷ B. Ersoy, a.g.e., s.30-36.

³⁸ E. E. Bay, a.g.e., s.7,18.

nı'nın güney cephesinde ikinci kata çıkan giriş açıklığının üzerindeki çıkmada kullanılmıştır. Diğerlerinde sade bir özellik görülürken, Bican Ağa Hanı'nda üç konsol dizisi, üç kademe yaparak yükselmekte ve uçları bezemelerle sonlanmaktadır. Benzer konsollara Urfa evlerinde de sıkça rastlanır³⁹.

Kemer revaklarda, kapı ve pencere açıklıklarında, nişlerde, portal kavsalarında ve tonozları desteklemek amacıyla kullanılmıştır. Kemer tipi olarak yarım daire, sivri, kaş, dilimli, segment ve sepet kulpu tercih edilmiştir. Urfa hanlarından sadece Şaban Hanı ahır kısmı ve Hacı Kamil Hanı alt kat köşe mekan tonozlarında destek amacıyla kullanılmıştır. Revaklarda daima sivri kemer tercih edilmiştir. Tek istisnai örnek Şaban Hanı'dır. Burada, revaklarda ilk yapı döneminde sivri kemer, sonraki bir dönemde yapılan onarımlarda ise, yarım daire kemer kullanılmıştır. Kaş kemer, Gümrük Hanı mescidinin doğu cephesindeki orta pencere alınlığı kuşatma kemerinde, üst kat doğu ve kuzey kanatlarında ard arda inşa edilen ikili mekanların ara duvar pencerelerinde kullanılmıştır. Dilimli kemer, yine Gümrük Hanı mescidi doğu cephesinde yer alan pencere alınlıklarında üç dilimli, Millet Hanı portal kuşatma kemerinde beş dilimli, Millet Hanı örtü sistemine çıkışı sağlayan kapı ve Barutçu Hanı üçüncü kat avlu cephesindeki orta pencerede çok dilimli olarak uygulanmıştır. Sepet kulpu kemer, yalnızca Hacı Kamil Hanı üst kat batı revakı gerisindeki mekanların kapı ve pencerelerinde karşımıza çıkar (Tablo: 1).

Urfa hanlarında örtü sistemi olarak tonoz, ahşap tavan ve çatılar ile, düz salma taş örtü kullanılmıştır.

Tonoz olarak beşik tonoz ve çapraz tonoz tercih edilmiştir. Beşik tonoz yalnızca Topçu Hanı'nın avluya giriş holü üzerinde ve Şaban Hanı'nın kuzey ve doğu revaklarındaki ikinci dönem onarımlarında kullanılırken; diğer hanlarda sivri beşik tonoz tercih edilmiştir. Sivri beşik tonozdan sonra en fazla tercih edilen tonoz tipi, çapraz tonozdur. Geleneksel Urfa evlerinde⁴⁰ ve diğer anıtsal yapılarda da bu tonoz tipleri sıkça kullanılmıştır⁴¹.

³⁹ Z. Akkoyunlu, a.g.e., s.161-162.

⁴⁰ Z. Akkoyunlu, a.g.e.

⁴¹ M. Alper, *Urfa'nın Mekansal Yapısı Türk-İslam Mimarisindeki Yeri*, (İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1987, s.10-56; C. Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Camileri*, Ankara 1993.

Ahşap tavan ve çatılar, Barutçu Han'ın üçüncü katı ve Topçu Hanı'nın ikinci katındaki mekanların tavanlarında içte düz örtü, dışta ise beşik çatı şeklinde görülür. Benzer uygulamalar Birecik Çifte Han ve Belediye Hanı⁴² ikinci kat mekanlarının örtü sisteminde görülmektedir. Her iki yapıda da üst kat odalarının üzeri ahşap tavan ile örtülmüştür. Ayrıca, Çifte Han üst kat odaları, Topçu Hanı'nda olduğu gibi ahşap direklerle taşınan bir sundurmaya açılmaktadır⁴³. Ahşap örtü kullanımı daha çok Gaziantep hanlarında yaygındır. Kentte Elbeyli Hanı hariç, diğer bütün hanların üst kat revaklarının üzeri, alttan ahşap kirişlemeli düz tavan, üstten kırma kiremit çatı ile örtülüdür⁴⁴.

Barutçu Hanı'nın ikinci kat revaklarının örtüsünde ve Mençek Hanı'nın ikinci kat batı, güney ve kuzey revaklarının örtüsünde düz salma taş örtü kullanılmıştır. Erken uygulamalarına Erzurum Çifte Minareli Medrese (13. yy. sonu) eyvan önü⁴⁵ ve Korkuteli Sinaneddin Medresesi (1319)⁴⁶ kuzey ve güney yönlerdeki revaklarda rastladığımız bu örtü sistemi, çok tercih edilmiştir.

Pencereler düşey dikdörtgen şeklindedir. Aslanlı Han, Gümrük Han ve Şaban Hanı'nda avlu cephesindeki pencereler düz atkı taşı ile örtülürken, Gümrük Hanı'nda sonraki ilavelerde segment kemerli pencereler kullanılmıştır. Bu yapılar dışındaki tüm hanlarda avlu cephelerinde, segment kemerli pencere açıklıkları tercih edilmiştir. Ancak, avlu cephelerinde segment kemerli pencereler kullanılırken, dış cephe pencerelerinde düz atkı taşı pencereler daha çok yer almaktadır. İstisnai iki örnek Şark İş Hanı ve Barutçu Han'dır. Şark İş Hanı'nda bütün pencereler segment kemerli iken, Barutçu Hanı'nın yalnızca giriş cephesi ikinci ve üçüncü kat pencereleri segment kemerlidir. Düz lentolu ve segment kemerli pencereler dışında, Barutçu Han'ın üçüncü kat avlu cephesi ortasında yer alan pencerede dilimli kemer; Gümrük Hanı'nın üst kat kuzey ve doğu kanatlardaki mekanları birbirine bağlayan pencerelerde ise, kaş kemerler kullanılmıştır. Bu pencereler dışında, Gümrük Han'ın alt kat avlu revakları arasında örülen geç dönem duvarlarında, kapı ve pencerelerin üzerinde yer alan rozet pencereler

⁴² C. Kürkçüoğlu, *Birecik*, Ankara 1996, s.73-75.

⁴³ C. Kürkçüoğlu, 1996: s.73-75

⁴⁴ M. Özkarcı, *a.g.m.*, s.301.

⁴⁵ O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984: s.117-119, plan: 87.

⁴⁶ S. Erken, *a.g.e.*, s.622-626.

(havalandırma takaları) hem hava sirkülasyonunu hem de ısklandırmayı sağlayan öğelerdir. Madalyon şeklinde olan bu pencerelerin benzerleri Urfa evlerinde de çok sık kullanılmıştır⁴⁷.

Kapılar ana giriş kapıları ve mekan kapıları olmak üzere iki grupta incelenebilir. Gümrük Hanı, Hacı Kamil Hanı ve Şaban Hanı'nda biri daha küçük olmak üzere iki giriş kapısı bulunmaktadır. Bu kapılar, beşik tonozlu kavsaralara sahip segment kemerli açıklıklar şeklindedir. Diğer yapılardan farklı olarak, yalnızca Millet Hanı'nın portal kuşatma kemeri beş dilimli olarak tasarlanmıştır.

Giriş açıklıklarındaki kapı kanatları, kalın ahşap tahtaların yan yana getirilip, arkadan iki ya da üç kuşağa büyük çivilerin yardımıyla tutturularak oluşturulur. Bunların üzeri kimi örneklerde sac ile kaplanmış. Mekanları avluya ya da revaklara bağlayan kapılar, küçük boyutlu olarak tasarlanmıştır. Yaklaşık olarak 90x185 cm. boyutlarındaki bu kapıların üzerinde Gümrük Han, Aslanlı Han ve Şaban Hanı'nda olduğu gibi, düz lento ya da diğer örneklerde olduğu gibi segment kemer tercih edilmiştir.

Gümrük Hanı dışındaki tüm örneklerde, saçaklar bir veya iki profilli dışa hafif taşkın, enli saçaklardır. Yalnızca Gümrük Hanı dış cephe saçakları küçük konsol dizisi üzerine oturmaktadır. Benzer saçaklar, Behram Paşa tarafından Gümrük Han ile beraber 1563 tarihinde Urfa'da yaptırılan Dabak-hane Camii⁴⁸ ve Diyarbakır Deliller Hanı'nda da görülür⁴⁹.

Günümüzde yalnızca üç handa korkuluk kullanıldığı tespit edilmiştir. Aslanlı Han, Hacı Kamil Hanı ve Gümrük Han'ın revaklarının taş malzemeden, zikzaklı forma sahip korkuluklarla çevrildiği anlaşılmaktadır (Şekil:1). Bu tip korkuluklara Urfa'da sivil mimarlık örneklerinde de rastlanır⁵⁰.

Bugün yalnızca dört yapıda çörtlen görülür. Samsat Kapısı Hanı'nın avlu cephelerinde yer alan çörtlenler kısa, küçük oluklar şeklinde iken; Aslanlı Han, Gümrük Han ve Hacı Kamil Han'da daha uzun olup adeta stilize edilmiş aslan başı formu verilmiştir. Bu tipte çörtlenlere Suriye'deki hanlarda da rastlanmaktadır⁵¹.

⁴⁷ Z. Akkoyunlu, a.g.e., s.145.

⁴⁸ C. Kürkcüoğlu, a.g.e., 1993, s.38.

⁴⁹ E. E.Bay, a.g.e., s.1-6, Resim: 1-2.

⁵⁰ Z. Akkoyunlu, a.g.e., s. 88, 89, 159.

⁵¹ E. Herzfeld, "Damascus", *Ars Islamica*, IX, 1942, s.48, fig.36.

Urfa hanlarında merdiven sayısı bir ile dört arasında değişmektedir. Hacı Kamil Hanı ve Bican Ağa Hanı'nın güney cephesindeki üst kata çıkışı sağlayan merdivenler "T", Şark İşhanı ve Barutçu Han'ın doğu cephesindeki merdivenler "U", Gümrük Han'ın avlu doğu kanat merdivenleri ile mescit merdivenleri "L", diğer örnekler ise düz merdivenler şeklindedir. Altların-daki mekanlara girişi engellemek için bazı merdivenler kemerler üzerine oturmuştur. Urfa hanlarında dikkati çeken bir durum ise, Samsat Kapısı Hanı, Millet Hanı, Kumluhayat Hanı, Topçu Hanı ve Bican Ağa Hanı'nda olduğu gibi, yapıların örtü sistemlerine çıkışı sağlayan bir veya iki merdivenin yer almasıdır. Benzer bir örneğine Suriye'de Şam yakınlarındaki 1664/1665 tarihli Nebük Kervansarayı'nda⁵², Kilis Andibendioğlu Ali Efendi Hanı⁵³ ve Bilecik Sabunhane⁵⁴ de rastladığımız bu merdivenler, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bugün de karşılaştığımız, yaz aylarında damlarda yatma geleneğinin hanlarda da uygulandığını ve 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında inşa edilen hanlarda, üst katların dışarıdan sağlanan girişlerle hanlardan bağımsız birimler haline dönüşmeye başladığını düşündürmektedir.

Nişler düşey dikdörtgenler şeklinde olup bazıları kemerlidir. Bir kısmı taban seviyesinde olup, içlerinde yer alan bacalarla ocak işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. En fazla örnek Gümrük Han'da yer almaktadır. Bugün bir kısmı pencere haline dönüştürülmüş, bir kısmı ise tamamen doldurulmuştur.

Urfa hanlarında kullanılan taşlar, Urfa'nın 5 km. batısındaki taş ocaklarından alınmıştır. Diyarbakır bölgesindeki bazalta karşılık, Urfa yöresinde açık renkli sarımsı kalker taşı mimariye hakimdir⁵⁵.

Taş, düzgün kesmetaş, moloz ve kabayonu taş olarak kullanılmıştır. Düzgün kesmetaş; yapıların duvarlarında, ayaklarda, kemerlerde ve Mençek Hanı ve Barutçu Hanı'nın revak örtülerinde kullanılırken, kabayonu ve moloz taş; yapıların örtü sisteminde örgü malzemesi ve dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Urfa hanlarında iki renkli taş kullanımı yalnızca Gümrük Hanı'nda görülür. Hanın doğu ve kuzey cephelerinde, üst kat doğu revakı-

⁵² Z. Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İstanbul 1975, s.224-226.

⁵³ A. Dündar, *a.g.e.*, s.380-381.

⁵⁴ S. Gündüz, *a.g.m.*, s.127-129.

⁵⁵ A. Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 15; N. Sönmez, "Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Deneme", *Aslanapa Armağanı*, İstanbul 1996, s.213.

nın gerisindeki duvarlarda, bir sıra bazalt ve bir sıra küfeki taşının yatay şeritler halinde uzaması, cephelere renkli bir görünüm kazandırır. Benzer uygulamalar Gaziantep Merkez Hişva Hanı, Elbeyli Hanı⁵⁶, Yeni Han⁵⁷, Diyarbakır Deliller Hanı ve Diyarbakır Hasan Paşa Hanı'nda⁵⁸, Şam Süleyman Paşa Hanı (1732)⁵⁹, Esat Paşa Hanı (1753)⁶⁰ ve Çakmak Han'da (18.yy.)⁶¹, Halep Vezir Han'da (1682)⁶² da görülür. Bu tip iki renkli taş uygulamasına, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki bütün yapı tiplerinde rastlanmasına karşılık, diğer bölgelerde yer alan hanlarda nadiren karşılaşılmaması, bu uygulamanın bölgede popüler olarak kullanıldığını gösterir⁶³. Mermer, yalnızca Gümrük Hanı'nın giriş eyvanının iki yan duvarında kısmi -sarımtrak renkli- kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır (Tablo: 1).

Ahşap malzeme, Topçu Hanı ikinci kat, Barutçu Hanı üçüncü kat örtü sisteminde, Şaban Hanı'nın ikinci dönem onarımlarında inşa edilen revakların tonoz desteğinde ve hanların giriş kapı kanatlarında, pencere ve kapı kasalarında kullanılmıştır.

Demir malzeme ise, yapıların giriş kapı kanatlarında kaplama malzemesi olarak, çivi, tokmak gibi elemanlarda ve pencerelerin şebekelerinde kullanılmıştır.

Urfa hanlarında süsleme unsurlarına fazlaca rastlanmaz. Yalnızca Gümrük Hanı, Aslanlı Han, Bican Ağa Hanı, Topçu Hanı ve Şark İş Hanı'nda süsleme unsurlarına rastlanır. Yapıların giriş cepheleri, kapı ve pencere alınlıkları, süslemelerin yer aldığı kısımlardır ki, bunları geometrik, bitkisel, yazı ve figürlü süsleme olmak üzere dört ana grupta inceleyebiliriz (Tablo: 1).

Geometrik süsleme, yoğun olarak Gümrük Hanı'nda karşımıza çıkar. Yapının giriş eyvanı yan duvarlarında, mihrabiyelerin üzerinde kesişen altugenlerin aralarda altı kollu yıldızlar oluşturduğu bordür; girişin üzerinde yer alan mescitin sol pencere lentosunda yatay ve dikey olarak kesişen iki şeritli örgüler ve bunların aralarda oluşturduğu sekiz kollu yıldızlardan meydana

⁵⁶ F. Öztürk, *a.g.e.*, s.24, resim: 7, s.16, resim :1-12.

⁵⁷ N. Güngör, *a.g.e.*, s.26, resim: 44-45.

⁵⁸ E. E. Bay, *a.g.e.*, s.1-8, resim: 1-2, 22-23.

⁵⁹ A. Raymond, *a.g.e.*, s.152.

⁶⁰ A. Raymond, *a.g.e.*, s181-182.

⁶¹ R. Hillenbrand, *Islamic Architecture*, New York 1994, s.338-356.

⁶² W. Ball, *Syria A Historical and Architectural Guide*, London 1997, s.131.

⁶³ B. Ersoy, *a.g.m.*, 1995, s.23.

gelen kabartma bir kompozisyon yer almaktadır. Sağdaki pencere lento-sunda ise, düşey eksene dik ve çapraz kırık çizgilerin eşit uzunlukta 120 derecelik açılarla kesişmesinden oluşan altı kollu yıldızlar ve altıgen boşlukların meydana getirdiği kabartma süslemeler yer alır⁶⁴ (Şekil:2-4). Geometrik süslemenin görüldüğü diğer bir yapı ise, Bican Ağa Hanı'dır. Yapının güney cephesinde yer alan portal alınlığında ve konsolların altında, zigzaglar ile yanyana sıralanan damla motifleri, yapıdaki geometrik süsleme unsurlarını oluşturur (Şekil: 5). Geometrik bezemenin yer aldığı diğer bir yapı Şark İşhanı'dır. Portal alınlığındaki kitabenin üzerinde, ay ve yıldız motifi işlenmiştir (Şekil: 6). Benzer uygulamaya Urfa'da sivil mimarlık örneklerinde de sıkça rastlanır⁶⁵.

Bitkisel süsleme Urfa hanlarından Bican Ağa Hanı, Topçu Hanı ve Şark İşhanı'nda görülür. Bican Ağa Hanı'nın güney cephesindeki ikinci kata çıkışı sağlayan kapının üzerinde yükselen konsolları destekleyen sütuncelerin, kaide ve başlıklarında, pencere sövelerinde; üzüm salkımları, asma dalları ile palmetlerin meydana getirdiği grift yüksek kabartma bitkisel kompozisyon yer alır. Aynı kompozisyon, bugün yıkılmış olan hanın ikinci katının pencere sövelerinde de karşımıza çıkar (Şekil: 7-9). Bitkisel bezemenin görüldüğü bir diğer yapı ise, Topçu Hanı'dır. Burada Bican Ağa Hanı kadar yoğun süslemeye rastlanmasa da, yapının giriş kapısının kenarındaki sütuncelerin başlıklarında, rumi ve palmetler yer alır. Hanın ana giriş kapısı kemerinin kilit taşı ile, üst kata çıkışı sağlayan kapıların kilit taşlarında akantus yaprakları yüksek kabartma tekniğinde işlenmiştir. Şark İşhanı'nın portal alınlığında yer alan kitabenin üzerinde, ters palmet motifiyle taçlandırılmış "S" kıvrımlar ve kitabenin iki yanında yer alan 12 yapraklı çiçek rozetleri, yapıdaki bitkisel süslemeleri oluşturur.

Urfa hanlarında kitabeler dışında süsleme amacıyla yapılmış yazılara yalnızca Gümrük Hanı'nda rastlanılır. Yapının giriş eyvanı yan duvarlarında, mihrabiyelerin üzerinde geometrik bordürlerin arasında, Kur'an'dan alınan ayetlere yer verilmiştir.

Figürlü süslemeye, Urfa hanlarından yalnızca bugün yıkılmış olan Aslanlı Han ve Şark İşhanı'nda rastlamaktayız. Aslanlı Han'dan getirilip Urfa

⁶⁴ C. Kürkcüoğlu, *Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme*, (S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Sanat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1998, s.71.

⁶⁵ Z. Akkoyunlu, a.g.e., s.130, resim:135.

Müzesi'nde muhafaza edilen iki aslan kabartması dikkat çekicidir. Olasılıkla hanın giriş cephesinde yer alan kabartmalardan dolayı, han bu isimle anılmış olmalıdır. Profilden, başlar geriye dönük olarak resmedilen aslanlar, birer zincir ile bağlıdır. Stilize edilmiş yüz hatları bulunan aslanların vücut tüyleri, kabaca işlenmiştir (Şekil: 10-11). Aslan figürlerinin yer aldığı diğer bir han ise, Sivas Taş Han'dır. Burada giriş cephesinin üzerinde karşılıklı yerleştirilmiş iki aslan figürü bulunmaktadır. Bu figürler, arka ayakları üzerinde oturur biçimde tasvir edilmiştir. Figürlü bezemenin yer aldığı diğer bir han, Kilis Baytazzade Hanı (16.yy)'dır. Hanın avlu güney kanadında yer alan mekanın kemer köşeliklerinde kabartma iki pars figürü (?) işlenmiştir. Sağa doğru profilden yürür vaziyette, baş cepheden resmedilmiş olan parsların yüzü, stilize edilmiştir⁶⁶.

Araştırmalarımız, Osmanlı yönetimine geçtiği 1517 tarihinde iki kervansaray bulunan kentte, han sayısının 1649 tarihinde altıya, 1867 tarihinde yediye, 1883 tarihinde dokuz, 1891 tarihinden önce 11'e ve 1894 yılında ise 32'ye ulaştığı anlaşılmaktadır. 1927 yılında kentteki han sayısının 20'ye inmesi, 19. yüzyıl sonunda yoğun bir ticaret potansiyeline sahip olan kentin ticari hayatında da gerileme olduğunu gösterir.

19. yüzyıla kadar kentin ticari hayatının çekirdeğini, kent merkezinde yer alan Gümrük Hanı ve bedesten etrafında gelişen ticaret bölgesi oluştururken; bu yüzyıldan sonra kentin kuzeyinde çok sayıda han inşa edilmesi, ticari hayatın şehrin kuzeyine, sur dışına doğru gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır.

Plan tiplerini belirleyebildiğimiz hanların tamamı bir avlulu olarak inşa edilmiştir. İnşa edildiği arazinin kadastral durumuna göre şekillenen hanlar, çoklukla asimetrik plana sahiptir.

Hanlar, kat durumlarına göre tek katlı, kısmen iki katlı, iki katlı ve kısmen üç katlı olmak üzere dört alt gruba ayrılmaktadır. Bu güne değin yapılan araştırmalar, tek katlı ve avlulu şehir içi han örneklerinin oldukça az görüldüğünü göstermiştir. Bu nedenle Urfa'da tek katlı ve avlulu han tipinden üç örnek bulunması önemlidir. Kısmen iki katlı hanlar ve kısmen üç katlı hanlar da tek katlı hanlar gibi şehir içi hanları arasında az görülen bir plan

⁶⁶ A. Dünder, a.g.e., s.366-371.

tipidir. Kısım en üç katlı hanlardan Gümrük Han, bu plan tipinin bugüne değin bilinen en erken tarihli örneğini yansıtmaya açısından önemlidir.

Urfa hanlarında örtü sisteminde genellikle sivri beşik tonoz ve çapraz tonoz tercih edilmiştir. Barutçu Han ve Mençek Hanı'nın revak örtüsünde düz salma taş kullanılması ise, bu hanlara ait bir özelliktir. Yapılarda, ahırların hep avlu kanatlarında yer aldığı görülmektedir. Urfa hanlarının bazılarında, örtü sistemine ve kısmi ikinci katlara çıkışı sağlayan bir yada iki merdiven bulunması, Güneydoğu Anadolu Bölgesi hanları dışında, diğer bölgelerde rastlanmayan bir özelliktir. Bu merdivenlerden dolayı hanların üzerinin, (bölgede sivil mimarlık örneklerinde sıkça karşılaşılan) yazları uyumak için kullanıldığını düşünmemize neden olmaktadır. Avlu etrafında yer alan mekanların, bazı hanlarda eyvan şeklinde avluya açılması, Güneydoğu Anadolu Bölgesi hanları dışında, diğer bölgelerdeki hanlarda rastlanılmaz. Kumluhayat Hanı'nda avlu cephesinde görülen, bir eyvan ve iki yanda eyvan ile bağlantılı iki küçük mekan şeklindeki düzenleme, Suriye Bölgesi hanlarında karşımıza çıkan bir özelliktir.

Hanlarda taşıyıcı sistemlerde düzgün kesmetaş kaplamalı moloz taş dolgu, örtü sistemlerinde ise moloz taş ve kabayonu taş malzeme kullanılmıştır. Az olsa da ahşap tavan ve çatılara da yer verilmiştir.

Hanlarda süsleme unsurlarına az rastlanmaktadır. Var olan süslemeler portal ve portalin yer aldığı cephelerde yoğunlaşmıştır. Urfa'da sivil mimarlık örneklerindeki yoğun süslemeye karşılık, anıtsal yapılarda süslemeye ender rastlanması ilgi çekicidir.

Urfa hanları, genel plan şemaları açısından Osmanlı hanlarının özelliklerini yansıtırken; mimari detaylar, malzeme, süsleme ve yapı elemanları ile de bölgesel özellikleri ön plana çıkarır. İki renkli taş malzemenin kullanımı, tercih edilen örtü sistemleri, dilimli ve kaş kemerler, süslemenin sade özellikleri bölgesel etkileri yansıtır.

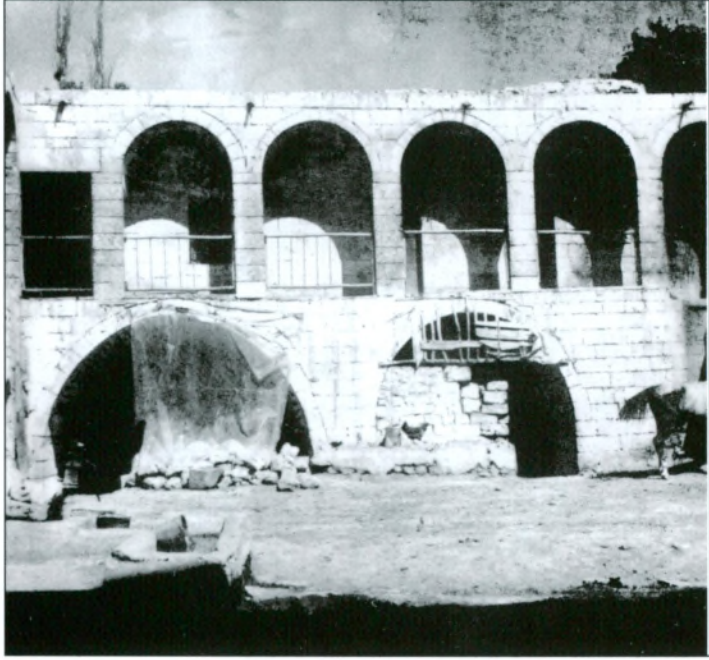
Tespit ettiğimiz 32 handan 11 tanesinin günümüze gelmiş olması, kültür varlıklarımızın ne kadar hızlı bir şekilde yok olduğunu göstermektedir. Bu hanların büyük bir çoğunluğunun yakın zamanlarda yok edildiğini düşünürsek, bu tahribatın gün geçtikçe daha da yoğunlaştığı görülmektedir.

Res. 1 - Gümrük Hanı genel görünüm.

Res. 2 - Gümrük Hanı, avlu kuzey revakları.

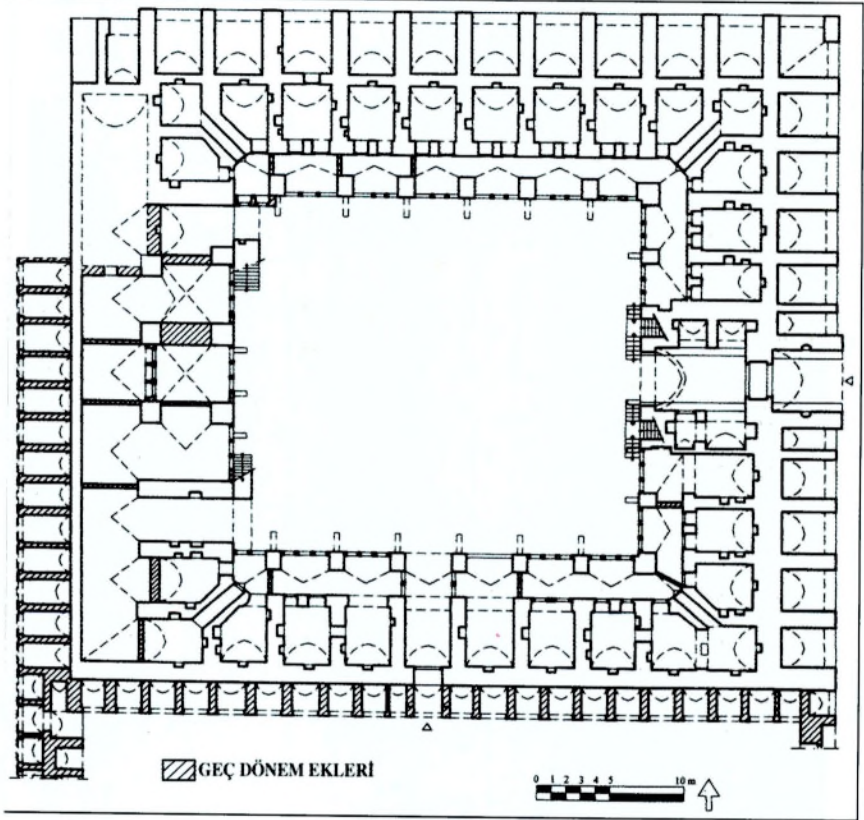
Res. 3 - Şaban Hanı avlu.

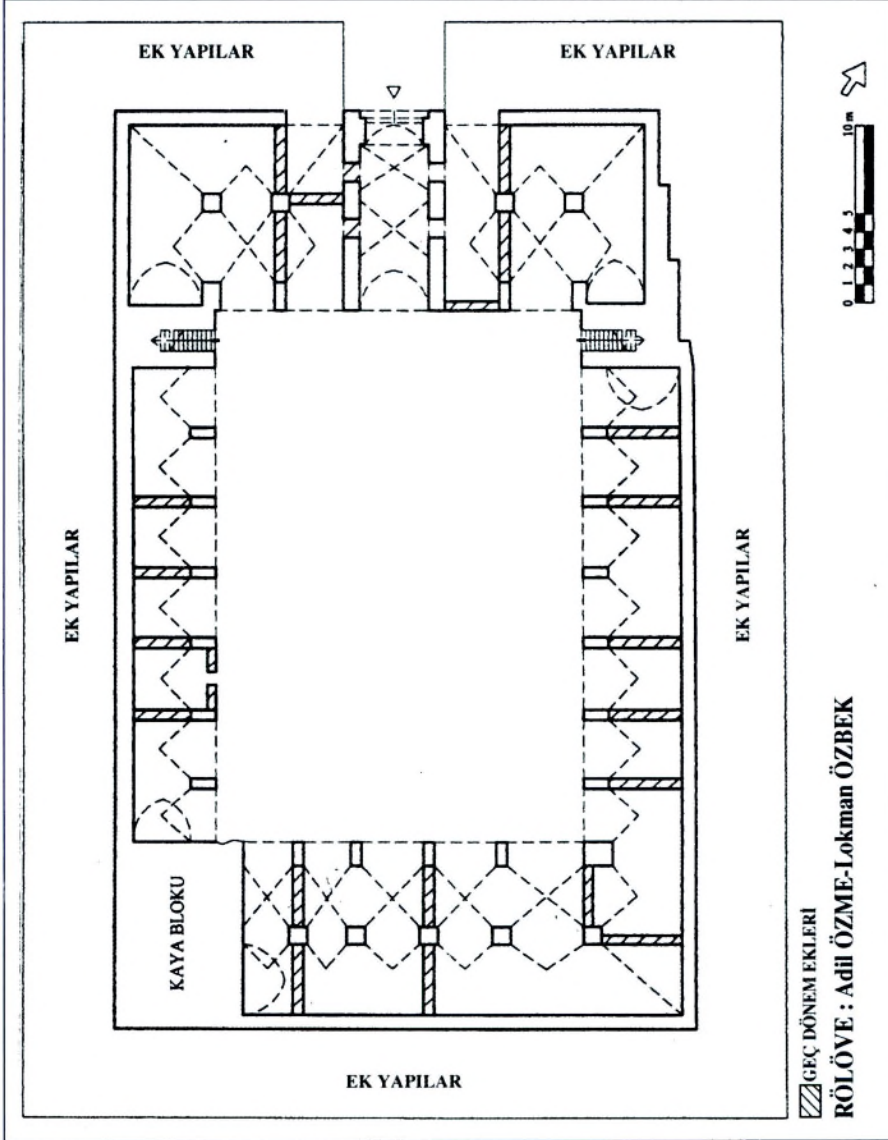
Res. 4 - Topçu Hanı avlu.

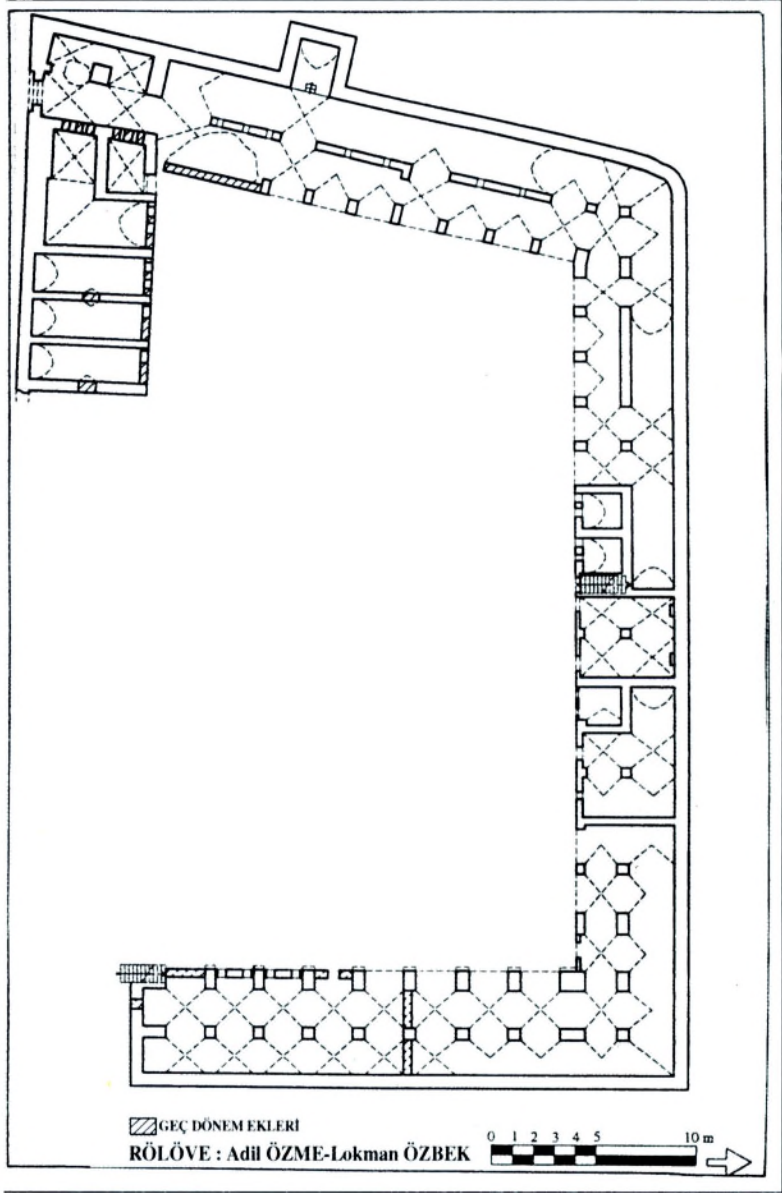
Res. 5 - Barutçu Hamı ikinci kat revakları.

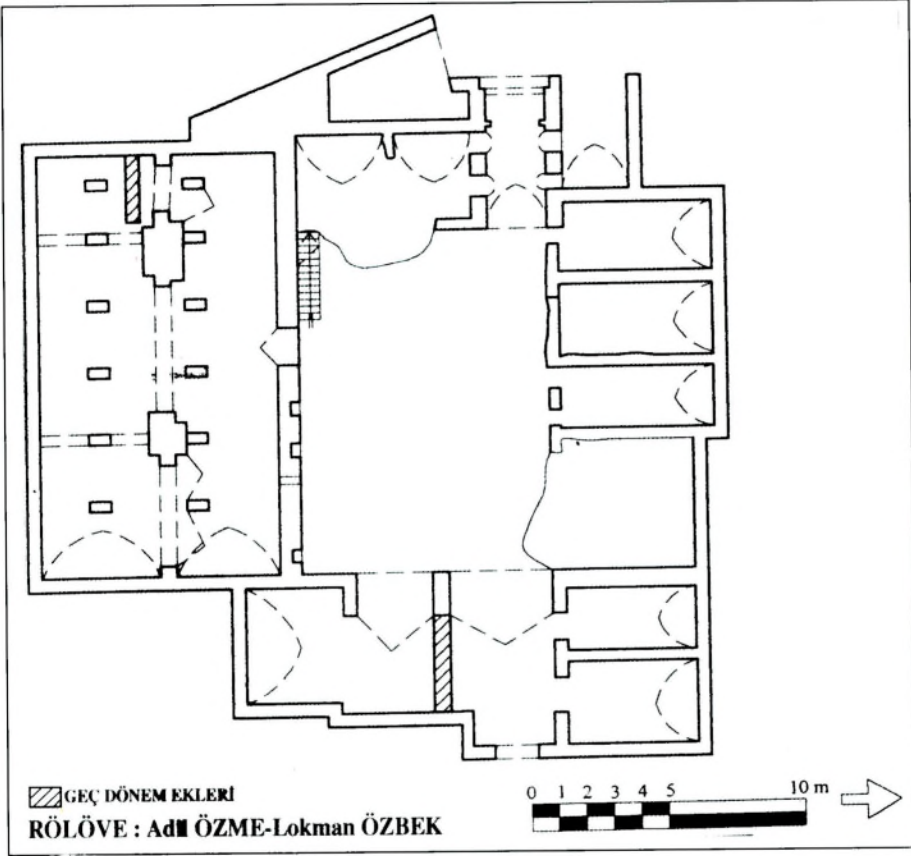
Plan 1 - Gümrük Hanı alt kat rölöve planı.

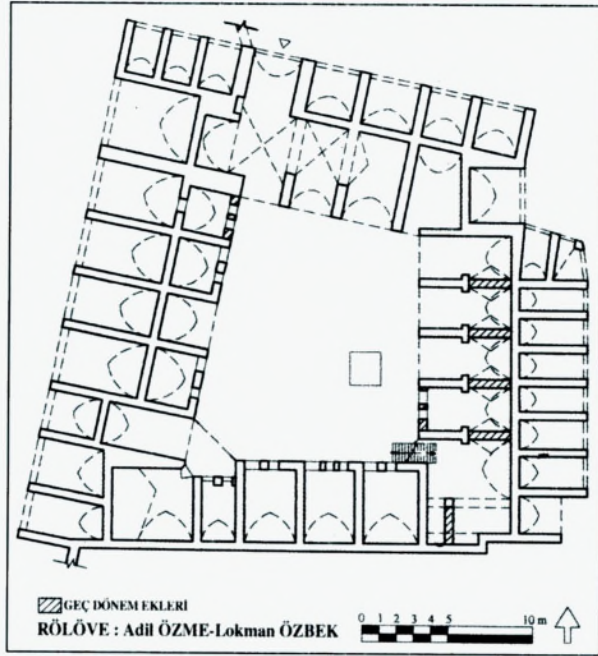
Adil Özme

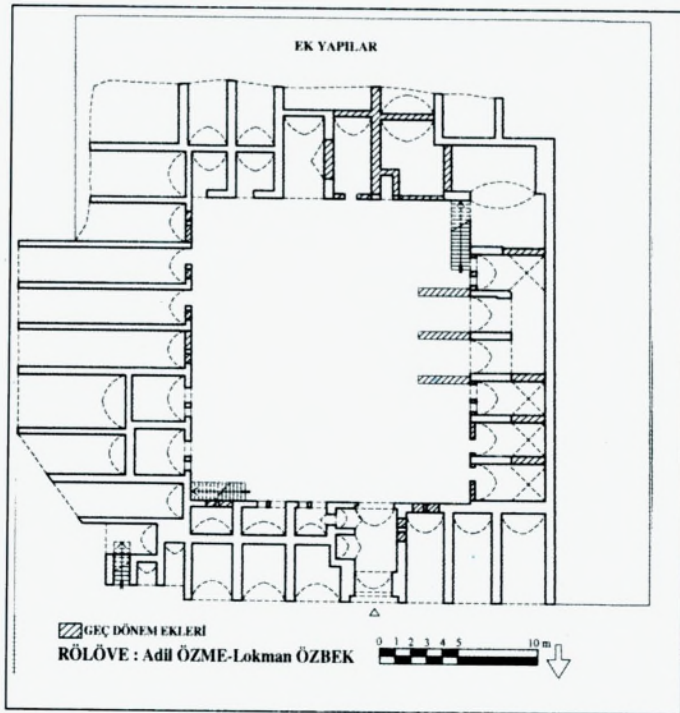
Plan 3 - Millet Hanı rölöve planı.

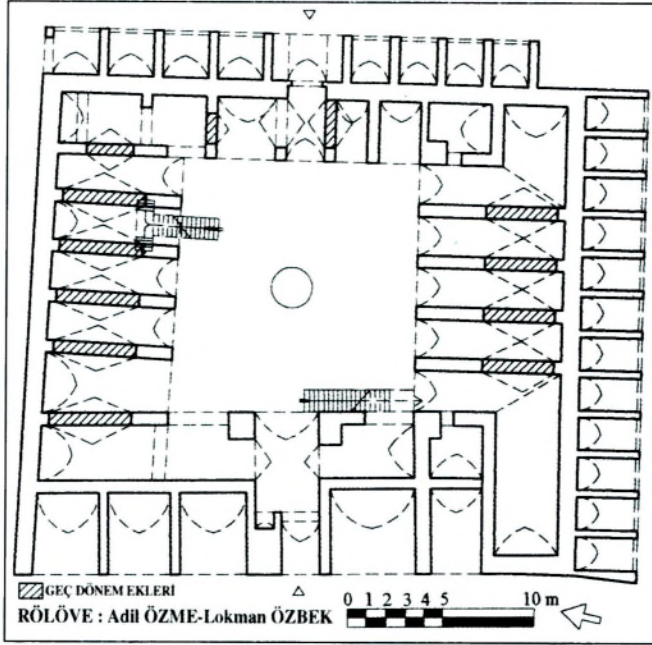
Plan 4 - Millet Hanı rölöve planı.

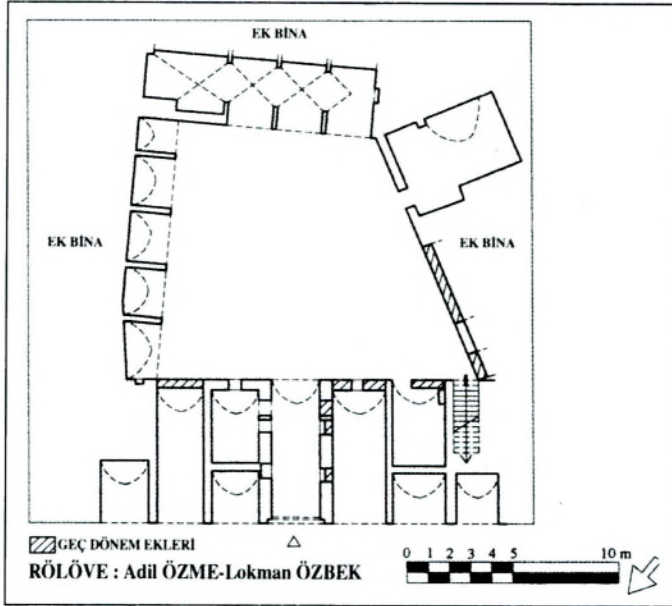
Plan 5 - Mençek Hanı alt kat rölöve planı.

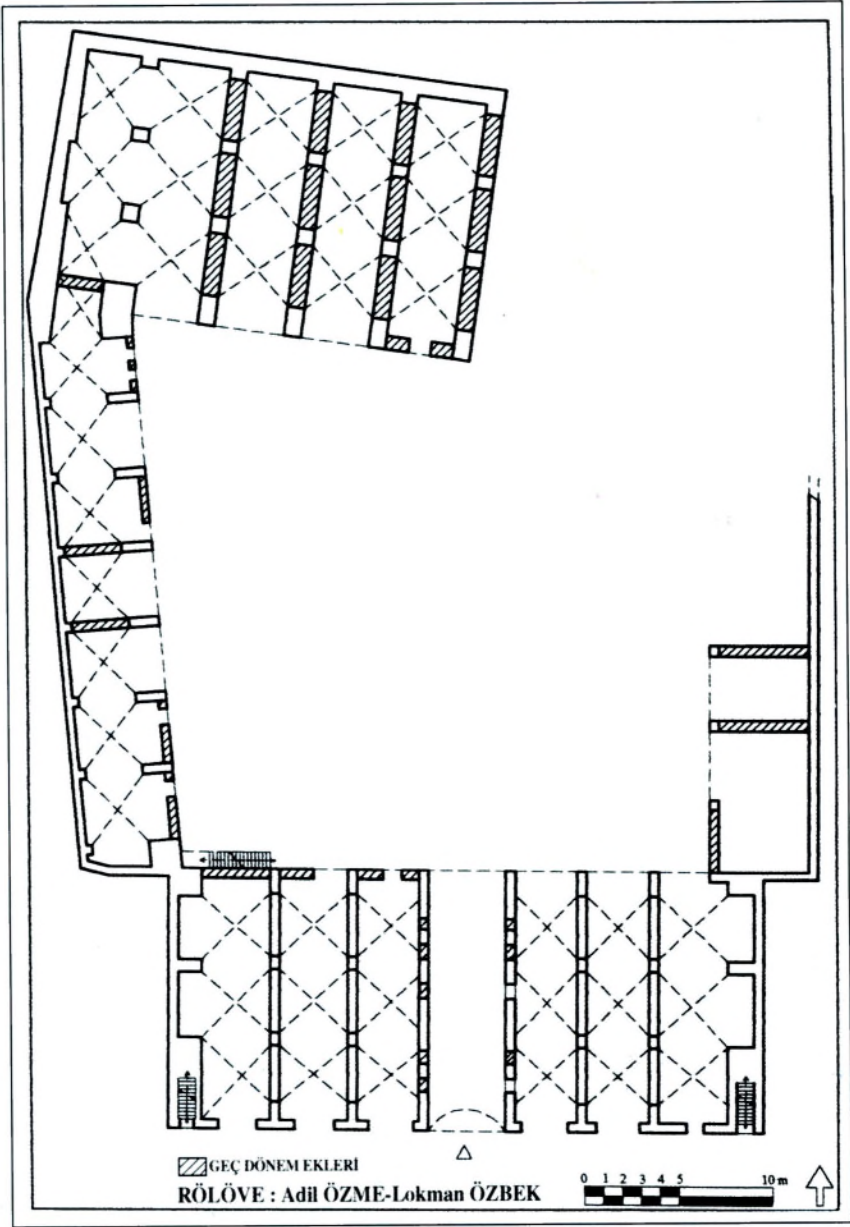
Plan 6 - Barutçu Hanı alt kat rölöve planı.

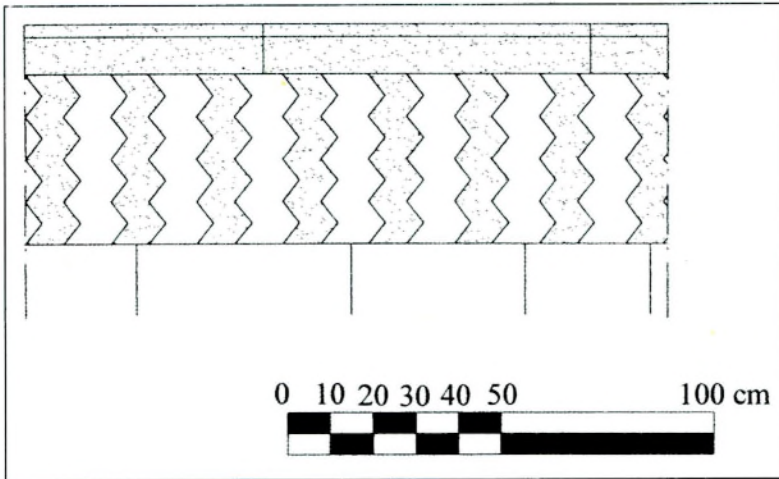
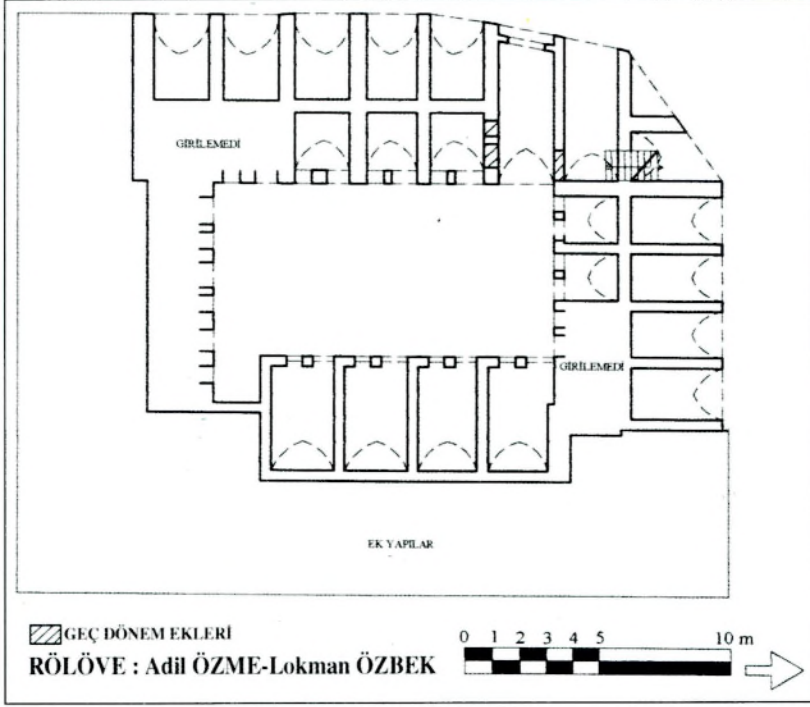
Plan 7 - Hacı Kamil Hanı alt kat rölöve planı.

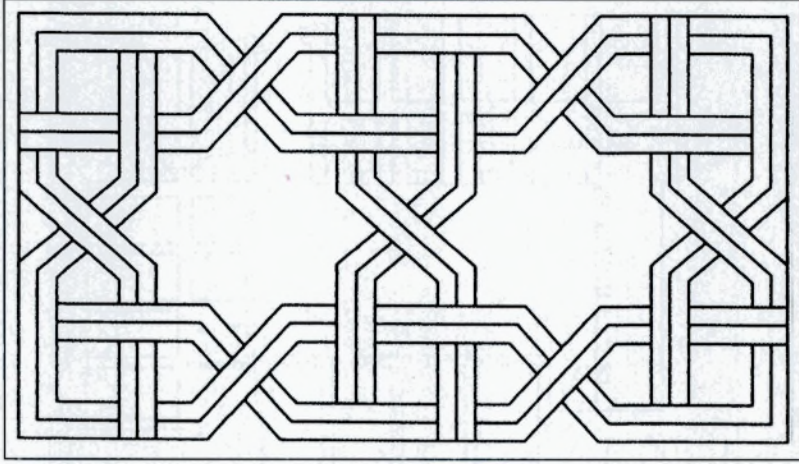

Plan 8 - Kumluhayat Hanı rölöve planı.

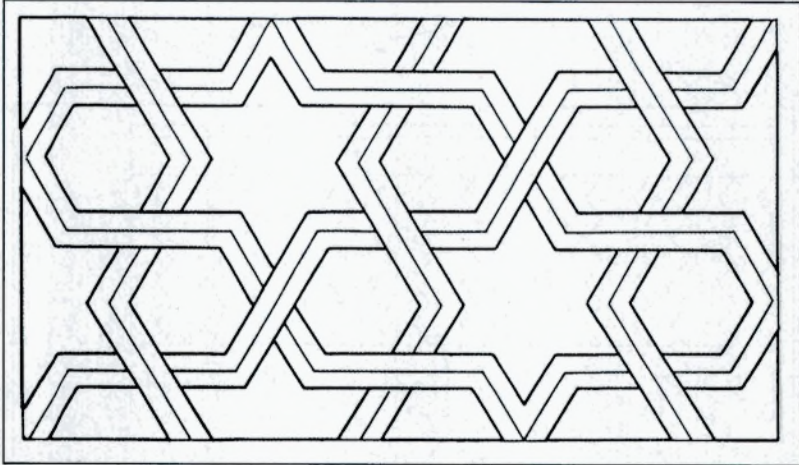

Plan 9 - Topçu Hanı rölöve planı.

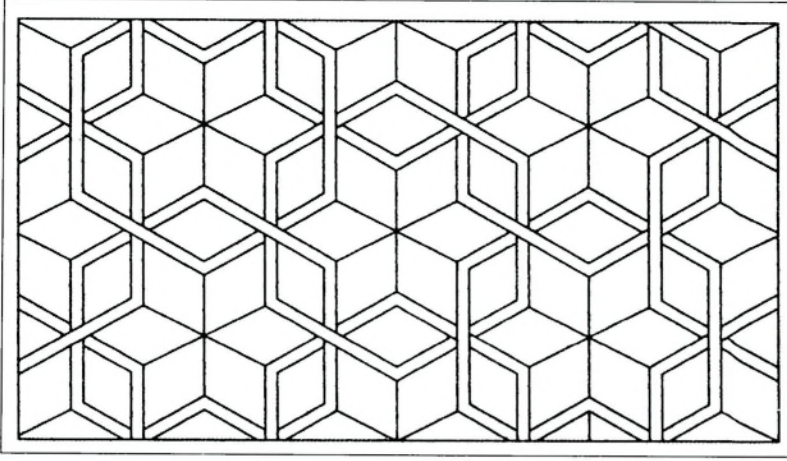

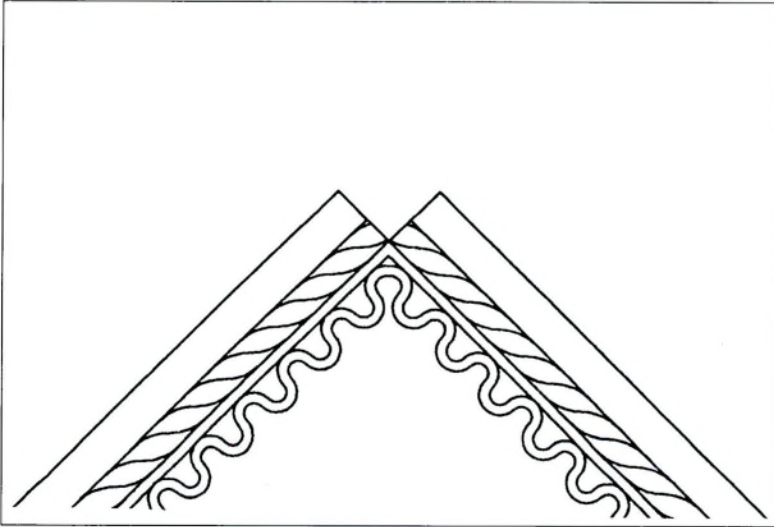
Şekil 2 - Gümrük Hanı, mescit penceresinin lentosundaki süsleme (Kürkçüoğlu'ndan).

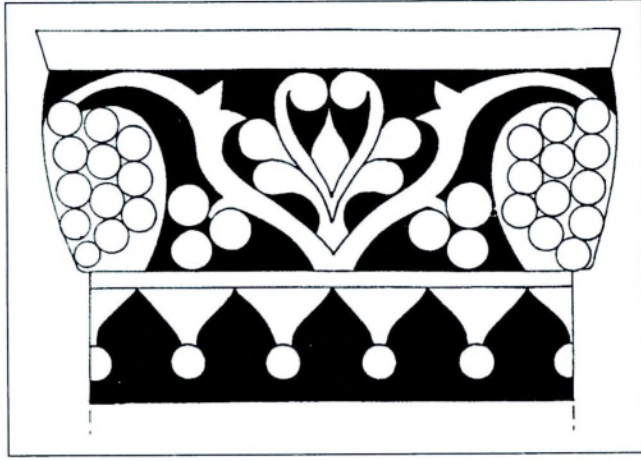
Şekil 3 - Gümrük Hanı, mescit penceresinin lentosundaki süsleme (Kürkçüoğlu'ndan).

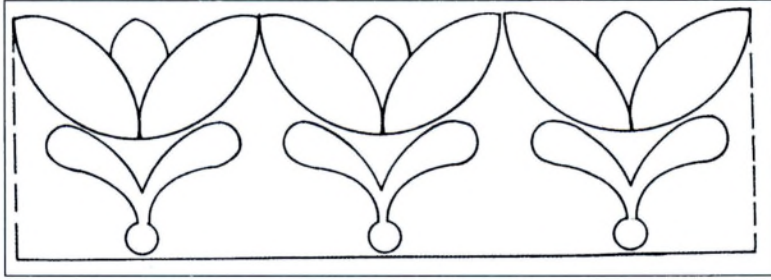
Şekil 4 - Gümrük Hanı, giriş eyvanı duvarlarındaki süsleme

Şekil 5 - Bican Ağa Hanı, güney cephedeki portal alınlığı süslemeleri.

Şekil 6 - Bican Ağa Hanı, güney cephedeki portal sütunce başlığı (Kürkçüoğlu'ndan).

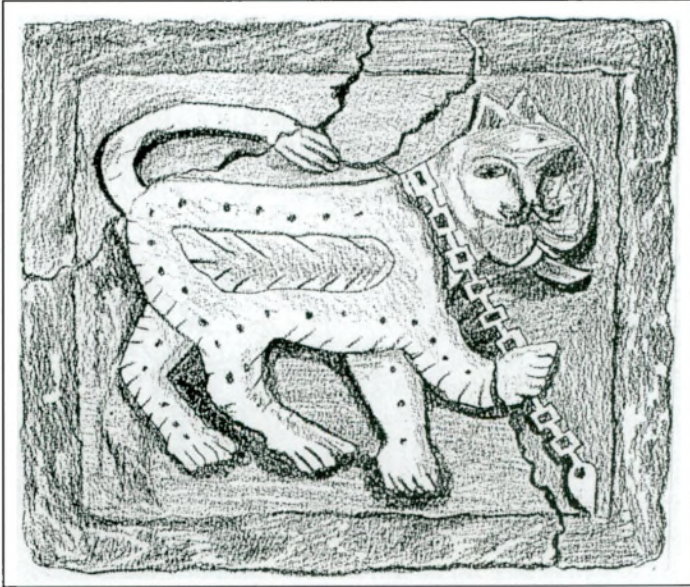
Şekil 7 - Bican Ağa Hanı, güney cephedeki portalde yer alan palmet dizisi (Kürkçüoğlu'ndan).

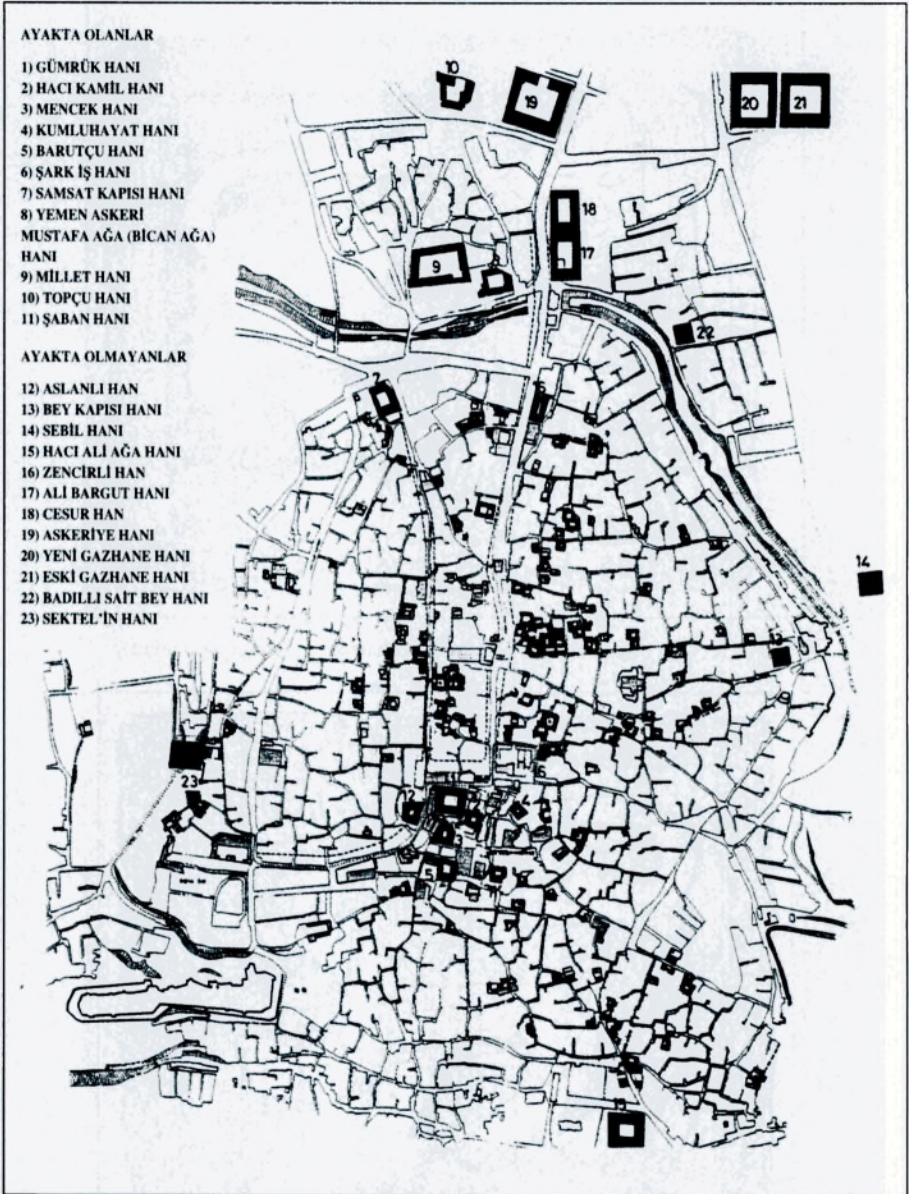
Şekil 8 - Bican Ağa Hanı, güney cephedeki portalde yer alan asma dalları ve üzüm salkımları (Kürkçüoğlu'ndan).

Şekil 9 - Urfa Müzesi'ndeki Aslanlı Han kabartması (Kürkçüoğlu'ndan).

Şekil 10 - Urfa Müzesi'ndeki Aslanlı Han kabartması (Kürkçüoğlu'ndan).

Harita: 1/5000 ölçekli harita üzerinde hanların konumu.

ADI	TARİHİ	AVLU SAYISI	KAT SAYISI				REVAK DURUMU		TAŞIYICI SİSTEM	ÖRTÜ SİSTEMİ			KEMERLER		MALZEME VE TEKNİK		SUSLEME															
			BİR KATLI	KİSMEN İKİ KATLI	İKİ KATLI	KİSMEN ÜÇ KATLI	TAMAMİ REVAKLI	KİSMEN REVAKLI		ALT KAT REVAKSİZ	ÜST KATLAR REVAKLI	ALT KAT KİSMEN REVAKLI	ÜST KAT REVAKLI	SİVRİ BEŞİK TONUZ	ÇAPRAZ TONUZ	DUZ ÖRTÜ	SİVRİ KEMER	YARIM DAİRE	DİLİMLİ	KAŞ	SEGMENT	TAŞ	ALMAŞIK	AHŞAP	FIGÜRLÜ	BITKİSEL	GEOMETRİK	YAZI				
GÜMRÜK HANI	1563																															
ASLANLI HAN	16. yy																															
SAMSAT KAPISI HANI	1649'den önce																															
MİLLET HANI	17.-18. yy																															
ŞABAN HANI	1703'den önce																															
MENCEK HANI	1716'dan önce																															
BARUTÇU HANI	1716'dan önce																															
HACI KAMIL HANI	1823																															
KUMLUHAYAT HANI	19. yy. sonu																															
BİCAN AĞA HANI	1900																															
TOPÇU HANI	1903																															
ŞARK HANI	1907																															

Tablo: 1

EDİRNE- KARAAĞAÇ- TİMURTAŞ KÖYÜ TİMURTAŞ PAŞA CAMİSİ

MUSTAFA ÖZER*

I. Giriş

Edirne'nin Karaağaç Mahallesi'nin 1- 1,5 km. güneybatısındaki Timurtaş Camisi, günümüze kadar ayrıntılı olarak ele alınıp, incelenmemiştir. Eserin banisi olarak bilinen Timurtaş Paşa'nın; Osmanlı tarihinde görülen hangi Timurtaş olduğu, değişik şehirlerde varlığı bilinen aynı ismi taşıyan camiler ile bağlantısının olup- olmadığı, vakfiyesinin bulunup- bulunmadığı, inşa tarihi ve geçirdiği onarımlar ile Türk Mimarisi'ndeki yeri aydınlatılması gereken konular olarak karşımızda durmaktadır. Bu çalışmamızda Timurtaş Paşa Camisi; plan, malzeme- teknik, mimari, süsleme açılarından incelenerek öncesi ve çağdaşı örneklerle karşılaştırması yapılmıştır. Ayrıca, yapının tarihçesiyle ilgili olarak yukarıda belirttiğimiz problemler de, kaynak ve yayınlardan elde edilen bilgiler yardımıyla bir ölçüde açıklığa kavuşturulmuştur. Gerek Edirne ve gerekse Türk Mimarisi ile ilgili çalışmaların bir çoğunda yer verilmeyen eserden kısaca söz eden, ancak ayrıntılı bilgi vermeyen az sayıdaki yayın ilgili yerlerde belirtilmiştir.

II. Erken Osmanlı Dönemi'nde Yaşamış Olan Timurtaş Paşalar

Yapıyı ele almadan önce, tarihlendirmeyi daha sağlıklı yapmak için bani Timurtaş'ın Osmanlı Tarihi'nde karşımıza çıkan dört¹ Timurtaş'tan hangisi olduğunu belirlemekte yarar vardır. Hepsi de XIV. yy sonları ile XV. yy. ilk yarısında yaşamış ve kaynaklarda; "kara", "sarı", "Subaşı-Muinüddin-Muhyiddin" ve "Baba" lakaplarıyla tanınmış olan Timurtaş Paşalar; aynı yıllarda yaşamış olmaları, tarihteki rolleri ile isim benzerlikleri nedeniyle çoğu kez birbirine karıştırılmıştır². Arşiv belgelerinin yeterince ve dikkatli bir şekilde

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Edirne.

¹ Haklarında bilgi bulunabilen dört Timurtaş dışında, Edirne'de birer mescidi saptanan Hadım ve Yaya lakaplı iki Timurtaş daha vardır. Ancak, bu iki Timurtaş hakkında ayrıntılı bilgi elde edilemediği için, burada ele alınmamışlardır. Söz konusu mescitler hakkında ulaşılan bilgiler ileride verilmiştir.

² Uzunçarşılı, 1997, 173- 174.

değerlendirilmemesi nedeniyle de bu karışıklık bir çok yayında devam ettirilmişdir.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında, I. Murad zamanında, Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesinde önemli katkılarda bulunan Timurtaş Paşalar'dan bir tanesi, Kara Timurtaş Paşa'dır. Ertuğrul ve Osman Gazilerin silah arkadaşlarından ve boy beylerinden Aykud Alp'in oğlu Ali'nin oğlu olan Kara Timurtaş Paşa (Bey), Rumeli'nin fethedilmesinde önemli yararlılıklar göstermiştir. İlk olarak H. 768/M. 1366'da, Balkan Dağı eteklerindeki Kızılağaç Yenicesi ile Yanbolu'nun ele geçirilmesindeki başarısıyla tanınan Kara Timurtaş Paşa, hizmetlerine karşılık, Lala Şahin Paşa'nın yerine Beylerbeyi olmuştur. Paşa'nın Beylerbeyi olduğu tarih olarak kaynaklarda; H. 774/M. 1372, H. 778/M. 1376, H. 790/M. 1388 tarihleri verilmekle birlikte, Lala Şahin'in M. 1388'de Ploşnik'te yenilmesiyle makamını Kara Timurtaş Paşa'ya bıraktığı genel olarak kabul edilmektedir³. H. 782/M. 1380'de Makedonya'nın Pirlepe (Prilep), İştîp (Ştip), Manastır (Bitola) ile Vodine'yi fetheden Kara Timurtaş Paşa, Hersek ve Bosna'ya da akınlar düzenlemiştir. Karamanoğlu Alaüddin Bey'in, Osmanlılar'ın Hamitoğulları'ndan saun aldığı yerlere yönelik hareketleri nedeniyle, bu bölgeye yapılan seferlere de kaulup büyük başarılar elde eden Kara Timurtaş Paşa'ya, beylerbeyiliğe ek olarak vezirlik de verilmiştir⁴. II. Murad (Murad Hüdavendigar)'ın yanında M. 1389'da, Kosova savaşına katılan Kara Timurtaş Paşa⁵, savaştan sonra Yıldırım Bayezid'in emriyle Kıratova madenlerinin alınmasında görevlendirilmiştir. Bu yıllardaki kayıtlarda Timurtaş Paşalar birbirine karıştırılmaya başlanmıştır. Çünkü, II. Murad Kosova savaşına giderken Anadolu'nun güvenliğini Sarı Timurtaş ve Subaşı Timurtaş ile sağlamıştır. Sarı Timurtaş Kütahya, Işıkli ve Sandıklı; Subaşı Timurtaş ise Sivrihisar ve Sakarya taraflarını kontrol altında tutuyordu⁶. Kara Timurtaş Paşa, Ege bölgesindeki bazı yerler ile Karaman ve Eflak taraflarına yapılan seferlere de kaulmuştur. Birinci İstanbul

³ Uzunçarşılı, 1997, 174.

⁴ Uzunçarşılı, 1997, 175; Taneri, 1997, 60, 75.

⁵ Bazı kaynaklarda yanlışlıkla, Kosova Savaşı'na Kara Timurtaş Paşa yerine Sarı Timurtaş Paşa'nın katıldığı bildirilmektedir. Bkz. Uzunçarşılı, 1997, 175, dipnot. 8.

⁶ Rivayete göre Sultan II. Murad, Kosova savaşına niyetlenip bütün hazırlıklarını tamamladığında, Anadolu'da güvenilir beş bahadır er beyini bırakmıştır. Bunlardan birincisi Işıkli, Sandıklı ve Kütahya vilayetinin emiri Timurtaş Paşa; ikincisi Engürü (Ankara) sancağını yiyen Firuz Bey; üçüncüsü Sivrihisar'a ve Sakarya kenarına hakim olan Timurtaş Subaşı; dördüncüsü Eğridir subaşı Kutlu Bey ve beşincisi de Akşehir subaşı Hoca Bey'dir. Bkz. Mehmed Neşri, I, 1983, 120. Aynı bilgiler için bkz. Uzunçarşılı, 1997, 175, dipnot 7.

kuşatmasının yapılmasında da etkili olan Kara Timurtaş Paşa, bir süre sonra emekliye ayrılarak Bursa'ya yerleşmiş ve H. 806/M. 1404'te ölmüştür. Bursa'da kendi adına yaptırdığı caminin haziresine defnedilmiş olan Kara Timurtaş Paşa'nın mezar taşında "melik'ül umera" ibaresi yer alması⁷, Paşa'nın son görevinin beylerbeyilik olduğu bilgisini kuvvetlendirmektedir.

Osmanlı tarihinde görülen ikinci Timurtaş Paşa ise, yukarıda da belirttiğimiz gibi "sarı" lakaplı olup, II. Murad zamanında Kütahya, Sandıklı ve Işıklı bölgesinin emirliğini yapmıştır. Yıldırım Bayezid devrinde, M. 1392 veya M. 1393'te Anadolu'da, merkezi Ankara olan bir beylerbeyilik ihdas edilerek Sarı Timurtaş Paşa'ya verilmiştir. Çankırı'nın Candaroğulları'ndan alınıp Osmanlı topraklarına katılmasını sağlayan Sarı Timurtaş Paşa, Niğbolu savaşına da katılmış; Divriği, Darendе, Malatya, Besni ve Kemah'ın alınmasında yararlı işler görmüştür. Anakara'da bulunduğu sırada Karamanoğlu Alaüddin Bey'in kuvvetlerince baskınla alınıp, Konya'ya götürülen Sarı Timurtaş Paşa, Yıldırım Bayezid'in Karamanoğulları'na yönelik sefer hazırlığında olduğu haberi üzerine serbest bırakılmıştır⁸. Ankara savaşında Timur'a esir düşen ve M. 1402'de serbest bırakılan Sarı Timurtaş Paşa, Osmanlı şehzadeleri arasında başlayan saltanat mücadelesinde İsa Çelebi tarafını tutmuş ve Ulubad'daki ilk savaşta Çelebi Mehmed'e karşı İsa Çelebi'nin yanında yer almıştır. İsa Çelebi'nin kuvvetlerinin yenilmesi üzerine kaçarken yakalanmış ve Çelebi Mehmed tarafından H. 805/M. 1403 tarihinde öldürülmüştür⁹. Sarı Timurtaş Paşa'nın mezarı, Kara Timurtaş Paşa gibi, Bursa'da Çakır Hamamı civarındadır¹⁰.

Bazı kaynak ve yayınlarda, "Baba" lakaplı bir başka Timurtaş Paşa'nın da varlığından söz edilir¹¹. Baba Timurtaş Paşa, II. Murad zamanında yaşamış ve H. 845/M. 1441 tarihinde vefat ederek, Edirne'deki mescidinin haziresine gömülmüştür¹². Edirne'de vakıflar kuran ve bu nedenle inceleme konumuzu oluşturan Edirne- Karaağaç'taki Timurtaş Camisi'nin banisi Subaşı Timurtaş ile çok karıştırılan Baba Timurtaş Paşa hakkında daha fazla bilgi vermekte yarar vardır. H. 820/M. 1417, H. 862/M. 1457, H. 872/M. 1467 tarihli vakfiyeleri de bulunan Baba Timurtaş Paşa'nın bu vakfiyelerinden birincisi Edir-

⁷ Uzunçarşılı, 1997, 176. Kara Timurtaş Paşa'nın Bursa'daki eserleri (cami, hamam, türbe, imaret vd.) için bkz. Anonim, 1983, 44-50, 356- 359.

⁸ Uzunçarşılı, 1997, 176- 177.

⁹ Uzunçarşılı, 1997, 177.

¹⁰ Anonim, 1983, 259; Uzunçarşılı, 1997, 178.

¹¹ Gökbilgin, 1952, 201, Vakfiyeler, 245; Rifat Osman, 1999, 104

¹² Gökbilgin, 1952, 201.

ne'deki mescit¹³ ve zaviyesi için, ikincisi cüz okuması ve vakıf kulları için, üçüncüsü de evladlık vakfı olarak gösterilmiştir¹⁴.

Osmanlı tarihinde, üç Timurtaş Paşa'dan başka, bir dördüncü Timurtaş Paşa daha vardır. Sivrihisar, Sakarya bölgesinin muhafızı olan ve Subaşı olarak tanınan Muinüddin Timurtaş Paşa, Vezir-i a'zam Çandarlızade Ali Paşa'nın kölesi olup, emir-i kebir unvanıyla görev yapmıştır. Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Paşa'nın tespit edilen H. 810/M. 1407 ve H. 820/M. 1417 tarihli iki vakfiyesinden¹⁵ Tekirdağ- Hayrabolu'da kurulmuş olan vakfına¹⁶ ait kayıta; "min ümera-i vel ekabir Timurtaş Bey bin Abdullah atık ul merhum ül mağfur Ali Paşa" ifadesi yer almaktadır. Buradan Timurtaş Paşa'nın, Ali Paşa'nın kölesi olduğu anlaşılmaktadır. Edirne'de olan ikinci vakfına ait kayıta ise; "emir-i kebir Muinüddin Timurtaş bin Abdullah" şeklinde bir ibare bulunmakta ve dolayısıyla, büyük emirlerden olduğu ortaya çıkmaktadır¹⁷. Gerek vakfiyedeki kayıtlar ve gerekse diğer belge ve bilgiler, Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Paşa'nın, incelediğimiz caminin banisi olduğunu göstermektedir.

III. Timurtaş Paşa Camisi

Timurtaş Paşa Camisi¹⁸, Edirne'ye bağlı Karaağaç Mahallesi'nin güneybatısında, Timurtaş (Demirtaş)¹⁹ Çiftliği (Köyü)'nde yer almaktadır. Günümüzde terk edilmiş ve yerleşim alanı dışında, tarlalar ortasında kalmış olan eser, harap durumdadır (Res. 1).

Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Paşa, H. 820/M. 1417 tarihli vakfiyesinden²⁰ anlaşıldığına göre, sonradan camisi ile birlikte Timurtaş Köyü adıyla

¹³ Günümüzde mevcut olmayan mescit; Baba Timurtaş Mahallesi'nde, Timurtaş Mescidi Sokağı No: 1'de, Üç Şerefeli Cami'nin yakınında (muhtemelen kuzeydoğusunda) bulunuyordu. Üzeri ahşap tavanla örtülü ve minaresiz olan mescit, 1911 yılında yıktırılmıştır. Bkz. Rifat Osman, 1999, 104. Ahmed Badi Efendi, mescidin minareli olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Ahmet Badi, 2000, 78.

¹⁴ Vakfiyenin matbu harflerle basılmış Arapça metni için bkz. Gökbilgin, 1952, 202- 203, dipnot 92.

¹⁵ Subaşı Timurtaş Paşa'nın vakıfları hakkında ilgili yerlerde ayrıntılı bilgi verilecektir.

¹⁶ Subaşı Timurtaş Paşa'nın Tekirdağ- Hayrabolu'daki vakıf eserleri için bkz. Serez, 1993, 146.

¹⁷ Uzunçarşılı, 1986, 48, 101; Uzunçarşılı, 1997, 178, dipnot. 14.

¹⁸ Halk arasında gerek cami ve gerekse caminin içinde bulunduğu çiftlik Demirtaş şeklinde telaffuz edilmektedir.

¹⁹ Köyün adı Timurtaş iken, halk arasında zamanla Demirtaş şeklinde telaffuz edilmeye başlanmıştır.

²⁰ VGM arşivinde defter no: 1767'de kayıtlı ve tercümesi VGMA, defter no: 585, s. 11'de bulunan vakfiyenin aslının nerede olduğu bilinmemektedir. Bkz. Gökbilgin, 1952, 200- 201, Vakfiyeler, 245- 246.

tanınan, Edirne'nin İbn-i Gürgen mezarını, kendisi yaşadığı sürece mütevellî olmak üzere evladlık vakfı yapmıştır. Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Paşa'nın vakfını daha sonra hayır vakfına dönüştürdüğü ve çevredeki başka köyleri de dahil ederek elde edilen geliri, Edirne'deki Hızır Baba Zaviyesi²¹ ile Timurtaş Paşa Camisi'ne²² tahsis ettiği anlaşılmaktadır. Vakıf kaydının şahitleri arasında Mevlana Carullah bin Hoca Kemaleddin, Şeyh Mehmed bin Cemaleddin, İbrahim bin Halil²³, Ali Bey Çelebi bin merhum Timurtaş Paşa, Uydu(?) Ali Bey bin Hacı Evrenos Bey gibi önemli şahsiyetlerin bulunması, Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Paşa'nın oldukça önemli bir kişi olduğunu göstermektedir. Vakfiye, kazasker unvanlı Cemal bin Sankorsa (Songurca)(?) tarafından tescil ve tasdik edilmiştir²⁴.

²¹ Edirne'de Hızır Baba adıyla bilinen bir zaviyeye hiçbir kaynak ve yayında rastlamıyoruz. Vakfiyede adı geçen Edirne'deki Hızır Baba Zaviyesi, büyük bir ihtimalle bazı kaynaklarda Hızır Baba Zaviyesi şeklinde geçen ve günümüzde Yıldırım Mahallesi'nde, Hıdırlık Tepesi olarak da bilinen yerde bulunuyordu. Beşir Çelebi burasının kutsal bir yer olduğunu; Abdurrahman Hibri, Şah Melek Bıy'ın burada bir zaviye yaptırdığını, daha sonra Kanuni Sultan Süleyman döneminde vezirlik de yapmış olan maktul İbrahim Paşa'nın H. 942/M. 1535'te zaviyeyi yeniden yaptırdığını yazmaktadır. Bkz. Hibri, 1999, 39; Badi, 2000, 104. Ancak, kaynak ve yayınlarda geçen Hızır Baba Zaviyesi'nin, Subaşı Timurtaş Bey ile ilgisinin olup- olmadığı ve eğer var ise, nasıl ve ne şekilde olduğu konusunda şimdilik herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Günümüzde Hıdırlık Tepesi olarak bilinen yerde, bir mezar kalıntısı da bulunmaktadır.

²² Edirne'de incelemekte olduğumuz Timurtaş Köyü'ndekinden başka, Timurtaş (Demirtaş) ismiyle bilinen üç adet mecit bulunmaktadır. Hiçbirisi günümüze ulaşmayan bu mescitler; Hadım Timurtaş, Yaya Timurtaş ve Baba Timurtaş ismiyle kayıtlara geçmiştir. Bu Timurtaşlar'dan sadece Baba Timurtaş hakkında bilgi bulunabilmiş ve yukarıda verilmiştir. Diğer iki (Hadım ve Yaya) Timurtaşlar ile ilgili herhangi bir bilgi elde edilemediği için, yukarıda tanıtuğumuz Timurtaş Paşalar arasında değerlendirilmemiştir. Hadım Timurtaş tarafından yaptırılmış olan Hadım Timurtaş Mescidi; aynı adlı mahallenin Orta sokağında, no:2'de bulunuyordu. Bkz. Badi, 2000, 78. Mimar Vasfi Egelî'nin Edirne'deki tarihi eserler hakkında hazırlamış olduğu raporda mescidin; tamiri mümkün olmayacak derecede harap olduğu ve enkazının mahallinde mevcut haliyle, ayakta satulmasına yönelik ifadeler yer almaktadır. 12 Kasım 1928 tarih ve 852 sayılı kararla eserin satulmasına karar verilmiş ve 2 Ocak 1928 tarih ve 868 sayılı kararla da 420 lira bedel karşılığında Hacı Bedreddin Mahallesi'nden İlyazar oğlu Ruben Levi'ye satılmıştır. Bkz. Meriç, 1963, 447, 469, 487. Yaya Timurtaş (Demirtaş Demirdes) Mescidi ise, Baba Timurtaş Mahallesi'nde, Karanfiloğlu Caddesi, Arpa Kervan Sokağı'nda bulunuyordu. Bkz. Badi, 2000, 78. Üçüncü derece eserler arasında gösterilen ve 27 Mart 1939 tarihinde satulmasına karar verilen eser, 25 Ekim 1939 tarih ve 35 sayılı kararla 300 lira karşılığında Ağa mahallesinden Ali oğlu Keresteci Mehmed'e satılmıştır. Bkz. Meriç, 1963, 475, 488, 516. Yukarıda hakkında ayrıntılı bilgiler verilen Baba Timurtaş'ın Edirne'deki mescidi, aynı isimli mahallede, Üç Şerefeli Cami yakınında, Timurtaş Mescidi Sokağı, no. 1'de bulunuyordu. Ahşap çatılı olduğu bilinen yapı, 1942 yılında yıktırılmıştır. Bkz. Badi, 2000, 78; Meriç, 1963, 465.

²³ İbrahim, Çandarlızade Halil Hayreddin Paşa'nın oğlu olup; Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Bey, kardeşlerinden Ali Paşa'nın kölesidir. Bkz. Uzunçarşılı, 1986, 48.

²⁴ Gökbilgin, 1952, Vakfiyeler, 245- 246.

Eser günümüze; minaresinin, üst örtüsünün, kapı ve pencerelerinin büyük bir kısmı yıkılmış olarak, harap bir vaziyette ulaşmıştır.

Kare planlı, üzeri Türk üçgenleriyle geçilen ve sekizgen kasnağa oturan tek kubbeyle örtülü harim ile bunun kuzeybatı köşesinde yer alan minare-siyle yapı, anıtsal bir görünümündedir (Şekil 1- 2).

İnşa malzemesi olarak kaba yonu ve moloz taş ile tuğla kullanılmıştır. Beden duvarlarında, bir sıra taş ve iki sıra tuğlanın alternatif olarak örülme-siyle almalı duvar tekniği uygulanmıştır. Kubbede, kemerlerde, mihrapta ve kubbe geçişlerde ise tamamıyla tuğla malzeme kullanılmıştır.

Caminin doğu cephesinde, altı ve üstü olmak üzere ikişerden dört ve kubbe kasnağının bu cepheye rastlayan yüzünde bir olmak üzere toplam beş pencere açıklığı vardır. Aynı hizadaki pencerelerden alttakiler, üst sıradaki-lere göre daha büyüktür. Düşey dikdörtgen formlu pencerelerin sivri kemer-leri tuğladandır. Kasnak yüzündeki pencere, cephedeki pencerelerin tam ortasına gelecek biçimde yerleştirilmiştir. Üst sıra pencerelerinin sivri kemer-leri, tuğlayla yapılmış yüzeyel bir niş içerisine alınarak vurgulanmıştır (Res. 2).

Yapının güney cephesi, gerek malzeme- teknik ve gerekse pencere dü-zeni bakımından doğu cephe ile bütünüyle aynıdır (Res. 3).

Minarenin de bulunduğu batı cephenin düzeni, minareye mahfil sevi-yesinden girişi sağlayan düz lentolu ve düşey dikdörtgen formlu kapı dışında, diğer iki (doğu ve güney) cepheden farklı değildir. Duvar örgüsünde kulla-nılan malzeme, uygulanan teknik ile pencerelerin sayıları, dizilişleri ve form-ları hemen hemen aynıdır. Bu cephe sadece, kuzey ucundaki minaresi ve minare kaidesinin üst seviyelerindeki mahfil girişi ile diğerlerinden farklı bir görünüm sunmaktadır (Res. 4- 5).

Camiye giriş kapısının da bulunduğu kuzey cephede, girişin iki yanında birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Diğer cephelerde olduğu gibi, bu cephenin üst seviyeleri ile kasnakta, pencere açıklığına rastlanmaz. Kuzey cephedeki iki pencere, diğer cephelerdeki alt seviye pencereleriyle form, konum ve malzeme bakımından benzerlik gösterir (Res. 6). Yapı cephesin-den hafif taşınıtlı olan taç kapı, sağır alınlıklı ve tuğlayla yapılmış sivri ke-merlidir. Taç kapı ortasındaki dıştan sepet kulpu, içten sivri kemerli kapı açıklığından harime girildiğinde, güney duvarı ortasında mihrap yer almak-tadır.

Kare planlı ve zemin döşemesi tahrip olmuş harim, oldukça yüksek ve üç pencereyle hareketlendirilmiş sekizgen kasnağa oturan bir kubbe ile örtüldür. Türk üçgenleriyle geçilen tuğla kubbenin yarısından fazlası yıkılmış²⁵, mevcut kısımlarında ise yer yer çatlaklar bulunmaktadır (Res. 7- 8). Harimin iç duvar yüzeylerini kaplayan sıvanın büyük bir bölümü de dökülmüştür. Sağlam durumdaki sıvalar üzerindeki izlerden, iç duvar ve kubbe yüzeyinde, renkli boyalarla yapılmış süslemeler bulunduğu anlaşılmaktadır. Doğu ve batı cephede alt ve üst, kuzey cephede ise sadece üst seviyelerde olmak üzere dikdörtgen kesitli dolap nişleri bulunmaktadır. Ayrıca orijinalde, harimin kuzey kanadında ahşap kuruluşlu bir mahfil olduğu mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Harimin batı duvarının kuzey köşesinde, minareye girişi sağlayan basık kemerli kapı açıklığı vardır. Bu kapının üzerinde, mahfil seviyesinde, minareye girişi sağlayan ikinci bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Minber, mahfil ile kapı ve pencere söveleri belirleyemediğimiz bir tarihte yok olmuştur (Res. 9- 11).

Harimin güney duvarı ortasında, dikdörtgen kesitli ve yüzeyden hafif taşınıtlı mihrap nişi yer almaktadır. Tuğla malzemeye yapılmış mihrap, dört sıra mukarnaslı kavsaraya sahiptir. Bütünüyle sıvalı olduğu anlaşılan mihrabın alt seviyelerdeki sıvası dökülmüştür. Sıvalı yüzeylerde, değişik renkli boyalarla yapılmış süslemeler görülmektedir (Res. 12).

Caminin kuzeybatı köşesine dıştan bitişik olan minarenin sadece kaidesinin çok az bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Eserin 1962 yılındaki durumunu gösteren fotoğraflarda²⁶ minarenin, kaidesine kadar sağlam olduğu anlaşılmaktadır. Kare planlı kaideye sahip minarenin, büyük bir olasılıkla, tuğla malzeme ile örülmüş silindirik bir gövdeye ve tek şerefeye sahip olduğu, benzer örneklerden hareketle söylenebilir. Merdiven basamakları tuğla olan minareye içeriden, harimin kuzeybatı köşesindeki, alt (zemin) ve üst (mahfil) seviyelerdeki iki kapı ile girilmektedir (Res. 13).

Yapının kuzey cephesinde, son cemaat yeri olduğunu ispatlayacak herhangi bir iz mevcut değildir. Edirne ve çevresindeki camilerde yaygın olan,

²⁵ Caminin 1962 yılına ait fotoğraflarında kubbesinin tamamıyla sağlam olduğu görülmektedir. Bkz. Meriç, 1963, 534.

²⁶ Subaşı Timurtaş Paşa Camisi'nin 1962 yılında çekilmiş, yapının bau ve kuzeyden genel görünüşünü sunan iki fotoğraf için bkz. Meriç, 1963, 534. Ayrıca, eserin 1970'li yıllardaki durumunu (güney, batı ve kuzey cepheleri) gösteren ve hemen hemen günümüzdeki halini yansıtan iki fotoğraf için bkz. Ayverdi, 1972, s. 161, fot. 262- 263.

kuzey cepheye bitişik ahşap bir sundurma uygulamasını da burada göremiyoruz.

Süsleme bakımından çok zengin olmadığı anlaşılan eserin, iç duvar ve kubbe yüzeylerinin sıvaları üzerinde, yer yer renkli boyalarla yapılmış bitkisel karakterli ve yazıdan oluşan süsleme kompozisyonları görülür. Mihrapta ve kubbe eteğindeki silme ile iç duvar yüzeylerinin üst sıra pencere seviyelerinde görülen süslemelerin yapımında mavi, kırmızı ve kahverengi tonlarda boyalar kullanılmıştır. Alt seviyelerindeki sıvası dökülmüş olan mihrabın bütün yüzeyi ile alınlığında, geç dönem özellikleri gösteren bitkisel karakterli süslemeler vardır. Ancak, boyaların büyük ölçüde renk kaybına uğraması nedeniyle süsleme kompozisyonunun niteliğini belirlemek mümkün olmamaktadır. Ayrıca, mihrabın kavsarası dört sıra mukarnasla dolgulanmıştır. Doğu ve batı iç cephe yüzeylerinin ikinci sıra pencerelerinin arasında, yatay dikdörtgen çerçeveler içerisinde, Arap harfleriyle yazılmış fakat, ne olduğu tam olarak anlaşılamayan dinsel içerikli olduğu muhtemel yazı levhaları vardır (Res. 14). Mevcut sıvalar ile kubbeden döküldüğü anlaşılan sıva kalıntıları, kubbe iç yüzeyinin de, bitkisel karakterli ve geç dönem özellikleri yansıtan süslemelere sahip olduğunu göstermektedir. Kuzey cephedeki giriş açıklığının harım tarafındaki sivri kemeri, iki renkli taş örgüsünü hatırlatmasına, kırmızı renk boyalıdır.

İnşa ve onarımlarına ait bir kitabesi bulunmayan caminin banisi Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Paşa'nın, H. 820/M. 1417 tarihli bir vakfiyesinin bulunduğunu yukarıda belirtmiştik²⁷. Vakfiyede Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Paşa'dan, "Emir- kebir Muinüddin Timurtaş bin Abdullah" şeklinde bahsedilmesi²⁸, kendisinin hem bir köle ve hem de büyük emirlerden olduğuna işaret eder. Yine vakfiyeden, Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Paşa'nın Edirne

²⁷ Vakfiyenin aslı mevcut olmayıp, tercüme edilmiş sureti Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunmaktadır. M. T. Gökbilgin tarafından vakfiyenin Türkçe özetini ile suretinin fotokopisi yayımlanmıştır. Vakfiyenin kaydı VGM arşivinde, defter no: 585, s. 7, 11'de kayıtlı olup, tercümesi aynı arşivde, defter no: 1767'de bulunmaktadır. Bkz. Gökbilgin, 1952, 201, Vakfiyeler, 245- 246. M. T. Gökbilgin, Edirne'nin Üsküdar nahiyesine bağlı Timurtaş Bey (Sarı Yakub), Etmekçi, Karun (Timurtaş) köylerini Timurtaş Bey'in vakfı olarak göstermektedir. Bu köylere ait H. 890/M. 1485 tarihli kayıttan, bunların II. Mehmed zamanında bozulurken umara verildiğini fakat, II. Bayezid tarafından vakfın muteber tutulduğu ileri sürmektedir. II. Selim devrinde ise, bu köylerden Karun (Timurtaş) Köyü'nün tahrir kaydında, Hristiyan reayanın haraçlarının bir kısmını, havass-ı humayuna, bir kısmını da Yıldırım İmareti'ne verdiklerini yazmaktadır. Bkz. Gökbilgin, 1952, 200- 202. Ancak burada M. T. Gökbilgin, Baba Timurtaş ile konumuzu oluşturan Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Paşa'yı karıştırdığı ortaya çıkmaktadır.

²⁸ Bkz. Gökbilgin, 1952, Vakfiyeler, 245- 246; Uzunçarşılı, 1986, 48; Uzunçarşılı, 1997, 178.

yakınlarındaki, sonradan cami ile birlikte Timurtaş Köyü adıyla bilinen İbn-i Gürgen mezarını, evladiyelik olarak vakfettiği anlaşılmaktadır. Buranın geliri daha sonra, Edirne'deki Hızır Baba Zaviyesi²⁹ ile Timurtaş Bey Mescidi (Camisi)ne tahsis edilmiştir. Vakfiyenin sonlarında, şahitler arasında, Çandarlızade ailesinden İbrahim bin Halil ile bir çok önemli şahsiyet vardır. Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Paşa bin Abdullah, aynı zamanda, şahitler arasında görülen Çandarlızade İbrahim'in kardeşi Ali Paşa'nın kölesidir³⁰. Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Paşa'nın M. 1428'den sonra öldüğü kabul edilmektedir³¹.

Vakfiyedeki bilgiler ve Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Paşa'nın yaşadığı dönem dikkate alındığında, caminin büyük bir olasılıkla XV. yy.ın ilk çeyreğinde inşa edilmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Ancak, eserin inşa kitabesi ve yazılı belge bulunamaması, kesin bir tarih vermemizi zorlaştırmaktadır.

Abdurrahman Hıbrî tarafından M. 1636'da yazımı tamamlanan "Enisü'l-Müsamirin" adlı eserde, incelemekte olduğumuz Timurtaş Camisi'nin yapımı ve onarımıyla ilgili bazı bilgiler yer almaktadır. Burada yer alan bilgilere göre cami; Edirneli iken Kahire'de zengin malvarlığı bırakarak ölen Sefer Çelebi adlı kişi tarafından Edirne'nin yakınındaki, şehrin ünlü mesire yerlerinden ve Müslüman köylerinden Timurtaş (Demirtaş)'da, H. 1000/M. 1591 başlarında yaptırılmıştır. Hıbrî ayrıca, Sefer Çelebi'nin, caminin yapılması için Edirne bostancıbaşı Süleyman Ağa'ya birkaç bin flori gönderip, "Benim için Edirne'de bir cami yaptırın" diye ricada bulunduğunu da ifade etmektedir. Süleyman Ağa da, adı geçen yeri uygun bularak, Sefer Çelebi adına, tek kubbeli ve minareli bir cami yaptırmıştır³². Aynı bilgileri Hıbrî'ye dayanarak tekrarlayan Ahmed Badi Efendi (1839- 1907) ise Riyaz-ı Belde-i Edirne adlı eserinde; caminin vakfı olmadığı için zamanla yıkılmaya yüz tuttuğunu, vilayetten yapılan teklif üzerine padişah emri çıkarılarak devletçe onarıldığını ve 22 Eylül 1895 Cuma günü açılış töreni yapıldığını bildirir³³. R. M. Meriç, Edirne Vakıflar Bölge Müdürlüğü Emval-i gayr-i menkule defterindeki kayıtlara dayanarak, 1962 yılı sonlarında hazırladığı Edirne'deki eski eserleri hakkındaki çalışmasında, Karaağaç'taki Timurtaş Camisi'nin ikinci

²⁹ Edirne'deki Hızır (Hıdır) (?) Baba Zaviyesi hakkında yukarıda ayrıntılı bilgi verilmiştir.

³⁰ Bkz. Gökbilgin, 1952, Vakfiyeler, 245- 246; Uzunçarşılı, 1986, 48; Uzunçarşılı, 1997, 178.

³¹ Uzunçarşılı, 1997, 178.

³² Hıbrî, 1999, 30- 31.

³³ Badi, 2000, 268. R. Kazancıgil, Ahmed Badi Efendi'nin verdiği bilgileri özetle yeniden yayımlamıştır. Bkz. Kazancıgil, 1999, 127.

derecede kıymete haiz eserlerden olduğunu ve H. 1000/M. 1591'de Sefer Çelebi tarafından yaptırıldığını herhangi bir kaynak göstermeden ileri sürmektedir³⁴. Yukarıda belirtilen kaynaklarda verilen bilgiler, Edirne- Karaağaç'taki Timurtaş Camisi'nin banisi ve yapım tarihi konusunda, Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Paşa'nın vakfiyesindeki kayıtlarla uyumsuzluk göstermektedir. Onarımla ilgili bilgilerin ise doğru olabileceğini, eserde mevcut geç dönem duvar süslemelerine dayanarak kabul edebiliriz. Bu arada, M. T. Gökbilgin H. 890/M. 1485 tarihli tapu kaydına dayanarak, Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Paşa'nın Sarı Yakub, Etmekçi ve Karun (Timurtaş) köylerine ait vakfının II. Mehmed zamanında bozularak umara verildiğini, II. Bayezid devrinde vakfın muteber olduğunu ve II. Selim döneminde ise üç köyden Karun (Timurtaş) hariç diğerlerinde yaşayan Hristiyanların haraçlarını havass-ı hümayun ile Yıldırım imaretine verdiklerini ileri sürmektedir³⁵. Bu bilgilere dayanarak da Hıbrî'nin, Cami'nin harap duruma düşmesine, vakıfsız kalmasının neden olduğu şeklindeki ifadesinin doğru olduğu düşünülebilir. Ancak, eserin banisinin Sefer Çelebi ve inşa tarihinin de H. 1000/M. 1591 olduğu şeklindeki bilgilerin doğru olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü, hem banî Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Paşa'nın yaşadığı tarihler ve hem de mevcut vakfiye bu konuda şüphe bırakmamaktadır.

IV. Değerlendirme:

Kare planlı ve üzeri tek kubbeye örtülü cami şeması, Edirne ve çevresinde oldukça yaygındır³⁶. Mevcut haliyle Timurtaş Paşa Camisi, Türk Mimarisi'nde çok fazla tercih edilen bir plan tipine sahiptir. Ayrıca, yapımında kullanılan malzeme ve teknik bakımından da, hem Edirne'deki ve hem de diğer kentlerdeki Erken Osmanlı camileriyle benzerlik göstermektedir. İncelediğimiz Timurtaş Paşa Camisi'ne plan bakımından Edirne'deki eserlerden; Arif Ağa Camisi (XV. yy. ilk yarısı)³⁷, Uzunköprü- Kırkkavak Köyü Turhan Bey Camisi (M. 1454)³⁸, Sarıca Paşa Camisi (M. 1458- 59)³⁹, Kuşçu Doğan

³⁴ Meriç, 1963, 490, 515. R. M. Meriç'in adı geçen çalışmasında, inceleme konumuz olan yapıya ait iki fotoğrafa da yer verilmiştir. Bkz. Meriç, 1963, 534.

³⁵ Bkz. Gökbilgin, 1952, 200- 202.

³⁶ Edirne kent merkezindeki tek kubbeli cami ve mescitler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bayrakal, 2001.

³⁷ Bayrakal, 2001, 37- 40, fot. No: 24- 26.

³⁸ Edirne- Uzunköprü Kırkkavak Köyü'ndeki Turhan Bey Külliyesi hakkında hazırlamış olduğumuz ve Hacettepe Üniversitesi'nde Nisan 2003'te Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı anısına düzenlenen, Sanatta Asya- Anadolu İlişkileri Sempozyumu'nda sunulmuş bildiri baskı aşamasındadır. bkz. Özer, 2003, 1- 14, şekil 1- 2, fot. 1- 8.

³⁹ Aslanapa, 1949, 114; Ayverdi, 1972, 416- 417; Bayrakal, 2001, 51- 56.

Camisi (M. 1462)⁴⁰ ve Gazi Hoca Camisi (XV. yy. ikinci yarısı- M. 1520)⁴¹ benzerlik göstermektedir. Ayrıca; Kırklareli Hızır Bey Camisi (M. 1383- 84)⁴², Üsküp Hüseyin Şah Camisi (M. 1553- 54)⁴³, Kütahya Pekmezpazarı (Hacı Ahmet, Analıcı) Mescidi (M. 1369)⁴⁴, Kütahya Süleyman Bey (Servi, Çatalçeşme) Mescidi (M. 1381- 82)⁴⁵ ve Kütahya Şengül (Celal Efendi) Camisi (XVI. yy. ilk çeyreği)⁴⁶ plan bakımından, incelediğim eserle benzerlik arz etmektedir.

Erken Osmanlı Mimarisi'nde yapım malzemesi olarak genellikle taş ve tuğlanın almalı tekniğe tercih edildiği bilinmektedir. Ele aldığımız Timurtaş Paşa Camisi'nde de, kaba yonu taş ve tuğla bir arada, almalı tekniğe (bir sıra taş- iki sıra tuğla şeklinde) uygulanmıştır. Bu tarzda duvar örgüsüne, Edirne, Bursa, İznik ve Amasya gibi kentlerdeki değişik fonksiyonlu (cami, mescit, medrese, hamam, han gibi) yapılarda yoğun bir şekilde rastlamaktayız. Bir dönem özelliği olarak karşımıza çıkan bu uygulama, Bizans Mimarisi'nde de tercih edilen başlıca duvar örgü tekniği olmuştur. İnşa malzemesi ve duvar örgü tekniği bakımından benzer örnekler arasında; İznik Yakup Çelebi Camisi (M. 1362- 89)⁴⁷, Bursa İbrahim Paşa Camisi (M. 1420- 21)⁴⁸, Bursa İbn-i Bezzaz Camisi (M. 1423)⁴⁹, Edirne Şahmelek Paşa Camisi (M. 1428)⁵⁰, Edirne Mezit Bey Camisi (M. 1441)⁵¹, Bursa Kanberler (Sitti Hatun) Camisi (M. 1459)⁵², Bursa- Karacabey, Karacabey Camisi (M. 1456)⁵³, İstanbul Rum Mehmed Paşa Camisi (M. 1471)⁵⁴, Bursa Ahmed Dai Camisi (M. 1471)⁵⁵, Bursa Tuzpazarı Camisi (XV. yy.)⁵⁶, Bursa İnegöl, İshak Paşa Camisi

⁴⁰ Aslanapa, 1949, 119; Ayverdi, 1972, 402- 404; Bayrakal, 2001, 41- 45.

⁴¹ Bayrakal, 2001, 102- 105.

⁴² Tuncel, 1974, 23- 25, plan 3.

⁴³ Özer, 2004, 89- 93, şekil 13- 14.

⁴⁴ Altun, 1981- 1982, 224- 226, plan 8.

⁴⁵ Altun, 1981- 1982, 229- 230, plan 10.

⁴⁶ Altun, 1981- 1982, 254- 256, plan 15.

⁴⁷ Batur, 1970, 148.

⁴⁸ Batur, 1970, 151- 152.

⁴⁹ Batur, 1970, 152- 153.

⁵⁰ Batur, 1970, 155.

⁵¹ Batur, 1970, 156- 157.

⁵² Batur, 1970, 160- 161.

⁵³ Batur, 1970, 161- 162.

⁵⁴ Batur, 1970, 163.

⁵⁵ Batur, 1970, 163.

⁵⁶ Batur, 1970, 164- 165.

(M. 1482)⁵⁷, Edirne Kadı Bedreddin Camisi (M. 1530)⁵⁸ ve İstanbul Hadım İbrahim Paşa Camisi (M. 1551)⁵⁹ belirtilebilir. Ayrıca, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Anadolu ve Balkanlar'da özellikle erken Osmanlı döneminde inşa edilmiş değişik fonksiyonlu pek çok yapıda almasıık duvar tekniğini görebiliyoruz⁶⁰.

Timurtaş Paşa Camisi, harimin batı duvarının kuzey köşesinde yer alan minaresiyle de, başta Edirne olmak üzere bir çok Osmanlı kentindeki cami ile benzerlik gösterir. Örneğin Edirne'deki; Uzunköprü- Kırkkavak Köyü Turhan Bey (M. 1454)⁶¹, Selçuk Hatun (M. 1455- 1456)⁶², Sarıca Paşa (M. 1458- 59)⁶³, Kuşcu Doğan (M. 1462)⁶⁴, Ayşe Kadın (M. 1468)⁶⁵, Taşlık (M. 1473)⁶⁶, Sittü Sultan (M. 1484)⁶⁷, Kadı Bedreddin (M. 1529- 30)⁶⁸, Süle Çelebi (M. 1559)⁶⁹, Şeyh Çelebi (XVI. yy. ortaları)⁷⁰ ve Defterdar Mustafa Paşa (M. 1534- 35, M. 1590)⁷¹ camilerinin minareleri, harimin batı cephesinin kuzey ucunda yer almaktadır.

Timurtaş Paşa Camisi, plan, mimari, malzeme- teknik bakımlarından benzerlik gösterdiği bir çok örnekte olduğu gibi, kuzey cephesi ortasında yer alan tek bir girişe sahiptir.

Timurtaş Paşa Camisi'nin harimini örten kubbeye geçişleri sağlayan Türk üçgenleri, Türk Mimarisi'nde değişik biçimlerde yaygın olarak uygulanmıştır. Kütahya Hıdırlık Mescidi (M. 1243- 44)⁷², Bursa Alaeddin Camisi (M. 1331)⁷³, Kütahya Pekmezpazarı (Hacı Ahmet, Analıcı) Mescidi (M.

⁵⁷ Batur, 1970, 167- 168.

⁵⁸ Batur, 1970, 170- 171.

⁵⁹ Batur, 1970, 171.

⁶⁰ Osmanlı Mimarisi'nde almasıık duvar tekniğinin uygulanma biçimleri ve örnekler hakkında geniş bilgi için bkz. Batur, 1970, 135- 210.

⁶¹ Bkz. Bayrakal, 2001.

⁶² Aslanapa, 1949, 118; Ayverdi, 1973, 216- 217; Bayrakal, 2001, 46- 50.

⁶³ Aslanapa, 1949, 114; Ayverdi, 1972, 416- 417; Bayrakal, 2001, 51- 56.

⁶⁴ Aslanapa, 1949, 119; Ayverdi, 1972, 402- 404; Bayrakal, 2001, 41- 45.

⁶⁵ Aslanapa, 1949, 106; Ayverdi, 1973, 200- 204; Bayrakal, 2001, 61- 66.

⁶⁶ Ayverdi, 1973, 222- 223; Bayrakal, 2001, 67- 71.

⁶⁷ Aslanapa, 1949, 109; Ayverdi, 1973, 218- 221; Bayrakal, 2001, 77- 82.

⁶⁸ Aslanapa, 1949, 111; Bayrakal, 2001, 112- 15.

⁶⁹ Aslanapa, 1949, 117; Bayrakal, 2001, 112- 25.

⁷⁰ Aslanapa, 1949, 120; Bayrakal, 2001, 131- 34.

⁷¹ Aslanapa, 1949, 116; Bayrakal, 2001, 135- 39.

⁷² Altun, 1981- 1982, 220- 223, plan 7.

⁷³ Kuran, 1968, s. 32; Goodwin, 1971, s. 18, plan 4.

1369)⁷⁴, Kütahya Süleyman Bey (Servi, Çatalçeşme) Mescidi (M. 1381- 82)⁷⁵, Kırklareli Hızır Bey Camisi (M. 1383- 84)⁷⁶, Edirne Selçuk Hatun Camisi (M. 1455- 1456)⁷⁷, İstanbul Firuz ağa camisi (M. 1491) ve Kütahya Kurşunlu Cami (XVI. yy.)⁷⁸'nin harimlerini örten kubbelere geçişi sağlayan Türk üçgenleri, ele aldığımız Timurtaş Paşa Camisi'nin geçiş elemanlarıyla benzerlik gösteren çok sayıdaki örnekten birkaçıdır.

Eserin iç duvar ve kubbe yüzeylerinde bulunan, sıva üzerine değişik renkli boyalarla yapılmış bitki ve yazıdan oluşan süsleme kompozisyonları, XIX. yy. sonlarındaki onarımlar sırasında yapılmış olmalıdır. Çünkü süslemeler, gerek renk ve gerekse kompozisyon ve motif repertuarı bakımından, tamir edildiği dönemin özelliklerini yansıtmaktadır.

V. Sonuç

Günümüzde Edirne'nin Karaağaç Mahallesi'ne yaklaşık 1- 1,5 km. uzaklıkta, tarla içinde, terk edilmiş durumdaki cami; plan, mimari, malzeme ve teknik bakımlardan inşa edildiği dönemin özelliklerini yansıtmaktadır. Ancak, banisi, inşa tarihi ve geçirdiği onarımlar ile ilgili çelişkili bilgiler, eseri ilgi çekici kılmaktadır. Arşivlerde yapılacak çalışmalarla bu ve benzer nitelikteki eserlerde karşımıza çıkan sorunların giderileceği kanısındayız.

KAYNAKÇA

- Ahmed Badi, 2000 : Ahmed Badi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne, Edirne Şehri Bahçeleri, (Edirne Şehri Tarihi)*, C. I., (Çev. R. Kazancıgil), İstanbul, 2000.
- Altun, 1981- 1982 : Altun, A., *Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi, -bir deneme-*, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, Kütahya'dan ayrı basım, İstanbul, 1981- 1982.
- Anonim, 1983 : *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, (Bursa İl Merkezi)*, C. III, Ankara, 1983.

⁷⁴ Altun, 1981- 1982, 224- 226, plan 8.

⁷⁵ Altun, 1981- 1982, 229- 230, plan 10.

⁷⁶ Tuncel, 1974, 23- 25, plan 3.

⁷⁷ Aslanapa, 1949, 118; Ayverdi, 1973, 216- 217; Bayrakal, 2001, 46- 50.

⁷⁸ Altun, 1981- 1982, 226- 229, plan 9.

- Aslanapa, 1949: Aslanapa, O., *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri*, İstanbul, 1949.
- Ayverdi, 1972: Ayverdi, E. H., *Osmanlı Mi'marisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, 806- 855 (1403- 1451)*, İstanbul, 1972.
- Ayverdi, 1973 : Ayverdi, E. H., *Osmanlı Mi'marisinde Fatih Devri, 855- 886(1451- 1481)*, İstanbul, 1973.
- Bayrakal, 2001: Bayrakal, S., *Edirne'deki Tek Kubbeli Camiler*, Ankara, 2001.
- Batur, 1970 : Batur, A., "Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, S. 2, İstanbul, 1970, s. 135- 227.
- Goodwin, 1971 : Goodwin, G., *A History of Ottoman Architecture*, London, 1971.
- Gökbilgin, 1952 : Gökbilgin, M. T., *XV- XVI. Asırlarda Edirne Ve Paşa Livası, Vakıflar- Mülkler- Mukataalar*, İstanbul, 1952.
- Hıbrı, 1999 : Abdurrahman Hıbrı, *Enisü'l- Müsamirin, Edirne Tarihi, 1360- 1650*, (Çev. R. Kazancıgil), İstanbul, 1999.
- Kazancıgil, 1999 : Kazancıgil, R., *Edirne Şehir Tarihi Kronolojisi (1300- 1994)*, İstanbul, 1999.
- Kuran, 1968: Kuran, A., *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, London, 1968.
- Mehmed Neşri, 1983: Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi*, I- II, (Haz. M. A. Köymen), Ankara, 1983.
- Meriç, 1963 : Meriç, R. M., "Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, S. I, İstanbul, 1963, s. 439- 536.
- Özer, 2003 : Özer, M., "Edirne- Uzunköprü- Kırkkavak Köyü Gazi Turhan Bey Külliyesi", *Sanatta Asya- Anadolu İlişkileri Sempozyumu, Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan*, (6- 7/03/2003, H. Ü. Ankara), (Baskıda), 1- 14.
- Özer, 2004 : Özer, M., *Üsküp'te Türk Mimarisi (XIV.- XIX. yy.)*, Ankara, (Baskıda).
- Rifat Osman, 1999 : Tosyavi-zade Rifat Osman, *Edirne Evkaf-ı İslamiyye Tarihi, Camiler ve Mescidler*, C. 1, (Sad. Ü. A. Özsoy), Ankara, 1999.
- Serez, 1993 : Serez, M., *Tekirdağ ve Çevresi Vakfiyeleri*, Tekirdağ, 1993.

- Taneri, 1997: Taneri, A., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i A'zamlık, (1299- 1453)*, İzmir, 1997.
- Tuncel, 1974 : Tuncel, M., *Babaeski, Kırklareli ve Tekirdağ Camileri*, Ankara, 1974.
- Uzunçarşılı, 1986 : Uzunçarşılı, İ. H., *Çandarlı Vezir Ailesi*, (2. Baskı), Ankara, 1986.
- Uzunçarşılı, 1997 : Uzunçarşılı, İ. H., "Osmanlı Tarihinin İlk Devrelerine Aid Bazı Yanlışlıkların Tashihi", *Belleten*, C. XXI, S. 81- 84, (İkinci baskı), Ankara, 1997, s. 173- 188.

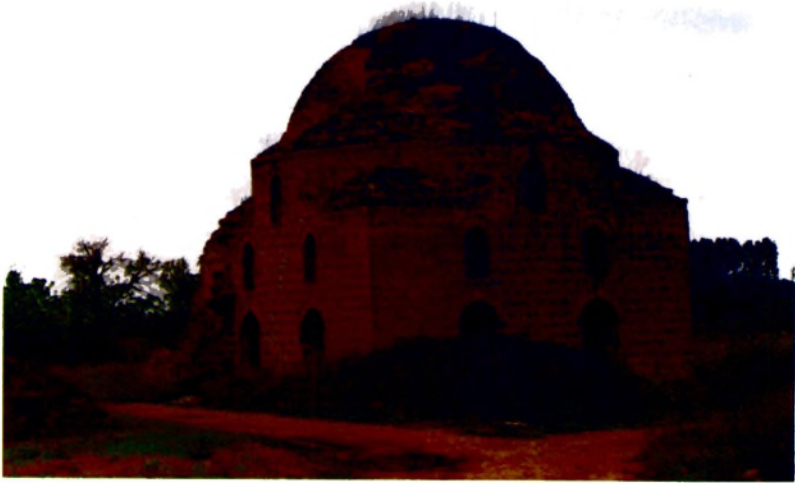
Res. 1. Edirne- Karaağaç Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi'nin genel görünümü

Res. 2. Edirne- Karaağaç Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi'nin doğu cephesi

Res. 3. Edirne- Karaağaç Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi'nin güney cephesi

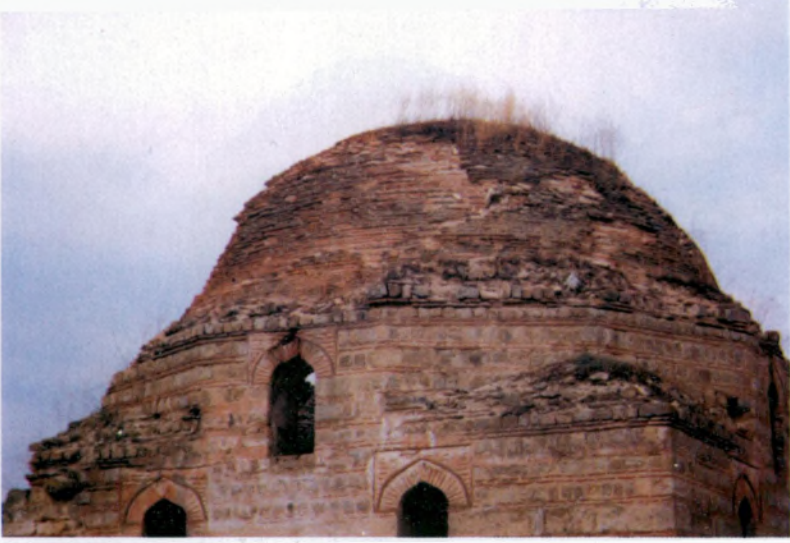
Res. 4. Edirne- Karaağaç Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi'nin güney ve batı cepheleri

Res. 5. Edirne- Karaağaç Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi'nin batı cephesi

Res. 6. Edirne- Karaağaç Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi'nin kuzey cephesi

Res. 7. Edirne- Karaağaç Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi'nin kubbesi

Res. 8. Edirne- Karaağaç Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi'nde kubbeye geçiş elemanları ve kubbenin görünümü

Res. 9 - Edirne- Karaağaç Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi hariminin güney cephesi ve mihrabı

Res. 10. Edirne- Karaağaç Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi hariminin kuzey cephesi ve giriş kapısının içten görünümü

Res. 12 - Edirne- Karaağaç Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa
Camisi'nin mihrabı

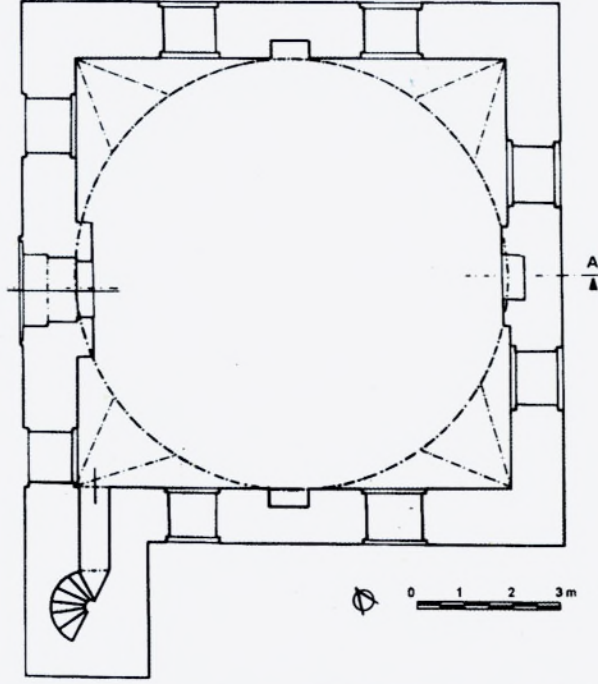
Res. 11 - Edirne- Karaağaç Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi
hariminin batı cephesi

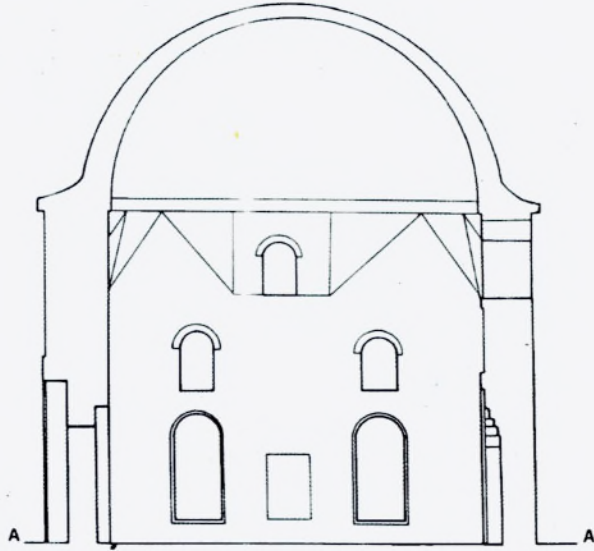
Res. 13. Edirne- Karaağaç Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi'nin minare giriş kapısı

Res. 14. Edirne- Karaağaç Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi hariminin doğu duvarındaki yazı panosu

Şekil 1. Edirne- Karaağaç Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi'nin planı

Şekil 2. Edirne- Karaağaç Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi'nin A- A kesiti

TOKAT VOYVODALIĞI (1774-1842)

MEHMET BEŞİRLİ*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin ilk yüzyılında genelde bütün Anadolu toprakları, özelde ise Amasya, Tokat ve Sivas bölgeleri için Rum tabiri kullanılmıştır. 1413 yılında Anadolu ve Rumeli Beylerbeyliği'nin yanı sıra üçüncü bir idari birim olarak Rum Beylerbeyliği kurulmuştur¹. İlk zamanlarda Tokat, Sivas ve Amasya bölgelerinin birleşmesinden meydana gelen Rum Eyaleti'ne II. Murad'ın son zamanlarında Canik ve Çorum, daha sonra da Karahisar-ı Şarkî bölgesi katılmıştır. Aynı dönemde Rum Eyaleti'nin merkez toprakları olan Amasya, Tokat ve Sivas, önemlerine binaen "Eyâlet-i Rûmiyye-i Suğra" olarak adlandırılmışlardır². Ayn Ali Efendi'ye göre, XVII. yüzyılın başında Rum (Sivas) Eyaleti; Sivas, Amasya, Çorum, Bozok, Divriği, Canik ve Arapkir livalarından meydana geliyordu³.

1413-1520 yılları arasında Rum Eyaleti'nin merkezi, bazen Şehzade Sancağı Amasya bazen de Tokat oldu. 1520 yılında eyalet merkezi Sivas'a taşındı ve bu tarihten itibaren Rum beylerbeyleri Sivas'ta oturmaya başladılar. Bu yeni düzenleme ile birlikte Tokat şehri, sadece kaza merkezi olarak kaldı.

*Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, TOKAT, mbesirli@gop.edu.tr; mbesirli69@yahoo.de.

¹ Ahmet Şimşirgil, "Osmanlı Taşra Teşkilatında Rum Beylerbeyliği", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, İstanbul 1989, s. 290-291. Osmanlı Taşra Teşkilatında Rum Beylerbeyliği ve Tokat'ın idari taksimatı üzerine geniş bilgi için bk. aynı yazar, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 28-43.

² Tayyib Gökbilgin, "Tokat", *İslâm Ansiklopedisi*, 2. Baskı, İstanbul 1979, s. 406; Erol Özvar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, III. Cilt, III. Kısım, Ankara 2002, s. 1607.

³ Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âli Osman Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, 6. Kitap, İstanbul 1993, s. 56'dan naklen Erol Özvar, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 15, 17.

Tokat kazası, 1520'den 1600'lere kadar Merkez Nahiye (Tokat), Cincife, Gelmuğat, Kafirni, Kazabad, Komanat, Tozanlu, Venk ve Yıldız olmak üzere toplam dokuz nahiyeden oluşmaktaydı⁴.

Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın yeni şartları içinde malî örgütlenmesinde yeni düzenlemelere gitti. Avarız vergilerini daimî hale getiren yönetim, diğer vergi gelirlerini de artırmanın çarelerini aramaya başladı. Bu amaçla vergileri daha iyi toplanmak ve hazineye nakit girişini sağlamak amacıyla mukataa sistemi gittikçe yaygınlaştırıldı. Buna paralel olarak vergi gelirlerini toplamada esas alınan kazaların sayısı da artırıldı. Bu gelişme kısa sürede Tokat'a da yansdı. Kazaya bağlı bazı nahiyeler kaza statüsüne çıkarıldığından, 1620'lerde Tokat kazasının nahiye sayısı Merkez Nahiye, Cincife, Komanat, Kafirni ve Yıldız olmak üzere dörde düştü⁵. Aşağı yukarı aynı dönemlerde kaza dahilindeki padişah hasları Valide Sultan hassı olarak verilmiş ve idaresi de voyvodaya bırakılmıştır.

Tokat Voyvodalığı ihdas edilmeden önce, eyaletteki malî işlemleri "Rum Hazinesi Defterdarlığı" yürütüyordu. Ağustos 1659 tarihinde defterdarlık kaldırılarak, "Tokat Voyvodalığı" ihdas edilmiştir. Yani Rum Eyaleti'nde Hazine Defterdarlığı'nın kaldırılarak bu eyaletteki "Havâss-ı Hümayun"a ait gelir kaynakları, bir bütün olarak "ber-vech-i voyvodalık" iltizama verilmeye başlanmıştır. Devletin bu yola girmesinin altında yatan en önemli sebep, hazineye peşin olarak akçe girişini sağlamaktır. Çünkü iltizam yoluyla vergi gelirlerinin satışı müzayedede yıllık en yüksek peşin ödemeyi taahhüt eden bir mültezime veriliyor, o da vergileri kiralamış oluyordu. Mültezim, hazineye bir kefil gösterir ve bedelin bir kısmını da peşin öderdi. Yani Rum Hazine Defterdarlığı'nın hazine gelirlerinin tamamının iltizam yoluyla voyvodalara satılmasıyla devlet hazinesi, vergi gelirlerini tahsil etmeden önce nakdî gelir elde etmiş olurdu⁶.

1659 tarihinde Tokat Voyvodalığı'na bağlı ve ilk voyvoda olarak Küçük Ahmed'e iltizama verilen mukataalar şunlardı: Hasha-i Osmancık, Maden-i Gümüş, Zile ve Turhal, Hasha-i Artukabad, Gedeğere, Karayaka, Tozanlı,

⁴ Rum Eyaleti'nin ve Tokat kazasının 1600 yıllarına kadarki sınırları ve idarî birimleri için bk. A. Şimşirgil, *aynı tez*, s. 28-43.

⁵ Ali Açıkel, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of the District (kaza) of Tokat (1574-1643)*, Basılmamış Doktora Tezi, Manchester Üniversitesi 1999, s. 51-54.

⁶ E. Özvar, *aynı tez*, s. 37, 40-41, 43.

Hargün, Çeltük-i Niksar, Havass-ı Müteferrika, Sonisa, Akdağ ve Budaközü, Olukmanlı, Boyahâne-i Karye-i Kızıoğlu, Zeytun, Tamga-i Kasaba-i Zile, Tamga-i Kasaba-i Tozanlı, Karye-i Boyalu, Karye-i Bostanobası, Kalhâne, Dağdaşan, Karye-i Göle⁷.

Ahmed Ağa'nın iltizamı dışında kalan Âsitâne tarafından satılan mukataalar ise şunlardı: Mizân-ı Harîr-i Tokad, Hasha-i Amasya, İспенçe-i Gebrân-ı Nefs-i Tokad, Niyâbet-i Kazabad, Hasha-i Çorum, Hasha-i İskilib ve Katar, Ağça Kilise, Kabâil-i Ekrâd-ı Lak, Hasha-i Kırşehir ve Keskin, Karye-i Biskeni, Beytü'l-Mal-ı Hassa, Cizye-i Gebrân-ı Artukabad, Karye-i Komanat-ı Müslim ve Zımmî, Hasha-i Hoca, Boya-i Surh-ı Tokad, Duhhâniyye-i Nefs-i Tokad, Tamga-i Boya-i Surh-ı Amasya, Bedel-i Güherçile-i Eyalet-i Rum ve Memlaha-i Cedid⁸.

Voyvodalar, kendilerine verilen sancaktan küçük gelir bölgelerinin hem idarî yöneticileri hem de hazine gelirlerini toplayan vergi tahsildarları idiler. Kent veya kasabanın güvenliğini sağlamak, gerektiğinde asker toplayıp savaşa katılmak da görevleri arasındaydı. Sancakta mütesellimin yaptığı idarî görevleri, kendilerine verilen gelirleri yüksek dar bölgede voyvodalar yapmaktaydılar⁹. Yani voyvoda, bazı yerlerde¹⁰ malî bir birimin başı olarak görülmesine rağmen, Tokat'ta idarî ve gerektiğinde askeri bazı yükümlülükleri yerine getiren ve sancakbeyi yetkilerine haiz görevliyi ifade etmekteydi.

Tanzimat'la yapılan idarî reformlarla birlikte Tokat Voyvodalığı, "Muhassıllık" a dönüştürülerek, malî işleri idare eden bir muhassıl atanmıştır. Asayiş, güvenlik ve zaptiye işleri ise, zaptiye memuru vasıtasıyla yönetilmeye başlanmıştır¹¹. Ancak başarısız olan muhassıllığın kaldırılmasından sonra, 1842 yılı Mart'ından itibaren Meclis-i Vâlâ kararı ile Tanzimat'ın uy-

⁷ Aynı tez, s. 46.

⁸ Aynı tez, s. 46 ve aynı yazar, aynı makale, s. 1622.

⁹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 30.

¹⁰ Meselâ, Diyarbakır Voyvodalığı gibi bazı birimlerde voyvoda sadece malî yükümlülükler yerine getiren bir görevliydi. Bk. İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara 1995, s. 197-204.

¹¹ "Dergâh-ı mu'allâm kapucubaşlarından mülhakâtıyla Tokad kazâsı muhassılı Hasan" (Tokat Şer'iyye Sicili, Defter No : 54, Sayfa No : 80, Belge No : 2. Bundan sonra TŞS, 54, 80/2 şeklinde gösterilecektir. Eğer bir sayfada bir adet belge varsa belge numaraları verilmeyecektir) ve "Asâkir-i Mansûre-i şâhânem miralâylarından Tokad ve tevâbi' kazâları umûr-ı zabtiyesi me'mûrî Mustafa Bey" (TŞS, 54, 46/1) ifadeleri Tanzimat sonrası yeni yöneticileri nitelemektedir.

gulandığı bütün eyaletlerde kazaların müdürler tarafından yönetilmesi kabul edilmiştir¹². Bu karar ile Tokat kazası da, müdür tarafından yönetilmeye başlanmıştır.

Bu çalışma, Tanzimat öncesinde Sivas Eyaleti'ne bağlı Tokat Voyvodalığı üzerine genel bir araştırmadır. Çalışmanın ana kaynaklarını Tokat şer'îye sicilleri oluşturmaktadır. Sicillerdeki kayıtların verdiği bilgiler çerçevesinde konuyu aydınlatmaya çalıştık. Teknik olarak tırnak içinde italik olarak verilen kısımlar, belgelerden ya da çalışmalardan alınan alıntılar ihtiva etmektedir. Alıntılarda bulunan yer ve şahıs isimleri ile diğer kavramlar yazılırken, orijinal metne sadık kalınmıştır. Ancak alıntılar dışındaki kısımlardaki yazım kurallarında Türk Dil Kurumu'nun İmlâ Kılavuzu (Ankara 2000) esas alınmıştır. Meselâ, "Tokat" kelimesi, alıntılarda "Tokad" şeklinde geçmektedir. Çalışmadaki alıntılarda orijinal şekliyle Tokad olarak yazılırken, genel metin içinde ise, bugünkü kullanıldığı Türkçe'ye uyumlu şekliyle yazılmıştır. Kavramlara da bir örnek verirse, alıntılarda "mâlikâne" şeklinde yazılırken, normal metin içinde İmlâ Kılavuzu'ndaki şekliyle "malikâne" olarak yazılmıştır. Tırnak içinde verilen italik olmayan kısımlar ise, kavramı vurgulamak içindir. Osmanlı döneminde kullanılan "Darbhâne-i Âmire" gibi özel terimler ise, yine alıntılar dışındaki kısımlarda da orijinal haliyle verilmiştir.

Ayrıca bu çalışma, yürütücülüğünü yaptığımız "Karadeniz Şehirlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1785-1840) I: Tokat - Trabzon - Samsun" adlı Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) Destekli İleri Araştırma Projesi çerçevesinde hazırlanmıştır.

I. Osmanlı Maliyesinde Mukataa Sistemi ve Malikâne Uygulamasına Geçiş

"Mukataa" kavramı, "*devlet işletmesi veya devlete ait bir gelir payının tahsili*" anlamına gelmektedir. Devlet uygun gördüğü her türlü ziraî, ticarî ve sınaî kuruluşu mukataa haline getirebilir ve işi çoğunlukla özel teşebbüslere verir. Mukataaların başlarda "iltizam" ve "emanet" şeklinde işletilmeleri geleneksel bir uygulama idi. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren "malikâne" sistemi de, mukataaların bir üçüncü işletme yöntemi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

¹² M. Çadircı, *aynı eser*, s. 241.

İltizam, “*mukataaların müteşebbisler eliyle bir bedel karşılığı işletilmesidir*”. Mukataa haline getirilen işletmenin vergi tahsil işi tahvil adı verilen üç yıllık bir süre için açık artırma (müzayede) ile iltizama verilmekteydi. Daha sonraki süreçte savaş gibi durumlarda mukataaların, özellikle iltizam sistemiyle yönetilmesinde büyük zorluklar ortaya çıkmakta ve gelirlerde büyük dalgalanmalar olmaktaydı. Bir mukataanın iltizam süresi içinde bazen birkaç mültezime verilmesi, mukataa gelirlerinden faydalanmadan birçok masraflara katlanmış, harçlar ve resimler vermiş olan müteşebbisleri zora sokuyordu. Bu sebepten bazı mukataalar, rantabl olmadığından alıcısı da çıkmıyordu.

“*Mukataalar, devlet eliyle bir memur kadrosu tarafından işletilebilirdi*”. Bu durumda işletmeyi idare eden yönetici, devlet hazinesi tarafından görevlendirilen ve emin adı verilen bir memur oluyordu. Görevi karşılığında devletten maaş veya dirlik alırdı. Genellikle mültezimlerin ilgisini çekmeyen, kazancı az görünen işletmeler emanet yoluyla işletilirdi. Havâss-ı Hümâyûn denen ve devlete nakdî gelir sağlayan toprakların önemli bir kısmının gelirleri kethüda, voyvoda ve muhassıl denen eminler tarafından toplanırdı¹³.

Osmanlı maliyesinde ömür boyu verilen iltizama “malikâne” denirdi. İlk yıllarda malikâneler, sadece toprak olarak, devlet ve askerlik işlerinde başarı sağlayanlara verilmekteydi. Bu tip malikâne, özel mülk idi. Mirasçılara intikal ederdi. XVIII. yüzyılda uygulanmaya başlayan sistem ise, mahiyet itibarıyla farklıdır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda devlet hazinesinin artan nakit sorunu, nasıl umarların iltizamlaşmasını ortaya çıkarmışsa, XVIII. yüzyılın hakim özelliklerinden biri de iltizamla işletilen mukataaların malikâneleşmesi olmuştur¹⁴.

Malikânede, mukataaların gelirlerinin birer muaccele (peşin) ve her yıl ödenecek müeccele (taksit) karşılığında özel kesime satılması söz konusudur. 1683'te Osmanlı Devleti'nin II. Viyana yenilgisiyle başlayan sorunlu yılları, devlet hazinesini büyük mali sıkıntılarla karşı karşıya getirmiştir. Devlet malî bunalımlarına ve bütçe açıklarına çare bulabilmek amacıyla 1695 yıl-

¹³ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 122-129.

¹⁴ Osmanlı Devleti'nde malikâne uygulaması ve sonuçları üzerine daha ayrıntılı bilgiler için bk. Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 2. Baskı, İstanbul 2002, s. 99-152; Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortakları Tarihi*, İstanbul 1999, s. 141-170; Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul 2003.

linda yayımladığı bir fermanla, mukataaların – vezir ve hanım sultanların hasları da dahil olarak – hayat kaydı (ber-vech-i te‘bîd) şartı ile ilzam edilmelerini hayata geçirmiştir¹⁵. 12 Ocak 1695 yılında yayınlanan bu fermanın belirttiği gibi¹⁶, bu sistemle öngörülen “*sık sık değişen mültezimlerin mümkün olduğu kadar fazla kâr sağlamak uğruna tahrip ettiği vergi kaynağını ihya ve idame etmek üzerine değişmez bir mültezimin tasarrufuna bağlamak*”¹⁷. Bu şekilde 1695’te başlayarak sonraki 100-150 yıllık malî sistem içinde bir müesese haline gelen malikâne uygulaması¹⁸, ilk olarak Şam, Halep, Diyarbakır, Mardin, Adana, Malatya, Ayıntab ve Tokat bölgelerinde uygulamaya konuldu.

Malikâne olarak satışa çıkarılan mukataaların, yıllık net kârlarının değerleri üzerinde açık arttırma ile alınan “muaccele” (peşin satış bedeli), hazinenin yeni gelir kaynağıydı. Yani malikâne sahibi, satın aldığı mukataanın satış tarihinde devlete temin etmekte olduğu ve “mal” adı verilen yıllık nakdi vergiyi ve bu verginin % 5 ilâ 20’si arasında kalem vs. teşkil eden harçlarını her sene üç taksit halinde ödemeyi taahhüt ediyordu¹⁹.

Malikâne uygulamasının ilk yıllarında reayaya da malikâneci olma fırsatı verilmişti. Ancak daha sonra 1714’te bundan vazgeçildi. Çünkü malikâneye sahip olan müteşebbisin tasarruf hakkı sürekli kılınmasına rağmen, çoğu zaman reayalar, vergi konusunu korumaya dayalı siyasî güçten yoksun olduklarından, malikânelerini koruyamıyorlardı. Malikâne sisteminin en önemli sorunlarından birisi de, muaccelelerin şartlarının değişmesine karşın değişmezliği idi. Devlet bazen yeni düzenlemelerle muacceleleri artırsa da, genellikle sabit görünen bir yekûn ortaya çıkmaktaydı. Ayrıca malikâneye sahip olan müteşebbisler, malikânelerin başında durmayarak, malikâneyi kendileri iltizama vermeye başladılar. Böylelikle malikâne sisteminde de, iltizam uygulaması gittikçe yaygınlaşmaya başladı²⁰.

Osmanlı taşrasında malikâne olarak satışa çıkarılan mukataaların müzayedesinde peşin olarak yüklü bir para verilmesi söz konusu olduğundan, bu

¹⁵ A. Tabakoğlu, *aynı eser*, s. 130.

¹⁶ Hatt-ı hümayunun çıkış tarihini Silahdar Mehmed Efendi, 12 Ocak 1695 olarak vermektedir. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyânlık*, Ankara 1994, s. 107, dipnot 41.

¹⁷ M. Genç, *aynı eser*, s. 105.

¹⁸ *Aynı eser*, s. 105.

¹⁹ *Aynı eser*, s. 108.

²⁰ A. Tabakoğlu, *aynı eser*, s. 130-135.

parayı ancak devlet ricalinden ve vilayet âyanlarından olanlar ödeyebilirlerdi. Bu bakımdan eyalet ve sancaklarda, açık arttırmada malikâne mukataalarının büyük bir kısmı, ileri gelen âyan, eşraf vb. gibi paralı kişilerin üzerinde kaldı. Böylece; has ve mukataat voyvodalıkları yoluyla bazı aileler zengin olup, zamanla nüfuz, güç ve zenginliklerini artırdılar. Bu da yeni başka sorunları beraberinde getirdi.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında mültezimlik yapan kimseler iyice zenginleşerek, mirî mukataaları da malikâne olarak uhdelerine almaya başlamışlardır. Bu durum, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ülkesinde bazı ailelerin daha da zenginleşmesine ve büyük güç kazanmalarına sebep olmuştur. Çünkü malikâneleri uzun yıllar idare eden aileler, büyük kârlar sağladıkları halde hazine bunlardan ölünceye kadar genellikle aynı vergiyi almak zorundaydı. Bunlar öldükten sonra, malikâneyi devlet bir başkasına yeniden kayd-ı hayat şartıyla satabilirdi.

XVIII. yüzyılda malikâne olarak idare edilen yerlerin sayıları devamlı artmış, bunun sonucunda Anadolu'da büyük hanedan aileler türemiştir. Bunlar güçlerini XIX. yüzyılın başlarında da devam ettirmekteydiler. Meselâ, Cabbarzâde Süleyman Bey, 1214 ilâ 1222 yılları arasında Tokat Voyvodalığı mukataasını malikâne olarak idare etmiş, bölgenin en etkin ve nüfuzlu kişisi olmuştur. Ömür boyu mukataa, sahibine hem süre güvencesi hem de kırsal ve kentsel topluluklarda saygınlık sağlayan bir vergi geliri denetim biçimi şeklinde tezahür ettiğinden²¹, Cabbarzâdeler gibi Anadolu'da diğer büyük aileler de bu güçlerini kullanma eğilimi içinde olmuşlardır.

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde ve XIX. yüzyılın başlarında Anadolu'daki çoğu eyalet ve sancak, büyük hanedan ve âyanların yönetimine geçmiştir. Tokat gibi idare edilen bölgelerde de malikâne mukataalar, aynı dönemde bölgenin âyan ve eşrafından olan voyvodalar vasıtasıyla yönetilmekteydi.

II. Genel Olarak Tokat Voyvodalığı'nın Yapısı ve Voyvodalar

18 Eylül 1659'dan itibaren voyvodalık idarî-malî birimi içine sokulmuş olan Tokat, voyvodalar vasıtasıyla yönetilmeye başlanmıştır²². Başlangıçta has denilen gelir bölgelerinin yönetimini sahibi adına yürüten kimseye voyvoda deniliyordu. Daha sonraları Tokat gibi bazı serbest tumarların, vali ve muta-

²¹ Dina Rızık Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu, Musul, 1540-1834*, İstanbul 1999, s. 107.

²² E. Özvar, *aynı tez*, s. 37-38.

sarıflara verilen bazı gelirlerin de voyvoda gönderilerek yönetildiği görülmektedir. Timar sisteminin XVII. yüzyıldan itibaren gittikçe bozulması ve iltizam usûlüne geçilmesi ve devletin para sıkıntısı çekmesi, geliri fazla bölgelerin doğrudan doğruya hazineye bağlanarak yönetilmesine yol açmış ve böylece voyvodalık kurumunun önemi artmıştır²³. Diğer bir ifade ile, bir sancak has olarak verilmişse, yönetimi de voyvodalığa dönüştürülür ve has sahibi voyvoda tayin ederdi. Haslar sarayın ileri gelenlerine, özellikle sultanın yakın akrabalarına verilmekte idi²⁴.

12 Ocak 1695 yılında yayınlanan fermanla, Osmanlı maliyesinde mukataaların ömür boyu iltizama verilmesi süreci başlayınca, yani malikâne sisteminde geçilmesiyle birlikte, en çok malikâne satışının yapıldığı bölgelerden biri de, Tokat Voyvodalığı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde özellikle kırsal alanlardan toplanacak vergiler, kaza ya da nahiyelerin sınırları içinde mukataalar yoluyla düzenlendiğinden, mukataalar da, o kaza ya da nahiyenin adıyla sistem içindeki yerini almıştır²⁵.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı maliyesinde mukataaların yine malikâne satışı devam etmiştir. Bu dönemde bazı mirî mukataaların yönetimi, Darbhâne-i Âmire'nin uhdesindeydi. Yüzyılın ikinci yarısından sonra, Osmanlı malî örgütlenmesi içinde bazı değişikliklerle önemi artan, statü ve işlevinde bazı değişiklikler olan Darbhâne, ikinci bir devlet hazinesi gibi, devletin gelir ve giderlerinin yönetiminde görev üstlenen bir kurum durumuna gelmiştir. Özellikle 1773-74 yıllarında bir ihtiyaç hazinesi biçiminde savaşların finansmanı için devreye sokulmuştur. 1787'den sonra Darbhâne, Hazine-i Âmire'nin giderlerine yardımcı ve ortak olmaya devam etmiş, III. Selim'in 1789'da tahta geçmesinden sonra ise, sermaye akçesi yükseltilerek güçlendirilmiştir. Daha sonra Darbhâne'nin işlevlerini daha iyi yerine getirmek için, bazı gelir kaynakları bu kuruma bağlanmıştır²⁶. Bu bağlamda XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Tokat Voyvodalığı mukataasının bazı hisseleri de, Darbhâne-i Âmire tarafından yönetilmeye başlanmıştır.

²³ M. Çadırcı, *aynı eser*, s. 29.

²⁴ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayânlık*, Ankara 1994, s. 16.

²⁵ 1695 fermanından sonra, Tokat Voyvodalığı'ndan malikâne satılan kaza ve nahiyeler için bk. E. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 97-98.

²⁶ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul 1986, s. 98-100.

1773 yılında “*Tokad Voyvodalıǵı ve tevâbî’ mukâta’ası bâ-berât-ı âlî-şân mutasarrıfları tarafından şartnâmesi mûcibince*” Canik muhassılı ve Amasya mutasarrıfı Hacı Ali Paşa’ya Muharrem guresinden/25 Mart’tan itibaren iltizam edilmiştir²⁷. Tokat şer’iyye sicillerine göre, Tokat Voyvodalıǵı ve tevâbî’ mukataası üzerine 1773-1791 tarihleri arasındaki uygulamalar için çok aydınlatıcı veriler bulamadık. Ancak 09 Cemâziyülâhır 1211/10 Aralık 1796 tarihli bir fermana göre, 1205/1790-1791 ve 1206/1791-1792 senelerine mahsuben Tokat mukataasının voyvoda Yağcızâde Mehmed Bey’e iltizam edildiğini öğrenmekteyiz. “*Suret-i defter mantûkınca ğayr-i ez havâlât ve teslîmât ve zimmet-i sahihesi olan üçbin dörtyüz seksanyedi gurus Darbhâne-i Âmire’me müretteb olmağla*” kaydı, adı geçen senelerde mukataa biriminin yine Darbhâne-i Âmire ile ilişkisinin olduğunu göstermektedir²⁸.

14 Zilkade 1210/22 Mayıs 1796 tarihli bir fermana göre, Tokat Voyvodalıǵı mukataası “*ber-vech-i mâlikâne*” III. Selim’in kız kardeşi Beyhan Sultan’ın²⁹ yönetimindeydi³⁰. Sultan III. Selim, “*seyyidetü’l-muhaddemât ekiletü’l-muhassenât tâcü’l-mestûrât zâtü’l-alî ve’s-sa’dât hemşîre-i muhteremem Beyhân Sultan dâmet ismetühâ ve zîdet iffetühânın ber-vech-i mâlikâne uhdesinde olan Tokad mukâta’ası*” ifadesiyle voyvodalık biriminin malikâne olarak kız kardeşine bağlı olduğunu belirtmekteydi³¹. Yine 04 Rebiyülâhır 1216/14 Ağustos 1801 tarihli bir başka fermada, Tokat Voyvodalıǵı mukataasının “*ma’lûmü’l-mikdâr mâl ile sultân-ı müşârün-ileyhânın iştirâken ber-vech-i mâlikâne*” uhdesinde olduğu kayıtlıydı. O halde mukataanın bütünü değil de, belirli hissesi Beyhan Sultan’ın yönetimindeydi³². Nitekim 28 Safer 1228/02 Mart 1813 tarihli bir başka ferman, Beyhan Sultan’ın “*Tokad Voyvodalıǵı mukâta’asından ber-vech-i mâlikâne ... rub’*” hissesinin bulunduğu ve müşterekleri hisseleriyle birlikte iltizama verildiği anlaşılmaktadır³³.

²⁷ Canikli Ali Paşa’dan Tokat ileri gelenlerine yazılan Gurre-i Muharrem 1187/25 Mart 1773 tarihli buyruldu. TŞS, 01, 212/2.

²⁸ TŞS, 02, 121.

²⁹ Beyhan Sultan, III. Mustafa’nın kızı, Sultan III. Selim’in kızkardeşidir. 02 Receb 1179/15 Aralık 1765 tarihinde Adilşah Kadın’dan doğmuştur. I. Abdülhamid tarafından Halep valisi eski Silahdar Mustafa Paşa ile 1784’de evlendirildi. 15 Rebiyülevvel 1240/07 Kasım 1824 öldü. M. Çağatay Uluç, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, 2. Baskı, Ankara 1985, s. 102-103.

³⁰ TŞS, 02, 68-69.

³¹ Aynı belge.

³² TŞS, 07, 62.

³³ TŞS, 17, 28/2.

Beyhan Sultan'ın bu malikâne hissesi, III. Selim'in saltanatu boyunca devam etmiştir³⁴.

Sultan II. Mahmud yönetiminin başlarında da Beyhan Sultan, voyvodalık mukataasında malikâne hissesini tasarruf etmeyi sürdürmekteydi. Meselâ, 27 Muharrem 1223/25 Mart 1808 tarihli bir fermada, "*Voyvodalık-ı Tokad mukāta'ası ... serbestiyet üzere ... ma'lûmü'l-mikdâr mâl ve mu'accele ile sul-tân-ı müşârün-ileyhânın iştirâken ber-vech-i mâlikâne uhdesinde*" olduğu belirtilmekteydi³⁵.

19 Muharrem 1224/06 Mart 1809 tarihli bir fermana göre, "*mukāta'ât-ı mirîyyeden Voyvodalık-ı Tokad ve tevâbi' mukāta'ası*"nın, "*Darbhâne-i Âmire tarafından zabt u idâre*"³⁶ edilmekte, 09 Safer 1224/26 Mart 1809 tarihli bir başka fermana göre de, Beyhan Sultan, "*ber-vech-i mâlikâne*", "*serbestiyet üzere*" voyvodalık birimindeki hissesini tasarruf etmeyi sürdürmekteydi³⁷.

1811, 1812 ve 1813 yıllarındaki kayıtlara göre, Tokat Voyvodalığı ve tevâbi' mukataasının "*nısf (1/2) hissesiyle nısf-ı sūdüs (yarımın 1/6'sı) hissesi*" Darbhâne-i Âmire tarafından zabt ve idare edilmekteydi³⁸. 23 Safer 1228/25 Şubat 1813 tarihli bir buyrulduya göre, mukataanın gerek Darbhâne hissesi ve gerek Beyhan Sultan'ın rub' (1/4) hissesi, 1813 senesine mahsuben Sivas valisi İbrahim Paşa'ya iltizam edilmiş, paşa da Hacı Yusufzâde Yusuf Ağa'yı voyvoda tayin etmiştir³⁹. Yani buradan anlaşılan mukataanın asıl sahibi Vali İbrahim Paşa'dır.

³⁴ 1771-1807 arası dönemde Tokat Voyvodalığı mukataasının Beyhan Sultan'ın uhdesinde bulunduğu ya da Darbhâne-i Âmire tarafından zabt u rabt edildiği üzerine şer'iyye sicillerindeki belgelerde herhangi bir ifadeye rastlanamamıştır. Ancak bu dönem arasında mukataanın yine Darbhâne-i Âmire tarafından iltizama verildiği ve voyvodaların iltizam şartları gereği yönetimi sağladıkları anlaşılmaktadır. Bu yıllar arasında mukataanın iltizama verilisi ve voyvoda isimleri için bk. TŞS, 01, 212/2; 01, 306; 01, 332; 02, 121; 02, 147/2; 03, 36; 03, 148/2; 04, 15/1; 04, 107/1; 05, 52/1; 06, 65; 07, 8 ve 34; 07, 36/1; 07.

³⁵ 27 Muharrem 1223/25 Mart 1808 tarihli ferman. TŞS, 11, 89. Yine 04 Safer 1223/01 Nisan 1808 tarihli bir başka fermada da Sultan II. Mahmud, "*...emmizâdem Beyhan Sultân ... ber-vech-i mâlikâne uhdesinde olan Tokad Voyvodalığı mukāta'ası külliyyetlü mâl ile mukayyed vâridât-ı cesime-i mirîyyemden olup*" ifadesini kullanmaktadır. TŞS, 11, 90/1.

³⁶ TŞS, 12, 46/2.

³⁷ Fermada Tokat ve tevâbi' mukataasının "*nısf hissesiyle nısf-ı sūdüs an sümün hissesini*"n Darbhâne-i Âmire tarafından zabt ve idare olunduğu belirtilmekteydi. TŞS, 12, 46/1.

³⁸ TŞS, 14, 38/2; 15, 75/2; 16, 37/2.

³⁹ Tokat kadısı, âyan, zabitler ve iş erlerine Sivas'tan gönderilen buyruldu. TŞS, 17, 29/1. Aynı konuda 09 Safer 1228/11 Şubat 1813 (BOA, *Cevdet Maliye*, No. 21332) ve 28 Safer 1228/02 Mart 1813 tarihinde Beyhan Sultan'ın rub' hissesiyle, diğer hisselerin iltizam edildiğini hâvî fermanlar. TŞS, 17, 28/2.

29 Muharrem 1234/28 Kasım 1818 tarihli bir fermana göre, Tokat Voyvodalığı mukataasının yarım hissesi Darbhâne-i Âmire, diğer yarım hissesi ise müsterekleri tasarrufundaydı. “*Yed-i vâhidden*” idare edilmek üzere, 1234 Muharremi guresinden Zilhicce gâyetine/31 Ekim 1818 başından 19 Ekim 1819 sonuna değin bir seneliğine Voyvoda Derviş Ali’ye iltizam olunmuştur⁴⁰.

1237/1822 senesinde Tokat Voyvodalığı mukataasının yarım hissesiyle rub’-ı sūdüs (çeyreğin 1/6’sı) hissesi Tokat voyvodası Hacı Ali Ağa’ya ihale edilmiş, ancak vefat ettiğinden aynı şartlar muvacehesinde voyvodalık iltizamı 64.271 kuruş mal, kalemiyye, harc-ı aklâm ve faiz mukabili Salih Ağa’ya iltizam olunmuştur⁴¹. Yine voyvodalığın yarım hissesiyle rub’-ı sūdüs ve rub’-ı sümün (1/8) hissesinin, 1238/1823⁴² ve 1239/1824 senelerine mahsuben 67.980 kuruş bedel-i iltizamla Salih Ağa’ya ihale edildiği görülmektedir⁴³.

06 Cemâziyülâhır 1240/26 Ocak 1825 tarihli bir fermanın Tokat Voyvodalığı ve tevâbi’ mukataasının yarım hissesiyle rub’-ı sūdüs (çeyreğin 1/6’sı) ve rub’ (1/4) ve sümün (çeyreğin 1/8) hissesi aynı yıla mahsuben yine 67.980 kuruş bedel-i iltizam ile hassa silahşörlerinden Süleyman Ağa’ya ihale edilmiştir⁴⁴. Yine aynı tarihli Darbhâne-i Âmire nazırı Hacı Yusuf tarafından yazılan bir zabıtname kaydına göre, “*Darbhâne-i Âmire’de Ceyb-i Hümâyûn-ı mülûkâne tarafından zabt u idâre olunan mukâta’ât-ı mîriyyeden Tokad Voyvodalığı ve tevâbi’ mukâta’asının rub’ hissesinin*” Süleyman Ağa’ya ihale edildiği belirtilmektedir⁴⁵.

Beyhan Sultan’ın voyvodalık mukataasında olan rub’ hissesinin voyvodaya ihalesi hususunda yazdığı son zabıtnamesi, 04 Cemâziyülâhır 1239/05 Şubat 1824 tarihli. Mukataanın 1239/1824 Martı başından itibaren iltiza-

⁴⁰ TŞS, 23, 53/1.

⁴¹ 19 Zilkade 1237/07 Ağustos 1822 tarihli ferman. TŞS, 23, 59/1. 14 Ramazan 1083/03 Ocak 1673 tarihli bir arzda Tokat Voyvodalığı’nın 63.541 kuruşla Gürcü Osman’a tevcih ve beraatının verilmesine dair kayıt mevcuttur. BOA, *Cevdet Maliye*, No. 22201.

⁴² 20 Rebiyülâhır 1238/04 Ocak 1823 tarihli ferman. TŞS, 28, 20/1; Zabıtname için bk. TŞS, 28, 20/2.

⁴³ 04 Cemâziyülevvel 1239/05 Şubat 1824 tarihli ferman, TŞS, 28, 164/2; Zabıtname için bk. TŞS, 28, 165/1.

⁴⁴ TŞS, 29, 95/2.

⁴⁵ TŞS, 29, 96/1.

mını öngörmektedir⁴⁶. Bu tarihten itibaren Tokat şer'iyeye sicillerinde Beyhan Sultan'ın voyvodalık mukataasındaki hissesi ile ilgili herhangi bir kayıt yoktur. Çünkü O, 07 Kasım 1824'de vefat ettiğinden malikâne hissesi Darbhâne tarafından nezaret edilmek üzere "*Ceyb-i Hümayûn-ı mülûkâne hazînesine*" devredilmiştir⁴⁷. Yukarıda belirtildiği gibi, 1825'de mukataanın yine "*nısf hissesiyle rub'-ı sūdüs ve rub' ve sümün*" hissesi Mart başından itibaren, Darbhâne tarafından 67.980 kuruş⁴⁸, Beyhan Sultan'dan Ceyb-i Hümayûn'a devredilen rub' (1/4) hisse de "*sâbıkı misillü ellidörtbinyüz gurus bedel-i iltizâm ile*" Tokat voyvodası hassa silahşörlerinden Süleyman'a ihale olunmuştur⁴⁹.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde 1813 yılında alınan bir kararla eyalet ve sancak dahilinde bulunan tüm mukataaların artık yalnızca o bölgenin mülki idarecilerine (vali, mutasarrıf vb.) ihale olunması ilkesi kabul edilmiş ve uygulamaya geçilmiştir⁵⁰. Bu kararın bir göstergesi olmalıdır ki, 1813 yılında Tokat Voyvodalığı mukataası da, Sivas valisi İbrahim Paşa'ya iltizam edilmiştir⁵¹. 1813'den 1817'ye kadar mukataanın ihalesi Sivas valilerine yapılmış, bunlar da birimi yönetmek üzere buyruldu ile Tokat'a voyvoda atanmışlardır. 1817 yılında ise, Sivas valisinin atadığı voyvoda Üveys Bey'in azliyle Tokat ahalisinin isteğine binaen merkezden Selanik Tütün Gümrüğü eski Eminî Ali Ağa emaneten voyvoda atanmış, 1818⁵² ve 1819⁵³ yıllarında ise, mukataa kendisine iltizam edilmiştir.

1245/1830'dan itibaren Tokat Voyvodalığı mukataası, "*Mukāta'ât Hazînesi*"⁵⁴ tarafından zabt u idâre" edilmeye başlanmış ve aynı seneye mahsuben

⁴⁶ 1824 senesine mahsuben Beyhan Sultan tarafından voyvoda Salih Ağa'ya verilen şartnameyi ihtiva eden zabıtname kaydı. TŞS, 28, 165/1.

⁴⁷ TŞS, 29, 96/1.

⁴⁸ TŞS, 29, 95/2.

⁴⁹ TŞS, 29, 96/1.

⁵⁰ 1813'te böyle bir uygulamayla, hem halkın büyük kârlar peşinde koşan mültezimlerden korunması hem de gelirleri iyice düşmüş ve malî imkanları iyice azalmış mahallî idarecilerin biraz olsun kuvvetlenmesi amaçlanmıştır. Bk. Y. Cezar, *aynı eser*, s. 242.

⁵¹ TŞS, 17, 28/2.

⁵² TŞS, 22, 52.

⁵³ TŞS, 23, 53/1.

⁵⁴ 3 Şubat 1827'de "Mukataat Nezâreti" adıyla yeni bir görev ihdas olundu ve Asâkir-i Mansûre'ye tahsis olunmuş olan tüm gelirlerin yönetimi bu nazıra verildi. Nezaretin kurulması ile Hazine-i Âmire'nin bir şubesi olmaktan çıkan Mukataat Hazinesi, bağımsız bir hazine olmuştur. Mukataat Hazinesi ve Nezaretinin kuruluş ve gelişimi için bk. Y. Cezar, *aynı eser*, s. 252-262.

sekiz hisseye ayrılarak, bunun beş sümün (5/8) hissesi⁵⁵, 74.362 kuruş bedel ile Halil Ağa'ya iltizam edilmiştir. İltizamı alan voyvoda, bu defa Mukataat Hazinesi'ne borç senedi (deyn temessükü) vermekle yükümlü tutulmuştur⁵⁶. Ancak bir müddet sonra mukataa kendisinden alınarak, yine aynı yıla mahsuben Amasya sancağı mütesellimi dergâh-ı âlî kapıcıbaşlarından Hafız Hasan'a ihale edilmiş, O da, dergâh-ı âlî gediklilerinden Muhammed Ağa'ya iltizam etmiştir⁵⁷. Hafız Hasan, 1831 ve 1832 yıllarında da voyvodalık mukataasının asıl sahibi idi. 1834 yılında mukataa, Sivas valisi Hazinedarzâde Osman Paşa'ya "*ber-vech-i muhassılık*" olarak verilmiştir⁵⁸. Ancak bu uzun sürmemiş, kısa süre sonra mukataa, Amasya sancağı mütesellimi Ahmed Bey'e verilmiş⁵⁹, O da, hassa silahşörlerinden Latîfzâde Hüseyin Ağa'ya iltizam etmiştir⁶⁰.

1839'da Tokat Voyvodalığı mukataasının Amasya sancağı müteselliminin yönetiminde olduğu anlaşılmaktadır. "*Dergâh-ı âlî kapucubaşlarından Amasya sancağı mütesellimi ve Tokad voyvodası izzetlü ağa*" ifadesi bunu teyit etmektedir⁶¹. Tanzimat'la birlikte "Muhassılık" mali birimi ihdas edilerek, Tokat'a da muhassıl atanmaya başlanmıştır. Muhassıl, birimin malî işleriyle ilgili bir görevlisiydi. Yine Tanzimat'la birlikte Tokat Voyvodalığı'nın güvenlik işleri de, zaptiye memuru nın yönetimine verilmiştir.

III. Tokat Voyvodalığı Mukataasının İhalesi ve Birime Bağlı Bazı Gelirler

Tokat Voyvodalığı mukataası, mîrî mukataalar arasında büyük ve önemli bir yere sahiptir. Nitekim bir belgede "*Tokad Voyvodalığı mukâta'ası* ...

⁵⁵ Belgede beş sümün hisse tabiri, 5/8'e tekabül eder. Mukatanın 5/8'i 74.362 kuruş bedel-i iltizam ile ihale olunduğuna göre, basit bir hesaplamayla herhalde sekiz hissenin tamamı da 118.479,5 kuruş demektir.

⁵⁶ TŞS, 35, 10.

⁵⁷ TŞS, 35, 88/1.

⁵⁸ TŞS, 38, 24. 21 Zilkade 1248 tarihli bir başka belgede, Trabzon valisi Osman Paşa, maiyetindeki askerle birlikte Tokat'ta bulunmaktaydı. Ancak orada zahire tükendiğinden, Amasya'ya naklini istemiş ve gitmesine müsaade edilmiştir. Bu civarda isyan eden Mısır askeri olmadığı, bu sebepten muhafaza işlerini Amasya'dan yürüteceğine dair Osman Paşa'nın kaimesi ve irade için bk. BOA, *Hatt-ı Hümayun*, No. 20324; 20324 A, B, C.

⁵⁹ TŞS, 38, 142/2.

⁶⁰ TŞS, 39, 88/1.

⁶¹ TŞS, 52, 66/1.

mukāta'ât-ı cesîme-i mîrîyyemde" ifadesi, adı geçen birimin büyüklüğünü, dolayısıyla önemini göstermektedir⁶².

Her yılın Mart ayından itibaren müzayede ile ihaleye çıkarılan voyvodalık mukataasını devlet hazinesine en yüksek yıllık vergi miktarını (muacceleyi) teklif ve tediye eden iltizama alıyor⁶³, o da yönetimi sağlamak için bir voyvoda atıyordu. Mukataanın ihalesi, Darbhâne-i Âmire nazırının inhası üzerine, Dîvân-ı Hümâyûn'un uygun görmesi sonucunda ferman ile gerçekleştirilmekteydi⁶⁴. Ayrıca mukataayı alan şahsa, malikâne sahibi olarak sahip olduğu hak ve salahiyetleri ihtiva eden bir berat verilirdi. Devlet bu beratla, malikâneye ait olan vergi kaynağının bulunduğu alan ve mükellefler üzerinde her türlü mali haklarla birlikte bir kısım idarî ve inzibatî hakları da malikâne sahibine devrederdi⁶⁵. Sonra mukataada hissesi olan malikâne sahibi Beyhan Sultan da (1824'e kadar), kendi hissesini yönetmek üzere voyvodaya "*mâl-ı mîrî ve kalemiyyesiyle mahallinde virilecek vezâ'îfi vakt u ze-mânıyla edâ ve senedâtını*" teslim eylemeyi hâvî zabıtname yazmaktaydı⁶⁶.

Tokat Voyvodalığı mukataası nasıl iltizama veriliyordu? 1809 yılında yapılan bir iltizam fermanını inceleyerek bu soruya daha detaylı cevap bulmak mümkün olmaktadır. 19 Muharrem 1224/06 Mart 1809 tarihli bir fermana göre, Tokat Voyvodalığı ve tevâbi' mukataasının nisf hissesiyle nisf-ı sūdüs an sümün hissesi, 1224/1809 senesi Marundan itibaren bir yıllığına "*tâlib ve râ-gb*" olan Mehmed Behlül Bey'e, "*mâl ve kalemiyye ve harc-ı aklâm ve kabz bedeli*" 59.283 kuruş "*bedel-i iltizâm*" ile ihale edilmiştir. Behlül Bey de iltizamı aldıktan sonra, gerekli ödemeleri zamanında yapmak üzere Darbhâne-i Âmire hazinesine sarraf kefaletiyle mühürlü "*deyn temessükü*" vermiştir. Bu işlemler sonucu, Darbhâne nazırı Ahmed Şakir de, voyvodalığın yönetimi için emr-i şerif verilmesini inha etmiştir. Bu inhaya istinaden ferman yazılmış ve bu iltizam anlaşması kesinlik kazanmıştır⁶⁷. Ayrıca fermana mukataa gelirlerine Behlül Bey dışında hiç kimsenin müdahale etmemesi ve voyvodanın

⁶² TŞS, 12, 46/1. Ayrıca bir fermana "*Tokad gibi belde-i azîmenin*" ifadesi de bunu teyit etmektedir. TŞS, 11, 90/1.

⁶³ Erol Özvar, aynı tez, s. 40.

⁶⁴ TŞS, 12, 9/1.

⁶⁵ M. Genç, aynı eser, s. 109.

⁶⁶ TŞS, 12, 47/1.

⁶⁷ TŞS, 12, 46/2.

ortaya çıkan “mahsûlât ve rûsûmâtı kânûn-ı kadîm ve olageldigi üzre ahz u kabz ve cem’ u tahsil” cemesi de yer almaktaydı⁶⁸.

Mukatanın “mu’tedil ve re’âyâ-perver kimesnelere der’uhde ve iltizâm” olunması ve malın her sene Hazîne-i Âmire, sebab-i tahrir ve Rûzname-i Hümâyûn temessükâtı gereğince havale olunan mahallere ödenmesi iltizam şartlarındandı. Mukataanın fermanla verilmesinden sonra, Beyhan Sultan tarafından da kendi hissesinin ihalesine yönelik voyvodalık şartnamesini hâvî zabıtnamesi yazılmıştır⁶⁹.

Osmanlı memleketlerinde mîrî mukataaları iltizama alanlar, uhdelelerinde olan mukataatın “mâl irsâliyyelerini” Hazine-i Âmire’ye göndermekle yükümlüydüler. Ayrıca istenildiğinde havale olunan mahaller ile ocaklık ve vazife sahiplerine de ücretlerini ödemek zorundaydılar. Ayrıca mukataanın iltizam süresinin bitişinden sonra, “cânîb-i mîrîçün hisâblarını rû’yet ve te’dîye-i zimmet eylemeleri düstûrî’l-amel tutulan şurût-ı mer’iyyeden” idi⁷⁰. Ancak bazen bu kurala uymayan iltizam sahipleri, mîrî malın eksilmesine sebep olabilmekteydiler. Meselâ, 05 Muharrem 1229/28 Aralık 1813 tarihli Tokat voyvodasına yazılan bir fermana göre, bir süreden beri mukataa iltizam edenler, “hisâb rû’yetine rî’âyet itmedüklerinden ber-mûcib-i kuyûdât zimmet-i sahihe ve ğayr-i sahiheleri ma’lûm” olmadığından “vezâ’ifi olan mukâta’ât mâl irsâliyyelerinde sebab-i tahrîr ahkâmı ve Rûzname-i Hümâyûn temessükâtı ile havâle olunan meblağ mîkdârı zimmetimizde mâl-ı mîrî yoktur” deyip, havale edilmesi gereken meblağ ödemedikleri gibi, vazife sahiplerine de baskı yapmaya başlamışlardır. Bu sebepten mukataayı iltizam eden mültezimlerin zimmetlerinde, tahminen havale edilmesi gerekli meblağlar kadar mîrî mal birikmekteydi. Yazılan fermanla, mîrî mukataalardan vazife sahiplerine ödenmesi gereken meblağın, mukataaları tasarruf edenlerin zimmetlerinden tahsil edilmesi ve “mu’temed âdemler ile” hesapların İstanbul’a bildirilmesi emredilmekteydi. Ayrıca önemli mîrî mukataalardan olan Diyarbakır, Malatya ve Tokat voyvodalıları ile Haleb Muhassıllığı ve bunlara eş değer mîrî mukataa mallarından vazife havalesi denilerek, her sene büyük miktarda akçenin mîrî maldan düşüldüğü, ancak vazife sahiplerinin kimler olduğunun anlaşılamadığı, bu sebepten mukataa malından kimlere ne kadar ödeme yapıldığı; havale olunan yerlerin adları, yazılış se-

⁶⁸ Aynı ferman.

⁶⁹ TŞS, 12, 47/1.

⁷⁰ TŞS, 17, 143.

bebi ve senedinin de gönderilmesi istenmekteydi. Ayrıca Tokat voyvodasına 76.531 kuruş 38 akçe mîrî malı olan Tokat Voyvodalığı ve tevâbi' malından da "*mesârif-i mukarrere*" denilerek 4.180 kuruşun düşüldüğü, ancak bu meblağın kimlere ödendiğinin kayıtlardan anlaşılamadığı belirtilerek, geçmiş yıllardan 1228/1813 yılı sonuna kadar "*yedinde olan senedât-ı mîrîye-siyle eshâb-ı vezâ'ifden ahz olunan zuhûrât ve sebeb-i tahrîr ahkâmını mu'temed*" ederek İstanbul'a göndermesi ve hesabını da "*ibrâ-yı zimmet*" etmesi emredilmekteydi⁷¹.

02 Zilkade 1210/09 Mayıs 1796 tarihli Tokat naibi ve Voyvoda Lütfullah ve Mübaşir İsmail'e hitaben yazılan bir fermanndan, Tokat Voyvodalığı mukataasından hangi mahallere havalelerin yapıldığı hususlarında malumat edinmek mümkün olmaktadır. Meselâ, 1209/1794 senesine mahsuben iltizamen Lütfullah Bey'e ihale edilen Tokat Voyvodalığı mukataasının 56.500 kuruş mîrî malından, 6.000 kuruşu İpekliizâde Mustafa Paşa'nın maaşına⁷², 10.000 kuruşu maaş taksiti olarak Hazine-i Âmire'ye, 10.000 kuruşu Tersâne-i Âmire masrafına, 27.971,5 kuruşu Tophâne-i Âmire kışlakları için Darbhâne-i Âmire'ye ve 2.500 kuruşu da Vidin kalesi yeniçerilerinin ihtiyaçlarına havalesi ferman gereği zorunluydu. Ancak Hazine-i Âmire'de tetkik edilen bir defter suretine göre, bu meblağların Tersâne-i Âmire masrafı için Darbhâne hesabına 10.000 kuruş, Tophâne-i Âmire kışlaklarının masrafı için de 7.971,5 kuruşun havale edildiği, buna mukabil 20.000 kuruşun ve Vidin yeniçerilerine havalesi gereken 2.530 kuruşluk meblağın hiç ödenmediği anlaşılmıştır. Bu bilgiler doğrultusunda bu işin çözümü için görevlendirilen mübaşire, Tokat'a varır varmaz kalan 22.530 kuruşun Voyvoda Lütfullah'tan alınarak havale edilmesini emreden ferman yazılmıştır⁷³.

XIX. yüzyılın başlarında Tokat Voyvodalığı mukataası gelirlerinin hangi kalemlerden oluştuğu ve nerelere harcama yapıldığı hususunda şer'îye sicillerinde bilgiler mevcuttur. Aralık sonları 1814 tarihinde mukataa Sivas valisi Galip Mehmed Paşa'ya iltizam edilmiş, paşa da voyvodalığı emaneten yö-

⁷¹ Aynı ferman.

⁷² 07 Rebiyülâhır 1209/01 Kasım 1794 tarihli bir fermana göre, Sivas'ta ikamete memur olan Mustafa Paşa, "*Tokat Voyvodalığı mukâta'ası mâlından kendüye ma'âş olarak ta'yin olunan şehriyye beşer yüz gurusu*" Voyvoda Lütfullah Ağa'nın kendisine vermediğini İstanbul'a yazmıştır. Voyvoda, maaşı Mart sonuna kadar ödemiş, daha sonra "*zimmetinde mâl-ı mîrî kalmadığından ma'âş-ı mezkûrî edâ idemeyeceğini*" bildirmiş, bu durumda Mustafa Paşa da, hakkının ödenmesini hâvî emr-i şerif yazılmasını istemiştir. Kayıtlardan yapılan incelemede Paşa'ya maaş mukabili havalenin yapılmasına yönelik ferman yazılmıştır. Bk. TŞS, 02, 59/1.

⁷³ TŞS, 02, 58/2.

netmek üzere hazinedarı Mehmed Ağa'yı Tokat'a voyvoda atamıştır⁷⁴. Bu emanet görevi üç ay sürdükten sonra mukataanın ihalesi, 1815 Martundan itibaren Tokatlı Üveys Bey'e yapılmıştır⁷⁵. Sonrasında da halef-selef iki voyvoda arasında alacak-verecek ve devir teslim işlemini gösteren bir defter tertip edilmiş⁷⁶ ve hesap kapatılmıştır.

1695'te Tokat Voyvodalığı'ndan malikâne satılan kaza ve nahiyeler ile⁷⁷, XVIII. yüzyılın son çeyreği ile XIX. yüzyılın ilk yarısında (Tanzimat'a kadar) malikâne verilen birimlerin aynı olup olmadığı konusunda Tokat şer'îye sicillerindeki belgelerde ayrıntılı bilgiler elde edemedik. Ancak Tablo I'deki Tokat Voyvodalığı mukataasının gelirleri ile ilgili veriler, Tokat kazası dahilindeki gelirleri; Tablo II'deki müfredât defterindeki bilgiler de daha çok Şarkipare, İlbeyli ve Sıraç kabilelerinin gelirleri, koyun kışlak harcı, bazı kazaların Beytülmal vb. kapsayan gelirleri ihtiva etmektedir. O halde tablolara bakılarak, voyvodalık mukataasının voyvodalık birimi içinde daha dar bir gelir bölgesini kapsadığı anlamı çıkarılabilir. Yani Tokat Voyvodalığı mukataası, Tokat kazası ve nahiyeleri ile birlikte yakın bazı alanlarda malikâne olarak satılan mukataa gelirlerinin bir kısmını içermektedir. "*Medîne-i Tokad voyvodası*"⁷⁸, "*nefs-i Tokad kazâsı ve nevâhisi ahâlileri*"⁷⁹, Beyhan Sultan'ın "*ber-vech-i mâlikâne uhdesinde olan Tokad kazâsı ve nevâhisi*"⁸⁰ ifadeleri, Tokat Voyvodalığı mukataasının Tokat kazası ve nahiyelerini kapsadığını göstermektedir. Ancak "*Tokad Voyvodalığı kazâlarının kadıları ve nâ'ibleri*"⁸¹ ifadesi, mukataanın sadece Tokat kazası ve nahiyeleriyle ilgili olmadığı, birime yakın bölgelerin bazı kaza gelirlerinin de bağlı olduğunu göstermektedir. Yine "*Tokat ve Sivas sancaklarında vâki' kazâların kadıları ve nâ'ibleri*"⁸² ifadesi de, Tokat Voyvodalığı'nın bir sancak statüsü gibi telakki edildiğini düşündürür⁸³.

⁷⁴ TŞS, 19, 105/1.

⁷⁵ TŞS, 19, 139.

⁷⁶ TŞS, 19, 146. Tokat Voyvodalığı mukataasına bağlı bazı gelir birimleri için bk. TABLO I ve TABLO II.

⁷⁷ Bk. E. Özvar, *aynı eser*, s. 98.

⁷⁸ TŞS, 10, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 2/8.

⁷⁹ TŞS, 13, 98.

⁸⁰ TŞS, 13, 108/3.

⁸¹ TŞS, 12, 73/1.

⁸² TŞS, 10, 26.

⁸³ Aslında Tokat, Sivas Eyaleti'nin Sivas Sancağı'na bağlı bir kaza statüsündeydi.

O halde bilgileri toplarsak, XVIII. yüzyılın son çeyreği ile XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Tokat Voyvodası'nın statüsü ile XVII. yüzyıldaki Sivas Eyaleti'nin Havâss-ı Hümâyûn'a ait olan gelirlerinin yönetimi anlamına gelen ve mali bir birim olan Tokat Voyvodası, farklı anlamlar içermektedir. Artık XVIII. yüzyılın yeni şartları içinde Tokat Voyvodası mukataasından kastedilen, Tokat kazası ve nahiyeleri ile birlikte daha dar ve geliri yüksek bazı bölgelerin vergi gelirlerinin malikâne satışlarıdır.

IV. Tokat Voyvodalarının Atanma ve Azilleri

XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında Tokat Voyvodası mukataası, yukarıda da belirtildiği üzere, Darbhâne-i Âmire tarafından zabt ve idare edilmekteydi. Mukataa "yed-i vâhidden" Darbhâne tarafından iltizama verilebildiği gibi, Sivas valileri gibi devlet görevlilerine ihale olunduğunda, valiler adı geçen birimi "emaneten" yönetmek üzere buyruldu ile de bir voyvoda atayabilir ya da ikinci bir kişiye iltizam edebilirlerdi.

İncelediğimiz dönemde Tokat voyvodaları, mukataayı genellikle yed-i vâhidden, yani birinci elden iltizama almaktaydılar. Bunun yanında emaneten idare de söz konusu olmaktadır. Meselâ, mukataa 1224/1809'da Mehmed Behlül Bey'e⁸⁴, 1225/1810'da Ali Ağa'ya⁸⁵, 1227/1812⁸⁶ ve 1228/1813'de⁸⁷ Mehmed Salih Ağa'ya, 1234/1819'da Derviş Ali Ağa'ya "yed-i vâhidden zabt u idâre olunmak üzere" iltizam olunmuştur⁸⁸.

Tokat Voyvodası mukataasının emanetle yönetilmesi işlemi konusunda da birkaç örnek verilebilir: Meselâ, 1222/1807'te Tokat Voyvodası mukataası Bozok mutasarrıfı Cabbarzâde Süleyman Bey'e ihale olunmuştur. Mutasarrıf da, "tarafından" İlbaşoğlu Ahmed Ağa'yı "voyvoda nasb u ta'yîn" etmiştir⁸⁹. 1228/1813 yılına mahsuben voyvodalık mukataası, Sivas valisi İbrahim Paşa'ya ihale edilmiş, vali de buyruldu ile Erzurumlu Hacı Yusuf'u voyvoda atamıştır⁹⁰. Yine 1815 yılında voyvodalık mukataası, Sivas valisi Galip Mehmed Paşa'ya ihale edilmiş, O da, hazinedarı Mehmed Ali Ağa'yı Tokat'a

⁸⁴ TŞS, 12, 46/2.

⁸⁵ TŞS, 14, 138/3.

⁸⁶ TŞS, 15, 75/2.

⁸⁷ TŞS, 17, 27.

⁸⁸ TŞS, 23, 53/1.

⁸⁹ TŞS, 11, 90/2.

⁹⁰ TŞS, 17, 28/2.

“*ber-vech-i emânet*” voyvoda atanmıştır⁹¹. 1231/1816 ve 1232/1817 yıllarında Tokat Voyvodalığı mukataası, bu defa Sivas valisi Osman Paşa’ya ihale edilmiş, O da, 1816 yılı için emaneten Abdüllatifzâde Hüseyin Ağa’yı voyvoda atanmıştır⁹².

Şimdi Tokat voyvodalarının atanma ve azilleri ile ilgili daha detaylı bilgiler vermek için, belgeleri incelemek istiyoruz:

Tokat Voyvodalığı ve tevâbi’ mukataasını iltizama alan mültezim, anlaşma şartlarına aykırı herhangi bir kanunsuzluğa sebep olduğunda, iltizam mukavelesi feshedilerek, aynı şartlarda başka birine ihale söz konusu olurdu. Meselâ, 1222/1807 senesine mahsuben “*Tokad Voyvodalığı mukâta’ası*” Abdülcabbarzâde (Cabbarzâde) Süleyman Bey’e iltizam olunmuş, O da, mukataayı yönetmek üzere İlbaşıoğlu Küçük Ahmed Ağa’yı voyvoda atanmıştır. Ancak voyvodanın “*memleketi tecrîm iderek külliyyetlü şey ahz eylediği ahâlî tarafından*” arzuhal, mahzar ve ilâmla İstanbul’a bildirilince, “*mukâta’a-i merkûm iltizâmı mûmâ-ileyhin uhdesinden fekk*” olunmuştur. Daha sonra voyvodalık mukataası, “*mâl-ı mîrî ve kalemîyeleri ve ashâb-ı mâlikânelerin fâ’izlerini mahallerine*” zamanında ödemek şartıyla Mehmed Metin’in “*uhdesine ihâlesi tanzîm*” olunmuş, eski mültezim Süleyman Bey’in de mukataa malından aynı yıl için bir akçe talep etmemesi hususunda anlaşma sağlanmıştır. Ancak Süleyman Bey, “*sene-i mezkûreye mahsûben ba’zı mahallere ubûdiyyet ve avâ’id nâmıyla virdiği akçeyi halefî voyvoda-i mûmâ-ileyhden mütâlebe ve tazyîk*” edince, bu davranışın “*şurût-ı mu’âhedenin hilâfî*” olduğu, bu sebepten “*akçe mütâlebesiyle vâki’ olan müdâhalenin men’ ü def’ için*” Beyhan Sultan’ın kethüdası Ahmed Azmi Efendi emr-i şerif verilmesini istemiştir⁹³.

Sorunun halli için başmuhasebe kayıtlarına başvurulmuştur. Yapılan araştırmada “*voyvodalık-ı mezbûrın mûmâ-ileyh Mehmed Metin zîde mecdûhûnın uhdesine ihâle vü iltizâm*” olunduğu anlaşılmıştır. Bu bilgi ve kethüdanın inhasına istinaden Tokat naibine 09 Safer 1223/06 Nisan 1808 tarihinde bu ferman yazılarak, Süleyman Bey’in müdahalesinin önlenmesi ve emirlere aykırı hareketlerden kaçınılması emredilmiştir. Ayrıca Voyvoda Mehmed Metin’e de şu emirler verilmiştir: “*Sen ki voyvoda-i mûmâ-ileyhsin tarafından o makûle avâ’id nâmı ve nâm-ı âhar ile mûmâ-ileyh cânibine*

⁹¹ TŞS, 19, 105/1.

⁹² TŞS, 20, 49.

⁹³ TŞS, 11, 90/2.

nesne virilmesi iktizâ itmemekle o makûle ta'addîsine havâle sem'î ve i'ubâr olunmayup hemen mûcib-i ta'ahhüdün üzre mâl-ı mîrî ve kalemiyye ve ashâb-ı mâlikânenin fâ'izlerini edâ ve himâyet-i fukarâ husûsına dikkat ü i'tinâ eylemek bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuştur"⁹⁴. O halde Tokat mukataası iltizamını uhdelerine alan mültezimler, ihale şartlarına aykırı hareket ettiklerinde ya da halka zulüm yapuklarında anlaşmaları feshedilerek, aynı şartlarda bir başkasına ihale söz konusu oluyordu.

Tokat Voyvodalığı mukataasını uhdesine alan mültezim, vefat ettiğinde voyvodalık yine aynı şartlarda bir başkasına ihale edilebilirdi. Meselâ, 25 Receb 1223/16 Eylül 1808 tarihli bir fermana göre, aynı yıl için "*Tokad Voyvodalığı mukâta'ası ... iltizâmen uhdesine ihâle olunan silahşörân Mehmed Metin bu esnâda vefât*" ettiğinden, mukataa müddetini tamamlamak ve adı geçen senenin Şubat sonuna değin "*mukâta'a-i mezbûrın kâffe-i â'idât u müktesâbâtını cem' u tahsîl ve sene hitâmına dek ne hâsıl olur ise mûmzâ ve mahtûm defterini irsâl eylemek üzere Tokad voyvodası mûmâ-ileyh Mustafa*" Ağa'ya ihale olunmuştur⁹⁵.

Tokat Voyvodalığı mukataası iltizamı, bazı durumlarda hiçbir sebep gösterilmeden sahibinden alınarak bir başkasına verilebilirdi. Meselâ, 22 Safer 1228/24 Şubat 1813 tarihli bir belgeye göre, Tokat Voyvodalığı ve tevâbi' mukataasının yarım hissesiyle nısf-ı sūdüs hissesi, 1813 senesine mahsuben Mehmed Salih Ağa'ya iltizam olunmuş ve bu hususta emr-i şerif yazılmıştır. Ancak "*hasbe' l-iktizâ*" adı geçen mültezimden alınarak, 1813 senesi Martından itibaren Erzurumlu Hacı Yusufzâde Yusuf'a 64.000 kuruş bedel-i iltizam ile verilmiştir⁹⁶.

Yine bu iltizama yönelik Sivas valisi İbrahim Paşa, İstanbul'a yazdığı bir takriri ile Beyhan Sultan'ın Tokat Voyvodalığı mukataasında olan "*rub' hissesiyle şürekâ-i sâ'ire hisseleri yed-i vâhidden zabt u idâre olunmak üzere*" 1813 senesine mahsuben Beyhan Sultan'ın verdiği şartnameye istinaden kendisine iltizam olunduğunu, kendisinin de mukataayı yönetmek üzere Er-

⁹⁴ Aynı ferman.

⁹⁵ Bu ferman, Beyhan Sultan'ın kethüdası Ahmed Azmi'nin, voyvodalığın bütün aidat ve hasılatının eskiden olduğu gibi serbestiyet üzere zabt ettirilmesi, "*mâl-ı mukâta'a tekml olmadukca âhar mahallere bir akçe ve bir habbe virilmemesi*" hususuna dikkat edilmesi ve mîrî emvalin telefinden kaçınılması hususlarını belirten takririne istinaden yazılmıştır. TŞS, 12, 9/1. Ayrıca bu fermana istinaden Tokat naibi, Voyvoda Seyyid Mustafa Ağa, vücûh-ı memleket ve iş erlerine Sivas valisinden bir buyruldu yazılmıştır. TŞS, 12, 9/2.

⁹⁶ TŞS, 17, 27.

zurumlu Yusuf Ağa'yı buyruldu⁹⁷ ile voyvoda atadığını belirtmiştir. “*Bedel-i iltizâmlar içün iktizâ iden mebâliğ vakt u zamâniyle edâ itmek üzere voyvoda-i mûmâ-ileyhin*” İstanbul’da olan sarrafının kefaletiyle sultana temessük ve-rildiğini de belirten Paşa, “*sultân-ı müşârün-ileyhâ ve şürekâ-i sâ’irelerin*” yö-netimine kimsenin müdahale etmemesini belirten hasseten bir emr-i şerif verilmesini istemiştir. Bu takriri istinaden 28 Safer 1228/30 Şubat 1813 tari-hinde “*sultân-ı müşârün-ileyhânın uhdesinde olan rub’ hissesiyle şürekâ-i sâ’irelerinin hisselerini sene-i mezbûr Martu ibtidâsından Şubatı gâyetine degin bir sene-i kâmile yed-i vâhidden voyvoda-i mûmâ-ileyh tarafından zabt u rabt*” olunmasını belirten ferman yazılmıştır⁹⁸.

Yusuf Ağa bir yıl sonra voyvodalıktan azledilmiştir. Sivas valisi İbrahim Paşa, Tokat ileri gelenlerine 13 Safer 1229/14 Şubat 1814 tarihli bir buyrul-dusu ile “*eyâlet-i Sivas dâhilinde beldeniz voyvodası hâssa silahşörânından Yusuf Ağa’nın azl olunup yerine ra’iyye-perver ve munsif ve mu’tedil ve kâr âşinâ voyvoda nasb u ta’yîn olınmasını*” halkın kendisinden rica ettiklerini, bu istekler çerçevesinde kapı halkı eski emekdarlarından silahdarı Gürcü-zâde Mehmed Ağa’yı voyvoda atadığını bildirmiştir. Paşa, atama işleminden sonra, Mehmed Ağa’ya görevini doğru dürüst bir biçimde yapması, halkı ko-ruması ve aykırı hareketlerde bulunmaması konusunda ayrıca uyarılarda bulunmuştur⁹⁹.

27 Rebiyülevvel 1230/09 Mart 1815 tarihli bir buyrulduya göre, Tokat Voyvodalığı mukataası bu defa Sivas valisi Mehmed Galip Paşa’ya ihale olunmuş, paşa da Mart sonuna değin mukataayı “*ber-vech-i emânet*” yönet-mek üzere hazinedarı Mehmed Ali Ağa’yı Tokat voyvodası tayin etmiştir¹⁰⁰. Ancak Galip Paşa¹⁰¹, voyvodalığa atadığı hazinedarını “*hasbe’l-maslahat ma-hall-i âhara*” başka bir göreve atadığından, mukataayı “*Tokad hânedânın-dan*” Seyyid Hacı Üveys Bey’e iltizam etmiştir¹⁰². Ancak mukatanın asıl sahibi, Sivas valisi Mehmed Galip Paşa’dır.

⁹⁷ 23 Safer 1228/25 Şubat 1813 tarihli Sivas valisi İbrahim Paşa’nın Tokat kadısı, âyan, zabitan ve iş erlerine hitaben gönderdiği buyruldu. TŞS, 17, 29/1.

⁹⁸ TŞS, 17, 28/2.

⁹⁹ Bu buyruldu Tokat naibi, voyvoda Mehmed Ağa, nakibüleşraf vekili, serdar, ağalar, iş erlerine hitaben yazılmıştır. TŞS, 18, 79/1.

¹⁰⁰ TŞS, 19, 105/1.

¹⁰¹ 04 Rebiyülâhır 1230/16 Mart 1815 tarihli Tokat Voyvodalığı zabtına müteallik emr-i âli. TŞS, 20, 174/2. Bu hususta Beyhan Sultan’ın zabıtnamesi de vardır. TŞS, 20, 174/1.

¹⁰² Galip Paşa, Üveys Bey ve Tokat ileri gelenlerine hitaben “*vedî’atullâh olan fukarâ vü zu’afâ ve re’âyâ vü berâyânın âsâyiş ü emniyetle himâyeti ve bi’l-husûs ahkâm-ı şerî’ âtâ*

Yine voyvodalık mukataasının emanetle yönetimine bir örnek için, 21 Rebiyülâhır 1231/21 Mart 1816 tarihli buyrulduyu incelemek gerekir. 1816 yılında Tokat Voyvodalığı mukataası, “*bâ-şartnâme*” Sivas valisi Osman Paşa’ya ihale olunmuştur. Ancak eyalet, bu dönemde paşanın atadığı mütesellim Hüseyin Ağa tarafından yönetilmektedir. “*Voyvodası hîn-i vürûdına değin*”, voyvodalığa “*â'id ve râci' irâd ve tayyârâu bi'l-emâne veya defter-i hıfz ve himâye ve ahz u kabz*”ını yürütmek üzere, Sivas mütesellimi tarafından, “*Tokad eşref hanedânından ve evsâf-ı mezkûrelerle mevsûf*” Abdüllatifzâde Hüseyin Ağa voyvoda atanmıştır¹⁰³.

Tokat Voyvodalığı mukataasını yöneten voyvodalar, eğer görevlerinde başarılı iseler ya da halkla iyi geçinmişlerse, daha sonraki yıllarda da bu göreve getirilebilirlerdi¹⁰⁴. Meselâ, 05 Zilkade 1231/29 Eylül 1816 tarihli bir belgeye göre, Tokat Voyvodalığı mukataası, yukarıda da ifade edildiği gibi, Sivas valisi Osman Paşa’ya¹⁰⁵ ihale olunmuştur. Paşa da mukataaya sahip olduktan sonra, birimi kendi adına emanetle yöneten Hüseyin Ağa’nın yerine Üveys Bey’e iltizama vermiştir. Osman Paşa; Tokat naibi, Voyvoda Üveys Bey ve ileri gelenlere yazdığı buyrulduda, mukataanın “*umûr-ı voyvodalığına müdür ve muktedir ve munsif birinin voyvoda nasbı lâ-büdd*” olduğunu belirterek, “*öteden berû kâr-güzâr ve fukarâ ve re'âyâ-perver*” olması nedeniyle Üveys Bey’i voyvodalığa atadığını bildirmiştir¹⁰⁶. Osman Paşa, Voyvoda Üveys Bey’den memnun olmalıdır ki, 11 Rebiyülâhır 1232/28 Şubat 1817 tarihli bir başka buyruldusuyla, mukatanın yönetimini 1817 senesine mahsuben de Voyvoda Üveys Bey’de bırakmıştır. Nitekim buyruldusunda “*Tokad'ın hânedân ve hân mân-ı kadîmî*” olan Üveys Bey’in voyvodalığı süresince “*umûr-ı mehâmın rû'yetiyle sıdk-ı istikâmeti zâhîr olmuş ve ahâlî ile hüsn-i imtizâc iderek vedî a-i cenâb-ı kibriyâ olan fukarâ-yı ra'ıyyeti sıyânet idegeldiği*”ni belirten Paşa, “*haklarında hüsn-i teveccüh-i kâmilemiz*” malumdur diyerek bu atamayı yaptığını belirtmiştir. Atama işleminden sonra Osman Paşa; Tokad kadısı, ağalar, zabıtlar ve iş erlerine “*mîr-i mûmâ-ileyhi voyvoda bilüp her bir*

mutahharının ke-mâhiye-hakkuhâ icrâsı olmağla bu dakikalara cümlemin bi'l-ittifâk ihûmâm ve gayret” gösterilmesini istemekteydi. TŞS, 19, 139.

¹⁰³ Sivas Eyaleti mütesellimi İbrahim’den gelen buyruldu. TŞS, 20, 49.

¹⁰⁴ Tokat Voyvodalığı ve tevâbi' mukataası bir yıllığına ihaleye verilmekteydi. Ancak memnurluk hasıl olursa, diğer yıllarda da aynı kişiye iltizam edilebilirdi.

¹⁰⁵ Osman Paşa, Evâil-i Şevval 1231/Ağustos sonu-Eylül başı 1916’da Sivas Eyaleti valiliğine getirilmiştir. TŞS, 21, 127. Daha sonra Tokat mukataası iltizamı da uhdesine verilmiştir. TŞS, 20, 49.

¹⁰⁶ TŞS, 21, 182.

re'y ve irâdesine mutâva'at ve umûr-ı voyvodalığına efrâd-ı efrîdeden hiç bir ferd müdâhale eylemeyüp merâsim-i ittifâkiyye mübâderet ve hüsn-i mu'âşerete" uyulmasını, voyvodaya "*kendüni voyvoda bilüp işbu sene-i merkûma mahsûben zabt u rabt ve rûsûmât-ı kadîmini cem' ü tahsil eyleyüp her bir etvâr ve harekâtınızı nehc-i şer'-i şerîf ve kânûn-ı münîfe tatbîk eyleyerek def' ü ref' erbâb-ı şurûr u mefsedet ve derûn-ı beldede vukû' bulan mevâddan ifâdesi lâ-büdd ve müktezî olan husûsâtun bâ-i'lâm-ı şer'-iyye*" tarafına yazılmasını, "*eşkiyâyâ ruhsat ve meydân*" verilmemesini, halkın emniyet ve rahatının sağlanmasını emretmiştir. Paşa, ayrıca voyvodalığını tebrik etmek için, Üveys Bey'e voyvodalık nişanesi olarak "*bedî'a samûr ferve*" elbise göndermiştir¹⁰⁷.

V. Tokat Voyvodalarının Görev ve Yetkileri

Tokat voyvodaları, hem Tokat Voyvodalığı ve tevâbi' mukataasından sorumlu malî bir tahsildar, hem de sancakbeyi yetkilerine haiz idarî, askerî, inzibatî vs. görevleri uhdesinde toplayan bir görevliydi. Tokat voyvodalarının yetki ve sorumluluklarına bakıldığında bu durum daha açık bir biçimde ortaya çıkar.

Tokat voyvodaları; Tokat kazası, nahiyeleri ve köylerindeki voyvodalık mukataasına bağlı gelirleri yönetirlerken, ortaya çıkan güvenlik sorunlarında ve ya da reayaya karşı tasallut ve rencide ortaya çıktığında, Tokat kadısı ya da naipleri ile birlikte suçluları cezalandırırlardı. Cezalandırma, "*voyvodalarının ma'rûf olan tezkeresi ve hâkîm-i beldenin mürâselesi ile icrâ*" olunmakta idi. Voyvodaların tezkeresi olmadıkça sadece hakim mürâselesiyle suçluların cezalandırılmaları söz konusu değildi¹⁰⁸.

Tokat'ta, İslamî uygulamalara aykırı durumlar ortaya çıktığından bunu önlemek, diğer görevlilerle birlikte voyvodaların da görevleri arasındaydı. Meselâ, 11 Safer 1224/28 Mart 1809 tarihli bir emirnameye göre, sadrazamlığa atanan Yusuf Ziya Paşa, görevi devralmak için İstanbul'a giderken Tokat'tan geçmiş ve bazı İslam ahalinin, kiracısı zimmîler ile beraber bir hanede oturduğunu haber almıştır. Sadrazam, bu durumun önlenmesi için, Tokat kadısı, voyvodası, vücûh-ı memleket, yeniçeri serdarı ve ocaklı ağavâtına "o

¹⁰⁷ Sivas valisi Osman Paşa tarafından mühûrdarı Hüseyin Hulusi ile Üveys Bey'in voyvodalığını hâvî Tokat ileri gelenlerine gönderilen buyruldu. TŞS, 21, 66-67.

¹⁰⁸ 4 Safer 1223/1 Nisan 1808 tarihli Tokat naibi, Tokad voyvodası Metin Mehmed ve kale dizdarına hitaben yazılan ferman, TŞS, 11, 90/1.

makûle ehl-i İslâm ile bir hânede mütemekkin olan zımmî tâ'ifelerini teftûş ve taharrî eyleyerek ma'rifet-i şer'-i şerîf ve voyvodası ağa ve sâ'ir muhâtabûn ma'rifetleriyle ihrâc ve zımmîyâna mahsûs olan hânelerde iskân" ettirilmesini emretmiştir¹⁰⁹. Burada görüldüğü gibi, voyvodalar, dinî ve sosyal bir görevin yerine getirilmesinden de sorumluydu.

Öte yandan gayr-i Müslimler tarafından ibadet yerlerinin tamiri konusunda İstanbul'a arzuhal yazıldığında, mahallinde emredilen işlemleri yerine getirme işlemleri yine kadı ve voyvodanın nezaretinde yapılmaktaydı. Meselâ, Evasıt-ı Zilkade 1219/Şubat ortaları 1805 tarihli bir fermana göre, Tokat'ta Yahudiler, Rikâb-ı Hümâyûn'a arzuhal yazarak Sinadnik'lerinin tamire muhtaç olduğunu ve buna izin verilmesini istemişlerdir. İstanbul'dan Tokat naibi ve voyvodasına, eğer ibadet mekanı ve civarı harabe ise, asliyesine göre ek bir ilave olmaksızın tamir ettirilmesi, bu bahane ile ilgililerden hiçbir akçe alınmaması emredilmiştir¹¹⁰.

Rusûm-ı zecriyye gibi vergi konusunda ortaya çıkan sorunlarda da voyvodaya görev verilebilmekteydi. Meselâ, 26 Safer 1224/12 Nisan 1809 tarihli bir fermana göre, Tokat kazasının rûsûm-ı zecriyyesi 3.000 kuruş idi ve her sene Ağustos ayı başında ödenmekteydi. Ancak 1808 yılına mahsuben bu meblağ ödenmemiş ve reayanın zimmetlerinde kalmıştı. Bu meblağın, 300 kuruş tutan mübaşir ücreti ile birlikte toplanması ve hazineye gönderilmek üzere mübaşire teslimi görevi; vücûh-ı memleket, iş erleri ile birlikte Tokat voyvodasına verilmiştir¹¹¹. Yine aynı konudaki bir başka fermana göre, voyvodaya hitaben "*sen ki voyvoda-i mûmâ-ileyhsin ... sene-i merkûma mahsûben mukayyed olan mârû' z-zikr üçbin gurus rûsûm-ı zecriyyesi ma'rifetün ve kâdi-i mûmâ-ileyh ve mübaşir-i merkûm mâ'rifetleriyle yerlû yerinden ve icâb ve ik-tizâ idenlerden temâmen ve kâmilten tahsîl ve kabzına me'mûr mübaşirine*" teslim etmesi emredilmekteydi¹¹².

Tokat voyvodaları, Tokat kazasının asayişinden de sorumlu idiler. Kazada suç işleyen kişilerin cezalarının mahkeme vasıtasıyla verilmesinden sonra, yerine getirilmesi için voyvodaya mahkemeden mürâseleler yazılmaktaydı. Meselâ, 1806 yılında Tokat kazasından bazılarına galiz küfürler eden Mustafa Alemdarınoglu Seyyid Mehmed'in, mahkemece verilen cezasını

¹⁰⁹ TŞS, 12, 49/1.

¹¹⁰ TŞS, 10, 29/2.

¹¹¹ TŞS, 12/54.

¹¹² TŞS, 12/55/1.

çekmek için kaleye intikali¹¹³, hırsızlık hususunda mahkemenin verdiği karara göre suçluyu "te'dib" etmek¹¹⁴ ve Seyyid Ahmed ile dört arkadaşının avret kapısına gittiklerinden mahkemece verilen "ta'zîr" cezasının zabıtları vasıtasıyla yerine getirilmesi¹¹⁵ hususunda Tokat voyvodası Seyyid Ahmed Ağa'ya mürâseleler yazılmış ve görevleri yerine getirmesi istenmiştir.

Tokat voyvodası, kendisine verilen askerî görevleri de yerine getirdi. Meselâ, Evasıt-ı Safer 1223/Nisan ortaları 1808 tarihinde gönderilen bir fermana göre, Rusya ile ortaya çıkan savaş sebebiyle daha önce Tokat kazasından başbuğları maiyyetinde yüz elli adet asker istendiği, ancak bu askerlerin henüz gönderilmediği, tehir edilmeyerek acilen askerin ordu-yı hümayûna ulaştırılması istenmektedir. Bu askerlerin tertip edilmesi ve gönderilmesi emri Tokat naibi ve voyvodaya hitaben yazılmıştır¹¹⁶.

Tokat menzilhanesinin devamlı surette nizam ve intizam içinde bulunması, gelip giden ulakların görevlerinin düzenli bir biçimde gerçekleştirmelerine yardımcı olmaları hususunda Sivas'tan gelen buyrulduların muhataplarından birisi de, Tokat voyvodası idi. Yani, gerek Payitaht ve gerekse diğer eyalet ve sancaklarla haberleşmenin sağlanmasını kolaylaştıracak önlemleri alma da, Tokat voyvodasının görevleri arasındaydı¹¹⁷.

Sonuç olarak söylemek gerekirse, Tokat voyvodalarının sadece Tokat Voyvodalığı mukataasındaki malî işlemleri yürüten bir görevli olmadığı, idarî, askerî sosyal ve inzibatî işlerle ilgili görevler de üstlendiği ortaya çıkmaktadır.

VI. Tokat Voyvodalığı Mukataasına Müdahaleler

Beyhan Sultan'ın "*ber-vech-i mâlikâne uhdesinde olan voyvodalık-ı Tokad mukâta'ası öteden berü serbestiyet üzere zabt u rabt*" olunduğundan, voyvoda dışında "*kimesne tarafından müdâhale ve ta'arruz iktizâ itmez*" idi¹¹⁸. Ancak bu nizama rağmen, voyvodalık mukataasına birçok defalar vali, mütesellim, mutasarrıf vb. gibi ehl-i örf mensuplarının müdahaleleri eksik

¹¹³ TŞS, 10, 2/1.

¹¹⁴ TŞS, 10, 2/2.

¹¹⁵ TŞS, 10, 2/7.

¹¹⁶ TŞS, 11, 95/2.

¹¹⁷ TŞS, 3, 7/1.

¹¹⁸ TŞS, 11, 89.

olmamıştır. Meselâ, Kasım 1803 tarihli bir fermana göre, Beyhan Sultan'ın malikânesi olan Tokat ve bağlı yerler mukataasına Sivas valisi müdahalelerde bulunarak, halktan kaftan-bahâ, ikramiye, devriye vb. adlar altında fazla para talep etmekte ve halkı zor duruma sokmaktaydı. Bu sorunun çözümü için bölgeye mübaşir gönderilmiş ve kanunlara aykırı olarak mukataaya bağlı halktan talep edilen akçe, emtia vb. şeylerin, hak sahiplerine iade edilmesi istenmiştir. Ayrıca emirlere karşı gelen, kanun ve uygulamalar dışında hareket eden görevlilere şiddetli uyarılar yapılarak, kanunsuzluğa tevessül etmemeleri emredilmiştir¹¹⁹.

27 Muharrem 1223/25 Mart 1808 tarihli bir fermana göre, bir süreden beri bazı kimseler Tokat Voyvodalığı'nın "*umûrına müdâhale kaydında olduklarından*" mukataa malının eksilmesine ve zarar görmesine sebep olmuşlardır. Bu durum üzerine Beyhan Sultan'ın kethüdası Ahmed Azmi Efendi, yazdığı bir takiriyle müdahalenin önlenmesi için emr-i şerif yazılmasını talep etmiştir. Hazine-i Âmire'deki başmuhasabe defterlerinin incelenmesinden sonra, Tokat Voyvodalığı mukataasının "*ma'lûmû'l-mikdâr mâl ve mu'accele ile sultân-ı mûmâ-ileyhânın iştirâken ber-vech-i mâlikâne uhdesinde olduğu*" bu sebepten "*bu makûle mâlikâne virilen mukâta'ât ve makût'ât ve kurâ ve müzârî vüzerâ ve mîr-i mîrân ve mütesellimler ve sâ'ir ehl-i örf tâ'ifesi taraflarından dahl u ta'arruz olunmayup ederi olur ise men' u def*" olunması,¹²⁰ ayrıca voyvodalık mukataası "*mefrûzü'l-kalem ve makût'ü'l-kıdem min külli'l-vücûh serbestiyet vechile hayatda olduklarında te'biden ber-vech-i mâlikâne*" berât-ı âli-şân ile "*mutasarrıf olmaları düstûrû'l-amel tutulan meşrûtu mer'iyeden idüğü*", gerektiğinde Tokat Voyvodalığı mukataası reayalarının "*meclîs-i şer'e ihzârı ve hukûk-ı şer'iyeye tahsîli ve lede'l-iktizâ ahz u habs ve lâzım gelen te'diblerinin icrâsı voyvodaları ma'rifetiyle rû'yet*" olunması hususunda daha önce Evâil-i Rebiyülâhır 1216/Ağustos ortaları 1801 senesinde fermanın yazıldığı kayıtlardan anlaşılmıştır¹²¹. Hem Ahmed Azmi'nin tahririne ve hem de bu fermana istinaden Tokat naibine 1808 tarihli hasseten bu ferman yazılmıştır. Ferman şu ifadelerle sonuçlanır: "*Sen ki nâ'ib-i mûmâ-ileyhsûn bâlâda bast u beyân ve tasrîh u ayân kıldığı üzre mukâta'a-i mezbûrenin şirâze-i nizâm ve vâridâtu tatrîk-i halelden sıyânet ve re'âyâsı dahi mezâlim u ta'addiyatdan himâyet ve şurût-ı*

¹¹⁹ Sivas Şer'iyeye Sicili, 02 Zilhicce 1217/25 Mart 1803'ten naklen Necdet Sakaoğlu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, İstanbul 1998, s. 155.

¹²⁰ TŞS, 11, 89.

¹²¹ Aynı ferman.

serbestiyetlerine ke-mâ yenbağî ri' âyet-i lâzımeden idügi ma'lûmın oldukça voyvodalık-ı mezkûr mukaddemden berü ne vechile zabt u idâre olunagelmış ise bundan böyle dahi ber- mûcib-i şurût serbestiyetde re' âyası mezâlim ve ta' addiyandan himâyet olunarak yine voyvoda-i mezbûr tarafundan zabt u idâre olunup voyvodalık umûrına taraf-ı âhardan müdâhale itdirülmemesine bezl-i makderet ve hilâf-ı şurût-ı serbestiyetde ve muğâyir-i kadîm hareket ile vâridât-ı mukâta'anın kesr u tedennîsine mûcib olur hâlâta tasaddî idenlerin vâki' olan ta' addilerinin ma' rifet-i şer' le def' ü ref' ine ihtimâm u dikkat ve mütenebbih olmayanlarının li-eclî t-te' dîb isim ve şöhretleriyle keyfiyyetlerini Der-i Sa' âdetime i' lâma müsâra' at eylemenüz bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuştur¹²².

Diğer taraftan Tokat Voyvodalığı mukataası dahilinde ikâmet eden "vedî atullah" olan reaya fukarasına zulmeden eşkıya ve hazelenin rencide-leri ve uygunsuz hareketleri meydana geldiğinde "iktizâ iden te'dîbleri voyvodalarının ma' rûf olan tezkeresi ve hâkim-i beldenin mürâselesiyle icrâ" olunmaktaydı. Ancak bazen voyvodaların tezkeresi olmaksızın, yalnızca naip mürâselesiyle nizama aykırı olarak cezalandırma işlemine başvurulurdu. Meselâ, 04 Safer 1223/01 Nisan 1808 tarihli bir fermana göre, bir süredir Tokat ahalisinden bazıları birbirlerine olan düşmanlıklarından dolayı voyvodalarının haberi olmayarak suçsuz bazı kimseleri "yalnız hâkimü'ş-şer' mürâselesiyle ahz ve vaz'-ı kal'a etdirdüklerinden bu keyfiyyet voyvodalarının kesr u nüfûzuna bâdî ve Tokad gibi belde-i azîmenin ihtilâl-i nizâmını mü'eddî" olmuştur. Ahmed Azmi Efendi, "eşkıyâ makûlesinden birisinin te'dîbi lâzım geldükde âdet-i kadîme-i belde üzere voyvodalarının tezkeresi olmadukca yalnız hâkim-i beldenin mürâselesiyle vaz'-ı kal'a itdirülmemek üzere" emr-i şerif verilmesini takiriyle bildirmiştir. Bu takrire istinaden Tokat naibi, voyvoda-ı ve kale dizdarına hitaben eşkıya ve yaramaz taifesinden olanların cezalandırılmak üzere kaleye gönderilmeleri gerektiğinde "voyvodalarının tezkeresi olmadukca yalnız mürâsele ile icrâ-yı te'dîblerine mücâseret olunmayup kadîmi ve olageldigi vechile bu makûle umûrın tanzîm ve temşîti ve müktezâsının icrâsı voyvoda-i mûmâ-ileyh ile bî l-itîfâk görölüp nizâm ve intizâmı muhafazaya kemâl-i dikkat u ihtimâm" olunmasını emreden ferman yazılmıştır¹²³.

¹²² Aynı ferman.

¹²³ TSS, 11, 90/1.

Öte taraftan "Tokat Voyvodalığı mukāta'ası kazâsı ve nevâhisi ahâlileri" Sivas valileri için "eyâlet-i Sivas'dan ta'yîn olunan imdâd-ı hazariyyeden ve seferler vukû'ında imdâd-ı seferiyyeden hisselerine isâbet" eden miktarı şartlar muvacehesinde vaktinde ödemekteydiler. Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi, Sivas vali veya mütesellimleri çeşitli adlarla kanunlara aykırı ve fermanlara muhalif olarak, halktan fazla akçe talep etmekteydiler. Hatta bünyelerinde bulunan delil ve tüfekçilerden 20 ve 30'şar kişiyi mübaşirler ile kaza ve nahiyelere göndererek, zahire bahâ, ikramiye, kaftan ve devriye baha vb. isteklerle rencide etmekteydiler. Bu durumdan "ahâlî ve fukarâ-yı memleket muzdaribü'l-yâl ve perîşânü'l-hâl" olduğundan, mezalim ve baskıların önlenmesini hâvî emr-i şerif isteği mahallinden arzuhal ve ilâmlarla İstanbul'a bildirilmiştir¹²⁴.

Sorunun kendisine ulaşması üzerine Sultan II. Mahmud, Beyhan Sultan'ın malikâne uhdesinde olan Tokat mukataasına bağlı ahali ve reayanın baskı ve sıkıntılardan emin, rahat olmaları ve bu hususlara vali ve hakimlerin dikkat etmeleri gerekliken, reayaya baskı yapılmasına rıza gösteremeyeceğini ve kanunlara aykırı davranışlara girişenlere müsaade edilmeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca mukataa ve bağlı yerlere müdahalelerin olmamasına yönelik III. Selim tarafından da daha önce ferman yazıldığını belirten Sultan,¹²⁵ "ahâlî vü fukarâya bir vechile zulm ve gadr vukû'ına kat'a rızâ-yı alıyyem olmayup" diyerek, Tokat voyvodası ve naibine hitaben ahali ve fukaranın ödemesi mecburi vergi dışında herhangi bir taleple baskıya maruz kalmamalarını emreden ferman göndermiştir¹²⁶.

Aynı konuda 25 Safer 1230/06 Şubat 1815 tarihinde Sivas valisi İbrahim Paşa da bir buyruldu yazmıştır. Paşa, Tokat naibi ve voyvodasına Beyhan Sultan'ın havâssından olan Tokat Voyvodalığı mukataası "ahâlisine ve gerek ehli zimmet re'âyâsına" baskı yapılmaması hususunda emirler olmasına rağmen, bunlara uyulmayarak aykırı hareketlerde bulunulduğunun mahallinden bildirildiğini hatırlatarak, "merkûm ahâlî vü re'âyânın yedlerinde olan evâmîr-i alıyyenin infâz ve icrâsına ale'd-devâm dikkat ve vedî'a olan fukarâ ve

¹²⁴ TŞS, 12, 72,

¹²⁵ Evâsıt-ı Cemâziyülevvel 1218/Ağustos sonları-Eylül başları 1803 tarihinde III. Selim döneminde "mücibince amel oluna" denilerek hatt-ı hümayun ile "Sivas vâlîleriçün senede iki taksit ile tertüb-i hazariyyeden Tokad ve nevâhisinün sicilde makayyed hisse-i hazariyyelerini ve seferler vukû'ında hisse-i seferiyyelerini vakt u zemâniyle mahallinde tamâmen edâ eyledükden sonra ziyâde akçe talebi ve mübâşiriyye ve zahire-bahâ ve kaftan-bahâ ve devriye nâmu ve sâ'ir bida' ve mezâlîm ile ta'addî ve müsvedde ile bi-lâ mücib ve bi-lâ-fermân külliyyetü mübaşir irsâli ile tecrîm itdirilmemesiçün" emr-i şerif verildiği bilgisi vardır. TŞS, 12, 72.

¹²⁶ Aynı ferman.

zu'afânın himâyet ü sıyâneti ile perîşânlığı mûcib ve ihtilâl-i nizâm-ı mukâta'ayı müstevcib-i halâtdan ittikâ vü mübâ'adet" olunmasını emretmekteydi¹²⁷.

1819 yılında da Tokat Voyvodalıǵı'na çeşitli müdahaleler devam etmiştir. Meselâ, 13 Şaban 1234/07 Haziran 1819 tarihli bir fermana göre, Beyhan Sultan'ın kethüdası Ahmed Azmi Efendi mukataa şartlarına aykırı olarak Tokat Voyvodalıǵı malına ve voyvodalarına bazı kimselerin baskılarının devam ettiğini, bu durumun mukataa gelirlerinin azalmasına sebep olduğunu belirterek, müdahalelerin önlenmesi hususunda bir fermanın yazılmasını talep etmiştir. Hazine-i Âmire kayıtlarında yapılan inceleme sonrasında "voyvodalık-ı mezkûrun kâffe-i â'idât ve hâsılât ve serbestiyetini kadîmden olageldiği vechile zabt u rabtûcûn" fermanının ve ayrıca "Tokad ve nevâhisi ahâlileri imdâd-ı hazariyyelerini vakt u zemâniyle te'diye eylediklerine binâ'en vâli vü mütesellim taraflarından sâ'ir bahâne ile zulm ve ta'addî olunmamak üzere" 1225/1810 tarihinde bir fermanın yazıldığını Darbhâne-i Âmire nazırı Abdurrahman Sabit Efendi belirtmiştir. Bu bilgiler çerçevesinde voyvodaların serbest oldukları, vali ve mütesellim taraflarından baskı yapılmamasını hâvî bu ferman yazılmıştır¹²⁸.

Tokat voyvodaları kuvvet ve iktidarlarını bir sebeple kaybettiklerinde, mukataa mallarına etraftan müdahaleler daha fazla söz konusu olmaktadır. Böyle durumlarda hem bölgeden arzuhal ve mahzarlar hem de Sivas valisi tarafından tahriratlarla sorun İstanbul'a bildirilirdi. Örneğin, 15 Safer 1240/09 Ekim 1824 tarihli bir fermana göre, Tokat voyvodası Salih Ağa'nın "umûr ve iktidârı olmadığından ... ahâlden ba'zı eşhâs makûlesinin re'yine münâsebeti hasebiyle" ahali nezdinde nüfûzunun kalmadığı, azledilerek yerine muktedir birinin atanması hususu Sivas valisi Mehmed Paşa tarafından İstanbul'a yazılmıştır. Ayrıca Mehmed Paşa kaimesinde, 200'den fazla kişinin Sivas'a gelip, hesaplarının görülmesi için İstanbul'a gideceklerini belirttiklerini, bunun kendisi tarafından engellendiğini, ellerine buyruldu ve yanlarına mübaşir verilerek kazalarına geri gönderildiklerini belirtmekteydi. Aynı konuda Tokat ahali de yazdıkları ilam ve mahzarında, kazadaki çarşı halkından İslam ve reaya 10 kişinin kazaya nefret salarak vilayet işlerini kendilerine

¹²⁷ TŞS, 19, 89/1. Aynı konuya istinaden Evâsıt-ı Safer 1225/Mart sonları 1810 ve Evâhir-i Rebiyülevvel 1233/Şubat başları 1818 tarihlerinde de Tokat mukataası kaza ve nahiyeleri ahâlilerine Sivas valileri tarafından hazariyye ve seferiyye dışında bir bahane ile tekâlif talep edilmemesi konusunda ferman gönderilmiştir. TŞS, 22, 90.

¹²⁸ TŞS, 24, 36/3.

ihale ettirmek istediklerini, bu amaçlarına ulaşmak için bazı halkı tahrik ederek yedi senelik vilayet masrafının muhasebesinin görülmesine yönelik isteklerde bulunduklarını, valinin de hesap işlerinin görülmesi için buyruldu ile mübaşir gönderdiğini, halbuki kaza masrafının şehir kethüdası vasıtasıyla görüldüğünü, her salyane döneminde mahkemece hesabın görülerek masraf defteri hazırlandığını, bu sebepten masraf konusunda kimsenin “*şekk ü şübhesi*” olmadığını, ancak adı geçen 12 kişinin¹²⁹ kazanın işlerine “*müdâhale ile memleketi fesâda vermiş oldukları*”nı belirterek “*voyvodaları mûmâ-ileyh Sâlih zîde mecduhû ile kazâ-i mezbûr müftûsi el-Hâc Mehmed Efendî den bi'l-cümle hoşnûd ve râzî olarak haklarında bir güne inhâ ve iş-tikâ' vukû' gelür ise havâle sem'î ve i'tibâr buyırılmamasını*” istirham etmişlerdir. Bu bilgiler muvacehesinde Mehmed Paşa'ya, iddiacıların ortaya koyduğu muhasebe maddesinin oldukça fazla olduğu, muhasebe konusunun ferman ile açığa çıkması gerektiği, kendi bilgileri ile halkın bildirdiklerinin kıyaslanarak sorunun Darbhâne tarafından atanacak bir mübaşir ile yerinde doğru dürüst ahali ve reayaya sorularak araştırılması ve durumun İstanbul'a yazılması, ancak ondan sonra gerekenin yapılacağı bildirilmiştir¹³⁰. Bu fermanın iki gün sonra, 17 Safer 1240/11 Ekim 1824 tarihinde bu defa Tokat kadısı ve bilcümle ileri gelenlere aynı konu ile ilgili Darbhâne-i Âmire tarafından bir buyruldu yazılmıştır. Buyrulda konunun yerinde araştırılması için Ömer Vecdi'nin mübaşir atandığı, sorunun ahali ve reayadan sorularak doğruca tahkik edilmesi ve İstanbul'a yazılması istenmekteydi. Buyruldu şöyle sonuçlanmaktadır: “*Voyvoda-i mûmâ-ileyhin hâl ü keyfiyeti ve iddi'â olunan muhâsebe maddesinin keyfiyetini cümle ma'rifetiyle ahâlî vü re'âyadan garaz u nefretten â'rî vechile tahkîk-birle keyfiyetin Der-i sa'âdet'e arz ve iş'ârına mezîd ihtimâm u dikkat eylemenüz için Darbhâne-i Âmire'den işbu buyruldu tahrîr ve tesyîr olunmuşdur*”¹³¹. Daha sonra bu işlemin ne şekilde sonuçlandığına dair bir belge bulamadık.

VII. Voyvoda Yolsuzlukları ve Servetlerinin Kaynağı: Katıroğlu Üveys Bey Örneği

Tokat Voyvodalığı mukataası malına değişik zamanlarda vali, mütesellim ve naip gibi devlet görevlilerinin yanında halk, eşkıya vb. taraflarından se-

¹²⁹ Metnin biraz yukarısında 10 kişiden söz edilmektedir.

¹³⁰ Sivas valisi Mehmed Paşa ve mübaşir Ömer Vecdi Efendi'ye hitaben gönderilen 15 Safer 1240/09 Ekim 1824 tarihli ferman. TŞS, 29, 75/2.

¹³¹ TŞS, 29, 76/2.

bezsiz yere müdahalelerin olduğu ve gereğinden fazla akçe talep edildiği yukarıda açıklanmıştı. Bunun yanında çoğu zaman Tokat mukataasını yöneten voyvodalar da yolsuzluk yapmakta, zimmetlerine fazla akçe geçirmekte ve ahaliye baskı uygulamaktaydılar. Yani voyvodalar, kanunlara aykırı olarak, kendi nam ve hesaplarına fazla vergi salmakta ve tevzi' defterlerine de akçe koydurmaktaydılar. Şer'îye sicillerindeki ferman ya da buyruclularda, voyvodalığa atanan kişiler, genellikle işin ehli, ahali ve reaya koruyucu olarak nitelendirilmelerine rağmen, çoğu zaman azledilmeleri de, yine halka yaptıkları yolsuzluk ve haksızlıklarla olmaktadır. Meselâ, 1815-16 yıllarında iki sene Tokat Voyvodalığı kendisine ihale olunan Sivas valisi Osman Paşa, mukataayı Tokatlı Katıroğlu Üveys Bey'e iltizam etmiştir. Ancak bir müddet sonra işlerin ve ilişkilerin iyi gitmediği ve sorunların ortaya çıktığı görülmüştür. Belgelere göre, hem ihalenin asıl sahibi Sivas valisi Osman Paşa, hem de voyvoda Üveys Bey mukataa dahilindeki gelirlerden fazlaca akçe almaya başlamışlardır. Bunların "*gerek dâhil ve gerek hâric ez-defter*" bir senede tahsil ettiği meblağın miktarı 1.275 kışeye (637.500 kuruş) ulaşmıştır. Ayrıca Sivas valilerinin oturdukları sarayın tamiri için ferman ile karara bağlanan 75.000 kuruşluk masraftan, Tokat kazası hissesine 5.005 kuruş¹³² isabet etmesine rağmen, Voyvoda Üveys Bey, kanunlara ve uygulamalara aykırı olarak 22.750 kuruş tahsil etmiştir. Tokat kazası ahalipleri keyfi olarak akçe talebinin perişanlıklarına sebep olduğu, voyvodanın elde ettiği meblağın kendilerine iade edilmesi, görevden azledilip, Tokat'tan ihraç edilmesi ve başka bir voyvodanın tayin edilmesini İstanbul'a arzuhal, ilâm, mahzar ve defter takdim ederek bildirmişlerdir¹³³.

Sorun, daha detaylı bilgi için Darbhâne-i Âmire nazırı Abdurrahman'a havale edilmiş ve bilgi istenmiştir. Nazır, hem bir dizi evrakları tetkik ederek, hem de Tokat ahaliplerini mahallinde sorguya çektiyerek, Osman Paşa'nın deftere kayıtlı ya da defter dışı olarak ikramiye, faiz-i mukataa vb. adlarla 160.700 kuruş, voyvoda Üveys Bey'in de geri dönüşü olmayan 91.474 kuruş aldığı bilgisine ulaşmıştır. Mukataanın çeyrek hissesi Beyhan Sultan'ın olduğundan, kethüdası Ahmed Azmi Efendi ile de muhabere de bulunulmuş, O da, voyvodanın gereğinden fazla meblağ aldığının tespit edildiğini bildirmiştir. Ayrıca durum İstanbul'a gelmiş olan birkaç Tokatlıdan da soruşturulmuş,

¹³² Bir belgede bu meblağ 5.500 kuruş olarak geçmektedir. Bk. TŞS, 22, 31/1. Biri sehven eksik ya da fazla yazılmış olmalıdır.

¹³³ Tokat voyvoda Üveys Bey ile ahalinin muhasebelerini rû'yet için gelen emr-i âli kaydı. TŞS, 22, 16/3; 17.

onlar da voyvodanın mezalim ve baskısını beyan etmişlerdir. Diğer taraftan Sivas'taki saray tamiri için sonradan 110.250 kuruşa ulaşmış olan meblağın tahsili için emr-i şerif verilmiş olduğu, buna Sivas Eyaleti'nin toplam hazariyesinden 15.000 kuruş kadar meblağın ayrılacağı, Tokat'ın hissesine ise aynı miktarda hazariyenin isabet etmeyeceği, ancak 8.000 kuruş vermeleri lazım geleceği, saray tamiri masrafı namıyla da Osman Paşa'nın takriben üç yük 40.000 (340.000) kuruşa kadar akçe tahsil etmesi gerektiğini ifade eden nazır, bu konuda Tokat kazasına ne kadar hisse tevzi' olacağının belli olmadığı, ancak "*zâlimiyye olarak ahâlden ol mikdâr mebâliğ alındığı vâki' midür değil midür*" mahallinde "*mevsûkü'l-kelîm*" kimselerden araştırmaya ihtiyaç olduğunu ve mübaşir tayiniyle durumun mahallinden araştırılması gerektiğini, ancak ondan sonra etraflı bir karar verilebileceğini ilâm etmiştir¹³⁴.

Bu ilâma istinaden Evâsıt-ı Receb 1232/Haziran ortaları 1817 tarihinde Tokat naibi, bu iş için görevlendirilen Dîvân-ı Hümâyûn'dan eski sipahiler katibi mübaşir Mehmed Remzi, bilcümle ahali ve iş erlerine hitaben ferman yazılmıştır. Fermanın sonunda mübaşire ayrıca "*zâlimiyye olarak ahâlden ol mikdâr mebâliğ alındığı vâki' midür değil midür serren ve alenen mevsûkü'l-kelîm kimesnelerden etrâfiyla su'âl ve tahkik ve ma'rifet-i şer' ve cümle ma'rifetiyle rû'yet-i muhâsebe olunarak ba'dehû iktizâsına bakılmak için keyfiyyeti şekk u şübhe kalmayacak vechile ala vukû'ihî*" İstanbul'a yazması ve "*hâtur ve gönüle ri'âyetiyle vak'anın hilâfî kâl u kaleme alınmak câ'iz olmadığı*" hatırlatılmıştır¹³⁵.

Yine 20 Rebiyülâhır 1232/09 Mart 1817 tarihinde aynı konuyla ilgili Sadrazam tarafından da bir mektup yazılmıştır. Sadrazam, Tokat voyvodası Üveys Bey ile ahalinin hesaplarının görülmesi, voyvodanın "*ehl-i İslâm ve re'âyânın ba'zısından karz sûreti ve cürmiyye nâmiyle aldığı mebâliğden başka*", mevcudu olmayarak "*nefsicün almış olduğu*" 63.082 kuruşun ahaliye geri ödenmesi irade buyrulursa, voyvodanın Tokat'ta olan emlakının satılmasıyla bu paranın sahiplerine ödenmesi gerekeceğini belirtmiştir. Voyvodanın "*her ne kadar kudreti der-kâr ise de terkib olduğu tama' cihetiyle muhâlefet*" ederse, buna bakılmamasını da isteyen sadrazam, halka yaptığı mezalimden vazgeçmesi hususunda Üveys Bey'e, Cabbarzâde Süleyman tarafından da uyarılarda bulunulmasına rağmen, bunlara aldırmadığını

¹³⁴ Aynı ferman.

¹³⁵ Aynı ferman.

“kendüden emniyet-i ahâlî zâ’il olarak” voyvodalıktan azledilip, yerine bir başka voyvodanın atanmasını Tokat ahalisinin de istediğini bildirmiştir¹³⁶.

Diğer taraftan voyvodanın usulsüzlüklerine meydan veren eski Sivas valisi Osman Paşa da aynı hukuksuz yollara tevessül etmiştir. İkramiye ve diğer adlar altında gereğinden fazla akçe almış, bazı suçsuz kişileri de “*tecrîm ve tekdîr etmiş*”tir. Tokat kalesi imamını da hapsederek 7 (3.500 kuruş) kîse cürmiye akçesi almıştır. Bu usulsüzlükleri sultana aktardığını da mektubunda belirten sadrazam, voyvodanın aldığı meblağın kendisinden alınması ve sahiplerine iade edilmesi, muhalefet ederse bütün emlak, akar ve hanesinin satularak akçenin iadesi, Osman Paşa’nın da imamdan cürmiye adıyla meblağ almış ise, bunun da geri ödenmesi ve voyvodanın azledilerek, Kütahya’ya sürgüne gönderilmesi hususlarında emr-i şerifin irsal olunduğunu belirtmiştir¹³⁷.

Sadrazamın mektubuna istinaden Evâhir-i Ramazan 1232/Ağustos başları 1817’de Üveys Bey’in emval ve emlakinin satulması için Tokat naibi, mübaşir Mehmed Remzi, vüçûh-ı ahâlî ve bilcümle iş erlerine ferman yazılmıştır. Fermanla Sivas valisi tarafından iki senedir Tokat Voyvodalığı iltizamen uhdesine verilmiş olan Katıroğlu Üveys Bey’in deftere kayıtlı ve kayıtsız 1.275 kîse akçe tahsil ettiği, Sivas’taki sarayın tamiri için Tokat kazası hissesine 5.500 kuruş isabet etmesine rağmen, 22.750 kuruş almış olduğunun İstanbul’a iletildiği ve bu hususta mübaşir gönderildiği tekrar hatırlatılmıştır. Ayrıca voyvodanın ahalinin bazısından karz ve cürmiye olarak aldığı meblağdan başka, kendi şahsı için aldığı 63.082 kuruşun da çoğunu ikrar ettiği, bu meblağın kendisinden alınması, muhalefetine bakılmaması, diğer taraftan imamdan meblağ alınmışsa geri ödenmesi, vermek istemezse emval, akar ve hanesinin satulması ve fazla alınan meblağın sahiplerine ödenmesi emredilmiştir¹³⁸.

Hem ferman hem de sadrazam mektubundaki bilgiler muvacehesinde araştırma yapan mübaşir Mehmed Remzi, Üveys Bey ile Tokat ahalisi arasındaki münasebetler ve alacak-verecek sorunları ile ilgili İstanbul’a yazdığı bir dizi yazıda, voyvodanın zulüm ve baskı yaptığını bildirmiş, voyvodalıktan azledilerek yerine başka birinin voyvoda atanmasını inha etmiştir. Ayrıca

¹³⁶ Üveys Bey ve Osman Paşa konularında sadrazam tarafından bazı mevadda dair gelen mektup kaydı. TŞS, 22, 29/3.

¹³⁷ Aynı mektup.

¹³⁸ TŞS, 22, 31/1.

Darbhâne-i Âmire nazırı Abdurrahman Bey de, 1232/1817 senesine mahsuben Tokat Voyvodalığı mukataasının eski Sivas valisi Osman Paşa'ya ihale edildiğini, ancak Paşa'nın Sivas Eyaleti valiliğinden azl ve idam edilerek, bütün muhallefâtının devletçe zapt edilmiş olduğundan voyvodalık umurunun da boş kaldığını belirtmiştir¹³⁹. Voyvodalığın 1232/1817 senesine mahsuben geri kalan aylardaki yönetimini "*ber-vech-i emânet*" sağlamak ve 1233/1818 senesinde de "*bir kavî sarrâf ta'ahhüdüyle sâbıkı üzere iltizâmen ana der'uhde olmak şartıyla tanzîmi münâsib mülâhâza olunarak şart-ı mezkûr üzere*" Tokat Voyvodalığı için bir voyvoda atanmasının zorunlu hale geldiğini belirten nazır, voyvodalık için birkaç aday ismi ilâmı ile bildirmiştir. Bu adaylardan Selanik Tütün Gümrüğü eski Emîni Dervîş Ali'nin geçmişte "*ba'zı hayrî iltizâmlarda bulunmuş rızâlarınca idâre etmiş mu'tedil âdem olduğunu*"¹⁴⁰ tarafına bildirildiğini de belirten nazır, isimlerini verdiği kimse-lerden hangisi voyvoda atanırsa, voyvodalığın 1232/1817 senesi bakiyesini emaneten, 1233/1818 senesini de eski usûllerde iltizamen verilmesini belirtmiştir. Bu ilâma istinaden Tokat Voyvodalığı mukataasının iltizamı 19 Zilkade 1232/30 Eylül 1817 tarihli bir fermanla Dervîş Ali'ye verilmiştir¹⁴¹.

Tokat Voyvodalığı mukataasını uhdesine alan Voyvoda Dervîş Ali, aynı zamanda Osman Paşa'nın borçlarını ödeme yükümlülüğünü de üstlenmiştir. Meselâ, 14 Rebiyülâhır 1233/21 Şubat 1818 tarihli bir fermana göre, sarraflardan Hüdavirdioğlu Nazâret zımî Dîvân-ı Hümâyûn'a bir dilekçe sunmuş ve eski Sivas valisi Osman Paşa'nın zimmetinde olan 2 yük 98.896 kuruş (298.896 kuruş) alacağının kendisine ödenmesini talep etmiştir. Dilekçe muvacehesinde alacağın, Osman Paşa'nın Sivas'ta olan bakaya ve Tokat Voyvodalığı hasılatından tahsil edilmesi ve sarrafa ödenmesi konusunda daha önce bir ferman yazılmıştır. Ayrıca kayıtlardan da 1232/21817 senesi sonuna değin voyvodalık hasılatını Voyvoda Dervîş Ali toplayacağından, voyvodalığın sene sonuna kadar hasılatı, Tokat'ta olan bütün zimemat ve bakayasının tahsili babında voyvodaya emr-i şerif yazıldığı, voyvodalığın "*hâsılâtı her neye balığ olur ise sarrâf-ı mersûm tarafından kabzına me'mûra teslim ve yedinden makbûz senedi ahz*" olunması istenmiş ve ayrıca "*mersûmın kûsûr kalan*

¹³⁹ Ramazan 1232/Temmuz-Ağustos 1817 tarihli voyvodanın nefî hükümü. BOA, *Cevdet Dahiliye*, No. 4169.

¹⁴⁰ Darbhâne-i Âmire nazırı Abdurrahman, bu ifadeyle voyvoda adayları arasından Dervîş Ali'yi seçtiğini de göstermiş oluyordu.

¹⁴¹ TŞS, 22, 52. Ayrıca Tokat Voyvodalığı mukataasının 114 günlük tahsilat, mesarifat vb. sürecini gösteren 11 Cemaziyülevvel 1233/19 Mart 1818 tarihli müfredat defterinden mukataaya hangi gelir kalemlerinin bağlı olduğunu öğrenmekteyiz. TŞS, 22, 94/1.

matlûbunun Sivas tarafında olan bakâya ve zimemâtundan tahsili bâbında" Sivas valisi Ali Paşa'ya da emirler verildiği anlaşılmıştır. Şimdi hasseten verilen bu ferman, yukarıdaki açıklamaları kapsayacak şekilde Derviş Ali'ye hitaben aşağıdaki emirlerle sona ermektedir: "*Voyvodalık-ı mezkûrın senesi hitâmına değin hâsılâtı her neye baliğ olur ise Tokad'da olan zimemâtuyla ma'ân ma'rifet-i şer' ve ma'rifetinle mersûm tarafından kabzına me'mûra teslim ve yedinden makbûz senedi ahz-birle mukaddem sudûr iden emr-i şerîfîm mücibince mukâta'a-i mezbûrın sene-i mezkûre ibtidâsından Şubatı gâyetine değin hâsılâtı her ne ise hisâbı rû'yet olunmak üzere memhûr ve mümmâzâ defterinin der-i Sa'âdetime irsâli hususına mübâderet eylesesün*"¹⁴².

Bu fermana istinaden Tokat voyvodası, İstanbul'da Han-ı Cedid'de oturan Hüdavirdioğlu Hoca Nazâret tarafına Osman Paşa bakayasından 20.000 kuruş, yine saray tamiri akçesinden de 22.754 kuruş olmak üzere "*Tokad ve nevâhisü kazâsı ahâlîlêründen*" toplam 42.754 kuruş toplayarak göndermiş, ahaliye de "*vakt-i hacette ibrâz*" etmek üzere senet vermiştir¹⁴³.

Sonuç

Tokat Voyvodalığı ve tevâbi' mukataası, III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde Darbhâne-i Âmire tarafından yönetilmekte ve ihaleye verilmekteydi. Aynı dönemde mukataada Sultan III. Selim'in kız kardeşi Beyhan Sultan'ın da hisseleri bulunmaktaydı. Beyhan Sultan'ın mukataada olan rub' hissesi ber-vech-i malikâne olarak ölümüne kadar devam etmiştir. Ölümü ile birlikte hisse, Ceyb-i Hümâyûn hazinesine devredilmiştir. 1830'dan sonra voyvodalık mukataası, Mukataât Hazinesi'ne bağlanmıştır. Tanzimat'la birlikte voyvodalık birimi yeni düzenlemelerle birlikte muhassıllığa dönüştürülmüştür.

Yıllık olarak iltizama verilen mukataayı yönetmek üzere bir voyvoda tayin olunurdu. Voyvoda, sancakbeyi yetkisine haiz idi. Malî işlerle birlikte askerî,

¹⁴² TŞS, 22, 96.

¹⁴³ TŞS, 23, 36/2. Tokat voyvodası Derviş Ali'nin emr-i âli ile görevlendirilmesini hâvi halasname kaydı. Belgenin üstünde rakamla toplam 42.754 kuruş toplandığı yazılmasına rağmen, metinde "*ikrâmiyye nâmıyla yigirmiikibin gurus*" alındığı kaydı vardır ki, bu durumda toplam 44.754 kuruşluk bir meblağ ortaya çıkar. Ancak yine aynı işe memur edilen dergah-ı âli gediklülerinden Hacı Mehmed'in düzenlediği başka bir halasnâmede Tokat ahâlîlêrinden "*ceste ceste*" 42.754 kuruş alındığı kaydı vardır. TŞS, 23, 44/1. O halde 42.754 kuruş toplandığı bilgisi doğru olmalıdır.

idarî vb. yükümlülükleri de vardı. Voyvodalık mukataası ilk elden iltizama verildiği gibi, ihaleyi alan Sivas valileri vb. memurlar da bir başkasına iltizama verebilmekteydi.

Mukataa serbestiyet üzere yönetildiğinden, voyvoda dışındaki ehl-i örf mensupları müdahalede bulunamazlardı. Kanunlarla tespit edilmiş vergiler dışında keyfi olarak hiçbir talepte bulunulamazdı. Mukataa, yılın Martından itibaren takip eden yılın Şubatına değin, yani bir malî yıl için iltizama verilmekteydi. Gerekli görüldüğünde iltizam süresi uzatılabilirdi. İltizam sahibi, gerekli ödemeleri yapacağına dair Darbhâne-i Âmire'ye sarraf kefaletiyle bir deyn temessükü vermektedir. İltizam sözleşmesinin bitiminde de devir-teslim işlemi gerçekleştirilir ve hesap kapatılır.

İncelediğimiz dönemde Tokat Voyvodalığı mukataasına gerek Sivas valileri ve gerekse halktan bazı kimselerin müdahalesi eksik olmamıştır. Bazen voyvodalar da halktan gereğinden fazla vergi talep etmiş ve yolsuzluk yapmışlardır. Mukataa malına zarar gelmemesi, uygunsuz hareketlerden kaçınılması hususlarında İstanbul'dan devamlı surette bölgeye fermanlar gönderilmesine rağmen, sorunlar devam etmiştir.

KAYNAKLAR

I. Arşiv Kaynakları

1. Milli Kütüphane, Yazmalar Bölümü, Tokat Şer'iyce Sicilleri

Defter No. 01, 02, 03, 04, 05, 06, 07, 09, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 45, 47, 49, 51, 52, 54 (42 adet defter).

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tasnifleri (BOA)

1. Hatt-ı Hümayun No.: 20324; 20324 A; 20324 B; 20324 C.
2. Cevdet Maliye, No.: 6093; 9279; 21332, 22201; 26605 L.
3. Cevdet Dahiliye, No.: 4169.

II. Kitap ve Makaleler

- AÇIKEL, Ali; *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of the District (kaza) of Tokat (1574-1643)*, Basılmamış Doktora Tezi, Manchester Üniversitesi 1999.
- CEZAR, Yavuz; *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- CİNLİOĞLU, Halis Turgut; *Osmanlılar Zamanında Tokat, II. ve III. Kısım, Tokat Matbaası, Tokat 1950-1951.*
- ÇİZAKÇA, Murat; *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortakları Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- ÇADIRCI, Musa; *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- GENÇ, Mehmet; "Osmanlı Maliyesinde Mâlikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 2. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2002.
- GÖKBİLGİN, Tayyib; "Tokat", *İslam Ansiklopedisi*, 2. Baskı, MEB Basımevi, İstanbul 1979.
- KHOURY, Dina Rızık; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu, Musul, 1540-1834*, (Çev.: Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- SAKAOĞLU, Necdet; *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

- ÖZKAYA, Yücel; *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, TTK Basımevi, Ankara 1994.
- ÖZVAR, Erol; *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- _____; "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyale-tinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bil-diriler*, III. Cilt, III. Kısım, TTK Basımevi, Ankara 2002.
- _____; *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi, İstanbul 2003.
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet; "Osmanlı Taşra Teşkilatında Rum Beylerbeyliği", *Türk-lük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, İstanbul 1989.
- _____; *Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat (1455 – 1574)*, Marmara Üniversi-tesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990.
- TABAKOĞLU, Ahmet; *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1985.
- ULUÇAY, M. Çağatay; *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1985.
- YILMAZÇELİK, İbrahim; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK Basımevi, Ankara 1995.

EKLER

Belge: 1

Tokat Şer'iyye Sicili, Defter No. 11, Sayfa No: 90, Belge No: 1

Voyvodaların Nüfuzlarına Halel Gelmemesi ve Ahaliye

Zulmedilmemesini Hâvî Fermân-ı Hümâyûn

Kıdvetü'n-nüvâbi'l-müşerri'in Tokat nâ'ibi mevlânâ *zîde ilmuhi* ve kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân Tokat voyvodası Metin Mehmed *zîde mecduhû* ve kıdvetü's-sıkati'l-müstahfızın Tokat dizdârı *zîde hıfzuhû* tevki'-i refi'-i hü-mâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki,

Seyyidetü'l-muhaddemât ekiletü'l-muhassenât tâcü'l-mestûrât zâtü'l-alî ve's-sa'dât emmizâdem Beyhân Sultan *dâmet ismetühâ* ve *zîdet iffetühânın* ber-vech-i mâlikâne uhdesinde olan Tokad Voyvodalığı mukâta'ası külliyyetlü mâl ile mukayyed vâridât-ı cesîme-i mîrîyyemden olup öteden berü mefrû-zü'l-kalem ve maktû'ü'l-kıdem min külli'l-vücûh serbestiyyet üzre zabt u ta-sarruf olınarak vedî'atullâh olan re'âyâsının mezâlim ve ta'addiyâtından vikâ-yesi ve voyvodalarına mufavvaz ve eşkiyâ ve hazele makûlelerinin re'âya fuka-râsına tasallut ve rencîdeleri ve ba'zı nâ-hemvâre hareketleri zuhûrında ik-tizâ iden te'dîbleri voyvodalarının ma'rûf olan tezkeresi ve hâkim-i beldenin mürâselesiyle icrâ olunmak iktizâ ider iken bir müddetden berü bu kâ'ideye ri'âyet olunmadığından ahâliden ba'zıları birbirlerine olan nefsâniyyetlerini icrâ zımnında voyvodalarının ma'lûmı olmayarak bi-lâ-cürm ba'zı kimesne-leri yalnız hâkim-i şer' mürâselesiyle ahz ve vaz'-ı kal'a itdirdüklerinden bu keyfiyyet voyvodalarının kesr-i nüfûzuna bâdî ve Tokad gibi belde-i azîmenin ihtilâl-i nizâmını mü'eddî olduğunu beyân-birle ba'd-ez-în belde-i merkûmeyi ihtilâlden sıyânete voyvodaların nüfûzını kesr ve ibdâlden vikâye eşkiyâ makûlesinden birisinin te'dîbi lâzım geldükde âdet-i kadîme-i belde üzre voyvodalarının tezkeresi olmadukca yalnız hâkim-i beldenin mürâselesiyle vaz'-ı kal'a itdirülmemek üzere emr-i şerîfim sudûrını müşârûn-ileyhânın kethüdâsı iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim Ahmed Azmi *dâme mecduhû* bâ-tak-rîr inhâ itmekden nâşi mûcibince amel ve hareket olunmak fermânım olma-ğın hasseten işbu emr-i şerîfim ısdar ve ile irsâl olunmuşdur. İmdi yusûlünde sen ki nâ'ib-i mûmâ-ileyhsün bâlâda bast-ı beyân olduğu üzre mukâta'a-i mezbûre mukâta'a-i cesîme-i mîrîyyemden olup ez-kadîm serbestiyyet üzre

voyvodalar tarafından zabt u rabt olunagelmekle bundan böyle dahi kâ'ide-i kadîme ve âdet-i beldeye ri'âyet ve mûcib-i ihtilâl-i nizâm olur harekât-ı nâ-be-câdan hazer u mûcânebet ve asâyiş-i emn ü rahat-ı fukarâ esbâbını istih-sâle sarf-ı makderet olunmak müktezâsı irâde-i aliyyemden olduğu ma'lûmın oldukda fi-mâ-ba'd o makûle eşkıyâ ve hazelenin iktizâ iden te'dîbleri ve kal'aya vaz'ı lâzım geldükde voyvodalarınun tezkeresi olmadukca yalnız mü-râsele ile icrâ-yı te'dîblerine mûcâseret olunmayup kadîmi ve ola geldiği vechile bu makûle umûrın tanzîm ve temşîti ve müktezâsının icrâsı voyvoda-i mûmâ-ileyh ile bi'l-ittifâk görölüp nizâm ve intizâm-ı muhâfazaya kemâl-i dikkat ve ihtimâm eylesün ve sen ki voyvoda-i mûmâ-ileyhsün sen dahi bu misillü umûrı ma'rifet-i şer'le olduğu vechile rû'yet gazez ü nefsanîyyet ve edeblerine zehâb ile hilâf-ı rızâ-yı şâhânemden müretteb hâlet ve hareketi tecvîzden tevakkî vü mübâ'adet ve sen ki dizdâr-ı merkûmsın sen dahi mû-cib-i emr-i şerîfimle amel ü hareket eylemenüz bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuştur. Buyurdum ki hükm-i şerîfimle vardukda bu bâbda vech-i meşrûh üzre şeref-yâfte-i sudûr olan işbu emr-i şerîf-i celilü'ş-şân-ı vâcibü'l-it-tibâ' ve lâzımü'l-îmtisâlimin mazmûn-ı münîfi-birle âmil olasız. Şöyle bilesüz alâmet-i şerîfe i'timâd kılasız. Tahrîren el-yevmi'r-râbî' Safer li-sene selase iş-rîn ve mi'eteyn ve elf.

Konstantiniyye-i mahrûse

Belge: 2

Tokat Şer'iyye Sicili: 12, 47/1

Voyvodalık Şartnâmesini İhtiva Eden Zabıtnâme

Voyvodalık şartnâmesi

Bâ'is-i tahrîr-i hurûf budur ki,

Serbestiyyet üzere mâlikâne uhdemizde olan Tokad mukâta'asını işbu bin ikiyüz yigirmidört senesi Martı ibtidâsından sene-i merkûme Şubatı gâ-yetine varınca bir sene kâmile zabt ve iktizâ iden mâl-ı mîrî ve kalemiyyesiyle mahallinde virilecek vezâyîfi vakt u zemânîyle edâ ve senedâtını tarafimuza teslim eylemek şartıyla dârende-i temessük şîlahşörân-ı hazret-i cihândârîn-den Mehmed Behlül Bey'e iltizâm ve tefvîz olunmağla imdi mukâta'a-i mez-bûre sene-i merkûmeye mahsûben mûmâ-ileyh tarafından zabt u rabt ve icâb iden a'şâr-ı şer'iyye ve rûsûmât ve tevcihât-ı sâ'iresi kadîmden olageldiği üzere

ahz u kabz olunup tarafımızdan ve taraf-ı âhardan müdahâle ve mühâlefet olunmaması içün işbu zabıt-nâme ketb ve i'tâ olundu.

Beyhân Sultân hissehâ-i mukâta'a-i mezbûr

Belge: 3

Tokat Şer'iyeye Sicili: 12, 72

Ahaliye İyi Davranılması ve Zulüm Yapılmaması

Konusunda Ferman-ı Hümâyûn

Kıdvetü'n-nüvvâbi'l-müteşerri'in Tokad kazâsı nâibi mevlânâ *zîde il-muhû* ve kıdvetü'l-emâcîd ve'l-a'yân Tokad voyvodası *zîde mecduhû* tevkî-i refî-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki,

Taht-ı âli-baht-ı Osmânî üzre cülûs-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûnım vâkî' olup umûmen tecdîd-i ahkâm-ı fermânım olmağın seyyidetü'l-muhaddemât ekliletü'l-muhassenât tâcü'l-mesturât Beyhan Sultan *dâmet ismetühâ* ve *zîdet iffetühânın* ber-vech-i mâlikâne uhdesinde olan Tokad mukâta'ası kazâsı ve nevâhisi ahâlileri üzerlerine edâsı lâzım gelen Sivâs vâlîleriçün eyâlet-i Sivas-'dan ta'yîn olunan imdâd-ı hazariyyeden ve seferler vukû'ında imdâd-ı seferiyyeden hisselerine isâbet ideni şurûtu üzre vakt u zemâniyle mahalline edâda kusûrları olmayup vâlî ve mütesellimler taraflarından ikrâmiyye ve kaftân ve devriyye bahâ nâmı ve sâ'ir bida' ve mezâlim ve ta'addiyât ile bir vechle rencide olınmaları icâb itmez iken bir müddetden berü Sivas vâlîleri ve mütesellimler taraflarından ziyâde akçe talebi ve hilâf-ı rızâ ve muğâyir-i emr-i âli zahîre bahâ ve ikrâmiyye ve kaftan bahâ ve sâir bida' ve mezâlim ile ta'addî olduklarından mâ'adâ bi-lâ-mücib-i müsvedde ile tüfenkçi ve delîl tâ'ifelerinden yirmişer ve otuzar nefer ile mübâşirler vurûd ve bayrak akçesi ve nâm-ı diğeri ile fukarâyı darb iderek hilâf-ı şer' ve bi-lâ murâfa'a cebren me-bâliğ-i kesire ahz eyledüklerinden ahâli ve fukarâ-yı memleket muzdaribü'l-yâl ve perişânü'l-hâl olduklarından bahisle vâkî' olan mezâlim ve ta'addiyânın men' ü def'i bâbında emr-i şerîfim sudûrî mukaddemâ bâ-i'lâm ve tahrîrât inhâ olunmuş mukâta'a-i merkûme-i müşârûn-ileyhânın mâlikâne uhdesinde olup ahâli ve re'âyâsının vücûh-ı mezâlimden vikâyeleriyle âsûd-nişîn müzelle-i emn ve rahat olmalarına vülât ve hükkâm taraflarından kemâl-i ihtimâm ü dikkat olunmak lâzımeden iken ol vechile ta'addiye ibtidâr olunması bi'l-vücûh rızâ-yı hümâyûnımın muğâyiri olup fi-mâ-ba'd külliye

def' ve murâd ve merâsim-i i'tiyâd-ı mülûkânem olmakdan nâşî müktezâ-yı dîvân-ı hümâyûnımdan lede's-su'âl Sivas vâlîleriçün senede iki taksît ile tertîb-i hazariyyeden Tokad ve nevâhîsinün sicilde mukayyed hisse-i hazariyyelerini ve seferler vukû'ında hisse-i seferiyyelerini vakt u zemânîyle mahalline tamâmen edâ eyledüklerinden sonra ziyâde akçe talebi ve mübâşiriyye ve zahîre bahâ ve kaftân bahâ ve devriyye nâmı ve sâ'ir bida' ve mezâlim ile ta'addî ve müsvedde ile bi-lâ-mûcib ve bi-lâ-fermân külliyyetlü mübâşir irsâli ile tecrîm itdirülmemek içün emr-i şerîfim i'tâsı iktizâ eylediği tahrîr olunmağla vech-i meşrûh üzre amel ve nizâm-ı kâviye rabîta ile hilâfından mübâ'adet olunmak bâbında ikiyüz onsekiz senesi Evâsıt-ı Cemâziye'l-evvelinde hüdâvendigâr-ı esbâk merhûm ve mağfûrun-leh Sultan Selîm Hân *tâb-ı serâhu* zamanında mûcibince amel oluna deyü bâlâsı hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn ile müzeyyen virilen emr-i şerîfi ibrâz ve tecdîdi niyâz olunmağla vech-i meşrûh üzre amel olunmak fermânım olmağın imdi zamân-ı sâ'ir-i iktirân-ı şâhânemde ahâlî vü fukarâyâ bir vechle zulm ü gadr vukû'ına kat'a rızâ-yı aliyem olmayup vücûh-ı mezâlim ve ta'addiyâtından vikâyetleriyle refâh ve râhatları matlûb-ı şâhânem idüğü ve ba'de'l-yevm muğâyir-i emr u rızâ hareketine mütecâsir olanlar mazhar-atâb olacakları ma'lûminuz oldukda bervech-i muharrer Sivas vâlîleriçün iki taksît ile müretteb hazariyyeden Tokad ve nevâhîsinün sicilde mukayyed hazariyyelerini ve seferler vukû'ında dahi hisse-i seferiyyelerini şurûtu mûcibince tamâmen vakt u zemânîyle mahalline edâ eyledüklerinden sonra ziyâde talebi ve mübâşiriyye ve zahîre bahâ ve kaftân bahâ ve devriyye nâmı ve sâ'ir bida' ve mezâlim ile ta'addî ve müsvedde ile bi-lâ-mûcib külliyyetlü mübâşir irsâliyle tecrîm olunmamaları husûsının ma'rifetinüz ile gereği gibi nizâma râbîta ve hilâf-ı hareket vukû'a gelmemek içün sicile kayd ile ale'd-devâm icrâsına ihtimâm u dikkat ve hilâf-ı fermân ve münâfi-i rızâ ve men'-i tecvîzden tevakkî ve mübâ'adet olunmak bâbında fermân-ı âli-şânım sâdır olmuştur. Buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda vech-i meşrûh üzre şeref-yâfte-i sudûr olan fermân-ı vâcibü'l-ittübâ' ve lâzîmü'l-imtisâlimin mazmûn-ı itâ'at-makrûnıyla amel ü hareket ve hilâfından hazer ü mûcânebet eylesüz. Şöyle bilesüz âlâmet-i şerîfe i'timâd kılasız. Tahrîren fi Evâhir-i Rebî'i'l-vel sene erba'a ve işrîn ve mi'eteyn ve elf.

Konstantiniyyetü'l-Mahrûse

Belge: 4**Tokat Şer'iyye Sicili: 17, 29/1****Sivas valisi İbrahim Paşa'nın buyrulduŖu**

Şerî'at-Ŗî'âr Tokat kadısı fazîletlü efendi *zîde fazluhû* ve mefâhirü'l-emâsil ve'l-akrân a'yân ve zâbitân ve iş erleri *zîde kadruhum* inhâ olunur ki,

Bâ-hatt-ı hümayûn-ı Ŗevket-makrûn Darbhâne-i Âmirem tarafından zabt u idâre olınan mukâta'ât-ı mîrîyyeden Tokat Voyvodalığı ve tevâbî'i mukâta'asının gerek Darbhâne-i Âmirem hissesi ve gerek devletlü ismetlü Beyhân Sultân aliyetü'Ŗ-Ŗân hazretlerinin uhde-i aliyyelerinde olan hissesi binikiyüz yigirmisekiz senesine mahsûben tarafımuza ihâle ile ve tarafımızdan dahi bi'l-intihâb voyvoda nasb olunması irâde-i seniyye müktezâsından olmakdan nâŖî sene-i mezkûre Martı ibtidâsından Şubatı gâyetine varınca bir sene-i kâmile zabt u rabt eylemek üzere Erzurumlu Hacı Yusufzâde Yusuf Ağa tarafımızdan bi'l-intihâb Tokat voyvodası nasb u ta'yîn ile sene-i merkûma mahsûben mukâta'a-i mezbûrın mûmâ-ileyhin zabt u rabt ve vâkî' olan rûsûmât ve mahsûlatın kanûn-ı kadîm ve olageldiğı üzere ahz u kabz ve himâyet ve re'âyâya taraf-ı âhardan müdâhale ve ta'arruz olunmamak bâ-bında emr-i âlî dahi sâdır olmağla imdi siz ki efendi-i mûmâ-ileyh ve muhâtabûn-ı sâ'irsüz mukâta'a-i mezbûr öteden berû zabt u rabt ve kabz ve ne vechile rûsûmât ve mahsûlâtın kanûn-ı kadîm ve olageldiğı üzere ahz u kabz ve himâyet-i re'âyâ ol vechile mûmâ-ileyhin dahi zabt u rabtuna mu'âvenet hilâf-ı rızâ ve muğâyir-i emr-i âlî-Ŗân ve ahâli-i fukârâ-yı ra'iiyete zulm u ta'addî gelmemesine dikkat eylemek içün tarafımızdan dahi işbu buyruldu tahrîr ve ile irsâl olunmuşdur. Bi-mennihi te'âlâ vusûlünde mazmûn emr-i âlî ve mûcib buyruldu ile amel ve hareket ve hilâfından tehâŖî vü mücânebet eyleyesüz deyü.

23 Safer 1228.

Belge: 5**Tokat Şer'iyye Sicili: 18, 79/1****Voyvoda Atama ve Azledilme Buyruldu**

Şerî'at-me'âb Tokat nâ'ibi *zîde fazluhû* ve me'zûn-ı bi'l-iftâ fekahatlû efendi *zîde takvâhu* ve kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Mehmed Ağa *zîde kadruhû* ve fahrû's-şeref nakibü'l-eşraf vekîli ve serdârı ağalar ve sâ'ir iş erleri ve erbâb-ı sühân *zîdet mukâdirehum* inhâ olunur ki,

Eyâlet-i Sivas dahilinde beldeniz voyvodası hassa silahşörânından Yusuf Ağa'nın azl olunub yerine bir ra'iyet-perver munsif ve mu'tedil ve kâr âşinâ voyvoda nasb ve ta'yîn olınmasını tarafımuza akdemce niyâz ü iltimâs ve recâ olunmuş olmak hasebiyle bu def'a dâiremiz mûntehâbâtundan ve emekdâr-ı kadîmimizden bâlâda merkûmü'l-ism Gürcüzâde Silahdârım Mehmed Ağa'nın merkûma voyvoda nasb u ta'yîn ve irsâl olunmuşdur. Gerekdir ki kâffe-i voyvodalığa dâ'ir umûr ve husûsında dirîne-i kadîm ve gayret-i müstedîm üzre mûmâ-ileyh tarafına inkıyâd ve müteyabî'at ve ibrâz-ı nakdiye-i gayret eylemeleriniz matlûb idüğü ve sen ki voyvoda-i mûmâ-ileyhsin sen dahi müktezâ-yı isti'dâd-ı zâatın üzere âsâyiş-i hâl-i fukarâ ve ârâmiş-i bâl-ı zu'afâ te'dib ve gûşmâl-i erâzil ve eşkiyâ ve emanetullâh-ı sukkân-ı memleketi pester-i râhatda ganûde-i âsâyiş itdürmemek ve cânîb-i hazret-i şehinşâhî ve tarafımız için isticlâb-ı da'vât-ı hayriyye zeylinde teşmil-i şân ve gayret ve sarfen mâhasal ve sa'y ü miknet ve ibrâz-ı nakdîne-i liyâkat olınmak matlûb idüğünü hâvî dîvân-ı Sivas ve meştâ-yı Malatya'dan işbu buyuruldu tahrîr ü ısdâr ve voyvoda-i mûmâ-ileyhe i'tâen irsâl ve tisyâr olunmuşdur. İnşâ'a'llâhü te'âlâ vusûlünde gerekdür ki bâlâda bast u beyân ve şerh-i ayân olunduğı üzere teşmîr-i şân-ı gayret ve ber-mûcib-i buyruldu âmil ve hareket ve muğâyir-i vaz' u hareketden gâyet ittikâ ve mübâ'adet eylesüz deyi. Fî 13 Safer 1229.

TABLO I:

Mehmed Ali Ağa'dan Üveys Bey'e Devir Edilen Gelir ve Masraflar
(1230/1815 - 64 günlük) ¹⁴⁴

Gelirler	Kuruş	Para
Mart ayında İhtisâb hasılâtı	598	29
Mart ayında Kapan hasılâtı	1.891	25
Mart ayında Taşhân hasılâtı	29	27
Mart ayında Meydân hasılâtı	30	21
Mart ayında Penbe narhiyesi hasılâtı	3	30
	3.614	22
Mart ayında Mizân hâsılâtı	77	10
Mart ayında Tahmîsden alınan peşinat	1.000	
Mart ayında yine Tahmîsden alınan (Bedel-i iltizâmı 2.750 kuruş)	250	
Mart ayında tabh ve Duhâniyyeden alınan	1.616	
Mart ayında bağ temessükâtundan ve öşr ve kışlakçıdan ve sâ'ir aidatdan hasıl olunan	1.384	20
	7.942 12	
Nisan ayında İhtisâb hasılâtı	316	19
Nisan ayında Kapan hasılâtı	3.628	4
Nisan ayında Taşhân hasılâtı	119	16
Nisan ayında Meydân hasılâtı	21	27
Nisan ayında Penbe narhiyesi hasılâtı	315	35
	12.354	2
Nisan ayında Mizân hâsılâtı	27	2

¹⁴⁴ "Sene-i mezkûre Mart ibtidâsından mâh-ı Mayıs'ın dördüncü gününe gelince atınışdört günde vâkı' olan irâd ve mesârifinin bâ-emr-i hazret-i veliyü'n-nî' amî ma' rifet ve ma' rifet-i şer' le rû'yet ve necâbetlü Üveys Bey'e teslim ve redd olunan muhâsebelerinin defteridür". TŞS, 19, 146. Bk. Tablo I. Ayrıca XVII. yüzyıl ortalarında Tokat Voyvodalığı'na bağlı kazalar, köyler, mahalleler ve kabileleri için bk. E. Özvar, *aynı tez.* Muhtelif tablolar.

Nisan ayında Tahmîsden alınan	200	
Nisan ayında tabh ve Duhâniyyeden alınan	896	
Nisan ayında bağ temessükâtından hâsıl olunan	904	
	14.428	6
Mayısın üç gününde İhtisâb hâsılâtı	415	25
Mayısın üç gününde Kapan hasılâtı	311	30
Mayısın üç gününde Taşhan hasılâtı	90	7
Mayısın üç gününde Meydan hasılâtı	8	13
Mizândan alınan Kudûmiyye	900	
	16.154	1
Kazalardan alınan Kudûmiyye	200	1
Kürkçülerden alınan Kudûmiyye	200	
Basmacılar­dan alınan Kudûmiyye	450	
Kazancılardan alınan Kudûmiyye	500	
Kinisalardan alınan Kudûmiyye	2.500	
Tevzî' defterinde olan Tahsildâriye	5.000	
	25.004	
<i>Giderler</i>		
Mart ayında bâ-defter-i müfredât	1.701	
Nisan ayında bâ-defter-i müfredât	2.583	
İlbas olan hil'ât bahâ defter	775	
İспенç kolcularına haftalık	66	
Bakır sarrafı vasıtasıyla İstanbul'a mersûl poliçeyle teslim olunan	12.000	
	17.125	
Balâda muharrer îrâd-ı mukâta'a	25.004	
Ber-vech-i bâlâ masraf fûrû-nihâde	17.125	
	7.879 – 7.879= 0	

TABLO: II

Mukataa-i mezbûre malından tahsîl olunan mebalîğ beyân¹⁴⁵

	Kuruş	Para
İhtisâb	716	7
İhtisâb hevâ'isinden?	420	-
İhtisâb kantârından	1.100	-
Kapan-ı dakîk	7.513	30
Kapan teknesi avâ'idi	2.500	-
	12.249	37
Taşhân	270	37
Meydân	163	24
Penbe nakliyesi	1.204	-
Resm-i harîr	191	20
Resm-i mizân-ı harîr	603	-
	14.682	39
Resm-i arûsan	2.940	-
Resm-i tahsîl	649	22
Resm-i ispenc ve duhâniye	3.993	10
Cerâyim	480	-
İcâre bâgât	40	-
	22.790	31
Nehc-i ferâğ-ı bâgât	357	-
Bağ beylikçiliği avâ'idi	250	-
Şem'-i hâne	2.900	-
Tahmîs iltizâmından	1.450	-
Sübaşılıktan	1.500	-

¹⁴⁵ "Zemân zabtı Mart ibüdâsından olup şurûtu mûcibince Darbhâne-i Âmire tarafından zabt u idâre olunan mukâta'âtdan Tokad Voyvodalığı'nın binikiyüzotuziki senesine mahsûben ... sene-i mezkûre Teşrîn-i Sâni'sinin aluncı gününden Şubâtu gâyetine degin yüzotuzdört günde lâzım gelen irâd-ı mukarrere-i mîriyesinden ğayr-i ez-tahsîlât bakâyası ber-vech-i emâne bâ-emr-i âlî tahsiliyle me'mûr sa'âdetlü Dervîş Ali Ağa'nın ... müfredât defteridir". TŞS, 22, 94/1-95.

	29.247	31
Etrâf-ı şehir a'şârından	70	
Koyun-ı kışlak harcı	238	-
Beytü'l-mal-ı Tokad	1.901	37
Şarabhanelerden	684	5
Üveys Bey muhâsebesinden Çıldır valisine mekkâri deyü mesârif kayd olunmuş iken tekrar edâmisinden alınan	1.500	-
	33.641	33
Üveys Beğin muhâsebesine dahil olmayan mizân harîri edamisinden alınan	967	-
	67.090	3
Yalnız altmışyedibindoksan gurus 3 paradır.		
Emsâli Âsitâne'de olan mukâta'ât-ı mirî mebâlig beyân		
Gümüşhane	933	-
Osman Sabit Efendi'den	103	-
Sandık emîni Mustafa Efendi'de	73	-
Def'a mûmâ-ileyhde	3	2
İznikmid (İzmit) gümrük emîni	13	
	1.126	-
Derfterdâr-ı sâbık Hacı Yusuf Efendi'de	7	2
Müteveffâ Abdullah Bey zimmetinde	301	-
	1.434	2
Yalnız bindörtüyüzotuzdört gurus yigirmi paradır.		
El-mesârifât		
Etbâ' ve tüfenkciyân civânlarına alınan şâ'ir	1.005	2
Der-i Aliyyeye hurûc medîne-i Tokad'a gelince ve Şubat gâyetine degin eyyâm-ı mezkûrda olan ve esnâ-yı râhîde mesârif-i matbah	5.115	
İlbâs olunan hil'at behâ	719	-

Konak kirâsı	400	-
Kapân ağası mâhiyyesi	350	-
	7.590	-
Kethüdâ ve kâtib efendi mâhiyyesi mâh 5	2.000	-
Sâys ve aşçılar ve saraydârlar mahiyyeleri	384	-
Amasya ve Bozok ve Divriği ve Niksar ve Köprü mîr- îleri tahsildârlarına verilen	1.003	
	10.977	
Yalnız onbindokuzyüzyetmişyedi gurus yigirmi pa- radır.		-
Mukataa-i mezkûre malından olub mütemennü'l-husûl olan beyan		
Memlaha-i Sarı Kışla	717	
Hulvar	22	20
Güngörmez	14	20
Mezre'a-i Derbülendlü ve Rücûk?	41	-
Irak Acemi	103	-
	398	40?
Ahmed Alanı	38	-
Kızılöz	35	20
Mezre'a-i Hokmar ve Sulu hali	20	-
Furû-nihâ-i ehl-i Diyorki?	170	20
Yaylaklu ve Oluk	6	-
	667	20
Ekrâd-ı Saraycık	135	-
Kabile-i Olukmânlı	164	20
Akkuzulı	197	-
Beytû'l-mâl-ı Samsun	21	-
Memlaha-i Huradır arâzi-i Hunuk-ı kışla	10	
	1.190	-
Şarkîpâre kabîlesinden	540	20
Sıraç kabîlesinden	1.976	30

	3.712	10
Yalnız üçbinyediyüzoniki guruş on pâredir.		
Mukâta'a-i merkûm malından olup bakâyâ kalan meblağ esâmîsi beyân		
Niyâbet	39,5	-
Taksit-i râbî' Amasya	577	-
Behram Paşa'dan	106	-
Mezra'a-i Dereçiği	94	-
İlbeylû'de	9.200	-
	10.016	0,5
Şarkîpâre	219	0,5
Oyuk	73	0,5
Çıtak Hacı	22	-
Çıtak Hacı diğer hisse	22	-
Sakallu Şeyh	28	-
	10.381	0,5
Elmahacılı	56	-
İncesu İlaldı	29	-
Dere Kilisa	7	0,5
İlyasa Fakiyelü	4	0,5
Kara Hacı	49	-
	10.527	0,5
Kabile-i Çepni	1.114	-
İrâkil	97	0,5
İsa Kebir	18	0,5
Sarta	197	-
Deveciler	142	-
Ömer Bey Sarayı	50	30
	12.147	30
Yalnız onikibinyüzkirkyedi guruş otuz paradır.		

Kaynak: TŞS, 19, 146; Cevdet Maliye, No. 9279.

TABLO III.

TOKAT VOYVODALARI VE TOKAT VOYVODALIĞI VE TEVÂBİ' MUKA-TAASI'NIN İLTİZAM BEDELLERİ

Tarih Hicri	İltizam sahipleri ve voyvodalar	İltizam bedelleri (Yıllık - Kuruş)	Kaynak
1070	Galata voyvodası Küçük Ahmed Ağa	67.491 kuruştan 24.230'u ber-vech-i voyvodalık 43.257 kuruşu iltizamla sa- tılmıştır.	E. Özvar, aynı tez, s. 38.
1083	Gürcü Osman Ağa	63.541	Cevdet Maliye, 22201.
1085	Gürcü Osman Ağa	6.356.100 akçe	E. Özvar, aynı makale, s.1633.
1185	Abdullah Ağa	-	TŞS 01, 33/2.
1187	Canik muhassılı ve Amasya mutasar- rîfî Hacı Ali Paşa	-	TŞS 01, 212/2.
1197	Kadir Efendizâde	-	Cevdet Maliye, 26605 L.
1200	Ekmekçi İbrahim	-	TŞS 02, 122/1.
1201- 1202	Lütfullah Bey	-	TŞS 03, 48/2.
1205- 1206	Yağcıoğlu Mehmed Bey	-	TŞS 02, 121.
1208- 1211	Lütfullah Bey	56.500	TŞS 02, 58/2. TŞS 03, 48/3.
1210- 1211	Lütfullah Bey	-	TŞS 03, 48/2; TŞS 02, 147/2.
1212- 1213	Yağcıoğlu Mehmed Bey; Voyvoda vekili Üveys Bey; Lütfullah Bey	-	TŞS 03, 36; TŞS 04, 107/1; TŞS 05, 52/1.
1213- 1214	Lütfullah Bey; Osman Ağa	-	TŞS 06, 65; TŞS 7, 77/ 2.
1215	Osman Ağa; Ömer Ağa; Üveys Bey	-	TŞS 7, 77/ 2; H. Cinlioğlu, aynı eser, C. III, s. 188.

1215-1217	Üveys Bey	-	TSS 07, 52/2; H. Cinlioğlu, aynı eser, C. III, s. 188.
1218-1220	İlbaşıoğlu Küçük Ahmed Ağa	-	TSS 09, 179/5; TSS 09, 79/1.
1220	Kuruoğlu Hasan Ağa (Mahmud Tay- yar Paşa tarafından)	-	TSS 09, 81/1; H. T. Cinli- oğlu, aynı eser, III, s. 44- 45.
1220-1222	İlbaşıoğlu Küçük Ahmed Ağa	-	TSS 10, 99/1; TSS 11, 90/2.
1222/ 1807	İlbaşıoğlu Küçük Ahmed Ağa; Mehmed Metin	-	TSS 11, 90/2.
1223	Mehmed Metin; Mustafa;	-	TSS 12, 9/1.
1224	Hassa silahşörlerinden Mehmed Behlül Bey	Nısf hissesiyle nısf-ı südüs an sümün hissesi 59.283	TSS 12, 46/2; TSS 12, 47/1.
1225	Hassa silahşörlerinden Ali Ağa	Nısf hissesiyle nısf-ı südüs an sümün hissesi 59.283	TSS 13, 67/2.
1226	Hassa silahşörlerinden Ali Ağa	Nısf hissesiyle nısf-ı südüs an sümün hissesi 59.283	TSS 14, 138/3.
1227	Mehmed Salih Ağa	Nısf hissesiyle nısf-ı südüs an sümün hissesi 60.000	TSS 15, 75/2.
1228	Mehmed Salih Ağa; Erzurumlu Hacı Yusufzâde Yusuf Ağa	Nısf hissesiyle rub'-ı südüs hissesi 64.000 Beyhan Sultan'ın rub' hissesiyle diğer hisseler	TSS 16, 37/2; TSS 17, 29/1.

1229	Ber-vech-i emânet Sivas valisi İbrahim Paşa Silahdârı Gürcüzâde Mehmet Ağa	-	TŞS 18, 70/1.
1230	Emaneten Sivas valisi Galip Paşa hazinedârı Mehmed Ali Ağa (64 gün); Seyyid Hacı Üveys Bey	Nısf hissesiyle rub'-ı sūdüs hissesi 64.000	TŞS 19,105/1; TŞS 19, 139; TŞS 19, 146; TŞS 20,174/2.
1231	Emâneten Abdüllatifzâde Hüseyin Ağa; Katroğlu Üveys Bey	-	TŞS 20, 49.
1232	Katroğlu Üveys Bey; Emâneten Selanik tütün gümrüğü eski emini Derviş Ali	-	TŞS 21, 67; TŞS 22, 52; TŞS 22, 55/1.
1233	Selanik tütün gümrüğü eski emini Derviş Ali	Nısf hissesiyle rub'-ı sūdüs hissesi 64.000	TŞS 22, 89/1; TŞS 22, 89, 2.
1234	Selanik tütün gümrüğü eski emini Derviş Ali	Nısf hissesi Darb-hâne-i Âmire Diğer nısf hissesi müşterekleri uhde-lerinde 19.000 Nısf hissesiyle rub'-ı sūdüs hissesi 64.271	TŞS 23, 53/1; TŞS 24, 4/2.
1235	Süleyman Rifat Ağa	64.271	TŞS 26, 44/1.
1236	Hassa silahşörlerinden Hacı Ali Ağa	64.271	TŞS 27, 139.
1237	Hassa silahşörlerinden Hacı Ali Ağa; Salih Ağa	Nısf hissesiyle rub'-ı sūdüs hissesi 64.271	TŞS 27,139/1; TŞS 27,139/2; TŞS 28, 20/1; TŞS 28, 20/2.
1238	Salih Ağa	-	
1239	Salih Ağa	Nısf hissesiyle rub'-ı sūdüs ve rub'-ı sümün hissesi 67.980	TŞS 28,164/2.

1240	Hassa silahşörlerinden Süleyman Ağa	Nısf hissesiyle rub'-ı sūdüs ve rub'-ı sūmūn hissesi 67.980 rub' hissesi 54.100	TŞS 29, 95/2; TŞS 29, 96/1.
1241	Hassa silahşörlerinden Süleyman Ağa	Nısf hisse ile üç sūmūn an rub' (çeyreğin 3/8'i) hisse 70.470,5	TŞS 30, 8/2-3; TŞS 31, 69.
1242	Sivas valisi silahdarı İsmail Ağa; Abdüllatifzâde Hüseyin Ağa	-	TŞS 31, 69; TŞS 31, 114-115; TŞS 32, 110/1.
1243	Abdüllatifzâde Hüseyin Ağa	-	TŞS 32, 110/1.
1244	Abdüllatifzâde Hüseyin Ağa; Mehmed Hanefi Ağa	-	TŞS 34, 33/2; TŞS 34, 82/1.
1245	Halil Ağa; Dergâh-ı 'âlî gediklilerinden Mehmed Ağa	5 sūmūn (5/8) hisse muktâta'ât hazinesi tarafından zabt ve idare 74.362	TŞS 35, 10; TŞS 35, 88/1.
1246	Abdüllatifzâde Hüseyin Ağa	Rub' hissesi 54.100	TŞS 36, 47/2; H. Cinlioğlu, aynı eser, III, s. 190.
1247	Ömer Efendi	Beş sūmūn (5/8) hisse 90.362	TŞS 37, 35/1; TŞS 37, 97/2.
1248	Ömer Ağa; Abdullah Ağa	-	TŞS 38, 54/2; TŞS 38, 104/4.
1249	Abdüllatifzâde Hüseyin Ağa	-	TŞS 38, 142/2; TŞS 39, 88/1.
1250-1251	Dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından Hüseyin Bey	-	TŞS 40, 155/2; TŞS 40, 83/2; TŞS 47.

1252	Dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından Hüseyin Bey; Vekaleten Latifzâde Hüseyin Ağa; Sivas kaymakamı Mir Ali buyruldu- suyla Hacı İzzet Ağa	-	TŞS 49, 29/2; TŞS 45/2.
1253	Sivas kaymakamı Mir Ali buyruldu- suyla Hacı İzzet Ağa	-	TŞS 49,186/1.
1254	Latifzâde Hüseyin Ağa Amasya Sancağı mütesellimi ve To- kad voyvodası Ahmed	-	TŞS 51, 138.
1255	Amasya Sancağı mütesellimi ve To- kad voyvodası Ahmed	-	TŞS 52, 6. TŞS 52, 66/1.
1256	Maliye işleri/Tokat Muhassılı Hasan Ağa Zabtiye işleri/ Miralay Mustafa Beye- fendi	-	TŞS 54, 46/1. TŞS 54, 92/1.
1257	Muhassıl vekili Mehmed Ağa Muhassıl Hilmi Zabtiye memuru Hacı Hasan	-	TŞS 54, 136/2; TŞS 54, 5.

Not:

1. 1214-1222 arasında Tokat voyvodalığı ve tevâbi' mukâta'asının asıl sahibi Cabbarzâde Süleyman Bey'dir. Bu dönemde voyvodaları kendi atamıştır.

2. 1228-1232 arasından Tokat voyvodalığı ve tevâbi mukataasının asıl sahipleri Sivas valileriydi. Voyvodalar da bunlar vasıtasıyla atanmıştır.

3. 1245-1247 arası voyvodalar, Tokat voyvodalığı ve tevâbi mukataasının asıl sahibi Dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından Amasya Sancağı mütesellimi Hafız Hasan Ağa tarafından atanmıştır.

4. 1248 yılında Abdullah Ağa ve 1249'da Abdüllatifzâde Hüseyin Ağa, iltizamın asıl sahibi Amasya sancağı mütesellimi ser-bevvâbin-i dergâh-ı âli Mîr Ahmed tarafından atanmış, aynı yıl voyvodalık Sivas valisi Hazinedarzâde Osman Paşa'ya verildiğinden Hüseyin Ağa vekaleten yürütmüştür.

5. 1250'de voyvoda Sivas valisi Reşid Mehmed Paşa tarafından atanmıştır.

6. 1252'de Hüseyin Bey'in azliyle, Sivas kaymakamı Mîr Ali tarafından Latifzâde Hüseyin Ağa voyvodalığa vekaleten atanmıştır.

7. 1229 tarihli bir belgede Tokat Voyvodalığı ve tevâbi' malı olarak 76.531 Kuruş 38 akçe ifadesi geçmektedir. TŞS, 17, 143

TÜRK-ALMAN İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL ARKA PLANI (1878-1914)*

CENK REYHAN**

Osmanlı Devleti'nin çöküş süreci dikkate alındığında, her yüzyıla damgasını vuran bir antlaşma ile karşılaşırız. Osmanlı, on yedinci yüzyılın sonunda imzalanan Karlofça Antlaşması (1699) ile Macaristan'ı ve Transilvanya'nın büyük bir kısmını, Mora ve Dalmaçya kıyılarını, Podolya ve Ukrayna'yı "Kutsal İttifak"¹ güçlerine bıraktı. Bu durum, basit bir toprak kaybının ötesinde, Osmanlı'nın Avrupa kıtasındaki egemenliğini kaybetmesinin de ilk işaretiydi. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) Devlet-i Âli Osmanî için tam bir yıkımın başlangıcı oldu. Bu antlaşma ile Osmanlı'nın nüfuz sahası üzerinde Rusya Çarlığı'nın etkisi artmaya başladı. Sonraki yüzyıl "hasta adam" tabir edilen Osmanlı Devleti'nin Avrupalı büyük güçler (düvel-i muazzama)² karşısındaki çöküş sürecinin hikâyesidir. 1878 Berlin Antlaşması ile başlayıp, 1918 Mondros Mütarekesi'ne kadar süren, kendi tarihinin en bunalımlı 40 yılının hikâyesi. Karlofça

* Bu makale, 3-4 Kasım 2003 yılında, "Tarihten Bugüne Türkiye-Almanya İlişkileri: Siyasal, Ekonomik, Kültürel ve Bilimsel Etkileşimler" başlığı ile toplanan "Çukurova Üniversitesi-Hannover Üniversitesi Uluslararası Konferans"a sunulan tebliğin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş suretidir.

** Yrd. Doç., Mersin Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ İttifakın kuruluşu ve takip eden olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı; *Osmanlı Tarihi: I. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Antlaşması'na Kadar*, c. III, k. I, Ank., 1988, s. 460-481, 509-584. Uzunçarşılı'nın belirttiğine göre; ittifak, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın göbeğine doğru ilerlemesinin engellenmesi için, Papa XI. Inosan'ın teşviki ile oluşturuldu. Avusturya ile Lehistan arasında yapılan ittifaka 1684 yılında Venedik üçüncü, 1694 yılında Rusya dördüncü müttefik olarak katıldı. s. 460. Ayrıca Karlofça Antlaşması'nın, gerçekte; bir yanda Osmanlı, diğer yanda, Avusturya, Polonya, Venedik ve Rusya ile yapılan bir dizi antlaşmaya verilen genel ad olduğuna dair bkz. Oral Sander; *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, Ankara, 1993, s. 124. Sander'e göre; Antlaşmalar, Rusya ile imzalanan ve Kırım'daki Azak Kalesi'nin ve etrafındaki kalelerin Rusya'ya terk edildiği İstanbul Antlaşması (1700) ile sonuçlanır. s. 125. Buna göre; Osmanlı'nın sadece Balkanlar'daki değil, kendi iç denizi olarak telakki ettiği Karadeniz üzerindeki egemenliği de son bulmuştur.

² Düvel-i muazzama=büyük devletler; İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya'dır. Ferit Devellioğlu; *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1993, s. 196.

Antlaşması ile başlayan Osmanlı'nın çöküşü neden bu denli uzunca bir zaman aldı? Bu sorunun cevabını "hasta adam"ın yaşama irade ve kararlılığında değil, büyük güçlerden İngiltere, Fransa ve Rusya arasındaki "denge diplomasisi"nde aramalıyız. Özellikle İngiltere ve Fransa, bu dönemlerde giriştikleri sömürgecilik faaliyetleri ile kendilerine yeni yayılma alanları buldular. Böylece mevcut Avrupa istikrarını bozma riskine de girmemiş oldular. Denge politikası Berlin Antlaşması'na değin sürdü. Paris Antlaşması'nda (1856) kabul edilen "Osmanlı topraklarının bütünlüğüne saygı ve iç işlerine karışmama" ilkeleri Berlin Antlaşması'nda yer almadı. Bunun yerine, Berlin Antlaşması'nda, Bab-ı Âli'nin gayr-ı müslim tebası adına yapması istenilen reformları denetlemek için büyük güçlerin müdahalesine izin verildi³. Artık, İngiltere, Fransa ve Rusya için, Osmanlı Devleti diplomatik bir denge unsuru değildi. Bu andan itibaren büyük güçlere karşı önemli bir diplomatik kozu kaybeden Osmanlı kendine yeni bir müttefik aradı. Bu müttefik, siyasi birliğini İngiltere ve Fransa'ya göre çok geç tamamlamış ve bundan dolayı dünya siyasetinde etkin bir rol alamamış; sanayileşmesini geç tamamlamış ama daha dinamik bir sanayi kapitalizmine sahip olmuş Almanya'dır⁴. Çökmekte olan Osmanlı, Almanya aracılığı rakiplerine karşı yeni bir denge politikası uygulayabilecektir. Sömürge arayan Almanya ise, Osmanlı vasıtası ile hammadde ve pazar ihtiyacını karşılayabilecektir.

Biri emperyalist aşamada, diğeri sömürgeleşme sürecinde olan ve bu yönleri ile birbirine zıt gelişmişlik düzeyinde ve toplumsal formasyonda bu-

³ Oral Sander; A.g.e., s. 237. Feroz Ahmad; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, (Ed. Marian Kent), (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul, 1999, s. 6.

⁴ Osmanlı-Almanya ilişkileri daha ön tarihlere kadar gitmektedir. Prusya Krallığı zamanında Osmanlı Devleti ile Büyük Friederich arasında, on sekizinci yüzyılın son çeyreğinde, askeri ittifaklar bile kurulmuştu. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kemal Beydilli; *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı: Meydana Gelişi-Tahlili-Tatbiki*, İstanbul, 1981. Ve Aynı yazarın; *Büyük Friedrich ve Osmanlılar: XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri*, İstanbul, 1985. Ayrıca, Salâhaddin Tansel; "Büyük Friedrich Devrinde Osmanlı-Prusya Münasebetleri Hakkında", *Belleten*, X/37, 1946, s. 133-165. 1868-1875 yılları arasında yaklaşık 750 Schwabenli dini muhalif, Templier'ler, Kutsal Topraklar'a göç etmiş ve orada müreffeh yerleşimler kurmuştu. 1842'de açılan Kudüs'teki Prusya konsolosluğu, faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçasını oluşturan yerel Yahudi cemaatlerin ve Templier'lerin desteği ve korumasıyla Filistin'de kısa sürede oldukça önemli bir konuma ulaşmıştı. Alman mühendisleri ve uzmanla 1870'li yıllardan beri Osmanlı ülkesinde oldukça etkindiler. Bunu demiryolu inşaatına ilgi gösteren şirketler izledi. Ulrich Trumpener; "Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, (Ed., Marian Kent), (Çev., Ahmet Fethi), İstanbul, 1999, s. 130-131.

lunan iki devletin kaderi nasıl kesişti? Bu sorunun ayrıntısı Almanya'nın dünya siyasetine çıkış hikâyesindedir.

Bismarck ve İhtiyatlı-Uzlaşmalı Yayılımacı Dış Politika

Bilindiği gibi, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere, sanayileşmiş Batı Avrupa ülkeleri dünyanın geri kalan kısmını sömürgeleştirdiler. Almanya'nın bu aşamaya geç ulaşması ve diğer emperyalist devletlere rakip olması uluslararası siyasal sistemi bozan bir unsur oldu. Bu bakımdan, Almanya'nın, Prusya önderliğinde siyasal birliğini kurduğu 1871 yılı dünya siyasal sisteminde dengeleri alt-üst eden önemli bir kırılma noktasıdır. Bu tarihten itibaren Bismarck, Almanya'yı birleştirme görevini yerine getirmiş olduğunu ve artık çatışmanın ve "realpolitik" in yerini, sağlamaştırma ve tasarrufun alması gerektiğini hissetti. İkinci reich (imparatorluk) doymuş bir erk olduğuna göre, daha fazla toprak katılımı gereksiz ve arzu edilemez bir durumdu. Almanya'nın kazanımlarının, daha fazla Alman yayılımcılığı pahasına tehlikeye atılma riski vardı. Bunun yerine, Almanya yatıştırılmalı ve barışçı olmalıydı. Bu bakımdan, yeni devletin iç uyumunu bozacak veya uluslararası dengeleri alt-üst edebilecek faktörlerin, önceden sezilerek harekete geçilmesi ve bunların etkisiz hale getirilmesi, Bismarck'ın başlıca politik kaygıları oldu⁵. Bismarck, dış politikada Avrupa içi problemlerle ağırlık verdi. Öncelikli hedefi, Avrupa içindeki antlaşmazlıkların savaşa dönüşmeden çözümlenmesiydi. Doğu Avrupa'da; 1860'lı yıllarda Almanya'yı birleştirmek için uyguladığı realpolitik Prusya, Avusturya ve Rusya arasındaki uzlaşmayı zedelemişti. Almanya'ya karşı, muhtemel bir Avusturya-Rusya işbirliği ya da ileride Almanların da içine çekileceği bir Avusturya-Rusya savaşı olabilirdi. Bu bakımdan, bu iki devlet arasındaki gerilimleri gidermeliydi. Batı Avrupa'da ise; 1871'de ağır yenilgiye uğratıldığı Fransa ile ilişkiler gergindi. Ayrıca, sömürgeci devletlerle Avrupa dışı sömürge çatışmalarında, Almanya'nın bir sömürge politikası bulunmadığı yolunda büyük güçleri inandırması da gerekiyordu. Bismarck 1871'den sonra Fransa'yı dış politikada tecrit etmeye ve Almanya ile Avusturya ve Rusya arasında bir dostluk sağlamaya muvaffak oldu. Bundan başka sömürge siyasetinin Almanya için bir zaaf teşkil edeceğini, çünkü sömürgeler için kuvvetli bir donanmaya sahip olmak lazım geldiğini, halbuki Almanya'nın coğrafi du-

⁵ Stephen J. Lee; *Avrupa Tarihinden Kesitler (1789-1980)*, (Çev. Savaş Aktur), Ankara, 2002, c. II, s. 153-154. Dönemin Alman dış politikası hakkında temel bilgiler için bkz. A.g.e., s. 153-164.

rumunun böyle bir filo kurmasına elverişli bulunmadığını, defalarca, nutuklarında açıkladı⁶. Zira, Almanya'ya, Doğu Avrupa'da Ruslar tarafından "Berlin ihaneti"nden,⁷ Batı Avrupa'da Fransızlar tarafından "Alsace-Lorraine"den⁸ dolayı kin duyuluyordu. Kıtanın iki yakasında Almanya'ya karşı olabilecek bir ittifak Bismarck'ın en büyük endişesiydi. O halde, bu devletlerden Prusya, Avusturya ve Rusya arasında daha önce varolan uzlaşma onarı-

⁶ Enver Ziya Karal; *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Ankara, 1995, c. VIII, s. 167.

⁷ İfade pan-slavist Danilevskiy'e aittir. Fahir Armaoğlu; *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara, 1973, s. 278. Diğer pan-slavistler de, Berlin Kongresi sonrasında, Almanya ve Avusturya'ya; "biz buraya ümitlerimizin cenaze törenini yapmak için toplandık" şeklinde ifade edilen bir kin beslemiştir. Halbuki, Bismarck Osmanlı delegelerini de kongreden önce uyarmıştı; "Bugünkü durumu sizden saklamak istemem; kongrenin Osmanlı Devleti için toplandığı zannına kapılarak kendinizi aldatmayınız. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Ayastafanos Antlaşması, Avrupa devletlerinin menfaatine dokunur bazı maddeleri ihtiva etmeseydi olduğu gibi bırakılırdı. İşte bu menfaadlerin uzlaştırılması için bu kongre toplanmıştır". Enver Ziya Karal; *Ag.e.*, s. 75. Kongre'de alınan kararların metni hakkında bkz. Mahmud Celaledin Paşa; *Mirat-ı Hakikat (Tarihî Hataların Aynası)*, (Haz. İsmet Miroğlu), İstanbul, 1983, s. 684-698. Gerçekte, asıl hayal kurklığını Rus pan-slavistleri değil, Avrupa'da kendine yeni dost olarak algıladıkları Almanya şansöyesinin bu tavrı ile, Osmanlı delegeleri yaşamış olmalı. Berlin Kongre metni incelendiğinde, belki de, Osmanlılar adına bir "Berlin ihaneti"nden gerçekten söz edilebilir. Özellikle 23. maddede "(...) mahallî ihtiyaçlara uygun nizamnâmeler yapılması, (...) üyelerin çoğu yerli halktan olmak üzere komisyonlar kurulması, (...) tanzim edilecek teşkilât projelerinin (...) Bab-ı Ali tarafından neşredilmeden önce (...) Avrupa komisyonu ile iştirâ edilmesi"nden bahsedilmektedir. s. 691. Kongre'de görüşülen konular, Osmanlı azınlıklarına verilecek haklar ve oluşturulacak sınırlar üzerinedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bkz. Ali Fuad Türkogeldi; *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye*, (Haz. Bekir Sıki Baykal), Ankara, 1987, c. II., s. 57-91.

⁸ 1870'ler ve 1880'ler boyunca Fransa tarafından 1871 bozgununun öcünü almak için girişimde bulunması olasılığı Bismarck'ın akından hiç çıkmadı. Frankfurt Antlaşması'nda Alsace-Lorraine'den feragat edilmesi yoluyla keskin bir kine dönüşmüş olan bu durum derin bir psikolojik şok etkisi bıraktı. Stephen Lee; *Ag.e.*, s. 154. Bu yenilgi Fransa'da birden bire bir milliyetçilik akımının ortaya çıkmasına sebep oldu. Okul kitaplarından politük nutuklara kadar, yazılan ve söylenenler, sadece ve sadece Fransız milliyetçiliğinin, yeni bir millî şuurun canlandırılması amacını güttü ve Fransa adeta bir militarist hava içine büründü. Alsace-Lorraine bu millî uyanışın sembolü haline geldi. Fahir Armaoğlu; *Ag.e.*, s. 184-185. Fransa açısından bakıldığında; bir kıyı devleti olan Fransa, Atlas Okyanusu ile batısından, Pirene Dağları ile güneyinden ve İsviçre Alpleri ile de güney doğusundan bir dereceye kadar güvendedi. Saldırıya açık bölgesi Almanya idi. Alsace-Lorraine ve Ren akarsuyu bölgelerine sahip olduğu sürece görece güvenli içinde sayılabiliyordu. Fakat bu bölgeler 1871 antlaşması ile Almanların eline geçtiğine göre Fransa artık saldırıya açık bir konumda bulunuyordu. Stratejik güvenliğini sağlamak için bu bölgenin Fransa'nın elinde olması şarttı. Nitekim, 1. Dünya Savaşı'nın en kanlı savaşları da bu bölgede verildi. 1871 ile 1914 yılları arasında Avrupa tarihinin hiç değişmeyen ögesinin Almanya ve Fransa arasındaki düşmanlık olduğu hakkında bkz. Oral Sander; *Siyasi Tarih*, Ankara, 1989, c. I, s. 171-172. Alman İmparatorluğu'nun, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar, tutarlı bir biçimde Balkanlar ve Osmanlı İmparatorluğu'na ilgi göstermeyeceği ve Alman faaliyetinin daima biraz zorlama ve yapay olduğu ve bölgenin kaderinin hiçbir zaman Alsace-Lorraine Bölgesi'nin geri alınması ya da Polonya'nın bölünmüş bir ülke olmaya devam etmesi, Habsburg İmparatorluğu'nun varlığının korunması gibi, Almanya'nın temel çıkar ve ilgi alanında yer almadığına dair bir yorum için bkz. Matthew Smith Anderson; *Doğu Sorunu (1774-1923): Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, (Çev. İdil Eser), İstanbul, 2000, s. 399.

lup Fransa kıtada yalnızlaştırılırsa Almanya bu şeytan üçgeninden kurtulabilirdi. Bu yaklaşım sonucudur ki, Bismarck dönemi Alman dış politikasında Osmanlı Devleti öncelikli bir gündem maddesi oluşturmaz. Zaten, Bismarck Almanyası ile Osmanlı arasında, ikili ilişkileri mecburileştirecek bir toprak sınırı da yoktu. Bismarck'ın dengeli dış politik anlayışını ve başbakanlığının ilk devirlerinde Almanya'nın henüz ekonomik bir kudret haline gelememiş olduğunu da düşünürsek, Bismarck Almanyasının Osmanlı toprakları üzerinde yayılması da söz konusu olamazdı⁹.

II. Wilhelm ve Nüfuz Eden-Saldırgan Yayılımcı Dış Politika

İngiltere ve Fransa gibi kapitalist-emperyalist devletlerden farklı olarak Almanya, Bismarck'ın istifasına değin onun önderliğinde, "ihtiyatlı-uzlaşmacı ve iktisadî nüfuz edici" bir dış politika geliştirdi. Bu politik yaklaşım, sanayi ve banka sermayesi ile yakın ilişki içinde olan Kayzer II. Wilhelm'in, 1890'da, Bismarck'ı makamından azletmesine değin sürdü. Almanya, Bismarck sonrasında doğrudan yayılımcı bir dış politika izlemeye başladı. Alman dış politikasını Bismarck öncesi ve sonrası diye iki kutba ayıran Blondel durumu şöyle özetlemektedir,¹⁰

Prens Bismarck zade-i deha ve teşebbüsü olan kuvvetli büyük Almanya o dahinin zaman-ı idaresinde tek mil Avrupa'ya ve hatta bütün cihana ferman-fermâ (hüküm süren) olmuş idi. Fakat o günler çoktan geçmiştir. Bugün o muazzam devletin re's-i-kârında (iş başı, devleti idare eden mevki, baş) bulunanlar bu takım mesail-i dahiliye ve hariciye karşusunda bulunuyorlar ki o mesail kendilerine endişe tevli (sebebi olma) itmekden bir an hâli değildir. (...) Almanya'da kuvvetli bir ordu bir vasıta-i sulh ve salah telakki olunmaktadır. Niçün? Çünkü: (beyne'l-millel bir teşevvüş (karışıklık) vukuunda onunla ifa-yı tesir ve tazyik idilmelidir) fikri perverde (beslenmiş) idiliyor. İsteniliyor ki; bu alet-i tehdidkâr sayesinde daha vasi' müsaadat koparılsun ve karşılarında oturan müzakereciler bununla tehdid ve tahvif (korkutma) idilebilsün. Bugün, kuvve-i maddiyyeye istinad (delil gösterme) iderek, herhangi bir mutalabenin (talepte bulunma) derece-i vüsatını (fırsat) ve bir itilaf ve ittihadın suver (suretler) ve eşkalini tayin ve tehdid itdirmek hususı kabil-i tervic (-bir fikri-destekleme) bir keyfiyyet değildir. Bununla beraber Almanya'nın takib itdiği maksad

⁹ Bismarck döneminde Almanya için Osmanlı üzerinde bir hammadde ve pazar teşebbüsünün de henüz söz konusu olamadığı hakkında bir yorum için bkz. Enver Ziya Karal; *A.g.e.*, s. 168.

¹⁰ J. Blondel; *Bismarck'tan Sonra Alman Siyaseti*, (Çev. Raşid Edhem), Dersaadet, 1332, s. 8-12.

budur. (...) Almanlar hükümetlerinin eskisi gibi kendilerini hüsn-i idare imedigini ve devletin vaziyetini nevan-mâ (bir bakıma) duçar-ı mazallata (alçaklığa uğramış) iddigini iddia idiyorlar ki bu tamamen doğrudur."

Büyük Friedrich'i örnek alan II. Wilhelm, ordu ve donanma komutanlarını, sivil bakanlarından veya meclisten (Reichstag) daha fazla dikkate alarak askerî hususlara kesin bir öncelik hakkı tanıyordu. Şuna inanıyordu ki; Alman Reich'ını şekillendiren parlamentoların kararı değil, askerler ve ordu dur. Böylece Tirpitz, Schlieffen ve Moltke'nin görüşleri ve askerî strateji üzerine yaptıkları vurgu, Bismarck'ın diplomatik yaklaşımını köreltti¹¹. Değişimin yönünü Bismarck ve halefi Caprivi'nin yaklaşımları çok güzel özetlemektedir; Bismarck "İstanbul'dan gelen posta çantasını açmak zahmetine bile katlanmam (...) Bütün Balkanları tek askerın kemiğine değışmem" diyecek kadar iç ve dış siyasette "Avrupa Uyumu"nu sürdürmek istemekte iken; halefi Caprivi "ya mal ya da insan ihrac etmek zorundayız. Bu kadar artan nüfusla yaşayamayız" demektedir¹². Fakat, özellikle Şark Meselesi ve Osmanlı örneğinde görüldüğü gibi, iktisadî nüfuz edici politikalar da sürdürüldü. Almanya, takip eden dönemde, dünyanın egemen devletleri İngiltere, Fransa ve Rusya ile rekabet eden emperyalist bir dış siyasete başladı. Avrupa kıtasının merkezinde bulunduğu için büyümesi aynı anda birkaç büyük gücü tehdit ediyordu. Bu bakımdan, Alman yayılcılığı deniz aşırı bölgelere yönelmeliydi. Fakat bu yönelme, "diğer büyük güçlerin nüfuz alanlarına girmeden nereye varabilirdi?"¹³ Latin Amerika'ya doğru bir yönelim ancak A.B.D. ile savaş pahasına sürdürülebilirdi. Çin'e yönelme, 1890'lı yıllarda Rusya ve İngiltere tarafından olumsuz karşılandı ve 1905'te Japonya'nın Rusya'yı yenmesinden sonra söz konusu olmaktan çıktı. Bağdat Demiryolunu geliştirme çabaları İngiltere ve Rusya'yı tedirgin etti. Portekiz sömürgelerine yönelme yine İngiltere tarafından önlendi. Almanya'nın temel sorusu

¹¹ Stephen J. Lee; *A.g.e.*, s. 160-161.

¹² İlber Ortaylı; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul, 2002, s. 40-41. Mal ihracı zaten başlamıştı. Fakat insan ihracı nasıl olacaktı? 1887'de kurulan "Pan-Cermen Birliği" (Alldeutsche Verband), bu konuda; Avrupa, Ukrayna, Orta Avrupa, Balkanlar ve Yakın Doğu'da Almanları yerleştirmeyi bile savundu. Osmanlı söz konusu olduğunda ise, pan-cermenistler, Anadolu ve Mezopotamya'ya Alman göçmenlerin yerleştirilmesi konusunda yoğun bir propaganda yürütüyordu. Dr. Iek Jaeck şöyle konuşuyordu; "Orada, Türkiye'de Anadolu ve Mezopotamya var. Anadolu, doğan güneş ülkesi. Mezopotamya ise eski bir cennet. Bu adlar bizim için birer simge olmalıdır". Lothar Rathmann; *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi: Berlin-Bağdat*, (Çev. Ragıp Zarakolu), Zarakolu'nun Önsözü, s. 11.

¹³ Paul Kennedy; *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 1500'den 2000'e Ekonomik Değişme ve Askerî Çatışmalar*, (Çev. Birtane Karanakçı), Ankara, 1984, s. 248.

şuydu;¹⁴A.B.D. dünyanın Batı yarımküresinde etkisini genişletebilirken, Japonya Çin'e uzanabilirken, Rusya ve İngiltere Orta Doğu'ya sızabilirken, Fransa Kuzey Batı Afrika'daki kazançlarını tamamlayabilirken, Almanya'nın eli boş mu kalacaktı? 1900-1909 yılları arasında başbakanlık yapan, weltpolitik (dünya politikası) ve donanma programını teşvik eden Başbakan Bülow'ün, 1899'da, yaptığı konuşmasında; "hiçbir yabancı gücün, hiçbir yabancı Jüpiter'in, bize; ne yapılabilir ki? Dünya zaten bölüşülmüş durumda demesine izin veremeyiz" şeklindeki uyarısı da buna duyulan bir öfkenin ifadesiydi.

Dünya zenginliklerinin emperyalist devletler arasındaki bölüşümünden pay almak için giriştiği mücadeleden sonuç alamayan genç emperyalist Almanya'nın önünde bir seçenek daha vardı: Osmanlı İmparatorluğu. Üç kıtaya yayılmış bu geniş ülkede, İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı tarihsel bir düşmanlık vardı. Özellikle on sekizinci yüzyıl Osmanlı-Rus savaşları şeklinde geçmiş ve Osmanlı'nın çöküş süreci bu yüzyılın sonunda Rusya ile yapılan Küçük Kaynarca ve Yaş Antlaşmaları ile başlamıştı. On dokuzuncu yüzyılda Rus kışkırtıcılığı pan-slavizm ideolojisi ile kendini göstermiş ve Balkan ülkeleri Osmanlıya karşı isyanlara girişmişti. Paris Antlaşması örneğinde olduğu gibi; İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı'ya yardımları ise kendi çıkarlarını Rus-

¹⁴ Paul Kennedy; *A.g.e.*, s. 248-249. Bkz. incelememizde dpt. 62. Genç emperyal Almanya'nın üzerlerinde egemenlik kurabileceği bazı ülkeler vardı. Bunlar, İngiltere ve Fransa'nın doğrudan sömürgeleştiremediği Çin, İran ve Osmanlı gibi modern öncesi imparatorluklardı. Almanya neden ilk iki ülkede değil de Osmanlı ülkesinde egemenlik kurabilirdi? İlber Ortaylı bunun sebebini, İran ve Çin üzerinde Almanya'dan önce Rusya, İngiltere ve Fransa'nın egemenlik kurduklarına, Almanya'nın ise bu bölgeler üzerine onlarla deniz ve demiryolu ile rekabet edilecek mesafeden çok uzak olmasına bağlamaktadır. İlber Ortaylı; *A.g.e.*, s. 20-25. Parvus; *Umumi Harb Neticelerinden: Almanya Galib Gelirse*, Kader Matbaası, Yer belirtilmemiş, 1330. Adli eserinde; Alman emperyalistlerinin amaçlarının öteden beri "Almanya'nın geniş sömürgelere sahip olmak" olduğunu, fakat, yaşadıkları çağda, İngiltere'nin, Akdeniz, Asya ve hatta Afrika'daki egemenliğinin buna mani olduğunu açıklar. Buna karşılık Karadeniz'deki (Rus tehlikesi de göz önüne alındığında) tek kapının Osmanlı egemenliğinde bulunmasının Almanya için taşıdığı önemli vurgulayıp, yapılacak ıslahatlar vasıtası ile Osmanlı Devleti'nin Karadeniz sahillerinden Edirne ve Basra Körfezi'ne kadar uzanan bölgelerde egemenlik kurabileceğini belirtir. *A.g.e.*, s. 14-21. Neticede, Almanya'nın durumunu şöyle değerlendirir; "Muharebeden mukaddem (önce) Almanya'nın şark hakkındaki politikası muhafaza-i sulh ve müsalemete (barışçılık) aid esbab (sebepler) ve mütalaatdan (düşünceler) dolayı bi'-zarure zaafa uğramış bulunuyor idi. s. 23. (...) Her tarafa menfaatler çıkarmaya başladı. Bu menafi artık vesait-i sulhiye ile telif edilemez." s. 24. Lenin, Almanya'nın üretim güçlerindeki, özellikle kömür ve demir sanayiinde Fransa, Rusya ve hatta İngiltere ile kıyaslanamayacak derecede hızlı geliştiğini ve bu konuda İngiltere'ye bile ezici bir üstünlük sağladığını belirttiikten sonra, sorduğu şu soru ile konuyu açıklar; "Sorun şudur: Bir yandan üretici güçlerin gelişmesi ile sermayenin yoğunlaşması arasındaki, diğer yandan da sömürgelerin paylaşımı ile mali sermayenin "nüfuz bölgeleri" arasındaki eşitsizliği, kapitalizm koşullarında ortadan kaldırmak için savaştan başka araç var mıdır?" Vladimir İlyiç Lenin; *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması: Emperyalizm*, (Çev. Olcay Geridönmez), İstanbul, 2001, s. 130.

ya'ya karşı pekiştirmekten öteye gitmemişti. Osmanlı Devleti'nin bakışıyla, Almanya bu üç emperyal devlete karşı dengeleyici bir rol oynayabilirdi. Almanya açısından değerlendirildiğinde, böyle bir yaklaşım içindeki Osmanlı Devleti üzerinde egemenlik kurmak için geleneksel-emperyalist bir yöntem uygulamaya gerek kalmadı. Almanya, Osmanlı Devleti'nin kendi rızasıyla Osmanlı ülkesine nüfuz edebildi. Dünya siyasetinde yükselen ve kendine dünya zenginliklerinden pay almaya başlayan Almanya ile çökmekte olan ve bunu liberalist-modernist reformlarla önlemeye çalışan Osmanlı'nın karşılaşması, Osmanlı üzerinde Alman hegemonik etkisini başlattı (1878)¹⁵. Bu etki Osmanlı'nın çöküşüne dek sürdü (1918),¹⁶ fakat Osmanlı'yı kurtaramadı.

¹⁵ Almanya'nın Orta Doğu politikası belliydi. İngiltere'nin tersine Osmanlı'yı kongre masasında bölüşmek yerine, imparatorluğun zenginlik kaynaklarına barışçı yollarla sızmayı amaçlıyordu. İngiltere'ye karşı sultan II. Abdülhamit'te de derin bir kaygı vardı. Ona göre, İngiltere, Arabistan'ı yutmak istiyor, işgal ettikleri Mısır'daki gafil hidivi halife yapıp bütün İslam alemini kendi çıkarları doğrultusunda gütmek istiyordu. Bununla da kalmayıp Devlet-i Ali Osmani'nin aleyhine bir planla, İngiltere, Rusya'ya karşı oynayabilmek için büyük Bulgaristan'ı gerçekleştirmek istiyordu. Abdülhamit'in İngiliz aleyhtarlığında, Abdülaziz'i halledenlerin de, Ali Suavi'yi isyan ettirenlerin de gerçekte İngilizler olduğunu düşünmesinin etkisi olduğu söylenebilir. Ona göre; Girit Ayaklanması'nda bile İngiliz parmağı vardı. İlber Ortaylı; *A.g.e.*, s. 53. Abdülhamit, özel doktoru Atuf Hüseyin'e şöyle demişti; "Evvelce de söylemişim yine de söylerim. Bize her fenalık İngiltere'nin eli altından çıkar. Fransızlar da hayrımızı istemezler. Benim felâketim İngilizlerin eliyle olmuştur. Daha evvel "Sultan Aziz Vakası" da yine İngilizlerin teşvikiyle, Mithat Paşa ve komitesi tarafından vukua geldi. *A.g.e.*, s. 173. Osmanlı padişahları on sekizinci yüzyılda da Avusturya ve Rusya'ya karşı Prusya'ya yakınlaşmışlardı. Enver Ziya Karal, *A.g.e.*, 163. Osmanlı Devleti'ni Almanya'ya yaklaşuran etkenler hakkında, bir Osmanlı paşasının yorumu için bkz. Mahmut Muhtar (Paşa); *Maziye Nazar: Berlin Antlaşmasından Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya İlişkileri*, (Transkript, Nurcan Fidan), Ankara, 1999, s. 19-43. Paşa, eserinde, Osmanlı Devleti'ni Almanya'ya yaklaşuran etkenleri özetledikten sonra, açıklamasını tedirgin bir ifade ile bitirmektedir; "bizlere gelince, düşmanlarla çevrili bir Almanya'ya yaslanmaktan doğacak sonuçlara katlanmamız zorunluydu" s. 43. Paşa, Trablusgarp ve Balkan Savaşlarını da bu yakınlaşmanın hesaplaşması olarak yorumlamaktadır.

¹⁶ Esasen, Osmanlı'nın bütünlüğünü sürdürmesi ve bağımsız bir şekilde yaşaması Almanya bakımından olmazsa-olmaz bir politika değildir. Konjonktüre bağlı olarak, emperyal aşamadaki Almanya da sömürgeleşme sürecindeki Osmanlı ülkesini paylaşmayı düşünen İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya'nın oluşturduğu "emperyal blok"un yanında yer alabilmektedir. Bu konuda, Sir E. Goschen'in Sir E. Grey'e gönderdiği 2 Haziran 1913 tarihli mektup açıklayıcıdır (Vesika No: 532); "Alman büyükelçisi Rusların Ermenistan planlarını beğenmediklerini, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya toprak bütünlüğünü muhafaza etmek istediklerini, fakat Türk yurdu parçalanırsa kendi hisselerini almak istediklerini söyledi" şeklinde. Erol Ulubelen; *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul, 1967, s. 175. Bir başka belge, Sir E. Grey'den Sir E. Goschen'e gönderilen 27 Haziran 1913 tarihli mektuptur (Vesika No: 526); "Asya Türkiye'sinin parçalanması kuvvetlerin menfaatine bağlıdır. Bu da Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması veya tamamen ortadan kalkması şeklinde olacaktır. Fransa birinci durumu tercih ediyor. Alman elçisiyle bu mevzuu gördüm, Türklerin hakimiyetini tercih ettiklerini söyledi. Fakat Türkiye tamamen çökerse Almanya kendi menfaati olan bölgelerde ilerleyecektir dedi. Ben, bizim en çok istediğimiz yerlerin Basra ve İran olduğunu söyledim." *A.g.e.*, s. 174-175. Örnekler çoğaltulabilir.

Berlin Kongresi, büyük güçlerin "Şark Meselesi"ne bakışı açısından bir dönüm noktası oldu;¹⁷ Kongre (13 Temmuz 1878), sadece büyük güçler arasında kriz yaratan Ayastefanos Antlaşması'nı (3 Mart 1878) iptal etmekle kalmayıp, bu antlaşma ile Rusya lehine bozulmuş olan "devletler dengesi"ni de yeniden kurmayı amaçladı. Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece Balkan topraklarını, Rusya'nın etkisinde, Balkan devletlerinin paylaşımına bırakırken; Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'e yerleşmesi, İngiltere'nin Kıbrıs'a egemen olması örneklerinde olduğu gibi, Berlin Kongresi, imparatorluğun bütün Balkan topraklarını büyük güçlerin emperyal etki ve denetimine bırakan bir bölüşüm öngörüyordu¹⁸. Berlin Kongresi'nden itibaren, büyük güçler, Paris Kongresi'nden beri sürdürdükleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumak ve iç işlerine karışmak ilkelerini terk ettiler. Aksine, Berlin Kongresi'nde, devletlerarası bir hukuk kaidesi olarak, büyük güçler Osmanlı Devleti'nin hükümrân olduğu eyaletlerde "vilayet nizamnameleri" yayımlatıp bunların uygulanmasını denetlemek hakkını bile elde ettiler. Böylece, "idari reform ve bunların denetimi" bahanesi ile Osmanlı'ya tabi devletler merkezi denetimden özerkleşmiş

¹⁷ Cenk Reyhan; "Şark Meselesi'nin Helen Kökenleri", *Folklor/Edebiyat*, 2005/1, c. 11, sayı 41, s. 156-157. Büyük güçlerin, imparatorluğun bağımsızlığına saygı göstermeyi vaad ettilerse de "Avrupa Barışı" için duydukları ortak kaygılar dolayısı ile Osmanlı'nın içişlerine müdahaleden kaçınmadıkları konusunda bkz. Albert Hourani; *Arap Halkları Tarihi*, (Çev. Yavuz Alogan), (Haz. Tanıl Bora), İstanbul, 1997, s. 330-333. Fermanın sağladığı teminatlar sonucu imparatorluğa yönelen yabancı sermaye yatırımları hakkında bkz., Stefanos Yerasimos; *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, (Çev. Babür Kuzucu), İstanbul, 1980, c. II, s. 102-103.

¹⁸ Enver Ziya Karal; *A.g.e.*, 78. Aslında bu gelişimi, yüzyıllardır süregelen "Şark Meselesi" bakışıyla yorumlarsak, diyebiliriz ki; süreç, kırk yıl sonra imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması (31 Ekim 1918) ve takiben Sevr Antlaşması (24 Nisan 1920) ile tamamlanır. Bu kez, imparatorluğun elinde kalan yegâne vatan Anadolu da büyük güçler tarafından paylaşılır. Böylece, Şark Meselesi, Osmanlı açısından, büyük güçlerin zaferi ile sonuçlanmış olur. Şark Meselesi'nin, Osmanlı gazilerinin Gelibolu'ya çıkması ile başladığı hakkında bir yorum için bkz. Yuluğ Tekin Kurat; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara, 1986, s. 9. Kurat'a göre; Avrupa açısından Şark Meselesi, önce Türklere karşı Avrupa topraklarını koruyabilmek, 1683 Viyana galibiyeti ile Türkleri Avrupa'dan atmak şeklinde gelişir. İngiltere, Fransa ve Rusya için sorun; XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde, gerilemekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği iken, XIX. yüzyıl başında, Türkleri Avrupa topraklarından Asya'ya atmaktır. Bu haliyle, çağın gerçeklerine uymayan bir çözüm sunulmuş olur. s. 9. Yakın Doğu ve Balkanlar üzerine, Rusya ile Avrupa devletleri arasında gerginleşen ilişkiler sonucunda 1853 yılında Kırım Savaşı'nın başlamasından sonra Marx ve Engels New-York Daily Tribune gazetesinde Şark Meselesi hakkında yazılar yayımladılar. Konunun, Osmanlı-Türkiye ile ilgili kısımlarının derlendiği eser için bkz. Karl Marx ve Friedrich Engels; *Doğu Sorunu: Türkiye*, (Çev. Yurdakul Fidancı), Ankara, 1977. Bu eser, Elenor Marx Aveling ve Edward Aveling; *The Eastern Question*, London, 1897. Adli İngilizce aslından çevrilmiştir. Gerek Marx'ta, gerekse Engels'te, Asya Türkiye (Anadolu) Osmanlı İmparatorluğu'nun ana gövdesi (Marx, s. 100; Engels, s. 32) olarak algılanır. Şark Meselesi'ni üst başlık olarak kabul edecek, Osmanlı, İran, Hindistan ve Çin vb. alt başlıklarını da düşünebiliriz. Mesela, Marx için Osmanlı yarı-şark, Çin tam-şarkur (s. 102).

ve doğrudan büyük güçlerin etkisi altına alınmış oluyordu. Son kertede ulaşılacak aşama bu bölgelerin bağımsızlaşması olacaktı¹⁹. Nitekim öyle de oldu.

Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı iç işlerine yabancı siyasi ve mali müdahaleler arttı, Avusturya-Macaristan Devleti bir Balkan gücü olarak ortaya çıktı, Yakın Doğu'da İngiliz varlığı güçlendi, Balkan devletleri arasında ulusal bağımsızlık hareketleri arttı ve bu ortamda Osmanlı İmparatorluğu'na Alman ilgisi yoğunlaştı²⁰. Esasen, yukarıda özetlediğimiz mevcut ortam da, Osmanlı üzerinde Alman nüfuzunun yayılması için elverişli bir durum yaratmıştı. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı tebasından azınlıkları kışkırtması,²¹ hele ki İngiltere'nin meşrutî yönetimi teşvik etmesi Sultan Abdülhamit'i ürkütüyordu. Halbuki, diğer büyük güçlerle karşılaştırıldığında, Almanya Balkanlardaki etnik yapı üzerinde kışkırtıcı faaliyetlerde bulunmuyordu. Üstelik, II. Wilhelm, kendisi de otoriter bir gelenekten geldiği için, Osmanlı mutlakiyetini hoşgörüyle değerlendiriyordu²². Bu durum, Alman kayzeri ile Osmanlı padişahını yakınlaşıyordu.

Berlin Kongresi'ni takip eden dönemde yeniden dirilme formülleri arayan Osmanlı Devleti, aradığı ideolojiyi "pan-islamcılık"ta buldu. Böylece İngiliz ve Fransız kolonilerindeki ya da Rus egemenliğindeki Müslümanlar Osmanlı halifesi liderliğinde büyük güçlere karşı birleşecekti. Bu, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin yeniden dirilmesi anlamı da taşıyacaktı. Bu politika, Osmanlı'yı, Müslüman ülkelerde sömürgeleri bulunmayan Almanya'ya

¹⁹ Bkz. incelememizde dpt. 7.

²⁰ Ulrich Trumpener; *Agm.*, s. 89. Trumpener, diğer bir çalışmasında; Osmanlı devlet adamlarının, Almanya'nın mali konulardaki hırslarını etkili bir şekilde kontrol altında tuttuklarını öne sürmektedir. Ona göre; Bab-ı Âli, Antant güçlerinin elinde bulunan geniş imtiyazların Alman yatırım grupları için tasviye edilmesini inatçı bir şekilde reddetmiştir. Alman bankaları ve şirketleri zaten Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşmiş olmalarına rağmen iki ülkenin savaş ortaklığından ya hiçbir şey kazanmamışlar ya da çok az bir şey kazanmışlardı. Ulrich Trumpener; *Germany and the Ottoman Empire: 1914-1918*, New Jersey, 1968, s. 368.

²¹ Bkz. incelememizde dpt., 122.

²² İlber Ortaylı; *Ag.e.*, s. 77. Ortaylı'nın belirttiğine göre; II. Wilhelm'in bürokratları, Abdülhamit'in kişiliğini ve otoriter yönetimini eleştiren basın organları üzerinde baskı bile kurmuştu. Mesela, parti organı olan ve "Sozialst" gazetesi ile birlikte çıkarılan "Der Arme Konrad" adlı bir dergi; Abdülhamit'in hususî masraflarının 199.800.000 frank olduğunu "Bir Devlet Sömürücüsü Nasıl Yaşıyor?" başlığıyla verdiğinde, Dahiliye Nezareti dergiyi toplattırdı ve böyle yazıların önlenmesi gereğini başbakan Prens Hohenlohe'ye tavsiye etti. *Ag.e.*, s. 77. Trumpener, II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Osmanlı-Alman ilişkilerinin sadece askeri çıkarlar üzerine kurulduğuna ve Berlin'in tek dikkat ettiğinin bu olduğuna değinerek, savaş kapasitesine mümkün olduğu kadar destek sağlamak düşüncesi ile; Osmanlıların, Ermeni ve diğer iç gelişmelerinde izlediği politikalara kayıtsız kaldığını belirtir. *Ag.e.*, s. 366-367.

yaklaşıyordu. Esasen Osmanlı aydınları arasında Orta Doğu memleketlerinin kalkınması için Almanya ile ittifakını savunan kişiler de vardı. Bunlardan biri olan Bunyar Vaylet şöyle diyordu;²³

"Almanya, diğer devletlerin müstemleke politikasını takib etmemek üzere ortaya atılıyordu. Dünya'nın bütün devletleri müstemleke usûlü ile bir saha-i iktisadî ihzar (hazırlama) itdikleri halde Almanya'nın siyasî müstemleke usûlüne rağbet itmeyerek Türkiye'nin siyaset-i dahiliyye ve hariciyyesine yani Anadolu'nun istikbâline hâlel (bozma) getirmeden yalnız bir saha-i iktisadide sebat göstermesi işidilmemiş bir yenilik olduğu için İngilizleri hiçbir dürlü inandıramıyorlardı."

(...)

"Türkiye, inkişâfaunın tarik-i tabiisini takiben yoluna devam iderek istediği vasıtaları istimal edecek ve bugünkü heyuladaki tezahüratı vechile (vasıta, sebep) her zaman Almanya ile bir "ittihad-ı menfaat" halinde bulunacaktır. Bu hareket tabii bir vakadır; değil bütün Avrupa hükümetleri bile! Mümanaat (engelleme) itmek nezaketsizliğinde bulunamazlar."

Alman alim ve tacirleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam birliğini sağlayıp başı çekeceğinden ve Almanya ile birleşerek İngiltere ve Fransa'yı safdışı edip, bu zenginlik dolu ülkelerden Alman iktisadının yararlanacağını yayıyorlardı. Böylece, bu fikrî ortamda, Almanya, bir dost müttefik olarak

²³ Bunyar Vaylet; *Şarkta İngiliz-Alman Rekabeti*, (Ter. Bedii Fikri), Dersaadet, 1332, s. 32-33, 201-202. Osmanlı ve Alman aydınlar arasında Alman taraftarlığına dair örnekler çoğaltulabilir. Celâl Nuri; *İttihad-ı İslam ve Almanya*, İstanbul, 1333. Adli eserinde, Osmanlı-Almanya ittifakının başarısının, insanlığın faydasına olacağını önermekte; hatta, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın dünya egemenliğinin yıkılması uğruna büyük bir savaşı bile göze almaktadır (A.g.e., s. 11-13); "Tarihte gördüğümüz üzere (şimdiye kadar) büyük inkılablar sulh perverane olmuyor. En ziyade müsalemetle (barışla) icrası müesseselerinin arzusuna muvaffak olan Budizm ve Hristiyanlık bile kılıç ile takrir itdi. İslâmiyet ise bir cihad dinidir. Almanya'nın kılıcından ve tâmm (olgun) askerlik evanında (zamanında) bulunmasından istifade ile tarihi cereyan muntakasına ırca (eski haline döndürme) itmelidir. Almanya, tarihin kendisine tefviz itdiği bu rolü iyice müdrik olursa Alman, Nemse, Macar, Osmanlı, Müselman ordularının fütuhâtı ile, âlemin her dört köşesinde bir sabah fevz ve selâmet-i iftitah (başlama) idecektir. Bu vaka ile değil yalnız coğrafyada, hukukda, ticaretde, idarede, edebiyat ve bediyyatda bir teceddüt (yenilenme) başlayacaktır. A.g.e., s. 24. Alman taraftarlığına bir başka örnek, Mehmet Akif'in "Almanya'nın Doğu'yu koruyup uygarlaştıracağına" dair savıdır. Akif, yanıldığını, I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Müslümanların acı tecrübelerle Almanya'nın İslam âlemine karşı İngiltere'den ve öteki emperyalist hükümetlerden farklı olmadığını yaşıyınca fark eder. Doğan Avcıoğlu; *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*, Ankara, 1987, c. I, s. 149.

Osmanlı halifesinin etki alanına nüfuz edebilirdi. Konuyu bir Alman şarkiyatçı Iek Jaeck'in şöyle değerlendirmektedir;²⁴

"Helgoland ve Bağdad coğrafya itibarıyla birbirinden ne kadar uzak iseler, siyaset nokta-i nazarından (bakış açısından) yek-digerine (birbirine) o kadar yakındırlar. Helgoland, şimal-i garbi'den (kuzey-batı) gelerek Almanya'nın hayat ve faaliyet-i iktisadiyesini tehdid edecek muhacemat (hücumlar) ve tecavüzata karşı bir siper-i müdafaa teşkil idiyor. Bağdad ise Almanya'nın yegâne serbest ve açık yolu olan Avusturya tarikiyle açık kapu, yani serbest-i ticaret kaidesinin yegâne mahall-i tatbiki (tatbik yeri) olan Memâlik-i Osmani'ye doğru vuku bulan Alman tevsi iktisadisinin (iktisadî genişliğinin) nokta-i intihasıdır (bitme noktasıdır)."

İfadelerde, Alman jeopolitik menfaatini ve iktisadî yayılmacılığını ön planda tutarak yapılan değerlendirme açıktır.

Osmanlı üzerinde Alman egemenliğinin gelişim süreci çeşitli ilişkilerle gerçekleşti. Her biri başlı başına birer monografik çalışma alanı olabilecek bu ilişkileri, çok genel hatları ile, Osmanlı-Alman; diplomatik, askeri eğitim ve örgütlenme, ekonomik (ticaret ve yatırım), kültürel ilişkileri başlıklarında inceleyebiliriz.

Osmanlı-Alman Diplomatik İlişkileri

1889 yılında Kayzer II. Wilhelm ve eşi İstanbul'a geldi. Kayzer'in bu ilk ziyareti, Almanya'nın geleneksel "Avrupa politikası"ndan vazgeçmesini ve genç monark ile yaşlı şansölye arasındaki görüş farkını simgelemektedir²⁵. Şöyle ki; Bismarckçı Alman dış politikası "Avrupa Uyumu" üzerine kurulmuş ve bu politikada Osmanlı öncelikli bir yer almamıştı. Halbuki, II. Wilhelm'in "dünya politika"sı anlayışında Osmanlı Devleti'nin önemli bir yeri vardı. Esasen konjonktürel durum da bu yakınlaşma için elverişliydi. Osmanlı dış politikasında, Fransa, I. Fañçois'dan Napolyon Bonapart'ın Mısır seferine

²⁴ Iek Jaeck; *Balkan Harbinden Sonra Şarkta Almanya*, Dersaadet, 1331, s. 6-7.

²⁵ Oral Sander; *A.g.e.*, s. 243. Celâl Nuri'ye göre; İngiltere'nin "world wide interests" politikasına Almanlar "weltwirtschaft und weltpolitik" nazariyesi ile mukabele itdiler. Almanların bu hususta düstur-ı hikmetleri şudur; "Evvel bâ-evvel kuvvet ve iktidar idinmeğe çalış, andan sonra servet tabiatıyla gelecektir". Binâen aleyh Almanya emperyalizmini imparator II. Wilhelm icad itmedi. Bu, Almanya havayic-i (ihtiyaçlar) iktisadiyesinin bir netice-i tabiisidir. Celâl Nuri; *İttihad-ı İslâm (İslâmın Mazisi, Hali, İstikbâli)*, İstanbul, 1331. s. 278. Nuri, eserinin bir bölümünü "Emperyalizm Politikası: Siyaset-i Alem Hakkında Mütalaat"a (s. 242-282) ayırsa da, iki yıl sonra yazdığı eserinde (İttihad-ı İslâm ve Almanya) Osmanlı'nın bir emperyal devletin yanında olması gereğinden bahseder.

değin en etkin devlet olmuş, bu dönemden itibaren Fransa'dan boşalan yeri İngiltere doldurmuş, fakat bu devletin de 1878 yılında Kıbrıs'ı, 1882 yılında Mısır'ı işgali Osmanlı-İngiltere ilişkilerini gerginleştirmişti. II. Wilhelm, Osmanlı dış politikasındaki bu boşluğu doldurabilir ve böylece geniş deniz sömürgelerine dayalı rakiplerini de karadan kuşatmış olabilirdi. Hem, Osmanlı kamuoyunda artan Alman taraftarlığı da bu sızmayı kolaylaştırabilirdi.

II. Wilhelm 1898 yılında İstanbul'u ikinci kez ziyaret etti. Zamanlama iyi seçilmişti. Zira, bu dönemde Makedonya, Girit ve Ermeni meseleleri gerginleşmişti. Abdülhamit, bu ziyaret vasıtası ile İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı, bir başka büyük gücün Osmanlı Devleti'nin müttefiki olduğu kanaati uyandırdı. Alman kayzeri ise İstanbul'dan sonra Kudüs'e giderek, burada, hem bir protestan kilisesi açarak İngiltere'nin nüfuzunu kırmayı, hem de kurmayı tasarladığı İslam ittifakında 300 milyon Müslümanın halifesi Abdülhamit'in kendisinin dostu olduğunu vurgulayarak Müslüman dünyanın sempatisini kazanmayı amaçladı²⁶. Buna ek olarak, bir başka amacı daha vardı ki bu amacına da ulaştı; Haydarpaşa-Bağdat demiryolu yapımı için yabancılara tanınmış olan tüm ayrıcalıklar Alman demiryolu şirketine devredildi. Almanya'nın Yakın Doğu politikasının esasen bir "demiryolu politikası" olduğunu göz önüne aldığımızda, Almanya'ya devredilen demiryolu yapım imtiyazlarının bu devlet için taşıdığı önemi daha iyi kavrarız. Bağdat demiryolunun rayları, Alman emperyalizminin etki alanını Anadolu'dan Mezopotamya'ya doğru yayan bir koridordur. Bu yayılma, Almanya'nın dünya politikasına egemen olma kavgasındaki baş hasmı İngilizlere ait bulunan bir bölgeye, yani Hindistan'a doğru yönelmişti²⁷. "Haydarpaşa-Bağdat Demiryolu Projesi" Basra

²⁶ II. Wilhelm'in ilk ziyareti oldukça abartılı bir şekilde gazetelere de yansımıştı. Ortaylı'nın belirttiğine göre; İkdam gazetesi "Osmanlıların cesaret ve mertlik ve yüksek nitelikleri Almanlarda da vardır. Bu iki millet birbirinin adeta aynası olarak yaratılmıştır. Osmanlılar, Alman ismini saygı ve muhabbetle anarlar" derken ısmarlama değil, safça bir inançla bu ifadeyi kullanmaktaydılar. İlber Ortaylı; *A.g.e.*, s. 95. Osmanlı azınlıkları üzerinde Rusya ortodoksların, Fransa katoliklerin, İngiltere protestanların koruyuculuğunu üstlenmişler ve tahripkâr bir siyaset izliyorlardı. Kayzer ise, bu tarihlerde önderlik edebileceği bir azınlık grubun kalmamasının da etkisi ile, Osmanlı ülkesine ayrılıkçı değil birleştirici bir büyük güç görünümü ile geliyordu. Ancak, Almanya'nın özellikle Suriye ve Filistin'de Alman kolonileri kurdukları ve bu durumun günümüze değin uzanan sorunlar bıraktığını da eklemeliyiz. İmparatorluğun diğer bölgelelerinde ise Alman misyoner faaliyetleri yaygın değildir. *A.g.e.*, s. 174-175. II. Wilhelm, ikinci ziyaretinde de oldukça debdebeli bir şekilde karşılanmıştı. Bu ziyaretin Alman basınında yaratığı lehte ve aleyhte tartışmalar için bkz. İlber Ortaylı; *A.g.e.*, s. 98-101.

²⁷ Lothar Rathmann; *A.g.e.*, s. 102. Rathmann bu çalışmasında; Kayzer, ordu, bürokrat, diplomat vb. gibi Alman sanayi ve ticari oligarşisinin, devlet kurumlarını, kendi emperyalist yayılma amaçlarını sürdürmek amacıyla harekete geçişini incelenmekte ve bu süreçte sözde dost görünümündeki Almanya'nın dünya siyasetinde kurmayı amaçladığı egemenlik için Osmanlı'ya

Körfezi'ne değin bitirildiği takdirde deniz üstünlüğüne sahip İngiltere, Almanya karşısındaki sömürge avantajını kaybedecekti. Böylece, Almanya, İngiltere'nin Süveyş Kanalı'nı açmasını bu demiryolu ile dengeleyecek ve kara gücünü Yakın Doğu'ya oradan Asya'ya taşıyabilecekti. Osmanlı açısından baktığımızda, II. Abdülhamit için bu proje ile bir büyük güç ile müttefik olmanın yanı sıra, ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi, dağılmanın önlenmesi ve Yakın Doğu'daki toprakların savunmasının kolaylaşabilmesi gibi anlamlar taşıyordu²⁸.

Almanya emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki egemenliğini dışişleri bürosu ve yurt dışındaki büyükelçilik, orta elçilik ve konsolosluklar²⁹ askeri ataşelikler gibi çeşitli siyasi ve askeri kurumlar yürütüyordu. İstanbul'daki Alman diplomatlar Alman sermaye gruplarının çıkarlarını temsil ediyor ve Osmanlı hükümetine onların lehine siparişler verdiriyorlardı. Von Bieberstein, dışişleri müsteşarı iken, 1898'de, büyükelçi olarak İstanbul'a atandı. Sultana, Deutsche Bank için demiryolu siparişi, Krupp-Konzern için silah siparişleri verdirdi. Askerî ataşe Hauptmann Morgan orduyu Krupp silahları ile donattı. Ayrıca Osmanlı devlet aygıtına daha çok Alman memur

yüklediği misyonu incelemektedir. Ona göre; "Osmanlı-Alman gericiliği karşı devrimci bir birlik" içindedir." s. 98

²⁸ Oral Sander; *Ag.e.*, s. 246. II. Wilhelm'in takip ettiği weltpoliitik ve bu süreçte Osmanlı üzerinde başlayan İngiliz-Alman rekabeti konusunda geniş bilgi için bkz., H. Bayram Soy; *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Ankara, 2004. Bunun çok genel özeti mahiyetinde bir araştırması için krş., H. Bayram Soy; "II. Wilhelm, Weltpoliitik ve II. Abdülhamit", *Türkler Ansiklopedisi*, (Ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ank. 202, c. 13, s. 25-33. Ayrıca, Almanya'nın baştan beri İngiltere ile aradaki irtibau kesmediğini ve onun için ilk başlarda alınan bağışların, İstanbul'daki, başkanı İngiliz elçisi olan uluslararası yardım komitesine gönderildiği hakkında bir yorum için bkz., Muzaffer Tepekaya; "Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914)", *Ag.a.*, s. 46.

²⁹ Ulrich Trumpener; *Ag.m.*, s. 131-134. Trumpener'in belirttiğine göre; bürodan sorumlu bakan, imparatorluk hükümetinin diğer bakanları gibi, anayasaya göre ve pratikte, şansölyenin, çalışma arkadaşı olmaktan çok, asuydu. Fakat bu görevde bulunan bazı güçlü iradeli bireyler, zaman zaman bu politikaları kendileri biçimlendirebilirlerdi. Almanya, İstanbul'da hem bir büyükelçilik, hem de bir konsoloslukla temsil ediliyordu. Ayrıca, sayıları giderek artan Alman konsoloslar ve yardımcı konsoloslar, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde konuşlanmışlardı. 1912 yılında, imparatorluğun yalnızca Asya eyaletlerindeki "konsolosluk" makamlarının sayısı yirmiye yakındı. Bunların üçü (Musul, Bağdat, Basra) Mezopotamya Bölgesi'nde, yedisi (Halep, Şam, Trablus, Beyrut, Hayfa, Yafa ve Kudüs) Suriye ve Lübnan'da, ikisi (Adana ve Mersin) Kilikya'da, ikisi (Samsun ve Trabzon) Karadeniz kıyısındaydı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bir çok Alman Konsolosluğu'nda, rutin olarak profesyonel olmayan yerel sakinler, çoğunlukla da iş adamları görevlendirilir, bunlar, Alman tacir Rudolf Wöneckhaus misali gönülsüz olabildikleri için, bazen resmi görevleriyle fazla ilgilenemeyebilirlerdi. Büyükelçiye işinde iki-üç müsteşar birkaç tercüman-rehber ve bir askeri ataşe yardımcı olurdu. 1914 yılından sonra personel sayısı artırıldı ve buna bir de deniz ataşesi eklendi. Alman imparatorluk donanmasında önyüzbaşı olan Hans Humann ile Enver Paşa'nın ilişkileri örneği gibi, Osmanlı Devleti'nin en üst kademesindeki kişilerle muhatap olan bu idarî makamlardaki birçok kişi daha sonraları Almanya yönetiminde öne çıktılar.

ve ordusuna daha fazla Alman subay alması konusunda padişahı ikna etti³⁰. Esasen, II. Wilhelm'in kendisi de Krupp hissedarı bir kapitalist idi ve ikinci Türkiye seyahatinden Alman kapitalistlerini memnun eden bir dizi imtiyazlarla geri dönmüştü³¹.

II. Abdülhamit, yaptığı bütün stratejik hamlelere rağmen Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecini önleyemedi. Kendisine karşı yürütülen Jön Türk hareketi başarılı oldu ve 1908'de Türk siyasal hayatında Meşrutiyet ikinci kez ilan edildi. Jön Türkler'in muhalefeti, 1876 Kanun-ı Esasisi'nin yeniden ilan edilmesi gibi kısıtlı bir amaçla başlamıştı. Fakat, uzun dönemli amaçları, Osmanlı İmparatorluğu'nu uluslararası ilişkilerde büyük devletler karşısında eşit statüye kavuşturmaktı. Bunun için, iç işlerde, imparatorluğu Avrupalı büyük devletlerin kontrol edip sömürdüğü bir yarı-sömürge statüsünden kurtarıp, kendi kaynaklarını kendi yararına sömüren, hükümler bir kapitalist devlet yaratmaları gerekiyordu³².

³⁰ Lothar Rathmann; *A.g.e.*, s. 65-71.

³¹ Lothar Rathmann; *A.g.e.*, s. 69. Bunlar; Haydarpaşa'ya liman kurulması, Konstanz-İstanbul arasında telgraf hatı yapımı için verilen imtiyaz, Osmanlı hükümeti ile büyük Alman şirketleri arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesi ve Anadolu demiryollarının Bağdat'a kadar uzatılması için Deutsche Bank'a imtiyaz verilmesi idi.

³² Feroz Ahmad; *A.g.m.*, s. 14. Ahmad, hiçbir şey Jön Türklerin tutkularını "Yakın Doğu'nun Japonyası" olma iddialarından daha iyi tarif edemez diyerek, İttihatçıların kapitalist gelişme modelini benimsediklerini belirtir. Onlar için, "modernleşme" ya da "batılılaşma"nın anlamı salt kurumların ıslahı değil, kapitalizmi benimsemek anlamı taşımaktaydı. Kapitalist bir toplumun, kendisini sürdüren burjuvaziye de kapsayan bir "sınıf yapısı"na sahip olduğunu biliyorlardı ve nitekim öyle bir toplum yaratmak için adımlar atular. Böylece, Ahmad, İttihatçı reformizm ile on dokuzuncu yüzyıl reformizmi arasındaki anlayış farkını da dile getirmiş olur. Daha kapsamlı bir çözümleme için bkz. Doğan Avcıoğlu; *A.g.e.*, c. I. Birkaç yüzyıl öncesinde dünyanın egemen devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sebeplerini araştırdığı bu ciltte, Avcıoğlu, Tanzimat döneminde Türkiye'yi yarı-sömürge durumuna getiren bütün şartların 1908 hareketinde de aynen durduğunu ve bu şartlar altında hareketin başarısızlığa mahkûm olduğunu hatırlatarak; mevcut şartlar altında, İttihat ve Terakki'nin "yabancılarla bağlı kapitalistler" yerine "imparatorluğa bağlı kapitalistler" yetiştirme özleminde bile güçlük çektiğini vurgular (s. 259.) ve Japon mucizesinin sırrını açıklar; "Japonya'da yabancı sermaye yok!". s. 95-96. Zaten, Alman, Rus ve Amerikan kalkınması da iç pazarın korunması ile gerçekleşmiştir. s. 96-99. İttihatçı kadronun, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, toplumsal ve ekonomik yapısını "burjuva ulus devlet modeli"ne göre yeniden şekillendirmek istediklerine değinen Tezel'e göre, İttihatçılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı-sömürgeleşmesinden kurtulmak için "iktisadi milliyetçilik" uygulamalarına yöneldiler. Fakat, İngiliz ve Fransız tahakkümünden kurtulmak isterken, bu kez Alman emperyalizminin boyunduruğuna girdiler. Yahya Sezai Tezel; *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İstanbul, 1994, s. 94. Tezel, Tanzimat tipi bir saray ve çevresi portresi sunar; Avrupa'dan aldıkları borçları yatırıma değil "tatlı hayat" ve "Baü tipi debdebe"ye harcayan ve bu yönü ile sadece tüketim kalıpları ile "Batılılaşmış" olan "yeni" Saray ve Bab-ı Âli çevrelerinin, Batı Avrupalı kapitalistler ve onların Türkiye'deki uzantısı gayr-ı müslim tüccar ve bankerlerle binbir çıkar ilişkisine girdiğini; düşük verimlilikli bir tarım ekonomisinde sorumsuz bir israf kesimi oluşturduklarını, böylece İmparatorlukta iktisadi kaynakların Batılı çıkarlara peşkeş çekildiği bir ortam yaratıldıklarını vurgular. s. 71. Bu borçların ancak sekizde biri yatırım projelerine harcanır. s. 82. Süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. s. 63-96. 1872-1873 mali yılında, hükümdar ailesi toplam harcamaların %6.1'ini yapıyordu. Bu oran, %42.2'lik devlet borçları,

İttihatçı-Jön Türkler, iktidarlarının ilk yıllarında İngiltere'ye yöneldiler. Bunun başlıca sebepleri arasında şunları sayabiliriz; İçte, Almanya, Abdülhamit'in istibdat yönetiminin destekleyicisi olarak görülmekteydi,³³ İttihatçılar, bu destekteğinden dolayı ülke üzerinde önemli bir egemenlik kurmuş olan Almanya'nın bu gücünü kırmak ve kendi iktidarlarını yayabilmek istiyorlardı. Dışta, Üçlü İtilaf'ın direği olan İngiltere aracılığı ile Fransa ve Rusya'yı da kazanılabileceklerini düşünüyorlardı³⁴. Almanya'nın, müttefiki İtalya'nın Trablusgarp'ı işgaline kayıtsız kalmasına duyulan tepkiyi de³⁵ bu sebeplere ekleyebiliriz. İttihatçı-Jön Türkler kuruluşlarında ve iktidarlarının ilk yıllarında o derece İngiliz taraftarıdır ki; Arnavutluk, Manastır ve Kosova'daki gizli komitelere giriş yemini "Mithat Paşa Anayasası'nı getirmek ve Türkiye'yi Almanya'nın pençesinden kurtarmak"³⁶ şeklindedir. Meşrutiyetin ikinci kez ilanından sonra, sadaret makamına, Alman taraftarı (Mehmet) Ferit Paşa'nın yerine İngilizci Kâmil Paşa'nın getirilmesi de bu yönde bir kadrolaşmanın işaretidir. Paşa, iç-dış ilişkilerde İngiltere'ye öylesine teslimiyetçidir ki; 5 Mart 1913'te, Vikont Kitchener, Grey'e gönderdiği "gizli telgraf"ta Kâmil Paşa'nın, "Türkiye'deki iktidar üzerinde bir baskı yapıp yapılamayacağı konusunda düşünmesini istediğini, Türkiye'nin batmasının ancak bu yolla önlenebileceğini ve bu görevi memnuniyetle üzerine alacağını da söy-

%22.1'lik ordu ve donanma, %13.6'lık bürokrasiden sonra en yüksek dördüncü harcama kalemiydi. Bu durum, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar sürdü. 1908'den sonra saray ailesine daha kusutlu bütçe ayrıldı. 1911-1912 mali yılında saray çevresinin bütçeden aldığı pay %1.4'e düştü. Feroz Ahmad; *A.g.m.*, s. 35, dpt., 74. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin milliyetçi iktisat uygulamaları hakkında ayrıntılı bir inceleme için bkz., Zafer Toprak; *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, İstanbul, 1982.

³³ Doğan Avcıoğlu; *A.g.e.*, s. 253. Earle'ye göre; Jön Türkler, Fransız ve İngiliz kurumlarına hayranlık duyuyorlardı. Cumhuriyetçi Fransa'nın "hürriyet, eşitlik, kardeşlik" gibi sloganları Türkiye'de yeni dönemin sihirli sözleri oluyor, "hürriyet, parlamento, halk hükümeti ülkesi" olan İngiltere günlük gazetelerde övülüyordu. Almanya ise Sultan Abdülhamit'in zulüm rejiminin coşkulu bir destekleyicisiydi. Edward Mead Earle; *Bağdat Demir ve Petrol yolu Savaşı (1903-1923)*, (Çev. K. Yargıcı, N. Uğurlu), İstanbul, 2003, s. 198-199.

³⁴ Feroz Ahmad; *A.g.m.*, s. 15-17.

³⁵ Richard J. B. Bosworth; "İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, (Ed. Marian Kent), (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul, 1999, s.73. Daha öncesinde, Ekim 1908'de, Almanya'nın müttefiki Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i ilhak etmiş olması (Feroz Ahmad; *A.g.m.*, s. 15.) ve bundan cesaretlenen müttefiki Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi (Doğan Avcıoğlu; *A.g.e.*, s. 254.) de bu bakımdan önemlidir. Osmanlı'nın, Avusturya-Macaristan ve İtalya'ya karşı yapabildiği tek tepki bu devletlerin mallarına boykot uygulamaktır.

³⁶ Doğan Avcıoğlu; *A.g.e.*, s. 253. Cemiyetin İngiltere'ye taraftar olmasına karşılık, ordu Almanya'ya taraftardır. O kadar ki, cemiyetin yayın organlarından birinde çıkan Almanya ile ilgili bir eleştiri aslında ordunun da eleştirilmesi demektir. Feroz Ahmad; *İttihat ve Terakki (1908-1918)*, (Çev. Nuran Yavuz), İstanbul, 1999, s. 79.

lediği"nden bahsetmektedir³⁷. Türkiye'de, devlet idaresinin yabancılar tarafından denetlenmesi görüşünde olan Kamil Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Şubat 1909'da, istifaya zorlandı. Yerine geçen Hüseyin Hilmi Paşa da İngiliz büyükelçisine gidip, "İngiltere'ye yönelik politikasının seleflerinininkiyle aynı olacağının ve majestelerinin hükümetinin desteği ve tavsiyelerine güvenmeye devam edeceğinin" güvencesini vermişti³⁸. İngiliz elçiliğinin, 13 Nisan 1909'daki (31 Mart Vakası) karşı devrim sırasındaki İttihatçı karşıtı tutumu bile cemiyetin İngiliz taraftarlığını zayıflatamadı. İttihatçı iktidar İngiltere'ye yanaşadursun, İngiltere'nin, Balkanlar'da Almanya'yı çemberleme politikası gereğince kurucusu olduğu Balkan İttifakı, Osmanlı ile Balkan devletleri arasında Balkan Savaşlarına sebep olmuştu. Osmanlı'nın yenildiği bu savaş sonrasında Balkan devletleri Edirne'ye kadar ilerledi. Büyük devletler bu duruma karşı kayıtsız kalınca, İngiliz desteğini alabileceği düşüncesiyle, İngiliz taraftarı Kamil Paşa yeniden sadrazamlığa atandı. Paşa, İngiltere'den yardım istedi. Fakat, İngiltere, Paşa'ya; "elindeki başka şeyleri de kaybetmeden Edirne'yi Bulgarlara terk etmesi"ni tavsiye etti³⁹. İngiltere tarafından bütün ittifak teklifleri geri çevirince, İttihatçılar uluslararası ilişkilerde içine düştüğü yalnızlıktan kurtulmak için iki hamle daha yaptı. 1914'te, önce Talat Bey Rusya'ya bir ittifak teklifinde bulundu. Talat Bey, dönemin Rus Dışişleri Bakanı Sazonov'a fiilen bir ittifak teklif etti. Sazonov'a göre, teklif o kadar gizli kapaklı yapıldı ki, Sazonov İstanbul'daki Rus orta elçisi Giers'ten açık-lama gelinceye kadar teklifi açık bıraktı. Bunun ötesinde bir şey olmadı ve Alman büyükelçiliğinin bu ittifak düşüncesini ezmeyi başardığı varsayıldı⁴⁰.

³⁷ Feroz Ahmad; *Ag.e.*, s.159. İngiltere kralı, VII. Edward'da Kâmil Paşa'nın tayininden dolayı padişaha kutlama telgrafı göndermişti. Doğan Avcıoğlu; *Ag.e.*, s. 254.

³⁸ Feroz Ahmad; *Agm.*, s. 16.

³⁹ Feroz Ahmad; *Agm.*, s. 17. Ahmad, makalesinde; Osmanlı Devleti'nin, her şeye rağmen sürekli olarak İngiltere ile ittifak teklif ettiğine ve bu teklifin reddedildiğine değinir. s.15-18. Hatta, Kâmil Paşa, Balkan krizi sırasında, Sir Edward Grey'e; "Kırım Savaşı'ndan beri süren Osmanlı-İngiliz dostluğu"nu hatırlatı ise de, Grey, büyük devletlerin Osmanlılar lehine Edirne'yi kurtarmak için müdahalede bulunamayacaklarını ve "toprak bütünlüğü ilkesinin artık hükümsüz olduğu"nu Paşa'ya açıklıkla bildirdi. s. 17. Kent'in yorumuna göre; gerçekte, I. Dünya Savaşı öncesi yıllarda Mezopotamya ve Basra Körfezi dışında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz çıkarı, imparatorluğun bausındaki uluslararası siyaset oyunuyla ilgiliydi. Bu bölge, İstanbul'daki egemen rejimle ilişkileri ve Süveyş Kanalı ile Doğu'ya ulaşma dışında, İngiliz hükümetinin öncelikle ilgilendiği bir alan değildi. Marian Kent; "Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu (1900-1923)", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, (Ed. Marian Kent), (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul 1999, s. 211-212.

⁴⁰ Alan Bodger; "Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, (Ed. Marian Kent), (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul 1999, s. 110. Ku-

Bu yakınlaşma talebi de başarısızlıkla sonuçlandı. Aynı yıl Cemal Paşa'nın aracılığı ile Fransa'ya ittifak teklifinde bulunuldu. Paşa, Yunanlar ve Osmanlıların kavgaya tutuştuğu Ege'de Fransız desteği karşılığında hükümetinin "Üçlü İtilaf'a yöneleceği"ni belirtti. Fakat bu teklifi de reddedilince,⁴¹ yalnızlığa düşen İttihat ve Terakki hükümeti, tekrar II. Abdülhamit döneminin dost gücü Almanya'ya yönelmeye başladı.⁴² Böyle bir diplomatik ortamda, Osmanlı-Alman ittifakı 2 Ağustos 1914 yılında imzalandı. Bu antlaşma ile, diplomaside uzun süredir küçümşenen Osmanlı Devleti, nihayet, bir Avrupalı devlet tarafından "eşit" koşullarda ortak kabul edilmiş oluyordu⁴³.

Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı içişlerindeki gelişme, Alman taraftarı Enver Paşa'nın Bab-ı Âli Baskını sonucu İngilizci Kamil Paşa'nın sadareten istifası ve takip eden dönemde Alman taraftarı Mahmut Şevket Paşa'nın⁴⁴ sadarete getirilmesi şeklinde olmuştu. I. Dünya Savaşı'nın arefesinde başlayan yeni dönemde ise, Osmanlı üzerinde Almanya yeniden egemen olmaya başladı. Bu egemenlik, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşıp yenilmesi ve yıkılmasına değin sürdü.

rat'a göre; Sazonov ile Giers arasındaki telgraflaşmalar, Sazonov'un (dolayısı ile Rus hükümetinin) bu konuda olumsuz bir tavır aldıklarını göstermektedir. s. 236. Gelişmeler hakkında ayrıntı için bkz. Akdes Nimet Kurat; *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s. 225-242.

⁴¹ L. Bruce Fulton; "Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, (Ed. Marian Kent), (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul 1999, s. 186. Fulton'un yorumuna göre; Cemal Paşa'nın Fransa'ya ziyareti Fransız hükümetinin daveti üzerine olduğuna göre Paşa'nın daha sonra iddia ettiği gibi bir red cevabı almış olması mümkün değildir. s. 186.

⁴² Feroz Ahmad; *A.g.m.*, s. 18. İtilaf yanlısı Cemal Paşa bile, Osmanlı'nın yeni bir kriz anında yalnız kalmaması için Almanya ile antlaşma yapmaktan başka tercih bulunmadığını kabul ediyordu. Ayrıca, Jön Türklerin siyasi programının liberal olduğu kadar, zamanla liberalizmi boğacak bir milliyetçiliğe dönüştüğü ve bu yönü ile İtilaf Devletleri'ni huzursuz ettiği; aksine, Almanya'yı rahatsız etmediği, bundan dolayı Sultan Abdülhamit devrinde olduğu gibi yine Almanya'nın Türklerin biricik dostu olarak ortaya çıktığı hakkında bir yorum için bkz. Edward Mead Earle; *A.g.e.*, s. 204-206.

⁴³ Feroz Ahmad; *A.g.e.*, s.191.

⁴⁴ Mahmut Şevket Paşa (1856-1913); dokuz yıl Almanya'da kaldı. Üçüncü ordu komutanı iken 1909 karşı devrimini bastırması ile imparatorluğun en güçlü kişisi oldu. Takip eden dönemde Enver Paşa dahil birçok üst rütbeli subayı Alman davasına kazandırdı. Alman taraftarı olan Paşa, Mareşal von der Goltz'a yakınlığı ile tanınmakta ve Almanya'nın Bab-ı Âli'deki ajanı kabul edilmektedir. Feroz Ahmad; *A.g.e.*, 1999, s. 79, 221. Feroz Ahmad; *A.g.m.*, s. 16. Doğan Avcıoğlu; *A.g.e.*, s. 254.

Osmanlı-Alman Askerî Eğitim ve Örgütlenme İlişkileri

Bilindiği üzere ordu, Osmanlı'da modernleşme politikasını yürüten en önemli kurumlardanı. III. Selim'in isteğiyle Prusyalı albay von Goetze Türk topçu birliklerini denetlemişti. Kapıkulu askerini ortadan kaldırıp modern bir ordu kumayı amaçlayan II. Mahmut da Prusya'ya müracaat etmişti. Her iki hükümdar da saltanatları döneminde Prusya ordusunu örnek alarak modern bir ordu kurmaya çalıştılar. III. Selim ile II. Mahmut'un hükümdarlık yılları, 1789 ile 1839 yıllarına denk gelmektedir. Bu dönem, Küçük Kaynarca ile başlayan askerî yenilgilerden, Napolyon'un Mısır Seferi'ne (1789-1802); Rusya'nın Navarin'de Osmanlı donanmasını yakmasından (1827), Yunan (1821-1828) ve Mehmet Ali Paşa isyanlarına (1831-1841) değin uzanan bir askerî başarısızlıklar dönemini içermektedir⁴⁵. Bu süreçte, Osmanlı, değil Rusya gibi büyük bir gücü yenmeyi, kendi sınırlarındaki eyaletlerdeki isyanları bile basturmaktan aciz bir duruma düşmüştü. Bu konjonktürde Osmanlı Devleti Prusya'dan askerî bir heyet istedi. Prusya, 1836'da, Moltke'nin başkan olduğu ve üç yüzbaşının bulunduğu askerî bir heyet gönderdi. Fakat bu askerî yardım çok etkili olamadı.

Esasen, Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren askerî ıslahat için Avrupa'dan askerî uzmanlar talep etmeye başlamış, Navarin Olayı'na kadar bu uzmanlar genellikle Fransa'dan getirilmişti. Fakat Fransa'nın Yunan meselesindeki tutumu ve Cezayir'i işgal etmesi üzerine, Fransız uzmanların yerine Prusyalı subaylar görevlendirilmeye başlanmıştı. 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı-Fransız ilişkileri düzelince Osmanlı subaylarının eğitimi için yeniden Fransız askerî heyeti getirildi. Fransa'nın 1870'te Prusya'ya yenilmesine değin Osmanlı ordusu üzerinde Fransız etkisi sürdü⁴⁶. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ile so-

⁴⁵ Bu dönemde gelişen uluslararası ilişkiler incelememizin sınırlarını aşmaktadır. Konu hakkında yazılmış birçok siyasî tarih kitabından birisi için bkz., Fahir Armaoğlu; *Siyasî Tarih:1789-1980*, Ankara, 1973, s. 35-125.

⁴⁶ Enver Ziya Karal; *A.g.e.*, s. 365. Mahmut Muhtar Paşa'nın belirttiğine göre; II. Abdülhamit, 1881'de, önce Fransa'nın İstanbul elçisi Mösyö Fournier, daha sonra yaveri Dreyse Paşa aracılığı ile, iki kez, Fransa'dan askerî yardım talebinde bulunmuş ve bu talepler reddedilmişti. Hatta Dresse Paşa, sultana, Almanya'yı tavsiye etmişti. 1882'de, Abdülhamit tarafından yapılan askerî heyet talebi Alman İmparatoru I. Wilhelm tarafından kabul edilerek, hemen bir askerî heyet Osmanlı ülkesine gönderilmişti. Muhtar Paşa'nın, gelişim karşısında yaşadığı çelişik ruh hali şu cümlesinde dile gelmektedir; "Ne garip rastlantıdır ki, Türk-Alman yakınlaşmasını sağlayan bir Fransız subayı oluyor!" Mahmut Muhtar (Paşa); *A.g.e.*, s. 20. Paşa'ya göre, Osmanlı'nın uzattığı bu dost elinin Fransa tarafından geri çevrilmesi ilk ve son kez olmadı.

nuçlanınca Osmanlı bürokrasisinde ordunun yeniden yapılandırılması gerektiği tekrar hissedilmeye başlandı. Gerçi bu savaş sırasında Balkanlar ve Doğu Anadolu'da önemli direnişler gösterilmiş ve Rus ordusunun Osmanlı başkentine ya da Anadolu içlerine ilerlemesi engellenmişti. Fakat bunun temelinde de, Osmanlı ordusunun dönemin şartlarına göre iyi yetişmiş subayları tarafından başarıyla yönetilmesinden ya da askerî lojistik desteğin tam olarak sağlanmasından ziyade; Osmanlı askerlerinin bireysel fedakârlıklarla direnişi veya ülkenin ulaşım ağının işgali frenlemesi önemli rol oynamıştı⁴⁷. Berlin Kongresi'ni takiben, Osmanlı ülkesine Alman askerî uzmanları etkin ve sürekli olarak gelmeye başladı⁴⁸. Böylece, Osmanlı üzerinde Alman emperyalizminin sızması da hızlandı. Bu dönem, Osmanlı Devleti'nin orduyu ıslah etme politikasında da bir değişimi simgelemektedir. Zira, kongreden önceki dönemde; Osmanlı ordusu, bağımsız ve çeşitli milletlerden kopmuş, hatta 1849 yılında Osmanlı Devleti'ne sığınmış Polonyalı ve Macar mülteciler örneğinde olduğu gibi, İslamiyeti seçmiş subaylarla ıslah edilmeye çalışılırken; kongreden sonraki dönemde, Almanya genel kurmayının stratejisi, onun tayin ettiği subaylar ve askerî teknolojiyle bütünleşmeye başladı. Osmanlı'nın bu yaklaşımı, hem etkisini I. Dünya Savaşı'nda gösterecek olan, Almanya'nın fedakâr, itaatkâr ve dirençli bir askerî müttefik ihtiyacı ile, hem de kendisine pazar arayan Alman silah sanayiinin pazar ihtiyacı ile birebir örtüşüyordu⁴⁹.

⁴⁷ İlber Ortaylı; *A.g.e.*, s. 103.

⁴⁸ Jehuda Wallach; *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, (Çev. Fahri Çeliker), Ankara, 1977. Osmanlı ile Almanya arasındaki asıl ilişkiler, Osmanlı'da askerî reformları yürütecek subayların yetiştirilmesi temelinde gelişti. Ticarî ilişkiler ise, Osmanlı ordusunun silah ve teçhizatının yenilenmesine ve Alman silah sanayiinin bunu destekleyecek donanımı sağlamasına yönelik bir alışveriş yönünde gelişti. 1830'lu yıllarda, geleceğin Genelkurmay Başkanı/feldmareşali Helmuth von Moltke de aralarında olmak üzere, Prusyalı birçok subay Osmanlı ordusunda danışman ve öğretmen olarak görev yapmıştı. Helmuth von Moltke; *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, (1835-1839), (Çev. Hayrullah Örs), Ankara, 1960. Von der Goltz döneminde ise (1883-1895) Osmanlı ordusu Alman silah sanayii için önemli bir alıcı oldu. Goltz görünüşte Osmanlı ordusunu yeniden örgütleyecekti. Fakat, hazırladığı reform tasarısının içeriğinde Osmanlı ordusunun Alman silahları ile donatılması öngörülmekteydi. Alman subayları, bu şekilde, görünüşte Osmanlı ordusunu yeniden örgütlemek üzere reform tasarısı sunsalar da, asıl amaçlarının Alman silah sanayiine önemli siparişler veren bir alıcı bulmak olduğu anlaşılıyor. 1890-1898 yılları arasında, Alman subaylarının başlattığı reform çalışmalarının giderek artan ve büyük meblağlara ulaşan silah siparişleri için bkz. Rifat Önsöy; *A.g.e.*, s. 98-99.

⁴⁹ İlber Ortaylı; *A.g.e.*, s. 106. Nitekim 1891'de 19 milyon Osmanlı Lirası tutan bütçenin yarısından fazlası; 6.100.000 lirası orduya, 1.250.000 lirası zabıtyeye, 6.000.000 lirası tophaneye ve 600.000 lirası bahriyeye ayrılmıştı. Ortaylı'ya göre, bu bütçe bir panik sonucu oluşmuştur ve Osmanlı Devleti'nin yaşama şansını yapacağı askerî reformlara bağlamış olmasının göstergesidir.

Sultan Abdülhamit'in Mayıs 1880 yılında Alman büyükelçisi von Hatzfeld'dan sivil ve askerî uzmanlar istemesi üzerine, 1882 Nisanı'nda süvari albay Kaehler'in başkanlığında, süvari binbaşısı Hobbe, topçu binbaşısı Ris-tow, piyade binbaşısı Kamphönever'den oluşan bir askerî uzman heyet Osmanlı Devleti'ne gönderildi⁵⁰. Almanya'nın, bu destekten beklentileri vardı;⁵¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasal ve askerî etkinlik kazanacak, imparatorluktaki diğer büyük güçlerin İstanbul'daki faaliyetleri, özellikle askerî ateşelerin çalışmaları denetim altına alınacak ve Osmanlı ordusu Alman silahları ile donatılacaktı. Bunlara ek olarak, Bismarck, Alman uzmanlar tarafından komuta edilen ve Alman silahları ile techiz edilmiş Osmanlı ordusunu, ileride çıkması muhtemel bir Alman-Rus savaşında kullanmayı da düşünmüştü. Denilebilir ki, takip eden dönemdeki Osmanlı-Alman ilişkileri; Osmanlı Devleti üzerinde artan Alman nüfuzu, Osmanlı Devleti'nin Almanya'dan talep ettiği silah siparişleri⁵² ve Birinci Dünya Savaşı örneklerinde kanıtlanıyorsa gibi, bu stratejiye göre şekillendi.

⁵⁰ Enver Ziya Karal; *A.g.e.*, s. 366., Krş., İlber Ortaylı; *A.g.e.*, s. 108.

⁵¹ Lothar Rathmann; *A.g.e.*, s. 27.

⁵² Başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'na silah satan ülkeler arasında Bab-ı Âli'nin geleneksel dostu Fransa önde gelmekteydi. 1861-1865 Amerika iç savaşı sonrasında Amerikan ordusunun ve silah şirketlerinin elinde büyük silah stokları kaldı. Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin yoğun silah talepleri bu şirketlerin stoklarındaki silahları ellerinden çıkarmak için uygun bir ortam yarattı. 1860'lı yılların sonunda, Avrupa silah şirketlerinin kendi ordularının ihtiyaçlarını karşılamaya yönelmesi de ABD silah şirketlerinin işini kolaylaştırdı. ABD şirketleri, 1869 yılının sonuna değin, Osmanlı İmparatorluğu'na 114.000 adet Entfield, 125.000 adet Springfield marka tüfek sattı. Bu yıl içinde, ABD'nin Osmanlı İmparatorluğu'na silah ve cep hane satışı, toplam ihracatının %79.5'ini ulaştırıyordu. Bu oran II. Abdülhamit'in iktidarının ilk yıllarında %90'ı aştı. 1880'in ilk yıllarında Alman silah sanayii ile başlayan rekabet sonucunda bu oran 1877-1883 yıllarında %97'den %3'e kadar geriledi. Krupp, Mauser ve Loewe gibi Alman silah tekellerinin elinde de, Almanya'nın, Danimarka, Avusturya-Macaristan ve Fransa ile yaptığı savaşlardan sonra silah stokları kalmıştı ve bunları eritmek istiyorlardı. Hatta bunlardan Krupp 1870'in ilk yıllarında iflasın eşiğine gelmişti. Böylece, başlayan ABD-Alman rekabeti, Osmanlı'nın Almanya'ya yakınlaşmasına paralel olarak, Almanya'nın lehine değişti. Kırım Savaşı'nın bitiminden Balkan Savaşlarına değin geçen süreçte, Osmanlı'nın, silah siparişlerinin ulaştığı meblağ hakkında şu bilgileri verebiliriz; Osmanlı Devleti, 1873'te, 500 Krupp topu sipariş etti. Bu siparişlere, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yenileri, 100 Krupp topu, eklendi. 1885'te 500 Krupp topuna ek olarak, diğer Alman silah şirketlerine de, makineli tüfek, tabanca ve piyade tüfeği siparişi verildi. Donanma için Elbing'deki Schichau Tersanesi'ne torpidobotlar ısımarlandı. 1887'de Mauser ve Loewe Fabrikalarına 500.000 tüfek ve 50.000 modern karabina; 1889'da, hepsi yaklaşık 350.000 Osmanlı Lirası tutarında Deutsche Bank'ın açtığı kredi ile, yeniden bir hayli top, Mauser ve Loewe Fabrikalarına da silah ve mühimmat siparişi edildi. 1889-1898 arasındaki on yıllık zaman içinde Almanya'dan yapılan silah ithalinin yaklaşık %60'ını Mauser ve Loewe Fabrikalarından satın alınan piyade ve süvari tüfekleri teşkil etti. Alman silah fabrikaları, 1908'deki kısa bir duraklamadan sonra, 1909'da 300.000 mermilik bir sipariş aldılar. 1911 Trablusgarp, 1912-1913 Balkan Savaşları bu siparişleri arttırdı. 1910'da Krupp'a 90 sahra topu, Schichau'ya 4 avcı torpidosu, Berlin'deki bir fabrikadan 50.000 Osmanlı lirası tutarında askerî kumaş, Dalmann Firması'ndan 32.500 Osmanlı liralık istihkâm malzemesi, Hilgers Firması'ndan yine aynı miktarda köprü inşaat malzemesi, Dittmann Firması'ndan 70.500 Os-

Osmanlı hizmetinde paşa unvanı ile padişah yaverliğine atanan Kaehler'in üç sene sonra öldüğünde müşir (mareşal) unvanına, yanındaki subayların ise albay rütbesine yükseltilmiş olmaları, Almanların Osmanlı'da askerî görev alma isteklerini artırmış olmalı. Zira, Osmanlı ordusunda hızla yüksek rütbelere atanmak, Alman ordusunda da bunun eşdeğeri rütbelere tırmanmayı sağlıyordu. 1885 yılında Kaehler'in ölümünü takip eden on yıl boyunca yarbay baron Colmar von der Goltz Alman askerî uzman grubunun başına getirildi. Goltz, özellikle genç subayların eğitiminde önemli bir rol oynadı ve onlar üzerinde bir Alman hayranlığı yarattı⁵³. Osmanlı ordusunun durumu hakkında Alman askerî makamlara rapor vermekten çekinmeyen paşa,⁵⁴ büyük güçler arasındaki çekişmede denge politikası izleyen, sultan II. Abdülhamit'i Alman tarafına çekmek istiyordu. Bu konudaki bir girişimi 16 Ekim 1899'da Waldersee'ye yazdığı, ele geçirilen, mektupta ortaya çıkmaktadır. Goltz Paşa'nın izleyeceği stratejiyi şöyle özetlenebilir;⁵⁵ Paşa, Rusya ve Fransa'

manlı Liralık telgraf malzemesi ve Hahn Firması'ndan 32.500 Liralık telemetre satın alındı. 1912'de, Mauser Fabrikası'ndan 11.000 adet tüfek, Ellendorf Fabrikası'ndan 50.000.000 adet te-banca mermisi, 11.000 kg. tahrir kapsülü ve Tübingen'deki bir kundura fabrikasına 400.000 çift askerî kundura sipariş edildi. 1913'te Krupp Fabrikası'na 38.000 Osmanlı Liralık top, Husnisky silah fabrikasına 14.000 Osmalı liralık 5.000 adet top mermisi, Westfalen Arnold Barut Fabrikası'na 12.000 Osmanlı Liralık 8.600 adet top mermisi sipariş edildi. Rifat Önsöy; *A.g.e.*, s. 94-103. Yine Önsöy'un; "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman Subayları ve Alman Silah Sanayii'nin Çıkarları (1871-1914)". *IX. TTK Kongresi*, Ank., 1968, c. II, s. 1207-1213. Krş., Lothar Rathmann; *A.g.e.*, s. 30-34.

⁵³ 1890'lı yıllarda, yılda ortalama onbeş-yirmi stajyer Alman askerî uzmanların verdiği eğitim programına katıldı. Bunlardan bazıları da Prusya Genelkurmayı'na gönderildi. Ondan sonra stajyerlerin sayısı yıldan yıla değişti; Bazı yıllarda elliye çıkan stajyer sayısı, bazı yıllarda pratikte sıfıra indi. İlk stajyerlerden bazıları, daha sonraki yılların Osmanlı Paşaları oldular. 1913-1914'te Harbiye Nazırı, 1917'de ordu grup kumandanı ve 1918'de sadrazam olan Ahmet İzzet Paşa bunlardan biriydi. Mahmut Şevket Paşa Güney Almanya'da yaklaşık on yıl bulunmuştu. Ulrich Trumpener; *A.g.m.*, s. 135. Fakat, Osmanlı subaylarının eğitim amacı ile Almanya'ya gönderilmesinden olumlu sonuç alınamadı. Zira "giden paşazadeler askerlik mesleğini öğreneceklerine, eğlence ve sefahat ile vakit geçirmişler, sonra da gelip kendilerini beğenmiş bir tavırla arkadaşlarını ve ihtiyar komutanları küçümsemişlerdi. Elbette ki, istenilen sonucun alınamamasında liyakatli subay seçiminde titiz davranılmaması ve eğitimden çok Alman ordusunun görkemini gösterilmesinin de payı vardı. İlber Ortaylı; *A.g.e.*, s. 118.

⁵⁴ Jehuda Wallach; *A.g.e.*, s. 75.

⁵⁵ İlber Ortaylı; *A.g.e.*, s. 114-115. Mektup şöyledir; "Rusya ve Fransa, padişahı Almanya aleyhine kışkırtıyorlar. Padişah ise kararsızlık içindedir. Alteslerine temin edebilirim ki, İstanbul'da bulunan askerî kutalar arasında hoşnutsuzluğu tahrik edebilecek durumdayız. Sadece bununla kalmayıp, evvelce mauser tüfekleri içinde bize çok yardımcı olan R. Paşa, M. Paşa ve H. Paşa'dan müessir şekilde yardım görebiliriz. Altesleri bu adamları tanıyor ve kamulaştırılan mülklerinin meblağını, emirleri gereğince kendilerine iki kere ödemiş olduğumu da biliyorlar. Gönderilecek paranın yenilenmesi kâfi gelecektir ve bu usul sayesinde alteslerine adlarını biraz önce hatırlattığım bu zevatın kesin ve önemli yardımlarının sağlanacağından eminim. Topçu ve piyade kuvvet komutanları da kendi sahalarında hareketsiz kalmayacaklardır. Bir resmî geçit günü, askerî kutalar arasında herhangi bir isyan hareketini kışkırttığımız anda, yatıştırmak için derhal müdahale edeceğim ve dostlarımız tarafından tesir ve telkin altında bırakılacak olan

nın padişahı Almanya aleyhine kışkırttığı, padişahın bu durumda kararsız kaldığı, fakat kendilerinin de askerî kıtaları tahrik edebileceklerini, bununla da kalmayıp, Osmanlı ordusuna Alman silahları alınmasında aracı olan ve düzenli olarak kendilerine ödeme yapılan bazı Osmanlı paşalarının da yardımlarını alabileceklerini bildirir. Mektubunda, sahte bir isyan hareketi düzenleyebileceğini belirttikten sonra, Alman işbirlikçisi paşaların da telkini ile, Almanya'nın bu isyanı bastırabilecek tek dost ülke olarak padişahın güvenini kazanabileceğini yazar. Goltz'un bu girişimleri başarısız da olsa, Almanya tarafından iltifat görmemiş de olsa, kesin olan bir şey vardır: Goltz Paşa, Osmanlı ordusunun Alman ordusu ile bütünleşmesi misyonunu üstlenmiştir. Türk savunma sistemine vermek istediği biçim; Balkanlar'daki savunma sisteminin Avusturya-Macaristan'a karşı değil, diğer Balkan devletlerine karşı düzenlenmesi üzerine planlanmış olan, Almanya'nın Balkan politikası ile uyum içindedir. Paşa'nın Osmanlı ülkesinde üstlendiği misyon sadece askerî alanla sınırlı kalmamıştır. Yazmış olduğu reform layihalarının, sürekli olarak Osmanlı'nın Almanya'dan önemli silah siparişleri ile bitmesi ve bu siparişlerin Krupp'a ısmarlanması, Paşa'nın Alman silah sanayiinin pazar ihtiyaçlarıyla da uyum içinde çalıştığını göstermektedir. Esasen, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman askerî uzmanlar ve Alman Dışişleri Bakanlığı da, Alman silah sanayiinin başlıca destekçilerindendi. Böylece, Osmanlı'nın askerî eğitim uzmanı talebi ile başlayan Osmanlı-Alman yakınlaşması, Almanya'nın silah sanayi için pazar olmak şekline dönüşmüş oldu. Askerî uzmanlar ise, bu ilişkide silah tekellerinin iş bağlantılarını yürüten iş bitiriciler olarak işlev gördüler. Yaptıkları iş bağlantılarının karşılığında ilgili şirketten ortaklık teklifleri, hisse senetleri, komisyon vb. aldılar. Alman hükümeti de subaylarının Osmanlı ordusundaki görevlerini sürdürmelerini silah ticaretinin devamı için lüzumlu gördü. Hatta Osmanlı ordusundaki bazı mevkilerin Alman subayların elinde bulunması için büyük çaba sarf etti. Alman topçu Ristow 1891'de öldüğünde, yerine yeni bir subayın gönderilmesini istedi. Bu konuda fikrine başvurulmuş von der Goltz, Fransızların Osmanlı ordusuna topçu göndermek için büyük gayret sarf ettiklerini belirterek hemen hemen bir topçu subayının tayin edilmesini tavsiye etti. Goltz, gönderilecek subayın Krupp başta olmak üzere Osmanlı ordusuna top sevki eden Alman firmalarıyla şahsen tanışmanın çok yararlı olacağını da ilave etmişti⁵⁶. Alman hükümeti bu tavsiyeleri dikkate aldı.

Osmanlı padişahına böyle ciddi bir isyan karşısında ancak Alman hükümetinin faydalı ve kendilerini korumaya muktedir tek devlet olduğunu göstereceğiz. (...) Birçok general bizim dostumuzdur ve kararlaştırılan parayı muntazaman almaktadırlar. Bize yardıma hazırdırlar."

⁵⁶ Bunun üzerine derhal harekete geçen Alman askerî kabinesinin, zengin bir aileye mensup olan binbaşı Steffen'in hiçbir şart ileri sürmeden bu görevi kabule hazır olduğunu bildirdiğine değinen Önsöy; gerek Osmanlı İmparatorluğu'na gelişlerinde, gerekse görev sürelerinin

Baron von der Goltz'un 1880 ve 1890'lardaki çabalarını yüzyılın sonlarına doğru askerî atış binbaşı Morgen sürdürdü. Birkaç yıl sonra geri çağrıldığında, Krupp Şirketi'ne verilen siparişler o kadar büyüktü ki, şirketin İstanbul'daki satış temsilcileri Huber kardeşler, sadece aldıkları komisyonlarla milyoner olmuşlardı⁵⁷. Osmanlı Devleti'ne Alman askerî uzmanların gelmesi Goltz Paşa'dan sonra da devam etti. Bunlardan biri olan Lois Kamphönever 1897'de müşirlik rütbesine yükseltildi. Padişahın verdiği ve Türk müşirlerine bile kolay verilmeyen "yaver-i ekrem"lik unvanını da aldı. Kamphönever'in, yıllarca Osmanlı piyade birliklerinin genel müfettişliğini yapmaktan⁵⁸ başka Osmanlı ordusuna ne gibi katkılarından dolayı bu unvanı aldığı bilinmiyordu. Fakat bilinen bir şey vardı; bir anda aynı unvanı taşıyan Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa ile aynı mevkiye yükseltilmiş oldu⁵⁹.

1913 yılında başarısızlıkla sonuçlanan Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı Devleti Almanya'dan yine askerî uzmanlar istedi. Süvari subayı general Otto Liman von Sanders'in başkanlığındaki bir Alman askerî uzman heyeti Osmanlı ülkesine geldi. Bu andan itibaren, Osmanlı Devleti üzerindeki Alman nüfuzu sadece ordu ile sınırlı kalmayıp, her alanda etkisini artırdı. Her ne kadar 1914 öncesinde İngilizler Osmanlı donanmasının,⁶⁰ Fransa ve İtalya Osmanlı jandarmasının ıslahı ile ilgilendilerse de, Osmanlı kara ordusu büyüktü. Donanma ve jandarma ile kıyaslandığında kara ordusunun çok yönlü

uzatılmasında Alman subaylarıyla yapılan müzakerelerde bunların maddi çıkarlarını daima ön planda tuttukları düşünülürse, Steffen olayının arkasında yatan gerçeğin Osmanlı ordusuna silah ihraç eden Krupp ve diğer Alman firmalarının menfaatleri olduğu anlaşılır diye dikkat çekmektedir. Rifat Önsoy; *Ag.e.*, s. 99-100.

⁵⁷ Ulrich Trumpener; *Ag.e.*, s. 137. Moltke döneminde de Krupp şirketine silah siparişleri verilmesi hakkında krş. Jehuda Wallach, *Ag.e.*, s. 23; Goltz dönemindeki silah siparişleri için bkz., Rifat Önsoy; *Ag.e.*, s. 96-102; Lothar Rathmann; *Ag.e.*, s. 31-33. Balkan Savaşlarındaki silah siparişleri için Bkz., Rifat Önsoy; *Ag.e.*, s. 102-103.

⁵⁸ Ulrich Trumpener; *Ag.m.*, s.134.

⁵⁹ İlber Ortaylı; *Ag.e.*, s. 112.

⁶⁰ Mesela, 1914 yılında Sanders'in başkanlığındaki heyette 40-70 üyesi bulunmasına karşın, Osmanlı donanması Amiral Limpus başkanlığındaki İngiliz bahriye heyeti tarafından düzenlenmekteydi. İlber Ortaylı; *Ag.e.*, s. 125.

işlevleri vardı. Bu bakımdan, kara ordusundaki Alman etkisi, Osmanlı üzerinde Almanya'yı diğer büyük güçler karşısında avantajlı kılıyordu⁶¹.

Osmanlı-Alman Ekonomik İlişkileri

1871'de siyasî birliğin kurulması ile, Almanya, yeni hammadde ve pazar kaynaklarına kavuştu. Almanya'nın ekonomik bir dev olarak yükselmesi- nin ayrıntılarına girmeden denilebilir ki; I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesindeki ulusal gücü, İtalya ve Japonya'ninkini üç-dört kat geçmiş; Fransa ve Rusya'yı geride bırakmış ve muhtemelen İngiltere'yi de geçmişti. Avrupa'nın en güçlü devleti olan Almanya hâlâ da büyümekteydi. Gelecekteki büyüme- siyle de Avrupa dengesini, diğer büyük güçler aleyhine sarsabilecek bir büyük güçtü⁶². Rakamlar, Almanya'nın büyük güç olmasının ipuçlarını vermektedir; Artan nüfusunun iş gücünü, ülkede bol miktarda bulunan kömür, demir ve çelik üretimi ile birleştirince maden kömürü üretiminde ABD ve İngiltere'den sonra dünya üretiminde üçüncü sıraya; demir üretiminde dünyada ikinci, Avrupa'da birinci sıraya; çelik üretiminde ABD'den sonra dünya ikinciliğine yükseldi. Almanya'nın sanayileşmesinde bir başka gelişim kimya ve elektronik alanında oldu. Elektronik sanayiinde ABD ve İngiltere'den sonra dünya üçüncüsü; makine sanayiinde ABD'den sonra dünya ikinciliğine yükseldi. Ulaşım sektöründe Alman ticaret filosu İngiltere ve ABD'den sonra dünya üçüncüsüydü. Bu sınaî-ticarî gelişmelere rağmen Almanya petrol, ka- uçuk ve ipek gibi sınaî, arpa, patates ve şeker pancarı dışındaki tarımsal maddeleri ithal etmek zorundaydı. Bu bakımdan Almanya gıda ve ham sa- nayi maddelerini ithal ederken mamul maddelerini ihraç etmekteydi. 1880- 1913 yılları arasında Alman ithalatında %143, ihracaatında %127 ve toplam ticarete %135'lik bir artış olmuştur. Alman dış ticaretinin toplam dünya ti- caretindeki payında ise İngiltere ve Fransa'nın düşmesinin aksine ABD ve Rusya ile birlikte bir artış gözlenmiştir.

⁶¹ İlber Ortaylı; *A.g.e.*, s. 126. Fakat Osmanlı ordusundaki Alman nüfuzu Türk asker ve za- bideleri arasında, Alman asker ve zabıdelerinin daha iyi beslenmesi, Alman subayların Türk asker- leri dövmesi gibi bazı sorunlardan dolayı tamamı ile sorunsuz değildi.

⁶² Ortalama 1880/1890 ile 1938 yılları arasındaki dönemde büyük güçlerin; toplam nüfus- ları, kentsel kesim nüfusları ve bu nüfusların toplam nüfuslar içindeki yüzdesi, kişi başına sana- yileşme düzeyleri, demir-çelik üretimleri, enerji tüketimleri, nispi perspektifle toplam sanayi po- tansiyelleri, dünya imalat veriminde nispi payları, ordu ve donanma personeli, savaş gemisi to- najları vb. karşılaştırmak için bkz. Paul Kennedy; *A.g.e.*, s. 232-237. (Tablo: 12-20). Ulaştığı ge- lişmişlik düzeyi ile Almanya, ABD dışında mevcut dünya düzenine meydan okuyabilecek tek sonradan gelme büyük güçtü. s. 250.

Almanya'nın dış ticaretinde Avrupa ülkelerinin ağırlığı ise şöyledir; toplam ithalat üzerinden hesaplandığında, Avrupa ülkeleri ile yapılan ithalat 1881'de %81 iken; bu oran, 1913'te %58'e gerilemişti. Bu durum nasıl açıklanabilir? İthalat bakımından düşünüldüğünde sanayileşmekte olan bazı Avrupa Devletleri'nin ülkedeki bazı hammaddelerin ihracını yasaklamaları bu soruyu cevaplayabilir. Özellikle diğer Avrupa devletlerine yapılan ihracatta bir değişiklik olmaması bu konuyu daha iyi açıklamaktadır. Almanya'nın, Avrupa dışındaki ülkelerle yaptığı ithalatı ise 1890'dan 1910 yılına % 345 oranında bir artış olmuştur. Yine Avrupa dışı ülkelere yaptığı ihracatta da aynı yıllarda % 146'lık bir artış olmuştur. Toplam ticarete ise %250 oranında bir artış gözlenmiştir. Bu rakamlardan, Almanya'nın dış ticaretinin Avrupa dışı ülkelere kaydığı söylenebilir. Bu ülkeler Yakın ve Uzak Doğu ülkeleri, Güney Amerika gibi sanayileşmesini henüz tamamlayamamış ülkelerdir⁶³.

Osmanlı'ya gelince; 1838 yılında, İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston'un "şaheser" olarak algıladığı "Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması" imzalandı. Bu antlaşmanın benimsediği "serbest ticaret sistemi"nin Osmanlı sömürgeleşmesinde önemli etkisi oldu⁶⁴. Şöyle ki, Osmanlı, kendi iç pazarını yüksek

⁶³ Rifat Önsöy; *Ag.e.*, s. 46-52.

⁶⁴ Palmerston'un, 1833'te İstanbul'daki sefere yazdığı mektupta "yedi vahid=tek" usulünü kaldırmaya çalışın" diye direktif vermesi, 1838'de bu usulün kaldırılmasını "şaheser" diye yorumlaması ve 1849'da, "ticaret ilişkilerinde Osmanlı Devleti, bütün öteki devletlerden çok serbest müsaadelerde bulunmaktadır" diyerek Osmanlı'yı övmesi, (Doğan Avcıoğlu; *Ag.e.*, s. 104-106.) Osmanlı'nın sömürgeleşmesinde dış baskıların aşamalarını göstermektedir. Kalkınmanın tek yolu olarak sunulan "serbest ticaret", upku İngiltere gibi Osmanlı'nın da sanayileşmesini sağlayacaktır. Palmerston, İstanbul'daki sefere verdiği direktifte şöyle der; "Sultan'ın tebasının servet ve refahları artacak, sanayi önemli bir gelişme gösterecek. Bunu gereken kişilere anlat". Türkiye uzmanları ise "Türkiye bu antlaşmaya uygulamakla, Batı uygarlığına girecek" diyorlardı. Nitekim, Mustafa Reşit Paşa, ölüm döşeğindeki Sultan'a "serbest ticaret yoluyla hızlı sanayileşmenin zor olmayacağını, açık kapı siyasetinin tehlikelerinin önlenilebileceğini" anlatıyordu. s. 108. Acaba gelişmeler liberal reformistlerin beklediği gibi mi oldu? Bu konuda geline noktanın tam bir iflas olduğu hakkında ayrıntı için bkz. Ömer Celâl Sarç; *Tanzimat ve Sanayimiz-1*, İstanbul, 1940, s. 423-440. Sarç iflas bilançosunu şöyle tamamlar; "Avrupa sınaî kapitalizminin memleketimizde doğurmuş olduğu buhran, bu suretle, gittikçe genişleyerek ve birer birer bütün sanayi şubelerine sirayet ederek, asrın ikinci yarısında sanayimizin inkrarını tamamlamıştır". s. 429. İmzalanmasından yirmi yıl sonra, 1838 Ticaret Antlaşması'nın etkilerinden söz eden İngiliz Edward Michelsen'den alıntı yapan Niyazi Berkes konuyu şöyle bağlar; "Türkiye'de yetişen ve yabancı memlekelerde büyük ünü olan Türk endüstrisinin birçok kolları şimdi tamamı ile yok olmuştur. Bunlar arasında pamuklu endüstrisi gelir ki bugün tamamı ile İngiliz endüstrisi tarafından sağlanmaktadır. Şam'ın çelik bıçakları, Kıbrıs'ın şeker endüstrisi, İzmir'in çini endüstrisi, Teselya'nın Türk kızılı iplik boya endüstrisi hep yok olmuştur. Bütün bu endüstri kollarının bugün Türk topraklarında izi bile kalmamıştır". Niyazi Berkes; *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, 1970, c. II, s. 271-272. Tezel'e göre, serbest ticarete geçilmesi sadece dış baskının sonucu olmayıp, bu uygulamaya, kendi sınıfsal çıkarları bakımından yerel varlıklılardan da destek gelebilmiştir. Buna dair bir kanıt olan, 1820'li yıllarda bir toprak beyinin şu sözleri anlamlıdır; "Dış ticareti, mümkün olan her yerde desteklemek ve kolaylaştırmak akıllı hükümetin görevidir. Çünkü

gümrük duvarlarıyla ileri kapitalist-emperyalist ülkelerden koruyamadı ve bu devletlerinin açık pazarı haline geldi. Avrupa mamüllerinin rekabeti karşısında geleneksel zanaatçılık geriledi. Batılılaşma fikrinin yaydığı liberal-modernleşme reformları ise; bu emperyalist dış egemenliğin üst-yapısal kurumlarını oluşturan liberalist iç düzenlemeler oldu.

Osmanlı İmparatorluğu, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Avrupa emperyalizmi tarafından baskı altına alınmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda, her ne kadar Avrupa mali yayılışına karşı direnmeye çalışılmış ve bu amaçla "Sanayi Islahat Komisyonu" tarafından, Avrupa karşısında el emeğine dayanan küçük sanayinin yaşamasına imkân olmadığına dikkat çekilerek, makineli üretime geçilmesi önerilmiş ve devlet, 1873 yılında, sanayii teşvik etmek amacıyla, fabrika kuracaklara gümrük ve vergi muafiyetleri tanımış, 1888 yılında bu muafiyetler fabrika inşasına lüzumlu hammaddeleri kapsamış ve bunu 1897'de kurulacak yeni tesislerin on sene süreyle vergi dışı bırakılması takip etmiş ise de; özel kesimde sermaye, tecrübe ve bilgi birikimi yetersizliği dolayısı ile büyük işletmelerin kurulması fikri istenilen sonuca ulaşmamıştı. Ticarî kaygı taşımayan devlet sektörü, daha çok, ordu ve sarayın ihtiyacını karşılayacak fabrikalar kurmaya yönelmiş, fakat, kısa süre sonra maliyet yüksekliğinden dolayı bundan da vazgeçilerek, işletmesi hazineye büyük yük getiren bazı fabrikalar kapatılmıştı. Özel sektörün kurduğu fabrikalar ise; genellikle 30-40 işçi çalıştıran ve yabancı rekabete dayanamayan küçük işletmelerdi. Mesela, 1913 yılı toplam işletme sayısı 806 olup, buralarda çalışan işçi sayısı 44.000 idi. Yani işletme başına 54 işçi düşmektedir⁶⁵. Osmanlı ülkesi, önce Berlin Antlaşması ile siyasal egemenlik altına alınmış; bunu takiben, ilan edilen 1881 tarihli "Muharrem Kararnamesi" ile imparatorluk iktisadî bağımsızlığını da kaybetmişti. Bu tarihten sonra Osmanlı İmparatorluğu, dünya siyasetinde, değil dikkate alınması gereken büyük bir güç

arazimize değer veren ve hasatlarımızı servete dönüştüren tek şey dış ticarettir". Yahya Sezai Tezel; *Ag.e.*, s. 65.

⁶⁵ Vedat Eldem; *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1994, s. 68. Osmanlı sanayii hakkında geniş bilgi için bkz. s. 57-84. Krş. Ömer Celal Sarç; *Ag.e.*, Sarç'a göre; fabrikaların ekserisi, hiçbir varlık gösteremeyip, devletin mütemadiyen parasını yiyen müesseseler mahiyetindedir. Fabrikalar, bir yandan açık vermesi ve iflas etmiş hazinein bu açıkları kapatamamasından; diğer yandan bilgisizlik, idaresizlik, suistimaller, bireysel problemler yüzünden ve elbette ki devletin millî fabrikaları korunmasını engelleyen kapitülasyonlar gibi sebeplerden dolayı kapanmıştır. Bundan başka, tesis edilen fabrikaların hemen hepsinin ecnebilerin elinde bulunması, Türk unsurunun kendi memleketinde ecnebilerin iktisadî tâbiyetine girdiğini ifade eden bir haldir. s. 437-438. Yabancı sermayeye gelince; genellikle devlet garantisi olan yatırımları tercih ederek imalat sanayiine fazla ilgi göstermemiştir.

olmak, tam aksine, büyük devletlerin emperyalizm savaşında kendiliğinden paylaşımın konusu olan zayıf bir devlettir.

1881-1908 yılları arasında Osmanlı hükümeti, 45 milyonu (toplamanın %87.4'ü) eline geçen, %4.1 ortalama faizle 51.5 milyon lira borç aldı. 1901-1914 yılları arasında Jön Türkler, 39 milyonu (toplamanın %84.8'i) eline geçen, %4.6 ortalama faizle 46 milyon lira borç aldılar. Savaş başladıktan sonra Bab-ı Âli, savaş ihtiyaçlarını karşılamak için Alman müttefikine dönmek zorunda kaldı. Almanya'nın savaşı kazanması durumunda Türk hükümlanlığı için yıkıcı sonuçlar doğurabilecek büyük bir borç altına girdi⁶⁶.

1881 Muharrem Kararnamesi ile "Düyun-ı Umumiyye" (Genel Borçlar) uygulaması başlatıldı⁶⁷. Düyun-ı Umumiyye İdaresi'nin yönetiminde, İngil-

⁶⁶ Feroz Ahmad; *A.g.m.*, s. 28. Amaçları imparatorluğun denetimini Avrupalılardan kurtarmak olan Jön Türkler, bunun için, idari yapının yeniden örgütlenmesi ve bu sayede verimin artırılması gerektiğine inanıyorlardı. Dış borca ancak bu yolla ihtiyaç duyulmayabilirdi. Emekliye ayrılan ya da işe yaramayan memurlara ya tazminat ödenecek ya da emekli maaşı bağlanacaktı. Ayrıca, ordunun ihtiyaçlarını da karşılamak gerekiyordu. Bu yıldan yıla artan bir giderdi. Bu koşullar altında Jön Türkler iki yakalarını bir araya getirebilmek için dış borç almaya devam ettiler. Feroz Ahmad; *A.g.e.*, s. 101-102. Osmanlı savaşa girmese Almanya'nın para vermeyeceğinden emin olan Cavid Bey, 1944 tarihinde, Tanin gazetesinde, seri olarak yayımlanan anılarında şunları söyler; "Hükümet 1915'ten itibaren her sene 31 Kanunewel'de tensiye edilmek üzere %6 faizle 5.000.000 lira avans edecek. 250.000 lirası mukavelenin imzasından on gün sonra, 750.000 lirası Rusya yahut İngiltere ile harbe girdiğimizden, bakiyesi de ilan-ı harpten 30 gün sonradan itibaren hey ay 400.000 lira verecek. Muharebe bitince bu tediyeat da bitecek" diye anlatmaktadır. Cavit Bey; "Birinci Cihan Harbine Türkiye'nin Girmesi", *Tanin*, 15 Birinciteşrin 1944, s. 2. Novicev, konuyla ilgili olarak, Cavit Bey'in; "Yabancı sermayeye başlamış oluğumuz işleri bitirmek için ihtiyaç duymaktayız. Parayı, onu bize en kârlı koşullarla verenlerden alıyoruz ve bu konuda bizde herhangi bir kararsızlık olamaz. Sermayenin yurdu, gelmiş olduğu ülke değil, yöneldiği ülkedir" şeklindeki sözlerini aktardıktan sonra Jön Türk dönemi borç bilançosunu vermektedir; "Jön Türkler, 1908'den 1914'e kadar 49.4 milyon liralık kredi anlaşması imzalamışlardır. Düyun-ı Umumiyye İdaresi'nin, Sevr, sonra da Lozan Anlaşması'nda saptanan verilere göre, 1 Kasım 1914 yılında, Türkiye'nin dış borçları 143.241.757 lira, faizleri ve ödenmemiş borçları 9.024.158 lira idi. Böylelikle savaşın eşiğindeki Osmanlı Devleti'nin tüm dış borçları 152.265.915 lirayı buluyordu. Türk bütçesinin gelir bölümü genellikle 26-27 milyon lira idi. Buna göre; borçların ve faizlerin ödenmesi tüm gelirlerin % 35-40'ını yutuyordu. Kararsızlık göstermeden kredi anlaşmaları imzalayan Jön Türkler ülkeyi hızla mali iflasa sürüklüyorlardı". A. D. Novicev; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, (Çev. Nabi Dinçer), Ankara, 1979, s. 95. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kırım Savaşı ile başlayıp I. Dünya Savaşı'na değin süren dış borç alma sürecinin genel bir tasviri için bkz. Ziya Karamürsel; *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tedkikler*, Ankara, 1989, s. 92-115. Karamürsel, borcun, hangi devletten, yüzde kaçlık faizle alındığı ve kaç tertip halinde ödeneceği hakkında bilgiler vermektedir.

⁶⁷ Düyun-ı Umumiyye'nin Osmanlı ülkesindeki yabancı yatırımcılara güvence sağlayan bir kuruluş olarak işlediğine, hatta konsey içinde yer elen bazı delegelerin demiryolu şirketinin yönetim kurullarının da üyesi olduğuna dair bkz. Donald C. Blaisdell; *Osmanlı İmparatorluğu'nda*

tere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Bankası yöneticileri bulunuyordu. Uygulamaya göre; devletin borçlarına karşılık gösterilen belirli gelirlerine alacaklı devletler tarafından el kondu. Kurumun el koyduğu vergiler zamanla çoğaldı ve bu vergileri toplamak için geniş bir örgüt kuruldu⁶⁸. Takip eden dönemde, ülkenin doğal zenginlikleri tekelleri imtiyazlar halinde yabancılara verilmeye başlandı. 1902-1911 yılları arasında maden üretiminin yarısından fazlası yabancı şirketlerinin elindeydi. Özellikle maden kömüründe yabancı sermaye payı %65-68 civarında idi⁶⁹. 1880'li yıllara kadar Osmanlı dış ticaretinde ağırlıklı bir yer tutmayan Almanya'nın, Osmanlı ülkesindeki ekonomik yayılmasında, 1909'a kadar Osmanlı İmpara-

Avrupa Mali Denetimi (Düyun-u Umumiyye), (Çev. A. İ. Dalgıç), İstanbul, 1979, s. 118-120. Abdülhamit'in demiryollarına ilgisi ise ülkedeki ticaret ve savunma araçlarının gelişmesine yapacağı katkıya bağlıydı. Girişimciler ve imtiyaz sahiplerine gelince, bunlar da ülkenin refahı arttığı ölçüde kendi kârlarının artacağını düşünüyorlardı. *Ag.e.*, s. 20. I. Dünya Savaşı arifesindeki son yılda, Osmanlı İmparatorluğu içinde yatırılan toplam yabancı sermayenin dağılımı şöyledir; Düyun-ı Umumiyye: Fransa: % 60.31, İngiltere: % 14.36, Almanya: %21.31. Özel Teşebbüsler: Fransa: %53.55, İngiltere: %13.66, Almanya: %32.77. Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal bölüşümünün yolunu bu ekonomik bölüşüm belirler. Stefanos Yerasimos; *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, (Çev. Babür Kuzucu), İstanbul, 1987, c. II, s. 374. I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı ödemeler; 24.176.000 Osmanlı Lirası olmasına karşılık ülkede kalan ya da ülkeye dönen meblağ; 2.630.000 Osmanlı Lirasıdır. s. 373. Yani ödenen meblağ, kalan meblağın 9.19 katıdır. Yerasimos, Osmanlı Düyun-ı Umumiyye İdaresi'nin gayri safi gelirlerinin, 1882-1883 mali yılında 2 milyon 540 bin Osmanlı lirasına, 1911-1912 mali yılında ise 8 milyon 160 bin Osmanlı lirasına ulaştığını ve bu miktarın İmparatorluğun toplam gelirinin üçte birine eşit olduğunu vurguladıktan sonra, genel üzerinden yaptığı hesaplamaya göre; ülke gelirlerinin % 43'ünün borçlara ayrıldığını belirtir. s. 366. Düyun-ı Umumiyye hakkında ek bilgi için bkz. Vedat Eldem; *Ag.e.*, s. 182-199. Eldem, Osmanlı Devleti'nin, ewelce İngiltere ve Fransa'dan karşıladığı borçlanmalara Almanya'nın da büyük ölçüde katıldığını belirttiğinden sonra, 1911-1912 mali yılında, devlet varidaatının Düyun-ı Umumiyye İdaresi'ndeki kısmını, genel toplamda, %31.5 hesaplar. s. 186-187. Dış borçların, Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı sermaye tarafından köleleştirilmesinin başlangıcı olduğuna dair bir yorum için bkz. A. D. Novıçev; *Ag.e.*, s. 82-94. Novıçev; Türk hükümetinin, Fransa'dan aldığı kredinin yaklaşık %40'ının, Almanya'dan aldığı kredinin yaklaşık %14'ünün elinde kaldığı gerçeğinden hareketle, şu sonuca ulaşmaktadır; "Türk ulusu böyle bir sistem içinde sömürülüyordu". s. 94.

⁶⁸ 1912'de Maliye Nezareti'nin memur sayısının 5472 olmasına karşılık, Düyun-ı Umumiyye'ninki 8931 kişidir. Parvus Efendi'nin deyişiyle "örgüt o derece metindir ki, hin-i hacette maliye nezareti yerine kaim olabilir." Doğan Avcıoğlu; *Ag.e.*, s. 128. Sultan II. Abdülhamit'in en büyük emelinin devletin borçlarını ödemek olduğuna ve bir zamanlar Avrupa devletlerinin borçlar meselesi yüzünden Osmanlı maliyesine müdahaleye kalkışuklarına, sultan Abdülhamit'in buna meydan vermemek, alacaklılara emniyetbahş bir çare olmak üzere Düyun-ı Umumiyye İdaresi'ni kurduğu hakkında bir görüş için bkz. Tahsin Paşa; *Abdülhamid: Yıldız Hatıraları*, İstanbul, 1931, s. 85.

⁶⁹ A. Gündüz Ökçün; "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk Azınlık ve Yabancı Payı", *Yavuz Abadan'a Armağan*, AÜSBF yay., 1969, s. 801, 880.

torluğu'nda hiçbir şubesi bulunmayan, Deutsche Bank öncü oldu. Bu en büyük Alman bankası, özellikle imparatorluğun askeri ve idarî mekanizmasında en hayati önemi haiz çeşitli demiryolları yapımı girişiminde, Bağdat demiryolu da dahil, Bab-ı Âli'ye kefil oldu ve borç ayarlama işleriyle ilgilendi. 1906'dan Deutsche Bank, yeni kurulan ve Osmanlı ülkesinde on iki, (ayrıca Mısır'da yedi) şube açmış olan, Deutsche Orientbank'la işbirliğine bile başladı⁷⁰. Deutsche Bank, özellikle, 1880'li yıllardan itibaren, İngiltere veya başka herhangi bir devletin Osmanlı borçlarında satışa çıkardığı hisseleri derhal almak peşindeydi. Bunda başarılı da oldu. Osmanlı borçlarında 1860'lı yıllara kadar en büyük hisse sahibi devlet İngiltere idi Ancak Süveyş Kanalı'nın açılması ile bu devletin ilgi alanının Mısır-Hind ve Basra körfezine kayması ile onun bıraktığı boşluğu 1866'dan itibaren Fransa doldurmaya başlamıştı. 1881'den sonra ise Almanya'nın payı sürekli bir artış eğilimi göstermişti⁷¹.

1881 yılında Muharrem Kararnamesi yayımlandığında Osmanlı kamu borçları içinde Almanya'nın payı %4.7 iken, 1914 yılına gelindiğinde bu oran %20.1'e çıkmıştı⁷². Osmanlı-Alman ticareti de özellikle savaştan önceki on yılda hızla arttı⁷³. 1909-1912 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'n-

⁷⁰ Ulrich Trumpener; *A.g.e.*, s. 135. Bunlara ek olarak 1899'da kurulan Deutsche Palastina Bank ise, Deutsche Bank'ın aksine, Kudüs, Yafa, Hayfa, Beyrut, Şam ve Trablusgarp'ta şubeler Nasıra ve Gazze'de hasat mevsimi temsilcilikleri açmıştır.

⁷¹ Bkz. Tablo: 4. (Düyun-ı Umumiyye Tahvillerinin Devletlere ve Yıllara Göre Dağılımı). Krş. Rifat Önsöy; *A.g.e.*, s. 61. Ayrıca, Şevket Pamuk; *Foreign Trade, Foreign Capital and the Peripheralization of the Ottoman Empire, 1830-1913*, Ph. D. Submitted to Berkeley Un., of California, 1978, s. 107 vd.'ından aktaran İlber Ortaylı; *A.g.e.*, s. 69-70. Bu oranın yıllara ve devletlere göre dağılımı şöyledir; 1881: Fransa %34.3, İngiltere %33.2, Almanya %7.5; 1890: Fransa %37.6, İngiltere %23.1, Almanya %11.7; 1898: Fransa %52.2, İngiltere %17.9, Almanya %15.0; 1914: Fransa %53.0, İngiltere %14.0, Almanya %21.0.

⁷² Bkz. Tablo: 4. (Düyun-ı Umumiyye Tahvillerinin Devletlere ve Yıllara Göre Dağılımı).

⁷³ Matthew Smith Anderson; *Doğu Sorunu (1774-1923): Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, (Çev. İdil Eser), İstanbul, 2000, s. 279. Anderson'na göre, bu konunun hükümetlerin politikası üzerindeki etkisini abartmamak gerekir. 1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu Almanya'nın yabancı ülkelerdeki yatırımlarının ancak onda birini oluşturmaktadır. 1910 gibi geç bir tarihte bile Alman ihracatının sadece %1.4'ü Osmanlı İmparatorluğu'na gitmekte, ithalatının da sadece %0.7'si Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelmekteydi. Almanya'nın rakiplerinin korkusu Almanya'nın yaptıklarından çok yapabileceklerinden kaynaklanmaktadır. Fakat, konuya diğer büyük güçler ve Osmanlı tarafından bakarsak bir başka istatistikî bilgi ile karşılaşırız; 1898-1913 yılları arasında Osmanlı ticaretinde en hızlı artış gösteren ülke Almanya'dır. % 732. Bu oranı sırasıyla %136 artışla İtalya, %30 artışla Avusturya-Macaristan, %16 artışla Fransa izler. İngiltere ise bu ilişkiye %16 azalma ile girer. Rifat Önsöy; *A.g.e.*, s. 82. Osmanlı, toplam ticaretine katılma oranlarında oluşan değişiklikler ise şöyledir; 1899-1913 yılları arasında, Almanya ticareti %1.78'den 9.33'e, İtalya ticareti %4.81'den 7.20'ye yükselmiş iken, Avusturya-Macaristan ticareti %16.06'dan 13.21'e, Fransa ticareti %16.91'den 12.43'e, İngiltere ticareti % 37.24'ten

daki yabancı sermayenin yatırım alanları kısaca şöyle özetlenebilir; %62.96 demiryolları, %4.22 madenler, %9.68 bankalar, %7.67 sanayi ve %15.43 diğer alanlar. Bu yıllarda, yabancı yatırımın sektörlerdeki oranı ise şöyle dağılmaktadır; Fransa %43.47, Almanya %33.88, İngiltere %16.64, diğer %5.98⁷⁴. Demiryolu yatırımında 1890'lı yıllarda İngiltere üstün iken, 1914'te yerini Fransa almıştır. Almanya'nın payı 1890'larda %24.4 iken 1914'te %36.8'e (Fransa %49.6) çıkmıştır. Bankacılık ve sanayi alanındaki yatırımlarda Almanya daima İngiltere ve Fransa'dan düşük paya sahip olmuştur⁷⁵. Almanya ile kıyaslandığında Fransa'nın dış yatırımının %25'i Rusya'da idi. Bu oran Osmanlı'daki yatırımının dört katına eşitti⁷⁶. Bundan dolayı, Fransa'nın Rusya'yı tercih etmesi, Osmanlı yöneticilerini Almanya'ya yöneltecektir⁷⁷.

I. Dünya Savaşı'na değin, Almanya'nın Osmanlı ülkesine barışçı sızma (penetration pasifique) politikasının en dikkat çekici ve tartışma yaratan yanı, bitirildiğinde İstanbul'u ve genel olarak Avrupa'yı Bağdat ve İran körfezine bağlayacak olan Bağdat demiryolu hatının yapılmasıydı⁷⁸. Esasen, on dokuzuncu yüzyılın sonunda, birçok dev Alman şirketi, bankası ve bunların oluşturduğu konsorsiyuma dahil olan irili ufaklı daha birçok Alman şirketi, Osmanlı ülkesinin zenginliklerinden yararlanmak için faaliyete geçmişti. Fakat, madencilik ve ulaştırma alanında o dönemde mevcut olan alanlar İngiliz ve Fransız şirketleri tarafından paylaşıldığı için, Alman girişimcileri için bu

%20.16'ya düşmüştür. Rifat Önsoy; *A.g.e.*, s. 83. İlk dikkat çeken değişiklik, siyasal yakınlaşmayla paralel olarak Almanya ticaretinin yükselmesine karşılık, gerginleşmeyle orantılı bir şekilde İngiltere ve Fransa ticaretinin gerilemesidir. Osmanlı Devleti'nin bu devletlerle ithalat ve ihracat ilişkileri için bkz. Tablo: 1-2. (Osmanlı İmparatorluğu'nun İthalatının ve İhracatının Yıllara Ve Ülkelere Göre Dağılım Oranları). Konu hakkında, istatistikî verilerden hareketle yapılan, benzer bir değerlendirme için bkz. Edward Mead Earle; *A.g.e.*, s. 101-103.

⁷⁴ Bkz. Tablo: 3. (Yabancı Sermayenin Alacaklı Devletlere Göre Dağılışı (1909-1912) -Milyon Krş.)

⁷⁵ Şevket Pamuk *A.g.e.* s. 115-117.'den aktaran, İlber Ortaylı; *A.g.e.*, s. 71-72. Demiryolu, bankacılık ve sanayi sektörlerindeki yatırım oranının yıllara ve üç devlete göre dağılımı şöyledir; 1880-1889: Fransa %38.2, İngiltere %48.1, Almanya %0.3; 1900-1913: Fransa %48.3, İngiltere %22.2, Almanya %20.6. Krş. Tablo: 3. (Yabancı Sermayenin Alacaklı Devletlere Göre Dağılışı (1909-1912) -Milyon Krş.)

⁷⁶ İlber Ortaylı; *A.g.e.*, s. 73.

⁷⁷ Bkz. Tablo:5. (Almanya'dan Osmanlı Limanlarına Yapılan İthalatın Toplam Osmanlı Limanlarına Yapılan İthalat İçindeki Yeri). Osmanlı limanlarına yapılan taşımacılıkta İngiltere ve Fransa'nın yüzdesi düşerken Almanya'nınkinden bir yükselme dikkat çekmektedir.

⁷⁸ Edward Mead Earle, açık ve net bir şekilde, bu girişimin adını koymaktadır; "Bağdat demiryolu bir emperyalizm girişimi oluyor", *A.g.e.*, s. 111-133. Earle'ye göre; Bağdat demiryolu yalnızca bir demiryolu değildir. Bir ruh durumu ve savaş öncesi diplomasinin en büyük kozlarından biridir. Earle, Jastrow'a atfıla cümlesini tamamlar; "Bağdat demiryolu XX. yüzyılın hayatı olmuştur" s. 133.

iki devletten arta kalan bazı bölgelerin kullanıma açılması gerekiyordu. Bu bölgeler, 1856 yılından beri İngiliz imtiyazında olan Ege ve Çukurova ile Fransızların imtiyazlı oldukları Marmara dışında kalan; İzmit doğusundan başlayıp Basra'ya kadar uzanan geniş ve bakir bölgelerdi. Alman yatırımcıların ilgisini çeken Anadolu ve Mezopotamya'nın zenginliklerine ulaşmak, Avrupa'dan Bağdat ve Basra'ya kadar ulaşacak bir demiryolu projesi ile mümkün olabilirdi⁷⁹. Böylece, Almanya, Doğu Akdeniz'i de etkisi altına alabilecekti⁸⁰. "Bağdat-Basra Demiryolu Projesi" böyle bir anlayış ile ortaya çıktı. Hat

⁷⁹ İlber Ortaylı; *Ag.e.*, s. 127-129. Hangi büyük gücün, Osmanlı memleketinin neresinde, ne kadar km. uzunluğunda demiryolu hatı yaptığı hakkında bkz. incelememinde dpt., 81. Burada, büyük güçlerin bu süreçte birbirleri ile olan rekabetlerine ve bu rekabetlerinde Osmanlı hükümdarları ile bürokratlarının tutumlarının teferruatına girecek değiliz. Bu konular hakkında geniş bilgi için, örneğin, bkz. İlber Ortaylı; *Ag.e.*, s. 126-170. Edward Mead Earle; *Ag.e.* Osmanlı-Alman ilişkilerinin ticarî yönü hakkında oldukça kapsamlı bir çalışma için bkz. Rifat Önsöy; *Ag.e.* Osmanlı bürokratinin yabancı yatırımcılara imtiyaz vermesinin, alınacak tedbirlerle, sakıncası olmayacağını savunduğuna dair bir örneklem için bkz. Celâl Dinçer; "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha", *Belgeler*, c. V-VIII, 1968-1971, sy. 9-12, s. 152-163. Hasan Fehmi Paşa memleketin bayındırlık işlerindeki aksaklıklar hakkında genel tespider yaptıktan sonra çözüm önerisi olarak üç tedbirden birinin alınmasını önerir. Paşa, ilk iki maddede, "hazine-i devletten" yapılacak ödemeler" ve istihdam edilecek "amele-i mükellefe" tedbirleri ile yürütülecek projelerin imkânsızlığına değinerek, üçüncü tedbiri önerir; "Memalik-i mamure-i sairede (çeşitli bayındır memleketler) olduğu gibi ecnebi sermayedarına müracaat etmek ki husul-i maksada vüsul için efkâr-ı acizane (aciz fikrim) çare-i münferide (tek çare) budur. Vakıa bu bahiste bazı mülâhazat (düşünceler) ve mütaleat (tedkikler) irad (söz) ve beyan olunması mümkün ise de menafi-i mülkiyye ve siyasiyye (mülki ve siyasî menfaatler) nokta-i nazarından bakılınca ol babda her ne dürlü mülâhazat ve mütaleat dermiyan (ortada) olunur ise olunsun şu tedbirin nefsi'l-emre (aslına bakılırsa) mutabakatı ile halin tağyiri (değiştirme) gayr-ı mümkündür." s.160-161. Ayrıca krs. Gündüz Ökçün; "Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Bağdat Demiryolu Üzerine Yapılan Tartuşmalar", *AÜSBF Dergisi*, c. XXV, no 2, s. 56.

Paul İmber'in, Bağdat demiryolunun Orta Doğu'ya yayılmakta bir "nüfuz aracı" olması dolayısı ile büyük güçlerin mücadele etmeleri hakkındaki görüşü şöyledir; "Evvel emirde Boğazın içinden Acem Körfezi'ne kadar mümtedd (uzayan) bir şebeke-i hadidiyye (demiryolu ağı) inşasından bahs olunuyor ve hulûl (gelip çatma) ve nüfuzun en şayan-ı hayret bir vasıtası olan bu hattın canlı ve bol menafi, muazzam rakipleri dehşetli mücadelata sevk idiyordu". Paul İmber; *Avrupa Siyasetinin En Gizli Safahatı: Osmanlı İmparatorluğu'nun Teceddütü*, (Müt. Hassan Ferhad- Muallim Anjel), *Sırat-ı Müstakim Mat.*, 1329., s.18. Paul Rohrbach'ın ise, Osmanlı ticarî imtiyazları üzerinde Almanların diğer rakiplerine karşı imtiyazlı bir konumda olmalarının doğal olduğuna dair yorumu şöyledir; "Madem ki, Memalik-i Osmaniyye Alman sermayesiyle imar idilecek o halde Osmanlı milletinin havayic-i zaruriyesinden (zarurî ihtiyaçlar) olan mamûlâtın emr-i sevk ve idhaline Alman erbab-ı ticaret ve sanayiinin rakiplerine karşı bir mevki-i rûchanda (üstün mevkiide) bulunmaları tabii add olunmalıdır". Paul Rohrbach; *Hatt-ı Saltanat-Bağdat Demiryolu*, İstanbul, 1331.s. 77. Şark Meselesine anti-emperyalist bir görüşle bakan bir Osmanlı aydını için Anadolu-Bağdat Demiryolu hatı "Alman emperyalizmi"nin yayılma aracıdır. Buna dair bir örnek için bkz. Süleyman Kani İrtem; *Şark Meselesi: Osmanlı Sömürgeleşme Tarihi*, (Haz. Osman Selim Kocahanoglu), İstanbul, 1999, s. 79-83. Zaten kitabın başlığı da bu konuda ipuçları vermektedir: "Osmanlı Sömürgeleşme Tarihi."

⁸⁰ Büyük güçlerin "barışçı sızma" olarak tanımladıkları proje Almanların planladıkları gibi çok sorunsuz bir şekilde ilerlemedi. 1890'lı yıllarda Alman denetiminde bir ticarî birlik İstanbul Boğazı'ndan Ankara'ya ve Konya'ya uzanan demiryolu hattını inşa etmiş ve bir iki hat o

her ne kadar bir Osmanlı demiryolu hattı gibi yorumlansa da,⁸¹ "Bu teşebbüse vaz olunan sermayenin yüzde 40'ı Almanların, % 30'u İsviçrelilerin ve diğer % 30'u Fransızlarındı. Hattı idare eden kumpanyanın müdürler heyeti 4 Osmanlı, 10 Alman, 1 Avusturyalı, 2 İsviçreli ve 8 Fransızdan ibarettir."⁸²

zamandan beri Almanların yönetimindeki Societe du Chemin de Fer Ottoman d'Anatolie (kısaca Anatolie) tarafından işletilmekteydi. 1899-1903 yılları arasında elde edilen imtiyazla Alman denetimindeki bu birlik, Konya'dan güneybatı'ya doğru, Adana-Musul-Bağdat üzerinden Basra'ya uzanma hakkını elde etti. Fakat fiili inşaa süreci, İngiliz, Fransız ve Rus hükümetlerinin siyasi itirazlarının neden olduğu mali sorunlar ve özellikle Toroslar ve Amanos'taki zor arazi koşulları uzun süre ertelenmesine sebep oldu. 1911'de Alman sponsorlar, imtiyazlarında, en önemlisinin Bağdat'ın en azından geçici olarak hatun bitiş noktası olarak kabul edildiği bazı değişiklikleri kabul ettiler. 1914'te savaşın arifesinde, hat, yılda 600.000 yolcu ve 116.000 ton yük taşısa da, üzerinde 200 buharlı lokomotif ve 350.000 yük ve yolcu vagonu bulunsaydı halen tamamlanmamış durumdaydı. Ulrich Trumpener; *Ag.e.*, s. 136.

⁸¹ Iek Jaeck; *Ag.e.*, s. 50. Durum hiçte öyle görünmüyor. Osmanlı demiryolu hatlarının; Balkan ve Anadolu'daki dağılımı, uzunluğu, yapıldığı yıl, tesis sermayesi (milyon kr.), sermayenin menşei gibi konularda açıklayıcı bir tablo için bkz. Vedat Eldem; *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şatları Üzerine Bir Tetkik*, Ankara, 1994, s. 104. Tabloda Alman demiryolu yapımının Rumeli'de sadece Selanik-Manastır (219 km-inşaa tarihi 1891-4) ile sınırlı olmasına karşılık, asıl yatırım bölgesinin; Anadolu ve Ortadoğu olduğu görülmektedir. Osmanlı demiryollarının devletlere ve bölgelere göre dağılımı şöyledir: **Alman-Anadolu Hattı**; Haydarpaşa-İzmit (93 km), İzmit-Ankara (486 km), Arifiye-Adapazarı (9 km), Eskişehir-Konya (445 km)=Toplam:1033 km'dir. **Alman-Bağdat Hattı**; Konya-Ulukışla (291 km), Durak-Memure (115 km), Toprakkale-İskenderun (59 km), İslahiye-Resulayn (453 km), Bağdat-Samarra (119 km)=Toplam: 1037 km'dir. Hatların hepsinin imtiyaz hakkı Deutsche Bank'a aittir. Fransız hatları Trakya, Marmara ile Ege Bölgesi arasında ve Suriye civarındadır. **Fransız-Trakya Hattı**; İstanbul-Edirne (318 km), Şarkı Rumeli (386 km), Selanik-Mitroviçe (383 km), Edirne-Dedeağaç (149 km), Bosna kısmı (102 km), Babaeski-Kırkkilise (46 km)=Toplam 1364 km'dir. (Fransa, Belçika, İsviçre ve Avusturya ortak). Ayrıca Osmanlı Bankası'nın Üsküp-Sırp (131 km), Dedeağaç-Selanik (508 km)=Toplam: 639 km'dir. **Fransız-Marmara/Ege Hattı**; İzmir-Kasaba (Turgutlu) (93 km), Kasaba-Alaşehir (76 km), Manisa-Soma (92 km), Alaşehir-Afyon (252 km), Soma Bandırma (184 km), İzmir-Bornova (5 km)=Toplam: 702 km'dir. (Fransız sermayesi ile İngilizlerden satın alındı). **Fransız-Suriye Hattı**; Beyrut-Şam-Müzeyrib (258 km-Belçika ortak), Rıyak-Halep (332 km), Trablusşam-Humus (102 km), Yafa-Kudüs (87 km)=Toplam 779 km'dir. İngiliz hatları Trakya, Ege (Fransız güneyi) ve Çukurova Bölgeleri'nde (Daha sonra Almanya'ya satıldı. 67 km.) yoğunlaşmıştır. **İngiliz-Trakya Hattı**; Köstence-Boğazköy (66 km), Rusçuk-Varna (224 km)=Toplam: 290 km'dir. **İngiliz-Ege Hattı**; İzmir-Aydın (130 km), Aydın-Dinar-Eğirdir (342 km), Tire-Ödemiş-Çivril vb. (137 km)=Toplam: 609 km'dir. **Osmanlı-Hicaz Hattı**; 1564 km. **Rus-Sankamış/Erzurum Hattı**; 296 km'dir.

⁸² Iek Jaeck; *Ag.e.*, s. 50. Yazar, "görülüyor ki, bunlar arasında tek bir İngiliz bile yoktur" diyerek, Almanya'nın Orta Doğu'daki asıl rakibine dikkat çektiikten sonra yazısına şöyle devam etmektedir; "Bağdad teşebbüsüne ilk girenler Almanlar olduğu gibi, bunun hıdemaını (hizmetlerini) teşkil ve tensik (şekillendirme ve düzenleme) idenler onlardır. Keza işin ciheti maliyye ve fenniyesini tanzim idenler Almanlardır. Bağdad Hattı'ndan iktisad, siyaset ve askerlik nokta-i nazarından müstefid (faydalanan) ve müteneffii (menfaatlenen) onlar olmalıdır. Bu hattı olmasa idi Türkiye son muharebede Çatalca muvaffakiyetini bile ihzar idemeyeciklerdi. s. 51.

II. Abdülhamit, Mezopotamya demiryollarına İngiltere'nin egemen olmasının Mısır-Suriye-Irak hattının doğusunun Osmanlı'dan koparılması anlamına geleceğinden endişe duyuyor, Fransa'nın Lübnan'daki amaç ve faaliyetlerini şüpheyle izliyordu⁸³. Proje, bu iki büyük güce karşı Osmanlı endişeleri ile Almanya çıkarlarını birleştirdi. 1903'te yapılan antlaşma ile Proje 99 yıllığına, Deutsche Bank tarafından denetlenen, Osmanlı Anadolu Demiryolları Kumpanya'sına (Societe du Chemin de Fer Ottoman d'Anatolie) verildi. Devlet desteği ile sürdürülen projede, Düyun-ı Umumiyye, vilayetlerin bir kısım gelirlerini teminat olarak gösterdi. Ayrıca, demiryolu hatının geçeceği mirî arazi, projeyi üstlenen şirkete bedelsiz devredildi. Şirket hat boyunca mirî ormanların kerestesini kullanacak, madenleri, taş ocaklarını işletecek, hatta arkeolojik kazılar bile yapma imtiyazına sahip olacaktı. Bağdat ve Basra'da limanlar yapmak imtiyazı da şirkete tanındı⁸⁴. Böylece, Osmanlı ülkesini boydan-boya kateden bu proje, Osmanlı ülkesine Alman emperyal sızmasının bir aracına dönüşmüş oluyordu⁸⁵.

Genel olarak bakıldığında, padişah için demiryollarının artmasının, hem imparatorluğun askerî yönden güçlenmesi, isyan ve eşkıyalığın anında asker sevkıyatı ile önlenmesi gibi siyasî-idarî; hemde tarım ürünlerinin pazara sevk edilip zenginliğin artması gibi sosyal-ekonomik bir anlamı vardı⁸⁶. Fakat, ilkel bir tarım ekonomisine dayalı bir ülke, besleyemeyeceği bir demiryolu sistemine, Düyun-ı Umumiyye aracılığı ile teminat akçesi ödeyerek⁸⁷

⁸³ O zaman ki Alman siyaseti bu hattın iki tarafına Alman muhacirleri iskân ve buralarını bir Alman müstemlekesi haline ifrâğ etmek, açık tabir ile Hindistan yolu üzerinde Alman siyaset ve kuvvetinin müdahalesine zemin hazırlamak maksadını takip ediyordu. Alman muhacirlerinin hat boyunca yerleşmelerine müsaade etmek çok tehlikeli bir şeydi. Sultan Hamid buna hükümetçe asla müsaade edilemeyeceğinin katı ve açık ibare ile hiçbir şek ve tereddüde mahal bırakmayacak bir sarahatle mukavelenameye dercini emretmişti. Tahsin Paşa; *A.g.e.*, s. 86.

⁸⁴ İlber Ortaylı; *A.g.e.*, s. 147.

⁸⁵ Bu projeyi destekleyen Alman şarkiyatçılarından Rohrbach'ın görüşü için bkz., incelememin de dpt., 79 ve Jaeck'in görüşü için bkz., incelememiz de dpt., 82. Earle farklı görüştedir, bkz. incelememiz de dpt., 78. Krş. A.D. Novıçev, *A.g.e.*, s. 47.

⁸⁶ Enver Ziya Karal; *A.g.e.*, s. 175. Jaeck'in verdiği bilgiye göre, kumpanyanın pamuk ektiği yerlerden son seneler zarfında alınan mikdar-ı mahsul şöyledir: 1905'te 45.500, 1907'de 56.000, 1909'da 76.400, 1911'de 85.000 Balya. İek Jaeck; *A.g.e.*, s. 21-22. Jaeck, bu bilgileri, "dimek ki Bağdat hattını inşa iden şimendüfer mühendisleriyle birlikte su mühendisleri git gide Asya-yı Osmani'nin içirilerine doğru ilerliyor" diye yorumlar. Miktarları krş. Paul Robrach; *A.g.e.*, s. 90-91. Her balya 200 kg'dır.

⁸⁷ Rohrbach'a göre; Hükümet-i Osmaniyye'nin Ahval-i maliyyesi son derece harab olduğu için andan maddî bir teminat almak lüzûmı hasul olmuştur. Buna binaendir ki; canib-i devlet-den (devlet tarafından) bazı varidat, teminat akçesine karşılık gösterilmiştir. *A.g.e.*, s. 42. Novıçev'e göre, bu yöntemin esası; Türk hükümetinin, yapılan her kilometre yol için belirli bir

ne derece kalkınabilir ve sömürgeleşmekten kurtulabilirdi? Kaldı ki, Anadolu'daki ve ülkenin diğer bölgelerindeki demiryolu yatırımları da birbirinden kopuktu, işlerliğindeki süreklilik her an sona erebilecek bir durumdaydı. Bu haliyle, yabancı demiryolu yatırımlarının, imparatorluğun topraklarına uygarlık götürmek bir yana, bölgesel zenginliği yağmalamaktan öte bir işlevi olmadı⁸⁸.

Osmanlı-Almanya Fikrî Etkileşimi ve Kültürel İlişkileri

Alman pan-cermenistleri, Osmanlı üzerindeki Alman nüfuzunun kalıcı olabilmesi için kültürel kurumların arttırılması gereğini savundular. Fakat, Osmanlı fikriyatında Alman etkisi, hiçbir zaman örneğin bir Fransız etkisi kadar olamamıştı. Dönemin Osmanlı entellektüellerinin yazıları incelendiğinde bu durum kolayca gözlenebilir. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Fransızca bilenlerin sayısı, Fransızca metni aslından okuyacak derecede artmıştı. Roman yazımındaki Fransız etkisi, S. Paşazade Sezai'nin *Sergüzeşt*, H. Rahmi Gürpınar'ın *Mürebbiye*, H. Ziya Uşaklıgil'in *Aşk-ı Memnu*, E. Hazım Tepeyran'ın *Küçük Paşa*, R. Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* gibi eserlerinde, kendini, Osmanlı'yı medenileştirici Fransız mürebbiye ya da mürebbi şeklinde gösterir⁸⁹. Aynı durumun Almanya için söylenmesi mümkün değil-

gayr-ı safi gelir sağlaması ve eğer gerçek gelir, güvence altına alınan tutara ulaşmazsa, farkı şirkete ödemesinden ibaretti. Güvencenin miktarı kilometre başına 10.000 ile 19.000 frank arasında değişiyordu. Sağlanan güvencenin ödenmesi için hükümet borç almak zorunda kalıyordu. Böylelikle, demiryolu yapımı, dış mali bağımlılığın artmasına sebep oluyordu. Kilometre güvencesi, Osmanlı bütçesinden çok büyük paralar kopardı. Mesela, 1889-1909 yılları arasında ödenen kilometre güvencesi tutarı 11.346.725 altın liraydı. Ödenen güvence tutarı yıldan yıla artıyordu. 1889'da 7.981 lira ödenirken, 1909'da 748.910 liraya ulaştı. Kilometre güvencesi birçok sancakların aşar vergisiyle sağlanıyordu. Anadolu'nun 74 sancağından 24'ünün aşarı bu güvencenin ödenmesinin sağlanması için rehine alınıyordu. Bu sancaklarda 20 yılda 16.493.265 liralık aşar toplandı, bu paranın 11.346.000 lirası (%68.4) emperyalistlere verildi. A..D. Novicev; *Age*, s. 47-48.

⁸⁸ Nitekim, demiryolları (mesela üç devletin hatları birbiriyle birleşmemesinden de anlaşılacağı gibi) Osmanlı'nın ihtiyacından ziyade büyük güçlerin nüfuz bölgelerine ya da (projeyi yürüten Alfred Kaula'nın demiryolu hattını masrafları karşılayamayacağından dolayı Bağdat'a kadar uzatmak istememesi örneğinde olduğu gibi) yatırımcıların kâr elde edebilecekleri yerlere göre kuruluyordu. İlber Ortaylı; *A.g.e.*, s.144, 149. Demiryolunun geçtiği bölgelerde asıl amacın dışında petrol aramak, yeni tarımsal faaliyetler yaratmak ve tarımsal sulama kanallarının oluşturulması gibi asıl amacının dışında işlerle de uğraşılmıyordu. Ayrıca, Bağdat Projesi'nin ancak 1912-1914 yılları arasında 119 km'lik Bağdat Samarra hattının yapılması ile tamamlanabildiğine dair bkz. Vedat Eldem; *A.g.e.*, s. 164-165.

⁸⁹ Taner Timur; *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İstanbul, 1991, s. 28-31. Osmanlı romanında mürebbiyeler ve mürebбилer eleştirel, hatta karikatürel bir şekilde sunulmakta ve romanlar Osmanlı kültürel değişim sürecinin yaşandığı bir dönemde kaleme alındıkları için onlara sağlıksız ve kompleksli bir rol biçilmektedir. s. 30.

dir. Mesela, dönemin romanlarında uygarlaştırıcı bir Alman mürebbiye veya mürebbi tiplemesine rastlamak çok zordur. Benzer şekilde, Fransız filozoflardan mesela Rousseau ve Montesquieu'nun, "sosyal mukavele"⁹⁰ ve "toplumun ruhu"⁹¹ teorilerinin, yeni Osmanlılardan Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın fikirleri üzerinde önemli etkisi vardır. Halbuki, Osmanlı aydını üzerinde, Fransız filozoflarla kıyaslanabilecek⁹² derecede, mesela etkin bir Hegel, Marx ya da Faurbach tesiri bulamayız⁹³.

⁹⁰ Şerif Mardin; *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çev., Mümtaz'er Türköne, İrfan Erdoğan, Fahri Unan), (Haz., Ömer Laçiner), İstanbul, 1996, s. 369. Kavramın Jön Türkler arasındaki algılanış şekli için krş. Şerif Mardin; *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri: 1895-1908*, İstanbul, 1989, s. 92-96.

⁹¹ Şerif Mardin; *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çev., Mümtaz'er Türköne, İrfan Erdoğan, Fahri Unan), (Haz., Ömer Laçiner), İstanbul, 1996, s. 390.

⁹² Abdülhamit yönetiminin son dönemlerinde ve I. Dünya Savaşı sırasında görülen Türk Alman yakınlaşması, savaş döneminde bazı Alman profesörlerin İstanbul Üniversitesi'nde ders vermelerine karşılık, daha çok askeri ve siyasal işbirliği ile sınırlı kalmıştır. Bu dönemde Türk aydınlarının duyarlı olduğu kültürel etki esas bakımdan Fransız'dır. Türkçeye çevrilen Alman eserleri ise sınırlıdır. Uriel Heyd; *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, (Çev. Kadir Günay), Ankara, 2002, s. 170. O halde yapılması gereken, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman edebiyatının yaygınlaşmasıydı. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mustafa Gencer; *Jön Türk Modernizmi ve Alman Ruhü: 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İstanbul, 2003. Gencer'e göre; II. Meşrutiyet döneminde Alman etkisinin artması ile beraber, bu amaçla, iki dernek bünyesinde, Alman-Türk Derneği (ATD-Deutsche-Türkische Vereinigung) (s. 223-252) ve Türk-Alman Derneği (TAD-Türkische-Deutsche Vereinigung) (s. 252-268), özel bir edebiyat kurulu oluşturularak, Alman edebiyatının Türkçeye çevrilmesi ve Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu'nda Şarkla ilgili özel bölümleri olan kütüphanelerin geliştirilmesi ve desteklenmesine çalışıldı. Böylece, Türkiye hakkında yazılan, pedagojiden, iküsada vb. çok geniş konuları içeren propagandist ve provakatif özellikler taşıyan, eserlerin çeviri faaliyetine girildi. (çeviriler için bkz. s. 245-249.) İncelememizde kullandığımız, Jaack, Rohrbach, Parvus'un eserleri de bunlardandır. Bundan başka, Alman Eğitim Bakanlığı tarafından yönlendirilen "Türk Edebiyatı Dostları Derneği" gibi, özel ve kamusal kaynakları harekete geçirerek Türkiye ile ilgili genel bir kütüphane açılmasına katkıda bulunmak amaçlı ya da Alman yaşam tarzını, kültürünü, tarihini ve zihniyetini hakkında bilgiler sunan propaganda kitapları yayımlayan "Osmanlı-Alman Dostluk Kütüphanesi" gibi kuruluşlar da, Osmanlı üzerinde Alman nüfuzunu kültürel açıdan yaymaya çalışıyorlardı. s. 245. ATD ve TAD'nin ağırlıklı çalışması noktalarından biri Türk gençlerini eğitmektir. Türk hükümeti de Türk çıraklarının Alman işletmelerinde eğitim görmesine ilgi duymaktaydı. Önde gelen Alman sanayi ve bankaları tarafından yönetilen dernekler bir dizi Alman şehrindeki öğrenim kurumunda Türk öğrenciler için yer açılmasını sağladı. Okullar arasında çeşitli, meslek lisesi ve lise düzeyinde çeşitli okullar da bulunmaktadır. Türk öğrenciler için 200 yer ayrılır. Başvurular Ağustos 1916'ya kadar Türk Maarif Nezareti'ndeki Alman hasmüşavir Schmidt'e yapılacaktır. Alınacak öğrenciler 14-20 yaşlarında olmalıydı. (s. 306). Derneğin tüzüğüne göre; gerek ATD, gerekse TAD, çok sayıda Türk gencinin doğrudan Alman kültürüyle temas etmesi sayesinde iki toplum arasında karşılıklı bir yakınlaşma umuyordu. s. 307. Halbuki, konunun bir de Almanya'nın bu öğrenciler aracılığı ile Osmanlı zihniyetine nüfuz etme yönü vardır. ATD yönetim kurulunun 1916 ilkbaharında birçok Alman belediyesinden, şehir okullarına ve yüksek okullara Türk öğrencilerin bedelsiz olarak kabul edilmesi ve muhtaç öğrencilere para yardımı yapılmasını rica etmesi, bu ricaya 150'den fazla belediyenin olumlu cevap vermesi, 41 şehrin toplam 82.100 mark tutarında para yardımı sağlaması, buna ek olarak özel kişilerin 14.200 mark bağışlamaları ve sonrasında başlayan bürokratik işlemler, öğrenciler ve çırakların Alman işletmelerinde istihdamı ve denetimi hakkında bkz., *Ag.e.*, s. 307-326. Acaba, Almanya'da kurulan, devlet ya da özel sermaye destekli çeşitli derneklerin Osmanlıya eğitimsel-kültürel yakınlaşması, derneğin tüzüğüne belirttiği gibi; sadece "iki toplum arasında karşılıklı yakınlaşma" amaçlı mıdır? Yoksa, Trumpener'in dikkat çektiği gibi; Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman eğitimsel ve kültürel nüfuzunu geliştirmeyi amaçlı mıdır? Trumpener'in belirttiğine göre; mesela, ATD., kendini,

Buna karşılık, 1884 yılında İtalyan Gaetano Mosca'nın geliştirdiği ve bir devletin kaderini, onun işlerini yöneten siyasilerin kalitesine bağlayan "siyasî elit" kavramı Jön Türk liderlerini de etkilemiştir. Mizan dergisini çıkartan Mizancı Murat'ta "siyasal elit"⁹⁴ ya da Meşveret dergisini çıkartan Ahmet Rı-

özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman eğitilmiş ve kültürel nüfuzunu geliştirmeye adanmış. Birlik, Deutsche Bank'tan Arthur von Gwinner ve Hitler'in gelecekteki ekonomi bakanı Hjalmar Schacht da aralarında olmak üzere, çok sayıda bankeri yönetimine aldı. Birliğin, Kuruluşu sırasında, Alman kamuoyuna, Almanya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reich'tan daha fazla öğrenciye ve okula sahip olan Fransız, İngiliz, Amerikan ve İtalyanlara yetişmek için kat edeceğ uzun bir yolunun olduğunu açıklaması da bu bakımdan önemlidir. Ulrich Trumpener; *A.g.m.*, s. 140.

⁹³ Bu arada, Batı fikir tarihine fiziki ve biyolojik bilimlerin yöntemini uygulamaya çalışan ve fikrî gelişimi biyolojik gelişim yönünden ele alan, Darwin sonrası biyolojik materyalizmin, J. W. Drapper aracılığı ile Jön Türklerin siyasî fikirlerini etkilediğini anımsatalım. Jön Türkler arasında maneviyata en çok vurgu yapan Mizancı Murat'ın bile gençliğinde en çok etkilendiği kişiler arasında Rousseau, Guizot, Montesquieu ve Drapper vardır. Şerif Mardin; *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri: 1895-1908*, İstanbul, 1989, s. 96. Yazımızın sınırlarını aşacağından Comte ve pozitivizm etkisine değinmeyeceğiz. Bunun için Şerif Mardin'in adı geçen eserlerine ek olarak, Jön Türk fikriyatı hakkında özet bir bilgi için, bkz. Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1992, s. 159-179. Ayrıca, İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinin, kurdukları cemiyetin adını bile onun ünlü sloganı "düzen ve ilerleme"den alacak derecede Comtecu-pozitivist olduklarına dair bir vurgu için bkz., Taha Parla; *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, (Haz. Füsun Üstel-Sabir Yücesoy), İstanbul 1993, s. 50. Parla, açıklamasına dipnotta şu uyarıyı eklemektedir: Ulusal bir toplum içinde düzeni sağlamaktan çok, çok uluslu bir imparatorluğu kurtarmak peşinde olan "İttihat ve Terakki'nin Comte'un "düzen ve ilerleme"indeki "düzen"i, "birlik" yapmış olması anlamlıdır. (tabii ki, ikincisi, birinciye de içermek kaydıyla). s. 50, dpt.9. İttihatçı lider Ahmet Rıza'nın, Paris'te Auguste Comte'un şakirdi olan ve ona düşüncesine hakim olacak pozitivist felsefeyi öğreten Pierre Lafitte'in etkisinde kalarak; 1895'te diğer sürgünlerle işbirliği halinde, onbeş günlük çıkan "Meşveret" (Danışma) dergisinin altındaki "İnzam ve Terakki" (Düzen ve İlerleme) sloganın, pozitivistlerin sloganı olduğuna dair krş. Bernard Lewis; *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), Ankara, 1991, s. 196. Esasen, Namık Kemal'den kalan bu "ittihat=birleşme" ve "terakki=ilerleme" kavramlarının 1904'ün iki yanındaki yıllar içinde kurulan örgütlerin çoğunun adlarında birbirleri ile yer değiştirerek yer almaktadır. Niyazi Berkes; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, 399. Berkes, Auguste Comte'un Tanzimat bildirisinden sonra Reşit Paşa'ya "Tanzimat'ın Doğuşu ve Batı uygarlıklarının bir bileşimi olması tavsiyesinde bulunan" bir mektup yazdığını, Paşa'nın muhtemelen bu mektuptan etkilendiğini (ve Şinasi'yi korumasına alarak 1849'da Paris'e gönderdiğini, Şinasi'nin de orada Fransız basını ile tanışıp, dönüşünde Osmanlı yayım hayatına Fransız etkisini sızdırmasına değinerek) (s. 256-257) ve II. Mahmut zamanında, Mahmut ile ilişki kurmak için İstanbul'a Saint-Simoncuların geldiğini de haurıtır. (s. 589-590). Gencer ise şu sonuca ulaşır; Almanya'nın sağladığı askeri ve eğitim yardımları tamamen kendi politik ve ekonomik çıkarlarına hizmet ediyordu. Fakat Almanya yönetiminin hesapları kısmen tuttu. Türkiye Almanlarla kendi menfaatlerine uygun düştüğü sürece işbirliği yapı. Gerek eğitim politikası alanında gerek askeri alanda menfaatlerin karşı karşıya geldiği her durumda Jön Türkler istediklerini yapıyor ve Alman niyetlerini akamete uğrattı. s. 334. Türkiye'deki Alman eğitim faaliyetinin genel olarak pozitif bir bilançosu çıkarılabilir. Bu politika Türkiye'nin toplumsal modernleşmesine önemli bir katkı sağlamıştır. Gerçi Jön Türk hükümetinin ve onun Alman mütefikirlerinin gayretleri savaş koşulları altında başlangıç aşamasında kaldı, ama Türk maarifinin Alman modeline göre yeniden yapılandırılmasında kısmi de olsa başarı sağlandı. Alman profesörlerinin reform çalışmaları Cumhuriyet dönemindeki sıkı işbirliğine temel oluşturdu. s. 335.

⁹⁴ Şerif Mardin; *A.g.e.*, s.103. Mustafa Fazıl Paşa'nın mektuplarındaki "ikinci derecedeki zalimler" ifadesi de, esasen, yönetici elit kavramına karşılık gelmektedir. Şerif Mardin; *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan), (Haz. Ömer Laçiner), İstanbul, 1996, s. 312.

za'da "askerî elit"⁹⁵ kavramlarına dönemin Jön Türk yazılarında çokça rastlanılabilir. Avamdan gelecek olan bir hareketten son derece çekinen ve onun cehaletinden korkan Mizacı Murat, kendini, Guizot'un 1830'dan sonra yapmaya çalıştığı gibi, burjuva sınıfı için bir daha ihtilal yoluyla alabora olunmasını engellemek üzere geniş bir entelektüel ve ahlaki temel yaratmaya adanmıştı. Murat'a göre, devlet, orta seviyede bulunan, bilgili ve ahlaklı bir zümreye bırakılmalıydı. Nasıl ki, Namık Kemal'in temel inancı "halk egemenliği" ilkesine dayanıyordu, Mizancı Murat'ın ilkesi de "siyasî liderlik yapabilecek bir sınıf yetiştirmeye" yönelikti⁹⁶. Diğer Jön Türk lideri Ahmet Rıza'nın hareket noktası ise; Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî bir devlet olması sebebiyle, "askerî elit" teorisi idi. Askerlik, Osmanlı İmparatorluğu'nun ana unsurlarından biri olduğuna göre bu gücün zayıflaması imparatorluğun da gerilemesi demekti. Avrupa'nın baştan aşağı silahlandığı bir dönemde sivil makamlar askerî makamları ikinci planda alıyorlardı. Halbuki, böyle bir ortamda askerî makam diğerlerinden daha önde olmalıydı. Askerî elit sivil hayata da önderlik yapmalı ve iktidarın yeteneksizlerin eline geçmesini engellemeliydi⁹⁷. Ahmet Rıza, askerî erkânın milleti uyandıran bir elit

⁹⁵ Şerif Mardin; *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri: 1895-1908*, İstanbul, 1989, s. 159. Ahmet Rıza'nın, 1906 yılında yazdığı, Vazife ve Mes'uliyet: Asker isimli risalesinde Türk ordusunun ihtilaldeki yerini anlatığına dair bkz. s. 133. Mardin, Ahmet Rıza'nın, daha kısa vadeli propaganda çabasına ve Makedonya'daki askerleri faaliyete geçirecek faaliyetlere yöneldiğine değinmektedir.

⁹⁶ Şerif Mardin; *A.g.e.*, s. 95-97. Murat, Mizan dergisinde çıkan yazılarında işlediği konularda; Avrupa'nın bir köşesinde bir eşkya çetesinin zuhuru üzerine, Avrupa asayişini muhafaza feryadıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışmaya davet eden Avrupa basını eleştirir, kapitülasyonlar aleyhine yabancılara verilen ayrıcalıklara itiraz eder, mülkiye memurlarının yabancılara müdahalelerine maruz kalmalarından şikâyet eder, Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlıları sömüren yabancı tüccar aleyhine yazı yazar ise de (s. 87); Avrupa'ya kaçınca, herhalde Batı'ya sığındığı için olsa gerek, bu temalar zayıflar. O kadar ki, siyasal fikirlerinin temeli İslamcılık olan ve İslam şeriatını uygulayacak bir pan-islam devleti kurulmasını amaçlayan Mizancı Murat (Niyazi Berkes; *A.g.e.*, s. 389.), Osmanlı Devleti yapısında tasarladığı reform için büyük güçlerden yardım ister. Murat'ın tasarladığı reform protokolü büyük güçlerin baskısı ile padişaha imzalatılacak ve padişah Batı devletlerinin İstanbul'daki sefirlerine sadrazamın tayini bakımından bir veto hakkı tanıyacaktı. Bunu eleştirenlere verdiği cevap, "Türkiye'nin taksim edilmesi karşısında bu durumun ehven-i şer olduğu" yönündeydi. Şerif Mardin; *A.g.e.*, s. 76.

⁹⁷ Şerif Mardin; *A.g.e.*, s. 158-159. Temel teorik yaklaşım çerçevesi pozitivism olan Ahmet Rıza Bey'in, *Meşveret* (=Danışma) dergisinde çıkan yazılarında anti-empiryalizm temalarına da rastlanır. Buna dair bir yazısında; büyük güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitülasyon ve azınlık problemlerini çözümlmek niyetinde olmadıklarını belirttikten birkaç yıl sonra şunları yazır; "Ecnebi şirketlerin giriştikleri işlerden, ki bunların hemen hemen hepsinin memleketin sosyal ve iktisadî çıkarlarına zararlı oldukları ve onlardan yalnız bazı finans sendikalarının faydalandıkları söylenebilir, padişaha ne gibi bir şeref payı düşebileceğini anlamıyorum." Demiryolu konusunda da aynı dili kullanır; "Padişah demiryolu hatları döşemiş ve rejimler tesis etmişse bu şekilde hareket etmekten bir çıkar gördüğündendir. Bu çıkar Türkiye'nin çıkarı değil, halkı ve

görevi üstlenmesi ve halkın sürekli bir seferberlik halinde bulundurulması fikrini Von der Goltz Paşa'nın "Millet-i Musallaha" adlı kitabından almıştı. Goltz Paşa, savaşın kazanılması için sivil sektörün askerî sektörden ayrılması gerektiği fikrini aydınlara taşımıştı. Bu fikre göre, toplum, total olarak devlet faaliyetlerine katılımının sağlandığı ölçüde bir kudret hazinesiydi, birey savaşta ve barışta devletin amaçlarına hizmet etmeliydi. Bu yönü ile Goltz Paşa'nın yaklaşımı totaliter öncesi bir düşünce özelliği taşımaktaydı. İlginç olan nokta, Osmanlı fikriyatı üzerinde Alman etkisinin bu totaliter-öncesi⁹⁸ fikir akımıyla kendisini göstermesidir.

Almanya söz konusu olduğunda, Osmanlı fikriyatının daha ziyade Herder vasıtası ile romantik ve liberal-milliyetçilik konusunda etkilendiğini söylemek mümkündür. Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'nın 1867'de Sultan Abdülaziz'e yazdığı ve Yeni Osmanlılar tarafından broşür haline getirilip, imparatorluğun her bir yanına dağıtılan; bunun sonucunda ülkenin her yerinde önemli bir dalgalanma yaratan mektubunda bunun ipuçlarını bulmaktayız⁹⁹. Fazıl Paşa'nın, ahlakî çöküntü, yani ilk Türkler için tabii bir hâl olan hür karakterden uzaklaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nda halkın uğradığı adaletsizliklerin sonucu idi. Bu adaletsizlikler, bir taraftan insanları zayıflatıp köleleştirirken; diğer taraftan, köle milletlerin bu faaliyetlere ihtiyaç duymamaları sebebiyle, ilimlerin ve sanatların çöküşüne sebep olmuştur. Paşa'nın bu ifadesi ile, Herder'in şu ifadeleri arasındaki benzer vurgular ilgi çekicidir; despotizmin boyunduruğu altında, en soylu halk bile kısa bir zaman içerisinde soyluluklarını kaybederler, onun en yüksek kabiliyeti, yalan ve sahtekârlık için, dalkavukluk için, zillet için ve lüks bir hayat içinde yaşamak uğruna hor görülür. Yirminci yüzyılın başında da Türk milliyetçiliği üzerinde, mesela Ziya Gökalp'in¹⁰⁰ Almanya'yı örnek göstererek Türk dil ve kültür birliğine yaptığı referanslarda da olduğu gibi, Herder etkisi devam etmekteydi.

memleketi sırayla istismar etmek amacıyla kendini tahtta muhafaza eden 'kozmpolit klik in çıkarıdır" s. 153. Krş. incelememizde dpt. 85.

⁹⁸ Şerif Mardin; *Ag.e.*, s. 160.

⁹⁹ Şerif Mardin; *Yeni Osmanlı Fikrinin Doğuşu*, (Çev. Mümtaz'er Türküne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan), (Haz. Ömer Laçiner), İstanbul 1966, s. 310. Herder'in romantik etkisi Namık Kemal'in Osmanlı Tarihi'nin önsözündeki ifadelerde de kendini gösterir. Bkz. *Ag.e.*, s. 372.

¹⁰⁰ Ziya Gökalp'in milliyetçiliği üzerine çok vurgu yapılmasına karşılık bu düşüncenin Gökalp'in düşünce sisteminin sadece bir parçası olduğuna dair bkz. Taha Parla; *Ag.e.*, s. 12-13. Parla'ya göre; Gökalp kesinlikle "ırk" ve "dünya hakimiyeti"ne dayanmayan, "dil ve kültür eşitliği"ne dayanan "ulusların eşitliği"ne inanan bir kültürel milliyetçi idi. Ziya Gökalp hakkında 1947'de yapılmış bir araştırma için bkz. Uriel Heyd; *Ag.e.*, Heyd'e göre; Alman ulusçuluğu daha çok, duygulara büyük önem veren ve çeşitli ulusların doğal özelliklerinin üzerinde duran

Gökalp, iktisadî düşünce bakımından da Alman modelini benimsemektedir. Almanlar kültürel birlik, iktisadî birlik ve siyasî birlik diye adlandırdığı üç aşamadan geçmişlerdi;¹⁰¹ kültürel birlikle “millî ittihat”a ulaşılmış, Leibniz’in önderliğinde “Almancılık cereyanı” doğmuştu. Kültürel birliği iktisadî birlik izlemişti. Friedrich List’in çabaları iktisadî birliğin (zollverein=gümrük birliği) temel taşı oluşturmıştı. Son aşamada, Bismarck’ın gücüyle siyasal birlik kurulmuş ve böylece “Alman ittihatçılığı” tamamlanmıştı. Ona göre; Türk ittihatçıları da aynı yolu izlemeliydi. İktisadın, Osmanlı toplumunda uzun yıllar kozmopolit bir nitelik taşımasını ve liberal okulun “bırakınız yap-sınlar, bırakınız geçsinler” ilkesinin Osmanlı’da genel kabul görmesini eleştiren Gökalp, devletlerin kendi millî iktisatlarını oluşturmalarının önemini vurgular;¹⁰²

“ Şimdiye kadar iktisadiyyat en ziyade kozmopolit sanılan bir şeydi. Hususiyle hâlâ mekteblerimizde resmen okutulmakta olan “Manchester iktisadiyyatı” iktisadî vicdanın tamamiyle kozmopolit olduğuna kani! “Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler!” Mutarefesine (aksiyon) istinad (delil) iden böyle resmî bir ilm varken, nasıl olurda iktisadî vicdanın vatanperverliğinden bahs idilebilir? (...) Binâen aleyh, serbest-i mübadelâtdan yalnız menfaat bulub hiçbir zarara düşmemesi ihtimali bulunan İngiltere’nin “millî iktisad”ından ibaret olduğu, artık anlaşılmıştır. İbtida, bu hakikati, Amerikalı John Rae ile Almanyalı Friedrich List anlayarak kendi memleketleri için bir “millî iktisad felsefesi” vücuda getirdiler. Bu harekete diğer milletlerin iktisadçıları işti-

romantizmin bir ürünüdür. Ulusa esas itibarı ile kültürel ve kalımsal bir varlık gözü ile bakan Alman ulusçuluğu, ulusçuluğun dilde ya da diğer kültürel olgularda yansıyan halk ruhu gibi objektif belirtilerini bulmaya çalışmıştır. Alman ulusçuluğu, genellikle, mantıksız, toplumcu ve tekeli olma eğilimindedir. Gökalp’in ulusçuluğu, teorilerinden birçoğunu Fransız toplumbilimi ve felsefesinden almasına rağmen, daha çok Orta Avrupa, özellikle Alman tipidir. Gökalp Almanca bilmiyordu, dolayısıyla Herder, Fichte, Hegel, Nietzsche, Tönnies ve Treitschke gibi yazarların Gökalp’in yazılarında yansıyan düşünceleri kendisine Fransız edebiyatı aracılığı ile ulaşmıştır. Gökalp’in Türkçülüğü ile Alman ulusçuluğu arasındaki benzerliğin en önemli nedeni; her iki ülkedeki siyasal ve toplumsal koşulların Batı Avrupa’dan farklı olmasıdır. Prusya gibi otokratik bir yöntemle yönetilen Osmanlı İmparatorluğu’nda da ordu ve bürokrasiye büyük önem verilmekteydi. Subay ve yöneticiler her iki ülkede de en saygın yurttaşlar arasındaydı. s. 169-171. Ziya Gökalp’in görüşleri hakkında derli-toplu bilgi için bizzat kendi eserine bkz. Ziya Gökalp; *Türkçülüğün Esasları*, (Haz. Mehmet Kaplan), Ankara, 1990.

¹⁰¹ Zafer Toprak; *Ag.e.*, s. 28. II. Meşrutiyet dönemindeki liberal-ittihatçı/milliyetçi kutuplaşma yayım dünyasında da kendini gösterir. Liberal yayın organları “Ulum-ı İktisadiyye” ile “İctimaiyye” mecmualarıdır. İttihatçıların dergisi ise “millî iktisat” ilkesini savunan “İktisadiyyat” mecmuasıdır. İttihatçıların iktisadî konulardaki ideoloğu Tekin Alp’in başyazar olduğu derginin yazar kadrosu için bkz. Zafer Toprak; *Ag.e.*, s. 26., dpt. 9.

¹⁰² Ziya Gökalp; “İktisadî Vatanperverlik”, *Yeni Mecmua*, c. 2., sy., 43, 9 Mayıs 1918, s. 322-323.

rak itdiler. Yalnız zavallı bizler, İngiliz iktisadiyyatının bir firiftesi (aldatılmış) olarak kaldık."

Alman ilerleme modeli dönemin diğer İttihatçıları tarafından da savunuldu. Tekin Alp (Moiz Cohen), İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mali desteği ile çıkan ve İttihatçı "milli iktisat" teorisini savunan İktisadiyat mecmuasının ilk sayısında "Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru" başlıklı yazısında, "Türklerin Alman ulusunu örnek almaları gerektiğini kaydediyor, Almanya'nın yarım yüzyıldan kısa bir sürede ulusal ekonomisini kurduğunu vurguluyordu. Ona göre; Almanlar 1870 savaşıdan sonra tüm güçlerini milli iktisadi yükseltmeye sarf etmişler ve bu sayede tarımda, ticarete ve özellikle de sanayide ilk sıralara yerleşmişlerdi. Türklerin de iktisat alanında Almanların kırk elli yıldır geçirdikleri deneylerden ders almaları gerekiyordu¹⁰³.

Bir başka husus kültürel etkileşimdi. Almanya, Osmanlı ülkesi üzerinde kültürel nüfuzunu, tabib, öğretmen, din adamı, akademisyen vb. görünüş-

¹⁰³ Zafer Toprak; *A.g.e.*, s. 27. Tekin Alp'te, Osmanlı düşünce hayatında "milli iktisat" fikriyatının sadece savaş zamanına ait bir uygulama gibi algılanmasını bundan önceki dönemde milli iktisat ilkesinin öneminin kavranmamasını eleştirir; "Milli iktisad bizde adeta harbi umumi mahsulidir. Muharebeden evvel tâli ve âli (orta ve yüksek) mekteblerimizde ilm-i iktisad ve yahud ilm-i servet az çok okunurdu. Fakat iktisad hevaceleri (hocaları) takrirlerinde (yazılarında) Adam Smith, Leroy Beaulieu, Charles Gide gibi iktisadçıların eserlerinde görülen bir takım klasik nazariyeleri lisanımıza nakl itmekden başka bir şey yapmamışlardı. List, Wagner, Schmoller, Philippovich gibi iktisadçıların namları ve fikirleri büsbütün mechul idi. Ancak harbi umumi'nin bidayetinde "milli iktisada doğru" düsturuyla bir "iktisadiyyat mecmuası" meydana intişara çıkmış (nesredilmeye başlamış), memleketimizde milli iktisad lehinde kuvvetli bir cereyan hazzırlamağa başlamıştı. s. 133. Üç yıl sonra gelinen nokta Tekin Alp'e umut verir; "Bu gün o zamandan beri yalnız üç sene geçmiştir. Milli iktisadın bu kadar kısa bir müddet zarfında ne dereceye kadar intişar ittığını uzun uzadıya izaha lüzum görmüyorum. Bu gün milli iktisad yalnız mahfellerde değil bi'l-hassa siyasi mahiyetlerde bile ahz-i mevki itmiş (yer almış) ve dahili, harici bütün umumi hayatımıza hakim olabilecek bir dereceye gelmiştir." Tekin Alp; "Harb ve İktisad-1- Milli İktisad", *Yeni Mecmua*, c. 3., sayı 59, 29-Ağustos, 1918, s. 133. Tekin Alp'te, Gökalp'le aynı kaygıyı dile getirir; "Her milletin kendine mahsus kendi ihtiyacatına kendi ahval-i hususiyyesine göre bir usul-i iktisadi vardır. İngilizleri zengin eden usul-i iktisadiye başka, Almanları İngilizlere meydan okuyacak dereceye irsal iden iktisadi usulleri yine başkadır. Bütün milletlere şamil umumî iktisad kaideleri iktisadi prensibler ve kaideler de vardır. Ve her milletde bu kaide ve prensiblerin ilmi esaslarını tayin itmekle uğraşan milli iktisadiyyun yetişiyor. Milli iktisadiyyun milletin en büyük kahramanları sırasına geçiyor. Bugün, Almanların kalblerinde Bismarck ile beraber en büyük mevki-i ihtiramı (saygın mevki) işgal iden milli kahraman milli iktisadçı "Friedrich List"dir. Bu zat Almanlara mahsus "milli iktisad" ilkelerini keşf ve tayin ittigi için bugün "iktisadi Bismarck" diye yad olunuyor. Bismarck Almanya'nın siyasi şevket ve itimadını temin itmişse, List, Almanlara iktisadi şevket ve itimad yollarını göstermiştir. Türkiye ile Almanya arasında hiçbir mukarenet eseri olmadığı bir zamanda "Friedrich List" Almanya'nın istikbalı Hamburg ile Bağdad yolundadır demiş ve Bismarck'ın icad-ı gerdesi olan Almanya, milli iktisadının gösterdiği yolu kemal-i sebat ve metanetle takib iderek bugün bulunduğu dereceye vasıl olmuştur. Bugün denilebilir ki; Türklerin, Bismarckları, kahramanları eksik değildir. Fakat maalesef, milli iktisadçıları "Friedrich List"leri hiç yoktur. İşte muharebeyi kazanacak olan Türklerin en büyük gayesi milli bir iktisad vücuda getirmekten, milli iktisadçıları yetiştirmekten ibaret olmalıdır. Tekin Alp; "Milli İktisad", *İslam Mecmuası*, c.2, s. 561-562. Tekin Alp'in amacının; "Osmanlı Türklerinin politik ülküsünü emperyalizmden irredantalizme, Avrupa'daki Hristiyan azınlıklara tahakkümden Rusya ve Orta Asya'daki kurtarmaya çevirmek" olduğuna yönelik olduğuna dair bir yorum için bkz. Jacob M. Landau; "Tekin Alp: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Devrinde Bir Aydın", *IX. TTK Kongresi*, Ankara, 1988, s. 1139.

münde sayısız misyoner göndererek kuruyordu. Bu nüfuz İstanbul'dan başka, Bursa, Konya, Ankara, Sivas, Samsun, Trabzon, Adana, Mersin, Antep, Diyarbakir, Mardin, Musul, Basra, Şam, Trablusşam ve Yafa'da kurulan okullar aracılığı ile de sağlanıyordu¹⁰⁴. Okulların kurulduğu bölgelerin, Almanların Osmanlı üzerindeki temel nüfuz bölgesi olan Bağdat demiryolu hatı boyunca uzanması bir tesadüf olmasa gerek. Belli ki, bu okullarda yetiştirilecek gençler gelecekte büyük güçler arasında Alman taraftarı olacaktı. Bu durum Yakın Doğu'ya Alman emperyalizminin sızmasında bu devlete avantaj sağlayacaktı. Eğitsel ve dinsel ilişki beraber yürütülüyordu. Mesela, imparatorlukta okullar, yetimhaneler, dispanserler ve hastahaneler, Protestan Birlik, özellikle Ermeniler arasında etkin olan Alman Doğu Misyonu, Filistin Birliği ve diğer birçok dini örgüt tarafından destekleniyordu¹⁰⁵. Fakat

¹⁰⁴ İlber Ortaylı; *A.g.e.*, s. 92. Mesela, İzmir'de, 65 öğrencili bir lise, Beyrut merkezinde 45 öğrencili bir lise, Hayfa'da toplam 230 öğrencili bir lise ve ortaokul, Selanik'te 188 öğrencili bir ortaokul açılmıştı. Alman okulları zamanla Bağdat demiryolu çevresinde, özellikle de Alman kolonizasyon metodlarının uygulandığı Filistin'de oldukça arttı. Fakat, Yahudi kolonizatörler okul dili olarak İbraniceyi seçip, bunun üzerine yerel Arap nüfuzu ABD, İngiliz ve Fransız okullarını tercih etmeye başlayınca Alman okullarının etkinliği azaldı. *A.g.e.*, s. 92. Aslında Osmanlı ülkesinde yaklaşık bin yabancı okuldan sadece yirmi üçü Almanca eğitim görüyordu. Doksan bin öğrenciden sadece üç bin civarında öğrenci Alman kurumlarında eğitim görmekteydi. Ulrich Trumpener; *A.g.m.*, s. 140. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun; 1913 sonrasında eğitim politikasındaki değişim ve takiben Alman profesörlerin Osmanlı Devleti Maarif Nezareti ve Darülfünun kurumlarında aldıkları modernleştirme görevleri, misyonları ve temel ilkeleri vb. gibi eğitim sisteminin modernleştirilmesi konularında Almanya ile yaptığı işbirliği hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Gencer; *A.g.e.*, s. 110-143. Gencer'in ulaştığı sonuç; reformların, savaşlar ve ekonomik durgunluğun sebep olduğu çalkantılar dolayısı ile, başarısız olduğudur. Her gün yeni kanunlar çıkarılmakta ya da değiştirilmekte, bir maarif nazırı görevde bir yıldan fazla kalamıyordu. 1908-1918 arasındaki kayıplarla son bulan savaşlar eğitim kadrolarını ve genç üniversite öğrencilerini de olumsuz etkilemişti. Yine de, Osmanlı İmparatorluğu'nun Cumhuriyet'e bir millî eğitim felsefesi bıraktığını gözardı etmemek gerekir. s. 142-143.

¹⁰⁵ Ulrich Trumpener; *A.g.m.*, s. 138. 1902'de, Kutsal Topraklar'da, Kudüs Birliği denetimindeki sekiz okulda 400'den fazla öğrenci bulunmaktaydı. (s. 138). Osmanlı ülkesinde Alman nüfuzunun kurulmasında bir diğer etken Yahudi kökenli Alman vatandaşların Filistin'de gösterdikleri faaliyetlerdir. Özellikle 1890'dan sonra Siyonist hareketin başlatılmasını takiben Osmanlı Orta Doğu'su Alman Yahudileri için çok önem kazandı. 1901'de kurulan "Alman Yahudileri Birliği" kutsal topraklarda Doğu Avrupa ve Ortadoğu'daki Alman kültür politikasının gönlüllü bir aracıydı. Bu birlik, Yahudiler arasında eğitim programlarını destekledi. Öğretimin en az biri Almanca yapılacaktı. Prusyalı genç bir avukat Artur Ruppın'ın, 1908'de, "Dünya Siyonist Örgütü" tarafından, Filistin şubesinin Hayfa Bürosu'na gönderilmesi bu bakımdan çok önemli sonuçlar verdi. Ruppın, Yahudilerin Filistin'e yerleştirilmesi konusunda tarihi bir rol oynadı. Osmanlı-Almanya kültürel ilişkileri konusunda bahsedilmesi gereken bir başka kurum, "Deutsche-Türkische Vereinigung-ATD." dur. Kuruluşu Mart 1914'te tamamlanan ve yaklaşık 500 üye ile işe başlayan birliğin üye sayısı sonraki dört yıl on kat arttı. Birlik özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman eğitsel ve kültürel nüfuzunu geliştirmeyi amaçlıyordu. s. 139-140. Krş. Mustafa Gencer; *A.g.e.*, s. 223-252.

ABD, İngiltere, Fransa ve İtalya ile karşılaştırıldığında Almanya'nın eğitsel açığını kapatması oldukça zor görünüyordu.

Almanya'nın Ortadoğu'ya yayılmasında Alman şarkiyatçıları coğrafi yayılma alanları saptıyordu. Bu konuda, Alman arkeologların Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yürüttüğü arkeolojik kazılar önemli bir işlev görüyordu. Ortadoğu ve İslam kültürü hakkında geniş bilgi sahibi olan Alman şarkiyatçıları bilimsel araştırmaların yanında, Baron Max von Oppenheim¹⁰⁶ örneğinde olduğu gibi İslam ülkelerini İtilaf Devletleri'ne karşı cihada kışkırtmak gibi siyasi ya da Bergama Sunağı örneğinde olduğu gibi yağmacı faaliyetlerde de bulundular.

SONUÇ

Dünya emperyal mücadelesine İngiltere ve Fransa'dan geç bir dönemde katılan Alman emperyalizmi, geleneksel-emperyal yöntemlerden farklı bir yol izledi. Uyguladığı "yeni emperyalizm" stratejisi ile, Almanya, görünüşte hiçbir toprak talebinde bulunmuyor; aksine, Batılı emperyalist büyük devletlerin karşısında, mazlum Doğulu ulusların yanında yer alıyordu. Dost olduğu devletlerin bağımsızlığına saygı gösteriyor, onlara askerî danışmanlar gönderiyor ve bu devletlerin ülkelerinde yatırımlar yaparak onların kalkınmasında yardımcı oluyordu. Kaynağını "Doğu'ya yönelme=Drang nach Osten" felsefesinden alan bu politika aracılığı ile "Doğu'ya barışçı bir yöntemle sızma"nın yolunu da bulmuş oluyordu. Almanya, bu yönü ile çağımızdaki "yeni emperyalizm"in de ilk habercisi oldu¹⁰⁷. Böylece, Alman tekelci kapitalizmi, Doğu uluslarının ekonomik zenginliklerine yönelmeden önce ruhlarının derinliklerine sızdı. Bu amaçla yoğun bir propaganda faaliyetini başla-

¹⁰⁶ Alman Dışişleri Bakanlığı'nın da teşviki ile şarkiyatçı Oppenheim ve Mittowich "Şark İstihbarat Birimi"ni kurdular. İstihbarat almaya dayalı olarak birimin 15 günde bir "Yeni Şark" adıyla yayınladığı dergide; Türkiye'den gelen bilgi ve belgeler uzmanlarca değerlendirilerek yayımlanacaktı. Bu, resmî propaganda kuruluşu Türk basınıyla doğrudan temas kurabiliyordu. Mustafa Cencer; *Ag.e.*, s. 222. Buna göre, her ne kadar, Türk sanayici, tüccar ve üst düzey bürokratlar ile Alman ekonomisinin liderleri arasında kişisel ilişkileri geliştirmek amacı ile kurulmuş görünse de; Bosch gibi Alman sanayicileri tarafından finanse edilen, Jaek gibi şarkiyatçıların genel sekreterlik yaptığı, ATD (ya da Türk-Alman Birliği, Alman-Türk Dostluk Yurdu vb) gibi kuruluşlar da, bizce; bir taraftan Türk aydınlar vasıtası "Alman Ruh" kavramını işleyerek toplumdaki Alman taraftarlığını yayarak, diğer taraftan Türk bürokratlar aracılığı ihaleleri Almanya lehine sonuçlandırmaya çalışarak, Alman emperyalizminin Osmanlı'ya sızmasında katkıda bulundular. Dernekteki, çeşitli sınıflardan Alman ve Türk üyeler için bkz., Mustafa Cencer; *Ag.e.*, s. 225-226. TAD için bkz. s. 253. Krş. incelememizde dpt. 109.

¹⁰⁷ Lothar Rathmann; *Ag.e.*, s. 17-22.

tan Almanya amacına ulaştı. O derece ki, Müslümanlardan, Almanların Rusya'ya karşı İslamı kurtarmak için savaştığına, hatta kayzerin Müslüman olduğuna inananlar vardı. Alman ve Türk propagandacılar kayzerden "İslam'ın dostu ve koruyucusu Hacı Wilhelm"¹⁰⁸ diye söz ediyorlardı. Diğer yandan, Almanya, rakiplerine karşı "pan-islamizm"i kışkırtarak bu devletlerin egemenliğindeki Müslümanları ayaklanmalara teşvik ediyordu. Almanya'nın bu tutumu II. Abdülhamit döneminde de, I. Dünya Savaşı sırasında da devam etti. İlginç olan husus, Almanya'nın pan-islamist politikasının istibdat döneminde II. Abdülhamit'in, daha sonra, II. Meşrutiyet döneminde Enver Paşa'nın yaklaşımlarına uygun olmasıdır. Şöyle ki, Abdülhamit, Hristiyan büyük güçlere karşı kaybettiği prestijini İslam dünyasında arttıracak saygınlıkla telafi edebiliyordu¹⁰⁹. Enver Paşa ise, emrindeki "Teşkilat-ı Mahsusa" örgütü ile zaten Üçlü İtilaf Devletleri'nin Müslüman sömürgelerinde bir İslam ihtilalleri hedefliyordu¹¹⁰.

Almanya, her iki dönemde de büyük devletlere karşı duyulan tepkileri kendi lehine kanallı etmeyi başardı. Bundan sonraki aşamalar, her iki dönemde de, sermaye ihracı yolu ile ekonomik yatırımlar yaparak, Osmanlı zenginliklerini Almanya'ya aktarmaktı. Bunun en belirgin şekli demiryolu yapımıydı¹¹¹. Bir yandan, Deutsche Bank yönetimindeki Alman finans kapitali, Bağdat demiryolu girişimi ile Osmanlı İmparatorluğu'na demiryolu yapımının finanse edilmesi için, sermaye ihraç ederek borç verdi; diğer yandan, bu durum, yapım için gerekli metanın ihracını başka Alman sermaye gruplarına siparişi teşvik etti. 1912 yılına girerken Osmanlı İmparatorluğu'

¹⁰⁸ Philip H. Stoddard; *Teşkilat-ı Mahsusa*, (Çev. Tansel Demirel), İstanbul, 1933, s. 59.

¹⁰⁹ Murat Özyüksel; *Hicaz Demiryolu*, İstanbul, 2000, s. 55. Alman şarkiyatçı Baron Max von Oppenheim'in, İngiltere'ye karşı İslam aleminin gücünü arkasına alabilecek ve İngiltere'yi ürküterek Almanya karşısında dize getirebilecek, Osmanlı halife-padişahının, pan-islamist bir politikaya kışkırtılması yönündeki raporu için bkz. A.g.e., s. 178-179. Osmanlı, pan-islamizm aracılığı ile, padişahını Müslümanların gözünde meşru İslam halifesi olarak kabul ettirilmiş, bu emperyalist devletlere karşı bir pazarlık kozu olarak kullanılacak. Selim Deringil; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleniğin İcadı: Muhayyel Cemaat (Tasarlanmış Topluluk) ve Panislamizm", *Toplum ve Bilim*, Sayı 54/55, Yaz/Güz 1991, s. 52, 62.

¹¹⁰ Murat Özyüksel; A.g.e., s. 54. Ayrıca, İttihat ve Terakki liderlerinin Asya ve Afrika'da İslam ihtilalleri çıkarmak amacı ile giriştikleri, kendi deyimi ile "çılğınca macera" (s. 59) hakkında geniş bilgi için bkz. Doğan Avcıoğlu; *Milli Kurtuluş Tarihi (1838-1995)*, İstanbul, 1974, 59-99.

¹¹¹ Osmanlı Devleti'nde, demiryolu yapımı ile borçlanmanın artması arasında, kilometre güvencesinin özel dış borçlarla sağlanması bakımından, doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Güvencelerin ödenmesi için 56.102 milyon lira dış borç antlaşması imzalandı. Savaşın eşliğinde, demiryolu yapımı için yapılan bu borçlanmanın payı genel borç tutarının %22'sine eşitti. 1889-1890 ile 1913-1914 yılları arasında kilometre güvencesi olarak, Suriye ve Rumeli hariç, 12.861.392 lira (=321 milyon frank) kadar borç ödeyen Osmanlı kendi kaynaklarıyla yapılan bir km. demiryoluna sahip olamadı. Halbuki bu para ile, Türkler, 1.400 km. civarında yol yapabiliyordu. A. D. Novicev; A.g.e., s. 146-147.

ndaki toplam Alman sermayesi 50 milyon Osmanlı lirasını aşmıştı. Önemli kârlar sağlayan Alman sanayii, Osmanlı'daki yatırımları vasıtası ile inşaat malzemesi, ray, vagon vb. muhtelif alet ve makine siparişleri ile bolca meta ihraç etti. Siparişler yeni taşımacılık şirketlerinin kurulmasını teşvik edecek derecede kârlıydı¹¹². 1912 yılı sonunda Osmanlı Devleti Deutsche Bank'a 29 milyon Osmanlı lirası borçlanmıştı. Bu meblağ, Osmanlı Devleti'nin borçlarının %20'siydi¹¹³.

Alman silah sanayii de boş durmadı. Krupp ve diğer Alman silah fabrika-törlerinin yürüttüğü silah ve askerî donatım ticareti de Anadolu'ya yönelen Alman meta ve sermaye ihracının gelişmesinde önemli rol oynadı. 1911 Trablusgarp, 1912-13 Balkan Savaşlarında Osmanlı'yı, ve tabii ki rakiplerini, Alman silah tekelleri donattı¹¹⁴. Böylece, Osmanlı ülkesinin zenginlikleri, "Türk yurdu parçalanırsa kendi hisselerini almak isteyen"¹¹⁵ dost ve müttefik (ve silah arkadaşı)¹¹⁶ Alman emperyalizmi tarafından gizliden gizliye sömürölüp durdu. İngiliz, Fransız ve diğer bütün emperyalizmler¹¹⁷ gibi Alman emperyalizmi de yalnızca sömürgelerde ulusal sanayilerin kurulmasına karşı çıkmakla kalmadı, çok kez kendi meta ve sermaye ihraçları nedeniyle, gelişmiş yerli imalatı yıktı, üretici güçlerin gelişmesini yavaşlattı ve Türkiye'nin bağımsız ekonomik gelişmesi için var olması gereken koşulları da ortadan kaldırdı¹¹⁸.

¹¹² Rifat Önsöy; *Ag.e.* s. 61. Bkz. Tablo: 5. (Almanya'dan Osmanlı limanlarına yapılan ithalatın toplam Osmanlı limanlarına yapılan ithalat içindeki yeri).

¹¹³ Lothar Rathmann; *Ag.e.*, s. 105-106.

¹¹⁴ Silah siparişleri için bkz. Lothar Rathmann; *Ag.e.*, s. 103. Rathmann Krupp fabrikalarının defterlerindeki "Türk hesabı"nın kabarıklılığına da değiniyor. s. 104. Zaten Almanya'nın Osmanlı üzerindeki emperyal girişimleri Deutsche Bank'ın finanse ettiği "demiryolları projesi" ve Krupp'un finanse ettiği "silah ticareti" üzerine kurulmuştu. Bunun dışında, diğer alanlarda İngiltere ve Fransa emperyalizmi egemenliklerini sürdürdüler. s. 49. Trumpener; Babı Âli'nin kararlı karşı hareketlerinden ve Almanların kendi aralarındaki sonu gelmez fikir ayrılıklarından dolayı Alman yayılma çabalarının çok da etkin sonuçlar doğurmadığına, sadece Alman-Osmanlı askerî anlaşması ve birkaç madeni imtiyazın alınması dışında birçok ekonomik konuda Almanların hiçbir zaman başarılı olmadıkları sonucuna varmaktadır. Ulrich Trumpener; *Ag.e.*, s. 367. Fakat, Trumpener'in aksine, Rathmann'ın da dile getirdiği gibi; Almanların Osmanlı politikasının da zaten "demiryolu yapımı" ve "silah ticareti" üzerine kurulu olduğu tarihsel gerçeğini göz önüne aldığımız zaman, Alman emperyalizminin Osmanlı üzerindeki temel amacına ulaştığını düşünebiliriz.

¹¹⁵ Bkz. incelememizde dpt. 16.

¹¹⁶ Bizim yaklaşımdan farklı olarak, iyimser bir yorumla, Mustafa Gencer; "Osmanlı-Alman Münasebetleri Çerçevesinde Şark Meselesi", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 13, s. 34-39 adlı makalesini şöyle bitirir. "Özette Abdülhamit dönemi Osmanlı-Alman münasebetleri "dostluk" temeline dayanan ve her iki tarafa da eşit derecede olmasa da fayda sağlamış olan bir "menfaat birliği" olarak adlandırılabilir." Gencer, günümüz ikili ilişkilerini de I. Dünya Savaşı'nın "silah arkadaşlığı" temeline dayandırmaktadır.

¹¹⁷ Konunun, verilerle desteklenen, kavramsal çözümlemesi için bkz., V. İ. Lenin; *Ag.e.*

¹¹⁸ Lothar Rathmann; *Ag.e.*, s. 111.

Alman emperyalizminin planı, elbette ki sadece sermaye ve meta ihracı değildi. Hızla artan Alman nüfusuna yeni yerler bulmak gerekiyordu. Alman emperyalistler, çok seyrek nüfuslu Anadolu ve Mezopotamya'yı Alman nüfus fazlasını yerleştirebilecekleri ideal bir bölge olarak algılıyorlardı. Esasen, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Alman kolonileri, toprak satın alıp, Ortadoğuya yerleşmeye başlamışlardı bile¹¹⁹. Almanya için hammadde ve tarımsal ürün deposu olan Türkiye üzerinde Alman mali çevrelerinin sermaye yatırımları Deutsche Bank tarafından desteklenen, "Konya Ovası Sulama Projesi" ve "Adana Ovası Sulama Projesi" ile Türkiye'yi Alman dokuma sanayiinin ham madde kaynağı yaptı. Bankanın Alman emperyalizmi lehine bir başka başarısı, Mezopotamya'daki petrol yataklarının %25'ini denetimine almak oldu¹²⁰.

Bu süreçte Osmanlı hükümetlerinin tarihî rolü ne idi? Bu hükümetler Berlin Kongresi'nden başlayıp I. Dünya Savaşı öncesine kadar devam eden bu süreçte, Avrupa ile bütünleşmek adına, fakat gerçekte emperyal büyük güçlerin ülkeleri üzerindeki egemenliğine sebep olan ve bunu pekiştiren,¹²¹ hukukî ve idarî "reform paketleri"ni uygulayan aracı kurumlar¹²² olmaktan öteye geçemediler.

¹¹⁹ Doğan Avcıoğlu; *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*, Ankara, 1987, c. I., s. 147.

¹²⁰ Lothar Rathmann; *A.g.e.*, s. 109. Bu girişimlerinde başarılı olmasına karşın, yeni alanlara yönelen Alman emperyalizmi madencilik, liman yatırımı, elektrik tesislerinin kurulmasında ise İngiltere ve Fransa rekabeti karşısında başarısız oldu. s. 107-111.

¹²¹ İngiliz, Fransız ve Alman emperyalizmi, bir yandan Ortadoğu'da çatışırken, diğer yandan da Türkiye üzerinde pazarlıklar yapıyorlardı. Almanya ve Fransa, Aralık 1913'te, Almanya ve İngiltere Haziran 1914'te Türkiye'yi paylaşmak için pazarlık yapmışlardı. Almanya'nın Londra büyükelçisi Lichnowsky, "Bu antlaşmanın gerçek amacı, Küçük Asya'yı bölmektir" diyordu. Türkiye'nin Doğu illeri Rusya'ya, Suriye ve civarı Fransa'ya, Mezopotamya ve İzmir-Aydın demiryolunun geçtiği arazi İngiltere'ye sunulacaktı. Anadolu, Almanya'ya bırakılacaktı. Doğan Avcıoğlu; *A.g.e.*, s. 150. Avcıoğlu'nun İngiliz Dışişleri Bakanlığı dokümanlarından aktardığına göre, Alman Dışişleri Bakanı Jagow, İngilizlere, "Türkiye'nin Asya'daki mülkünün parçalanmasını" öngören teklifler yapmıştır. s. 150.

¹²² Osmanlı liberal-modernleşme süreci bu bakımdan ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Osmanlı reformcuları Tanzimat Fermanı'nı çıkarırken dost güçlerin büyükelçilerine danışmaları (Albert Hourani; *A.g.e.*, s. 323.) acaba uluslararası siyasî ilişkilerde eşit statüdeki devletlerin karşılıklı bir gerçek diyalog ilişkisi mi; yoksa emperyal büyük güçlerin, sömürgeleştirecekleri devleti kendi çıkarlarına göre yeniden kurmasına yönelik olarak, hükmedeceği devletin "iktidar bloku"na kabul ettirdikleri bir sahte diyalog ilişkisi mi söz konusudur? Tanzimat Fermanı'nı izleyen yıllarda büyük güçler, reformları denetleme adına, Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine sürekli müdahale ettiler. Bu müdahaleler, siyasal alanda, reform paketleri görünümünde, reformcu Osmanlı paşaları aracılığı ile yürütüldü. Avrupa'ya kaçan Osmanlı aydınları, sığındıkları devletin taraftarı olarak yazdıkları yazılarla denklemin sivil kanadını tamamladılar. Tarihî süreçte, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform hareketlerinin evrimi, her aşamasında, bu ülkedeki ekonomik sömürgeleşmenin evrimini yakından izledi. Yerasimos konuyu anahatları ile şöyle

TABLOLAR

Tablo 1: Osmanlı İmparatorluğu'nun İthalatının Yıllara Ve Ükelere Göre Dağılım Oranı

	1884-85	1897-98	1907-08	1911-12	1913-14
İNGİLTERE	45,50	42,10	33,40	22,10	19,40
AVS.-MACARİSTAN	20,80	19,60	19,90	15,20	14,70
FRANSA	12,90	10,30	9,10	8,20	8,60
ALMANYA	0,30	1,40	4,90	11,50	11,20
İTALYA	3,00	4,20	8,00	5,50	8,70
RUSYA	6,60	7,10	6,10	6,70	8,40
A.B.D.	1,50	0,20	0,30	2,70	2,60
DİĞER	9,40	15,10	18,30	27,60	26,40

Kaynak: Vedat Eldem; *A.g.e.*, s. 118.

Tablo 2: Osmanlı İmparatorluğu'nun İhracatının Yıllara ve Ükelere Göre Dağılım Oranı

	1884-85	1897-98	1907-08	1911-12	1913-14
İNGİLTERE	34,60	40,20	29,70	24,00	21,60
FRANSA	36,10	29,40	19,10	18,90	19,90
AVS.-MACARİSTAN	9,80	9,30	12,00	13,90	10,40
ALMANYA	0,00	3,10	7,10	6,10	5,70
İTALYA	3,10	3,30	4,00	2,20	4,30
RUSYA	3,20	2,90	3,10	3,80	3,90
A.B.D.	0,60	2,20	3,80	6,10	6,40
DİĞER	12,60	9,60	21,20	25,00	27,80

Kaynak: Vedat Eldem; *A.g.e.*, s. 120.

özetler; 1839 Tanzimat Fermanı'nın 1838 Ticaret Antlaşması'nın ardından, 1856 Islahat Fermanı'nın 1854 yılındaki ilk borçlanmanın ardından ve 1878 Berlin Antlaşması'nda kayda geçen reform vaatlerinin de 1875 yılındaki iflastan sonra gelmesi bir tarihsel gerçekliği kanıtlar; ekonomik bağımlılığa atılan her adım, büyük güçlerin reform paravanası altında kendini açığa vuran vesayetin ağırlığını gitgide daha fazla duyuracaktır. Stefanos Yerasimos; *A.g.e.*, c. II, s. 50. Ayrıntı için bkz., s. 39-54. Bu konuyu bir başka makalemizde teferruatlı bir şekilde inceledik. Cenk Reyhan; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sömürgeleşme Sürecinde Kesişen Yollar: Aydın-Bürokratlar, Azınlıklar ve Büyük Güçler", (Yayımlanmamış makale).

Tablo 3: Yabancı Sermayenin Alacaklı Ülkelere Göre Dağılışı (1909-1912)
(Milyon Krş.)

YATIRIM	ALMANYA	FRANSA	İNGİLTERE	DİĞER	TOPLAM
Demiryolu	2.369	2.273	579	110	5331
Maden	285	21	45	7	358
Banka	320	125	285	90	820
Sanayi	200	100	250	100	650
Diğer	507	350	250	200	1.307
Toplam	3.681	2.869	1.409	507	8.466
Düyun-ı Umumiyye	5.210	1.010	1.090	2.370	9.680

Kaynak: Vedat Eldem; *Ag.e.*, s. 128.

Tablo 4: Düyun-ı Umumiyye Tahvillerinin Ülkelere ve Yıllara Göre Dağılımı

	1881(%)	1898 (%)	1913 (%)
Fransa	40.0	44.9	49.5
İngiltere	29.0	10.9	6.9
Almanya	4.7	12.2	20.1
Belçika	7.2	17.9	11.0
Hollanda	7.6	4.5	3.0
İtalya	2.6	1.3	1.0
Avs.-Mac.	1.0	1.9	1.3
Osmanlı	7.9	6.4	7.2
TOPLAM	100	100	100

Kaynak: Vedat Eldem; *Ag.e.*, s. 188.

Tablo 5: Almanya'dan Osmanlı Limanlarına Yapılan İthalatın Toplam Osmanlı Limanlarına Yapılan İthalat İçindeki Yeri

	1879	1887	1899	1901	1903	1905	1907	1910	1912
Almanya	0,50	1,70	1,80	2,60	3,60	4,10	4,60	3,90	5,00
İngiltere	35,60	33,40	28,20	25,30	30,00	29,10	31,50	29,80	26,90
Fransa	14,70	7,40	8,20	7,50	5,70	5,60	6,10	6,40	7,50
İtalya	2,10	4,60	5,60	7,30	7,80	8,20	8,60	8,00	1,90
Av.-Macaristan	19,10	13,40	16,20	16,00	15,00	15,20	15,80	15,50	17,20

Kaynak: Rifat Önsöy, *A.g.e.*, s. 65.

LOZAN KONFERANSI'NDA ERMENİ MESELESİ: İTİLAFA DEVLETLERİNİN DİPLOMATİK MANEVRALARI VE TÜRKİYE'NİN KARŞI SİYASETİ

MUSTAFA SITKI BİLGİN*

GİRİŞ

Genelde azınlıklar ve özelde Ermeni meselesi, son iki yüzyıllık dönemde, Osmanlı Devleti'ni en çok uğraştıran iç ve dış sorunlardan biri olarak tarihte yerini almıştı. Zira, bu meseleyi bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç ve dışişlerine müdahale eden Avrupa devletleri azınlık halklarını kışkırtmak suretiyle son Türk imparatorluğunun dağılmasına sebep olmuşlardı. Yine aynı konu Türk Heyetinin Lozan Konferansı görüşmelerinde karşılaştığı en çetrefilli konulardan biri olmuştu. Bu çerçevede Misak-ı Milli sınırları içersinde Ermenilere bir yurt sağlanması konusu İngiliz Dışişleri Bakanı'nın tabiriyle Konferansın toplanmasının başlıca amaçlarından birini teşkil etmekteydi. Diğer İtilaf Devletleri'nin de temel amaçlarından biri yeni kurulumakta olan Türk devletinin doğusunda mümkünse Ermeniler için bir yurt kurmak ya da Ermeniler için özerk bir siyasi yapı elde etmeyi sağlamaktı. Zira, İtilaf Devletleri I. Dünya Savaşı esnasında kendileriyle ittifak eden Ermenilere Doğu Anadolu'da yurt kurmayı '*National home for the Armenians*' bir şükran vazifesi olarak addetmişler ve Lozan Konferansı'na Ermeni meselesini Sevr antlaşması hükümleri çerçevesinde çözmek gayesiyle gelmişlerdi.

Hakikatte İtilaf Devletleri, özellikle de İngiltere henüz I. Cihan Harbi'nin başında iken savaş sonrası Orta Doğu'nun yeni düzeni için projelerini hazırlamışlardı. Bu yeni proje 'Doğu Meselesi'nin halli demek olan Osmanlı Devleti'nin parçalanmasıyla uygulamaya konacak ve bölgenin '*divide and rule*', böl ve yönet, prensipleri çerçevesinde şekillendirilmesiyle devam edecekti. İtilaf Devletleri, Yahudiler ve Ermeniler gibi Orta Doğu'nun küçük topluluklarını savaş döneminde işbirliği yapmış olmalarının bir mükafatı olarak bu yeni projeden öncelikli olarak faydalandırmayı planlanmışlardı. Bu projenin bir ayağı Filistin'de Yahudiler için uygulandıysa da Anadolu'da

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Öğretim Üyesi.

Ermeniler için planlanan diğer ayağı Türk Milleti'nin azim ve cesareti ve Türk Hükümeti'nin kararlı ve basiretli siyaseti sayesinde bozguna uğratılmış ve tarihin karanlıklarına gömülmüştür¹.

Konunun özellikle diplomasi yönünü derinliğine incelemeyi hedefleyen çalışmamız iki bölüm halinde tertip edilmiştir. Birinci bölümde Osmanlı döneminde Ermenilerin sahip olduğu hukuki statü incelenirken ikinci bölümde ise Lozan Barış Konferansında Ermeni meselesinin çözümü konusunda Müttefik Devletlerle Türkiye arasında cereyan eden görüşmeler ve tarafların takip ettikleri politikalar ele alınacaktır. Bundan başka Lozan Konferansı ile Türkiye'de ikamet eden azınlıklara ve Ermenilere tanınan yeni hukuki statü inceleme konusu olacaktır. Şu ana kadar bu konuyu diplomatik açıdan yabancı arşivlere dayalı olarak inceleyen bir araştırma yapılamamıştır. Dolayısıyla araştırmamız bu noktada mühim bir boşluğu dolduracaktır. İncelememizde yabancı arşiv malzemesinin yanı sıra yerli ve yabancı ikinci el kaynaklara da müracaat edilmiştir.

I. Tarihsel Altyapı: Osmanlı Hakimiyeti Altında Ermeniler ve Hukuki Durumları

Genelde tarihte hüküm sürmüş Türk ve İslam Devletlerini özelde de Osmanlı Devleti'ni diğer dünya devlet ve imparatorluklarından ayıran en önemli özellik, yönetimleri altındaki diğer milletlere sağlamış oldukları engin dini ve kültürel hak ve hürriyetlerdir. Uzun müddet Türk hakimiyeti altında yaşayan topluluklardan biri de Ermeniler olmuştur. Tarihin uzun dönemleri içinde önce Makedonyalıların sonra da Roma ve Pers İmparatorluklarının ve sonra da Bizans'ın yoğun baskı ve eziyetlerine maruz kalan Ermeni toplulukları ancak Selçukluların Asya kıtasında hakimiyet kurdukları dönemde huzur ve emniyete kavuşmuşlardır.

1071 yılında Sultan Alp Arslan'ın Bizanslılar'ı Malazgirt'te kesin bir yenilgiye uğraup Anadolu kapılarını Türklere açmasıyla Ermeni toplulukları

¹ Geniş bilgi için bkz., Mustafa Sıtkı Bilgin, 'Anglo-Turkish Relations in the Middle East: British Perceptions, 1945-53' (Basılmamış Doktora Tezi, The University of Birmingham, 2001); A.L. Macfie, *The Eastern Question, 1774-1923* (London: Longman, 1989); Mustafa Sıtkı Bilgin, 'Atatürk Döneminde Türkiye'nin Orta Doğu Politikası (1923-1938)' içinde *Irak Dosyası* (der.) A. Ahmetbeyoğlu ve diğerleri, C.II, (İstanbul, 2003), ss.3-8.

Selçuklu hakimiyeti altına girdiler². Selçuklular Bizans'ın ortadan kaldırmaya çalıştığı Ermeni Kilisesine geniş haklar sağlamışlardı. Bu konuda zamanın Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos Vekayiname adlı eserinde şunları belirtmişti: '*Aynı yılda evrenin sahibi Sultan Melikşah Rumların ülkelerine doğru ilerledi. Kalbi Hristiyanlara karşı şefkat ve iyimserlikle doluydu. Fethettiği ülkelerin ahalisine bir baba sevgisiyle muamele etti...Ermeni halkına refah ve mutluluk getirdi.*'³

Osmanlı Devleti 1299 yılında kurulduktan sonra Osman Bey Ermenilere kendi bölgesinde yerleşme izni vermiş ve Ermeniler bölgede ilk kiliselerini bu dönemde Kütahya'da inşa etmişlerdi. 1324 yılında Osman Bey'in başkenti Bursa'ya taşınmasıyla Ermeniler de bu şehre gelmişlerdi. Ermeni topluluğu bu tarihlerden sonra İstanbul'un fethine kadar geçen süre içinde büyük oranda Osmanlı hakimiyetine girmişti. İstanbul'un fethinde Türkleri kendilerine yakın gören Ermenilerin yardım etmelerinin de etkisiyle Osmanlı-Ermeni ilişkileri fetihden sonra daha da yakınlaşmıştı. Bu tarihten sonra Osmanlı yönetimi Ermenileri 'Millet-i Sadıka' (güvenilir millet) olarak görmüştü ve bu bakış açısı 19. yüzyılın ortalarına kadar devam edecekti. Fetihden sonra Sultan Fatih bir ferman ile 1461 yılında İstanbul'da bir Ermeni Patrikhanesi kurdurmuş ve Ermeni Cemaatinin dini lideri Hovakim'i Bursa'dan İstanbul'a getirterek patrikhanenin başına geçirmiştir. Dolayısıyla İstanbul Ermenileri patrikhanelerinin kurulmasını Sultan Muhammed Fatih'e borçludurlar⁴.

Fatih Sultan Mehmet devrinde Osmanlı hakimiyeti altındaki çeşitli topluluklar etnik kökenlerine bakılmaksızın sahip oldukları dini özelliklere göre gruplandırılmış ve 'Millet Sistemi' denilen bir yapı oluşturulmuştu. Ermeniler de bu sistem içinde kendilerine geniş dini ve kültürel haklar tanıtarak 'Gregoryan Millet' olarak tanınmıştı. Her milletin başında cemaatlerin seçtiği ve Osmanlı otoritesinin bir beratla onayladığı 'Millet-başı' bulunmuştur. Osmanlı hukuku Millet-başına dokunulmazlık derecesinde haklar vermiş ve çok ağır bir suç işlenmedikçe bunlara dokunulmamıştır. Millet başına, başında bulunduğu topluluğun mallarını idare etme, dini işlerini yürütme, ve

² Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, s.15.

³ Mustafa Sıtkı Bilgin, 'Türk ve İngiliz Belgelerine göre Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilere Karşı Takip Ettiği Siyaset, (1914-1918)', *Ermeni Araştırmaları*, Sa.10, Yaz 2003, s.60.

⁴ Mustafa Sıtkı Bilgin, 'Attitudes of the Great Powers towards the Otoman Armenians up to the Outbreak of the First World War', *Review of Armenian Studies*, Vol.1, No.4, 2003, s.38.

cemaatinden vergi toplama gibi yetkiler verilmişti. Millet-başına ayrıca cemaatiyle ilgili evlenme, boşanma ve miras konularında ortaya çıkan meseleleri çözme yetkisi de tanınmıştı⁵.

Sözünü ettiğimiz cemaat liderleri, cemaatleriyle ilgili bütün işlerden dolayı devlete karşı sorumlu olup devletle kendi grupları arasında aracılık görevi görmüşlerdi. Bununla beraber, herhangi bir cemaat mensubunun bağlı olduğu dini liderle ilgili ya da daha alt seviyedeki ruhanilerle ilgili şikayetlerinin olması durumunda devlete başvurusu mümkün olmaktaydı. Bundan başka her cemaat ihtiyacı olan din, eğitim, güvenlik, ve sağlık gibi ihtiyaçlarını gidermek için vakıf, hastane ve eğitim kurumları kurma ve idare etme hakkına serbestçe sahip olmuşlar ve dini liderler bu kurumların yönetiminde geniş yetkiler elde etmişlerdi⁶.

Ancak, Fransız ihtilalinden sonra yayılmaya başlayan milliyetçilik fikirleri Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu devletleri sarsmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti'ndeki mevcut millet sistemi yapısı ortaya çıkan bu yeni probleme cevap verememekteydi. Bağımsızlık peşinde koşmaya başlayan bu farklı milletler ya yeni bir bütünlleyici ve toparlayıcı bir üst kimlikte kaynaştırılacak ya da içinde bulundukları imparatorlukları parçalayacaktı. Osmanlı Devleti, bu yeni ihtiyaca cevap vermekte çok gecikmedi. 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı ile devletin Müslüman olan ve olmayan tüm halklarının can, mal, ırz emniyetini koruyacağı kabul edildi. Bu ferman ile ayrıca gayri Müslimlere sancak ve eyalet meclislerinde Müslümanlarla birlikte üye olma hakkı sağlandı.

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile Osmanlı Devleti sınırları içersindeki Gayri Müslimlerin (Zımmilerin) hak ve hukuku ıslah edilmekle kalınmamış kendilerine sağlanan haklar daha da genişletilmişti. Buna göre bir mezhebe bağlı gayri-Müslimlerin sayılarına bakılmaksızın ibadetlerini yapmaları konusunda her türlü kolaylık sağlanacaktı. Kimse ibadetlerini yerine getirirken engellenmeyecek ya da ibadet yapmak için zorlanamayacaktı. Patrik ömür boyu görevde kalırken sadece kendisine bağlı olan cemaatin dini otoritesi olarak kalacak ancak dünyevi işlere ait vazifeleri karma üyeler-

⁵ Foreign Office Handbook, May 1919, FO 373/5, s.16; Salahi Ramazan Sonyel, *The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy* (London: Rüstem & Brother, 1987), ss. 10-11, 16-18.

⁶ İbrahim Kaya, 'Ermeni Sorununun Hukuksal Boyutları: Ulusal ve Uluslararası' içinde *Ermeni Sorunu El Kitabı* (der.) Ömer E Lüttem ve diğerleri, (Ankara, 2003), s.76.

den oluşan meclisler üyelerine devredilecekti. Müslüman olan ve olmayan uyruklar arasında vergi eşitliği sağlanacak ve gayri Müslimler de askere alınacaktı. Bundan başka zımmiler (Müslüman ülke sınırları içersinde yaşayan gayri-Müslimler) devlet memuriyetlerine ve askeri okullara girebileceklerdi. İlan edilen bu yeni ferman hükümleri çerçevesinde 1862 ile 1865 yılları arasında çıkarılan yeni nizannameler ile millet sistemi yeniden düzenlenmiştir⁷.

1860 yılında ilan edilen Ermeni Gregoryan Milleti nizannamesinden iki yıl sonra ermeni Milli Meclisi kurulmuş ve 1863'te Osmanlı Hükümeti bunu onaylamıştır. Buna göre Ermeni Cemaatini 140 kişiden oluşan bir genel meclis yönetecekti. Bu genel meclis İstanbul ve Kudüs Patrikleri ile 20 kişiden oluşacak laik meclis ile 14 kişilik ruhani meclis üyelerini seçecekti. Patrik meclis başkanlığı görevini yürütüp genel meclise karşı sorumlu olurken aynı zamanda hükümet ile cemaati arasındaki iletişim görevini devam ettirecekti. Dini meclis dini eğitim ve dini işlerden sorumlu iken laik meclis, eğitim, bütçe, adalet gibi dünyevi işlerden sorumlu olacaktı⁸.

Fakat, bu yeni düzenlemeler hukukun üstünlüğü noktasında Osmanlı toplumuna bazı yeni mühim değerler kazandırdıysa da dış güçlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmelerine büyük bir zemin hazırlamıştır. Zira, bu düzenlemelerden 15 sene sonra vaki olacak Osmanlı-Rus savaşının sebebi olarak Moskova sözde zulme uğrayan Hristiyanları kurtarmayı bahane olarak göstermişti. Bu düzenlemeler, gayri Müslim topluluklar ve özellikle de Ermeniler için Osmanlı Devleti ile bütünleştirme sağlamaktan ziyade kışkırtıcı olmuş ve yabancı etkilerin tesiriyle de Ermeniler arasında bağımsızlık ve devlete isyan düşünceleri hızla artmaya başlamıştır⁹.

Osmanlı Devleti'nin birlik ve bütünlüğünü sağlama noktasında yukarda bahsi geçen fermanların yetersiz kaldığını gören Osmanlı yönetimi 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi ile siyasi birlik noktasında açılan gediği kapamaya çalışmıştır. Bu da azınlıklara yeni tavizlerin verilmesi demektir. İslahat Fermanının sağladığı hak ve hürriyetlerin yeterli olmadığını düşünen ve I. Meşrutiyetin ilanında büyük rolleri olan Yeni Osmanlılar, Müslim ve gayri Müslim uyrukları hürriyet, vatanseverlik, hak ve adalet kavramları çerçeve-

⁷ Gül Akyılmaz, 'Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü', Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi, C.2, (Ankara: ASAM Ermeni Araştırmaları Enst., 2033), ss.171-188; Kaya, 'Ermeni Sorununun Hukuksal Boyutları', s.77.

⁸ Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, s.16.

⁹ Bilgin, 'Attitudes of the Great Powers', ss.38-45.

sinde 'Osmanlı Milleti' çatısı altında birleştirmek istemişlerdi. 1876 Anayasasının 8. maddesinde yer alan 'Osmanlı tabiiyetinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tabir olunur' metni tebedadan vatandaşlığa geçişi ifade etmekteydi. Bir başka deyişle önce Osmanlı vatandaşlığı ön plana geçecek ve vatandaşların şu ya da bu dinden olmaları ikinci derecede önemli olacaktı. Yine aynı Anayasanın 17, 18 ve 19 uncu maddeleri kanun önünde eşitliğe büyük vurgu yapmaktaydı¹⁰.

Ancak, Osmanlı aydınlarının fark edemedikleri mühim bir husus getirilen bu yeniliklerin Osmanlı toplumuna uygulanabilip uygulanamayacağı ya da bunun zamanlamasının doğru olup olmadığı hususu idi. Bir başka deyişle toplum bu değişim ve gelişmelere hazır mı idi ya da eğer hazır ise ne kadar hazırdı. Birçok yerli ve yabancı dış politika uzmanının tasdik ettiği üzere dış siyasette büyük bir maharet sahibi olan Sultan II. Abdülhamit Kanun-i Esasi'nin ilanının Osmanlı için doğuracağı tehlikeler konusunda şunları ifade etmişti:¹¹

Kanun-i Esasi, nüfusunun yarısı aşiret halinde olan bir ülke için çok ileri bir modeldir. İkinci sebep, Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak iflas etmesi sebebiyle parlamento ana fonksiyonu olan bütçe ile ilgili görevini yerine getiremeyecektir. Üçüncü sebep ise Kanun-i Esasi getirdiği hükümler itibarıyla etnik anlaşmazlıkların tohumlarını ekecek, etnik kavgalara sebep olacak belki de Osmanlı Devletinin yıkılışına sebep olacaktır.

Bu çerçevede Alman imparatoru Eylül 1906 tarihinde İngiltere'nin Berlin Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede Abdülhamit yönetiminin azınlıklar için yapılacak reformlar konusunda sıkıştırılmaması gerektiğini şu şekilde beyan etmişti:¹²

Hiç şüphe yok ki Sultan ölürse Osmanlı Devleti'nin dağılması büyük oranda ihtimal dahilindedir. Büyük devletlerin Makedonya'daki reform pa-

¹⁰ Akyılmaz, 'Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin', s.186.

¹¹ Foreign Office Handbook, Kasım 1918, FO 373/3/6, s. 50. İngiliz belgeleri ve Dışişleri yetkililerinin sarahatle belirttikleri gibi II. Abdülhamit gayet başarılı bir dış politika takip etmişti. Ayrıca bkz., Sir Harry Luke, *The Old Turkey & the New: From Byzantium to Ankara* (London: Geoffrey Bles, 1955), ss.126-145.

¹² Bkz., Sir F. Lascelles to Sir Edward Grey, 24 Eylül 1906, *British Documents On the Origins of the War, 1898-1914: The Testing of the Entente, 1904-1906*, C.3, G.P.Gooch and Harold Temperley (eds.), (Bundan böyle Gooch & Temperley olarak kısaltılacaktır), (Londra, 1928), s.391.

ketini ileri sürerek Sultanın otoritesini sarsmaları bir hatadır. Makedonya gibi siyasi olarak çok karışık bir yerde tüm bölgenin selameti bakımından Sultanın otoritesinin artmasına yardımcı olmak doğru bir hareket olacaktır.

İkinci Meşrutiyetin 1908 yılında ilan edilmesi ve Abdülhamit'in bir yıl sonra tahttan indirilip Osmanlı devlet yönetimine İttihat ve Terakki Partisi'nin hakim olması, aydınların arzu ettiği Osmanlı Birliği'ni sağlamaya yetmediğinden başka yeni yönetimin attığı yeni adımlar II. Abdülhamit'in pek büyük bir vukufiyet ve basiretle 30 yıl öncesinden gördüğü gibi elde kalan küçülmüş Osmanlı Devletinin dağılmasına neden olmuştu. Ermenilere tanınan bir sürü yeni haklara (bütün Ermeni mahkumların salıverilmesi ve Ermenilere silah taşıma serbestliği verilmesi gibi) rağmen yönetimde bulunan İttihat Ve Terakki Partisi ile Ermeniler'in uzlaşmaları geçici olmuş ve çok geçmeden Ermeniler isyan hareket ve tertiplerine girişmişlerdi. Ermenileri daha sonra kendileri de Müslüman olan Arnavutlar takip etmiş ve bu da Osmanlıcılık fikrine son ölümcül darbeyi vurmuştu. Ermenilere verilen bunca haklara rağmen bundan ne Ermeni toplumu ne de dış güçler tatmin olmuşlardı. İngiltere, Rusya ve Fransa Mayıs 1913 yılında uyguladıkları yoğun baskılar neticesinde Osmanlı Devleti'ne doğuda Ermenilere ıslahat yapma projesini tekrar kabul ettirmişlerdi. Bu yeni proje Ermeniler için önce federasyon sonra da bağımsızlık kapısı açacak hükümler içermekteydi. Ancak az bir zaman sonra patlak veren I. Dünya Savaşı bu feci projenin uygulanmaya konmasını engellemişti¹³.

II. Lozan'da Ermeni Meselesinin Halli ve Türkiye Ermenilerine Tanınan Hukuki Statü

1918 yılında Mondros Antlaşmasının imzalanmasıyla Osmanlı Devleti fiilen sona ermişti. İtilaf devletlerinin de teşvik ve destekleriyle Osmanlı Devleti içinde asırlarca barış içinde yaşamış ve onun her türlü nimetlerinden faydalanmış olan Ermeni, Rum ve Yahudi gibi azınlık grupları son Türk İmparatorluğu'nun içine düştüğü bu en sıkışık durumdan faydalanma düşüncesi ile ihanetlerini ortaya koymakta gecikmemişlerdi. Ermeniler de savaş öncesi ve savaş esnası dönemlerinde olduğu gibi savaş sonrası dönemde de Türk yurdunu parçalamak için harekete geçmişlerdi.

¹³ Bilgin, 'Türk ve İngiliz Belgelerine Göre', ss.69-70.

İtilaf devletleri 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Antlaşması ile Ermenilere Osmanlı sınırları içersinde bir devlet kurma hakkı vermişlerdi. Antlaşmanın 88, 89, 90 ve 91'inci maddelerine göre Doğuda Van, Muş, Bitlis ve Erzincan'dan başlayıp Trabzon'a kadar uzanan bölge Ermenilere tahsis edilmişti¹⁴. Ancak, bu projenin uygulanabilir bir yanı yoktu. Bahsi geçen şehirlerin hiçbirinde çoğunluğu oluşturamayan Ermeniler bölgede nasıl devlet kuracaktı. İngiliz belgelerinin de açıkça ortaya koyduğu gibi '*Müslüman nüfusun yoğun olduğu bu bölgelerde Ermenilerin dışardan yardım almaksızın bir devlet kurmaları mümkün değildir.*'¹⁵

Ankara Hükümeti'nin Sevr Antlaşmasını tanımaması sebebiyle Ermenilerin kendilerine tahsis edilen yukarıda bahsi geçen yerleri almak için taarruza geçmeleri üzerine Kazım Karabekir Paşa kumandasındaki Türk güçleri ile Ermeni kuvvetleri arasında çetin çatışmalar meydana geldi. Eylül ayının sonunda karşı saldırıya geçen 'Doğu'nun Fatihi' Karabekir Paşa, 1918 yılında Erivan'da kurulmuş olan Ermenistan devletinin ordusunu ağır yenilgiye uğratarak Sarıkamış, Kars ve Gümrü şehirlerini kurtarmıştı. 2 Aralık 1920'de yapılan Gümrü antlaşması ile Ermenistan Misak-ı Millinin doğu sınırlarını tanıdıktan başka Sevr Antlaşmasının da geçersiz olduğunu ilan etmişti¹⁶.

Bu dönemde Ermenilerin Türk Milli güçleri ile çatışmaya girdiği bir diğer cephe ise güney bölgesi idi. Güneyde, Fransızların destek ve kışkırtmaları ile harekete geçen Ermeniler bölge halkının kahramanca mücadelesi neticesinde Fransız askerlerinin yenilmeleri üzerine bölgeyi terk etmişler ve sonuçta imzalanana Ankara antlaşması ile bölge Fransız ve onların işbirlikçileri olan Ermeni işgalinden kurtarılmıştır. Ermenilerin son bir umut durağı ise İtilaf Devletleri ile yeni Türk devletinin son kozlarını paylaşacağı Lozan Barış Konferansı olmuştur. Çeşitli Ermeni temsilci ve partileri İtilaf Devletleri'nin kendilerine söz vermelerine de güvenerek amaçlarını gerçekleştirmek ümit ve emeliyle İsviçre'nin Lozan şehrine akın etmişlerdi¹⁷.

Aharonyan, Alexander Hadisyan, Deredunkyan ve Genel Sekreter Leon Paşalyan'dan oluşan bir delegasyon Ermeni davasını savunmak için Lozan'a

¹⁴ Reha Parla, *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslar arası Temelleri, Lozan, Montrö: Türkiye'nin Komşularıyla İmzaladığı Başlıca Belgeler* (Lefkoşe, 1985), ss. 314-315.

¹⁵ Foreign Office Report on Armenia and the Caucasus, Eylül 1920, FO 371/4957; Report by Horace Rumbold on Armenian National Home, 16 June 1923, FO 371/9110.

¹⁶ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi* (İstanbul, 1982), ss.226-228.

¹⁷ Mustafa Sıtkı Bilgin, 'Soviet-Armenian Collaboration Against Turkey in the Post-Second World War Period, (1945-47)', *Review of Armenian Studies*, C.II, No.5, 2003, ss.28-29.

gitmişti. Bu Heyet Lozan görüşmelerine kaulmak ve Doğu Anadolu'da bir yurt kurmak için İngiliz ve Fransız ve Amerikalıların yardımlarını beklemekteydi. Ayrıca dünyadaki tüm Ermeni örgütleri büyük bir propaganda kampanyası başlatmışlardı. Ancak, her ne kadar adı geçen devletlerin marifetleriyle Konferansın alt komisyonuna gayri resmi olarak katılmayı başarsalar ve İtilaf Devletleri'nin özellikle de İngiltere'nin yardımlarını elde etiyşeler de Türk Heyeti'nin kararlı ve taviz vermez tutumu karşısında Ermenilerin planları bozulmuştur.

Lozan Konferansında azınlıklar konusu ilk defa 12 Aralık 1922 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un başkanlığını yaptığı bir görüşmede ele alınmıştı. İngiliz Hükümeti konferans esnasında konuyla ilgili Ermeni Delegelerinin de görüşlerini alarak Konferansta alacağı siyasi tavrı belirlemişti. Aneurin Williams başkanlığındaki İngiliz-Ermeni Komitesi Lozan'daki İngiliz temsilcilerine gönderdikleri yazıda Ermenilerin İtilaf Devletleri için büyük hizmette bulunduklarından ve büyük fedakarlıklar yaptıklarından bahsettikten sonra bu devletlerin Ermenilere bağımsız bir yurt sağlamak için birçok vaatlerde bulunduklarını belirtmiştir. Aynı yazıda Erivan'daki Ermenistan Cumhuriyetinde 1 milyon Ermeni nüfusundan başka 400 bin kadar Türkiye'den göçen Ermeni mültecilerin bulunduğunu ve İstanbul dahil mevcut TBMM Hükümeti sınırları içerisinde 1 milyon gayri-Müslim azınlığın bulunduğunu ve bunların '*yok edilme tehlikesiyle baş başa*' kaldıklarını ifade edilmekteydi¹⁸.

Aynı yazıda, yukarda bahsedilen sebep dolayısıyla Konferansa katılan Avrupa temsilcilerine azınlıkların korunması konusunda büyük sorumlulukların düştüğü belirtilmişti. Bu sebeple gerçek çözümün '*çeşitli etnik ve dini gruplara uygun toprak parçaları verilerek ve bunlara her türlü dini, kültürel ve milli haklarının verilerek ve de Ermenilere bir milli yurt sağlanarak*' mümkün olacağı belirtilmekteydi. Yine aynı yazıda '*Türkiye sınırları içersindeki İstanbul dahil diğer bölgelerdeki Müslüman olmayan azınlıkların haklarının kanunlarla garanti altına alınması gerektiği ve bunun da Milletler Cemiyeti denetiminde yapılması gerektiği*' ifade edilmişti¹⁹.

¹⁸ British Armenian Committee to British Delegation at Lausanne, December 1922, FO 839/12.

¹⁹ Aynı belge.

Bu şartlar altında Lord Curzon 12 Aralık 1922'de yaptığı konuşmada Türkiye'de azınlık haklarının bulunmadığına ve son dört ay içinde 600 bin ile 900 bin arasında bir Hristiyan nüfusunun Türkiye'den sınır dışı edildiğine vurgu yapmıştı. Curzon, bundan başka, Anadolu'da Ermenilerden başka Rumların ve Nesturilerin ve Yahudi topluluklarının da büyük sıkıntılara maruz kaldıklarını ve bunlardan çoğunun Türkiye'den kapı dışarı edildiklerini ifade etmişti. Konuşmasının orta ve sonlarına doğru Ermeni meselesi üzerine yoğunlaşan Curzon sonunda ağızındaki baklayı çıkararak bütün dünyadaki Ermeni kuruluşlarının kendisine müracaat etmelerine binaen kendisinin ve müttefik ülkelerin Anadolu'da bir Ermeni yurdu '*National Home for the Armenians*' kurulmasının gereğine inandıklarını ifade etmişti²⁰.

İsmet Paşa yaklaşık iki saat süren cevabi konuşmasında tarihte Fatih Sultan Mehmet devrinden bu yana Türklerin azınlıklara ve özellikle de Ermenilere gösterdiği hüsnü niyetlerini ve bunlara verilen geniş hak ve hürriyetleri detaylıca anlattıktan sonra bu toplulukların son yüzyılda özellikle de yabancı güçlerin kışkırtmalarıyla bu hak ve hürriyetleri kötüye kullandıklarından ve Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalanmaya kadar götürdüklerinden sitayişle bahsederek konuşmasına devam etmişti. İsmet Paşa konuşmasının sonunda ise azınlık sorunu konusunda Türkiye'nin çok hassas davranacağını ve bu konuyu dış güçlerin istismar etmesine asla fırsat tanımayacağını belirttikten sonra azınlık sorununun mübadele yolu ile halledilmesi gerektiğini açıklamıştı. Bu ifadeleri Amerikan dışişlerine rapor eden ve aynı zamanda da İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri olan Amiral Bristol yaptığı yorumda '*Tarihin İsmet Paşa'nın yaptığı yorumları şüpheye mahal vermeyecek bir şekilde doğruladığını*' beyan etmekten kaçınmamıştı²¹.

İsmet Paşa'nın konuşmasından sonra söz alan Curzon, Paşa'nın sadece tarihi olaylara değinerek mevcut durumla ilgili hiçbir şeye değinmediğini belirttiikten sonra Türklere çok faydaları dokunmuş olan Ermenilerin suçlanmalarının mantığını anlayamadığını ifade etmişti. Curzon, daha sonra, İsmet Paşa'nın ifadelerinden anlaşıldığı üzere Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'nin

²⁰ Mark L Bristol to the Secretary of State to Washington, 22 Aralık 1922, Belge no. 867.00/1609; Seha L Meray, *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler*, (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1993), ss.181-185.

²¹ Mark L Bristol to the Secretary of State to Washington, 22 Aralık 1922, Belge no. 867.00/1609; Meray, *Lozan Barış Konferansı*, ss.185-200.

azınlık hakları konusunda garantör olarak devreye girmesini istememesine ve bu kuruluşun önemini anlamamasına hayret ettiğini ve azınlık haklarıyla ilgili konuda hiçbir şeyden bahsedilmemesinin kendisini hayal kırıklığına uğrattığını ve eğer konferansın mevcut tutanaklarının açıklanması halinde konferansı dikkatle izleyen dünya kamuoyunda çok büyük tepkilere sebep olacağını belirterek Türk Heyetine karşı olan tavrını sertleştirmeye başlamıştır²².

Ertesi günü tekrar başlayan görüşmelerde söz alan İsmet Paşa azınlıkların ve özellikle de Yunanlıların Batı Anadolu'dan çekilirken bölgeyi feci bir şekilde yakıp yıkarak Türkleri mağdur etmelerine atıfta bulunduktan sonra Anadolu'daki Rum azınlıkların mübadele yolu ile halinin en doğru yol olacağını ifade etti. Ayrıca, Ermenilerin isterlerse yerlerinde kalabileceklerinden ancak dışardan gelecek Ermeni mültecilere izin verilmesi ya da Türkiye sınırları içersinde mevcut Ermenilere özel bir bölge tahsis edilmesi durumunun Türkiye'nin bağımsızlık ilkesiyle asla bağdaşmayacağını ve dolayısıyla da kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. İsmet Paşa, ayrıca, azınlıklara Avrupa tanınmış hak ve hukukun aynen tanınacağını ancak bunun dışında herhangi bir taviz verilemeyeceğini ve azınlıkların askerlikten muaf tutulamayacağını izah etmiştir²³.

İsmet Paşa'nın konuşmasına karşılık veren Curzon'un tavrını Amiral Bristol şu şekilde rapor etmekteydi:²⁴

Lord Curzon, İsmet Paşa'ya çok sert bir cevap vermeye niyetlenmişti. Şüphesiz ki Curzon'un cevabında tehditler vardı ve işi Konferansı dağıtmaya kadar götürmeyi ima etmekteydi. Ancak, Curzon'dan aldığım izlenim şu idi ki sanki karşısındaki aksi bir çocuğa ceza verecek bir öğretmen tavrını takınmakta idi. Ancak, bu arada İsmet Paşa ve yanındaki Türk Delegelerine bakım sanki Konferansın dağılmasını hiç de umursamaz bir görünüm vermekte idiler. Ayrıca Curzon'un bu şekilde sert tavrı anladığım kadar iç politikaya yönelik bir siyasetti. Bu aynı zamanda diplomatik bir oyundu ve dünya kamuoyunu Türkiye'ye karşı kıskırtmayı hedeflemekteydi. Böylece eğer Türk heyeti diğer konularda İngilizlere taviz vermezlerse ve bunun sonucunda konferans dağılırsa dünya kamuoyunun çok hassas olduğu azınlık hakları konu-

²² Meray, *Lozan Barış Konferansı*, ss.200-201.

²³ Meray, *Lozan Barış Konferansı*, ss.210-213.

²⁴ Mark L Bristol to the Secretary of State to Washington, (13 Aralık Tartışmalarının Özeti), 22 Aralık 1922, Belge no. 867.00/1609.

sunda anlaşma sağlanamadığı için konferans dağıldı propagandası yapılacaktı ve Curzon da bu diplomatik oyunun meyvelerini toplayacaktı.

Amiral Bristol, Curzon'un bu taktiğine karşı İsmet Paşa'ya ılımlı bir yol izleme ve konuşma yapma taktiğinin verildiğini raporunda ifade etmektedir.

Azınlık hakları ile ilgili olarak 14 Aralık 1922'de yapılan üçüncü oturumda ilk olarak söz alan İsmet Paşa, Lord Curzon'un Ermeniler ile ilgili bazı hakikatleri yanlış aksettirdiğini ifade ederek o dönemki Avrupa kaynaklarından örnekler vererek tarihte Türk ülkesi sınırları içersinde en fazla 1,5 milyon Ermeni'nin bulunduğunu ve bu sayının hiçbir zaman 3 milyonu bulmadığını belirtmişti. Ayrıca, güneyden kaçan Ermenilerin Fransız askerleri çekildikten sonra Ermeni örgütlerinin zorlamasıyla göç ettiklerini ve Türklerin kalmaları için yaptığı teşebbüslerin sonuçsuz kaldığını ifade etmişti. Bununla beraber, İsmet Paşa, *'Lord Curzon'un dilediği gibi ve onun verdiği örneğe uyarak geçmiş bir yana bırakmak istemektedir; çünkü İsmet Paşa da ileriye yürümek ve barışa erişmek arzusundadır.'* diyerek Curzon'a ılımlı sinyaller vermişti²⁵.

İsmet Paşa konuşmasında, tekrar Türkiye'nin Ermenilere verilecek bir toprağı olmadığını belirttiyse de daha önce takındığı yumuşak uslûbu sürdürmeyi tercih emişti. Amiral Bristol raporunda İsmet Paşa'nın gittikçe artarak devam eden ılımlı tavrını şu şekilde açıklamaktaydı:²⁶

İsmet Paşa'nın en önemli açıklaması barış sağlandıktan sonra Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katılma niyetinde olduğunu açıklaması idi. İsmet Paşa konuşmasında Lord Curzon'un ele aldığı konulara temas etmiş ve bu konulara karşı oldukça uzlaşmacı bir tavır sergilemişti. Ancak durum böyle olmasına rağmen İsmet Paşa ve Türk Heyeti azınlık hakları konusunda daha önce takip ettikleri tutumda hiçbir değişiklik yapmamışlardı (ancak kullandıkları uslûp yumuşamıştı). Curzon ise cevabi konuşmasında Türk Heyetinin tavrını değiştirmesinden ve özellikle de Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katılmayı düşünmesinden dolayı İsmet Paşa'yı tebrik etmişti.

²⁵ Meray, *Lozan Barış Konferansı*, ss.220-221.

²⁶ Mark L Bristol to the Secretary of State to Washington, (14 Aralık Tartışmalarının Özeti), 22 Aralık 1922, Belge no. 867.00/1609.

Türk Heyeti'nin yukarıda bahsedildiği üzere ılımlı bir tavır göstermesini fırsat bilen İngiliz Heyeti temsilcilerinden Sir Horace Rumbold 6 Ocak 1923'te görüşmelerin devam ettiği bir alt komisyon toplantısında açıkça Türk devleti sınırları içinde Ermenilere toprak verilmesini talep etmekten çekinmemişti. Rumbold ' *bu sorun, büyük savaşın sonuçlarından biri olarak, Ermeni soyundan halkların, diledikleri gibi, Küçük Asya'nın bir köşesinde yerleşebilmelerinin sağlanması olacağını uzun süre ummuş olan İngiliz kamu oyunun büyük bir bölümünü ilgilendirmektedir...* ' gibi ifadeler sarf ederek bu konuda çok ciddi olduğunu ortaya koymaya çalışmıştı. Rumbold ayrıca Ermeniler için yaptığı taleplerin benzerini Süryani-Keldaniler için de istemekten çekinmemişti²⁷.

Türk temsil heyetinden Rıza Nur bu konuşmalardan sonra ve bazı azınlık temsilcilerinin komisyona iştirak edeceklerini öğrendikten sonra Fransız temsilcisinin yerine söz isteyerek şu cevabı vermişti: ' *Müttefik devletlerin bu çeşit konuşmaları ancak Ermenileri kışkırtmaya yarayacaktır ve mevcut ortada bulunan sorunlardan da bu devletler sorumludur* ' diyerek komisyonu terk etmiş ve batılı diplomatların alışık olmadığı bu durum onlar üzerinde bir şok etkisi yapmıştı. İsmet Paşa'nın giderek yumuşak bir tavır almasıyla insiyatifi kaybeden Türk Heyeti Rıza Nur'un bu kesin ve kararlı tavrıyla tekrar ağırlıklı bir konuma gelmişti. Zira, bundan sonra gerek İngiliz ve gerekse de Amerikan, Fransız ve diğer temsilciler Türk Heyeti'nin ciddiyetini ancak Rıza Nur'un protestosuyla kavrayabilmişler ve bundan sonra bu konuda ısrarcı olmaktan vaz geçmişlerdi²⁸. Böylece, bu konu Lozan antlaşmasının hazırlık metnine bile alınmadan Konferansın gündeminden düşürülmüş oldu.

9 Ocak 1923'te yapılan ve son kez Ermeni yurdu meselesinin tartışıldığı üst Komisyon toplantısında İsmet Paşa, diğer devlet üyelerinin uzlaşma belirtileri göstermelerine teşekkür ettikten sonra Avrupa devletlerinin azınlıklarla ilgili tatbik ettikleri hükümleri Türk Hükümetinin mahalli ihtiyaçları da göz önüne alarak kabul edeceğini belirtmiştir. İsmet Paşa, birçok noktanın çözüldüğünü ifade ettikten sonra iki temel konunun anlaşmazlık konusu teşkil ettiğini söyledi. Bu iki konudan birisi Müslüman olmayan azınlıkların asker-

²⁷ American Mission, Lausanne to Secretary of State, Washington DC, 6 January 1923, (Sixteenth meeting sub-commission on minorities) Belge no. 86700/1602; Meray, *Lozan Barış Konferansı*, ss.278-279.

²⁸ American Mission, Lausanne to Secretary of State, Washington DC, 6 January 1923, (Sixteenth meeting sub-commission on minorities) Belge no. 86700/1602.

lik hizmetinden muaf tutulması iken bir diğeri de genel af konusu idi. İsmet Paşa Horace Rumbold'un bahsettiği konulara temas ederek Türk Hükümeti'nin hiçbir azınlık için özel bir yurt ve statü uygulamayacağını ve böyle bir durumun ancak Türkiye'nin parçalanması için kullanılacağını ifade etmişti. Türk Hükümeti azınlıklar konusunda aşağıda belirtilen maddeleri kabul ettiğini beyan etmişti:²⁹

Türk Temsilci Heyeti Müslüman olmayan azınlıkların, Müslümanlara tanınmış yurttaşlık haklarıyla siyasal haklardan yararlanmalarını, Türkiye'de oturan herkesin kanun önünde, din ayrımı gözetilmeksizin, eşit olmasını, bütün Türk yurttaşları için, özel ya da ticaret ilişkilerinde olduğu gibi, din, basın konularında ve açık toplantılarda istedikleri dilleri serbestçe kullanmalarını garanti etmeği kabul etmektedir. Türkçeden başka bir dil kullanan Türk uyrukları mahkemeler önünde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından, uygun düşen kolaylıklardan yararlanacaktır. Hayır işleri ve din kurumlarıyla sosyal kurumlar, okullar ve öteki eğitim ve öğretim kurumları bakımından, Müslüman olmayan azınlıklar, bütün Türk yurttaşlarıyla aynı haklara sahip olacaklar

Böylece Ermeni sorunu azınlık hakları konusu çerçevesi içinde, ayrıca 'Ermeni Hakları' diye bir özel azınlık ismi zikredilmeden Lozan Konferansında halledilmiş oldu.

İsmet Paşa'nın dile getirdiği anlaşmazlık konusu olan iki nokta daha sonra yapılan görüşmeler sonucunda çözüme bağlanmıştı. Yapılan görüşmeler neticesinde, İtilaf Devletleri temsilcileri azınlıklar için istenen askerlik muafiyeti şartından, genel affın genişletilmesi karşılığında vazgeçecekti. Fakat, yarısı yurtdışında bulunan 150 Türk bu af kapsamının dışında tutulacaktı. Amerikan raporunun verdiği bilgiye göre, alt komisyon başkanı olan ve İtalyan delegesi olan Montogna'ya göre, Curzon, '*Yakın Doğu'da İngilizlere yardımı olan tüm Müslim, gayri Müslim şahısların genel afftan faydalanmasını istemekte ve bunda ısrar etmekteydi*'. Montagna Curzon'un bu durumunu '*keyfi, bencil ve talihsizlik*' olarak ifade etmişti³⁰.

Lozan'da azınlıklara sağlanan haklar çerçevesinde yeni bir hukuki statüye kavuşan Türk Ermenileri 1927 yılına kadar Patriklerini seçememişlerdi.

²⁹ Meray, *Lozan Barış Konferansı*, ss.300-301.

³⁰ American Mission, Lausanne, to Secretary of State, Washington DC, (Strictly Confidential), 9 January 1923, belge no.86700/1602.

Muşlu I. Mesrob 80'inci Patrik olarak Ermeni Kilisesinin başına geçti. Ancak yeni Patriğin Osmanlı'da olduğu gibi geniş idari ve siyasi yetkileri yoktu. Lozan antlaşması gereğince sadece Türk Ermeni Cemaatinin dini işlerinden sorumlu idi. 1926 yılında yeni medeni kanun kabul edilince evlilik ve miras işleriyle ilgili Lozan'da tespit edilmiş olan bazı azınlık hakları yeni kabul edilen hukukla değiştirilmiş oldu. Böylece, I. Cihan Harbi neticesinde bozulan Türk-Ermeni ilişkileri yeni düzenlemeler sonucunda normalleşme sürecine girmiş oldu.

SONUÇ

Mevcut incelemeden de anlaşıldığı gibi azınlık hakları konusu Türkiye'nin Lozan'da karşılaştığı en zor ve hayati konulardan bir olmuştur. Zira, konferansa katılan her dört büyük devlet, azınlık hakları çerçevesinde Türkiye'nin doğu veya güney bölgesinde bir Ermeni yurdu kurulması amacıyla hareket etmekteydi. Hatta Curzon konferansın toplanmasının en temel amaçlarından birinin de bu sorunun halledilmesi olduğunu konuşmasında açıklamaktan çekinmemişti. Bu çerçevede özellikle, İngiltere, Fransa ve ABD konferansta bir takım ruhu içersinde birlikte hareket etmeye karar vermişlerdi³¹.

Konferans süresince, özellikle İngiliz ve Fransızlar ekonomik ve siyasi hak ve menfaat elde etmek peşinde koşarken Amerikalılar ise, daha çok mülteci sorunları, azınlık hakları gibi insani meselelerle ilgili olduklarını ifade etmişlerdi. Türkiye konferanstan önceki dönemde Amerikalılar ile dirsek temasına geçip diğer devletlere karşı ikili işbirliği yapmayı düşündüyse de konferans sırasında Amerikalıların azınlık hakları üzerinde çok fazla durmaları, misyonerlerin ve Amerikan basınının yaptığı Türk aleyhtarı propagandalar Türkler ile Amerikalılar arasında oluşmuş olan güveni sarsmaya yetmişti.

Genelde İngiltere, Amerika ve bunların müttefiki devletler arasında Türkiye'ye karşı izlenecek stratejide anlaşmaya varılmış ise de takip edilecek taktik konusunda farklılıklar mevcuttu. Tüm müttefiklerin ortak görüşü birlikte hareket edip Türkiye'ye azınlıklar, kapitülasyonlar, boğazlar ve diğer konular hakkında isteklerini kabul ettirmektir. Özellikle Lord Curzon, İngil-

³¹ Mark L Bristol to the Secretary of State to Washington, 22 Aralık 1922, Belge no. 867.00/1609.

tere'nin İstanbul ve Çanakkale çevresinde Türkiye'ye karşı manevra yapacak yeterli askeri gücü olmadığı halde ve yeni askeri birliklerin gönderilmesine İngiliz kamuoyunun şiddetle karşı çıkmasına rağmen, Türk heyetine karşı blöf yapmak suretiyle kaba güce dayanan bir diplomasi takip etmeyi planlamaktaydı. Buna karşılık Amiral Bristol ise, Türkler'e karşı yumuşak ve sabırlı bir yol takip edilmesinden yana idi ve kaba güce dayanan diplomasinin ancak Türkleri daha çok uzlaşmazlığa iteceğini, zira, *'Türklerin haklarını almak için yeni bir savaşa hazır olduklarını buna karşılık İngiltere'nin böyle bir hazırlığı olmadığını'*³² belirtmekteydi.

Türk diplomasisini incelediğimizde, yukarda bahsi geçen devletlere karşı tek başına diplomatik mücadele veren Türk Temsilci Heyeti başlangıçta kararlı bir tutum takınarak İtilaf Devletleri temsilcilerinin hucum ve baskılarını yavaşlatmak istemiştir. Ancak, Lord Curzon'un sert karşılık vermesi heyet başkanı olan İsmet Paşa'yı yumuşatmış ve bu uzlaşmacı tavır karşı devletlerin tekrar toparlanmalarına sebep olarak insiyatüfin hasım tarafa geçmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine Türk Heyetindeki ikinci isim olan Dr. Rıza Nur'un İtilaf Devletleri temsilcilerini çok sert biçimde suçlayarak toplantıyı protesto ederek terk etmesi bu temsilciler üzerinde şok etkisi yapmıştı. Rıza Nur'un bu hareketi azınlıklar konusundaki tartışmalarda bir dönüm noktası olmuştur. Zira, bu sayede Türk Heyeti'nin ciddiyet ve kararlılığını anlayan hasım tarafın temsilcileri bundan sonra tekrar konuyu gündeme getirmeye cesaret edememişler ve neticede bu mesele Türk diplomasisinin zaferiyle sonuçlanmıştır.

Mevcut mesele ile ilgili İsmet Paşa'nın Türk diplomasisine yaptığı temel katkı, Milletler Cemiyeti'ni, İngilizlerin bunca ısrar ve baskısına rağmen, azınlık hakları konusunda denetleyici olarak Türkiye'nin içişlerine karıştırmaması olmuştur. Ancak, İsmet Paşa aynı başarıyı Musul-Kerkük meselesi konusunda sağlayamamıştır. Bu durumdan iyi bir ders çıkaran Lord Curzon Musul meselesinin Milletler Cemiyetine havale edilmesini sağlayarak sorunun İngiltere lehine çözülmesini sağlamıştı. İngiliz belgelerinin hiçbir şüpheye mahal bırakmadan ortaya koyduğu, *'Müttefiklerin şu anki durumda en çok zorlandıkları konu Ermeni Yurdu konusunu Türklere kabul ettirmektir. Zira, Müttefiklerin Türkiye'yi buna zorlayacak fiziki güçleri yoktur ve bu*

³² Mark L Bristol to the Secretary of State to Washington, 22 Aralık 1922, Belge no. 867.00/1609.

amacın ancak Milletler Cemiyeti vasıtasıyla gerçekleştirilme imkanı vardır,³³ gibi İngiltere'nin Türkiye'ye isteklerini empoze edeceği tek vasıta Milletler Cemiyeti idi. Zira, İngiltere, alternatif bir metot olan askeri çözüm imkanından yoksundu. Bölgedeki mevcut İngiliz askeri gücü muhtemel bir savaş yeterli değildi. İngiltere, her ne kadar zamanın büyük devletlerinden biri idiyse de yeni bir savaşı göze almaya ne İngiliz kamuoyu ve ne de sivil ve askeri otoriteleri istekli değillerdi.

³³ Minutes of the Fourth Meeting of Foreign Ministers at the Quai d'Orsay, (Confidential), 24 March 1922, FO 371/7858

2004 YILI İKİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAPLAR VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

ABDULKADİROĞLU, ABDULKERİM : *Gaziantep meşhurları / Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Ayla Güçlü. — 1. bsk. — Ankara : [yayl.y.], 2004. ISBN 9757392251 (A.VI/8013).*

ABDULKADİROĞLU, ABDULKERİM : *Sofuzade M. Tevfik Efendi'nin Ankara'da yazdığı şiirleri ile Bayramilik'in Kastamonu uzantısı ve bilinmeyen bazı belgeler / Abdülkerim Abdulkadiroğlu. — [Ankara] : [yayl.y.], [2004]. 84-106 ss. ; 30 cm. Cumhuriyetin 80. yılında her yönüyle Ankara'dan ayırabım. (B.I/3363).*

ABDULKADİROĞLU, ABDULKERİM : *Şeyh Ahmed Abduşoğlu : Ilgazlı Hacı Baba / Abdülkerim Abdulkadiroğlu. — ilv. ve gözd. gçrl. 2. bsk. — Çankırı : Çankırı Çevre ve Kültür Derneği, 2004. xxvi, 149 s. : rnk. res. ; 20 cm. ISBN 9757392235 (A.VI/8012).*

ABDURRAHMAN, VARİS : *Tarihi Türk şehri Balasagun hakkında yeni incelemeler / Varis Abdurrahman. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. 771-779 s. : 1 rnk. res., 1 katl. hrt. ; 24 cm. Belleten LXVII Aralık 2003, sayı 250'den ayırabım. (A.VI/7897).*

Activities for the Development and Consolidation of Democratic Stability (ADACS) : meetings of experts on "the Greeks in the history of the Black Sea" : Thessaloniki, Greece, 2-4 December 1999 : report. — Strasbourg : Council of Europe, 2000. 66 s. ; 30 cm. — (DGIV/EDU/HIST ; (2000) 01) (B.I/3279).

Activities for the Development and Consolidation of Democratic Stability (ADACS) : seminar on "history curricula for secondary schools in the Black Sea countries" : Constanta, Romania, 6-8 May 1999 : report / report by Susan Bennett. — Strasbourg : Council of Europe, 1999. 44 s. ; 30 cm. — (DGIV/EDU/HIST ; (99) 59) (B.I/3280).

AÇBA, LEYLA : *Bir Çerkes prensesinin harem hatıraları... / Leyla Açba ; haz. Harun Açba ; ed. Emine Eroğlu. — 2. bsk. — İstanbul : L&M, 2004. 206,*

[10] s. : res. ; 21 cm. — (L&M Kitaplığı yayın no ; 35. Biyografi-Hatırat ; 1) ISBN 9756491310 (A.VI/7989).

ADIGÜZEL, M. BAHATTİN : *Gökteki Venüs* / M. Bahattin Adıgüzel. — Ankara : [yayl.y.], 2004. 190 s. ; 21 cm. ISBN 9759730979 (A.VI/7665).

ADIVAR, HALİDE EDİB : *Âkile Hanım sokağı* / Halide Edib Adivar ; yay. haz. Mehmet Kalpaklı, S. Yeşim Kalpaklı. — yeniden düzenlenmiş 1. bs. — İstanbul : Özgür, 2001. 261 s. ; 19 cm. — (Özgür yayınları ; 146. Halide Edib Adivar. Bütün Eserleri. Romanlar ; 7) ISBN 975447138X (A.VI/8077).

ADIVAR, HALİDE EDİB : *Ateşten gömlek* / Halide Edib Adivar ; yay. haz. Mehmet Kalpaklı, Gülbün Türkgeldi. — 10. bs. — İstanbul : Özgür, 2004. xvi, 229 s. ; 20 cm. — (Özgür yayınları ; 102. Halide Edib Adivar. Bütün Eserleri. Romanlar ; 1) ISBN 9754470790 (A.VI/8080).

ADIVAR, HALİDE EDİB : *Dağa çıkan kurt* / Halide Edib Adivar ; yay. haz. Mehmet Kalpaklı, S. Yeşim Kalpaklı. — yeniden düzenlenmiş 1. bs. — İstanbul : Özgür, 2001. 258 s. ; 20 cm. — (Özgür yayınları ; 157. Halide Edib Adivar. Bütün Eserleri. Hikâyeler ; 1) ISBN 9754471452 (A.VI/8071).

ADIVAR, HALİDE EDİB : *Hayat parçaları* / Halide Edib Adivar ; yay. haz. Mehmet Kalpaklı, S. Yeşim Kalpaklı. — yeniden düzenlenmiş 1. bs. — İstanbul : Özgür, 2000. 135 s. ; 20 cm. — (Özgür yayınları ; 110. Halide Edib Adivar. Bütün Eserleri. Romanlar ; 5) ISBN 9754170952 (A.VI/8074).

ADIVAR, HALİDE EDİB : *Kalp ağrısı* / Halide Edib Adivar ; yay. haz. Mehmet Kalpaklı, S. Yeşim Kalpaklı. — yeniden düzenlenmiş 1. bs. — İstanbul : Özgür, 2000. 284 s. ; 20 cm. — (Özgür yayınları ; 137. Halide Edib Adivar. Bütün Eserleri. Romanlar ; 6) ISBN 9754471231 (A.VI/8075).

ADIVAR, HALİDE EDİB : *Mor salkımlı ev* / Halide Edib Adivar ; yay. haz. Mehmet Kalpaklı, Gülbün Türkgeldi. — 5. bs. — İstanbul : Özgür, 2004. 301 s. ; 20 cm. — (Özgür yayınları ; 99. Halide Edib Adivar. Bütün Eserleri. Hatıralar ; 1) ISBN 9754470766 (A.VI/8065).

ADIVAR, HALİDE EDİB : *Sinekli bakkal* / Halide Edib Adivar ; yay. haz. Mehmet Kalpaklı, S. Yeşim Kalpaklı. — 8. bs. — İstanbul : Özgür, 2004. 458 s. ; 20 cm. — (Özgür yayınları ; 122. Halide Edib Adivar. Bütün Eserleri. Romanlar ; 4) ISBN 9754471142 (A.VI/8081).

- ADIVAR, HALİDE EDİB : *Tatarcık : roman* / Halide Edib Adivar. — 1. bs. — İstanbul : Özgür, [19??]. 191 s. ; 20 cm. (A.VI/8072).
- ADIVAR, HALİDE EDİB : *Türk'ün ateşle imtihanı : İstiklâl Savaşı hatıraları* / Halide Edib Adivar ; yay. haz. Mehmet Kalpaklı, S. Yeşim Kalpaklı. — yeniden düzenlenmiş 1. bs. — İstanbul : Özgür, 2004. 329 s. ; 20 cm. — (Özgür yayınları ; 193. Halide Edib Adivar. Bütün Eserleri. Hatıralar ; 2) ISBN 9754471894 (A.VI/8064).
- ADIVAR, HALİDE EDİB : *Vurun Kahpeye* / Halide Edib Adivar ; yay. haz. Mehmet Kalpaklı, Gülbün Türkgeldi. — 9. bs. — İstanbul : Özgür, 2004. xvi, 185 s. ; 20 cm. — (Özgür yayınları ; 104. Halide Edib Adivar. Bütün Eserleri. Romanlar ; 2) ISBN 9754470863 (A.VI/8078).
- ADIVAR, HALİDE EDİB : *Yeni Turan* / Halide Edib Adivar. — 5. bsk. — İstanbul : Atlas Kitabevi, [19??]. 196 s. ; 20 cm. (A.VI/8073).
- ADIVAR, HALİDE EDİB : *Yolpalas cinayeti : realist roman* / Halide Edib Adivar ; yay. haz. Mehmet Kalpaklı, Gülbün Türkgeldi. — 2. bs. — İstanbul : Özgür, 2003. 90 s. ; 20 cm. — (Özgür yayınları ; 106. Halide Edib Adivar. Bütün Eserleri. Romanlar ; 3) ISBN 9754470871 (A.VI/8079).
- ADIVAR, HALİDE EDİB : *Zeyno'nun oğlu* / Halide Edib Adivar ; yay. haz. Mehmet Kalpaklı, S. Yeşim Kalpaklı. — yeniden düzenlenmiş 1. bs. — İstanbul : Özgür, 2001. 375 s. ; 20 cm. — (Özgür yayınları ; 149. Halide Edib Adivar. Bütün Eserleri. Romanlar ; 8) ISBN 9754471428 (A.VI/8076).
- ADLER, WOLFGANG : *Kamid el-Loz 18 : die spätbronzezeitlichen palastanlagen* / Wolfgang Adler, Silvia Penner. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt, 2001. 3 c. ; 30 cm. — (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde ; 62. Kamid el-Loz ; 18) ISBN 3774930708 (B.I/3224).
- ADLER, WOLFGANG : *Kamid el-Loz 11 : das 'schatzhaus' im palastbereich : die befunde des königsgrabes* / Wolfgang Adler ; mit beiträgen von D. P. Hansen, Chr. Lilyquist. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt, 1994. 237 s. : 47 tafel ; 30 cm. + 7 katl. tafel. — (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde ; 47. Kamid el-Loz ; 11) ISBN 377492421X (B.I/3218).
- After Empire : the emerging geopolitics of Central Asia* / ed. by Jed C. Snyder. — 1. printing. — Washington : National Defense University Press, 1995. xxvii, 235 s. ; 23 cm. (A.VI/8345).

- AFYONCU, ERHAN : *Osmanlı devlet teşkilâtında Defterhâne-i Âmire : XVI-XVIII. yüzyıllar* / Erhan Afyoncu. — 1997. xxii, 160 y. ; 29 cm. (B.I/3331).
- AFYONCU, ERHAN : *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu* / Erhan Afyoncu. — İstanbul : Yeditepe, 2002-2004. ... c. ; 21 cm. — (Yeditepe Yayınevi ; 005, 006, 017. İnceleme ; 002, 003, 013) ISBN 9756480122 (A.VI/4840).
- Agrarnaya reforma v stranah tsentralno-vostochnoy Evropı i Rossii 1990-2000.* — Moskva : Nauka, 2003. 255 s. ; 22 cm. ISBN 5020061840 (A.VI/8180).
- Ağ lekeler silinir* / tertipçi Osman Mirzeyev. — Bakı : Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1991. 199 s. ; 20 cm. ISBN 5552006690 (A.VI/7925).
- AHMED, K. MAZHAR : *1. Dünya Savaşı'nda Kürdistan* / K. Mazhar Ahmed ; İngilizceden çev. M. Hüseyin. — 1. bsk. — İstanbul : Doz, 1996. 348 s. ; 20 cm. (A.VI/8306).
- AHMET RIZA, 1858-1930 : *Batının politik ahlâksızlığı : Batı'nın Doğu politikasının ahlâki iflası* / Ahmet Rıza [1858-1930] ; Türkçesi Ergun Göze. — İstanbul : Boğaziçi, 2004. 152 s. ; 23 cm. ISBN 975451206X (A.VI/8045).
- Ak günlere : Cumhuriyet Halk Partisi 1973 seçim bildirgesi.* — Ankara : [Cumhuriyet Halk Partisi], 1973. 234 s. ; 17 cm. (A.VI/7705).
- AK, SEYİT ALİ : *Fotoğraf ve kartpostallarıyla Girit'ten İstanbul'a Bahaettin Rahmi Bediz : beyaz atlı fotoğrafçı 1875-1951* / Seyit Ali Ak ; ed. Birsen Talay. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2004. 276 s. : res. ; 31 cm. ISBN 9750502760 (B.I/3350).
- AKARCA, HALİT DÜNDAR : *The Russian administration of the occupied Ottoman territories during the first World War : 1915-1917* / Halit DüNDAR Akarca. — 2002. vii, 137 s. ; 30 cm. (B.I/3298).
- AKÇAM, TANER : *From Empire to Republic : Turkish nationalism and the Armenian genocide* / Taner Akçam. — 1. published. — London : Zed Books, 2004. xii, 273 s. ; 22 cm. ISBN 184277526X (A.VI/7642).
- AKÇİÇEK, EREN : *Sevgili Atatürk ve Mustafa Kemal olmak* / Eren Akçiçek ; genel yay. yönetmeni Hayri Bildik. — 1. bs. — İstanbul : Toplumsal Dönüşüm, 2004. 264 s. ; 20 cm. — (Toplumsal Dönüşüm yayınları ; 253. Araştırma ve İnceleme ; 93) ISBN 9756448563 (A.VI/7815).
- AKGÜL, SUAT : *Amerikan ve İngiliz raporları ışığında Dersim* / Suat Akgül. — 2. bs. — İstanbul : Yaba, 2001. 192 s. : res. ; 19 cm. — (Yaba yayınları ; 100. Araştırma İnceleme dizisi) ISBN 9753860692 (A.VI/8311).

- AKGÜNDÜZ, MURAT : *Osmanlı medreseleri : XIX. asır* / Murat Akgündüz.
— İstanbul : Beyan, 2004. 176 s. ; 21 cm. — (Beyan yayınları ; 374) ISBN 9754733244 (A.VI/7985).
- AKPINAR, TURGUT : *İstanbul Üniversitesinde 50 yıl öncesi bazı büyük hocalarımız ve kültürümüze katkısı olmuş yabancı bilginler* / Turgut Akpınar. — İstanbul : Kitabevi, 2004. 136 s. ; 21 cm. — (Kitabevi ; 228) ISBN 9756403322 (A.VI/7813).
- AKSAN, VIRGINIA H. : *Ottomans and Europeans : contacts and conflicts* / Virginia H. Aksan. — İstanbul : Isis, 2004. 261 s. ; 24 cm. — (Analecta Isisiana ; 75) ISBN 9754282706 (A.VI/7852).
- AKYAVAŞ, A. RAGIP : *Âsitâne : evvel zaman içinde İstanbul* / A. Ragıp Akyavaş. — 2. bsk. — Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2004. 2 c. : res. ; 24 cm. — (Türkiye Diyanet Vakfı ; 309. Tarih ve Kültür serisi ; 10-1, 10-2. A. Ragıp Yavaş Külliyyatı ; 1, 2) ISBN 9753893728 (tk.) (A.VI/7873).
- AKYAVAŞ, A. RAGIP : *Tarih meşheri : hâurat* / A. Ragıp Akyavaş. — 1. bsk. — Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2002. 2 c. : res. ; 24 cm. — (Türkiye Diyanet Vakfı yayınları ; 320. Tarih ve Kültür serisi ; 13-1, 13-2. A. Ragıp Akyavaş Külliyyatı ; 3, 4) ISBN 9753893949 (tk.) (A.VI/7874).
- AKYAVAŞ, BEYNUN : *Seni seven neylesün* / Beynun Akyavaş. — 1. bsk. — Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 1995. vii, 172 s. ; 19 cm. — (Türkiye Diyanet Vakfı yayınları ; 170. Edebiyat/Deneme serisi ; 5) ISBN 9753891776 (A.VI/7870).
- AKYAVAŞ, BEYNUN : *Sultanîyegâh İstanbul* / Beynun Akyavaş. — 1. bsk. — Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2001. x, 232, [2] s. ; 19 cm. — (Türkiye Diyanet Vakfı yayınları ; 314. Tarih ve Kültür serisi ; 12) ISBN 9753893825 (A.VI/7871).
- ALEKSEEVA, E. K. : *Oçerki po materialnoy kulture evenov yakutii : konets XIX-naçalo XX v.* / E. K. Alekseeva ; otvetstvenniiy redaktor A. İ. Gogolev. — Novosibirsk : Nauka, 2003. 158 s. : kimi rnk. res. ; 22 cm. ISBN 5020318655 (A.VI/8153).
- Alevilik* / haz. İsmail Engin, Havva Engin ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2004. 581 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 64. İnsan ve Toplum dizisi ; 19) ISBN 9758704737 (A.VI/7844).
- ALİ HAYDAR MİTHAT : *Mithat Paşa : hayatı siyasesi, hidematı, menufahayati* / Ali Haydar Mithat. — İstanbul : Hilal Matbaası, 1325. 2 c. ; 24 cm. (A.VI/8203).

- ALİEV, ARİF : *İran vs Irak : istoriya i sovremennost* / Arif Aliev. — Moskva : İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, 2002. 768 s. ; 25 cm. ISBN 5211044762 (A.VI/8165).
- ALİEV, SALEH MAMEDOĞLI : *İstoriya İrana XX vek.* / Saleh Mamedoglu Aliev. — Moskva : İnstitut Vostokovedeniya RAN, 2004. 648 s. ; 22 cm. — (İstoriya Stran Vostoka XX vek. Seriya Osnovana v 1999 g.) ISBN 5936750752 (A.VI/7945).
- ALPMAN, HÜLYA : *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti : kuruluşundan Balkan Savaşlarının sonuna kadar* / haz. Hülya Alpmann. — 1987. v, 64 s. ; 30 cm. (B.I/3296).
- ALTAN, ÖMER ZÜHTÜ : *Sosyal politika dersleri* / Ömer Zühtü Altan. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 2004. xi, 332 s. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1592. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi yayınları ; 185) ISBN 9750603133 (A.VI/8090).
- ALTINAY, AHMET : *Katran kazanında sterilize : bir Türk subayının İngiliz esir kampında üç yılı* / Ahmet Altınay ; yay. haz. Ahmet Uçar, A. Talat Duru. — 1. bsk. — İstanbul : Tarih Düşünce Kitapları, 2004. 200 s. ; 21 cm. — (Tarih Düşünce Kitapları ; 5. Haurat ; 1) ISBN 9756300051 (A.VI/7806).
- Altının iktidarı, iktidarın altınları : Yapı Kredi para koleksiyonu altın sikke sergisi = Power of gold, golds of power : exhibition of gold coins Yapı Kredi collection* / proje koordinatörü = project coordinator Şennur Şentürk ; yay. haz. = ed. Şennur Şentürk, Selahattin Özpallabıyıklar ; çev. = translations Robert Bragner... [et al.]. — İstanbul : Yapı Kredi, 2004. 416 s. : res. ; 29 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2097) ISBN 9750808487 (B.I/3346).
- ALTINSAPAN, EROL : *Eskişehir Selçuklu ve Osmanlı yapıları : Günyüzü Mihalgazi Mihallıççık Sarıcakaya Seyitgazi Sivrihisar* / Erol Altunsapan, Canan Parla. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2004. xi, 403 s. : res. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1548. Edebiyat Fakültesi yayınları ; 15) ISBN 9750602714 (A.VI/8091).
60. yılında ilim ve fikir adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a armağan / yay. haz. E. Semih Yalçın. — Ankara : Berikan, 2003. xv, 788 s. ; 24 cm. ISBN 9758736310 (A.VI/8122).
- Amasya folkloru* / araştıran, derleyen ve haz. Silvan Güneş. — 1. bsk. — Amasya : Amasya Valiliği, 2002. 300, [3] s. : rnk. res., şek. ; 23 cm. — (Amasya Valiliği Kültür yayınları ; 3) ISBN 9755853006 (A.VI/7666).

- Amasyalı ressamlar.* — Amasya : Amasya Valiliği, 2003. 116 s. : rnk. res. ; 30 cm. — (Amasya Valiliği Kültür yayınları ; 5) ISBN 9755853170 (B.I/3230).
- AMIET, PIERRE : *Sceaux-cylindres en hématite et pierres diverses* / Pierre Amiet. — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1992. 229 s. : res. ; 30 cm. — (Ras Shamra-Ougarit ; 9. Corpus des Cylindres de Ras Shamra-Ougarit ; 2) ISBN 2865382346 (B.I/3248).
- Amurru 1 : Mari, Ébla et les Hourrites dix ans de travaux : actes du colloque international (Paris, Mai 1993)* / textes réunis par Jean-Marie Durand. — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1996. 439 s. ; 30 cm. ISBN 2865382516 (B.I/3242-1).
- Anadolu medeniyetlerinden kültür yansımaları : Yavuz Tatuş Koleksiyonu /* koordinatör N. Yavuz Tatuş ; ed. M. İskender Targaç. — İzmir : [yayl.y.], 2003. 168 s. : rnk. res. ; 31 cm. ISBN 9752883648 (B.I/3277).
- Anatolia antiqua XII : recueil de travaux publiés par l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges Dumézil = Eski Anadolu XII* / éd. par Pierre Chuvin, Aksel Tibet. — İstanbul : Institut Français d'Etudes Anatoliennes - Georges Dumezil, 2004. 340 s. : res. ; 29 cm. ISBN 2906053856 (B.I/3192).
- Anatolia antiqua XI : recueil de travaux publiés par l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges Dumézil Istanbul = Eski Anadolu XI* / éd. par Catherine Kuzucuoğlu, Aksel Tibet. — İstanbul : Institut Français d'Etudes Anatoliennes - Georges Dumezil, 2003. 456 s. : res. ; 29 cm. ISBN 2906053759 (B.I/3191).
- Anatolia, cradle of castings = Anadolu, dökümün beşiği* / Önder Bilgi... [ve başk.] ; general editorial = ed. Önder Bilgi ; translation into English = çev. İnci Türkoğlu. — İstanbul : Döktaş, 2004. xiv, 303 s. : res. ; 31 cm. ISBN 9758070886 (B.I/3328).
- ANDERSON, RUFUS : *Foreign missions : their relations and claims* / Rufus Anderson. — New York : Charles Scribner and Company, 1869. xiv, 373 s. ; 23 cm. (A.VI/7741).
- ANDERSON, RUFUS : *History of the missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the oriental churches* / Rufus Anderson. — Boston : Congregational Publishing Society, 1872. 2 c. ; 23 cm. (A.VI/7753).

- ANDREYEVA, L. A. : *"Mestnik bojiy" na tsarskom trone : hristianskaya tsivilizatsionnaya model sakralizatsii vlasti v Rossiyskoy istorii* / L. A. Andreyeva ; otvetstvennyy redaktor İ. V. Sledzevskiy. — Moskva : Rossiyskaya Akademiya Nauk Tsentr Tsivilizatsionnih i Regionalnih İssledovaniy, 2002. 224 s. ; 20 cm. — (Tsivilizatsionnoe İzmerenie ; 6) ISBN 5201048900 (A.VI/7913).
- Ankara rehberi*. — Ankara : Ankara Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2004. 208 s. : rnk. res. ; 27 cm. ISBN 9755854177 (B.I/3384).
- Ankara rehberi* / haz. Ankara İl Turizm Müdürlüğü. — Ankara : Ankara Ticaret Odası, 2000. 249 s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 9755851550 (A.VI/7787).
- Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi albümü*. — [Ankara] : [yayl.y.], 1951. yak. 50 s. : res. ; 20 cm. (A.VI/8354).
- Anlama ve yorum : Doğan Özlem armağan kitabı* / haz. A. Kadir Çüçen, Hatice Nur Erkızan, Güçlü Ateşoğlu. — İstanbul : İnkılâp, 2004. 459, [9] s. : res. ; 22 cm. ISBN 9751021405 (A.VI/7635).
- Antiçnaya kultura i sovremennaya nauka* / redaksionnaya kollegiya B. B. Piotrovskiy, A. A. Taho-godi, V. V. Bıçkov. — Moskva : Nauka, 1985. 344 s. ; 22 cm. (A.VI/8282).
- APOSTOLOPOULOS, DİMİTRİS G. : *Gia tous fanapiotes* / Dimitris G. Apostolopoulos. — Athena : Kentro Neoellenikon Ereunon, 2003. 253 s. ; 25 cm. — (Ethniko İdruma Ereunon Kentro Neoellenikon Ereunon ; 85) ISBN 9607916301 (A.VI/8291).
- The Arab gulf and the Arab world* / ed. by B. R. Pridham. — London : Croom Helm, 1988. xv, 302 s. ; 22 cm. ISBN 0709940904 (A.VI/7713).
- Arai epitumboi : imprecations against desecrators of the grave in the Greek epitaphs of Asia Minor : a catalogue* / ed. by Johan Strubbe. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1997. xx, 368 s. : 4 plate ; 30 cm. — (Inchriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; 52) ISBN 3774928177 (B.I/3207).
- Arak'si albomı*. — Peterburg : Parovaya Skoropeçatnya ; Ya. İ. Libermana, 1893. yak. 200 s. : res. ; 24 cm. (A.VI/7670).
- ARAŞTIRMA SONUÇLARI TOPLANTISI (21 : 2003 : ANKARA) : 21. *Araştırma sonuçları toplantısı : 26-31 Mayıs 2003* / yay. haz. Koray Olşen... [ve başk.]. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve

Müzeler Genel Müdürlüğü, 2004. 2 c. : res. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları yayın no ; 2995/1, 2995/2. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayın no, ISSN 1017-7663 ; 97, 98) ISBN 9751731054 (tk.) (A.VI/7681).

Archäologische untersuchungen zum übergang von der bronze- zur eisenzeit Zwischen Nordsee und Kaukasus : ergebnisse eines kolloquiums in Regensburg 28.-30. Oktober 1992 / mit beiträgen von Dietmar-Wilfried R. Buck... [et al.]. — Regensburg : Universitätsverlag Regensburg GmbH, 1994. x, 450 s. : sek. ; 30 cm. — (Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie, ISSN 0946-8900 ; 1) ISBN 3930480204 (B.I/3320).

Archaeology and buildings : papers from a session held at the European Association of Archaeologists fifth annual meeting in Bournemouth 1999 / ed. by Gunilla Malm. — Oxford : British Archaeological Reports, 2001. vi, 108 s. : res., pl. ; 30 cm. — (BAR International series ; 930) ISBN 1841712248 (B.I/3322).

Archaeology and clays / ed. by Isabelle C. Druc. — Oxford : British Archaeological Reports, 2001. viii, 123 s. : res. ; 30 cm. — (BAR International series ; 942) ISBN 1841711756 (B.I/3324).

Archaeology, anthropology and heritage in the Balkans and Anatolia : the life and times of F. W. Hasluck, 1878-1920 / ed. by David Shankland. — 1. ed. — İstanbul : Isis, 2004. 2 c. ; 24 cm. ISBN 9754282803 (A.VI/8240).

The archaeology of cult and religion / ed. by Peter F. Biehl, François Bertemes ; with Harald Meller. — Budapest : Archaeolingua Foundation, 2001. 284 s. ; 29 cm. — (Archaeolingua, ISSN 1215-9239 ; 13) ISBN 9638046384 (B.I/3325).

ARI, TAYYAR: *Geçmişten günümüze Orta Doğu : siyaset, savaş ve diplomasi* / Tayyar Arı ; yay. ve genel yay. yönetmeni M. Faruk Bayrak ; yay. koordinatörü ve ed. Rana Gürtuna. — 1. bs. — İstanbul : Alfa, 2004. 903 s. ; 21 cm. — (Alfa yayınları ; 1542. Siyaset ; 67) ISBN 9752975666 (A.VI/7992).

ARKEOMETRİ SONUÇLARI TOPLANTISI (19 : 2003 : ANKARA) : 19. *Arkeometri sonuçları toplantısı : 26-31 Mayıs 2003* / yay. haz. Koray Olşen, Fahriye Bayram, Adil Özme. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2004. 133 s. :

res. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları yayın no ; 2996. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayın no, ISSN 1017-7671 ; 96) ISBN 9751731089 (A.VI/7683).

ARKOUN, MOHAMMED : *The unthought in contemporary islamic thought* / Mohammed Arkoun. — London : Saqi Books, 2002. 352 s. ; 25 cm. ISBN 0863569188 (A.VI/7598).

ARLI, ALİM : *Oryantalizm-oksidentalizm ve Şerif Mardin* / Alim Arlı ; yay. haz. Fahrettin Altun. — 1. bs. — İstanbul : Küre, 2004. vi, 225 s. ; 23 cm. — (Küre yayınları ; 16. kitap. Türk Düşünce Tarihi. Türk Modernleşmesi ; 2) ISBN 975661417X (A.VI/8061).

The Armenian genocide / compiled and ed. by Libarid Azadian, Armen Donoyan. — Los Angeles : "Navasart" Foundation, 1987. 150 s. ; 23 cm. (A.VI/7581).

The Armenian genocide : documents and declarations 1915-1995 / compiled with an introduction by Harut Sassounian. — Los Angeles : 80th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee, 1995. 76 s. ; 22 cm. ISBN 0964668602 (A.VI/7583).

The Armenian genocide : news accounts from the American Press (1915-1922) / Richard D. Kloian. — 3. ed. — [y.y.] : [yayl.y.], 2003. vi, 365, 4 s. ; 28 cm. (B.I/3185).

Armin T. Wegner *e gli Armeni in Anatolia, 1915 : immagini e testimonianze* = *Armen T. Wegner and the Armenians in Anatolia, 1915 : images and testimonies*. — 1. ed. — Milano : Guerini E Associati, 1996. 221 s. : res. ; 22 cm. ISBN 8878026816 (A.VI/7590).

ARMSTRONG, H. C. : *Kemal Paşa* / H. C. Armstrong. — Beograd : [yayl.y.], 1938. xxxi, 448 s. : res., hrt. ; 23 cm. (A.VI/8067).

Armyanskiy vopros i genotsid armyan v Turtsii : kratkaya bibliografiya literaturı na Russkom Yazıke = *The Armenian question and the genocide of the Armenians in Turkey : a brief bibliography of Russian materials* / sostavil = compiled by H. S. Anassian. — Los Andjeles = Los Angeles : American Armenian International College, 1983. 177 s. ; 28 cm. (B.I/3257).

el-ARNAVUT, MUHAMMED : *Dirasat fi't-tarih el-hadari li'l-islam fi'l-Balkan* / Muhammed el-Arnaut. — Zağvan : Muessese et-Temimi li'l Bahs el-İlmi ve'l-Malumat, 1996. 166, 4 s. ; 24 cm. ISBN 997371962X (A.VI/8146).

- ARPEE, LEON : *A history of Armenian christianity : from the beginning to our own time* / Leon Arpee. — New York : The Armenian Missionary Association of America, INC, 1946. xii, 386 s. ; 22 cm. (A.III/5245).
- ARSLAN, MELİH : *Galatya Krallığı ve Roma dönemi Ankyra şehir sikkeleri = The coins of Galatian Kingdom and the Roman coinage of Ancyra in Galatia* / Melih Arslan. — 1. bs. = 1. ed. — Ankara : Ankara Ticaret Odası, 2004. 268 s. : 55 lev. ; 28 cm. ISBN 9755128565 (B.I/3372).
- ARSLANTAŞ, YÜKSEL : *Memlûk-Moğol mücadelesi ve Orta Doğu tarihine etkileri* / Yüksel Arslantaş. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. 781-799 ss. ; 24 cm. Belleten LXVII Aralık 2003, sayı 250'den ayırabım. (A.VI/7892).
- ARTAMONOV, M. İ. : *Hazar tarihi : Türkler, Yahudiler, Ruslar* / M. İ. Artamonov ; Rusçadan çev. D. Ahsen Batur. — İstanbul : Selenge, 2004. 670 s. ; 22 cm. — (Selenge yayınları ; 15. Tarih dizisi ; 12) ISBN 9758839195 (A.VI/7620).
- Artefacts of complexity : tracking the Uruk in the Near East* / ed. by J. N. Postgate. — reprinted. — [y.y.] : British School of Archaeology in Iraq, 2004. vi, 258 s. : şek. ; 30 cm. — (Iraq Archaeological Reports ; 5) ISBN 0856687367 (B.I/3274).
- ARTİNİAN, VARTAN : *Osmanlı Devleti'nde Ermeni anayasası'nın doğuşu 1839-1863* / Vartan Artinian ; çev. Zülal Kılıç. — İstanbul : Aras, 2004. 335 s. ; 24 cm. ISBN 9757265640 (A.VI/7637).
- ARUTYUNYAN, YU. V. : *Transformatsiya postsovetskih natsiy : po materialam etnosotsiologičeskih issledovaniy* / Yu. V. Arutyunyan. — Moskva : Nauka, 2003. 206 s. ; 22 cm. ISBN 5020088579 (A.VI/8160).
- Askeri matbaalarda on yıllık Cumhuriyet devrindeki neşriyatı gösterir bibliyografi : 1339:1933*. — İstanbul : Askeri Matbaa, [19??]. 71 s. ; 21 cm. (A.VI/7777).
- ASLAN, BETÜL : *Erzurum'da Ermeni olayları (1918-1920) : hatıralar-belgeler-kazılar* / Betül Aslan. — Erzurum : Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkilerini Araştırma Merkezi, 2004. xxix, 1127 s. : res. ; 24 cm. — (Atatürk Üniversitesi yayınları ; 943. Türk-Ermeni İlişkilerini Araştırma Merkezi yayınları ; 1. Araştırma serisi ; 1) ISBN 9754421080 (A.VI/8272).
- ASLAN, BETÜL : *Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)* / Betül Aslan. — 1. bs. — İstanbul : Kaynak, 2004. 357 s. ; 20 cm. ISBN 975343393X (A.VI/8040).

- ASSÉO, HENRIETTE : *Çingeneler : bir Avrupa yazgısı* / Henriette Asséo ; çev. Orçun Türkay ; kitap ed. Esra Özdoğan. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2004. 160 s. : res. (çoğu rnk.) ; 18 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2071. Genel Kültür dizisi ; 18) ISBN 975080824X (A.VI/7952).
- ASTER, ERNEST VON : *Fransız İhtilâli'nin siyasî ve sosyal fikirleri* / Ernest von Aster ; yay. haz. Şennur Şenel. — 1. bsk. — Ankara : Phoenix, 2004. vii, 250 s. ; 23 cm. ISBN 9756565632 (A.VI/7631).
- Atatürk haftası armağanı : 10 Kasım 2004* / yay. kurulu Mete Tunçoku... [ve başk.] ; danışma kurulu Enver Konukçu... [ve başk.] ; yay. komisyonu Mehmet Özdemir... [ve başk.]. — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2004. 231 s. ; 24 cm. — (Atatürk haftası armağanı : 10 Kasım 2004, ISSN 1303-2658 ; 31) (A.VI/8223).
- ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL : *1'nci T.B.M.M'nin gizli oturumlarında Atatürk'ün konuşmaları (bugünkü Türkçe ile 24.4.1920-25.2.1922* / Mustafa Kemal Atatürk ; haz. İbrahim Sâdi Öztürk. — Ankara : Ankara Ticaret Odası, 2004. 392 s. ; 20 cm. ISBN 975512828X (A.VI/7671).
- ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL : *Gençler için nutuk* / Mustafa Kemal Atatürk ; [haz.] Sinan Bayraktar. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2004. xiv, 190 s. ; 24 cm. ISBN 975161726X (A.VI/8100).
- ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL, 1881-1938 : *Nutuk* / Mustafa Kemal Atatürk [1881-1938]. — Ankara : Türk Tayyare Cemiyeti, 1927. 543 s. ; 26 cm. (B.I/1074).
- Atatürk'ün bütün eserleri* / danışma kurulu M. Türker Acaroğlu...[ve başk.]. — 1. bs. — İstanbul : Kaynak, 1998-2004. ... c. ; 24 cm. — (Kaynak yayınları ; 260, 278, 293, 318, 328, 332, 340, 350, 357, 369, 376, 385, 392, 398) ISBN 9753432356 (tk.) (A.VI/1670).
- Atatürkçülük nedir?* / önsöz Attilâ İlhan. — 3. bs. — İstanbul : İleri, 2004. 387 s. ; 20 cm. — (İleri yayınları no ; 3) ISBN 9759280124 (A.VI/8060).
- [ATAY], FALİH RIFKI, 1893-1971 : *Zeytindağı* / Falih Rıfkı [Atay] [1893-1971]. — [y.y.] : Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1932. 157 s. ; 24 cm. (A.II/3722).
- Atlas SSSR*. — Moskva : Glavnoe Upravlenie Geodezii i Kartografii pri Sovete Ministrov SSSR, 1986. 259 s. : hrt. ; 40 cm. (C/665).
- ATTAR, ALİ RIZA ŞEYH : *Kürtler : bölgesel ve bölge dışı güçler* / Ali Rıza Şeyh Attar ; çev. Alptekin Dursunoğlu. — 1. bs. — İstanbul : Anka, 2004.

398 s. : hrt ; 21 cm. — (Anka yayınları ; 71. Dünya Siyaseti ; 9) ISBN 9756628960 (A.VI/8322).

Avram Benaroya : *un journaliste juif oublié suivi de ses mémoires / textes publiés et présentés par Rifat N. Bali.* — 1. éd. — İstanbul : Isis, 2004. 86 s. ; 23 cm. — (Les Cahiers du Bosphore ; 34) ISBN 9754281358 (A.VI/8237).

AVRORİN, V. A., 1907-1977 : *Grammatika Mançurskogo pismennogo yazıka / V. A. Avrorin [1907-1977].* — Sankt-Peterburg : Nauka, 2000. 240 s. ; 22 cm. ISBN 5020284394 (A.VI/8166).

Avrupa Birliği ve Türkiye. — 4. bsk. — Ankara : Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, 1999. xxiii, 495 s. ; 23 cm. (A.VI/7889).

AYDEMİR, MUSTAFA : *Ben bir Türk zabitiyim : batuktan çıkan kahraman Mustafa Ertuğrul / Mustafa Aydemir.* — İstanbul : Denizler Kitabevi, 2004. 203 s. : res. ; 26 cm. ISBN 9759268698 (B.I/3306).

AYTAR, OSMAN : *Hamidiye alaylarından köy koruculuğuna / Osman Aytar.* — 1. bsk. — İstanbul : Medya Güneşi, 1992. 387 s. ; 20 cm. — (Medya Güneşi yayınları ; 3. Bilim Araştırma dizisi ; 3) (A.VI/8310).

AZHDERIAN, ANTRANIG : *The Turk and the land of haig or Turkey and Armenia : descriptive, historical and picturesque / Antranig Azhderian.* — New York : The Merzhon Company, 1898. 408 s. : res. ; 21 cm. (A.VI/7742).

BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *A propos d'une dénonciation des abus de Khâir Bak, gouverneur de l'Égypte Ottomane, en 1521 / Jean-Louis Bacqué-Grammont.* — Tunis : [yayl.y.], 1983. 101-107 ss. ; 25 cm. Revue d'histoire Maghrebine 31-32 Décembre 1983'ten ayrışım. (A.VI/8357).

BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Deux certificats de dédouanement de soies a Erzincân en 1545 / Jean-Louis Bacqué-Grammont.* — [y.y.] : [yayl.y.], [19??]. 45-54 ss. ; 24 cm. Osmanlı araştırmaları IV'ten ayrışım. (A.VI/8352).

BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Evliya Çelebi seyahatnamesi'nde Santorin Adası afetleri üzerine notlar / Jean-Louis Bacqué-Grammont.* — [y.y.] : Doğu Akdeniz Üniversitesi, [19??]. 31-47 ss. : hrt. ; 25 cm. Evliya Çelebi ve Seyahatname'den ayrışım. (A.VI/8373).

BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *L'épigraphie funéraire parmi les sources de la prosopographie Ottomane / Jean-Louis Bacqué-*

- Grammont. — Paris : Peeters, 1995. 11-20 ss. ; 24 cm. Histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman et de la Turquie (1326-1960) : actes du sixième congrès international tenu à Aix-en-Provence du 1er au 4 Juillet 1992'den ayıbasım. (A.VI/8359).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Le Kartli et ses voisins musulmans (1518-1521) deux documents inédits* / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — Paris : [yayl.y.], 1980. 186-197 ss. ; 25 cm. Bedi Kartlisa. Revue de kartvélologie 38'den ayıbasım. (A.VI/8368).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Les cimetières Ottomans comme source historique : méthodologie et possibilités de traitement par l'informatique* / Jean-Louis Bacqué-Grammont, Hans-Peter Laqueur, Nicolas Vatin. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 1992. 177-196, [20] ss. : şek. ; 23 cm. Erdem 6/1 Ocak 1990 sayı 16'dan ayıbasım. (A.VI/8375).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Les routes d'Asie centrale d'après le Cihân-Nümâ de Kâtib Çelebî* / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — [y.y.] : Édisud, 1996. 311-320, [2] ss. : res. ; 24 cm. Cahiers d'Asie Centrale 1-2'den ayıbasım. (A.VI/8364).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Quelques pas de promenade dans les jardins du meşihat* / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — İstanbul : Simurg, 2002. 539-548 ss. ; 24 cm. Frauen, bilder und gelehrte : studien zu gesellschaft und künsten im Osmanischen reich = Arts, women and scholars : studies in Ottoman society and culture'dan ayıbasım. (A.VI/8356).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Selîm Ier et son règne dans quelques sources Ottomanes d'époque tardive* / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — [y.y.] : [yayl.y.], [19??]. 29-52 ss. ; 23 cm. Proceedings of the XIIth congress of CIEPO'dan ayıbasım. (A.VI/8358).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Sur quelques pèlerins et réfugiés d'Asie Centrale dans l'Empire Ottoman* / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — İstanbul : Isis, [19??]. 1-14 ss. ; 25 cm. Studies in Ottoman history in honour of Professor V. L. Ménage'den ayıbasım. (A.VI/8353).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Sur quelques problèmes de l'histoire de la Géorgie entre 1518 et 1524* / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — [y.y.] : [yayl.y.], 1983. 190-195 ss. ; 25 cm. Philologia orientalis 1983'ten ayıbasım. (A.VI/8369).

- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Şah İsmail ve Canberdi Gazali İsyanı* / Jean-Louis Bacqué-Grammont ; çev. Mahmut H. Şakiroğlu. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 1990. 227-237 ss. ; 24 cm. Erdem 5/13 Ocak 1989'dan ayrışım. (A.VI/8363).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Tarihsel kaynak olarak Osmanlı mezarlıkları : uygulanan yöntemler ve bilgisayarla yapılabilecek işlemler* / Jean-Louis Bacqué-Grammont, Hans-Peter Laqueur, Nicolas Vatin. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 1992. 197-214 ss. ; 23 cm. Erdem 6/1 Ocak 1990 sayı 16'dan ayrışım. (A.VI/8372).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Trois documents Turcs conservés à la Bibliothèque Royale de Malte* / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — Berlin : Walter de Gruyter, 1977. 243-253 ss. ; 25 cm. Der islam 54, 2'den ayrışım. (A.VI/8371).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Un Berât de Mahmûd Ier portant nomination du Consul Général de France en Égypte en 1736* / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — İstanbul : [yayl.y.], 1982. 259-278 ss. ; 24 cm. Tarih Enstitüsü dergisi XII (1981-1982)'den ayrışım. (A.VI/8361).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Un compendium Ottoman des dispositions du traité de Cambrai* / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — Wien : Im Selbstverlag des Institutes für Orientalistik, 1992. 37-50 ss. ; 23 cm. Wiener zeitschrift für die kunde des morgenlandes 82. bd.'dan ayrışım. (A.V/5857).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Un récit Ottoman de référence sur les batailles de Kosova et ses filiations occidentales* / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — Paris : Inalco-Erism, 2000. 13-19 ss. ; 24 cm. Les annales de l'autre islam 7'den ayrışım. (A.VI/8360).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Une anabase Ottomane : l'expédition navale de Seyyidi 'Ali Re'is* / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — [y.y.] : [yayl.y.], [19??]. 73-87 ss. ; 24 cm. Ayrışım. (A.VI/8362).
- Bağımsız Cumhuriyet Partisi : program*. — Ankara : Bağımsız Cumhuriyet Partisi, 2002. 115 s. ; 16 cm. (A.VI/7701).
- BAHRANİ, ZAINAB : *Women of Babylon: gender and representation in Mesopotamia* / Zainab Bahrani. — 1. published. — London : Routledge, 2001. xii, 212 s. ; 24 cm. ISBN 0415218306 (A.VI/7649).
- BAKER, HEATHER D. : *The archive of the Nappahu Family* / Heather D. Baker. — Wien : Institut für Orientalistik der Universität Wien, 2004. x,

- 412 s. ; 30 cm. — (Archiv für Orientforschung, ISSN 1015-3403 ; 30) ISBN 3900345104 (B.I/3391).
- BAL, MEHMET SUAT : *II. İzzeddin Keykâvus dönemi (1246-1262)* / haz. Mehmet Suat Bal. — 2004. xlvii, 309, ix y. : res. ; 29 cm. (B.I/3233).
- BALİ, RIFAT N. : *Anadolu'dan yeni dünya'ya : Amerika'ya ilk göç eden Türklerin yaşam öyküleri* / Rifat N. Bali ; ed. Asena Günal. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2004. 368 s. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 1020. Tarih dizisi ; 29) ISBN 9750502493 (A.VI/7814).
- BALIVET, MICHEL : *Anthologie d'histoire Ottomane : les deux premiers siècles (XIVe-XVe siècles) : faits et textes* / Michel Balivet. — 1. éd. — İstanbul : Isis, 2004. 87 s. ; 24 cm. — (Les Cahiers du Bosphore ; 30) ISBN 9754282676 (A.VI/7850).
- BANERJEE, MITA : *Beredtes schweigen : die aporie des traumatischen in Toni Morrisons beloved und der architektur des Holocaust Memorial Museum in Washington D.C.* / Mita Banerjee. — Mainz ; Stuttgart : Akademie der Wissenschaften und der Literatur ; Franz Steiner, 2003. 21, [1] s. ; 24 cm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 2003, ISSN 0002-2977 ; 6. Colloquia Academica. Akademievorträge Junger Wissenschaftler. Reihe : Geisteswissenschaften ; G 2003) ISBN 3515084266 (A.VI/7601).
- BÁNFFY, ESZTER : *A unique prehistoric figurine of the Near East* / Eszter Bánffy. — Budapest : Archaeolingua Foundation, 2001. 106 s. : res., 1 katl. hrt. ; 24 cm. — (Series Minor, ISSN 1216-6847 ; 15) ISBN 9638046368 (A.VI/7862).
- BARAZ, MEHMET REBİİ HÂTEMİ : *Çengelköy'de tarih* / Mehmet Rebii Hâtemi Baraz, Zeynep Demircan. — 1. bsk. — İstanbul : Kitabevi, 2004. 424 s. : res. ; 29 cm. — (Kitabevi yayınları ; 200) ISBN 9757321877 (B.I/3309).
- BARDAKÇI, İLHAN : *İmparatorluğun yağması* / İlhan Bardakçı ; redaksiyon Zeki Gezer. — 1. bsk. — İstanbul : Türk Edebiyatı Vakfı, 2004. 244 s. ; 21 cm. ISBN 9757594954 (A.VI/8053).
- BARTHOLD, VASİLİ VİLADİMİROVIÇ : *Rusya ve Avrupa'da oryantalizm* / Vasili Viladimiroviç Barthold ; tercüme Kaya Bayraktar, Ayşe Meral ; yay. haz. Fahrettin Altun, Mustafa Demiray. — 1. bs. — İstanbul : Küre, 2004.

vi, 448 s. ; 23 cm. — (Küre yayınları ; 15. kitap. Batı Düşünce Tarihi. Oryantalizm ; 2) 441-448 ISBN 9756614161 (A.VI/7966).

BARTHOLD, W. : *İslâm medeniyeti tarihi* / W. Barthold ; başlangıç, izah ve düzeltmeleri ilâve eden M. Fuad Köprülü. — geniş izah, düzeltme ve ilv. 3. bs. — Ankara : Akçağ, 2004. 327 s. ; 24 cm. — (Akçağ yayınları ; 596. Tarih ; 21) ISBN 975338582X (A.VI/7811).

BARTOLD, V. V., 1869-1930 : *Rabotu po istorii i filologii Tyurkskikh i Mongolskikh narodov* / V. V. Bartold [1869-1930]. — Moskva : Vostochnaya Literatura RAN, 2002. 757 s. ; 24 cm. — (Klassiki Oteçestvennogo Vostokovedeniya) ISBN 5020183393 (A.VI/8174).

BASMAJIAN, K. H. : *Social and religious life in the orient* / K. H. Basmajian. — New York : American Tract Society, 1890. 247 s. : res. ; 19 cm. (A.VI/7731).

La basse vallée de l'Euphrate Syrien du néolithique à l'avènement de l'islam : géographie, archéologie et histoire / sous la direction de Bernard Geyer, Jean-Yves Monchambert. — Beyrouth : Institut Français d'Archéologie du Proche-Orient, 2003. 2 c. : res. hrt. ; 28 cm. — (Bibliothèque Archéologique et Historique ; T. 166. Mission Archéologique de Mari ; VI) ISBN 2912738237 (B.I/3399).

BASSETT, SARAH : *The urban image of late antique Constantinople* / Sarah Bassett. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2004. xxi, 291 s. ; 26 cm. ISBN 052182723X (B.I/3373).

Die bauornamentik von Milet. — Berlin : Walter de Gruyter, 2004. ... c. : res. ; 35 cm. — (Deutsches Archäologisches Institut. Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen Seit dem Jahre 1899 ; 7) ISBN 3110121204 (B.I/3351).

BAYAR, MUHARREM : *Bolvadin'in tarihi : kurumları, yöneticileri ve yetiştirdiği kişiler* / Muharrem Bayar. — İstanbul : [yayl.y.], 1996-2004. 2 c. ; 24 cm. ISBN 9759245817 (A.VI/1027).

BAYAR, MUHARREM : *Karakeçili Yörük Aşiretinin Eskişehir'e iskanı* / Muharrem Bayar ; redaksiyon Sezai Kızılay ; yay. haz. Fuat Özcan. — 1. bs. — İstanbul : [yayl.y.], 2004. 428 s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 9759482819 (A.VI/7765).

BAYBURTLUOĞLU, CEVDET : *Lykia* / Cevdet Bayburtluoğlu. — 1. bs. — Antalya : Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü,

2004. 300 s. : rnk. res. ; 22 cm. — (Suna-İnan Kırar Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü. Gezi-Rehber dizisi ; 1) ISBN 9757078212 (A.VI/8021).
- BAYKARA, TUNCER : *Kız Kulesi : efsaneden tarihi gerçeğe* / Tuncer Baykara. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. viii, 191 s. : rnk. res. ; 25 cm. — (AKDİTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XXIV. Dizi-Sa. 26) ISBN 9751617154 (A.VI/7774).
- BAYKARA, TUNCER : *Türkiye Selçuklularının sosyal ve ekonomik tarihi* / Tuncer Baykara ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Ahmet Topçu. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004. 424 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 103. Araştırma-İnceleme dizisi ; 69) ISBN 9752550002 (A.VI/7797).
- BAYRAK, M. ORHAN : *Büyük Nutuk'ta kim - kimdir?* / M. Orhan Bayrak ; yay. haz. Burak Türkmenoğlu. — 1. bs. — İstanbul : Milenyum, 2004. 325 s. ; 20 cm. — (Yayın no ; 33. Serin no ; 5) ISBN 9758455346 (A.VI/8326).
- BAYRAK, MEHMET : *Kürdoloji belgeleri II* / Mehmet Bayrak. — Ankara : Öz-Ge, 2004. 544 s. : res. ; 24 cm. — (Öz-Ge yayınları ; 31) ISBN 9757861103 (A.VI/7840).
- BAYTOP, ASUMAN : *Türkiye'de botanik tarihi araştırmaları* / Asuman Baytop ; yay. haz. Feza Günergun. — İstanbul : [yayl.y.], 2003. xii, 510 s. ; 24 cm. ISBN 9752884474 (A.VI/7663).
- BECKER, SEYMOUR : *Russia's protectorates in Central Asia : Bukhara and Khiva, 1865-1924* / Seymour Becker. — 1. published. — London : Routledge Curzon, 2004. xx, 416 s. ; 24 cm. — (Central Asian Studies series) ISBN 0415328039 (A.VI/8134).
- BEHN, WOLFGANG : *Concise biographical companion to index islamicus : an international who's who in islamic studies from its beginnings down to the twentieth century : bio-bibliographical supplement to index islamicus, 1665-1980* / Wolfgang Behn. — Leiden : Brill, 2004. ... c. ; 24 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 1. The Near and Middle East = Handbuch der Orientalistik, ISSN 0169-9423 ; 76/1, 76/3) ISBN 9004141170 (A.VI/7675).
- Beiträge zum modernen Europa : sitzung der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse in der Europäischen Zentralbank am 21. Februar 2003* / hrsg. Helmut Hesse. — Mainz ; Stuttgart : Akademie der

Wissenschaften und der Literatur ; Franz Steiner, 2003. 73 s. ; 24 cm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 2003, ISSN 0002-2977 ; 5) ISBN 3515083987 (A.VI/7604).

BEKDEMİR, ÜNSAL : *Bulancak kenti : kuruluşu-gelişmesi ve fonksiyonel özellikleri yönünden* / Ünsal Bekdemir ; yay. yönetmeni Seyhan Kurt. — 1. bs. — [y.y.] : Çizgi Kitabevi, 2004. x, 194 s. ; 24 cm. — (Çizgi Kitabevi yayınları ; 99. Şehir Kitapları ; 1) ISBN 9758867083 (A.VI/7978).

BELDICEANU-STEINHERR, IRÈNE : *La "révolte" des Baba'i en 1240, visait-elle vraiment le renversement du pouvoir Seldjoukide* / Irène Beldiceanu-Steinherr. — [y.y.] : Peeters, 1998. 99-118 ss. ; 21 cm. Turcica 30 (1998)'den ayırbasım. (A.VI/8355).

BELLİ, MİHRİ : *Türkiye-Yunanistan nüfus mübadelesi : ekonomik açıdan bir bakış* / Mihri Belli ; çev. Müfide Pekin. — 1. bsk. — İstanbul : Belge, 2004. 106, [6] s. ; 20 cm. ISBN 9753443129 (A.VI/8085).

Belorussiya i Ukraina : istoriya i kultura : ejegodnik 2003 = Belorussia and Ukraine : history and culture : year book 2003. — Moskva : Nauka, 2003. 414 s. ; 22 cm. ISBN 5020088854 (A.VI/8157).

Ben Mehmed siyah kalem insanlar ve cinlerin ustası = I, Mehmed siyah kalem master of humans and demons / proje danışmanı = project consultant Ekrem Işın ; yay. haz. = ed. Mine Haydaroğlu ; çev. = translations Virginia Taylor Saçlıoğlu, Mary Işın. — İstanbul : Yapı Kredi, 2004. 303 s. : rnk. res. ; 29 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2096. Sergi Kitapları) ISBN 9750808479 (B.I/3345).

BERMAN, ARIEL : *Archaeological survey of Israel : map of Ziqim (91)* / Ariel Berman, Harley Stark, Leticia Barda. — Jerusalem : Israel Antiquities Authority, 2004. 65, 85 s. : res. ; 24 cm. + 1 katl. hrt. ISBN 9654061627 (A.VI/7723).

BERNARDELLI, ARMANDO : *Ritrovamenti monetali di età Romana nel Veneto* / Armando Bernardelli ; a cura di Giovanni Gorini. — Padova : Esedra Editrice, 1997. ... c. ; 25 cm. (A.VI/8217).

Between orient and occident : studies in honour of P. J. Riis / ed. John Lund, Peter Pentz. — Copenhagen : The National Museum of Denmark, 2000. 239 s. : res. (kimi rnk.) ; 22 cm. ISBN 8789438078 (A.VI/7645).

BIÇAK, AYHAN : *The idea of state in pre-islamic Turkish thought* / Ayhan Bıçak. — 1. ed. — İstanbul : Isis, 2004. 115 s. ; 24 cm. ISBN 9754282846 (A.VI/8238).

- BİLGİLİ, ALİ SİNAN : *Osmanlı İran ve Azerbaycanı* / Ali Sinan Bilgili. — 1. bsk. — Erzurum : Bozkır, 2004. ... c. : res., 5 katl. hrt. ; 21 cm. — (Bozkır yayınları ; 05. Tarih Araştırmaları ; 02) ISBN 9756748036 (A.VI/8120).
- BİLGİN, ARİF : *Osmanlı saray mutfığı (1453-1650)* / Arif Bilgin ; fotoğraflar Aydın Coşkun. — 1. bsk. — İstanbul : Kitabevi, 2004. 312 s. : res., 1 katl. hrt. ; 29 cm. — (Kitabevi yayınları ; 201) ISBN 9757321990 (B.I/3366).
- BILIARSKY, IVAN : *La Bulgarie, l'Empire et la lapauté au Concile de Lyon II : problèmes canoniques et politiques* / Ivan Biliarsky. — [Paris] : L'Harmattan, 1998. 69-88 ss. ; 25 cm. Méditerranées 16 (1998)'den ayrışım. (A.VI/8366).
- BILIARSKY, IVAN A. : *Trois institutions méconnues de la Bulgarie médiévale* / Ivan A. Biliarsky. — [y.y.] : La Fenice Edizioni, 1994. 95-104 ss. ; 24 cm. Ricerche Slavistiche 41 (1994)'ten ayrışım. (A.VI/8370).
- BILIARSKY, IVAN : *Universalisme Romain en termes Grecs* / Ivan Biliarsky. — [Paris] : L'Harmattan, 1999. 175-204 ss. ; 24 cm. Méditerranées 18-19 (1999)'dan ayrışım. (A.VI/8367).
- 1915 Alanya Belediyesi encümen kararları defteri / yay. haz. Tufan Karasu. — Alanya : Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, 2003. 55 s. ; 21 cm. ISBN 9757094072 (A.VI/7868).
- 1925'den günümüze Türk Hava Kurumu pulları / derleyen Selçuk Bilben. — Ankara : Türk Hava Kurumu, 2004. 87 s. : res. ; 28 cm. — (Türk Hava Kurumu Kültür yayınları ; 2) ISBN 9759388537 (B.I/3338).
- 1928/29 Alanya Belediyesi encümen kararları defteri / yay. haz. Tufan Karasu. — Alanya : Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, 2004. 193 s. ; 21 cm. ISBN 9757094080 (A.VI/7869).
- BİNGÖL, ENSAR : *Benim ilim, Ardahan* / Ensar Bingöl. — Ankara : [yayl.y.], 2004. vi, 200 s. ; 27 cm. (B.I/3395).
- BİNGÖL, ORHAN : *Arkeolojik mimari'de taş* / Orhan Bingöl. — 1. bs. — İstanbul : Homer Kitabevi, 2004. 192 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Magnesia Kazıları Arkeoloji, Kültür, Sanat dizisi ; 1) ISBN 9758293567 (A.VI/7820).
- BİNGÖL, SEDAT : *1829 İstanbul nüfus sayımı ve Tophane Kasabası* / Sedat Bingöl. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2004. xviii, 139, yak. 50 s. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1596. Edebiyat Fakültesi yayınları ; 17) ISBN 9750603176 (A.VI/8222).

- BİNGÖL, SEDAT : *Tanzimat devrinde Osmanlı'da yargı reformu : Nizâmiyye Mahkemeleri'nin kuruluşu ve işleyişi 1840-1876* / Sedat Bingöl. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2004. v, 318, yak. 50 s. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1582. Edebiyat Fakültesi yayınları ; 16) ISBN 9750603044 (A.VI/8221).
- Bir mimar, bir yorum Alexandre Raymond = An architect, an interpretation Alexandre Raymond* / haz. = ed. Şennur Şentürk ; çev. = translation Natali Madina ; fotoğraflar = photographs Uğur Ataç, Aydın Coşkun. — İstanbul : Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999. 115 s. : rnk. res. ; 29 cm. ISBN 9750801709 (B.I/3275).
- BIRD, SUSAN : *Second sight of the Parthenon frieze* / Susan Bird, Ian Jenkins, Fabio Levi. — London : British Museum Press, 1998. 55 s. : res. ; 33 cm. + 3 kaset. ISBN 0714122173 (B.I/3305).
- Birliçe Çağrı Partisi tüzük ve programı*. — [Ankara] : [Birliçe Çağrı Partisi], [19??]. 46, 27 s. ; 21 cm. (A.VI/7709).
- BÎRSAN, CRISTINA : *Dimitrie Cantemir and the islamic world* / Cristina Bîrsan ; with a preface by Mihai Maxim ; translated from Romanian by Scott Tinney. — 1. ed. — İstanbul : Isis, 2004. 136 s. ; 24 cm. ISBN 9754282722 (A.VI/7855).
- Bitek kent : Balıkesir* / fotoğraflar Ara Güler ; kitap ed. Filiz Özdem. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2003. 389 s. : rnk. res. ; 28 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 1919) ISBN 9750806727 (B.I/3343).
- Black Sea : a history of interactions* / general ed.; introduction Zofia H. Archibald. — [Strasbourg] : Council of Europe ; Gyldendal Undervisning, [2001?]. 144 s. : rnk. res. ; 30 cm. (B.I/3282).
- BLAGA, RAFAEL : *İran halkları el kitabı* / Rafael Blaga. — 1. bsk. — [y.y.] : [yayl.y.], 1997. x, 403 s. ; 24 cm. ISBN 9759464101 (A.VI/7974).
- BLUNT, FANNY JANET SANDISON, LADY, 1840- : *My reminiscences* / Fanny Janet Sandison Blunt [lady, 1840-] ; with an introduction by Rosslyn Wemyss. — London : John Murray, 1918. xviii, 316 s. : 2 res. ; 22 cm. (A.VI/7735).
- BLUNT, JOHN ELIJAH : *The people of Turkey : twenty years' residence among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks and Armenians* / John Elijah Blunt ; ed. by Stanley Lane-Poole. — London : John Murray, 1878. 2 c. ; 21 cm. (A.VI/7745).

- BOBROVNIKOV, V. O. : *Musulmane severnogo Kavkaza obıçay pravo nasilie : oçerki po istorii i etnografii prava nagornogo Dagestana* / V. O. Bobrovnikov. — Moskva : Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Vostokovedeniya, 2002. 368 s. ; 22 cm. ISBN 5020181668 (A.VI/7916).
- BOBROVNIKOV, V. O. : *Sovremenniy mir glazami fellaha : severnaya Afrika XIX-XX vv.* / V. O. Bobrovnikov ; otvetstvenniy redaktor Yu. G. Aleksandrov ; redaktor A. Z. Almazova. — Moskva : İnstitut Vostokovedeniya RAN, 1998. 157 s. ; 20 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Vostokovedeniya) ISBN 589282067X (A.VI/7914).
- BOESSNECK, JOACHIM : *Tell el-Dab'a III : die tierknochenfunde 1966-1969* / Joachim Boessneck. — Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1976. 42, 16 s. : tafel ; 31 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtakademie ; 5. Untersuchungen der Zweigstelle Kairo des Österreichischen Archäologischen Institutes ; 3) ISBN 3700101880 (B.I/3208).
- BOIS, TH. : *Kürtler ve Kürdistan* / Th. Bois, V. Minorsky, D. N. Mac Kenzie. — 2. bsk. — İstanbul : Doz, 2004. 192 s. ; 21 cm. — (Doz yayınları. Tarih/Araştırma) ISBN 9756876425 (A.VI/8312).
- BONNARD, ANDRÉ : *Antik Yunan uygarlığı* / André Bonnard ; Fransızcadan çev. Kerem Kurtgözü. — 1. bs. — İstanbul : Eyrensel Basım Yayın, 2004. 3 c. : res. ; 24 cm. — (Eyrensel Basım Yayın ; 267, 268, 269) ISBN 9756525851 (tk.) (A.VI/8305).
- BORG, ALEXANDER : *A comparative glossary of Cypriot Maronite Arabic : Arabic-English : with an introductory essays* / Alexander Borg. — Leiden : Brill, 2004. xxviii, 486 s. ; 24 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 1. The Near and Middle East = Handbuch der Orientalistik, ISSN 0169-9423 ; 70) ISBN 9004131981 (A.VI/7717).
- BORN, HERMANN : *Schutzwaffen aus Assyrien und Urartu* / Hermann Born, Ursula Seidl. — Mainz am Rhein : Verlag Sammlung Guttman bei Verlag Philipp von Zabern, 1995. 185 s. : res. ; 31 cm. — (Sammlung Axel Guttman ; 4) ISBN 3805316666 (B.I/3186).
- BOTTÉRO, JEAN : *Evvel zaman içinde Mezopotamya* / Jean Bottéro, Marie-Joseph Stève ; kitap ed. Orçun Türkay. — 2. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2004. 159 s. : rnk. res. ; 18 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 1594. Genel Kültür dizisi ; 6) ISBN 975083574 (A.VI/7953).

BOZİS, SULA : *Kapadokya lezzeti : Kapadokyalı Rumların yemek kültürü* / Sula Bozis ; çev. Sula Bozis, Katerina Proku Türker ; yay. haz. Mehmet Beşikçi. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2004. vi, 72 s. : res. ; 27 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 143) ISBN 9753331819 (B.I/3239).

BÖKÖNYI, SÁNDOR : *Kamid el-Loz 12 : tierhaltung und jagd : tierknochenfunde der ausgrabungen 1964 bis 1981* / Sándor Bökönyi. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt, 1990. 215 s. : 40 tafel ; 30 cm. — (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde ; 42. Kamid el-Loz ; 12) ISBN 3774921342 (B.I/3219).

BÖLÜKBAŞI, DENİZ : *Turkey and Greece the aegean disputes : a unique case in international law* / Deniz Bölükbaşı. — London : Cavendish, 2004. xx, 992 s. : hrt. ; 23 cm. ISBN 1859419534 (A.VI/7763).

BRESLAUER, GEORGE W. : *Soviet strategy in the Middle East* / George W. Breslauer ; with contributions by Galia Golan... [et al.]. — Boston : Unwin Hyman, 1990. xvi, 320 s. ; 24 cm. ISBN 0044452322 (A.VI/7716).

British Parliamentary debates on the Armenian genocide 1915-1918 / foreword Eric Avebury ; comp., ed. and introduction Ara Sarafian. — Princeton : Gomidas Institute, 2003. xi, 94 s. ; 25 cm. — (History/World War I) ISBN 1903656117 (A.VI/7249).

BROODBANK, CYPRIAN : *An Island archaeology of the early Cyclades* / Cyprian Broodbank. — Cambridge : Cambridge University Press, 2002. xviii, 414 s. ; 24 cm. ISBN 0521528445 (A.VI/7864).

BROSE, ERIC DORN : *A history of Europe in the twentieth century* / Eric Dorn Brose. — Oxford : Oxford University Press, 2005. xii, 528 s. : res. (kimi rnk.), hrt. ; 23 cm. ISBN 0195135717 (A.VI/8185).

BRYCE, JAMES : *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916 : documents presented to viscount grey of falloden by Viscount Bryce* / James Bryce, Arnold Toynbee. — Princeton : Gomidas Institute, 2000. xxi, 677 s. ; 25 cm. + 1 katl. hrt. — (History/World War I) ISBN 0953519155 (A.VI/7250).

BUDAK, H. ÖMER : *Sevr paylaşımı* / H. Ömer Budak. — 2. bsk. — Ankara : Bilge, 2002. xi, 288 s. ; 20 cm. ISBN 9756850035 (A.VI/7971).

BUDAK, MUSTAFA : *Kanguru Olayı : Kırım Savaşı'ndan sonra Çerkezistan'a silâh ve mühimmât gönderilmesi* / Mustafa Budak. — İstanbul : İstanbul

Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1997. 477-516 ss. ; 23 cm. Tarih Enstitüsü dergisi 15 (1995-1997)'den ayırması. (A.VI/8374).

Bursa ansiklopedisi / yay. haz. Yılmaz Akkılıç. — 1. bsk. — Bursa : Burdef, 2002. 4 c. : res. ; 27 cm. — (Burdef yayınları ; 3) ISBN 9756764023 (tk.) (B.I/3198).

CAFERİYAN, RASUL : *Eş-şia fi İran : dirase tarihiyye min el-bidaye hatta el-karn et-tasi el-hicri* / Rasul Caferiyan ; tarib Ali Haşim el-Esedî. — Meşhed : Mecma el-Buhus el-İslamiyye, 1999. 598 s. ; 23 cm. ISBN 9644442342 (A.VI/8151).

Cahiers de l'Euphrate 8 / contributions réunies par Jacques Cauvin. — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1998. 273 s. : res. ; 30 cm. ISBN 2865382664 (B.I/3243-8).

Cahiers de l'Euphrate 7 / contributions réunies par Jacques Cauvin. — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1993. 296 s. : res. ; 30 cm. ISBN 2865382435 (B.I/3243-7).

Cahiers de l'Euphrate 5-6 / contributions réunies par Jacques Cauvin. — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1991. 232 s. : res. ; 30 cm. ISBN 2865382105 (B.I/3243-5-6).

Cahiers de l'Euphrate 4 / contributions réunies par J. Cauvin, O. Aurenche. — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1985. 381 s. : res. ; 30 cm. ISBN 2865381327 (B.I/3243-4).

CALLOT, OLIVIER : *La tranchée "Ville Sud" : études d'architecture domestique* / Olivier Callot. — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1994. 420 s. : res. ; 30 cm. — (Ras Shamra-Ougarit ; 10) ISBN 2865382494 (B.I/3249).

The Cambridge history of China volume 9 part 1 : the Ch'ing Empire to 1800 / ed. by Willard J. Peterson. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2002. ... c. ; 24 cm. ISBN 0521243343 (A.V/9632-IX,1).

CAMİ, NURUDDİN ABDURRAHMAN B. AHMED : *Nameha ve münşeat-i Cami* / Nuruddin Abdurrahman b. Ahmed Cami ; mukaddime ve tashih İsamüddin Urunbayf, Esrar Rahmanof. — Tahran : Miras-ı Mektub, 2000. 362 s. ; 24 cm. — (Zeban ve Edebiyat-i Farsi ; 16) ISBN 9646781314 (A.VI/8114).

CARİM, FUAD : *Tarih'in Türk'e yüklediği çetin görev : müslümanlığı ve müslümanları koruma : Haçlı Sefer'ler : Katalan'ların saldırışı : Türk'ler*

ve Türköpl'ler / Fuad Carım. — İstanbul : [yayl.y.], 1965. 119 s. ; 21 cm. (A.VI/7876).

CARR, EDWARD HALLETT : *Bolşevik Devrimi 1917-1923 : Sovyet Rusya tarihi* / Edward Hallett Carr ; çev. Tuncay Birkan. — 1. bs. — İstanbul : Metis, 1998-2004. 3 c. ; 20 cm. ISBN 9757650196 (tk.) (A.VI/7981).

CASSIRER, ERNST, 1874-1945 : *La filosofia dell'illuminismo* / Ernst Cassirer [1874-1945] ; traduzione di Ervino Pocar. — Firenze : "La Nuova Italia" Editrice, [1935]. 498 s. ; 21 cm. A.VI/8218).

CEBECİOĞLU, ETHEM : *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü* / Ethem Cebecioğlu ; yay. ed. Erhan Güngör. — gnlş. 2. bs. — İstanbul : Anka, 2004. 741 s. ; 24 cm. — (Anka yayımları ; 66. Sözlük ; 2) ISBN 9756628901 (A.VI/7976).

CELİL, CELİLÊ : *Kürt aydınlanması : ondokuzuncu yüzyıl sonu - yirminci yüzyıl başı* / Celilê Celil ; Rusçadan çev. Arif Karabağ ; ed. Abdullah Keskin. — 1. bsk. — İstanbul : Avesta, 2001, c2000. 168 s. ; 20 cm. — (Avesta ; 85. Araştırma ; 13) ISBN 9757112917 (A.VI/8324).

CELİL, CELİLÊ : *Şeyh Ubeydullah Nehri : Kürt ayaklanması* / Celilê Celil ; Türkçeleştiren M. Aras. — 3. bsk. — İstanbul : Pêri, 1998. 169 s. ; 20 cm. ISBN 9758245031 (A.VI/8307).

CEMİL, EKREM : *Kürdistan : kısa tarihi* / Ekrem Cemil. — 1. bsk. — İstanbul : Doz, 1998. 158 s. ; 19 cm. ISBN 9756876026 (A.VI/8313).

CENGİZKAN, ALİ : *Ankara Hukuk Mektebi : Koçzâde Ahmet Vehbi Bey ve bir inşaatın öyküsü* / Ali Cengizkan ; yay. haz. B. Zeynep Önen. — Ankara : Vehbi Koç ve Ankara Araştırmaları Merkezi, 2004. 62 s. : res. ; 24 cm. — (VEKAM yayın no ; 4) ISBN 9757078220 (A.VI/8007).

CENGİZKAN, ALİ : *Ankara'nın ilk planı : 1924-25 Lörcher Planı : kentsel mekan özellikleri, 1932 Jansen Planı'na ve bugüne katkıları, etki ve kalınları* / Ali Cengizkan. — 1. bsk. — Ankara : Ankara Enstitüsü Vakfı ; Arkadaş, 2004. 255 s. : res. ; 28 cm. ISBN 9759584840 (B.I/3195).

CENGİZKAN, ALİ : *Modernin saati : 20. yüzyılda modernleşme ve demokratikleşme pratiğinde mimarlar, kamusal mekan ve konut mimarlığı* / Ali Cengizkan. — 1. bsk. — Ankara ; İstanbul : Mimarlar Derneği ; Boyut, 2002. 263 s. : res. ; 22 cm. — (Mimarlar Derneği yayın no ; 9) ISBN 9759604175 (A.VI/8009).

CENGİZKAN, ALİ : *Mübadele konut ve yerleşimleri : savaş yıkımının, iç göçün ve mübadelenin doğurduğu konut sorununun çözümünde "iktisâdî hâne" programı, "numûne köyler" ve "emval-i metrûke"nin değerlendirilmesi için adımlar* / Ali Cengizkan. — 1. bsk. — Ankara : Orta Doğu Teknik Üniversitesi ; Arkadaş, 2004. 275 s. : res. ; 22 cm. ISBN 9754292256 (A.VI/8010).

Century of genocide : critical essays and eyewitness accounts / ed. Samuel Totten, William S. Parsons, Israel W. Charny. — 2. ed. — New York : Routledge, 2004. xxiii, 507 s. ; 23 cm. ISBN 0415944309 (A.VI/7764).

Céramiques hellénistiques et Romaines : productions et diffusion en Méditerranée orientale : Chypre, Égypte et côte syro-palestinienne / sous la direction de Francine Blondé, Pascale Ballet, Jean-François Salles. — Lyon : Maison de l'Orient Méditerranéen, 2002. 341 s. : şek. ; 30 cm. — (Travaux de la Maison de l'Orient Méditerranéen, ISSN 0766-0510 ; 35) ISBN 2903264775 (B.I/3387).

CERASI, MAURICE : *The Istanbul Divanyolu : a case study in Ottoman urbanity and architecture* / Maurice Cerasi. — Würzburg : Ergon Verlag, 2004. 154 s. : 8 plate ; 24 cm. — (Istanbuler Texte und Studien ; 3) ISBN 3899133706 (A.VI/7880).

CHANDRA, SATISH : *Essays on medieval Indian history* / Satish Chandra. — 1. published. — New Delhi : Oxford University Press, 2003. ix, 549 s. ; 22 cm. ISBN 0195663365 (A.VI/8188).

CHARNEY, MICHAEL W. : *Southeast Asian warfare, 1300-1900* / Michael W. Charney. — Leiden : Brill, 2004. xix, 319 s. ; 25 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 3. South-East Asia = Handbuch der Orientalistik, ISSN 0169-9571 ; 16) ISBN 9004142401 (A.VI/8241).

CHAVANE, MARIE-JOSÉ : *Vases de bronze du Musée de Chypre : IXe-IVe s. av. J.-C.* / Marie-José Chavane. — Lyon : Maison de l'Orient Méditerranéen, 1982. 84 s. ; 25 cm. — (Collection de la Maison de l'Orient Méditerranéen, ISSN 0244-5689 ; 11. Série Archéologique ; 8) ISBN 2903264015 (A.VI/8266).

CHURCHILL, WINSTON S. : *2. Dünya Savaşı hatıraları : savaşın alacakaranlık dönemi 1919-1939* / Winston S. Churchill ; ed. Ö. Andaç Uğurlu ; Türkçesi Mehmet Ali Yalkın. — 1. bsk. — İstanbul : Örgün, 2004. 511 s. ; 20 cm. — (Örgün Yayınevi. Kültür dizisi) ISBN 9757651338 (A.VI/7990).

- CHURCHILL, WINSTON S. : 2. Dünya Savaşı hatıraları : savaştan savaşa 1919-1939 / Winston S. Churchill ; ed. Ö. Andaç Uğurlu ; Türkçesi Mehmet Ali Yalkın. — 1. bsk. — İstanbul : Örgün, 2004. 638 s. ; 20 cm. — (Örgün Yayınevi. Kültür dizisi) ISBN 9757651311 (A.VI/7824).
- Chypre hier et aujourd'hui : entre orient et occident : échanges et relations en Méditerranée orientale : actes du colloque tenu à Nicosie, 1994, Université de Chypre et Université Lumière Lyon 2* / sous la direction de Françoise Métral, Marguerite Yon, Yannis Ioannou. — Lyon : Maison de l'Orient Méditerranéen, 1996. 186 s. ; 30 cm. — (Travaux de la Maison de l'Orient Méditerranéen, ISSN 0766-0510 ; 25) ISBN 2903264546 (B.I/3388).
- CILARDO, AGOSTINO : *Diritto ereditario islamico delle scuole giuridiche ismailita e imamita : casistica* / Agostino Cilardo. — Roma ; Napoli : Istituto per l'Oriente C. A. Nallino ; Istituto Universitario Orientale, 1993. 274 s. ; 24 cm. (A.VI/8215).
- CİLLOV, HALÛK : *Türkiye ekonomisi bünyesi* / Halûk Cillov. — İstanbul : Özel İktisadî ve Ticarî İlimler Yüksek Okulu, 1967. xvi, 352 s. ; 24 cm. — (Özel İktisadî ve Ticarî İlimler Yüksek Okulu yayınları ; 13) (A.VI/8235).
- CLOGG, RICHARD : *A concise history of Greece* / Richard Clogg. — 2. ed. — Cambridge : Cambridge University Press, 2002. xv, 291 s. ; 22 cm. — (Cambride Concise Histories) ISBN 0521808723 (A.VI/8342).
- CLOGG, RICHARD : *I Kath'imas Anatoli : studies in Ottoman Greek history* / Richard Clogg. — 1. published. — İstanbul : Isis, 2004. 410 s. ; 24 cm. — (Analecta Isisiana ; 77) ISBN 9754282749 (A.VI/7849).
- COLDSTREAM, J. N. : *Knossos pottery handbook : Greek and Roman* / J. N. Coldstream, L. J. Eiring, G. Forster. — London : British School at Athens, 2001. 178, 43 s. : plate ; 31 cm. — (British School at Athens studies ; 7) ISBN 0904887383 (B.I/3312).
- COLLON, DOMINIQUE : *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum : cylinder seals V : Neo-Assyrian and Neo-Babylonian periods* / Dominique Collon ; with contributions by Margaret Sax, C. B. F. Walker. — 1. published. — London : British Museum Press, 2001. xx, 204, xlviii s. : plate ; 28 cm. ISBN 0714111473 (B.I/3201).
- Contemporary issues in international politics : essay in honour of Seyfi Taşhan*. — Ankara : Foreign Policy Institute, 2004. 155 s. ; 24 cm. (A.VI/8001).

- CONTENSON, HENRI DE : *Préhistoire de Ras Shamra : les sondages stratigraphiques de 1955 à 1976* / Henri de Contenson ; avec la collaboration de Jacques Blot... [et al.]. — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1992. 2 c. ; 30 cm. — (Ras Shamra-Ougarit ; 8) ISBN 286538232X (B.I/3245).
- CORNELL, ERIK : *Turkey in the 21st century : opportunities challenges, threats* / Erik Cornell. — 1. published. — Richmond : Curzon, 2001. xx, 183 s. ; 22 cm. ISBN 0700711716 (A.VI/7628).
- CORTESE, DELIA : *Arabic Ismaili manuscripts : the Zahid 'Ali Collection in the Library of the Institute of Ismaili Studies* / Delia Cortese. — London : I. B. Tauris, 2003. xxii, 215 s. ; 22 cm. ISBN 1860648606 (A.VI/7596).
- CORTESE, DELIA : *Ismaili and other Arabic manuscripts : a descriptive catalogue of manuscripts in the Library of the Institute of Ismaili Studies* / Delia Cortese. — London : I. B. Tauris, 2000. xviii, 170 s. ; 22 cm. ISBN 1860644333 (A.VI/7592).
- COŞKUN, ATILGAN : *Emperyalist devletlerin Doğu Anadolu politikası ve aşiret süvari alayları* / Atılgan Coşkun. — Ankara : [yayl.y.], 2004. x, 552 s. ; 21 cm. ISBN 9752701264 (A.VI/7695).
- COURTOIS, JACQUES-CLAUDE : *Alasia III : les objets des niveaux stratifiés d'enkomi : fouilles C.F.-A. Schaeffer 1947-1970* / Jacques-Claude Courtois ; avec la collaboration de Lenia Aristidou, Androula Lanitou. — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1984. 244 s. : res. ; 30 cm. — (Mission Archéologique d'Alasia, ISSN 0291-1655 ; 6. Mémoire ; 33) ISBN 2865380548 (B.I/2901-3).
- CRETAN QUESTS : *British explorers, excavators and historians* / ed. by Davina Huxley. — London : British School at Athens, 2000. xxi, 227 s. : res. ; 25 cm. ISBN 0904887375 (A.VI/7865).
- C.H.P. tüzüğü. — Ankara: [Cumhuriyet Halk Partisi], 1969. 92 s.; 16 cm. (A.VI/7704).
- C.H.P. tüzüğü. — Ankara: [Cumhuriyet Halk Partisi], 1967. 77 s.; 16 cm. (A.VI/7703).
- Cumhuriyetin 80. yılına armağan.* — Ankara : Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2004. 507 s. ; 24 cm. ISBN 9754826536 (A.VI/8225).

- Cumhuriyet'in sekseninci yılında Türkiye* / yay. haz. Mustafa Kahramanyol. — Ankara : Türk Ocakları Genel Merkezi ; Ankara Ticaret Odası, 2004. 450 s. ; 23 cm. (A.VI/7175).
- CUOMO, S. : *Ancient mathematics* / S. Cuomo. — 1. published. — London : Routledge, 2001. xii, 290 s. ; 22 cm. — (Sciences of Antiquity) ISBN 0415164958 (A.VI/7647).
- CURZON, ROBERT : *Armenia : a year in Erzerum and on the frontiers of Russia, Turkey and Persia* / Robert Curzon. — London : Sterndale Classics, 2003. 154 s. ; 23 cm. — (History/Ottoman Empire) ISBN 1903656222 (A.VI/7577).
- ÇABUK, VAHİT : *Hedefteki sultan : II. Abdülhamid : bir siyasi tarih denemesi* / Vahit Çabuk. — 2. bsk. — İstanbul : Truva, 2004. 320 s. ; 20 cm. — (Yayın no ; 10) ISBN 9756237090 (A.VI/7823).
- ÇAKAN, IŞIL : *Konuşunuz, konuşturunuz : tek parti döneminde propagandanın etkin silahı : söz* / Işıl Çakan. — 1. bs. — İstanbul : Otopsi, 2004. 383 s. ; 21 cm. ISBN 9758410644 (A.VI/8331).
- ÇAKIR, ÖMER : *Türk şiirinde Çanakkale Muharebeleri* / Ömer Çakır. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2004. xiii, 330 s. ; 24 cm. — (Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 300. Bilimsel Araştırma dizisi ; 4) ISBN 9751617219 (A.VI/7785).
- Çalışma hayatı istatistikleri 2003 = Labour statistics*. — Ankara : Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı = Ministry of Labour and Social Security Republic of Turkey, 2004. 224 s. ; 24 cm. — (Çalışma Genel Müdürlüğü = Directorate-General of Labour ; 29. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı = Ministry of Labour and Social Security, ISSN 1301-2908 ; 115) ISBN 9754550816 (A.VI/7452).
- ÇANDARLIOĞLU, GÜLÇİN : *İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü* / Gülçin Çandarlıoğlu. — İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2003. 104 s. ; 24 cm. ISBN 9754981663 (A.VI/7997).
- ÇANDARLIOĞLU, GÜLÇİN : *Orta Asya'da Timuriler : Çin'de Ming münasebetleri : Ch'en Ch'eng elçilik raporu* / Gülçin Çandarlıoğlu. — İstanbul : Mimar Sinan Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi, 1995. 141 s. : 1 katl. hrt. ; 24 cm. — (Mimar Sinan Üniversitesi yayın no ; 17. Fen - Edebiyat Fakültesi yayın no ; 4) (A.VI/569).
- ÇANDARLIOĞLU, GÜLÇİN : *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi kabileleri : 9.-11. asırlar* / Gülçin Çandarlıoğlu. — dzl., gnlş. 2. bsk. — İstanbul : Türk

- Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2004. 124 s. : 1 katl. hrt. ; 24 cm. ISBN 9754981701 (A.VI/8000).
- ÇANDARLIOĞLU, GÜLÇİN : *Tarih metodu : araştırma-yazma* / Gülçin Çandarlıoğlu. — İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2003. 76 s. ; 24 cm. ISBN 9754981655 (A.VI/7998).
- ÇANDARLIOĞLU, GÜLÇİN : *Türk destan kahramanları* / Gülçin Çandarlıoğlu. — İstanbul : And, 1977. 239 s. ; 19 cm. (A.VI/8022).
- ÇANDARLIOĞLU, GÜLÇİN : *Uygur Devletleri tarihi ve kültürü : Çin kaynakları ve Uygur kitabelerine göre* / Gülçin Çandarlıoğlu. — İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2004. 160 s. : 1 katl. hrt. ; 24 cm. ISBN 9754981671 (A.VI/7999).
- ÇAPA, MESUT : *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)* / Mesut Çapa. — 1989. vii, 354 s. ; 30 cm. (B.I/3297).
- ÇEÇEN, KÂZIM : *İstanbul'un Osmanlı dönemi suyolları* / Kâzım Çeçen ; yay. haz. Celâl Kolay. — İstanbul : İSKİ, 2000. 336 s. : rnk. res., 37 pafta ; 31 cm. + 3 pafta (B.I/3348).
- Çehoviana. *Çehov i Puşkin* / redaksionnaya kollegiya V. B. Kataev. — Moskva : Nauka, 1998. 332 s. : res. ; 22 cm. ISBN 5020112976 (A.VI/8278).
- Çehoviana. *Çehov i "serebryanıy vek"* / redaksionnaya kollegiya M. O. Goryačeva. — Moskva : Nauka, 1996. 320 s. ; 22 cm. ISBN 5020111147 (A.VI/8279).
- ÇELİK, BİLGİN : *İttihatçılar ve Arnavutlar : II. Meşrutiyet döneminde Arnavut ulusçuluğu ve Arnavutluk sorunu* / Bilgin Çelik. — 1. bsk. — İstanbul : Büke Kitapları, 2004. 536 s. ; 21 cm. ISBN 9758454544 (A.VI/7825).
- ÇELİK, CEMİL : *Birinci Dünya Savaşında Sina Filistin Cephesinde Birinci Kanal Seferi* / Cemil Çelik. — 1999. xiii, 177, [12] y. ; 30 cm. (B.I/3287).
- ÇELİK, GÜLFETTİN : *Vakıf su tahlilleri 2 : su hukuku ve teşkilatı* / Gülfettin Çelik. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, 2000. 2 c. ; 31 cm. — (İstanbul Su Külliyyâtı ; XIII, XIV. İstanbul Büyükşehir Belediyesi. İstanbul Araştırmaları Merkezi yayınları ; 50, 51. İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü yayınları ; 26, 27) ISBN 9758215825 (B.I/3354).

- ÇETİNKAYA, NİHAT : *Kızılbaş Türkler : tarihi oluşumu ve gelişimi* / Nihat Çetinkaya ; yay. İlhan Bahar. — 2. bs. — İstanbul : Kum Saati, 2004. 579 s. ; 21 cm. ISBN 9756199067 (A.VI/8084).
- ÇIKKI, MURAT FUAT : *Naum Faik ve Süryani rönesansı : 1868 Diyarbakır / 1930 New York* / Murat Fuat Çıkkı ; haz. Mehmet Şimşek. — 1. bsk. — İstanbul : Belge, 2004. 143 s. ; 20 cm. — (Belge yayınları. İnceleme) ISBN 9753443145 (A.VI/8083).
- ÇİÇEK, EVİN : *Ararat yolcuları : insan tacirleri, göç ve mültecilik* / Evîn Çiçek ; ed. Ahmet Önal. — 1. bsk. — İstanbul : Pêri, 2005. 523, [5] s. : res. ; 21 cm. ISBN 975901002X (A.VI/8319).
- ÇİÇEK, HİKMET : *Dr. Bahattin Şakir : İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya bir Türk jakobenini* / Hikmet Çiçek. — 1. bs. — İstanbul : Kaynak, 2004. 216 s. ; 20 cm. — (Kaynak yayınları ; 394) ISBN 9753433964 (A.VI/7796).
- ÇİÇEK, KEMAL : *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı dünyasında siyaset, adalet ve raiyyet* / Kemal Çiçek, Abdullah Saydam. — 1. bs. — Trabzon : Derya Kitabevi, 1999. iii, 420 s. ; 23 cm. — (Yayın no ; 10. Tarih serisi ; 4) ISBN 9758053096 (A.VI/7881).
- ÇOLAK, İSMAİL : *Milli Mücadele'nin bilinmeyen yönü : Yunan işgalinin gizli patronu : Zaharoff* / İsmail Çolak. — 1. bs. — İstanbul : Okul, 2004. 126 s. ; 20 cm. — (Okul yayınları ; 35. Tarih dizisi ; 8. İsmail Çolak Kitaplığı ; 2) ISBN 9758861640 (A.VI/7818).
- ÇOLAK, SONGÜL : *XVIII. yüzyıl Osmanlı tarih yazıcılarından Hazine-i Birûn Kâûbi Ahmed Bin Mahmud'un hayatı* / Songül Çolak. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. 853-864 ss. ; 24 cm. Belleten LXVII Aralık 2003, sayı 250'den ayrıbasım. (A.VI/7899).
- ÇUHACIYAN, ARMAN : *Uluslararası üne sahip Sivashlı Aziz Vlas* / Arman Çuhacıyan ; çev. Arusyak Özfuruncu ; yay. haz. Osman Köker. — İstanbul : Aras, 2004, c2003. xxvii, 91 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9757265659 (A.VI/7831).
- ÇUROVIÇ, ARSEN : *Modernizatsiya obrazovana u Kralemini Srbiyi 1905-1914* / Arsen Çuroviç ; odgovorni vrednik Tibor Jivkoviç. — Beograd : İstoriyski Institut, 2004. 808 s. : res.s ; 24 cm. — (İstoriyski Institut Posebna İzdana ; kniga 48) ISBN 8677430474 (A.VI/8258).
- Da jiveeş tam, da se snuvaş tuk : emigratsionni protsesi v naçaloto na XXI vek* / sostavitel Margarita Karamikhova. — Sofiya : Mejdunaroden Tsentr za

İzşledvane na Maltsinstvata i Kulturnite Vzaimodeystviya, 2003. 303 s. ; 20 cm. ISBN 9548872498 (A.VI/7612).

DADRIAN, VAHAKN N. : *German responsibility in the Armenian genocide : a review of the historical evidence of German complicity* / Vahakn N. Dadrian ; foreword by Roger W. Smith. — Massachusetts : Blue Crane Books, 1996. xvi, 304 s. ; 24 cm. — (History. Genocide Studies) ISBN 1886434018 (A.VI/7579).

DADRIAN, VAHAKN N. : *The history of the Armenian genocide : ethnic conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* / Vahakn N. Dadrian. — 3. rev. ed. — Oxford : Berghahn Books, [199?]. xxviii, 452 s. ; 22 cm. ISBN 1571810161 (A.VI/7574).

DADRIAN, VAHAKN N. : *The key elements in the Turkish denial of the Armenian genocide : a case study of distortion and falsification* / Vahakn N. Dadrian. — Cambridge : The Zoryan Institute, 1999. 84 s. ; 21 cm. ISBN 1895435029 (A.VI/7267).

DADRIAN, VAHAKN N. : *Warrant for genocide : key elements of Turko-Armenian conflict* / Vahakn N. Dadrian. — New Brunswick : Transaction Publishers, 1998. 214 s. ; 24 cm. ISBN 1560003898 (A.VI/7586).

DAFTARY, FARHAD : *Ismaili literature : a bibliography of sources and studies* / Farhad Daftary. — London : I. B. Tauris, 2004. xviii, 469 s. ; 23 cm. ISBN 1850434395 (A.VI/7771).

DAGRON, GILBERT : *Emperor and priest : the imperial office in Byzantium* / Gilbert Dagron ; translated by Jean Birrell. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2003. xi, 337 s. ; 24 cm. — (Past and Present publications) ISBN 0521801230 (A.VI/8132).

DAĞDAŞ, GÜRCAN : *Kâğıda düşenler* / Gürcan Dağdaş ; yay. koordinatörü İsmet Gülseçkin ; yay. haz. Mehmet Altun. — 1. bs. — İstanbul : Babil, 2004. 304 s. ; 20 cm. — (Babil yayınları ; 64. Makale ; 1) ISBN 9758480677 (A.VI/8014).

DALBY, ANDREW : *Bizans'ın damak tadı : kokular, şaraplar, yemekler* / Andrew Dalby ; çev. Ali Özdamar ; yay. haz. Nazlı Pişkin ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2004. 256 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 63. Tarih ve Coğrafya dizisi ; 24) ISBN 9758704729 (A.VI/7843).

- DALBY, ANDREW : *Tehlikeli tatlar : tarih boyunca baharat* / Andrew Dalby ; çev. Nazlı Pişkin ; yay. haz. Zuhâl Bilgin. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2004. 280 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 69. Tarih ve Coğrafya dizisi ; 26) ISBN 9758704567 (A.VI/7973).
- DANKOFF, ROBERT : *An Ottoman mentality : the world of Evliya Çelebi* / Robert Dankoff ; with an afterword by Gottfried Hagen. — Leiden : Brill, 2004. xxi, 279 s. ; 24 cm. — (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy, ISSN 1380-6076 ; 31) ISBN 9004137157 (A.VI/8199).
- DANKOFF, ROBERT : *Evliya Çelebi seyahatnamesi okuma sözlüğü : seyahatname'deki eskicil, yöresel, yabancı kelimeler, deyimler* / Robert Dankoff ; katkılarla İngilizceden çev. Semih Tezcan ; yay. Mehmet Ölmez. — İstanbul : [yayl.y.], 2004. 336 s. ; 24 cm. — (Türk Dilleri Araştırmaları dizisi ; 37) ISBN 9757981230 (A.VI/7802).
- DARNAULT, SEZİM SEZER : *Latin catholic buildings in Istanbul : a historical perspective 1839-1923* / Sezim Sezer Darnault ; translated by Çelen Birkan. — 1. ed. — İstanbul : Isis, 2004. 259 s. : res., 1 katl. pl. ; 26 cm. ISBN 9754282757 (B.I/3310).
- DAVESNE, ALAIN : *Gülzar II : Le trésor de Meydancikkale : Cilicie Trachée, 1980* / Alain Davesne, Georges Le Rider. — Paris : Editions Recherche sur les Civilisations, 1989. 2 c. ; 30 cm. ISBN 2865381951 (B.I/2081).
- DÁVID, GÉZA-FODOR PÁL : *Oszmán hírszerzés Magyarországon* / Géza-Fodor Pál Dávid. — [y.y.] : [yayl.y.], 1999. 197-205 ss. ; 20 cm. *Studia agriensia* 20 (1999)'dan ayırıbasım. (A.VI/8365).
- Death and disease in the ancient city* / ed. by Valerie M. Hope, Eireann Marshall. — 1. published. — London : Routledge, 2000. xii, 194 s. ; 24 cm. ISBN 0415214270 (A.VI/7648).
- Değişen dünya ve Türkiye : DSP'nin güncellenen programı 2003.* — [Ankara] : [Demokratik Sol Parti], 2003. 45 s. ; 16 cm. (A.VI/7087).
- DELEMEN, İNCİ : *Tekirdağ Naip Tümülsü* / İnci Delemen. — İstanbul : Ege, 2004. xxx, 120 s. : res. ; 29 cm. ISBN 9758070584 (B.I/3193).
- DELON, MICHEL : *O diafotismos kai e semasia ton diabathmiseon = Les lumières ou le sens des gradations* / Michel Delon ; metafrasi Anna Tambaki. — Athena = Athènes : Kentro Neoellenikon Ereunon = Institut de Recherches Néohelléniques, 2004. 182 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9607916352 (A.VI/8287).

- DEMİR, CANAN : *Müzelerde çağdaş pazarlama* / Canan Demir. — İstanbul : Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, 2001. xv, 110 s. ; 23 cm. ISBN 9759748401 (A.VI/7661).
- DEMİRAY, TAHSİN : *Partiler kurulur mu? doğar mı? : Türkiye köycülerine çağır* / Tahsin Demiray. — İstanbul : [yayl.y.], 1957. 22 s. ; 21 cm. (A.VI/8034).
- DEMİRKENT, IŞIN : *Niketas Khoniates'in historia'sı (1195-1206) : İstanbul'un haçlılar tarafından zaptı ve yağmalanması* / Işın Demirkent ; yay. yönetmeni Feridun Andaç ; ed. Fahameddin Başar. — 1. bs. — İstanbul : Dünya Yayıncılık, 2004. xxxiii, 289, [19] s. : res. ; 24 cm. — (Dünya Kitapları ; 309. Tarih ; 2) ISBN 9753042272 (A.VI/7760).
- DEROGY, JACQUES : *Resistance and revenge : the Armenian assassination of the Turkish leaders responsible for the 1915 massacres and deportations* / Jacques Derogy ; preface by Gérard Chaliand ; translated by A. M. Berrett. — New Brunswick : Transaction Publishers, 1990. xxviii, 206 s. ; 24 cm. ISBN 0887383386 (A.VI/7585).
- DEVELİ, H. ŞİNASI : *Eserleriyle anıtlaşan Vali Tevfik Sırrı Gür* / H. Şinasi Develi. — geliştirilmiş 2. bsk. — [Mersin] : Akdeniz Belediyesi, 2004. 44 s. : rnk. res. ; 24 cm. (A.VI/7885).
- DICKERS, AURELIA : *Die spätmykenischen Siegel aus weichem Stein : untersuchungen zur spätbronzezeitlichen glyptik auf dem griechischen festland und in der Ägäis* / Aurelia Dickers. — Rahden : Marie Leidorf, 2001. 245, 51 s. : tafel ; 30 cm. — (Internationale Archäologie, ISSN 0939-561X ; 33) ISBN 3896463055 (B.I/3204).
- DILLMANN, AUGUST : *Grammatik der Äthiopischen sprache* / August Dillmann. — Leipzig : T. O. Weigel, 1857. xxiv, 435 s. ; 23 cm. (A.VI/7734).
- DMİTRİEVA, LUDMİLA VASİLEVNA : *Katalog Tyurkskih rukopisey instituta vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk* / Ludmila Vasilevna Dmitrieva. — Moskva : İzdatelskaya Firma Vostochnaya Literatura RAN, 2002. 616 s. ; 24 cm. ISBN 5020182559 (A.VI/8156).
- Documents on the Armenian question : European Parliament resolution* / ed. Shavarsh Toriguian. — [y.y.] : AAIC University of La Verne, [19??]. [6] s. ; 22 cm. — (AAIC University of La Verne ; 1) (A.VI/7575).
- DOĞAN, HATİCE : *Osmanlı Devleti'nde hahambaşılık müessesesi* / Hatice Doğan. — 1. bsk. — İstanbul : Gözlem, 2003. 127 s. ; 23 cm. ISBN 9757304697 (A.VI/7801).

- DOĞAN, M. SABRİ : *İslam su medeniyeti ve Konya suları* / M. Sabri Doğan ; yay. yönetmeni İsmail Çalışkan. — 1. bsk. — Konya : Nüve Kültür Merkezi, 2004. xvi, 234 s. : res. ; 24 cm. — (Nüve Kültür Merkezi yayınları ; 12. İnceleme-Araştırma ; 2) ISBN 9759509784 (A.VI/8055).
- DOĞRU, NİHAT : *Kıpçak Atabekleri : sa-atabago : Yukarı Kür-Çoruh Boylarının Türkleşmesinden günümüze* / Nihat Doğru. — İzmir : [yayl.y.], 2004. 224 s. ; 23 cm. ISBN 9752700896 (A.VI/8016).
- DORRAJ, MANOCHEHR : *From Zarathustra to Khomeini : populism and dissent in Iran* / Manochehr Dorraj. — London : Lynne Rienner, 1990. xi, 220 s. ; 24 cm. ISBN 155587181X (A.VI/8243).
- DOSTER, BARIŞ : *Atatürk Türk Dünyası ve mazlum milletler* / Barış Doster ; genel yay. yönetmeni Hayri Bildik. — 1. bs. — İstanbul : Toplumsal Dönüşüm, 2004. 288 s. ; 20 cm. — (Toplumsal Dönüşüm yayınları ; 253. Araştırma ve İnceleme ; 94) ISBN 9756448571 (A.VI/7630).
- DÖKMECİ, VEDİA : *İstanbul'da konut girişleri ve kapılar = Residential entrances and doors of Istanbul* / Vedia Dökmeci, Hülya Yürekli, Fatma Erkök. — 1. bs. — İstanbul : Literatür, 1996. 206 s. : res. ; 31 cm. — (Literatür yayınları ; 13) ISBN 9757860719 (B.I/3197).
- DRAMALI, ZEYNEP : *Tarihi tersten okumak* / Zeynep Dramalı. — 1. bsk. — İstanbul : Yeditepe, 2004. 456 s. ; 21 cm. — (Yeditepe Yayınevi ; 15. İnceleme Araştırma dizisi ; 11) ISBN 9756480246 (A.VI/8327).
- DUDZİNSKAYA, EVGENİYA ALEKSANDROVNA : *Slavyanofil v poreformennoy Rossii* / Evgeniya Aleksandrovna Dudzinskaya. — Moskva : Institut Rossiyskoy İstorii, 1994. 278 s. ; 20 cm. ISBN 520100573X (A.VI/8254).
- DUKE OF ARGYLL : *Our responsibilities for Turkey : facts and memories of forty years* / Duke of Argyll. — London : Sterndale Classics, 2003. 81 s. ; 23 cm. — (History/Ottoman Empire) ISBN 1903656230 (A.VI/7578).
- DUNN, ROSS E. : *İbn Battuta'nın dünyası* / Ross E. Dunn ; tercüme Yeşim Sezdirmiş ; yay. haz. Fahrettin Altun. — İstanbul : Klasik, 2004. xii, 423 s. : 1 katl. hrt. ; 22 cm. — (Klasik ; 12. kitap. Toplumsal Tarih ; 1) ISBN 9758740148 (A.VI/7798).
- DURŞUN, HALUK : *Tuna güzellemesi* / Haluk Durşun. — İstanbul : Kubbealtı, 2004. 224 s. : rnk. res. ; 22 cm. — (Kubbealtı neşriyatı ; 115) ISBN 9757663999 (A.VI/7977).

- DURUKAN, AYNUR : *The cultural heritage in the towns Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova and Rumkale* / Aynur Durukan ; translated by Ahmet Thomas Mitchell. — Ankara : Republic of Turkey Prime Ministry Southeastern Anatolia Project Regional Development Administration, [200?]. v, 422 s. : rnk. res. ; 31 cm. (B.I/3232).
- EARLE, EDWARD MEAD : *Turkey, the great powers and the Bagdad railway : a study in imperialism* / Edward Mead Earle. — New York : The Macmillan Company, 1923. xiii, 364 s. ; 19 cm. (A.VI/7692).
- Eastern Mediterranean cartographies* / ed. by George Tolia, Dimitris Loupis. — Athens : Institute for Neohellenic Research National Hellenic Research Foundation, 2004. 402 s. ; 24 cm. — (Tetradia Ergasias ; 25/26) 381-402 ISBN 1105084525 ; ISBN 1105084526 (A.VI/8267).
- EASTMOND, ANTONY : *Art and identity in thirteenth-century Byzantium : Hagia Sophia and the Empire of Trebizond* / Antony Eastmond. — Aldershot : Ashgate Variorum, 2004. xxi, 208 s. : res. ; 25 cm. — (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs ; 10) ISBN 0754635759 (A.VI/7857).
- EBRAHIMNEJAD, HORMOZ : *Medicine, public health and the Qajar State : patterns of medical modernization in nineteenth-century Iran* / Hormoz Ebrahimnejad. — Leiden : Brill, 2004. xiv, 266 s. ; 24 cm. — (Sir Henry Wellcome Asian Studies, ISSN 1570-1484 ; 4) ISBN 9004139117 (A.VI/7728).
- ECHT, RUDOLF : *Kamid el-Loz 5 : die stratigraphie* / Rudolf Echt. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt, 1984. 202 s. : 12 katl. tafel ; 30 cm. + 3 katl. tafel. — (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde ; 34. Kamid el-Loz ; 5) ISBN 3774920230 (B.I/3213).
- ECKER, HEATHER : *Caliphs and kings : the art and influence of islamic Spain* / Heather Ecker. — Washington : Arthur M. Sackler Gallery. Smithsonian Institution, [200?]. xiii, 177 s. : rnk. res. ; 27 cm. ISBN 029598421X (B.I/3270).
- EDİBALİ, AYKUT : *Millet Partisi : olağanüstü kurultay konuşması : 28 Eylül 2003* / Aykut Edibali. — [y.y.] : Millet Partisi, [2003?]. 8 s. ; 23 cm. (A.VI/8346).
- EDİMOV, S. V. : *Avtografi petra velikogo : katalog* / S. V. Edimov. — Sankt-Peterburg : Blits, 1995. 132 s. : res. ; 21 cm. ISBN 586789018X (A.VI/8280).

- EFENDİYEY, OGTAY [EBDÜLKERİMOĞLU] : *Azerbaycan Sefeviler Dövləti / Ogtay [Ebdülkerimoğlu] Efendiyev ; tercüme eden Kamil Muhtarov. — Bakı : Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993. 300 s. ; 20 cm. ISBN 5552012062 (A.VI/7924).*
- Ege'nin incisi İzmir. — İzmir : İzmir Valiliği, 2004. 184 s. : rnk. res. ; 28 cm. ISBN 9755854290 (B.I/3365).*
- EGORİN, A. Z. : *Egipet našego vremeni / A. Z. Egorin ; redaktor izdaniya G. V. Mironova. — Moskva : Institut Vostokovedeniya RAN, 1998. 348 s. : res. ; 21 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Institut Vostokovedeniya) ISBN 5899282742 (A.VI/7907).*
- Eğitim 2003-2004 : faaliyetler, projeler, çözümler. — [Ankara] : Milli Eğitim Bakanlığı, 2004. 183, [8] s. : rnk. res. ; 31 cm. (B.I/3254).*
- Ehlikeyfin kitabı / haz. Fatih Tıǧlı. — İstanbul : Kitabevi, 2004. xi, 409 s. ; 21 cm. — (Kitabevi ; 241) ISBN 9756403411 (A.VI/8059).*
- EHRHARDT, WOLFGANG : *Casa dell' Orso (VII, 2, 44-46) / Wolfgang Ehrhardt ; photographien von Peter Grunwald, Wilhelm Gut ; wandgraphiken von Wulfhild Aulmann. — München : Hirmer Verlag, 1988. 84, yak. 50 s. : res. (kimi rnk.) ; 50 cm. — (Häuser in Pompeji ; 2) ISBN 3777448702 (C/663).*
- EKİNCİ, EKREM BUĞRA : *Osmanlı mahkemeleri : Tanzimat ve sonrası / Ekrem Buğra Ekinci. — 1. bs. — İstanbul : Arı Sanat, 2004. 383 s. ; 21 cm. — (Arı Sanat yayınları ; 37. Din-Tarih-Sosyoloji dizisi ; 6) ISBN 9758525484 (A.VI/7626).*
- Environmental reconstruction in Mediterranean landscape archaeology / ed. by Philippe Leveau... [et al.]. — Oxford : Oxbow Books, 1999. xxii, 210 s. ; 30 cm. — (The Archaeology of Mediterranean Landscapes ; 2) ISBN 1900188635 (B.I/3315).*
- ERDAL, MARCEL : *A grammar of Old Turkic / Marcel Erdal. — Leiden : Brill, 2004. xii, 575 s. ; 25 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 8. Central Asia = Handbuch der Orientalistik, ISSN 0169-8524 ; 3) ISBN 9004102949 (A.VI/7730).*
- ERDEM, Y. HAKAN : *Osmanlıda köleliğin sonu : 1800-1909 / Y. Hakan Erdem ; çev. Bahar Tırnakçı ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2004. 272 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 71. Tarih ve Coğrafya dizisi ; 27) ISBN 9758704605 (A.VI/8062).*

- ERDOĞRU, M. AKİF : *Beyşehir Sancağının 1584 tarihli nüfus sayımı : Beyşehir, Seydişehir, Bozkır* / M. Akif Erdoğan. — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2004. xx, 446 s. : 1 hrt., 1 katl. hrt. ; 24 cm. — (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları ; 123) ISBN 9754836183 (A.VI/7769).
- ERDOĞRU, MEHMET AKİF : *XV. ve XVI. yüzyıllarda Beyşehir Sancağı (1466-1584)* / Mehmet Akif Erdoğan. — 1989. v, 412 y. ; 29 cm. (B.I/3332).
- Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi tüzüğü.* — İstanbul : Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi, [1949?]. 48 s. ; 21 cm. (A.VI/8033).
- ERGİNSOY, GÜLİZ BEŞE : *Dedem Hüseyin Atıf Beşe : bir Cemiyet-i Osmaniye askerinin savaş hatıratı ve bir Türkiye Cumhuriyeti vatandaşının yaşam öyküsü* / Güliz Beşe Erginsoy. — 1. bs. — İstanbul : Varlık, 2004. 287 s. ; 23 cm. — (Varlık yayınları ; 748) ISBN 9754342652 (A.VI/7639).
- ERIKSEN, THOMAS HYLLAND : *Etnisite ve milliyetçilik : antropolojik bir bakış* / Thomas Hylland Eriksen ; İngilizceden çev. Ekin Uşaklı ; yay. yönetmeni Abdullah Keskin ; ed. Abdurrahim Özmen. — İstanbul : Avesta, 2002. 256 s. ; 20 cm. — (Avesta ; 172. Sosyal Bilim ; 8) ISBN 9758637754 (A.VI/8068).
- ERKOÇ, ETHEM : *Beşiktaş muhafızı yedi sekiz Hasan Paşa ve bir devrin hikayesi* / Ethem Erkoç. — 1. bsk. — Çorum : [yayl.y.], 2004. 240 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9759330741 (A.VI/8304).
- ERSOY, TOLGA : *Lozan : bir antiemperyalizm masalı nasıl yazıldı?* / Tolga Ersoy. — 2. bsk. — İstanbul : Sorun, 2004. 224 s. ; 19 cm. — (Bilimsel İnceleme-Araştırma dizisi ; 5) ISBN 9754311234 (A.VI/8308).
- ESMAN, MILTON J. : *Orta Doğu'da etnisite çoğulculuk ve devlet* / Milton J. Esmen, Itamar Rabinovich ; yay. yönetmeni Abdullah Keskin ; ed. Abdurrahim Özmen. — 1. bsk. — İstanbul : Avesta, 2004. 385 s. ; 21 cm. — (Avesta ; 178. Sosyal Bilim ; 9) ISBN 9758637819 (A.VI/8066).
- ESÜNTİMUR, NİGAR : *Yozgat ve çevresinden yapılan Ermeni tehciri ve yargılamaları (1914-1923)* / Nigar Esüntimur. — 2001. xiii, 111 y. ; 30 cm. (B.I/3300).
- ETIENNE, ROLAND : *Antik Yunan : bir keşfin arkeolojisi* / Roland Etienne, Françoise Etienne ; kitap ed. Esra Özdoğan. — 2. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2004. 176 s. : rnk. res. ; 18 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 1777. Genel Kültür dizisi ; 10) ISBN 9750804759 (A.VI/7954).

- Etničeskoe samosoznanie Slavyan v XV stoletii* / redkollegiya G. G. Litavrin, B. N. Florya, G. L. Melnikov. — Moskva : Nauka, 1995. 240 s. ; 22 cm. ISBN 5020097799 (A.VI/8248).
- Etnopolitičeskaya istoriya oša i ego okrestnostey s XVIII do seredinı XIX v.* — Bişkek : İlim, 1999. 144 s. ; 19 cm. ISBN 5835510195 (A.VI/7699).
- Europe : 1900-1945* / ed. by Julian Jackson. — Oxford : Oxford University Press, 2002. xii, 254 s. : hrt. ; 22 cm. — (The Short Oxford History of Europe) ISBN 0198207573 (A.VI/8344).
- Evrei istoriya po brokgauzu i buharinu.* — Moskva ; S.-Peterburg : Dmitriy Bulanin, 2003. 349 s. ; 17 cm. ISBN 5860073674 (A.VI/7942).
- Evreite po Blgarskite zemi anotirana bibliografiya* / sstaviteli Jak Eskenazi, Alfred Eskenazi, Uvod Emi Barukh. — Sofiya : Mejdunaroden Tsentr po Problemite na Maltsinstvata i Kulturnite Vzaimodeystviya, 2002. 534 s. ; 23 cm. ISBN 9548872439 (A.VI/7617).
- EYİCİL, AHMET : *I. Dünya Savaşı ve kurtuluş mücadelesi sırasında Maraş'ta Ermeni mezalimi* / Ahmet Eyicil. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. 911-947 ss. ; 24 cm. Belleten LXVII Aralık 2003, sayı 250'den ayırabım. (A.VI/7891).
- EYİCİL, AHMET : *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinden : Doktor Nâzım Bey : 1872-1926* / Ahmet Eyicil ; redaksiyon A. Gaffar Gündeşli. — 1. bs. — Ankara : Gün, 2004. 402, [4] s. ; 20 cm. — (Gün Yayıncılık Genel dizi ; 57. İnceleme Araştırma dizisi ; 2) ISBN 9757325546 (A.VI/8351).
- EYYÜB SABRİ PAŞA : *Mir'atü'l-haremeyn : sefername-i Mekke* / Eyyüb Sabri Paşa ; tercüme Abdurresul Munşi ; ba ihtimam-i Cemşid Kiyanfer. — Tahran : Miras-ı Mektub, 2003. 528 s. ; 24 cm. — (Miras-ı Mektub ; 69. Tarih ve Coğrafya ; 15) ISBN 9646781306 (A.VI/8113).
- FAİZOVA, İ. V. : *Manifest o volnosti i slujba dvoryanstva v XVIII stoletii* / İ. V. Faizova ; otvetstvennyy redaktor N. İ. Pavlenko. — Moskva : Nauka, 1999. 222 s. ; 22 cm. ISBN 502008512X (A.VI/7931).
- Fatih divanı ve şerhi : metin, nesre çeviri ve şerh* / haz. Muhammed Nur Doğan. — İstanbul : Erguvan, 2004. 260, yak. 50 s. ; 28 cm. ISBN 9757336505 (B.I/3308).
- FEDEROV-DAVIDOV, G. A. : *Zolotoordınskie goroda povoljya* / G. A. Federov-Davidov. — Moskva : İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, 1994. 232 s. : res. ; 21 cm. ISBN 521102057X (A.VI/7934).

- FENTRESS, JAMES : *Devrim ve mafya : Sicilya topraklarında ölüm* / James Fentress ; çev. Müfit Balabanlılar ; yay. haz. Mehmet Beşikçi. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2004. x, 290 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 142) ISBN 9753331800 (A.VI/7680).
- FETİŞEV, S. A. : *Moskovskaya Rus posle dmitriya dontskogo 1389-1395 gg.* / S. A. Fetışev. — Moskva : Drevlehranili, 2003. 221 s. ; 21 cm. ISBN 5936460576 (A.VI/8155).
- FORSÉN, JEANNETTE : *The Asea valley survey : an Arcadian mountain valley from the palaeolithic period until modern times* / Jeannette Forsén, Björn Forsén. — Stockholm : Svenska Institutet i Athen, 2003. 378 s. : res. ; 30 cm. — (Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen ; 40, LI. Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae series, ISSN 0586-0539 ; 40, LI) ISBN 9179160476 (B.I/3190).
- Fouilles récentes à Khiroktia (Chypre) 1988-1991* / sous la direction d' Alain Le Brun ; contributions de L. Astruc... [et al.]. — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1994. 422 s. : res. ; 30 cm. ISBN 2865382478 (B.I/3240).
- France in the later middle ages 1200-1500* / ed. by David Potter. — 1. published. — Oxford : Oxford University Press, 2003. xiv, 288 s. : hrt. ; 22 cm. — (The Short Oxford History of France) ISBN 0199250480 (A.VI/8195).
- DE FRANCOVICH, GÉZA : *Santuari e tombe rupestri dell'antica Frigia : e un'indagine sulle tombe della Licia* / Géza de Francovich. — Roma : "L'Erma" di Bretschneider, 1990. 2 c. ; 29 cm. — (Mediaevalia ; 3) ISBN 8870626830 (B.I/3273).
- FRIED, JOHANNES : *Geschichte und geirn : irritationen der geschichtswissenschaft durch gedächtniskritik* / Johannes Fried. — Mainz ; Stuttgart : Akademie der Wissenschaften und der Literatur ; Franz Steiner, 2003. 43 s. ; 24 cm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 2003, ISSN 0002-2977 ; 7) ISBN 3515084347 (A.VI/7605).
- FRIEDRICH, WALTER L : *Fire in the sea : the Santorini Volcano : natural history and the legend of Atlantis* / Walter L Friedrich ; translated by Alexander R. McBirney. — Cambridge : Cambridge University Press, 2000. xiv, 258 s. : res. ; 28 cm. ISBN 0521652901 (B.I/3317).

- FRISCH, BERTRAM : *Kamid el-Loz 6 : die werkstätten der spätbronzezeitlichen Paläste* / Bertram Frisch, Günter Mansfeld, Wolf-Rüdiger Thiele. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt, 1985. 205 s. : 87 tafel ; 30 cm. — (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde ; 33. Kamid el-Loz ; 6) ISBN 3774920222 (B.I/3214).
- From the Balkans to Asia Minor : a Jewish family Saga in the war years of 1912-1922* / a historical novel by Zeki Ergas. — 1. printing. — İstanbul : Isis, 2004. 292 s. ; 21 cm. ISBN 9754282730 (A.VI/7854).
- FRÖHLICH, BRIGITTE : *Die statuarische darstellung der hellenistischen herrscher* / Brigitte Fröhlich. — Hamburg : Verlag Dr. Kovac, 1998. 341 s. : res. ; 21 cm. — (Antiquitates. Archäologische Forschungsergebnisse ; 14) ISBN 3860646184 (A.VI/7861).
- GACEK, ADAM : *Catalogue of Arabic manuscripts in the Library of the Institute of Ismaili Studies* / Adam Gacek. — London : Islamic Publications, 1985. ... c. ; 23 cm. (A.VI/7662).
- GALACTION, GALA : *Mahmut'un pabuçları = Papucii lui Mahmud* / Gala Galaction ; Romence'den tercüme edenler Erol Ülgen, Gülten Abdulla ; redaktör Elvin Mahmut Abdullah, Münever Buracai. — [y.y.] : Elvan, 2002. 110, 129 s. ; 20 cm. ISBN 973985964X (A.VI/8017).
- GANNUSHKINA, S. A. : *The internally displaced persons from Chechnya in the Russian Federation* / S. A. Gannushkina. — Moscow : Memorial Human Rights Center Migration Rights Network, 2002. 87 s. ; 28 cm. ISBN 5934390848 (B.I/3397).
- GARBINI, GIOVANNI : *I Fenici storia e religione* / Giovanni Garbini. — Napoli : Istituto Universitario Orientale, 1980. x, 244 s. ; 24 cm. — (Istituto Universitario Orientale. Seminario di Studi Asiatici. Series Minor ; 11) (A.VI/8216).
- Garibaldi : nella documentazione degli Archivi di Stato e Delle Biblioteche Statali : mostra storico-documentaria* / a cura dell' Archivio Centrale Dello Stato. — Roma : Comitato Nazionale per le Manifestazioni Culturali per il i Centenario Della Morte di Giuseppe Garibaldi, 1982. xxxii, 285 s. ; 24 cm. (A.VI/8205).
- Garibaldi e Roma : mostra storico-documentaria* / a cura dell' Archivio Centrale Dello Stato. — Roma : Istituto Poligrafico e Zecca Dello Stato, 1983. xiii, 129 s. ; 24 cm. (A.VI/8206).

- GARLAN, YVON : *Les Timbres ceramiques Sinopeens sur amphores et sur tuiles trouves a Sinope : présentation et catalogue* / Yvon Garlan ; avec la collaboration de Hikmet Kara. — İstanbul : Institut Français d'Etudes Anatoliennes - Georges Dumezil, 2004. 310, lxxii s. : pl. ; 28 cm. — (Varia Anatolica ; 16. Corpus International des Timbres Amphoriques ; 10) ISBN 2906053864 (B.I/3188).
- GAŞGAY, SOLMAZ : *Manna Dövləti* / Solmaz Gaşgay ; ilmi redaktoru İğrar Eliyev ; redaktoru Elmira Memmediyarova. — Bakı : Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993. 107 s. ; 20 cm. ISBN 555201892 (A.VI/7948).
- Geçmişten günümüze Beyoğlu / Köksal Anadol... [ve başk.]. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, 2004. 2 c. : rnk. res. ; 34 cm. ISBN 9759748428 (B.I/3235).
- GEHRIG, ULRICH : *Die greifenprotomen aus dem Heraion von Samos* / Ulrich Gehrig ; mit einem beitrage von Gerwulf Schneider. — Bonn : Deutsches Archäologisches Institut ; Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2004. x, 354 s. : 130 tafeln ; 30 cm. — (Samos ; 9) ISBN 3774932719 (B.I/3238).
- GENÇ, REŞAT : *Karahandar Mamleketinin biylik tüzülüğü* / Reşat Genç ; kotorgondor Muzaffer Yrekli, Ziba Musabaeva. — Bişkek : Kırgız-Türk Manas Universiteti, 2004. 238 s. ; 24 cm. — (Kırgız-Türk Manas Universitetinin çıgarmaları ; 55. İlimiy Kitepterdin Tizmeleri ; 7) ISBN 9967220430 (A.VI/7688).
- Geographical information systems and landscape archaeology* / ed. by Mark Gillings, David Mattingly, Jan van Dalen. — Oxford : Oxbow Books, 1999. xviii, 137 s. : şek. ; 30 cm. — (The Archaeology of Mediterranean Landscapes ; 3) ISBN 1900188643 (B.I/3316).
- GILBERT, MARTIN : *Winston S. Churchill* / Martin Gilbert. — Boston : Houghton Mifflin Company, 1971. ... c. ; 23 cm. ISBN 0395131537 (A.VI/7654).
- GIMPELSON, E. G. : *Sovetskie upravlenstı 1917-1920 gg.* / E. G. Gimpelson ; otvetstvennyy redaktor Yu. N. Jukov. — Moskva : Rossiyskaya Akademiya Nauk Institut Rossiyskoy İstorii, 1998. 257 s. ; 20 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Institut Rossiyskoy İstorii) ISBN 580550006X (A.VI/7905).
- GLOCKLER, H. W. : *Interned in Turkey : 1914-1918* / H. W. Glockler. — [y.y.] : [yayl.y.], 1969. 154 s. ; 21 cm. (A.VI/7711).

- GOLOVIN, N. N. : *Voennie usiliya Rossii v mirovoy voyne* / N. N. Golovin. — Jukovskiy ; Moskva : Kuçkovo Pole, 2001. 438 s. : hrt. ; 24 cm. — (Rossiyskaya Boenno-İstoriçeskaya Biblioteka) ISBN 5860900678 (A.VI/8172).
- GOLTZ, HERMANN : *Deutschland, Armenien und die Türkei 1895-1925 : dokumente und zeitschriften aus dem Dr. Johannes-Lepsius-Archiv an der Martin-Luther-Universität Halle- Wittenberg* / Hermann Goltz, Axel Meissner. — München : K. G. Saur, 2004. 3 c. ; 25 cm. ISBN 3598344090 (A.VI/2835).
- GOREN, YUVAL : *Inscribed in clay : provenance study of the Amarna tablets and other ancient Near Eastern texts* / Yuval Goren, Israel Finkelstein, Nadav Na'aman. — Tel Aviv : Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, 2004. xviii, 386 s. ; 27 cm. — (Tel Aviv University. Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology. Monograph series ; 23) ISBN 9652660205 (B.I/3226).
- Goroda Rossii XVI veka : materialı pistsovnı opisani* / izdanie podgotovleno E. B. Frantsuzovoy. — Moskva : Drevlehranilitşe, 2002. 470 s. : res. ; 22 cm. ISBN 5936460428 (A.VI/8161).
- GÖKBEL, AHMET : *İnanç tarihi açısından Sivas* / Ahmet Gökbel. — İstanbul : Kitabevi, 2004. 336 s. ; 22 cm. — (Kitabevi ; 243) ISBN 9756403438 (A.VI/8300).
- GÖLDAŞ, İSMAİL : *Lozan : 'biz Türkler ve Kürtler'* / İsmail Göldaş ; ed. Abdullah Keskin. — 1. bsk. — İstanbul : Avesta, 2000, c1999. 259 s. ; 19 cm. — (Avesta ; 62. İnceleme ; 12) ISBN 9757112690 (A.VI/8309).
- Gönülden bir tutku : Sevgi Gönül hat koleksiyonu = A heartfelt passion : the Sevgi Gönül calligraphy collection* / yay. haz. = ed. Hülya Bilgi ; çev. = translation Robert Bragner. — İstanbul : Sadberk Hanım Müzesi, 2004. 123 s. ; 26 cm. ISBN 9756959088 (B.I/3269).
- GÖRGEY, ŞEFİK : *İngiliz Cerrah William Wittman'ın 19. yy. başında İstanbul, Yafa ve Mısır'daki gözlemleri, uygulamaları ve raporları* / haz. Şefik Görgey. — 1989. 118 y. ; 30 cm. (B.I/3293).
- GRABER, G. S. : *Caravans to oblivion : the Armenian genocide, 1915* / G. S. Graber ; foreword by Roger W. Smith. — New York : John Wiley & Sons, Inc., 1996. xiii, 210 s. ; 23 cm. ISBN 047111975X (A.VI/7588).
- GRABILL, JOSEPH L. : *Protestant diplomacy and the Near East : missionary influence on American policy, 1810-1927* / Joseph L. Grabill. —

- Minneapolis : University of Minnesota Press, 1971. 395 s. : res., hrt. ; 24 cm. (A.VI/7748).
- GRADEVA, ROSSITSA : *Rumeli : under the Ottomans, 15th-18th centuries : institutions and communities* / Rossitsa Gradeva. — 1. ed. — İstanbul : Isis, 2004. 368 s. ; 24 cm. — (Analecta Isisiana ; 76) ISBN 9754282714 (A.VI/7853).
- GRAESER, ANDREAS : *Platons Parmenides* / Andreas Graeser. — Mainz ; Stuttgart : Akademie der Wissenschaften und der Literatur ; Franz Steiner, 2003. 84 s. ; 24 cm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 2003, ISSN 0002-2977 ; 3) ISBN 3515083561 (A.VI/7603).
- GRAFTON, ANTHONY : *Yıldızların efendisi : Rönesans astroloğu Girolamo Cardano* / Anthony Grafton ; çev. Zühal Bilgin ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol. — 1. bs. — İstanbul : Kitap Yayınevi, 2004. 319 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 62. Anı ve Yaşam dizisi ; 10) ISBN 9758704648 (A.VI/7841).
- GRAVES, ROBERT : *Yunan mitleri* / Robert Graves ; İngilizce aslından çev. Uğur Akpur ; yay. yönetmeni Murat Batmankaya ; ed. Özgü Çelik. — 1. bsk. — İstanbul : Say, 2004. 920 s. ; 24 cm. — (Say yayınları. Mihenk Taşları ; 1) ISBN 9754684545 (A.VI/7836).
- GRAY, JACK : *Rebellions and revolutions : China from the 1800s to 2000* / Jack Gray. — 2. ed. — Oxford : Oxford University Press, 2002. lxxi, 493 s. : hrt. ; 24 cm. — (The Short Oxford History of the Modern World) ISBN 0198700695 (A.VI/8198).
- GREENE, FREDERICK DAVIS : *Armenian massacres or the sword of Mohammed : containing a complete and thrilling account of the terrible atrocities and wholesale murders committed in Armenia by Mohammedan fanatics : including a full account of the Turkish people, their history, government manners, customs and strange religious belief* / Frederick Davis Greene. To which is added the Mohammedan reign of terror in Armenia / ed. by Henry Davenport Northrop. — Philadelphia : International Publishing Co., [1896?]. 1 CD-ROM. (CD/47).
- GULAMHUSEYİNZADE, GULAMHUSEYN : *İranovedenie* / Gulamhuseyn Gulamhuseyinzade ; perevod G. Tadjieva, G. Gurbanov. — Aşgabad :

Kulturniy Tsentr Posolstva İRİ v Turkmenistane, 2003. 288 s. : res. ; 25 cm. ISBN 9648121389 (A.VI/7941).

GUNTER, MICHAEL M. : *Historical dictionary of the Kurds* / Michael M. Gunter. — Lanham : The Scarecrow Press, 2004. xxxviii, 275 s. ; 22 cm. — (Historical Dictionaries of People and Cultures ; 1) ISBN 0810848708 (A.VI/8130).

GÜÇLÜ, YÜCEL : *The uneasy relationship : Turkey's foreign policy as regards the Soviet Union at the outbreak of the Second World War* / Yücel Güçlü. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. 949-986 ss. ; 24 cm. Belleten LXVII Aralık 2003, sayı 250'den ayrıbasım. (A.VI/7898).

GÜLBOY, BURAK : *Birinci Dünya Savaşı tarihi* / Burak Gülboy. — 1. bs. — İstanbul : Altın Kitaplar, 2004. 319 s. ; 20 cm. — (Kurtuluş Savaşı Kütüphanesi) ISBN 9752104606 (A.VI/7793).

GÜLÇİÇEK, ALİ DURAN : *Her yönüyle alevilik (bektaşilik, kızılbaşlık) ve onlara yakın inançlar* / Ali Duran Gülçiçek. — 1. bsk. — Köln : Ethnographia Anatolica, 2004. 3 c. ; 22 cm. ISBN 3935832044 (A.VI/8052).

GÜLER, SELÂHADDİN E. : *Urfa tarihi = A history of Urfa* / Selâhaddin E. Güler. — Şanlıurfa : [yayl.y.], 2004. xii, 120, [4] s. : rnk. res. ; 20 cm. ISBN 9759883201 (A.VI/7696).

GÜLERYÜZ, AHMET : *Kadırgadan kalyona Osmanlıda yelken = Ottoman sailing ships from galleys to galleons and mikyas-ı sefain : particulars of ships and their equipment* / Ahmet Gülerüz. — 1. bsk. = 1. printing. — İstanbul : Denizler Kitabevi, 2004. 136 s. : rnk. res. ; 35 cm. ISBN 9759867702 (B.I/3394).

GÜLSOY, ERSİN : *Girit'in fethi ve Osmanlı idaresinin kurulması (1645-1670)* / Ersin Gülsoy. — İstanbul : Tarih ve Tabiat Vakfı, 2004. xxiv, 383 s. ; 24 cm. — (Tarih ve Tabiat Vakfı. TATAV yayınları. Tarih serisi ; 23) ISBN 9756596236 (A.VI/8124).

GÜMÜŞOĞLU, HASAN : *Osmanlı'da hilâfet ve halifeliliğin kaldırılması* / Hasan Gümüsoğlu. — 2. bsk. — İstanbul : Kayhan, 2004. 220 s. ; 19 cm. — (Kayhan yayınları ; 65. Siyasi Tarih Araştırmaları serisi ; 4) ISBN 9757574481 (A.VI/7623).

GÜNEL, SEVİNÇ : *Batı Anadolu Bölgesi tarih öncesi dönemlerine yeni katkılar* / Sevinç Günel. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. 719-738,

- [17] ss. : res. ; 24 cm. Belleten LXVII Aralık 2003, sayı 250'den ayrışması. (A.VI/7896).
- Güneşin doğduğu yer : Doğubayazıt sempozyumu* / ed. Oktay Belli. — 1. bs. — İstanbul : Çekül Vakfı, 2004. 468 s. : rnk. res. ; 32 cm. ISBN 9756845147 (B.I/3268).
- GÜNGÖR, ALİ İSRA : *Tanrı'nın şövalyeleri Cizvitler* / Ali İsra Güngör. — 2. bs. — Ankara : Çağlar, 2004. 248 s. ; 21 cm. — (Çağlar yayınları ; 6. Dinler Tarihi ; 1) ISBN 9759899450 (A.VI/8298).
- GÜNGÖR, SÜLEYMAN : *Muhalefette Cumhuriyet Halk Partisi* / Süleyman Güngör. — 1. bsk. — Ankara : Alternatif, 2004. 560 s. ; 21 cm. — (Alternatif yayınları ; 66. Siyasi Tarih dizisi ; 2) ISBN 9758356410 (A.VI/7621).
- GÜNTEKİN, REŞAT NURİ, 1889-1956 : *Akşam güneşi* / Reşat Nuri Güntekin [1889-1956]. — [y.y.] : [yay.y.], 1926. 412, 10 s. ; 22 cm. (A.VI/8230).
- GÜNTEKİN, REŞAT NURİ : *Çalığışu* / Reşat Nuri Güntekin. — 2. bsk. — Dersaadet : İkbâl Kütüphanesi Sahibi Hüseyin, 1338. 462 s. ; 21 cm. (A.VI/8229).
- GÜNÜÇ, FEVZİ : *Koyunoğlu Müzesindeki hat levhaları albümü* / Fevzi Güneç. — Konya : Konya Büyükşehir Belediyesi, 2004. 119 s. ; 31 cm. — (Kültür yayınları ; 58) ISBN 9756299002 (B.I/3228).
- GÜRBÜZ, OSMAN : *Anadolu Selçukluları döneminde Erzurum : 1202-1318 / Osman Gürbüz*. — 1. bsk. — Erzurum : Aktif, 2004. viii, 169 s. ; 20 cm. ISBN 9756755903 (A.VI/7969).
- GÜREL, NAZLI RÂNÂ : *Bir Osmanlı aydını İbrahim Edhem Pertev Paşa : Osmanlı aydını gözüyle komünizm ismailiye haçlı seferleri masonluk mazdekilik intihar çok eşlilik çalışma hayatı hayvan hakları* / Nazlı Rânâ Gürel ; genel koordinatör Cuma Ağca. — Ankara : Berikan, 2004. 421 s. ; 20 cm. ISBN 975873671X (A.VI/7792).
- GÜRKAN, AHMET : *50. yıl 1919-1973 : cumhuriyet, meclis, hükümetler, başkanlar : 27 Mayıs-12 Mart* / Ahmet Gürkan. — Ankara : [yay.y.], 1973. 277 s. ; 20 cm. (A.VI/8088).
- GÜRLER, BİNNUR : *Kaystros (Küçük Menderes) Ovasında yeni bir antik yer / Birgi yakınındaki Hacı Hasanlar Köyü ve buluntuları* / Binnur Gürler. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. 739-744, [7] ss. ; 24 cm. Belleten LXVII Aralık 2003, sayı 250'den ayrışması. (A.VI/7901).

- GÜRLER, BİNNUR : *Tire Müzesi bronz eserleri = Bronze objects at Tire Museum* / Binnur Gürler ; İng. çev. İnci Türkoğlu. — İstanbul : Ege, 2004. 162 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9758070827 (A.VI/7638).
- GYUZELEV, BOYAN : *Albantsi v iztočnite Balkani* / Boyan Gyuzelev ; pod redaktsiyata na Vasilka Tankova. — Sofiya : Mejdunaroden Tsentr za İzsledvane na Maltsinstvata i Kulturnite Vzaimodeystviya, 2004. 228 s. ; 20 cm. ISBN 9548872455 (A.VI/7611).
- H. C. Ørsted's theory of force : an unpublished textbook in dynamical chemistry / ed. and translated by Anja Skaar Jacobsen... [et al.]. — Copenhagen : The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2003. xl, 319 s. ; 23 cm. — (Historisk-Filosofiske Meddeleser, ISSN 0368-7201 ; 86) ISBN 8778763266 (A.VI/7726).
- HACHMANN, ROLF : *Kamid el-Loz 3 : der cisenzeitliche Friedhof und seine kulturelle umwelt* / Rolf Hachmann, Silvia Penner. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt, 1999. 432 s. : 103 tafel ; 30 cm. — (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde ; 21. Kamid el-Loz ; 3) ISBN 377491320X (B.I/3211).
- HAFİZ EBRU : *Coğrafya-yı Hafız Ebru* / Hafız Ebru ; tashih ve tahkik Sadık Seccadi. — Tahran : İntişarat-ı Bünyan, 1997-1999. 3 c. ; 24 cm. ISBN 9649000631 (tk.) (A.VI/8117).
- HÄGGMAN, BERTIL : *En stormakts sista tid : det kosmopolitiska Karlshamn 1714-1719* / Bertil Häggman. — [y.y.] : [yayl.y.], 1997. 127-138 ys. ; 24 cm. Ayırbaşım. (A.VI/7888).
- HAGGMAN, BERTIL : *Sequel to Poltava : diplomacy to contain Russia 1709-1714* / Bertil Haggman. — [y.y.] : [yayl.y.], [2000?]. 6 y. ; 30 cm. (B.I/3329).
- HAIG, DOUGLAS Y. : *Armenian resolve to survive Turkish genocide : the story of an Armenian family that survived the Turkish persecution of 1915* / Douglas Y. Haig. — 2. ed. — [y.y.] : [yayl.y.], 2000. vii, 258 s. ; 21 cm. (A.VI/7576).
- HAKSES, ALİ RIZA : *Muğla Menteşe büyükleri* / Ali Rıza Haksess. — Muğla : Muğla Valiliği İl Kültür Müdürlüğü, 1999. 223 s. ; 28 cm. (B.I/3327).
- HALAÇOĞLU, AHMET : *İngiliz Konsolosu Longworth'a göre Trabzon Vilayeti : 1892-1898* / Ahmet Halaçoğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. 881-909 ss. ; 24 cm. Belleten LXVII Aralık 2003, sayı 250'den ayırbaşım. (A.VI/7890).

- HALICI, ŞADUMAN : *Yeni Türkiye Devleti'nin yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)* / Şaduman Halıcı. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2004. xii, 649 s. ; 24 cm. ISBN 9751617332 (A.VI/8093).
- HALLIDAY, FRED : *Devrim ve dünya siyaseti : altıncı büyük gücün yükselişi ve düşüşü* / Fred Halliday ; çev. Mehmet Moralı ; yay. haz. Ece Turnator, Sait Kızıllırmak. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2004. xviii, 438 s. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 66. Siyaset Bilimi ; 10) ISBN 9756857617 (A.VI/7809).
- Halmyris* / Alexandru Suceveanu... [et al.]. — Cluj-Napoca : Editura Nereamia Napocae, 2003. ... c. : res. ; 30 cm. — (Biblioteca Istro-Pontica. Seria Arheologie ; 4) Monografie arheologica. 247-260 ISBN 9737951018 (B.I/3370).
- Hanedandan bir ressam : Abdülmecid Efendi* / ed. Ömer Faruk Şerifoğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2004. 222 s. : rnk. res. ; 29 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2094. Türk Ressamları ; 8) ISBN 9750808444 (B.I/3344).
- HANKOFF, L. D. : *Christians and jews : the first century* / L. D. Hankoff. — 1. ed. — New York : Vantage Press, 1998. xxv, 403 s. ; 24 cm. ISBN 0533125510 (A.VI/7715).
- HANSEN, HENNY HARALD : *Allahın kızları : Kürdistan'da müslüman kadınlar arasında* / Henny Harald Hansen ; İngilizceden çev. Zelal B. Ayman ; ed. Abdullah Keskin. — 1. bsk. — İstanbul : Avesta, 1998. 206 s. ; 20 cm. — (Avesta ; 33. Kürdoloji dizisi ; 2) ISBN 9757112348 (A.VI/8325).
- Haradum I : une ville nouvelle sur le Moyen-Euphrate : XVIIIe-XVIIe siècles av. J.-C.* / sous la direction de Christine Kepinski-Lecomte. — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1992. 456, yak. 25 s., 21 s. : res. ; 30 cm. ISBN 286538229X (B.I/3241).
- HARRIS, J. RENDEL : *Letters from the scenes of the recent massacres in Armenia* / J. Rendel Harris, Helen B. Harris. — London : James Nisbet & Co., Limited, 1897. xii, 254 s. : res., 1 katl. hrt. ; 20 cm. (A.VI/7733).
- HASANOV, CEMİL : *"Ağ leke" lerin gara kölgesi* / Cemil Hasanov ; redaktoru Veli Meçidov. — Bakı : Kençlik, 1991. 199 s. ; 20 cm. ISBN 5802004568 (A.VI/7926).
- HASHIMOTO, TATSUYUKI : *Le monde Méditerranéen du haut Moyen Âge : le regnum francorum de la période mérovingienne et l'Empire Byzantin*

- '*résumé en Français*' / Tatsuyuki Hashimoto. — : Aichi Gakuin University, 1997. 193-198 ss. ; 26 cm. Bulletin of the Faculty of Letters 27 (1997)'den ayırması. (B.I/3401).
- HASKAN, MEHMET NERMİ : *Eyüplü hattatlar* / Mehmet Nermi Haskan ; neşre haz. Süleyman Berk ; genel yönetim Osman Sak ; yay. sorumlusu İrfan Çalışan. — İstanbul : Eyüp Belediyesi, 2004. 224 s. : rnk. res. ; 30 cm. — (Eyüp Belediyesi yayınları ; 22) ISBN 9759384442 (B.I/3267).
- HASKAN, MEHMET NERMİ : *Eyüplü meşhurlar* / Mehmet Nermi Haskan ; genel yönetim Osman Sak ; yay. sorumlusu İrfan Çalışan. — İstanbul : Eyüp Belediyesi, 2004. 2 c. : rnk. res. ; 30 cm. — (Eyüp Belediyesi yayınları ; 24) ISBN 9759384450 (tk.) (B.I/3265).
- HASKAN, MEHMET NERMİ : *Eyüplü musikişinaslar* / Mehmet Nermi Haskan ; neşre haz. Mehmet Güntekin ; genel yönetim Osman Sak ; yay. sorumlusu İrfan Çalışan. — İstanbul : Eyüp Belediyesi, 2004. 224 s. : rnk. res. ; 30 cm. — (Eyüp Belediyesi yayınları ; 23) ISBN 9759384434 (B.I/3266).
- HATAY TARİH VE KÜLTÜR SEMPOZYUMU (4 : 2002 : ANTAKYA) : VI. *Hatay tarih ve kültür sempozyumu bildirileri* / yay. haz. Mehmet Tekin. — 1. bsk. — Antakya : Hatay Folklor Araştırmaları Derneği, 2004. 299 s. ; 24 cm. — (HAFAD yayın no ; 29) ISBN 9759891301 (A.VI/7664).
- HATHAWAY, JANE : *A tale of two factions : myth, memory and identity in Ottoman Egypt and Yemen* / Jane Hathaway. — Albany : State University of New York Press, 2003. xvi, 295 s. ; 24 cm. — (SUNY series in the Social and Economic History of the Middle East) ISBN 0791458830 (A.VI/7644).
- HEINZELMANN, TOBIAS : *Heiliger kampf oder landesverteidigung : die diskussion um die einföhrung der allgemeinen militärflicht im Osmanischen reich 1826-1856* / Tobias Heinzelmann. — Frankfurt am Main : Peter Lang, 2004. 410 s. ; 21 cm. — (Heidelberger Studien zur Geschichte und Kultur des Modernen Vorderen Orients, ISSN 1437-5672 ; 32) ISBN 3631525451 (A.VI/8176).
- HERLIHY, PATRICIA : *The alcoholic empire : vodka & politics in late imperial Russia* / Patricia Herlihy. — Oxford : Oxford University Press, 2003. vi, 244 s. : res. ; 24 cm. ISBN 0195160959 (A.VI/8187).
- HEYWOOD, COLIN : *The Via Egnatia in the Ottoman period : the Menzilhanes of the Sol Kol in the late 17th/early 18th century* / Colin

- Heywood. — Rethymnon : Crete University Press, 1996. 129-141, [3] ss. ; 24 cm. The Via Egnatia under Ottoman rule (1380-1699)'dan ayırması. (A.VI/8376).
- HEZARFEN, AHMET : *Rumeli ve Anadolu âyan ve eşkıyası : Osmanlı arşiv belgeleri* / Ahmet Hezarfen. — 1. bs. — İstanbul : Kaynak, 2002-2004. 2 c. ; 23 cm. — (Kaynak yayınları ; 361, 389) ISBN 9753433905 (A.VI/7640).
- HIDIROV, ÇAVANŞİR : *Iraq Türkmanları : kısa tarihi, ictimai-siyasi ve edebi melumat* / Çavanşir Hıdırov ; redaktor Azer Bağirov. — Bakı : Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993. 102 s. ; 20 cm. ISBN 5552011112 (A.VI/7951).
- Hıristiyanlık tarihi / çev. Sibel Sel, Levent Kınran ; genel yay. yönetmeni M. Ali Şimşek. — İstanbul : Yeni Yaşam, 2004. 696 s. : res. ; 23 cm. ISBN 9758318861 (A.VI/7834).
- Hikâyemi dinler misin? : tanıklıklarla Türkiye'de insan hakları ve sivil toplum* / ed. Zafer Yenal, Meltem Ahıska. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2004. 359 s. : res. ; 25 cm. ISBN 9758813129 (A.VI/7684).
- HINÜBER, OSKAR VON : *Beiträge zur erklärang der senavarma-inschrift* / Oskar von Hinüber. — Mainz ; Stuttgart : Akademie der Wissenschaften und der Literatur ; Franz Steiner, 2003. 56 s. ; 24 cm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 2003, ISSN 0002-2977 ; 1) ISBN 3515082034 (A.VI/7607).
- Histoire de l'humanité*. — Paris : UNESCO, 2000-2001. 2 c. ; 19 cm. ISBN 9232028107 (A.VI/7551).
- Hittite and other Anatolian and Near Eastern studies in honour of Sedat Alp = Sedat Alp'a armağan = Festschrift für Sedat Alp* / ed. by Heinrich Otten... [ve başk.]. — Ankara : Anadolu Medeniyetleri Araştırma ve Tanıtma Vakfı, 1992. xiv, 520 s. : res. ; 31 cm. — (Anadolu Medeniyetleri Araştırma ve Tanıtma Vakfı yayınları ; 1) (B.I/3347).
- HOEHLING, A. A. : *The great epidemic* / A. A. Hoehling. — 1. ed. — Boston : Little, Brown and Company, 1961. 217 s. ; 21 cm. (A.VI/8003).
- HOFFDING, HERALD : *Tecrübe üzerine müesses psikoloji* / Herald Hoffding. — İstanbul : Tanin Matbaası, 1924. 373 s. ; 20 cm. (A/2771).

- HONGRIE, GEORGES DE : *Des Turcs : traité sur les mœurs, les coutumes et la perfidie des Turcs* / Georges de Hongrie ; traduit du Latin par Joël Schnapp ; suivi de la peur du Turc par Michel Balivet. — Toulouse : Anacharsis, 2003. 220 s. ; 20 cm. ISBN 291477706X (A.VI/7690).
- HORNERO, ALBERTO CEBALLOS : *Los espectáculos en la Hispania Romano : la documentación epigráfica* / Alberto Ceballos Hornero. — Mérida : Museo Nacional de Arte Romano, 2002. 2 c. ; 21 cm. — (Cuadernos Emeritenses, ISSN 1695-4521 ; 26) (A.VI/8102).
- HOROŞKEVIÇ, ANNA LEONİDOVNA : *Rossiya v sisteme mejdunarodnih otnoşeniy seredin XVI veka* / Anna Leonidovna Horoškeviç. — Moskva : Drevlehraniliçe, 2003. 620 s. : res., hrt. ; 22 cm. ISBN 5936460533 (A.VI/8158).
- HOT, İNCİ : *Sihhiye Mecmuası'na göre ülkemizde bulaşıcı hastalıklarla mücadele (1913-1996)* / haz. İnci Hot. — 2001. 285, [6] y. ; 30 cm. (B.I/3288).
- HUMPHREYS, R. STEPHEN : *İslam tarih metodolojisi : bir sosyal tarih uygulaması* / R. Stephen Humphreys ; çev. Murtaza Bedir, Fuat Aydın. — İstanbul : Litera Yayıncılık, 2004. 448 s. ; 24 cm. — (Litera ; 9. Tarih-Metodoloji ; 1) ISBN 9756329084 (A.VI/7804).
- HUNTINGTON, SAMUEL P. : *Asker ve devlet : sivil-asker ilişkilerinin kuram ve siyasası* / Samuel P. Huntington ; çev. Kazım Uğur Kızılaslan. — 1. bs. — İstanbul : Salyangoz, 2004. xvii, 739 s. ; 21 cm. — (Salyangoz yayınları ; 3. Akademi dizisi/Politik Kitaplığı ; 1) ISBN 9756277033 (A.VI/7993).
- I blasoni delle famiglie Toscane : conservati nella Raccolta Ceramelli-Papiani / repertorio a cura di Piero Marchi.* — Roma : Ministero Per i Beni Culturali e Ambientali Ufficio Centrale Per i Beni Archivistici, 1992. xxi, 556, [22] s. : res. ; 24 cm. — (Pubblicazioni Degli Archivi di Stato Sussidi ; 5) ISBN 8871250516 (A.VI/8219).
- IBN HAZM, ALİ İBN AHMED : *Ibn Hazm's al-risalah al-bahirah : the magnificent epistle* / Ali İbn Ahmed Ibn Hazm ; translated for the first time with an introduction and notes by Muhammad Saghir Hasan Al-Ma'sumi ; general ed. Sharifah Shifa al-Attas. — Kuala Lumpur : International Institute of Islamic Thought and Civilization, 1996. x, 171 s. ; 22 cm. ISBN 9839900293 (A.VI/8135).
- Initial training for history teachers : structures and standards in 13 member states of the Council of Europe* / ed. by Alois Ecker. — Strasbourg :

Council of Europe, 2003. 295 s. : hrt. ; 30 cm. — (History Education) 255-286 (B.I/3285).

Inventory of Ottoman Turkish documents about waqf preserved in the Oriental Department at the St St Cyril and Methodius National Library / compilation Evgeni Radushev, Rumen Kovachev ; introduction and compilation Svetlana Ivanova ; English translation Rossitsa Gradeva. — Sofia : St St Cyril and Methodius National Library ; International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations, 2003. ... c. ; 24 cm. ISBN 954523072X (NBKM) ; ISBN 9548872501 (IMIR) (A.VI/7712).

Iraq : a bibliographical guide / compiled by C. H. Bleaney, G. J. Roper ; with an introduction by Peter J. Sluglett. — Leiden : Brill, 2004. xxxiv, 522 s. ; 24 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 1. The Near and Middle East = Handbuch der Orientalistik, ISSN 0169-9423 ; 75) ISBN 9004139427 (A.VI/7676).

IRIMOTO, TAKASHI : *The eternal cycle : ecology, worldview and ritual of reindeer herders of Northern Kamchatka* / Takashi Irimoto. — Osaka : National Museum of Ethnology, 2004. 308 s. ; 26 cm. — (Senri Ethnological Reports ; 48) ISBN 4901906232 (B.I/3187).

Isin-Işan Bahriyat I : die ergebnisse der ausgrabungen 1973-1974 / mit beiträgen von S. A. S. Ayoub... [et al.]. — München : Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1977. 156, 37, 20 s. : tafel, pl. ; 30 cm. — (Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Abhandlungen neue folge ; 79. Veröffentlichungen der Kommission zur Erschliessung von Keilschrifttexten ; serie C/2. stück) ISBN 3769600746 (B.I/3206).

Islamic thought in the twentieth century / ed. by Suha Taji-Farouki, Basheer M. Nafi. — London : I. B. Tauris, 2004. xii, 387 s. ; 22 cm. 368-387 ISBN 1850437513 (A.VI/7693).

ISMAIL KEMAL BEY : *The memoirs of Ismail Kemal Bey* / Ismail Kemal Bey ; ed. by Sommerville Story ; with a preface by William Morton Fullerton. — 1. published. — London : Constable and Company Ltd, 1920. xix, 410 s. ; 23 cm. (A.VI/7643).

Istorie și diplomatie în relațiile internaționale : omagiu istoricului Tahsin Gemil / coordonatori Daniel Flaut, Iolanda Tighilui. — Constanta : Ovidius University Press, 2003. 460 s. ; 25 cm. ISBN 9736141586 (A.VI/8111).

Italy in the age of the renaissance : 1300-1550 / ed. by John M. Najemy. — 1. published. — Oxford : Oxford University Press, 2004. xv, 327 s. : hrt. ; 22 cm. — (The Short Oxford History of Italy) ISBN 0198700407 (A.VI/8196).

Italy in the central middle ages : 1000-1300 / ed. by David Abulafia. — 1. published. — Oxford : Oxford University Press, 2004. xiv, 299 s. : hrt. ; 22 cm. — (The Short Oxford History of Italy) ISBN 0199247048 (A.VI/8197).

İBN SİNA : *Kitâbu'ş-şifâ : fizik* / İbn Sina ; çev. Muhittin Macit, Ferruh Özpilavcı. — İstanbul : Litera Yayıncılık, 2004. xiii, 231, [3] s. ; 24 cm. — (Litera ; 01. İslam Felsefesi Klasikleri ; 01) ISBN 9756329106 (A.VI/7994).

İBN SİNA : *Kitâbu'ş-şifâ : metafizik* / İbn Sina ; çev. Ekrem Demirli, Ömer Türker. — İstanbul : Litera Yayıncılık, 2004. xvi, 231 s. ; 24 cm. — (Litera ; 09. İslam Felsefesi Klasikleri ; 04) ISBN 9756329092 (A.VI/7995).

İLTER, ERDAL : *Türk-Ermeni ilişkileri bibliyografyası = Bibliography of Turco-Armenian relations* / Erdal İlder. — gnlş. 3. bsk. = rev. 3. ed. — Ankara : Türk Tarih Kurumu = Turkish Historical Society, 2004. xxxiii, 342 s. ; 25 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları XII. Dizi-Sa. 14 = Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History. Publications of Turkish Historical Society ; Serial XII-No. 14) ISBN 9751617146 (A.VI/7775).

İNCE, KASIM : *Uşak'ta Türk mimarisi* / Kasım İnce ; genel koordinatör İbrahim Özdemir. — 1. bsk. — Isparta : Fakülte Kitabevi, 2004. xii, 159, yak. 100 s. : res. ; 24 cm. — (Fakülte Kitabevi ; 54. Tarih ve Medeniyet dizisi ; 10) ISBN 9757135453 (A.VI/7975).

İngilizce-Türkçe Redhouse sözlüğü = Redhouse English-Turkish dictionary / metni haz. Robert Avery... [ve başk.]. — 36. bsk. — İstanbul : Sev, 2003, c1997, 2000. viii, 1152 s. ; 24 cm. ISBN 9758176106 (A.VI/7961).

L'injure, la société, l'islam : une anthropologie de l'injure. — Aix-en-Provence : Édisud, 2004. 359 s. ; 24 cm. — (Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée, ISSN 0997-1327 ; 103-104) ISBN 2744904589 (A.VI/7846).

Die inschriften von Smyrna / hrsg. von Georg Petzl. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1982. ... c. : tafel ; 29 cm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; 23) ISBN 3774918082 (B.I/3205).

The internally displaced persons from Chechnya in the Russian Federation / director S. A. Gannushkina. — Moscow : "Memorial" Human Rights Center "Migration Rights" Network, 2003. 79 s. ; 28 cm. ISBN 5934391100 (B.I/3396).

İPEK, ALİ : *Abbasiler döneminde Âl-i Beyt - hilâfet ilişkileri (762-815)* / Ali İpek. — Erzurum : Kültür ve Eğitim Vakfı, 2002. 94 s. ; 20 cm. (A.VI/7672).

İSFEHANİ, FAZLULLAH RUZBİHAN HUNCİ-İ : *Tarih-i alem-ara-yı emin-i* / Fazlullah Ruzbihan Hunc-i İsfehani ; tashih Muhammed Ekber Aşık. — Tahran : Miras-ı Mektub, 2003. 528 s. ; 24 cm. — (Miras-ı Mektub ; 112. Tarih ve Coğrafya ; 13) ISBN 9646781772 (A.VI/8116).

İslâm Demokrat Partisi : esas programı. — İstanbul : İslâm Demokrat Partisi, 1952. 16 s. ; 21 cm. (A.VI/8024).

İSLAMOĞLU, ABDULLAH : *II. Meşrutiyet döneminde siyasal muhalefet : 1908-1913* / Abdullah İslamoğlu ; yay. yönetmeni Mehmet Ali Seraceddin. — İstanbul : Bilimevi, 2004. 203 s. ; 24 cm. — (Gökkubbe. Türk Tarihi dizisi ; 1) ISBN 9756223022 (A.VI/7833).

İSMAİL AHMED : *Devlet-i Osmani ez iktidar ta inhilal* / İsmail Ahmed ; mütercim Resul Caferiyan. — Kum : Pujuhuşkede-i Havze ve Danişgah, 2001. 268 s. ; 24 cm. — (Pujuhuşkede-i Havze ve Danişgah ; 36. Tarih ; 3) (A.VI/8115).

İsmail Bey Gaspıralı için / baş ed. Hakan Kırımlı ; ed. Bülent Tanatar, DüNDAR AKARCA, İBRAHİM KÖREMEZLİ. — 1. bsk. — Ankara : Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 2004. xi, 697 s. ; 25 cm. — (Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi yayınları no ; 9) ISBN 9759648881 (A.VI/8302).

İstanbul : kıtaların, denizlerin yolların, tacirlerin buluştuğu kent = İstanbul : the city where the continents, seas, roads, merchants meet / yay. haz. = prepared by Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı ; genel koordinatör = general coordinator Oya Baydar ; editoryal kurul = editorial board Zafer Toprak... [ve başk.]. — İstanbul : İstanbul Ticaret Odası = Istanbul Chamber of Commerce, 2003. 319 s. : res. ; 31 cm. ISBN 9755122257 (B.I/3337).

İstanbul : şehir ve medeniyet / haz. Şevket Kamil Akar ; yay. haz. Mustafa Demiray. — 1. bs. — İstanbul : Klasik, 2004. 435 s. ; 24 cm. — (Klasik ; 15. kitap. Şehir. Osmanlı Şehri ; 1) ISBN 9758740199 (A.VI/8056).

- İstanbul şer'iyye sicilleri mâ-i leziz defterleri* / proje ve yay. yönetmeni Ahmet Kal'a ; yay. haz. kurulu Ahmet Tabakoğlu...[ve başk.]. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, 1998-2001. 11 c. ; 31 cm. — (İstanbul Su Külliâtı ; III, IV, VIII, IX, X, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX. İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi yayınları no ; 22, 23, 43, 44, 45. İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü yayınları no ; 14, 15, 21, 22, 23, 30, 31, 32, 33, 34, 35) ISBN 975821515736 (B.I/1845).
- İstanbul vakıfları tahrîr defteri : 1009 (1600) târîhli* / haz. Mehmet Canatar. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Fetih Cemiyeti, 2004. lxxvi, 824 s. ; 33 cm. — (İstanbul Fetih Cemiyeti ; 100) ISBN 9757618403 (B.I/3255).
- İstanbul'da suyun serüveni* / yay. kurulu Dursun Ali Çodur... [ve başk.] ; metin Süha Yıldız ; fotoğraflar Aras Neftçi... [ve başk.]. — İstanbul : İSKİ, [2004?]. 158 s. : rnk. res. ; 34 cm. + 1 CD-ROM. — (İSKİ yayın no ; 39) ISBN 9756582324 (B.I/3349).
- İstanbul'da suyun serüveni* / yay. kurulu Dursun Ali Çodur... [ve başk.] ; metin Süha Yıldız ; fotoğraflar Aras Neftçi... [ve başk.]. — İstanbul : İSKİ, [2004?]. 1 CD-ROM. — (İSKİ yayın no ; 39) (CD/49).
- İstanbul'un fethinin 550. yılı anı kitabı* / ed. Esin Kahya, Ayten Aydın. — Ankara : [yayl.y.], 2004. v, 146 s. ; 23 cm. ISBN 9754826390 (A.VI/7719).
- İstoriya kommunističeskogo internatsionala 1919-1943 : dokumental'ne očerki* / otvetstvennyy redaktor A. O. Çubaryan. — Moskva : Nauka, 2002. 413 s. : res. ; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Institut Vseobşey İstorii) ISBN 5020087548 (A.VI/7910).
- İstoriya Latinskoy Ameriki 1918-1945* / redaktsionnaya kollegiya N. P. Kalmıkov. — Moskva : İzdatelstvo Nauka, 1999. 485 s. : res. ; 25 cm. ISBN 5020090565 (A.VI/8168).
- İstoriya Russkoy Ameriki 1732-1867* : v treh tomah. — Moskva : Mejdunarodnie Otnoşeniya, 1999. ... c. : res. ; 21 cm. ISBN 5713309878 (A.VI/8337).
- İşçi ve Çiftçi Partisi proğram ve tüzüğü*. — [y.y.] : İşçi ve Çiftçi Partisi, 1951. 61 s. ; 21 cm. (A.VI/8028).
- İTENBERG, BORİS SAMUİLOVİÇ : *Rossiyskaya intelligentsiya i zapad vek XIX : očerki* / Boris Samuiloviç İtenberg. — Moskva : Nauka, 1999. 232 s. ; 22 cm. ISBN 5020086983 (A.VI/8253).

- JACKSON, JULIAN : *France : the dark years 1940-1944* / Julian Jackson. — 1. published in paperback. — Oxford : Oxford University Press, 2003. xix, 660 s. ; 23 cm. ISBN 0199254575 (A.VI/8183).
- JACKSON, JULIAN : *The fall of France : the Nazi invasion of 1940* / Julian Jackson. — 1. published. — Oxford : Oxford University Press, 2003. xvii, 274 s. : res., hrt. ; 22 cm. ISBN 0192805509 (A.VI/8191).
- JAMAL, NADIA EBOO : *Surviving the Mongols : Nizari Quhistani and the continuity of Ismaili tradition in Persia* / Nadia Eboo Jamal. — London : I. B. Tauris, 2002. xvi, 190 s. ; 22 cm. — (The Institute of Ismaili Studies. Ismaili Heritage series ; 8) ISBN 1860644325 (A.VI/7597).
- JANSEN, MICHAEL : *Architektur in der Harappakultur : eine kritische betrachtung zum umbauten raum im industal des 3.-2. jahrtausends* / Michael Jansen. — Bonn : Rudolf Habelt Verlag GmbH, 1979. xiv, 346 s. ; 30 cm. — (Veröffentlichungen des Seminars für Orientalische Kunstgeschichte an der Universität Bonn. Reihe B. Antiquitates Orientales ; 2) ISBN 3774917329 (B.I/3318).
- JELYAZKOVA, ANTONINA : *Albanski perspektivi terenni proučvaniya* / Antonina Jelyazkova. — Sofiya : Mejdunaroden Tsentr po Problemita na Maltinstvata i Kulturnite Vzaimodeystviya, 2003. 231 s. ; 20 cm. ISBN 9548872471 (A.VI/7614).
- JERJIAN, GEORGE : *Gerçek bizi özgür kılacak : Ermeni ve Türk barışması* / George Jerjian ; çev. H. Zafer Korkmaz ; baskıya haz. Yasemin Gedik. — 1. bsk. — İstanbul : Belge, 2004. 136 s. ; 20 cm. ISBN 9753443056 (A.VI/7964).
- JERJIAN, GEORGE : *The truth will set us free : Armenians and Turks reconciled* / George Jerjian. — London : GJ Communications, 2003, c2002. xvii, 109 s. ; 21 cm. ISBN 0954459903 (A.VI/7584).
- JESSUP, HENRY HARRIS : *Fifty-three years in Syria* / Henry Harris Jessup. — New York : Fleming H. Revell Company, 1910. 2 c. : res. ; 23 cm. (A.VI/7751).
- JEVAKHOFF, ALEXANDRE : *Kemal Atatürk droga do nowoczesnosci* / Alexandre Jevakhoff ; przekład Katarzyna Pachniak. — Warszawa : Wydawnictwo Akademickie DIALOG, 2004. 416 s. ; 24 cm. ISBN 8388938851 (A.VI/7786).

- Jitye i khojdeniye Danila Ruskiya zemli igumena 1106-1107 gg.* — Sankt-Peterburg : İzdaniye Pravoslavnago Palestinskogo Obşestva, 1885. xxii, 297 s. : res., hrt. ; 23 cm. (A.VI/8112).
- John Buridan and beyond : topics in the language sciences 1300-1700* / ed. by Russell L. Friedman, Sten Ebbesen. — Copenhagen : The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2004. 275 s. ; 23 cm. — (Historisk-Filosofiske Meddelelser, ISSN 0106-0481 ; 89) ISBN 8778763622 (A.VI/7725).
- JONCKHEERE, FRANS : *Le papyrus médical : chester beatty* / Frans Jonckheere. — Bruxelles : Édition de la Fondation Égyptologique Reine Élisabeth parc du Cinquantenaire, 1947. 79 s. ; 24 cm. — (La Médecine Égyptienne ; 2) (A.VI/7996).
- JONES, CLIVE : *Britain and the Yemen civil war, 1962-1965 : ministers, mercenaries and mandarins : foreign policy and the limits of covert action* / Clive Jones. — 1. published. — Brighton ; Portland : Sussex Academic Press, 2004. ix, 273 s. ; 24 cm. ISBN 1903900239 (A.VI/8129).
- KAÇAR, TURHAN : *Ioannes Chrysostomus'un düşüşü : Doğu Roma başkentinde din ve politika* / Turhan Kaçar. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. 745-770 ss. ; 24 cm. Belleten LXVII Aralık 2003, sayı 250'den ayrışım. (A.VI/7900).
- Kadro : seçmeler* / yay. haz. Gökçe Fırat ; yay. yönetmeni Özgür Erdem ; redaksiyon Utku Umut. — 1. bs. — İstanbul : İleri, 2004. 899 s. ; 24 cm. — (İleri yayınları no ; 31) ISBN 9756288221 (A.VI/8087).
- KAISER, HILMAR : *At the crossroads of Der Zor : death, survival and humanitarian resistance in Aleppo, 1915-1917* / Hilmar Kaiser ; in collaboration with Luther Eskijian, Nancy Eskijian. — Princeton : Gomidas Institute, 2002. xiv, 120 s. ; 23 cm. — (History/Near East) ISBN 1903656125 (A.VI/7245).
- KALANKATUKLU, MOISEY : *Albaniya tarihi* / Moisey Kalankatuklu. Alban salnamesi / Mhitar Goş. — Bakı : Elm, 1993. 269 s. ; 20 cm. — (Azerbaycan Elmler Akademiyası. Azerbaycan Tarihine Dair Menbeler) ISBN 5806605736 (A.VI/7922).
- KALMAN, M. : *Batı-Ermenistan (Kürt ilişkileri) ve jenosid* / M. Kalman. — 1. bsk. — İstanbul : Zêl, 1994. 200 s. ; 23 cm. (A.VI/8296).
- KALYUJNAYA, N. M. : *Traditsiya i revolyutsiya : Çjan Binlin (1869-1936) - kitayskiy mıslitel i političeskiy deyatel novogo vremeni* / N. M.

- Kalyujnaya ; otvetstvenniy redaktor L. P. Delyusin. — Moskva : Rossiyskaya Akademiya Nauk. İnstitut Vostokovedeniya, 1995. 341 s. ; 22 cm. (A.VI/7920).
- Kamid el-Loz 16 : 'schatzhaus' - studien* / hrsg. von Rolf Hachmann ; mit beiträgen von Wolfgang Adler... [et al.]. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt, 1996. 321 s. : 40 tafel ; 30 cm. — (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde ; 59. Kamid el-Loz ; 16) ISBN 3774927677 (B.I/3223).
- KANAR, MEHMET : *Doğubilimciler* / Mehmet Kanar. — [Antalya] : Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2004. 1 CD-ROM. (CD/51).
- KANTARCI, ŞENOL : *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni lobisi* / Şenol Kantarcı. — 1. bsk. — İstanbul : Aktüel, 2004. xv, 427 s. ; 21 cm. ISBN 9752530206 (A.VI/8293).
- KARA, İSMAİL : *İlk Rize Müftüsü Mehmet Hulusi Efendi : Rize hadisesi hac hatıraları* / İsmail Kara. — 1. bs. — İstanbul : Dergâh, 2004. 78 s. ; 20 cm. — (Dergâh yayınları ; 287. Anadolu Kitaplığı ; 13) ISBN 9756611790 (A.VI/7817).
- KARACA, EMİN : *150'likler : Kurtuluş Savaşı Kütüphanesi* / Emin Karaca. — 1. bs. — İstanbul : Altın Kitaplar, 2004. 160 s. ; 20 cm. — (Kurtuluş Savaşı Kütüphanesi dizisi) ISBN 9752104622 (A.VI/7641).
- KARACA, TAHA NİYAZİ : *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerinde Yozgat Ermenileri (1914-1920)* / Taha Niyazi Karaca. — Erzurum : Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2003. 99-134 ss. ; 25 cm. Atatürk Dergisi III, 4 (2003)'ten ayırması. (A.VI/7886).
- KARACA, TAHA NİYAZİ : *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan seçimleri : Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne geçiş sürecinde* / Taha Niyazi Karaca. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. xxv, 366, [7] s. ; 24 cm. — (AKDİTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XVI. Dizi-Sa. 97) ISBN 9751616972 (A.VI/7776).
- KARAKUŞ, ERDOĞAN : *İngiliz belgelerinde İkinci Dünya Savaşı öncesi Türk-İngiliz ilişkileri : 1938-1939* / Erdoğan Karakuş. — 3. bsk. — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2004. xxi, 257, yak. 500 s. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi yayın numarası ; 2004/95) ISBN 9754092907 (A.VI/7867).

- KARAMAN, DENİZ : *XVI. yüzyılda Ayaş Kazası vakıfları* / Deniz Karaman. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. 801-852 ss. ; 24 cm. Belleten LXVII Aralık 2003, sayı 250'den ayrışım. (A.VI/7893).
- KARAMZİN, NİKOLAY MİHAYLOVİÇ, 1766-1826 : *İstoriya gosudarstva Rossiyskogo* / Nikolay Mihayloviç Karamzin [1766-1826] ; otvetstvennyy redaktor A. N. Saharov. — Moskva : İzdatelstvo Nauka, 1989. ... c. ; 21 cm. ISBN 5020095508 (A.VI/8177).
- KARATEPE, MUSTAFA : *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde tıfúsle mücadele* / haz. Mustafa Karatepe. — 1999. 87 y. ; 30 cm. (B.I/3291).
- KARAUĞUZ, GÜNGÖR : *Eskiçağ kaleleri : Orta Anadolu'nun güney kesimi* / Güngör Karauğuz, Halil İbrahim Kunt. — 1. bsk. — Konya : Çizgi Kitabevi, 2004. xxiii, 164 s. : res. (kimi rnk.) ; 24 cm. — (Eski Anadolu Kent Tarihi Araştırmaları ; 1. Çizgi Kitabevi ; 105. Tarih ; 13) ISBN 9758867156 (A.VI/7832).
- KARDEŞ, SALÂHADDİN : *Ansiklopedik hazine malları sözlüğü* / Salâhaddin Kardeş. — Ankara : Maliye Bakanlığı Araştırma, Plânlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 2004. xvi, 1258 s. ; 24 cm. — (Maliye Bakanlığı Araştırma, Plânlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı yayın no ; 2004/364) (A.VI/7697).
- Karl V. 1500-1558 : *neue perspektiven seiner herrschaft in Europa und Übersee* / hrsg. von Alfred Kohler, Barbara Haider, Christine Otmer ; unter mitarbeit von Martina Fuchs. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002. x, 819 s. ; 25 cm. — (Zentraleuropa-Studien ; 6) ISBN 3700130546 (A.VI/7722).
- KAYA, ÖNDER : *Tanzimat'tan Lozan'a azınlıklar* / Önder Kaya. — İstanbul : Yeditepe, 2004. 197, [16] s. : res. ; 21 cm. — (Yeditepe Yayınevi ; 13. İnceleme Araştırma dizisi ; 09) ISBN 9756480149 (A.VI/8041).
- KAYAPINAR, LEVENT : *Osmanlı Uç Beyi Evrenos Bey ailesinin menşei, Yunanistan coğrafyasındaki faaliyetleri ve eserleri* / Levent Kayapınar. — Bolu : Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2004. 133-142 ss. ; 24 cm. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2004-1 sayı 8'den ayrışım. (A.VI/7887).
- KAYNAK, MESUT : *Kur'ân'da kadın* / Mesut Kaynak. — 3. bsk. — İstanbul : [yayl.y.], 2003. vi, 159, [5] s. ; 20 cm. (A.VI/8107).
- KAYNAK, MESUT : *Kur'ân'da sevgi ; Kur'ân'da kadın* / Mesut Kaynak. — [İstanbul] : [yayl.y.], [2003?]. 1 CD-ROM. (CD/50).

- KAYNAK, MESUT : *Kur'ân'da sevgi : Kur'ân-ı Kerîm'den ayetler* / Mesut Kaynak. — 4. bsk. — İstanbul : [yayl.y.], 2003. x, 215, [7] s. ; 20 cm. (A.VI/8108).
- KAZI SONUÇLARI TOPLANTISI (25 : 2003 : ANKARA) : 25. *Kazı sonuçları toplantısı :26-31 Mayıs 2003* / yay. haz. Koray Olşen, Haydar Dönmez, Adil Özme. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2004. 2 c. : res. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları yayın no ; 2997/1, 2997/2. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayın no, ISSN 1017-7655 ; 99, 100) ISBN 9751731097 (tk.) (A.VI/7682).
- Kendi kalemîyle Temeşvarlı Osman Ağa : bir Osmanlı Türk sipahisinin hayatı ve esirlik hatıraları / haz. Harun Tolasa. — 2. bsk. — Ankara : Akçağ, 2004. 288 s. ; 20 cm. — (Akçağ yayınları ; 533. Tarih ; 20) ISBN 9753385188 (A.VI/7790).
- KHAN, DOMINIQUE-SILA : *Crossing the threshold : understanding religious identities in South Asia* / Dominique-Sila Khan. — London : I. B. Tauris, 2004. xii, 185 s. ; 22 cm. ISBN 1850434352 (A.VI/7772).
- KHAN, İQTİDAR ALAM : *Gunpowder and firearms : warfare in medieval India* / İqtidar Alam Khan. — New Delhi : Oxford University Press, 2004. xiv, 263 s. ; 22 cm. ISBN 0195665260 (A.VI/8192).
- Kıbrıs Türk Kadınlar Birliği 50. yıl armağanı (1953-2003) / derleyen ve yay. haz. Gülgün Serdar. — [y.y.] : [yayl.y.], 2004. 147 s. : res. ; 24 cm. (A.VI/7669).
- KILIÇ, ATABEY : *Mîrzâ-Zâde Ahmed Neylî : hayatı, eserleri edebî kişiliği ve divanı* / Atabey Kılıç. — İstanbul : Kitabevi, 2004. 573 s. ; 24 cm. — (Kitabevi ; 229) ISBN 9756403330 (A.VI/7803).
- KILIÇ, ORHAN : *Genel hatlarıyla dünyada ve Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıklar : Eskiçağdan Yakınçağa* / Orhan Kılıç. — Elazığ : Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, 2004. 160 s. ; 24 cm. — (Fırat Üniversitesi Rektörlüğü. Orta Doğu Araştırmaları Merkezi yayınları ; 6. Tarih Şubesi yayınları ; 5) ISBN 9753940416 (A.VI/7634).
- KILINÇKAYA, M. DERVİŞ : *Osmanlı yönetimindeki topraklarda Arap milliyetçiliğinin doğuşu ve Suriye* / M. Derviş Kılınçkaya. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2004. xiv, 247 s. ; 24 cm. ISBN 9751617243 (A.VI/8097).

- KIPÇAK, M. REŞİT : *50. yılda Balıkesir* / M. Reşit Kıpçak. — Ankara : [yayl.y.], 1973. 583 s. ; 24 cm. (A.VI/7884).
- KIRAN, EYÜP : *Kürt Milan Aşiret Konfederasyonu : ekolojik, toplumsal ve siyasal inceleme* / Eyüp Kıran ; ed. Müslüm Yücel. — 1. bs. — İstanbul : Elma, 2003. 222 s. : res. ; 20 cm. — (Elma yayınları ; 27. Araştırma ; 1) ISBN 9758794205 (A.VI/8318).
- KIRKPINAR, KENAN : *Ulusal Kurtuluş Savaşı dönemi İngiltere ve Türkiye : 1919-1922* / Kenan Kırkpınar ; yay. haz. Erdem Türköz. — 1. bsk. — Ankara : Phoenix, 2004. iv, 270 s. ; 24 cm. ISBN 9756325127 (A.VI/7988).
- KIRAKOSSIAN, ARMAN J. : *British diplomacy and the Armenian question, from the 1830s to 1914* / Arman J. Kirakossian. — Princeton : Gomidas Institute, 2003. xiii, 365 s. ; 23 cm. ISBN 1884630073 (A.VI/7266).
- KLAVDİA, ANTİPİNA : *Kırgızların millî giysileri = Kırgızdın eldik kıyımderi = The Kyrgyzs folk clothes* / Antipina Klavdia, Köçkünov Aydarbek. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. 73, yak. 140 s. : rnk. res. ; 30 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XVIII. Dizi-Sa. 1) ISBN 9751612527 (B.I/3382).
- KLEMM, VERENA : *Memoirs of a mission : the Ismaili scholar, statesman and poet al-Mu'ayyad fi'l-Din al-Shirazi* / Verena Klemm. — London : I. B. Tauris, 2003. xx, 160 s. ; 22 cm. — (The Institute of Ismaili Studies. Ismaili Heritage series ; 9) ISBN 1850434220 (A.VI/7593).
- KNAPP, GRACE H. : *The tragedy of Bitlis* / Grace H. Knapp ; being mainly the narratives of Grisell M. McLaren, Myrtle O. Shane. — London : Sterndale Classics, 2002. 109 s. ; 23 cm. — (History/Near East/WWI) ISBN 1903656141 (A.VI/7251).
- KOCABAŞOĞLU, UYGUR : *Yoktur zulme rızamız* / Uygur Kocabaşoğlu ; yay. haz. S. Erdem Türköz. — 1. bsk. — Ankara : Phoenix, 2004. iv, 247 s. ; 23 cm. ISBN 9756565667 (A.VI/8070).
- Kocaeli ve çevresi tarihi : tarih öncesi ve Hellenistik dönem Bithynia* / KYÖD tarih araştırmaları çalışma grubu F. Yavuz Ulugün... [ve başk.]. — 1. bsk. — Kocaeli : Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği, 2004. 264 s. ; 21 cm. — (Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih yayınları ; 2) ISBN 9759273501 (A.VI/8224).
- KOCAHANOĞLU, OSMAN SELİM : *Derviş Vahdeti ve çavuşların isyanı : Vahdeti ve Volkan Gazetesi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti 31 Mart*

- Ayaklanması İsmail Kemal Olayı* / Osman Selim Kocahanoğlu. — İstanbul : Temel, 2001. xxxii, 365 s. ; 20 cm. — (Temel yayınları yayın no ; 125. Tarih/Kültür dizisi ; 25) ISBN 9754100780 (A.VI/8004).
- KOÇAK, ÖZDEMİR : *Erken dönemlerde Afyonkarahisar yerleşmeleri* / Özdemir Koçak. — 1. bsk. — Konya : Kömen, 2004. 113, 49, [9] s. : res., 1 katl. hrt. ; 23 cm. — (Kömen yayınları ; 14. Eskiçağ dizisi ; 2) ISBN 9756527137 (A.VI/8335).
- KOÇAK, ÖZDEMİR : *Erken Sinop yerleşmeleri* / Özdemir Koçak. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. 697-718, [8] ss. : res., hrt. ; 24 cm. Belleten LXVII Aralık 2003, sayı 250'den ayrıbasım. (A.VI/7895).
- KOÇEVA, TSVETANA : *Bilgariya i Ruskata emigratsiya 20-te-50-te godini na XX v.* / Tsvetana Koçeva. — Sofiya : Mejdunaroden Tsentr po Problemite na Maltstinstvata i Kulturnite Vzaimodeystviya, 2002. 591 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9548872390 (A.VI/7615).
- KOHEN, ELLI : *The Kohens del de campavias : a family's sweet and sour story in Ottoman and Republican Turkey* / Elli Kohen. — İstanbul : Isis, 2004. 168 s. ; 24 cm. ISBN 9754282684 (A.VI/7851).
- KOKOLAKES, MICHALES : *To usterio gianniotiko pasaliki : horos, dioikese kai plethusmos sten tourkokratoumene epeiro 1820-1913* / Michales Kokolakes. — Athena : Kentro Neoellenikon Ereunon, 2003. 552 s. : hrt. ; 25 cm. — (Kentro Neoellenikon Ereunon Ethnikou İdruma Ereunon ; 74) ISBN 9607916115 (A.VI/8289).
- KÖLLN, HERMAN : *Westkirchliches in altkirchenslavischer literatur aus Grossmähren und Böhmen* / Herman Kölln. — Copenhagen : The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2003. 82 s. ; 23 cm. — (Historisk-Filosofiske Meddelelser, ISSN 0106-0481 ; 87) ISBN 8778763274 (A.VI/7727).
- KOLODZIEJCZYK, DARIUSZ : *The Ottoman survey register of Podolia (ca. 1681) = Defter-i mafassal-i Eyalet-i Kamanice* / Dariusz Kolodziejczyk ; ed. board Halil İnalçık... [et al.]. — Kyiv ; Cambridge : Ukrainian Research Institute, Harvard University. Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, 2004. 2 c. ; 28 cm. — (Studies in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries ; 3) ISBN 0916458784 (tk.) (B.I/3368).
- KOLTISOV, L. V. : *Mezolit Volgo-Okskogo mejdureçya : pamyatniki butovskoy kultury* / L. V. Koltsov, M. G. Jilin. — Moskva : Nauka, 1999. 156 s. : res. ; 26 cm. ISBN 5020097969 (B.I/3341).

- KOMEÇ, A. İ. : *Kamennaya letopis pskova XII-naçala XVI v.* / A. İ. Komeç. — Moskva : Nauka, 1993. 253 s. : res. ; 20 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk. Rossiyskiy Institut İskusstvoznaniya. Ministerstva Kulturi Rossiyskoy Federatsii) ISBN 5020127795 (A.VI/8250).
- KONSTANTİNİDİ, ELENİ M. : *Jewellery revealed in the burial contexts of the Greek Bronze Age* / Eleni M. Konstantinidi. — Oxford : British Archaeological Reports, 2001. vii, 322 s. : res. ; 30 cm. — (BAR International series ; 912) ISBN 1841711659 (B.I/3321).
- Konya ve ilçelerindeki Selçuklu eserleri : fotoğraf albümü / haz. Ahmet Kuş, İbrahim Dıvarcı, Feyzi Şimşek ; çev. Umut Yavuz. — 1. bsk. — Konya : Selçuklu Belediyesi, 2004. 190 s. : rnk. res. ; 27 cm. — (Selçuklu Belediyesi Kültür yayınları ; 15) ISBN 9759207621 (B.I/3271).
- KÖSOĞLU, NEVZAT : *Milli kültür mozaik kültürler ve bölücülük* / Nevzat Kösoğlu. — Ankara : Türk Ocakları Ankara Şubesi, 2004. 46 s. ; 19 cm. — (Türk Ocakları Ankara Şubesi yayınları ; 10) (A.VI/7660).
- KRAGH, HELGE : *Phosphors and phosphorus in early Danish national philosophy* / Helge Kragh. — Copenhagen : The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2003. 75 s. ; 23 cm. — (Historisk-Filosofiske Meddelelser, ISSN 0106-0481 ; 88) ISBN 8778763479 (A.VI/7724).
- KRASOVİTSKAYA, T. YU. : *Rossiyskoe obrazovanie mejdu reformatorstvom i revolyutsionarizmom : fevral 1917-1920 god* / T. Yu. Krasovitskaya. — Moskva : Rossiyskaya Akademiya Nauk Institut Rossiyskoy İstorii, 2002. 415 s. ; 20 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Institut Rossiyskoy İstorii) ISBN 5805500914 (A.VI/7930).
- KRECH, DAVID, 1909-1977 : *Sosyal psikoloji : teori ve sorunlar* / David Krech [1909-1977], Richard S. Crutchfield. — Ankara : Türk Siyasî İlimler Derneği, 1967. xvi, 717 s. ; 24 cm. — (Türk Siyasî İlimler Derneği yayınları. Siyasî İlimler serisi ; 12) (A.VI/8234).
- Krestyanskıe çelobitnie XVII v. : iz sobraniy gosudarstvennogo iztorışeskogo muzeya / sostaviteli N. V. Gorbuşina... [et al.]. — Moskva : Nauka, 1994. 329 s. ; 22 cm. ISBN 5020086762 (A.VI/8283).
- KUÇKİN, VLADİMİR ANDREEVİÇ : *Dogovornie gramotu Moskovskih knyazey XIV veka : vnesnepolitiçeskie dogovori* / Vladimir Andreeviç Kuçkin. — Moskva : Drevlehranilitşe, 2003. 366 s. ; 25 cm. ISBN 5936460541 (A.VI/8162).

- KUDRYAVTSEVA, E. P. : *Rossiya i Serbiya : v 30-40 godah XIX veka* / E. P. Kudryavtseva ; otvetstvenniy redaktor A. V. İgnatyev. — Moskva : Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Rossiyskoy İstorii, 2002. 252 s. ; 20 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Rossiyskoy İstorii) ISBN 5805500930 (A.VI/7912).
- Kultura srednevekovoy Moskvy : XVII vek* / avtorı sostaviteli L. A. Belyaev, T. İ. Makarov, S. Z. Çernov. — Moskva : Nauka, 1999. 427 s. : res. ; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk. Nauçnyy Sovet po İstorii Mirovoy Kultury. İstitut Arheologii) (A.VI/8249).
- KUNTER, MANFRED : *Kamid el-Loz 4 : anthropologische untersuchung der menschlichen skelettreste aus dem eisenzeitlichen Friedhof* / Manfred Kunter. — Bonn : Rudolf Habelt, 1977. 132 s. : 24 tafel ; 30 cm. — (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde ; 19. Kamid el-Loz ; 4) ISBN 3774913153 (B.I/3212).
- Kur'an-ı Kerim*. — 7. bsk. — Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2002. 615 s. ; 24 cm. — (Yayın no ; 48/A) ISBN 9753890362 (A.VI/8213).
- Kur'ân-ı Kerîm ve açıklamalı meâli* / haz. Hayrettin Karaman... [ve başk.]. — Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2004. 604, 29 s. ; 24 cm. — (Türkiye Diyanet Vakfı yayınları ; 86-A) ISBN 9753890818 (A.VI/8212).
- KURŞUN, ZEKERİYA : *Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz çekişmesi : Katar'da Osmanlılar 1871-1916* / Zekeriya Kurşun. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. xi, 206, [18] s. : hrt., 1 katl. hrt. ; 25 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi-Sa. 207) ISBN 9751616662 (A.VI/7773).
- KURT, YILMAZ : *Adana evkaf defteri* / Yılmaz Kurt, M. Akif Erdoğan. — [y.y.] : [yayl.y.], [19??]. vi, 182 y. ; 30 cm. (B.I/3335).
- KURU, ALEV ÇAKMAKOĞLU : *Sinop Hapishanesi* / Alev Çakmakoglu Kuru. — 1. bsk. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2004. 63 s. : rnk. res., 10 katl. pl. ; 24 cm. — (Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 297. Bilimsel Araştırma dizisi ; 3) ISBN 9751616921 (A.VI/7783).
- KUSHNER, DAVID : *Türk milliyetçiliğinin doğuşu (1876-1908)* / David Kushner ; tercüme eden Mehmet Zeki ; yay. haz. İrfan Purtaş. — 1. bsk. — İstanbul : Ay Köprüsü, 2004. 180 s. ; 21 cm. — (Ay Köprüsü yayınları yayın no ; 02) ISBN 9756270012 (A.VI/7622).
- KUTLU, SACİT : *Didâr-ı hürriyet : kartpostallarla İkinci Meşrutiyet (1908-1913)* / Sacit Kutlu ; yay. haz. Fahri Aral. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul

Bilgi Üniversitesi, 2004. xii, 399 s. : res. ; 27 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 57. Tarih ; 6) ISBN 9756857595 (B.I/3307).

KÜGELGEN, ANKE VON : *Die legitimierung der mittelasiatischen mangitendynastie in den werken ihrer historiker : 18.-19. jahrhundert* / Anke von Kügelgen. — İstanbul ; Würzburg : Ergon Verlag, 2002. xii, 518 s. ; 24 cm. — (Beiruter Texte und Studien ; 86. Türkische Welten ; 9) ISBN 3899132432 (A.VI/8208).

KÜHNE, HARTMUT : *Kamid el-Loz 15 : die glyptik* / Hartmut Kühne, Beate Salje. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt, 1996. 192 s. : 27 tafel, 36 abbildung, 13 karte ; 30 cm. — (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde ; 56. Kamid el-Loz ; 15) ISBN 3774927669 (B.I/3222).

KÜRKÇÜOĞLU, ÖMER E. : *Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na karşı politikası (1945-1970)* / Ömer E. Kürkçüoğlu. — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1972. xi, 210 s. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları ; 340) (A.III/6993).

LAÇİNER, SEDAT : *Türkler ve Ermeniler : bir uluslararası ilişkiler çalışması* / Sedat Laçiner. — 1. bs. — İstanbul : Kaknüs, 2004. 408 s. ; 21 cm. — (Kaknüs yayınları ; 218. Araştırma-İnceleme serisi ; 31) ISBN 9752560024 (A.VI/8043).

LAGARCE, JACQUES : *Alasia IV : deux tombes du Chypriote récent d'Enkomi (Chypre) tombes 1851 et 1907* / Jacques Lagarce, Elisabeth Lagarce. — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1985. 162 s. : res. ; 30 cm. — (Mission Archéologique Française d'Alasia, ISSN 0291-1655 ; 7. Mémoire ; 51) ISBN 2865381198 (B.I/2901).

LANDA, R. G. : *İstoriya Aljira : XX vek* / R. G. Landa ; otvetstvenniy redaktor A. Z. Egorin ; redaktor izdaniya G. V. Mironova. — Moskva : Institut Vostokovedeniya RAN, 1999. 305 s. ; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Institut Vostokovedeniya İstoriya Stran Vostoka XX vek) (A.VI/7928).

LAURIE, THOMAS : *The ely volume or the contributions of our foreign missions : to science and human well-being* / Thomas Laurie. — 2. rev. ed. — Boston : American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1885. ix, 532 s. : res. ; 24 cm. (A.VI/7740).

LERICHE, RENE : *Şirürjinin felsefesi* / Rene Leriche ; çev. Nail Karabuda. — Ankara : Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, 1960. xiv, 247 s. ; 20 cm. — (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı yayınlarından ; 240) (A.VI/8109).

- Letters from the desert : the correspondence of Flinders and Hilda Petrie* / ed. by Margaret Drower. — Oxford : Aris and Phillips, 2004. xvi, 261 s. ; 25 cm. ISBN 0856687480 (A.VI/7691).
- LEWIS, BERNARD : *300 yıldır sorulan soru : hata neredeydi?* / Bernard Lewis ; İngilizce aslından çev. Harun Özgür Turgan, Serpil Bilbaşar ; yay. yönetmeni Raşit Çavaş. — 1. bsk. — İstanbul : Oğlak, 2002. 235 s. ; 19 cm. ISBN 975329476X (A.VI/8333).
- LEWIS, BERNARD : *What went wrong? : western impact and middle eastern response* / Bernard Lewis. — Oxford : Oxford University Press, 2002. 180 s. ; 22 cm. ISBN 0195144201 (A.VI/8343).
- LEWIS, REINA : *Rethinking orientalism : women, travel and the Ottoman harem* / Reina Lewis. — London : I. B. Tauris, 2004. xv, 297 s. ; 24 cm. ISBN 1860647294 (A.VI/7858).
- LIATA, EUTYHIA D. : *Argeia Ge : apo to teritorio sto bilaeti (teli 17ov, arhes 19 ov ai)* / Eutyhia D. Liata. — Athena : Kentro Neoellenikon Ereunon, 2003. 137 s. : res. ; 25 cm. — (Kentro Neoellenikon Ereunon Ethnikou Idrumatos Ereunon ; 82) ISBN 9607916263 (A.VI/8290).
- LIEL, ALON : *Turkey in the Middle East : oil, islam and politics* / Alon Liel ; translated by Emanuel Lottem. — London : Lynne Rienner, 2001. viii, 253 s. ; 24 cm. ISBN 1555879098 (A.VI/8245).
- LIEU, SAMUEL N. C. : *Manichaeism in Central Asia and China* / Samuel N. C. Lieu. — Leiden : Brill, 1998. xiii, 258 s. ; 24 cm. — (Nag Hammadi and Manichaean Studies, ISSN 0929-2470 ; 45) ISBN 9004104054 (A.VI/7729).
- Lightning over Yemen : a history of the Ottoman campaign (1569-71)* / being a translation from the Arabic of part III of al-Barq al-Yamani fi al-Fath al-'Uthmani by Qutb al-Din al-Nahrawali al-Makki ; translation, with introduction and notes by Clive K. Smith. — London : I. B. Tauris, 2002. xiii, 226 s. ; 24 cm. — (The Library of Ottoman Studies ; 3) ISBN 1860648363 (A.VI/4472).
- Lingvističeskoe istočnikovvedenie i istoriya Russkogo yazıka 2001* / otvetstvennyy redaktor A. M. Moldovan, V. S. Golışenko. — Moskva : Drevlehranilitşe, 2002. 277 s. ; 22 cm. ISBN 5936460347 (A.VI/8164).
- Literatura i istoriya : İtariçeskiy protsess v tvorçeskom soznanii Russkih pisateley i misliteley XVIII-XX vv.* / otvetstvennyy redaktor Yu. V.

Stennik. — Sankt-Peterburg : Nauka, 1997-2001. ... c. ; 22 cm. ISBN 5020282502 (A.VI/8171).

LOEWE, MICHAEL : *The men who governed Han China : companion to a biographical dictionary of the Qin, Former Han and Xin periods* / Michael Loewe. — Leiden : Brill, 2004. xv, 666 s. ; 24 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 4. China = Handbuch der Orientalistik, ISSN 0169-9520 ; 17) ISBN 9004138455 (A.VI/7450).

LORD, ALBERT BATES : *Skazitel* / Albert Bates Lord. — Moskva : İzdatelskaya Firma Vostochnaya Literatura, 1994. 368 s. ; 22 cm. — (İssledovaniya po Folkloru i Mifologii Vostoka seriya Osnovana v 1969 g.) ISBN 5020172391 (A.VI/828¹).

LOWRY, HEATH W. : *Seyyahların gözüyle Bursa (1326-1923)* / Heath W. Lowry ; çev. Serdar Alper ; yay. haz. Muhittin Salih Eren. — İstanbul : Eren, 2004. 189 s. ; 24 cm. ISBN 9756372095 (A.VI/7835).

Lux orientis : archäologie zwischen Asien und Europa : festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag / hrsg. von Rainer Michael Boehmer, Joseph Maran. — Rahden : Marie Leidorf GmbH, 2001. xviii, 454 s. : res. ; 30 cm. — (Internationale Archäologie. Studia Honoraria ISSN 1433-4194 ; 12) ISBN 3896463926 (B.I/3250).

MAC FARLANE, CHARLES, 1799-1858 : *The Armenians : a tale of Constantinople* / Charles Mac Farlane [1799-1858]. — Philadelphia : Carey and Lea, 1830. 2 c. ; 21 cm. (A.I/8188).

MACCOLL, MALCOLM : *The Sultan and the powers* / Malcolm MacColl. — London : Longmans, Green and Co., 1896. xvi, 308 s. ; 23 cm. (A.VI/7747).

MACMILLAN, MARGARET : *Paris 1919 : 1919 Paris Barış Konferansı ve dünyayı değiştiren altı ayın hikâyesi* / Margaret MacMillan ; çev. Belkıs Dişbudak ; yay. haz. Melahat Gül Uluğtekin. — Ankara : ODTÜ Yayıncılık, 2004. 482 s. ; 24 cm. ISBN 9757064858 (A.VI/8044).

MADDEN, RICHARD ROBERT, 1798-1886 : *The Turkish Empire : in its relations with christianity and civilization* / Richard Robert Madden [1798-1886]. — London : T. Cautley Newby, 1862. 2 c. 1 c.'te. : res. ; 22 cm. (A.VI/7746).

MAGEE, BRYAN : *Yeni düşün adamları : çağdaş felsefeyi yaratanlardan kimileriyle söyleşiler* / Bryan Magee ; çev. ed. Mete Tunçay ; yay. haz.

- Alkan Dalkılıç. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2004. xvi, 430 s. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 80. Felsefe ; 1) ISBN 975685779X (A.VI/8051).
- Magic and divination in early islam* / ed. by Emilie Savage-Smith. — Aldershot : Ashgate Variorum, 2004. li, 394 s. ; 25 cm. — (The Formation of the Classical Islamic World ; 42) ISBN 086078715X (A.VI/8140).
- MAHMUD ŞAKİR : *Hız. Adem'den bugüne islam tarihi* / Mahmud Şakir ; çev. Ferit Aydın ; ed. Mehmet S. Kahraman. — 4. bs. — İstanbul : Kahraman, 2004. 8 c. ; 24 cm. — (Kahraman yayınları. Temel Eserler dizisi ; 12) (A.VI/7812).
- MAJD, MOHAMMAD GHOLI : *Persia in World War I and its conquest by Great Britain* / Mohammad Gholi Majd. — Lanham : University Press of America, 2003. iv, 316 s. ; 23 cm. ISBN 0761826785 (A.VI/8128).
- MALMİSANİJ : *Diyarbakırlı Cemilpaşazadeler ve Kürt milliyetçiliği* / Malmisanij ; ed. Abdullah Keskin. — 1. bsk. — İstanbul : Avesta, 2004. 507 s. ; 22 cm. — (Avesta ; 176. Araştırma ; 16) ISBN 9758637797 (A.VI/8046).
- MALMİSANİJ : *İlk legal Kürt öğrenci derneği : Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti : 1912-1922* / Malmisanij ; ed. Abdullah Keskin. — 1. bsk. — İstanbul : Avesta, 2002. 319 s. ; 20 cm. — (Avesta ; 121. Araştırma ; 14) ISBN 975863724X (A.VI/8323).
- MAN, JOHN : *Cengiz Han : yaşamı, ölümü ve yeniden dirilişi* / John Man ; çev. İsmail Tulçalı ; yay. yönetmeni Gül Duran ; ed. Mehmet Tarhan. — 1. bsk. — İstanbul : Nokta Kitap, 2004. 407 s. ; 23 cm. ISBN 9758823485 (A.VI/7991).
- MANGO, ANDREW : *The Turks today* / Andrew Mango. — London : John Murray, 2004. xii, 292 s. ; 24 cm. ISBN 0719562295 (A.VI/7689).
- MARASANOVA, V. M. : *Yaroslavskie gubernatori 1777-1917 : istoriko-bigorafiçeskiye oçerki* / V. M. Marasanova, G. P. Fedyuk. — Yaroslavl : Yaroslavskiy Gosudarstvennıy Universitet, 1998. 420 s. : res. ; 21 cm. ISBN 5230205113 (A.VI/7915).
- MARFOE, LEON : *Kamid el-Loz 14 : settlement history of the Biqa up to the Iron Age* / Leon Marfoe ; rev. by Rolf Hachmann ; prepared for publication by Christine Misamer, Michelle Froese. — Bonn : Dr. Rudolf

- Habelt, 1998. 285 s. : 1 katl pl. ; 30 cm. — (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde ; 53. Kamid el-Loz ; 14) ISBN 3774928959 (B.I/3221).
- MARFOE, LEON : *Kamid el-Loz 13 : the prehistoric and early historic context of the site : catalog and commentary* / Leon Marfoe ; rev., enlarged and prepared for publication by Rolf Hachmann, Christine Misamer. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt, 1995. 377 s. : 29 hrt. ; 30 cm. — (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde ; 41. Kamid el-Loz ; 13) ISBN 3774921326 (B.I/3220).
- Mari : annales de recherches interdisciplinaires 8.* — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1997. 816 s. : res. ; 30 cm. ISBN 2865382591 (B.I/3251-8).
- Mari : annales de recherches interdisciplinaires 7.* — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1993. 415 s. : res. ; 30 cm. ISBN 2865382389 (B.I/3251-7).
- Mari : annales de recherches interdisciplinaires 6.* — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1990. 682 s. : res. ; 30 cm. ISBN 2865382040 (B.I/3251-6).
- Mari : annales de recherches interdisciplinaires 5.* — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1987. 737 s. : res. ; 30 cm. ISBN 2865381765 (B.I/3251-5).
- Mari : annales de recherches interdisciplinaires 3.* — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1984. 288 s. : res. ; 30 cm. ISBN 286538084X (B.I/3251-3).
- Mari : annales de recherches interdisciplinaires 2.* — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 1983. 221 s. : res. ; 30 cm. ISBN 2865380521 (B.I/3251-2).
- MARMARA, RINALDO : *Deux documents d'archives pour l'histoire de la Latinité Ottomane de Constantinople : catalogo de Fratelli e Sorelle della confraternità di Sancta Anna 1741 & notice historique par César Saïh / Rinaldo Marmara.* — 1. éd. — İstanbul : Isis, 2004. 105 s. ; 24 cm. — (Les Cahiers du Bosphore ; 32) ISBN 9754282765 (A.VI/7847).
- MARMARA, RINALDO : *Pancaldi : quartier levantin du XIXe siècle / Rinaldo Marmara.* — 1. éd. — İstanbul : Isis, 2004. 230 s. ; 24 cm. — (Les Cahiers du Bosphore ; 31) ISBN 9754282692 (A.VI/7856).
- MASSE, ANRI : *İslam [tarihi öçerk]* / Anri Masse ; Rusçadan tercüme edenleri Ç. Çabbarov, A. Aleskerov. — Bakı : Azərbaycan

- Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1992. 254 s. ; 20 cm. ISBN 5896000138 (A.VI/7949).
- MATHESON, SYLVIA A. : *Persia : an archaeological guide* / Sylvia A. Matheson. — 3. ed. rev. — Tehran : Yassavoli Publications, 2001. 204 s. : rnk. res. ; 30 cm. ISBN 9643062031 (B.I/3389).
- MATRAKÇI, NASUHÜ'S-SİLAHİ : *Beyan-ı menazil-i sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han* / Nasuhü's-Silahi Matrakçı. — [y.y.] : [yayl.y.], [19??]. 20 minyatür. ; 46X64 cm. (C/666).
- MATTHIAE, PAOLO : *Geschichte der kunst im Alten Orient : die grossreiche der Assyrier, Neubabylonier und Achämeniden* / Paolo Matthiae ; aus dem Italienischen von Cornelia Kuhl. — Stuttgart : Theiss, 1996. 283 s. : res. ; 29 cm. ISBN 3806214379 (B.I/3202).
- MCCARTHY, JUSTIN : *Ölüm ve sürgün : Osmanlı müslümanlarına karşı yürütülen ulus olarak temizleme işlemi 1821-1922* / Justin McCarthy ; çev. Bilge Umar ; ed. Hilmi Yavuz. — 3. bsk. — İstanbul : İnkılâp, 1998. viii, 404 s. ; 24 cm. ISBN 9751013038 (A.VI/7965).
- MCCOLLUM, JONATHAN : *Armenian music : a comprehensive bibliography and discography* / Jonathan McCollum, Andy Nercessian. — Lanham : The Scarecrow Press, 2004. v, 250 s. ; 22 cm. ISBN 0810849674 (A.VI/8137).
- MCDOWALL, DAVID : *Modern Kürt tarihi* / David McDowall ; çev. Neşenur Domaniç ; genel yay. yönetmeni Niyazi Koçak ; yay. haz. Selma Koçak. — İstanbul : Doruk, 2004. 680 s. ; 24 cm. ISBN 9755534369 (A.VI/7805).
- MELİKOV, AMİL : *Tarih derslerinde heriteleri üzerinde işin teşkili* / Amil Melikov ; elmi redaktoru A. M. Babayev. — Bakı : Maarif Neşriyyatı, 1983. 83 s. ; 20 cm. — (Azerbaycan SSR Maarif Nazirliyi. Azərbaycan Elmi Tedgigat Pedagoji Elmler İnstitutu) (A.VI/7923).
- Memleketçi Serbest Parti ana tüzüğü*. — Ankara : Memleketçi Serbest Parti, 1961. 23 s. ; 21 cm. (A.VI/8030).
- Memleketçi Serbest Parti : beyannameesi prensipleri iktisadi ve içtimai prensipleri*. — Ankara : Memleketçi Serbest Parti, 1961. 8, [1] s. ; 21 cm. (A.VI/8032).
- Memleketçi Serbest Parti programı*. — Ankara : Memleketçi Serbest Parti, [19??]. 29 s. ; 21 cm. (A.VI/8031).
- MENDRAS, HENRI : *Développement périphérique : tendances nationales et stratégies locales* / Henri Mendras. — Syros : Fondation Scientifique et

Culturelle des Cyclades, 1986. 43 s. ; 24 cm. — (Les Séminaires d'Hermoupolis) (A.VI/8270).

Meñşeviki v 1919-1920 gg. / otvetstvennie redaktori Z. Galili, A. Nenarokov ; otvetstvennyy sostavitel D. Pavlov. — Moskva : ROSSPEN, 2000. 935 s. ; 22 cm. — (Meñşeviki v Bolşevistskoy Rossii, 1918-1924 Politiceskie Partii Rossii Konets XIX-Pervaya tret XX veka) ISBN 5824300038 (A.VI/8175).

MERT, OKAN : *Türkiye'nin Kafkasya politikası ve Gürcistan* / Okan Mert ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Deniz Saraç. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat, 2004. 360 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 104. İnceleme-Araştırma dizisi ; 70) ISBN 9752550010 (A.VI/7987).

MESEDİHANIM, NEMET : *Azerbaycanda pirlər : sosial-ideoloji iqtisadi-siyasi mərkəzlər* / Nemet Mesedihanım ; redaktoru Tofug Babayev. — Bakı : Azərbaycan Dövlət Neşriyyat-Poligrafiya Birliyi, 1992. 100, [20] s. : res. ; 20 cm. ISBN 5552011767 (A.VI/7947).

Metals make the world go round : the supply and circulation of metals in Bronze Age Europe : proceedings of a conference held at the University of Birmingham in June 1997 / ed. by C. F. E. Pare. — Oxford : Oxbow Books, 2000. vii, 279 s. : şek. ; 30 cm. ISBN 1842170198 (B.I/3313).

METİN, MEFTUN : *Politik ve bölgesel güç Hazar* / Meftun Metin ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Deniz Saraç. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004. 277 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 110. İnceleme-Araştırma dizisi ; 77) ISBN 975255007X (A.VI/8332).

METZGER, MARTIN : *Kamid el-Loz 8 : die spätbronzezeitlichen tempelanlagen : die kleinfunde* / Martin Metzger ; unter mitarbeit von Ursula-Renate Barthel. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt, 1993. 2 c. ; 30 cm. — (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde ; 40. Kamid el-Loz ; 8) ISBN 3774921334 (B.I/3216).

METZGER, MARTIN : *Kamid el-Loz 7 : die spätbronzezeitlichen tempelanlagen : stratigraphie, architektur und installationen* / Martin Metzger. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt, 1991. 2 c. ; 30 cm. — (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde ; 35. Kamid el-Loz ; 7) ISBN 3774921083 (B.I/3215).

Mevlâna panellerinde sunulan bildiriler / yay. haz. Yakup Şafak, Yusuf Öz, Nuri Şimşekler. — Konya : Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 2000. ... c. ; 24 cm. ISBN 9754481539 (A.VI/7655).

- MİCHALOPOULOS, DİMİTRİS : *The European Union, Turkey and Greece : a historical approach* / Dimitris Michalopoulos. — Athens : [yayl.y.], 2003. 135-145 ss. ; 24 cm. Journal of Oriental and African Studies 12 (2003)'den ayırbaşım. (A.VI/8089).
- MİCHALOPOULOS, GEORGE : *Tensions between Greece and Turkey during the 1840's : an Ottoman diplomat against a Greek premier* / George Michalopoulos. — Athens : [yayl.y.], 2003. 189-196 ss. ; 24 cm. Journal of Oriental and African Studies vol. 12 (2003)'den ayırbaşım. (A.VI/8106).
- The Middle East's relations with Asia and Russia* / ed. by Hannah Carter, Anoushiravan Ehteshami. — 1. published. — London : Routledge Curzon, 2004. ix, 166 s. ; 24 cm. — (Durham Modern Middle East and Islamic World series ; 5) ISBN 0415333229 (A.VI/8133).
- MİKLUHO-MAKLAY, NİKOLAY NİKOLAVİÇ, 1846-1888 : *Soranie soçineniy v şesti tomah* / Nikolay Nikolaviç Mikluho-Maklay [1846-1888] ; redaktsionnaya kollegiya D. D. Tumarkin. — Moskva : Nauka, 1990-1999. 6 c. 7 c.'te. ; 22 cm. ISBN 5020099309 (A.VI/8182).
- MILLER, JARED L. : *Studies in the origins, development and interpretation of the Kizzuwatna rituals* / Jared L. Miller. — Wiesbaden : Harrassowitz, 2004. xv, 591 s. ; 25 cm. — (Studien zu den Boğazköy-Texten, ISSN 0585-5853 ; 46) ISBN 3447050586 (A.VI/8126).
- MİLLETLERARASI MEVLÂNA KONGRESİ (3 : 2003 : KONYA) : *III. Uluslararası Mevlâna kongresi : bildiriler : 5-6 Mayıs 2003 = 3rd International Mevlana congress : papers : 5-6 May 2003* / yay. haz. Nuri Şimşekler. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 2004. xxiv, 374 s. ; 24 cm. ISBN 9754481717 (A.VI/7657).
- MİLLETLERARASI MEVLÂNA KONGRESİ (2 : 1990 : KONYA) : *II. Milletlerarası Mevlâna kongresi : 3-5 Mayıs 1990 : tebliğler= Second international Mevlâna congress : 3-5 May 1990*. — Konya : Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 1991. 224 s. ; 24 cm. — (Selçuk Üniversitesi yayınları ; 95. Selçuklu Araştırmaları Merkezi yayınları ; 6) ISBN 9754480591 (A.V/7262).
- MİLLETLERARASI MEVLÂNA KONGRESİ (1 : 1987 : KONYA) : *1. Milletlerarası Mevlâna kongresi : tebliğler : 3-5 Mayıs 1987 = First international Mevlâna congress : papers : 3-5 May 1987*. — Konya : Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 1988. 374 s. ; 24 cm. — (Selçuk

Üniversitesi yayınları ; 51. Selçuklu Araştırmaları Merkezi yayınları ; 3) ISBN 9754480133 (A.V/2141).

Milletlerarası Ortadoğu : kaos mu, düzen mi? konferansı : 9-10 Ocak 2004 : bildiriler = International Middle-East : caos or/and order? conference : January 9-10th, 2004 : issues / yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu... [ve başk.]. — İstanbul : Tarih ve Tabiat Vakfı, 2004. x, 352 s. ; 21 cm. — (Tarih ve Tabiat Vakfı. TATAV yayınları ; 24. Konferans serisi ; 1) ISBN 9756596244 (A.VI/8123).

Millî devlet ve Büyük Ortadoğu Projesi. — Ankara : Türk Ocakları Ankara Şubesi, 2004. 65 s. ; 20 cm. — (Türk Ocakları Ankara Şubesi yayınları ; 9) (A.VI/7659).

MİLLÎ MEVLÂNÂ KONGRESİ (10 : 2002 : KONYA) : *X. Millî Mevlânâ kongresi : tebliğler.* — Konya : Selçuk Üniversitesi, 2002-2003. ... c. ; 24 cm. ISBN 9754481644 (A.VI/4806).

MİLLÎ MEVLÂNÂ KONGRESİ (9 : 1997 : KONYA) : *9. Millî Mevlânâ kongresi : tebliğler : 15-16 Aralık 1997 : Konya.* — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1998. 284 s. ; 24 cm. ISBN 9754481385 (A.VI/4805).

MİLLÎ MEVLÂNÂ KONGRESİ (8 : 1996 : KONYA) : *8. Millî Mevlânâ kongresi : tebliğler : 6-7 Mayıs 1996 : Konya.* — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1997. 150 s. ; 24 cm. ISBN 9754481318 (A.VI/4804).

MİLLÎ MEVLÂNÂ KONGRESİ (7 : 1993 : KONYA) : *7. Millî Mevlânâ kongresi : tebliğler : 3-4 Mayıs 1993 : Konya.* — Konya : Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 1994. 106, [2] s. : res. ; 24 cm. — (Selçuk Üniversitesi yayınları ; 122. Selçuklu Araştırmaları Merkezi yayınları ; 12) ISBN 9754480885 (A.V/7173).

MİLLÎ MEVLÂNÂ KONGRESİ (6 : 1992 : KONYA) : *6. Millî Mevlânâ kongresi : tebliğler : 24-25 Mayıs 1992 : Konya.* — Konya : Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 1993. 167 s. ; 24 cm. — (Selçuk Üniversitesi yayınları ; 110. Selçuklu Araştırmaları Merkezi yayınları ; 9) ISBN 9754480729 (A.V/7172).

MİLLÎ MEVLÂNÂ SEMPOZYUMU (7 : 1995 : KONYA) : *7. Millî Mevlânâ sempozyumu : 13 Aralık 1995.* — Konya : Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 1996. 88 s. ; 24 cm. — (Selçuk Üniversitesi yayınları ; 122. Selçuklu Araştırmaları Merkezi yayınları ; 12) ISBN 9754481113 (A.VI/7656).

- Milli Mücadele yıllarında Amasya : olaylar-portreler-belgeler / araştırma ve inceleme Hüseyin Menç. — gnlş. 2. bsk. — Amasya : Amasya Valiliği, 2002. 554 s. : res. ; 24 cm. — (Amasya Valiliği Kültür yayınları ; 4) ISBN 9755853014 (A.VI/7667).*
- Millî Selâmet Partisi : program ve tüzük. — Ankara : [Millî Selâmet Partisi], [19??]. 40 s. ; 21 cm. (A.VI/7707).*
- Milliyetçi Demokrasi Partisi : program. — Ankara : Milliyetçi Demokrasi Partisi, 1983. 30 s. ; 21 cm. (A.VI/8350).*
- MİLYUTİN, DİMİTRİ ALEKSEYEVİÇ : Vospominaniya general-feldmarşala grafa Dimitriya Alekseeviça Milyutina 1863-1864 / Dimitri Alekseyevič Milyutin ; pod redaktsiey L. G. Zaharovay. — Moskva : ROSSPEN, 2003. 687 s. : res., hrt. ; 22 cm. ISBN 5824303509 ; ISBN 5824303517 (A.VI/7906).*
- Minorities and the state in the Arab world / ed. by Ofra Bengio, Gabriel Ben-Dor. — London : Lynne Rienner, 1999. viii, 223 s. ; 24 cm. ISBN 1555876471 (A.VI/8242).*
- Mir 'Alişir Nawa'i : akten des symposiums aus anlass des 560. geburtstages und des 500. jahres des todes von Mir 'Ali_ir Nawa'i am 23. April 2001 / hrsg. von Barbara Kellner-Heinkele, Sigrid Kleinmichel. — Würzburg : Ergon Verlag, 2003. viii, 140 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Istanbuler Texte und Studien ; 1) ISBN 3899133145 (A.VI/8209).*
- MIRON, RENATE : Kamid el-Loz 10 : das 'schatzhaus' im palastbereich : die funde / Renate Miron. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt, 1990. 233 s. : 87 tafel ; 30 cm. — (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde ; 46. Kamid el-Loz ; 10) ISBN 3774921377 (B.I/3217).*
- La mission du lycée Saint-Benoît dans les relations Turco-Françaises. — Paris : L'Harmattan, 2003. 227 s. ; 22 cm. ISBN 2747557774 (A.VI/8228).*
- MİŞİN, D. E. : Sakaliba (Slavyane) v islamskom mire v rannee srednevekovye / D. E. Mişin. — Moskva : Institut Vostokovedeniya RAN, 2002. 364 s. ; 22 cm. 313-339 340-361 ISBN 5892821919 ; ISBN 5936750175 (kraft) (A.VI/7917).*
- Modern France : 1880-2002 / ed. by James McMillan. — 1. published. — Oxford : Oxford University Press, 2003. xiii, 272 s. : hrt. ; 22 cm. — (The Short Oxford History of France) ISBN 0198700598 (A.VI/8194).*
- Modern Türkiye'de siyasî düşünce : islâmcılık / genel yay. yönetmeni Murat Belge ; ed. Tanıl Bora, Murat Gültekinil. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim,*

2004. ... c. ; 24 cm. — (İletişim yayınları ; 1012. Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce ; 6) ISBN 9754709092 (ciltsiz tk.) ; ISBN 9750500032 (ciltli tk.) (A.VI/2418).

Moğolistan’daki Türk anıtları projesi 2001 yılı çalışmaları = Work for the project Turkish monuments in Mongolia in year 2001. — Ankara : TİKA, 2003. xvi, 487 s. : res. (kimi rnk.) ; 24 cm. — (Yayın no ; 67) ISBN 975193494X (A.VI/7698).

Monaşestvo i monastiri v Rossii : XI-XX veka : istoričeskie očerki / otvetstvenniiy redaktor N. V. Sinitsina ; redaktsionnaya kollegiya O. Yu. Vasileva... [et al.]. — Moskva : Nauka, 2002. 345 s. ; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Rossiyskoy İstorii) ISBN 5020087793 (A.VI/7940).

MOORE, OLIVER J. : *Rituals of recruitment in Tang China : reading an annual programme in the collected statements by Wang Dingbao (870-940)* / Oliver J. Moore. — Leiden : Brill, 2004. ix, 407 s. ; 25 cm. — (Sinica Leidensia, ISSN 0169-9563 ; 65) ISBN 9004139370 (A.VI/7718).

MORGENTHAU, HENRY : *Ambassador Morgenthau’s story* / Henry Morgenthau. — London : Sterndale Classics, 2003. v, 345 s. ; 23 cm. — (History/Near East/WWI) ISBN 1903656168 (A.VI/7255).

MORGENTHAU, HENRY : *Ambassador Morgenthau’s story* / Henry Morgenthau. — Garden City ; New York : Doubleday, Page & Company, 1918. xv, 407 s. : res. ; 21 cm. (A.VI/7743).

MORTIER, ROLAND : *Fota tou Europaikou 18 ou aiona = Lumières du XVIIIe siècle Européen* / Roland Mortier ; metafrasi Giorgos Tolia. — Athena = Athènes : Kentro Neoellenikon Ereunon = Institut de Recherches Néohelléniques, 2003. 189 s. ; 20 cm. ISBN 9607916298 (A.VI/8286).

MOSCATI, SABATINO : *Fenikeliler* / Sabatino Moscati ; İngilizceden çev. Sinem Gül. — 1. bsk. — Ankara : Dost Kitabevi, 2004. 347 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9752981321 (A.VI/7830).

Moskva-Rim : politika i diplomatiya Kremlya 1920-1939 : sbornik dokumentov / otvetstvenniiy redaktor G. N. Sevostyanov. — Moskva : Nauka, 2003. 483 s. ; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Rossiyskoy İstorii) ISBN 5020088811 (A.VI/7904).

MURDEN, SIMON W. : *Islam, the Middle East and the new global hegemony* / Simon W. Murden. — London : Lynne Rienner, 2002. ix, 235 s. ; 24

- cm. — (The Middle East in the International System) ISBN 1588260593 (A.VI/8341).
- Musulmane izmenyayuşeyssa Rossii* / redaktsionnaiya kollegiya Yu. M. Kobişanov... [et al.]. — Moskva : Rossiyskaya Političeskaya Entsiklopediya ROSSPEN, 2002. 336 s. : şek. ; 24 cm. ISBN 5824303614 (A.VI/7927).
- MUTAF, ABDÜLMECİT : *Salnâmelerde Karesi Sancağı (1847-1922)* / Abdülmecit Mutf. — [y.y.] : [yayl.y.], 1997. x, 213 s. : 1 katl. hrt. ; 24 cm. (A.V/9998).
- MÜDERRİSOĞLU, ALPTEKİN : *Sakarya Meydan Muharebesi günlüğü* / Alptekin Müderrisoğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Kastaş, 2004. 656 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9752820336 (A.VI/7821).
- Müstakiller Birliği Partisi* : beyanname. — [İstanbul] : Müstakiller Birliği Partisi, 1950. 8 s. ; 21 cm. (A.VI/8027).
- Müteferrika ve Osmanlı matbaası* / yay. haz. Mehmet Beşikçi. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2004. xi, 114 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 141) ISBN 9753331797 (A.VI/7878).
- NADERİ, SAİT : *Mazhar Osman ve Türkiye’de nöroşirürjinin doğuşu* / Sait Naderi ; yay. koordinatörü Işık Ezber. — 1. bsk. — İzmir : Dokuz Eylül, 2004. xviii, 198 s. ; 22 cm. — (Tarih ; 13) ISBN 9756981725 (A.VI/7986).
- NANSEN, FRIDTJOF, 1861-1930 : *Armenia and the Near East* / Fridtjof Nansen [1861-1930]. — 1. published. — London : George Allen & Unwid Ltd, 1928. 324 s. : res., 1 katl. hrt. ; 22 cm. (A.II/729).
- NASSİBİAN, AKABY : *Britain and the Armenian question : 1915-1923* / Akaby Nassibian. — London : Croom Helm, 1984. 294 s. ; 24 cm. ISBN 031209809X (A.VI/7587).
- NATO Büyük Ortadoğu ve Türkiye* / yay. haz. Osman Metin Öztürk, Yalçın Sarıkaya. — Ankara : Politik-Stratejik Araştırmalar, 2004. 114 s. ; 22 cm. (A.VI/7758).
- NAVASCUÉS, JUAN JAVIER ENRIQUEZ : *Prehistoria de Merida : cazadores, campesinos, jefes, aristócratas y siervos anteriores a los Romanos* / Juan Javier Enriquez Navascués. — Mérida : Museo Nacional de Arte Romano, 2002. 220 s. : res. ; 21 cm. — (Cuadernos Emeritenses, ISSN 1695-4521 ; 23) (A.VI/8101).
- NAZIRSKA, JORJETA : *Universitetskoto obrazovanie i Bilgarskite jeni 1879-1944* / Jorjeta Nazirska. — [Sofiya] : Mejdunaroden Tsentr po

Problemite na Maltinstvata i Kulturnite Vzaimodeystviya, 2003. 311 s. ; 20 cm. ISBN 9548872463 (A.VI/7613).

NELSON, ROBERT S. : *Hagia Sophia, 1850-1950 : holy wisdom modern monument* / Robert S. Nelson. — Chicago : The University of Chicago Press, 2004. xix, 278 s. : res. ; 29 cm. ISBN 0226571718 (B.I/3374).

NESTOR-ISKANDER : *The tale of Constantinople : of its origin and capture by the Turks in the year 1453* / Nestor-Iskander ; from the early sixteenth-century manuscript of the Troitse-Sergieva Lavra, no. 773, translated and annotated by Walter K. Hanak, Marios Philippides. — New Rochelle : Aristide D. Caratzas, 1998. viii, 182 s. ; 24 cm. — (Late Byzantine and Ottoman Studies ; 5) ISBN 089241586X (A.VI/7788).

Die neue muslimische frau : standpunkte & analysen / hrsg. von Barbara Pusch. — İstanbul : Orient-Institut der DMG, 2001. 326 s. ; 24 cm. — (Beiruter Texte und Studien ; 85. Türkische Welten ; 8) ISBN 3935556853 (A.VI/8210).

NEYZİ, LEYLA : *"Ben kimim?" : Türkiye'de sözlü tarih, kimlik ve öznellik* / Leyla Neyzi ; çev. Hande Özkan ; ed. Asena Günal. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2004. 223 s. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 1031. Araştırma-İnceleme dizisi ; 170) ISBN 9750502698 (A.VI/7791).

NICOLINI, BEATRICE : *Makran, Oman and Zanzibar : three-terminal cultural corridor in the Western Indian Ocean (1799-1856)* / Beatrice Nicolini ; translated from the Italian by Penelope-Jane Watson. — Leiden : Brill, 2004. xxvii, 179 s. ; 24 cm. — (Islam in Africa, ISSN 0928-5520 ; 3) ISBN 9004137807 (A.VI/8136).

NIKIFORUK, ANDREW : *Mahşerin dördüncü atlısı : salgın ve bulaşıcı hastalıklar tarihi* / Andrew Nikiforuk ; çev. Selahattin Erkanlı ; ed. Osman Yener, Elçin Gen. — 2. bsk. — İstanbul : İletişim, 2001. 286 s. ; 19 cm. — (İletişim yayınları ; 673. Tarih dizisi ; 12) ISBN 9754708533 (A.VI/7828).

NIKİTİN, BAZİL : *Kürtler : sosyolojik ve tarihi inceleme* / Bazil Nikitin ; önsöz Lous Massignon ; çev. Hüseyin Demirhan, Cemal Süreyya. — 5. bsk. — İstanbul : Deng, 2002. 564 s. ; 20 cm. — (Deng yayınları ; 8) ISBN 9757011223 (A.VI/8315).

NOEL, EDWARD WILLIAM CHARLES : *Kürdistan 1919 : Kürdistan'da özel görevde bulunan Binbaşı Noel'in günlüğü* / Edward William Charles

- Noel ; İngilizceden çev. Bülent Birer ; ed. Abdullah Keskin. — 1. bsk. — İstanbul : Avesta, 1999. 159 s. ; 19 cm. — (Avesta yayınları ; 51. Kürdoloji dizisi ; 4) ISBN 9757112607 (A.VI/7983).
- NOGALES, RAFAEL DE : *Four years beneath the crescent* / Rafael de Nogales ; translated from the spanish by Muna Lee. — London : Sterndale Classics, 2003. 348 s. ; 23 cm. — (History/WWI) ISBN 1903656192 (A.VI/7254).
- NOGALES, RAFAEL DE : *Four years beneath the crescent* / Rafael de Nogales ; translated from the Spanish by Muna Lee ; with an introduction by Lieutenant-Colonel Edward Davis. — New York : Charles Scribner's Sons, 1926. xviii, 416 s. : res. ; 22 cm. (A.VI/7732).
- NOVGORODSKİY GOSUDARSTVENNIY UNİVERSİTET İMENİ YAROSLAVA MUDROGO : *Voprosı istorii novgorodçını XIX-XX vv. : materialı nauçnoy konferentsii istorikov-arhivistov Aprel 2001 goda / Novgorodskiy Gosudarstvenniy Universitet İmeni Yaroslava Mudrogo, Arhivnoe Upravlenie Novgorodskoy Oblasti. — Velikiy Movgorod : Rossiyskoe Obşetsvo İstorikov-Arhivistov, 2001. 114 s. ; 20 cm. (A.VI/7939).*
- Numizmatika tsentralnoy azii VII / pod redaksiyey Akademika AN Respubliki Uzbekistan E. V. Ptveladze. — Taşkent : Akademiya Hudojestv Uzbekistana Otdel İstorii İskusstv Nİİ İskusstvoznaniya, 2004. 112 s. ; 20 cm. (A.VI/7946).*
- NURLU, MUAMMER : *Romencede Türk izleri* / Muammer Nurlu. — 1. bsk. — [y.y.] : Elvan, 2002. 200 s. ; 20 cm. ISBN 9739859658 (A.VI/8015).
- NYS, KARIN : *Cypriote antiquities in public collections in Denmark* / Karin Nys, Paul Åström. — Sävedalen : Paul Åströms, 2004. 123, 41 s. : pl. ; 30 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; XX:23. Corpus of Cypriote Antiquities ; 23) ISBN 9170811938 (B.I/3398).
- OĞUZ, MEVLÜT : *Anadolu'nun fethi Türk Ermeni ilişkileri ve kilise (1018-1923)* / Mevlüt Oğuz. — 1. bs. — İstanbul : [yayl.y.], 2004. 536 s. ; 21 cm. ISBN 9752700365 (A.VI/7441).
- OĞUZ, MEVLÜT : *Malatya tarihi ve sosyoekonomik durumu (M.Ö. 5500-M.S. 1920)* / Mevlüt Oğuz. — 1. bs. — İstanbul : [yayl.y.], 2000. xx, 547, [7] s. ; 21 cm. (A.VI/2305).
- OKAY, CÜNEYD : *Eski harfli mühendislik dergileri* / Cüneyd Okay. — 1. bsk. — İstanbul : [yayl.y.], 2004. 126 s. ; 24 cm. ISBN 975270171X (A.VI/7800).

- OKUTAN, M. ÇAĞATAY : *Bozkurt'tan Kur'an'a Millî Türk Talebe Birliği (MTTB) 1916-1980* / M. Çağatay Okutan ; yay. haz. Sait Kızılrırmak. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2004. xii, 242 s. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 69. Siyaset Bilimi ; 11) ISBN 9756857870 (A.VI/7838).
- OKUTAN, M. ÇAĞATAY : *Tek parti döneminde azınlık politikaları* / M. Çağatay Okutan ; yay. haz. Ece Turnator. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2004. viii, 377 s. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 64. Siyaset Bilimi ; 9) ISBN 9756857773 (A.VI/7839).
- OKUTAN, M. YAHYA : *Osmanlı-Türkiye Hilâl-i Ahmer dergilerinin analitik incelemesi (1921-1928)* / haz. M. Yahya Okutan. — 1998. vi, 274 s. ; 30 cm. (B.I/3294).
- Ombre e luci della restaurazione : trasformazioni e continuità istituzionali nei territori del Regno di Sardegna : atti del convegno Torino 21-24 Ottobre 1991.* — Roma : Ministero Per i Beni Culturali e Ambientali Ufficio Centrale Per i Beni Archivistici, 1997. 782 s. ; 24 cm. — (Pubblicazioni Degli Archivi di Stato Saggi ; 43) ISBN 8871251318 (A.VI/8214).
- 10 Kasımlarda Atatürk'ü anmak ve anlamak : 10 Kasım 2000-10 Kasım 2003 Atatürk'ü anma törenleri açış konuşmaları, panel ve açık oturumlar / haz. Zeki Dilek.* — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2004. xvi, 207 s. ; 24 cm. ISBN 9751617448 (A.VI/8099).
- ONUK, TACİSER : *Şanlıurfa Karakeçili kilimleri* / Taciser Onuk, H. Feriha Akpınarlı. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2003. 111 s. : rnk. res. ; 29 cm. — (Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 295. Bilimsel Araştırmalar dizisi ; 1) ISBN 9751616816 (B.I/3302).
- ONUR, ORAL : *Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri Edirne yönetim şekli ve Edirne valileri* / Oral Onur. — Edirne : Edirne Valiliği, 2004. 96 s. : res. ; 23 cm. (A.VI/8226).
- ORDUBADİ, MEMMED SEİD : *Ganlı iller : 1905-1906-cı illerde Gafkazda baş veren Ermeni-müselman davasının tarihi* / Memmed Seid Ordubadi ; eseri ereb elifbasından çev. Ekrem Bağirov. — Bakı : Garabağa Halg Yardımı Komitesi, 1991. 140 s. ; 21 cm. — (Garabağa Halg Yardımı Komitesi) ISBN 5556006105 (A.VI/7950).
- ORHUN, CANİP : *Cranwell hatıraları : bir havacı teğmenin güncesi* / Canip Orhun ; kitap ed. Tamer Erdoğan. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi,

2004. 239 s. ; 21 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2079. Edebiyat ; 624) ISBN 9750808320 (A.VI/7956).
- Oriental languages in translation = Jezyki orientalne w przekładzie* / ed. by = redakcja naukowa Anna Krasnowolska, Barbara Mekarska, Andrzej Zaborski. — Cracow = Krakow : Polish Academy of Sciences Press = Wydawnictwo Oddziału Polskiej Akademii Nauk, 2002. 285 s. ; 24 cm. — (Publications of the Oriental Committee = Prace Komisji Orientalistycznej, ISSN 0079-3426 ; 24) ISBN 8388549502 (A.VI/8105).
- ORTAYLI, İLBER : *İmparatorluğun en uzun yüzyılı* / İlber Ortaylı. — 18. bsk. — İstanbul : İletişim, 2004. 296 s. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 565. Araştırma-İnceleme dizisi ; 90) ISBN 9754707456 (A.VI/8050).
- ORTAYLI, İLBER : *İstanbul'dan sayfalar* / İlber Ortaylı ; desenler Sevinç Altan. — gnış. yeni bsk. — İstanbul : İletişim, 2004. 259 s. ; 23 cm. — (İletişim yayınları ; 225. İstanbul dizisi ; 13) ISBN 9754703949 (A.VI/8054).
- ORTAYLI, İLBER : *O pio aionas tis autokratorias o Othomanikos 19 os aionas h poreia pros ton eksunhronismos* / İlber Ortaylı ; metafrasi Katerina Stathi. — Athna : Ekdoseis Papazisi, 2004. 485 s. ; 21 cm. — (Sira. Mesanatolikes Spoudes Ar. ; 6. Othomaniki/Tourkiki Isoria) ISBN 9600217637 (A.VI/8204).
- ORTAYLI, İLBER : *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzu* / İlber Ortaylı. — 5. bsk. — İstanbul : İletişim, 2003. 240 s. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 459. Araştırma-İnceleme dizisi ; 71) ISBN 9754706557 (A.VI/8049).
- ORTAYLI, İLBER : *Ottoman studies* / İlber Ortaylı ; ed. Can Cemgil. — 1. ed. — İstanbul : İstanbul Bilgi University, 2004. 253 s. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi University Press ; 77) ISBN 9756857978 (A.VI/8011).
- ORTON, CLIVE : *Sampling in archaeology* / Clive Orton. — Cambridge : Cambridge University Press, 2000. xi, 261 s. ; 25 cm. — (Cambridge Manuals in Archaeology) ISBN 0521566665 (A.VI/7863).
- OSMA, KIVANÇ : *Cumhuriyet dönemi anıt heykelleri : 1923-1946* / Kıvanç Osma. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2003. xii, 299 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9751616786 (A.VI/8098).
- Osmanlı belgelerinde Ermeni-Fransız ilişkileri* / proje yöneticisi Yusuf Sarıнай ; proje sorumluları Necati Aktaş, Ahmet Zeki İzgöer ; yay. haz. Uğurhan Demirbaş... [ve başk.]. — Ankara : Devlet Arşivleri Genel

Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2002-2004. 3 c. ; 25 cm. — (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın nu ; 58, 61, 66) ISBN 9751932319 (tk.) (A.VI/5822).

Osmanlı belgelerinde Ermeni - İngiliz ilişkileri / proje yöneticisi Yusuf Sarınoy ; proje sorumluları Mustafa Budak, Önder Bayır, Ahmet Zeki İzgöer ; yay. haz. Uğurhan Demirbaş... [ve başk.]. — [İstanbul] : Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2004. 2 c. ; 25 cm. — (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın nu ; 67, 68) ISBN 975193625X (tk.) (A.VI/8236).

Osmanlı geçmişi ve bugünün Türkiye'si / derleyen Kemal H. Karpat ; çev. Sönmez Taner ; yay. haz. Ece Turnator. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2004. vi, 437 s. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 62. Tarih ; 8) ISBN 9756857552 (A.VI/7845).

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi / ed. Halil İnalcık, Donald Quataert. — İstanbul : Eren, 2000-2004. 2 c. ; 24 cm. ISBN 9756372052 (A.VI/7980).

Osobie jurnali Soveta ministrov Rossiyskoy İmperii 1909-1917 gg. / redaksionniy Sovet B. D. Galperina. — Moskva : ROSSPEN, 2000. ... c. ; 30 cm. — (Federalnaya Arhivnaya Slujba Rossii Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv) ISBN 5824300089 (tk.) ; ISBN 5824301565 (1. c.) (B.I/3342).

Ottoman costumes : from textile to identity / ed. by Suraiya Faroqhi, Christoph K. Neumann. — İstanbul : Eren, 2004. 336 s. : res. (kimî rnk.) ; 24 cm. ISBN 9756372044 (A.VI/8063).

The Ottoman State and societies in change : a study of the nineteenth century Temettuat registers / ed. by Kayoko Hayashi, Mahir Aydın. — 1. published. — London : Kegan Paul, 2004. xi, 264 s. ; 24 cm. — (Islamic Area Studies ; 5) ISBN 0710308019 (A.VI/8039).

ÖCAL, YALÇIN : *Tarihin ışığında gayrimüslüm Türkler* / Yalçın Öcal ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Ahmet Topçu. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004. 192 s. : res. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 98. İnceleme-Araştırma dizisi ; 66) ISBN 9756618957 (A.VI/7808).

ÖĞÜN, TUNCAY : *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinin iâşesi* / haz. Tuncay Öğün. — 1998 xvi, 379 y. ; 30 cm. (B.I/3289).

- ÖĞÜN, TUNCAY : *Unutulmuş bir göç trajedisi : Vilayât-ı Şarkîye mültecileri (1915-1923)* / Tuncay Öğün. — 1. bsk. — Ankara : Babil, 2004. 289 s. ; 19 cm. — (Babil ; 10. Güncel ; 7) ISBN 9756360097 (A.VI/7636).
- ÖKE, MİM KEMÂL : *Derviş ve komutan : özgürlük - güvenlik sarkacındaki Türkiye'nin kimlik sorunsalı* / Mim Kemâl Öke ; yay. ve genel yay. yönetmeni M. Faruk Bayrak ; yay. koordinatörü ve ed. Rana Gürtuna. — 1. bs. — İstanbul : Alfa, 2004. xx, 434 s. ; 21 cm. — (Alfa yayınları ; 1486. Siyaset-Sosyoloji ; 64) ISBN 9752975062 (A.VI/7968).
- Ölümünün 50. yıldönümünde Prof. Orhan Burian sempozyumu : 5-6 Mayıs 2003 / haz. Zeki Arıkan. — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2004. 247 s. ; 24 cm. — (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları ; 2) ISBN 9754836345 (A.VI/7674).
- ÖNSOY, RİFAT : *Türkiye'deki Almanya 1914-1918 : Almanya'nın Türkiye'deki kültürel etkinliği ve Robert Bosch* / Rifat Önsoy. — 1. bsk. — Ankara : Atlas, 2004. 128 s. ; 21 cm. — (Atlas yayınları. İnceleme/Araştırma dizisi ; 5) ISBN 9759515873 (A.VI/8006).
- ÖZAYDIN, ZUHAL : *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti sâlnâmesi* / Zuhâl Özaydın. — 1987 iv, 195 s. ; 30 cm. (B.I/3295).
- ÖZBARAN, SALİH : *Bir Osmanlı kimliği : 14.-17. yüzyıllarda Rûm / Rûmî aidiyet ve imgeleri* / Salih Özbaran ; yay. haz. Ayşen Anadol ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2004. 159 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 75. Tarih ve Coğrafya dizisi ; 29) ISBN 9758704796 (A.VI/8334).
- ÖZBAY, TURGUT : *Lozan'dan Sevr'e Türkiye* / Turgut Özbay. — Ankara : Anı, 2004. vii, 638 s. ; 24 cm. ISBN 975637635X (A.VI/8121).
- ÖZCAN, KEMAL : *Kırım Türklerinin sürgünü ve vatana dönüş için Milli Mücadele hareketi (1944-1990)* / Kemal Özcan. — 2001. 43-231 y. ; 30 cm. (B.I/3299).
- ÖZDEMİR, HİKMET : *Atatürk ve İngiltere : "bir barışmanın diplomatik tarihi"* / Hikmet Özdemir. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2004. xviii, 400 s. ; 24 cm. ISBN 9751617294 (A.VI/8096).
- ÖZDEMİR, KEMAL : *Osmanlı arması* / Kemal Özdemir. — İstanbul : Dönence, 1997. 162, [4] s. : rnk. res. ; 32 cm. ISBN 9757054011 (B.I/3196).

- ÖZDEMİR, ZEKERİYA : *Balıkesir Bölgesi'nde Milli Mücadele önderleri / Zekeriya Özdemir.* — 1. bs. — Balıkesir : [Bigadiç Kaymakamlığı], 1998. xiv, 281 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9759572664 (A.VI/297).
- ÖZDEMİR, ZEKERİYA : *I. Dünya Savaşında amele turları / Zekeriya Özdemir.* — 1994. iii, i, 184 y. ; 30 cm. (B.I/3286).
- ÖZTEPE, ERHAN : *Apollon Smintheus Tapınağı kabartmalarında kompozisyon anlayışı : I-II. ulusal arkeolojik araştırmalar sempozyumu / Erhan Öztepe.* — Ankara : Ankara Üniversitesi, 2004. 221-234 ss. : res. ; 27 cm. Anadolu = Anatolia ek dizi no. 1 (2004)'den ayrışım. (B.I/3367).
- ÖZTORUN, NECDET : *Atatürk ilkeleri ve Türk inkılâp tarihi incelemesi : Atatürkçü düşünce sistemine dayalı bir millî gelişme kavramı çalışması / Necdet Öztörün.* — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2004. xi, 251 s. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi yayın numarası ; 2004/57) ISBN 9754092788 (A.VI/7599).
- ÖZTUNCAY, BAHATTİN : *Dersaadet'in fotoğrafçıları : 19. yüzyıl İstanbulunda fotoğraf : öncüler, stüdyolar, sanatçılar / Bahattin Öztuncay ; yay. haz. Arzu Karamani Pekin, Melis Şeyhun.* — 1. bs. — İstanbul : Aygaz, 2003. 2 c. : res. ; 34 cm. ISBN 9752960480 (B.I/3304).
- ÖZTÜRK, MUSTAFA : *16. yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve çevresinde cemaatler-oymaklar / Mustafa Öztürk.* — Elazığ : Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Tarih Şubesi, 2004. xiv, 212 s. ; 24 cm. — (Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi yayınları ; 7. Tarih Şubesi yayınları ; 6) ISBN 9753940440 (A.VI/7767).
- ÖZTÜRK, RECEP : *Batu faktörünün etkisinde Türkiye-İsrail ilişkilerinin politikası / Recep Öztürk ; genel yay. yönetmeni Kemal Görmez.* — Ankara : Odak, 2004. xv, 393 s. ; 21 cm. ISBN 9759885131 (A.VI/8048).
- ÖZTÜRK, YÜCEL : *Özü'den Tuna'ya Kazaklar / Yücel Öztürk ; ed. Erhan Afyoncu.* — 1. bsk. — İstanbul : Yeditepe, 2004. ... c. ; 21 cm. — (Yeditepe Yayınevi ; 18. İnceleme-Araştırma dizisi ; 14) ISBN 9756480114 (A.VI/8299).
- PAINE, THOMAS : *Sağduyu : 1776 / Thomas Paine ; çev. Seçil Saraçlı.* — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2004. 74 s. ; 24 cm. — (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları ; 124) ISBN 9754836302 (A.VI/7778).

- PALAGIA, OLGA : *The pediments of the Parthenon* / Olga Palagia. — 2. unrevised ed. — Leiden : Brill, 1998. 74, yak. 75 s. : res. ; 29 cm. — (Monumenta Graeca et Romana, ISSN 0169-8850 ; 7) ISBN 9004111980 (B.I/3252).
- PALTSEVA, L. A. : *İz istorii arhaiçeskoj gretsii : Megarı i megarskie kolonii* / L. A. Paltseva. — Sankt-Peterburg : İzdatelstvo Sankt Peterburgskogo Universiteta, 1999. 304 s. ; 20 cm. ISBN 5288018006 (A.VI/7936).
- PANTİN, İ. K. : *Rossiya i mir : isteriçeskoe samouznvanie* / İ. K. Pantin. — Moskva : Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Filosofii, 2000. 133 s. ; 20 cm. ISBN 5836000735 (A.VI/7932).
- PAPADİMİTRİOU, NİKOLAS : *Built chamber tombs of Middle and Late Bronze Age date in Mainland Greece and the Islands* / Nikolas Papadimitriou. — Oxford : British Archaeological Reports, 2001. xiii, 236, yak. 100 s. : res. ; 30 cm. — (BAR International series ; 925) ISBN 1841711705 (B.I/3323).
- PAPATHANASİOU, ANASTASİA : *A bioarchaeological analysis of neolithic Alepotrypa Cave, Greece* / Anastasia Papathanasiou. — Oxford : Hadrian Books, 2001. v, 173 s. ; 30 cm. — (BAR International series ; 961) ISBN 1841711810 (B.I/3247).
- PARDOE, [JULIA] : *Şehirlerin ecesi İstanbul : bir leydinin gözüyle 19. yüzyılda Osmanlı yaşamı* / [Julia] Pardoe ; çev. Banu Büyükkal. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2004. 543 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 67. Sahaftan Seçmeler dizisi ; 5) ISBN 9758704764 (A.VI/7958).
- PAULY, ROBERT J. : *Islam in Europe : integration or marginalization* / Robert J. Pauly. — Aldershot : Ashgate, 2004. vi, 191 s. ; 24 cm. ISBN 0754641007 (A.VI/8143).
- PAYASLIAN, SIMON : *The Armenian genocide : 1915-1923 : a handbook for students and teachers* / Simon Payaslian. — California : Armenian Cultural Foundation, 2001. 118 s. ; 28 cm. (B.I/3184).
- PEHLİVANOĞLU, RASİM : *Sevdiğimiz Atatürk* / Rasim Pehlivanoglu. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2004. xiv, 329 s. ; 24 cm. ISBN 975161709X (A.VI/8094).
- Perehodnie protsessi v Russkoy hudojestvennoy kulture : novoe i noveyşee vremya* / otvetstvennyy redaktor N. A. Hrenov. — Moskva : Nauka, 2003. 495 s. ; 22 cm. — (Seriya İskusstvo v İstoriçeskoj Dinamike Kulturi) ISBN 5020063827 (A.VI/8170).

- Der Pergamonaltar : die neue präsentation nach restaurierung des telephosfrieses / hrsg. von Wolf-Dieter Heilmeyer. — Berlin : Wasmuth ; Staatliche Museen zu Berlin-Antikensammlung, 1997. 201 s. : res. ; 29 cm. ISBN 3803010462 (katalogausgabe) ; ISBN 3803010454 (buchhandelsausgabe) (B.I/3319).*
- PERKINS, JUSTIN, 1805-1869 : *The Persian flower : a memoir of Judith Grant Perkins of Oroomiah, Persia / Justin Perkins [1805-1869]. — Boston : John P. Jewett and Company, 1853. xv, 224 s. : 2 res. ; 18 cm. (A.VI/7736).*
- PETERS, F. E. : *Islam : a guide for jews and christians / F. E. Peters. — Princeton : Princeton University Press, 2003. xiii, 285 s. ; 24 cm. ISBN 0691115532 (A.VI/8142).*
- PETERSON, MERRILL D. : *"Starving Armenians" : America and the Armenian genocide, 1915-1930 and after / Merrill D. Peterson. — Charlottesville : University of Virginia Press, 2004. xiv, 199 s. : res. ; 22 cm. ISBN 0813922674 (A.VI/7789).*
- PIERCE, JAMES WILSON : *Story of Turkey and Armenia : with a full and accurate account of the recent massacres written by eye witnesses / James Wilson Pierce ; ed. by James Wilson Pierce. — Baltimore : R. H. Woodward Company, 1896. 9, 500 s. : res. ; 21 cm. (A.VI/7750).*
- PIGAFETTA, ANTONIO : *Il primo viaggio intorno al mondo / Antonio Pigafetta. — Vicenza : Neri Pozza Editore, 1994. 2 c. ; 28 cm. ISBN 887305482X (B.I/3379).*
- PIGAFETTA, FILIPPO : *Viaggio da Creta in Egitto ed al Sinai 1576-1577 / Filippo Pigafetta ; introduzione testo commento e trascrizione di Alvise da Schio ; indici analitici a cura di Lorenzo Romanato. — Vicenza : Fondo A. da Schio per lo Studio della Vita e dell'Opera di Filippo Pigafetta Biblioteca Civica Bertoliana di Vicenza, 1984. 350 s. ; 30 cm. (B.I/3380).*
- PİRİ REİS : *Bahriye kataktitiki Nausiploia sto aigaio 1521 : stratigikes pirofories gia tin proetoimasia tis biaiis kataktisis tou Ellinikou Aigaiou apo tous Tourkous tou 16os aiona sta plaisia tou Tourkikou epektatismou / Piri Reis ; metafrasi Maria Farantou. — Athna : Institouto Politikon Meleton, [19??]. 284 s. : res. ; 29 cm. (B.I/3378).*
- PİRİ REİS : *Kitab-ı bahriye / Piri Reis ; proje koordinatörü Nurettin Güz ; yay. danışmanı Halil İnalçık ; ed. Bülent Arı. — Ankara : Denizcilik Müsteşarlığı, 2002. 639 s. : hrt. ; 30 cm. ISBN 9755070966 (B.I/3339).*

- PIRÎ REİS : *Kitab-ı bahriye = Book of navigation* / Pirî Reis ; project coordinator Nurettin Güz ; consultant Halil İnalçık ; ed. Bülent Arı. — Ankara : Undersecretaryship of Navigation, 2002. 639 s. : hrt. ; 30 cm. — (Publishing no ; 6) ISBN 9755070966 (B.I/3340).
- Pisma i bumagi imperatora Petra Velikogo* / otvetstvennyy redaktor A. A. Preobrajenskiy. — Moskva : İzdatelstvo Drevlehraniliŭše, 2003. ... c. ; 24 cm. ISBN 5936460517 (A.VI/8340).
- Plethuşmoi kai oikismoï tou Ellenikou chorou. İstorika meletemata* / Vasiles Panagiotopolos... [et al.]. — Athena : Kentro Neoellenikon Ereunon, 2003. 315 s. : res., hrt. ; 24 cm. — (Kentro Neoellenikon Ereunon Ethnikou İdrumatos Ereunon. Tetradia Eruasias ; 18) ISBN 1105084518 (A.VI/8288).
- POLAT, EMRE : *Osmanlı'nın ilk Yahudi sosyalisti : Avram Benaroya ve faaliyetleri* / Emre Polat ; yay. danışmanı Abdullah Şahin ; yay. ed. Burak Fazıl Çabuk. — 1. bsk. — İstanbul : Truva, 2004. 283 s. ; 20 cm. — (Yayın no ; 26) ISBN 9756237228 (A.VI/8297).
- POLAT, M. SAİD : *Selçuklu göçerlerinin dünyası : Karacuk'tan Aziz George Kolu'na* / M. Said Polat. — İstanbul : Kitabevi, 2004. 311 s. ; 21 cm. — (Kitabevi ; 244) ISBN 975640311X (A.VI/8328).
- PONSONBY, ARTHUR : *Falsehood in war-time : containing an assortment of lies circulated throughout the nations during the Great War* / Arthur Ponsonby. — New York : E. P. Dutton, 1928. 192 s. ; 19 cm. (A.VI/8275).
- POPPA, RUDOLF : *Kamid el-Loz 2 : der eisenzeitliche Friedhof befunde und funde* / Rudolf Poppa. — Bonn : Rudolf Habelt, 1978. 154 s. : 45 tafel ; 30 cm. — (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde ; 18. Kamid el-Loz ; 2) ISBN 3774913137 (B.I/3210).
- PORTER, JAMES, SIR, 1710-1776 : *Observations on the religion, law, government and manners, of the Turks* / James Porter [Sir, 1710-1776]. — Dublin : [yayıy.], 1768. 2 c. 1 c.'te. ; 17 cm. (A.VI/7738).
- POSTGATE, J. N. : *The Governor's Palace Archive* / J. N. Postgate. — [London] : British School of Archaeology in Iraq, 1973. xvii, 283, 98 s. : plate ; 29 cm. — (Cuneiform Texts From Nimrud ; 2) ISBN 0903472015 (B.I/3200).
- PÖRKSEN, UWE : *Der sturm aus der vergangenheit : über Tuvia Rübner* / Uwe Pörksen. — Mainz ; Stuttgart : Akademie der Wissenschaften und

- der Literatur ; Franz Steiner, 2003. 28 s. ; 24 cm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Klasse der Literatur Jahrgang 2003, ISSN 0002-2985 ; 1) ISBN 3515083065 (A.VI/7608).
- Pravoslavnaya vera i traditsii blagoçestiya v Russkih v XVIII-XX vekah : etnografiçeskie issledovaniya i materialı / otvetstvennie redaktori O. V. Kiriçenko, H. V. Poplavskaya. — Moskva : Nauka, 2002. 469 s. : res. ; 22 cm. ISBN 502008736X (A.VI/7921).*
- Pravoslavniy Palestinskiy sbornik vıpusk 99 (36) / redaktsionnaya kollegiya İ. M. Dyakonov... [et al.]. — S. Peterburg : Rossiyskaya Akademiya Nauk, 2002. 256 s. ; 24 cm. ISBN 5860072163 (A.VI/7943).*
- Priests and officials in the Ancient Near East : papers of the second colloquium on the Ancient Near East - the city and its life held at the Middle Eastern Culture Center in Japan (Mitaka, Tokyo) : March 22-24, 1996 / ed. by Kazuko Watanabe. — Heidelberg : Universitätsverlag C. Winter, 1999. 366 s. : res. ; 25 cm. ISBN 3825305333 (A.VI/7650).*
- Prof. Dr. Zeyyat Hatiboğlu'na armağan / ed. Cudi Tuncer Gürsoy. — 1. bsk. — İstanbul : [yayl.y.], 2004. 458 s. ; 24 cm. ISBN 9759640317 (A.VI/7762).*
- Progressive muslims : on justice, gender and pluralism / ed. by Omid Safi. — reprinted. — Oxford : Oneworld, 2004. xi, 351 s. ; 23 cm. ISBN 185168316X (A.VI/8127).*
- PRYOR, JOHN H. : *Akdeniz'de coğrafya, teknoloji ve savaş : Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler / John H. Pryor ; çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç ; yay. haz. Mehmet Beşikçi ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2004. 262 s. ; 21 cm. — (Kitap yayınevi ; 65. Tarih ve Coğrafya dizisi ; 25) ISBN 9758704583 (A.VI/7842).*
- Pulko : Türkiye Cumhuriyeti kağıt para kataloğu = Republic of Turkey paper money catalogue. — 1. bs. = 1. ed. — İstanbul : Pulko, 2003. 135 s. : res. ; 23 cm. — (Pulko. Koleksiyon serisi, ISSN 1303-6254 ; 3) ISBN 9759300915 (A.VI/8020).*
- RAMSOUR, ERNEST EDMONDSON : *Genç Türkler ve İttihât - Terakki : "1908 İhtilâlinin hazırlık dönemi" / Ernest Edmondson Ramsour ; tercüme Hacasan Yüncü. — İstanbul : Kayıhan, 2001. 196 s. ; 20 cm. — (Kayıhan*

- Yayınevi. Umumi Neşriyat no ; 67. Siyasi Tarih Araştırmaları serisi no ; 5) ISBN 9757574503 (A.VI/7632).
- RASCH, GUSTAV : *19. yüzyıl sonlarında Avrupa'da Türkler* / Gustav Rasch ; çev. Hüseyin Salihoğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Yeditepe, 2004. 220 s. ; 21 cm. — (Yeditepe Yayınevi ; 16. İnceleme-Araştırma dizisi ; 12) ISBN 9756480157 (A.VI/8069).
- Reconstructing past population trends in Mediterranean Europe (3000 BC-AD 1800)* / ed. by John Bintliff, Kostas Sbonias. — Oxford : Oxbow Books, 1999. xvi, 261 s ; 30 cm. — (The Archaeology of Mediterranean Landscapes ; 1) ISBN 1900188627 (B.I/3314).
- Redhouse Türkçe/Osmanlıca-İngilizce sözlük* = Redhouse Turkish/Ottoman-English dictionary / metni haz. V. Bahadır Alkım... [ve başk.]. — 18. bsk. — İstanbul : Sev, 2000, c1997. xxxii, 1292, 46 s. ; 24 cm. ISBN 9758176110 (A.VI/7962).
- REDŽIĆ, ENVER : *Branislav Durdev : licnost i djelo* / Enver Redzic. — Sarajevo : Akademije Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2003. 100 s. ; 24 cm. — (Djela. Monographs ; knjiga 76. Odjeljenje Društvenih Nauka ; knjiga 44) ISBN 9958501244 (A.VI/8037).
- REDŽIĆ, ENVER : *Hamdija Kapidžić : naucnik i pedagog* / Enver Redzic. — Sarajevo : Akademije Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2003. 96 s. ; 24 cm. — (Djela. Monographs ; knjiga 77. Odjeljenje Društvenih Nauka ; knjiga 45) ISBN 9958501252 (A.VI/8038).
- REDŽIĆ, ENVER : *Pola stoljeca Akademije Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine (1952-2002)* / Enver Redzic. — Sarajevo : Akademije Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2004. 283 s. ; 24 cm. — (Djela ; knjiga 81. Odjeljenje Društvenih Nauka ; knjiga 46) ISBN 9958501317 (A.VI/8036).
- RENOUVIN, PIERRE : *Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye : 1914-1918* / Pierre Renouvin ; ed. Ö. Andaç Uğurlu ; Türkçesi Örgen Uğurlu. — 1. bsk. — İstanbul : Örgün, 2004. 787 s. ; 20 cm. — (Örgün Yayınevi. Kültür dizisi) ISBN 975765132X (A.VI/7827).
- Research trends in modern Central Eurasian studies : 18th-20th centuries : a selective and critical bibliography of works published between 1985 and 2000* / ed. by Stéphane A. Dudoignon, Hisao Komatsu. — Tokyo : The Toyo Bunko, 2003. ... c. ; 24 cm. — (Toyo Bunko Research Library ; 3) ISBN 4809701913 (A.VI/8207).

- The restoration of a national history : why was the Japanese Society for History Textbook Reform established and what are its goals?*. — 2. ed. — Tokyo : Japanese Society for History Textbook Reform, 1998. 32 s. ; 26 cm. (B.I/3400).
- REZNIK, SEMEN : *Nikolay Vavilov / Semen Reznik*. — Moskva : Molodaya Gvardiya, 1968. 334 s. : res., hrt. ; 21 cm. — (Knizn Zameçatelnih Lyudey seriya Biografiy ; vıpusk 11 (452)) (A.VI/8202).
- RICHTER, JULIUS : *A history of protestant missions in the Near East / Julius Richter*. — New York : Fleming H. Revell Company, 1910. 435 s. : res. ; 24 cm. (A.VI/7744).
- RIDGWAY, BRUNILDE SISMONDO : *Fourth-Century styles in Greek sculpture / Brunilde Sismondo Ridgway*. — London : Duckworth, 1997. xviii, 400, yak. 50 s. : res. ; 26 cm. ISBN 0715627848 (B.I/3311).
- ROBINSON, CHASE F. : *Islamic historiography / Chase F. Robinson*. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2003. xxiv, 237 s. ; 23 cm. ISBN 0521629365 (A.VI/8141).
- ROBINSON, FRANCIS : *Islam and muslim history in South Asia / Francis Robinson*. — New Delhi : Oxford University Press, 2003. viii, 299 s. ; 21 cm. ISBN 0195663594 (A.VI/8189).
- ROITMAN, ADOLFO : *Envisioning the temple : scrolls, stones and symbols / Adolfo Roitman ; with a contribution by Shulamit Laderman*. — Jerusalem : The Israel Museum, 2003. 163, [4] s. ; 28 cm. ISBN 965278284X (B.I/3227).
- Roma capitale (1447-1527) / a cura di Sergio Gensini*. — Roma : Ministero Per i Beni Culturali e Ambientali Ufficio Centrale Per i Beni Archivistici, 1994. xi, 629 s. ; 24 cm. — (Pubblicazioni Degli Archivi di Stato Saggi ; 29. Collana di Studi e Ricerche ; 5) (A.VI/8220).
- Rossiya i Britaniya*. — Moskva : Nauka, 2000-2002. ... c. : res. ; 22 cm. ISBN 5020101850 (A.VI/8178).
- Rossiya i Evropa : diplomatiya i kultura / otvetstvennyy redaktor A. S. Namazova*. — Moskva : Nauka, 2002. ... c. : res. ; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Institut Vseobşey İstorii) ISBN 5020087807 (A.VI/7911).
- Rossiya i frantsiya XVIII-XX veka / otvetstvennyy redaktor Petr Çerkasov*. — Moskva : Nauka, 2003. ... c. : res. ; 22 cm. ISBN 502008879X (A.VI/8276).

- Rossiya i İtaliya* / otvetstvenniy redaktor N. P. Komolova. — Moskva : Nauka, 1998-2003. ... c. ; 22 cm. ISBN 5020086754 (A.VI/8179).
- Rossiya XIX-XX vv. vzglyad zarubejnih istorikov* / otvetstvenniy redaktor A. N. Saharov. — Moskva : Nauka, 1996. 254 s. ; 21 cm. ISBN 5020086053 (A.VI/8255).
- ROSSIYSKIH GOSUDASTVENNIY ARHİV DREVNİH AKTOR : *Katalog Slavyano-Russkih rukopisnih knig XV veka, hranyatihsya v Rossiyskom gosudarstvennom arhive drevnih aktov* / Rossiyskih Gosudastvenniy Arhiv Drevnih Aktor. — Moskva : İzdatelstvo Drevlehranilitše, 2000. 414 s. : res. ; 21 cm. ISBN 5936460096 (A.VI/8154).
- ROSTOVITZEFF, MIKHAIL IVANOVICH : *The animal style in South Russia and China : being the material of a course of lectures delivered in August 1925 at Princeton University under the auspices of the Harvard-Princeton Fine Arts Clubs* / Mikhail Ivanovich Rostovtzeff. — Roma : "L'Erma" di Bretschneider, 2000. xvi, 112, xxxiii s. : plate ; 26 cm. — (Quaderni e Guide di Archeologia ; 4) ISBN 8882651061 (B.I/3272).
- RUBENBERG, CHERYL A. : *Palestinian women : patriarchy and resistance in the West Bank* / Cheryl A. Rubenberg. — London : Lynne Rienner, 2001. ix, 317 s. ; 24 cm. ISBN 155587956X (A.VI/8244).
- Rus v XIII veke : drevnosti temnogo vremeni* / otvetstvennie redaktori N. A. Makarov, A. V. Çernetsov ; sostaviteli V. Yu. Koval, İ. N. Kuzina. — Moskva : Nauka, 2003. 406 s. : res. ; 29 cm. ISBN 5020088471 (B.I/3377).
- RYAN, CHARLES S[NODGRASS] : *Kızılay emri altında Pilevne ve Erzurum'da 1877-78 : Rus-Türk Harbi* / Charles S[nodgrass] Ryan ; çev. Ali Rıza Seyfioğlu. — İstanbul : [yayl.y.], 1962. v, 240 s. ; 22 cm. (A.VI/7902).
- SÁDABA, JOSÉ LUIS RAMIREZ : *Catálogo de las inscripciones imperiales de Augusta Emerita* / José Luis Ramirez Sádaba. — Mérida : Museo Nacional de Arte Romano, 2002. 240 s. : res. ; 21 cm. — (Cuadernos Emeritenses, ISSN 1695-4521 ; 21) (A.VI/8103).
- SAJOO, AMYN B. : *Muslim ethics : emerging vistas* / Aryn B. Sajoo. — London : I. B. Tauris, 2004. xvi, 164 s. ; 22 cm. ISBN 1850435502 (A.VI/7694).
- SAK, İZZET : *10 numaralı Konya şer'iye sicili (1070-1071/1659-1661) : transkripsiyon* / İzzet Sak. — 1. bsk. — Konya : Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2003. xxxvii, 501 s. ; 27 cm. — (Selçuk

Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ; 3) ISBN 9754481695 (B.I/3360).

SAKAYAN, DORA : *An Armenian doctor in Turkey : Garabed Hatcherian : my Smyrna Ordeal of 1922* / Dora Sakayan. — Montreal : Arod Books, 1997. xxiv, 100 s. : res. ; 24 cm. ISBN 0969987919 (A.VI/7651).

SÂLİH ZEKİ : *Âsâr-ı bâkiye* / Sâlih Zeki ; yay. haz. Melek Dosay Gökdoğan. — 1. bsk. — Ankara : Babil, 2003. 2 c. ; 20 cm. — (Babil ; 3, 4. Klasik ; 1, 2) ISBN 9756360038 (A.VI/8082).

SALİM, SEYYİD MUSTAFA : *El-birrid el-cdebi : halaka mefkude min hareketi ettenvir fi'l-Yemen* / Seyyid Mustafa Salim. — Kahire : Mektebe Medbuli, 1999. 416 s. ; 24 cm. ISBN 9772082519 (A.VI/8148).

SALİM, SEYYİD MUSTAFA : *El-fethu'l Osmani el-evvel li'l-Yemen : 1538-1635* / Seyyid Mustafa Salim. — Kahire : El-Kütübü'l Mısıriyye, 1999. 526, 34 s. ; 24 cm. ISBN 9772792702 (A.VI/8147).

SALİM, SEYYİD MUSTAFA : *Nusus Yemeniyye an el-hamleti el-Fıransiyye ala Mısır* / Seyyid Mustafa Salim. — San'a : Merkez'ül Dirasat el-Yemeniyye, 1989. 175 s. ; 24 cm. (A.VI/8150).

SALİM, SEYYİD MUSTAFA : *Tekvin el-Yemen el-hadis : el-Yemen ve'l-İmam Yahya (1904-1948)* / Seyyid Mustafa Salim. — Kahire : Mektebe Medbuli, 1984. 616 s. ; 24 cm. (A.VI/8149).

SALZA PRINA RICOTTI, EUGENIA : *Villa Adriana : il sogno di un imperatore* / Eugenia Salza Prina Ricotti. — Roma : "L'ERMA" di Bretschneider, 2001. 450 s. : res. ; 29 cm. + 1 katl pl. — (Bibliotheca Archaeologica ; 29) ISBN 8882651290 (B.I/3203).

SARAÇLI, SEÇİL : *Amerikan 'tutsaklık' anlatılarında 'öteki' kavramı : 17. yüzyıl-19. yüzyıl* / Seçil Saraçlı. — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2004. x, 100 s. ; 24 cm. — (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları ; 125) ISBN 9754836299 (A.VI/7877).

SARGENT, JOHN, 1780-1833 : *Memoir of the rev. Henry Martyn, B. D. : late fellow of St. John's College, Cambridge and Chaplain to the honorable East India Company* / John Sargent [1780-1833]. — 1. American ed. — Boston : Samuel T. Armstrong, 1820. 490 s. ; 24 cm. (A.VI/7739).

SARICA, MURAT : *100 soruda siyâsî düşünce tarihi* / Murat Sarıca. — 4. bsk. — İstanbul : Gerçek, 1983. 223 s. ; 20 cm. — (100 Soruda dizisi ; 39) (A.VI/7702).

- SARIKAYA, MAKBULE : *Milli Mücadele döneminde Rize / Makbule Sarıkaya*. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2004. xvii, 281 s. ; 24 cm. ISBN 9751617383 (A.VI/8092).
- SARINAY, YUSUF : *Türk milliyetçiliğinin tarihi gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931 / Yusuf Sarınay*. — İstanbul : Ötüken, 2004. 432 s. ; 20 cm. — (Yayın nu ; 277. Kültür serisi ; 82) ISBN 975437130X (A.VI/7982).
- SARIYILDIZ, GÜLDEN : *Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun kuruluşu ve işlevi (1879-1909) / Gülden Sarıyıldız*. — İstanbul : Der, 2004. xvi, 215 s. ; 23 cm. — (Yayın no ; 373) ISBN 9753533225 (A.VI/8303).
- SARTEKİN, EZİZ ATAULLA : *Uygurca neşir kılınan eserler kataloğu : tarih-medeniyet kısmı / Eziz Ataulla Sartekin*. — Urümçi : Şincang Üniversitesi, 2004. 734 s. ; 26 cm. ISBN 756311890X (B.I/3375).
- SAVAŞ, SAİM : *XVI. asırda Anadolu'da alevilik / Saim Savaş ; yay. haz. Ercan Şen*. — 1. bs. — Ankara : Vadi, 2002. 255 s. ; 22 cm. — (Vadi yayınları ; 171. Tarih dizisi ; 2) ISBN 9756768401 (A.VI/8005).
- Savaş ve Medya : Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi İLAD (İletişim Araştırmaları Derneği) : 28 Mart 2003*. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi, 2003. 143 s. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1530. İletişim Bilimleri Fakültesi yayınları ; 52) ISBN 9750602587 (A.VI/7678).
- SAYDAM, ABDULLAH : *Osmanlı medeniyeti tarihi / Abdullah Saydam*. — Trabzon : [yayl.y.], 1995. 452 s. ; 23 cm. (A.VI/7882).
- SAYGUN, A. ADNAN : *Bartok in Turkey / A. Adnan Saygun*. — New York : G. Schirmer, Inc., 1951. 5-9 ss. : res. ; 30 cm. The Musical Quarterly XXXVII, 1 (1951)'den ayırbasım. (B.I/3362).
- SAYYİD ABDURAHMAN, SIN DJAMALUDDİNA AL-HUSAYNİ AL-GAZİGUMUKİ AD-DAGESTANİ : *Kratkoe izlojenie podrobnogo opisaniya del imama Şamilya Kaluga, 1281 g.h. / Sin Djamaluddina al-Husayni al-Gazigumuki ad-Dagestani Sayyid Abdurahman ; perevod s Arabskogo vvedenie, kommentarii i ukazateli N. A. Tagirovoy*. — Moskva : "Vostochnaya Literatura" RAN, 2002. 318 s. ; 22 cm. ISBN 5020182141 (A.VI/7937).
- SAYYİD, AYMAN FU'AD : *The Fatimids and their successors in Yaman : the history of an islamic community / Ayman Fu'ad Sayyid ; Arabic ed. and English summary of Idris 'Inad al-Din's*. — London : I. B. Tauris, 2002. x, 109, 397 s. ; 22 cm. — ('Uyun al-Akhbar ; 7. The Institute of Ismaili

Studies. Ismaili Texts and Translations series ; 4) ISBN 1860646905 (A.VI/7594).

SAZIKIN, A. G. : *Katalog Mongolskih rukopisey i ksilografob İnstituta Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk* / A. G. Sazikin. — Moskva : İzdatelskaya Firma "Vostochnaya Literatura" RAN, 2001-2003. ... c. ; 23 cm. ISBN 502018232X (tk.) (A.VI/8277).

SCHÄFER, HANS DIETER : *Moderne im dritten reich : kultur der intimität bei Oskar Loerke, Friedo Lampe und Helmut Käutner* / Hans Dieter Schäfer. — Mainz ; Stuttgart : Akademie der Wissenschaften und der Literatur ; Franz Steiner, 2003. 40 s. : res. ; 24 cm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Klasse der Literatur Jahrgang 2003, ISSN 0002-2985 ; 3) ISBN 3515084320 (A.VI/7600).

SCHAEFFER-FORRER, CLAUDE F.-A. : *Corpus des cylindres-sceaux de Ras Shamra-Ugarit et d'Enkomi-Alasia* / Claude F.-A. Schaeffer-Forrer ; avec des contributions de P. Amiet... [et al.]. — Paris : Editions Recherche sur les Civilisations, 1983. 209 s. : res. ; 30 cm. — (Synthèse, ISSN 0291-1655 ; 13) ISBN 2865380564 (B.I/3244).

SCHIRNDING, ALBERT VON : *Die propheten von der Martiusstrasse : ein München-kapitel in Thomas Manns Doktor Faustus* / Albert von Schirnding. — Mainz ; Stuttgart : Akademie der Wissenschaften und der Literatur ; Franz Steiner, 2003. 19 s. ; 24 cm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Klasse der Literatur Jahrgang 2003, ISSN 0002-2985 ; 2) ISBN 3515083073 (A.VI/7609).

SCHMITZ, ANDREA : *Edige Destanı : bir kahramanlık geleneğinin içeriği, oluşumu ve etkileri* / Andrea Schmitz ; çev. Can Bulut. — İzmir : [Ege Üniversitesi] Edebiyat Fakültesi, 2004. 243 s. ; 20 cm. — (Edebiyat Fakültesi yayınları ; 126) ISBN 9754836329 (A.VI/7770).

SCHREINER, GEORGE ABEL : *The craft sinister : a diplomatico-political history of the Great War and its cause - diplomacy and international politics and diplomatists as seen at close range by an American newspaperman who served in Central Europe as war and political correspondent* / George Abel Schreiner. — New York : G. Albert Geyer, 1920. xxvi, 422 s. ; 24 cm. (A.VI/7653).

SCHÜTTE-MAISCHATZ, ANKE : *Dolich-eine kommagenische stadt und ihre götter : Mithras und Iupiter Dolichenus* / Anke Schütte-Maischatz, Engelbert Winter. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt, 2004. xxiii, 206 s. : 37 tafel, 2 beilage ; 28 cm. — (Asia Minor Studien ; 52) ISBN 3774932409 (B.I/3371).

Science, technology and the 19th century state : the role of the army : conference proceedings Syros, 7-8 July 2000 = Sciences, technologies et constitution de l'état au XIXe siècle : le rôle de l'armée / ed. by Konstantinos Chatzis, Efthymios Nicolaïdis. — Athens : National Hellenic Research Foundation. Laboratoire Techniques, Territoires et Societes, 2003. 170 s. ; 24 cm. ISBN 960791628X (A.VI/8269).

Sciences in Southeastern Europe during the 19th century. — Athens : National Hellenic Research Foundation. Institute for Neohellenic Research, 2004. 170 s. ; 24 cm. ISBN 9607916336 (A.VI/8268).

Sciences, techniques et instruments dans le monde Iranien (Xe-XIXe siècle) : actes du colloque tenu à l'Université de Téhéran (7-9 Juin 1998) / études réunies et présentées par N. Pourjavayd, Z. Vesel. — Téhéran : Presses Universitaires d'Iran ; Institut Français de Recherche en Iran, 2004. xiv, 434, 68 s. ; 24 cm. — (Bibliothèque Iranienne ; 58) ISBN 2909961336 (A.VI/8104).

SEFERCİOĞLU, NECMEDDİN : *Türk Ocağı'na hizmet edenler : Ocak'ta kim kimdi?* / Necmeddin Sefercioğlu. — Ankara : Türk Yurdu, 2004. x, 149 s. ; 23 cm. — (Türk Yurdu yayınları ; 81) ISBN 9757841595 (A.VI/7658).

SEIFFERT, WOLFGANG : *Putin : poliika* / Wolfgang Seiffert ; ed. Zerrin Yılmaz ; yay. haz. Kadir Aydemir. — 1. bsk. — İstanbul : Gendaş, 2004. 176 s. ; 20 cm. — (Yeni seri ; 445. Politika ; 9) ISBN 9753086296 (A.VI/7972).

SEKİ, YUSUF : *Dış basında Ermeni meselesi : 1999-2003* / Yusuf Seki. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004. 239 s. ; 24 cm. ISBN 9751935911 (A.VI/8273).

80 yılda devr-i Türkiye : 80 kare Ankara = Around Turkey in 80 years : Ankara in 80 frames / yay. haz. = ed. B. Zeynep Önen ; çev. = translation Fred Stark. — 1. bsk. = 1. ed. — Ankara : Vehbi Koç ve Ankara Araştırmaları Merkezi, 2004. 103 s. : res. ; 17 cm. — (VEKAM yayın no ; 5) ISBN 9757078239 (A.VI/8008).

- Sena el-Berku'sşami : muhtasar el-Berku'sşami fi sireti es-sultan Salahuddin : li katibih el-imad el-isfahani / ihtisar Kıvamuddin el-Fetih bin Ali el-Bendari. — İstanbul : Merkezu'l-Ebhas Li't-Tarih ve'l Fünun Ve'ssekafe el-İslamiyye, 2004. 36, 464, 6, iii s. ; 24 cm. ISBN 9290631360 (A.VI/8152).*
- SERGEYEV, M. S. : *İstoriya Marokko : xx vek / M. S. Sergeyev ; otvetstvenniy redaktor A. Z. Egorin ; redaktorizdoniya G. V. Mironova. — Moskva : Institut Vostokovedeniya RAN, 2001. 356 s. ; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Institut Vostokovedeniya İstoriya Stran Vostoka XX vek) ISBN 5892821773 (A.VI/7929).*
- SERTKAYA, OSMAN FİKRİ : *Hukukî Uygur belgelerindeki para birimleri üzerine / Osman Fikri Sertkaya. — [Ankara] : [Türk Dil Kurumu], 2004. 3-20 ss. ; 30 cm. V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı : 20-26 Eylül 2004'ten ayrışım. (B.I/3330).*
- SEZER, AYTEN : *Atatürk döneminde yabancı okullar (1923-1938) / Ayten Sezer. — 1994 ix, 211, yak. 50 y. ; 29 cm. (B.I/3334).*
- SEZGİN, ABDÜLKADİR : *Hacı Bektaş Veli : hayatı fikirleri tarikatı / Abdülkadir Sezgin. — Ankara : Türk Ocakları Ankara Şubesi, 2004. 92 s. ; 19 cm. — (Türk Ocakları Ankara Şubesi yayınları ; 12) (A.VI/7782).*
- SHARON, MOSHE : *Corpus inscriptionum Arabicarum palaestinae (CIAP) / Moshe Sharon. — Leiden : Brill, 2004. ... c. : res. ; 30 cm. — (Handbuch der Orientalistik. Abt. 1. Der Nahe und Mittlere Osten = Handbook of Oriental Studies. The Near and Middle East, ISSN 0169 - 9423 ; 30) ISBN 9004142894 (tk.) (B.I/1413).*
- SHAW, WENDY M. K. : *Osmanlı müzeciliği : müzeler, arkeoloji ve tarihin görselleştirilmesi / Wendy M. K. Shaw ; çev. Esin Soğancılar ; yay. haz. Elçin Gen. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2004. 339 s. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 1046. Sanat Hayat dizisi ; 5) ISBN 9750502906 (A.VI/8057).*
- SHEVZOV, VERA : *Russian orthodoxy on the eve revolution / Vera Shevzov. — Oxford : Oxford University Press, 2004. xiv, 358 s. : res. ; 24 cm. ISBN 0195154657 (A.VI/8186).*
- el-SHOHOUMI, NADIA : *Der tod im Leben : eine vergleichende analyse Altägyptischer und rezenter Ägyptischer totenbräuche : eine phänomenologische studie / Nadia El-Shohoumi. — Wien :*

Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2004. 352 s. : res. ; 31 cm.
— (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der
Gesamtakademie ; 27) ISBN 3700131518 (B.I/3189).

SIDERAS, ALEXANDER : *Eine Byzantinische invektive gegen die verfasser von grabreden : 'anonumoy monodia eis monodoyntas : erstmals herausgegeben, übersetzt und kommentiert nebst einem anhang über den rhythmischen satzschluss* / Alexander Sideras. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002. 206 s. ; 24 cm. — (Wiener Byzantinische Studien ; 23) ISBN 3700130635 (A.VI/7721).

Silifke folkloru : işlemecilik, dokumacılık, örücülük, halk oyunları ve giysileri / haz. Taciser Onuk... [ve başk.]. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2004. xi, 276 s. : rnk. res. ; 29 cm. — (Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 296. Bilimsel Araştırmalar dizisi ; 2) ISBN 9751616913 (B.I/3303).

SİLKÜ, REZZAN KOCAÖNER : *Industrialization, modernity and the woman question* / Rezzan Kocaöner Silkü. — İzmir : Ege University, 2004. v, 153 s. ; 24 cm. — (Ege University Faculty of Letters publications ; 127) ISBN 9754836310 (A.VI/7779).

SİMPOZİUM PO AGRARNOY İSTORİİ VOSTOÇNOY EVROPI (25 : 1996 : ARZAMAS, RUSSİA) : *Agrarnie tehnologii v Rossii IX-XX vv. : materialı XXV sessii simpoziuma po agrarnoy istorii vostochnoy Evropy* / otv. redaktor L. V. Milov... [et al.]. — Arzamas : Arzamasskiy Gosudarstvenniy Pedagogičeskiy İnstitut im. A. P. Gaydara, 1999. 328 s. ; 21 cm. ISBN 5865170414 (A.VI/8169).

Sirac-üs salikin : muntahab-i mesnevi-i manevi / ferahem averde Molla Muhsin Feyz-i Kaşani ; be kuşîş ve pejuhiş-i Cuya Cihanbahş. — Tahran : Miras-ı Mektub, 2001. 304 s. ; 24 cm. — (Zeban ve Edebiyatı Farisi ; 25) ISBN 9646781535 (A.VI/8118).

SİVAS KONGRESİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU (2 : 2003 : SİVAS) : *Sivas Kongresi II. uluslararası sempozyumu : 2 Eylül 2003 - Sivas* / yay. haz. Mustafa Cöhçe, Mukaddes Arslan, Derya Bozoklu. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2004. xix, 266 s. ; 24 cm. ISBN 9751617251 (A.VI/8095).

SKRİNNİKOV, R. G. : *Tretij pim* / R. G. Skrinnikov. — Sankt-Peterburg : İzdatelstvo "Dmitriy Bulanin", 1994. 189 s. ; 21 cm. — (Studiorum Slavicorum Monumenta ; tomus 2) ISBN 586007011X (A.VI/7935).

- SLACK, CORLISS K. : *Historical dictionary of the crusades* / Corliss K. Slack. — Maryland : The Scarecrow Press, Inc., 2003. xxiv, 273 s. ; 22 cm. — (Historical Dictionaries of War, Revolution and Civil Unrest ; 25) ISBN 0810848554 (A.VI/7591).
- SLAPAC, MARIANA : *Cetati medievale din Moldova : mijlocul secolului al XIV-ea-mijlocul secolului al XVI-lea* / Mariana Slapac ; redactor Eugen Nicolae. — Chişinău : Editura ARC, 2004. 368 s. : res. ; 26 cm. ISBN 9975613209 (B.I/3369).
- Slavyanskaya dialektnaya leksika i lingvogeografiya.* — Moskva : Institut Slavyanovedeniya RAN, 2001. 309 s. : hrt. ; 20 cm. — (İssledovaniya po Slavyanskoy Dialektologii ; 7) ISBN 5757600950 (A.VI/8339).
- Slavyanskie narodi yugo-vostochnoy Evropy i Rossiya v XVIII v.* / otvetstvennyy redaktor İ. İ. Letşilovskaya. — Moskva : Nauka, 2003. 316 s. : res. ; 22 cm. ISBN 5020088544 (A.VI/8252).
- Slovar knijnikov i knijnosti drevney rusi* / redaktor D. M. Bulanin. — Sankt Peterburg : [yayl.y.], 1992-1998. ... c. ; 22 cm. ISBN 5860070012 (tk.) (A.VI/6302).
- Slovar Russkih pisateley XVIII veka* / redaktsionnaya kollegiya N. D. Koçetkova... [et al.] ; otvetstvennyy redaktor A. M. Pañçenko. — Leningrad : Nauka, Leningradskoe Otdelenie, 1988. ... c. ; 22 cm. ISBN 5020279714 (tk.) (A.VI/8181).
- SMITH, ELI, 1801-1857 : *Missionary researches in Armenia : including a journey through Asia Minor and into Georgia and Persia, with a visit to the Nestorian and Chaldean christians of Oormiah and Salmas* / Eli Smith [1801-1857], H. G. O. Dwight. — London : George Wightman, 1834. lxxii, 472 s. : 1 katl. hrt. ; 23 cm. (A.VI/7749).
- SMITH, ELI : *Researches of the rev. E. Smith and rev. H. G. O. Dwight in Armenia including a journey through Asia Minor and into Georgia and Persia, with a visit to the Nestorian and Chaldean christians of Oormiah and Salmas* / Eli Smith. — Boston : Crocker and Brewster, 1833. 2 c. : 1 katl. hrt. ; 19 cm. (A.VI/7752).
- SOBEV, ORLIN : *Prvoto Osmansko ptşestvie v sveta na pečatnata kniga (1726-1746) : nov pogled* / Orlin Sobev. — Sofiya : Avangard Prima, 2004. 405 s. ; 20 cm. ISBN 9543230072 (A.VI/7668).
- SOFUOĞLU, EBUBEKİR : *Osmanlı Devletinde ıslahatlar ve I. Meşrutiyet* / Ebubekir Sofuoğlu. — İstanbul : Gökkuşbe, 2004. 212 s. ; 24 cm. — (Gökkuşbe. Türk Tarihi dizisi ; 2) ISBN 9756223030 (A.VI/7979).

Soixante-dix-septième session annuelle du comité : Lisbonne, du 3 au 8 Juin 2003 : compte rendu. — Bruxelles : Union Académique Internationale, [2003?]. 171 s. ; 24 cm. ISBN 9299000778 (A.VI/7019).

SOLAK, İBRAHİM : *XVI. asırda Maraş Kazâsı (1526-1563) / İbrahim Solak.* — 1. bsk. — Ankara : Akçağ, 2004. 294 s. ; 24 cm. — (Akçağ yayınları ; 558. Tarih ; 51) ISBN 9753385439 (A.VI/7959).

SOLOVYEV, SERGEYEVİÇ VLADIMIR : *Soçineniya / Sergeyevič Vladimir Solovyev ; perevod ts Frantsuzskogo A. P. Kazırev.* — Moskva : Nauka, 2000. ... c. ; 21 cm. ISBN 5020132802 ; ISBN 5020137146 (A.VI/7908).

Son hadiselerin ışığında Ortadoğu ve Filistin. — Ankara : Türk Ocakları Ankara Şubesi, 2004. 83 s. ; 19 cm. — (Türk Ocakları Ankara Şubesi yayınları ; 11) (A.VI/7781).

Sosyalist Birlik Partisi : tüzük ve program. — Ankara : Sosyalist Birlik Partisi, [1991?]. 30 s. ; 21 cm. (A.VI/8029).

Sovet Ministrov Rossiyskoy İmperii v godı pervoy mirovoy voynu : bumagi A. N. Yahontova : zapisi zasedaniy i perepiska / redaktsionnaya kollegiya B. D. Galperina... [et al.]. — Sankt-Peterburg : Dmitriy Bulanin, 1998. 559 s. : res. ; 21 cm. ISBN 5860071078 (A.VI/8247).

SOYSAL, ALİ : *Kara Deniz, beyaz ılık : Rumeli Feneri : köy, deniz feneri, tarihi yapıları ve bütün yönleriyle / Ali Soysal ; yay. haz. Gaye Efe.* — 1. bsk. — İstanbul : Denizler Kitabevi, 2004. 191 s. : res. ; 26 cm. 191 ISBN 9759867710 (B.I/3393).

Söz Milletindir Partisi : tüzük ve programı. — [Ankara] : [Söz Milletindir Partisi], [19??]. 76, 28 s. ; 21 cm. (A.VI/7706).

SPATARIS, HARIS : *Biz İstanbullular böyleyiz : Fener'den anılar 1906-1922 / Haris Spataris ; çev. İro Kaplangı ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol.* — 1. bs. — İstanbul : Kitap Yayınevi, 2004. 246 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 60. Anı ve Yaşam dizisi ; 9) ISBN 9758704710 (A.VI/7837).

SPHYROERAS, VASILIS : *Maps and map-makers of the Aegean / Vasilis Sphyroeras, Anna Avramea, Spyros Asdrahas.* — Athens : Olkos Ltd, 1985. 263 s. : hrt. ; 29 cm. (B.I/3199).

Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika Tyurkskih : yazıkov-leksika / otvetstvennyy redaktor E. R. Tenışev. — 2-e izd. — Moskva : Nauka, 2001. 822 s. ; 22 cm. ISBN 5020226378 (A.VI/8163).

- Stability Pac : conference on "history textbooks and teaching resources in South East Europe : a future?" : Sinaia, Romania 6-8 June 2002 : report / report by Robert Stradling. — Strasbourg : Council of Europe, 2002. 44 s. ; 30 cm. — (DGIV/EDU/HIST ; (2002) (03) (B.I/3283).*
- STEBLEVA, İ. V. : *Semantika gazeley Babura / İ. V. Stebleva ; otvetstvennyy redaktor A. N. Kononov. — Moskva : Nauka, 1982. 326 s. ; 22 cm. (A.VI/8251).*
- Steering Committee for education project on European dimension in history teaching : conference on "1848 in European history" : Georg-Eckert-Institute for International Textbook Research Braunschweig, Germany, 30 April-3 May 2003 : compilation of keynote presentations. — [Strasbourg] : Council of Europe, 2003. 94 s. ; 30 cm. — (DGIV/EDU/HISTDIM ; (2003) 7 [provisional version]) (B.I/3278).*
- STRADLING, ROBERT : *Tarih öğretiminde çok yönlülük : öğretmenler için kılavuz : eğitim ve gençlik için genişletilmiş Graz süreci çalışma tablosu I, Güneydoğu Avrupa İstikrar Pakı / Robert Stradling. — [Strasbourg] : Council of Europe, [19??]. 95 s. ; 30 cm. (B.I/3281).*
- STRADLING, ROBERT : *Teaching 20th-century European history / Robert Stradling. — Strasbourg : Council of Europe, 2001. 290 s. ; 30 cm. ISBN 9287144664 (B.I/3361).*
- Stranstvovaniya Vasilya Grigoroviça - Barskago po svetimi mestami / ed. Nikolaya Barsukova. — S. Peterburg : Tipografiya V. Kirşvauma, 1885. lxvi, 428 s. ; 25 cm. — (Pravoslavnım Palestinskım Obşestvom) (A.VI/7944).*
- STROCKA, VOLKER MICHAEL : *Casa del Labirinto (VI 11, 8-10) / Volker Michael Strocka ; mit einem beitrage von C. L. J. Peterse ; photographien von Peter Grunwald ; graphische dokumentation von Pavlos Papagialias. — München : Hirmer Verlag, 1991. 143, yak. 95 s. : res. (kimi rnk) ; 50 cm. — (Häuser in Pompeji ; 4) ISBN 3777451304 (C/664).*
- STROMMINGER, EVA : *Tall bi'a/Tuttul III : die schichten des 3. jahrtausends V. chr. im Zentralhügel e / Eva Stromminger, Kay Kohlmeyer. — Saarbrücken : Saarbrücker Druckerei und Verlag, 2000. ... c. : res. ; 35 cm. + 13 beilage. — (Ausgrabungen in Tall Bi'a / Tuttul ; III. Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft, ISSN 0342-4464 ; 101.) ISBN 393084351X (B.I/3326).*

- The structures and standards of initial training for history teachers in South-east Europe* / ed. by Alois Ecker. — [Strasbourg] : Council of Europe, 2004. 239 s. : hrt. ; 30 cm. — (History Education) (B.I/3284).
- The student missionary appeal : addresses at the third international convention of the student volunteer movement for foreign missions held at Cleveland, Ohio, February 23-27, 1898.* — New York : Student Volunteer Movement for Foreign Missions, 1898. xiii, 563 s. ; 24 cm. (A.VI/7754).
- Sufism in Europe and North America* / ed. by David Westerlund. — 1. published. — London : Routledge Curzon, 2004. xi, 170 s. ; 22 cm. ISBN 0415325919 (A.VI/8144).
- SULLIVAN, DENIS J. : *Islam in contemporary Egypt : civil society vs. the state* / Denis J. Sullivan, Sana Abed-Kotob. — London : Lynne Rienner, 1999. xi, 159 s. ; 23 cm. ISBN 1555878296 (A.VI/8246).
- Sultan II. Bayezid tarafından yürürlüğe konulan dünyanın bugünkü manada ilk standardı : kanunname-i ihtisab-ı Bursa.* — Ankara : Türk Standartları Enstitüsü, 2003. 30, yak. 30 s. ; 32 cm. (B.I/3236).
- Sultan II. Bayezid tarafından yürürlüğe konulan dünyanın bugünkü manada ilk standardı : kanunname-i ihtisab-ı Bursa.* — Ankara : Türk Standartları Enstitüsü, 1995. 31, yak. 30 s. ; 32 cm. (B.I/3237).
- SÜSLÜ, AZMİ : *Paris Üniversitesi Hukuk Doktoru, Osmaniye (Cebel-i Bereket) Eski Mutasarrıfı Mesud Fâni (Bilgili)'ye göre Kürtler ve sosyal gelişimleri* / Azmi Süslü. — 1. bsk. — Ankara : Tanmak, 1993. vii, 108 s. ; 24 cm. ISBN 9757845019 (A.V/5074).
- ŞAHİN, HASAN ALİ : *Anadolu'da Asur ticaret kolonileri devri : M.Ö. 1975-1725* / Hasan Ali Şahin. — Kayseri : Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi, 2004. xxii, 118 s. ; 24 cm. — (Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi yayın no ; 7) ISBN 9756478241 (A.VI/8233).
- ŞAHİN, HATİCE : *Türkçede organ isimleriyle kurulmuş deyimler* / Hatice Şahin. — Bursa : Uludağ Üniversitesi, 2004. vi, 351 s. ; 24 cm. ISBN 9756958987 (A.VI/7784).
- ŞAHİN, SEYİT : *Birinci Dünya Harbinde Dördüncü Ordunun faaliyetleri* / Seyit Şahin. — 1997. iii, 197, [29] y. ; 30 cm. (B.I/3290).

- ŞAŞAL, BEHZAT : *Atatürk'ü tanımak ve anlamak* / Behzat Şaşal. — Ankara : Belde A. Ş. Anayurt Gazetesi, 2004. 368 s. ; 20 cm. — (Anayurt Gazetesi yayınları ; 6) ISBN 9759889102 (A.VI/7759).
- ŞEMSEDDİN SAMÎ, 1850-1904 : *Kamusü'l alâm : tarih ve coğrafya lûgatı ve tabir-i esahhiyle kâffe-yi esma-yi hassa-yi camidir = Dictionnaire universel d'histoire et de géographie* / Şemseddin Samî [1850-1904]. — İstanbul : Mihran Matbaası, 1889-1898. 6 c. ; 25 cm. (A/8453).
- ŞEMSEDDİN SAMÎ : *Tarihteki ilk Türkçe ansiklopedide Kürdistan ve Kürdler* / Şemseddin Sami ; Osmanlıcadan çev. M. Emin Bozarslan ; yay. haz. Ünal Yardımcı. — 1. bsk. — İstanbul : Deng, 2001. 316 s. ; 20 cm. — (Deng yayınları ; 51) ISBN 9757011185 (A.VI/8320).
- ŞEN, İLKER GÖKHAN : *Rusya Federasyonu siyasal sistemi* / İlker Gökhan Şen. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 2004. xii, 181 s. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1552. Hukuk Fakültesi yayınları ; 7) ISBN 9750602757 (A.VI/7677).
- ŞEN, SABAHATTİN : *Ortadoğu'da ideolojik bunalım : Suriye Baas Partisi ve ideolojisi* / Sabahattin Şen. — 1. bsk. — İstanbul : Birey, 2004. 376 s. ; 21 cm. — (Birey yayıncılık ; 173. Siyasal Sorunlar serisi) ISBN 975264001X (A.VI/7633).
- ŞEN, Y. FURKAN : *Globalleşme sürecinde milliyetçilik trendleri ve ulus devlet* / Y. Furkan Şen. — Ankara : Yargı, 2004. xiii, 313 s. ; 22 cm. ISBN 9758380966 (A.VI/8231).
- ŞEN, Y. FURKAN : *71. yaşında Bilâl N. Şimşir bibliyografyası : açıklamalı 71 kitap 200 makale* / Y. Furkan Şen. — Ankara : Yargı, 2004. x, 269 s. ; 21 cm. ISBN 9758380974 (A.VI/8232).
- ŞERBAK, A. M. : *Tyurkskaya runika : proishojdenie drevneyşey pismennosti Tyurok granitsı ee pasprostraneniya i osobennosti ispolzovaniya* / A. M. Şerbak. — Sankt-Peterburg : Nauka, 2001. 147 s. : res. ; 22 cm. ISBN 5020284726 (A.VI/8167).
- ŞİMŞEK, HALİL İBRAHİM : *Osmanlı'da müceddidilik XII/XVIII. yüzyıl* / Halil İbrahim Şimşek ; ed. Ali Çınar. — 1. bsk. — İstanbul : Sûf, 2004. 414 s. ; 20 cm. — (Sûf yayınları ; 3) ISBN 9759227606 (A.VI/7795).
- ŞİMŞİR, BİLÂL N. : *Türk-Irak ilişkilerinde Türkmenler* / Bilâl N. Şimşir. — 1. bs. — Ankara : Bilgi, 2004. 725 s. ; 20 cm. ISBN 9752201024 (A.VI/7826).

- ŞİŞKİN, V. A. : *Rossiya v godı velikogo pereloma v vospriyatii inostrannogo diplomata 1925-1931 gg.* / V. A. Şişkin. — Sankt-Peterburg : Dmitriy Bulanin, 1999. 284 s. ; 17 cm. ISBN 5860071388 (A.VI/8257).
- ŞMİDT, S. O. : *U istokov Rossiyskogo absolyutizma : issledovanie sotsialno-političeskoy istorii vremeni İvana Groznogo* / S. O. Şmidt. — Moskva : İzdatelskaya Gruppa Progress Kultura, 1996. 496 s. ; 21 cm. ISBN 5010045567 (A.VI/8159).
- ŞVATÇENKO, O. A. : *Zemlevladienie i slujba dumnih činov v Rossii XVII-naçalo XVIII veka* / O. A. Şvatçenko ; direktor Domingo Marin Rikoy. — Moskva : Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Rossiyskoy İstorii, 1999. 67 s. ; 20 cm. ISBN 5836000301 (A.VI/7933).
- TEP Türkiye Emekçi Partisi : *program tüzük yönetmelik.* — İstanbul : Türkiye Emekçi Partisi, 1979. 44 s. ; 21 cm. (A.VI/8348).
- "Tacın gizemli şehri" Amasya = "The mysterious city of crown". — 2. bsk. — Amasya : Amasya Valiliği = The Governorship of Amasya, 2003. 193 s. : rnk. res. ; 28 cm. ISBN 9755852409 (B.I/3231).
- TACİBAYEV, RAŞİD : *Kızıl Meydan'dan Taksim'e : siyasette, kültürde ve sanatta Türk-Sovyet ilişkileri (1925-1945)* / Raşid Tacibayev ; yay. danışmanı Abdullah Şahin ; yay. ed. Burak Fazıl Çabuk. — 1. bsk. — İstanbul : Truva, 2004. 368 s. ; 20 cm. — (Yayın no ; 24) ISBN 975623718X (A.VI/8330).
- Taç Vakfı'nın 25 yılı : anı kitabı : Türkiye'de risk altındaki doğal ve kültürel miras / ed. Haluk Sezgin ; bilim kurulu yay. komisyonu Nur Akın... [ve başk.]. — İstanbul : Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, 2001. xvi, 377 s. : res. ; 30 cm. ISBN 975974841X (B.I/2189).
- TAELS, HERMAN : *Eski Sovyetler Birliği'nde Kürtler (1921-1994)* / Herman Tael ; Türkçe çev. Nadire Işık ; ed. Ahmet Önal. — 1. bsk. — İstanbul : Pêrî, 2001. 128 s. ; 20 cm. ISBN 975824552X (A.VI/8314).
- TAMER, MUSTAFA : *İl Özel İdaresi : yerel yönetimler uygulaması mevzuat yargı kararları* / Mustafa Tamer. — 3. bsk. — Ankara : [yayl.y.], 2003. xi, 501 s. ; 24 cm. ISBN 9759542528 (A.VI/7720).
- TAN, NAIL : *Gurur kaynağımız Kastamonulular* / Nail Tan, Özdemir Tan. — 1. bsk. — Ankara : [yayl.y.], 2004. ... c. ; 24 cm. ISBN 9759889609 (A.VI/8227).
- Tanzimat başlarında Balıkesir Kazası : demografik durum / haz. Tacettin Akkuş. — Balıkesir : Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı, 2001. xxi, 182, [9] s.

: 1 kad. hrt. ; 24 cm. — (Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı Genel yayın no ; 8) ISBN 9759447347 (A.VI/7872).

TARHAN, M. TANER : *Charles Burney : some selected personal reflections ; Diverse perspectives on the Anatolian Highlands* / M. Taner Tarhan. — [y.y.] : Peeters, 2004. 17-20, 335-342 ss. ; 30 cm. (B.I/3261).

TARHAN, M. TANER : *Erzen'in Çavuştepesi : bir Urartu kalesindeki arkeolojik kazılar ; Eski Anadolu'dan çeşitlemeler* / M. Taner Tarhan. — [İstanbul] : [Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı], 2004. [8] ss. : res. ; 30 cm. Toplumsal Tarih 125, Mayıs 2004'den ayrışım. (B.I/3259).

TARHAN, M. TANER : *'İstanbul rapor'umdan satır başları* / M. Taner Tarhan. — İstanbul : Ege, 2003. 231-244 ss. ; 28 cm. Archaeological essays in honour of Homo Amatus : Güven Arsebük için armağan yazılar'dan ayrışım. (B.I/3258).

TARHAN, M. TANER : *Ön Asya dünyasında ilk Türkler : Kimmerler ve İskitler* / M. Taner Tarhan. — Ankara : Yeni Türkiye, 2002. 597-610 ss. ; 30 cm. Türkler 1'den ayrışım. (B.I/3260).

TARHAN, M. TANER : *Sevgili hocamız Afif Erzen* / M. Taner Tarhan. — [y.y.] : [yayl.y.], [1996?]. 27 s. : res. ; 24 cm. (A.VI/7700).

Tarih : Kemalist eğitimin tarih dersleri (1931-1941). — 3. bs. — İstanbul : Kaynak, 2000-2001. 4 c. : res., hrt. ; 24 cm. — (Kaynak yayınları ; 315, 326, 331) ISBN 9753433093 (tk.) (A.VI/7822).

Tarih-i Al-i Selcuk der Anatoli / tashih ve talikat Nadire Celali. — Tahran : Miras-ı Mektub, 1999. 160, 8 s. ; 24 cm. — (Miras-ı Mektub ; 54. Tarih ve Coğrafya ; 5) ISBN 9649073396 (A.VI/8119).

TARİHİ, KÜLTÜRÜ VE SANATIYLA EYÜPSULTAN SEMPOZYUMU (7 : 2003 : EYÜP) : *Tarihi, kültürü ve sanatıyla Eyüpsultan sempozyumu VII : tebliğler* / genel yönetim Osman Sak ; yay. sorumlusu İrfan Çalışan. — İstanbul : Eyüp Belediyesi, 2003. 415 s. : rnk. res. ; 30 cm. ISBN 9759384426 (B.I/3264).

TARİHİ, KÜLTÜRÜ VE SANATIYLA EYÜPSULTAN SEMPOZYUMU (6 : 2002 : EYÜP) : *Tarihi, kültürü ve sanatıyla Eyüpsultan sempozyumu VI : tebliğler* / genel yönetim Osman Sak ; yay. sorumlusu İrfan Çalışan. — İstanbul : Eyüp Belediyesi, 2003. 415 s. : rnk. res. ; 30 cm. ISBN 9759384426 (B.I/3263).

- TARİHİ, KÜLTÜRÜ VE SANATIYLA EYÜPSULTAN SEMPOZYUMU (5 : 2001 : EYÜP) : *Tarihi, kültürü ve sanatıyla Eyüpsultan sempozyumu V : tebliğler / genel yönetim Osman Sak ; yay. sorumlusu İrfan Çalışan. — İstanbul : Eyüp Belediyesi, 2002. 279 s. : rnk. res. ; 30 cm. ISBN 9759384418 (B.I/3262).*
- Tarihte Türk-Bulgar ilişkileri. — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2004. viii, 249 s. : res. (kimi rnk.) ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi yayın numarası ; 2004/79) ISBN 9754092850 (A.VI/7766).*
- Tarihten günümüze Türk-İran ilişkileri sempozyumu : 16-17 Aralık 2002, Konya. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2003. 139, 37, 227 s. ; 23 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XXVI. Dizi-Sa. 11) ISBN 9751616808 (A.VI/8125).*
- TAŞDEMİR, MEHMET : *Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger ve Kâhta Kazalarının sosyal ve iktisadî durumu (1519-1563) / Mehmet Taşdemir. — 1994. 333 y. ; 29 cm. (B.I/3333).*
- TATARLI, İBRAHİM : *Bulgaristan'da Türk halk kültürü ve edebiyatının bazı ana sorunları. Türk varlığı : etütler / İbrahim Tatarlı. — Sofya : [yayl.y.], 2003. 111 s. ; 20 cm. (A.VI/8265).*
- TATARLI, İBRAHİM : *Hak ve özgürlükler hareketi yurttta ve Balkanlar'da demokrasi, işbirliği ve güvenliğin etkin faktörüdür : etütler = Dvijenie za prava i svobodi : faktor za demokratsiya razbiratelstvo i sigurnost v stranata i na Balkanite. Studii / İbrahim Tatarlı. — Sofya = Sofiya : [yayl.y.], 2003. 44, 124 s. ; 20 cm. (A.VI/8264).*
- TATARLI, İBRAHİM T. : *Hudojestveni metodi i literaturni napravleniya v novata i nay-novata Turska literatura. Studii kniga I / İbrahim T. Tatarlı. — Sofiya : İzdatelstvo BON Blagoevgrad, 2004. 169 s. ; 23 cm. (A.VI/8261).*
- TATARLI, İBRAHİM T. : *Mustafa Kemal Atatürk nova Turtsiya, Balkanite i sveta. Studii kniga I / İbrahim T. Tatarlı. — Sofiya : Ekspres Print, 2003. 222 s. : res. ; 20 cm. (A.VI/8262).*
- TATARLI, İBRAHİM : *Turskata literatura v konteksta na svetovnata literatura. Studii kniga I / İbrahim Tatarlı. — Sofiya : İzdatelska Kıtşa Favorit, 2004. 164 s. ; 23 cm. ISBN 9548118246 (A.VI/8260).*

- TATARLI, İBRAHİM : *Turski kultori sgradi i nadpisi v Bılgariya* / İbrahim Tatarlı. — Sofiya : İzdatelska Kıtşa, 2003. 300 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9548118149 (A.VI/8263).
- TATREAN (DADRIAN), VAHRAM : *To the desert : pages from my diary* / Vahram Tatreat (Dadrian) ; translated from the Armenian by Agop J. Hacikyan ; ed. by Ara Sarafian. — Princeton : Gomidas Institute, 2003. xv, 408 s. ; 24 cm. — (History/Biography) ISBN 1903656273 (A.VI/7253).
- et-TAVİL, MUHAMMED EMİN GÂLİB : *Nusayriler : Arap alevîlerin tarihi* / Muhammed Emin Gâlib et-Tavil ; çev. İsmail Özdemir. — 2. bs. — İstanbul : Chiviyazıları, 2004. 382 s. ; 20 cm. ISBN 9758663747 (A.VI/7829).
- TEKELİ, İLHAN : *Cumhuriyetin harcı* / İlhan Tekeli, Selim İlkin. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2003-2004. ... c. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 39, 70, 73. Siyaset Bilimi ; 4, 12, 14) ISBN 975685765X (A.VI/6534).
- TEKİN, MEHMET : *Hatay'da Bakras Hasan Paşa Vakfı ve Karamurt Hanı* / Mehmet Tekin. — Antakya : [yayl.y.], 2000. 51, [14] s. : res. ; 20 cm. ISBN 9757750298 (A.VI/7756).
- TEKİN, TALAT : *İrk bitig : eski Uyğurca fal kitabı* / Talat Tekin ; ed. Nurettin Demir, Emine Yılmaz. — Ankara : Öncü Kitap, 2004. 127 s. ; 24 cm. — (Türk Dili Tarihinin Temel Sorunları ; 1) ISBN 9757447110 (A.VI/7810).
- TEKİN, TALAT : *Makaleler* / Talat Tekin ; yay. haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir. — 1. bsk. — Ankara : Öncü Kitap, 2003-2004. 2 c. ; 24 cm. — (Türk Dili Tarihinin Temel Sorunları ; 2) ISBN 9757447129 (A.VI/5362).
- TELLİOĞLU, İBRAHİM : *Osmanlı hakimiyetine kadar Doğu Karadeniz'de Türkler* / İbrahim Telliöğlu ; yay. haz. Veysel Usta ; genel yay. yönetmeni Kenan Sarıalioğlu. — 1. bsk. — Trabzon : Serander, 2004. lix, 232 s. ; 22 cm. — (Serander yayınları. Genel dizi ; 19. Trabzon Araştırmaları dizisi ; 7) ISBN 9759247313 (A.VI/7619).
- TEMEL, MEHMET : *XIX. ve XX. yüzyılda Osmanlı-Latin Amerika ilişkileri* / Mehmet Temel. — İstanbul : Nehir, 2004. 130, yak. 30 s. ; 21 cm. — (Nehir yayınları ; 231. İnceleme Araştırma dizisi ; 9) ISBN 9756711655 (A.VI/8086).

- THEOHARİDİS, IOANNİS : *Othomanika eggrafa 1572-1839* / Ioannis Theoharidis. — Leukoza : Kentro Meleton İeras Monis Kukkou, 1993. 5 c. : res. ; 29 cm. — (Arheio Ieras Monis Kukko ; 1) ISBN 9963580092 (B.I/3385).
- THOBIE, JACQUES : *L'administration générale des phares de l'Empire Ottoman et la société collas et michel (1860-1960) : un siècle de coopération économique et financière entre la France, l'Empire Ottoman et les états successeurs* / Jacques Thobie. — Paris : L'Harmattan, 2004. 299 s. ; 24 cm. ISBN 274755872X (A.VI/7652).
- THORNTON, JOHN : *Africa and Africans in the making of the Atlantic world, 1400-1800* / John Thornton. — 2. ed. — Cambridge : Cambridge University Press, 1998. xxxvi, 340 s. ; 23 cm. — (Studies in Comparative World History) ISBN 0521627249 (A.VI/7714).
- THOUVENEL, M. ÉDOUARD : *La Hongrie et la valachie : souvenirs de voyage et notices historiques* / M. Édouard Thouvenel ; réédité par Philippe Gardette. — 1. éd. — İstanbul : Isis, 2004. 179 s. ; 24 cm. — (Les Cahiers du Bosphore ; 33) ISBN 9754282773 (A.VI/7848).
- TİMOFEEV, İ. V. : *Biruni* / İ. V. Timofeev. — Moskva : Molodaya Gvardiya, 1986. 304 s. : res. ; 21 cm. — (Knizn Zameçatelnih Lyudey seriya Biografiy ; vıpusk 4 (671)) (A.VI/8201).
- TİMOFEEV, İ. V. : *İbn Battuta* / İ. V. Timofeev. — Moskva : Molodaya Gvardiya, 1983. 270 s. : res., hrt. ; 21 cm. — (Knizn Zameçatelnih Lyudey seriya Biografiy ; vıpusk 3 (634)) (A.VI/8200).
- TODD, IAN A. : *Vasilikos Valley project 9 : the field survey of the Vasilikos Valley* / Ian A. Todd ; with contributions by Despo Pilides... [et al.]. — Sävedalen : Paul Åströms, 2004. ... c. : res. ; 30 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; LXXI:9) ISBN 9170811253 (B/9711-9).
- TODD, IAN A. : *Vasilikos valley project 8 : excavations at Kalavassos-Ayios* / Ian A. Todd, Paul Croft. — Sävedalen : Paul Åströms Förlag, 2004. xvii, 238, 66, liv s. : res. ; 30 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; LXXI:8) 228-238 ISBN 9170811105 (B/9711-8).
- TOLOÇKO, P. P. : *Koçevie narodı stepey i kievskaya Rus* / P. P. Toloçko ; glavniy redaktor izdatelstva İ. A. Savkin. — Sankt-Peterburg : Aleteyya, 2003. 160 s. : şek, hrt. ; 22 cm. — (Slavnaya Biblioteka) ISBN 589329579X (A.VI/7938).

- TOLOÇKO, P. P. : *Russkie letopisi i letopistsı X-XIII vv.* / P. P. Toloçko. — Sankt-Peterburg : Aleteya, 2003. 294 s. ; 21 cm. — (Natsionalnaya Akademiya Nauk Ukrainı. Institut Arheologii. Slavyanskaya Biblioteka) ISBN 5893295579 (A.VI/7909).
- TOLON, AHMET HURŞİT : *Birinci Dünya Savaşı sırasında taksim anlaşmaları ve Sevr'e giden yol* / Ahmet Hurşit Tolon. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2004. xi, 424 s. ; 24 cm. ISBN 9751617286 (A.VI/8271).
- TOMA, FELIX : *Kızlarımız : aile içinde terbiye-ebeveynin günahları* / Felix Toma ; tercüme Hüseyin Cahit [Yalçın]. — İstanbul : Tanin Matbaası, 1924. 340 s. ; 20 cm. (A/2769).
- TOMOVA, İLONA : *Etničeskite otnoşeniya v armiyata* / İlona Tomova, Yantsislav Yanakiev. — Sofiya : Mejdunaroden Tsentr po Problemite na Maltstinstvata i Kulturnite Vzaimodeystviya, 2002. 154 s. ; 23 cm. ISBN 9548872420 (A.VI/7616).
- TONGUÇ, İSMAİL HAKKI : *İlköğretim kavramı* / İsmail Hakkı Tonguç ; yay. sorumlusu Sacettin İnce ; yay. koordinatörü ve ed. Cihangir Gener ; genel yay. yönetmeni Ferdi Merter. — Ankara : Piramit, 2004. 413, [12] s. : res. ; 21 cm. — (Piramit yayınları ; 59. Eğitim dizisi ; 6) ISBN 9758854631 (A.VI/8329).
- TOPAL, NEVZAT : *Prof. Dr. Osman Turan 1914-1978 : hayatı ve eserleri* / Nevzat Topal. — 1. bsk. — Ankara : Türk Yurdu, 2004. 150 s. ; 24 cm. — (Türk Yurdu yayınları ; 82) ISBN 9757841617 (A.VI/7780).
- TOPÇU, NURETTİN : *Amerikan mektupları düşünen adam aranızda* / Nurettin Topçu ; haz. Ezel Erverdi, İsmail Kara. — 1. bs. — İstanbul : Dergâh, 2004. 94 s. ; 20 cm. — (Dergâh yayınları ; 286. N. Topçu Külliyyat ; 20) ISBN 9756611707 (A.VI/7819).
- TORİ : *Kürtlerin kökeni : Ari Boylardan Urartular* / Torî. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Kürt Enstitüsü, 2001. 136 s. ; 20 cm. — (İstanbul Kürt Enstitüsü yayınları ; 20) ISBN 97597331210 (A.VI/8321).
- TORIGUIAN, SHAVARSH : *The Armenian question and international law* / Shavarsh Toriguian. — 2. ed. — California : ULV Press, 1988. xiii, 189 s. ; 24 cm. ISBN 0911707131 (A.VI/7589).
- TOTT, BARON DE : *18. Yüzyılda Türkler : Türkler ve Tatarlara dair hatıralar* / Baron De Tott ; tercüme M. Reşat Uzmen ; ed. M. Fatih Topaloğlu ; yay. yönetmeni Cengizhan Orakçı. — 1. bsk. — Ankara : Kesit Tanıtım

- Ltd. Şti., 2004. 239 s. ; 22 cm. — (Elips Kitap ; 62) ISBN 9758971123 (A.VI/7970).
- TOYNBEE, ARNOLD J. : *Hıristiyanlık ve dünya dinleri* / Arnold J. Toynbee ; Türkçesi Mehmet Aydın. — Konya : Din Bilimleri, 2000. 103 s. ; 19 cm. — (Din Bilimleri yayınları. Dinler Tarihi dizisi ; 4) ISBN 9759704609 (A.VI/8294).
- TOYNBEE, ARNOLD : *Tarih bilinci* / Arnold Toynbee. — gözld. gçrl. ve kısaltılmış yeni bsk. — İstanbul : Bateş, 1978. 2 c. : res. ; 29 cm. (B.I/3392).
- TOYNBEE, ARNOLD : *Türkiye : İmparatorluktan Cumhuriyete geçiş serüveni* / Arnold Toynbee, Kenneth P. Kirkwood. — 1. bsk. — İstanbul : Birey, 2003. 283 s. ; 21 cm. — (Birey Yayıncılık ; 148) ISBN 9758618709 (A.VI/8292).
- TOYNBEE, ARNOLD J. : *Uygarlık yargılanıyor* / Arnold J. Toynbee ; ed. Ö. Andaç Uğurlu ; çev. Kasım Yargıcı, Mehmet Ali Yalman. — 1. bsk. — İstanbul : Örgün, 2004. 218 s. ; 20 cm. — (Örgün Yayınevi. Kültür dizisi) ISBN 9757651303 (A.VI/8295).
- TOZER, HENRY FANSHAW : *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor* / Henry Fanshawe Tozer. — London : Longmans, Green, and Co., 1881. xiv, 470 s. : res., 1 hrt. ; 23 cm. (A.II/5140).
- Trakya'da up eğitimi : Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin kuruluşunun 30. yılı anısına* / Ratip Kazancıgil... [ve başk.]. — Edirne : Trakya Üniversitesi, 2004. 302 s. ; 30 cm. — (Trakya Üniversitesi Rektörlüğü yayınları ; 62) ISBN 975374062X (B.I/3364).
- Travellers in the Near East* / ed. Charles Foster. — London : Stacey International, 2004. 305 s. ; 23 cm. ISBN 1900988712 (A.VI/8131).
- TREPAVLOV, V. V. : *İstoriya Nogayskoy ordı* / V. V. Trepavlov. — Moskva : Institut Rossiyskoy İstorii RAN, 2001. 752 s. ; 22 cm. ISBN 5020181935 (A.VI/7918).
- TRIGGER, BRUCE G. : *A history of archaeological thought* / Bruce G. Trigger. — 12. printing. — Cambridge : Cambridge University Press, 2004, c1989. xv, 500 s. ; 23 cm. ISBN 0521338182 (A.VI/7860).
- TROEVA-GRIGOROVA, EVGENIYA : *Demonite na Rodopite* / Evgeniya Troeva-Grigorova ; god redaktsiyata na Galina Lozanova. — Sofiya :

- Mejdunaroden Tsentr po Problemita na Maltsinstvata i Kulturnite Vzaimodeystviya, 2003. 255 s. ; 20 cm. ISBN 954887248X (A.VI/7610).
- Troia : traum und wirklichkeit* / hrsg. Archäologisches Landesmuseum Baden-Württemberg... [et al.]. — 1. auflage. — Stuttgart : Theiss, 2001. 487 s. : res. (kimi rnk.) ; 30 cm. ISBN 380621543X (B.I/3194).
- TŞEGLOVA, O. P. : *Katalog litografirovannih knig na Persidskom yazıke : iz sobraniya Rossiyskoy Natsionalnoy Biblioteki* / O. P. Tşeglova. — Moskva : İzdatelskaya Firma "Vostochnaya Literatura" RAN, 2002. 143 s. ; 21 cm. ISBN 5020182583 (A.VI/8284).
- TŞETİNİNA, G. İ. : *İdeynaya jizn Russkoy intelligentsii konets XIX-naçalo XX v.* / G. İ. Tşetinina. — Moskva : Nauka, 1995. 236 s. ; 22 cm. ISBN 5020097993 (A.VI/8285).
- TUPPER, H. ALLEN : *Around the world with eyes wide open : the wonders of the world pictured by pen and pencil* / H. Allen Tupper. — New York : The Christian Herald, 1898. 464 s. : res. ; 23 cm. (A.VI/7755).
- TURAN, NAMIK SİNAN : *Hilafetin tarihsel gelişimi ve kaldırılması* / Namık Sinan Turan. — 1. bs. — İstanbul : Altın Kitaplar, 2004. 319 s. ; 20 cm. — (Kurtuluş Savaşı Kütüphanesi) ISBN 9752104614 (A.VI/7794).
- TURAN, ÖMER : *Balkanlardaki Türk mimarî eserlerinden örnekler* / Ömer Turan, Ahmet Z. İbrahimgil. — Ankara : TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2004. 558 s. : rnk. res. ; 33 cm. — (TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu yayınları ; 97) ISBN 975747990X (B.I/3386).
- Turkey in world politics : an emerging multiregional power* / ed. by Barry Rubin, Kemel Kirişçi. — London : Lynne Rienner, 2001. ix, 270 s. ; 24 cm. ISBN 1555879543 (A.VI/4478).
- Turkish islam and Europe : Europe and christianity as reflected in Turkish muslim discourse & Turkish muslim life in the diaspora : papers of the Istanbul workshop October 1996* = *Türkischer islam und Europa* / ed. by Günter Seufert, Jacques Waardenburg. — İstanbul : Orient-Institut der DMG, 1999. 352 s. ; 24 cm. — (Beiruter Texte und Studien ; 82. Türkische Welten ; 6) ISBN 351507645X (A.VI/8211).
- TÜLBASİYEVA, LEZZET : *Kazakların yaşam estetiği* / Lezzet Tülbasiyeva. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. vi, 94, yak. 100 s. : res. (çoğu rnk.) ; 28 cm. — (AKD TYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XVIII. Dizi-Sa. 3) ISBN 9751617391 (B.I/3381).

- Türk Ceza Kanunu.* — İstanbul : Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 2004. 126 s. ; 18 cm. (A.VI/8019).
- TÜRK BİLİM VE TEKNOLOJİ TARİHİ KONGRESİ (1 : 2001 : İSTANBUL) : I.**
Türk bilim ve teknoloji tarihi kongresi bildirileri : 15-17 Kasım 2001 : Türk teknoloji tarihi / yay. haz. Emre Dölen, Mustafa Kaçar ; takdim Ekmeleddin İhsanoğlu. — İstanbul : Türk Bilim Tarihi Kurumu ; İSKİ, 2003. x, 315, [7] s. ; 24 cm. (A.VI/8002).
- TÜRK DEVLET VE TOPLULUKLARI, DOSTLUK, KARDEŞLİK VE İŞBİRLİĞİ KURULTAYI (6 : 1998 : BURSA) : Altıncı Türk devlet ve toplulukları, dostluk, kardeşlik ve işbirliği kurultayı : 20-23 Mart 1998 Bursa : konuşma, bildiri, tutanak ve karar metinleri / haz. Abdulhalük M. Çay, Atilla Şimşek.** — Ankara : Türk Devlet ve Toplulukları, Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı, 1999. vii, 642 s. ; 27 cm. ISBN 9759444704 (B.I/3336).
- Türk-İngiliz ilişkileri ve Mehmet Akif Paşa'nın anıları : ibret / yay. haz. Taha Niyazi Karaca ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Deniz Saraç.* — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004. 228 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 105. İnceleme-Araştırma dizisi ; 71) ISBN 9752550037 (A.VI/7883).
- Türk Muhafazakar Partisi.* — [y.y.] : Türk Muhafazakar Partisi, 1947. 17 s. ; 21 cm. (A.VI/8023).
- Türk Sosyal Demokrat Partisi programıdır.* — İstanbul : Türk Sosyal Demokrat Partisi, 1946. 16 s. ; 21 cm. (A.VI/8025).
- Türk vergi kanunları gerekçeleri.* — Ankara : Maliye ve Gümrük Bakanlığı Gelirler Genel Müdürlüğü, 1987-1989. 5 c. ; 29 cm. (B.I/3383).
- Türkçe-Ermenice sözlük.* — İstanbul : [yayl.y.], 1996. 524 s. ; 20 cm. (A.VI/7618)
- Türkçe-İngilizce Redhouse sözlüğü = The Redhouse Turkish-English dictionary / ed. Şerap Bezmez, C. H. Brown.* — 4. bsk. — İstanbul : Sev, 2003, c1999, 2000. xiv, 1002 s. ; 24 cm. ISBN 9758176412 (A.VI/7960).
- Türkçe yazmalar kataloğu / haz. Ts. Abuladze, M. İluridze.* — Tbilisi : Gürcistan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü, 2004. 364 s. ; 26 cm. ISBN 9992808373 (B.I/3225).
- TÜRKDOĞAN, ORHAN : Milli kültür modernleşme ve islâm / Orhan Türkdoğan ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Haşim Şahin.** — 1.

bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004. 704 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 97. Araştırma-İnceleme dizisi ; 65) ISBN 9756618965 (A.VI/7625).

Türkiye Birlik Partisi. — Ankara : Türkiye Birlik Partisi, [19??]. 16 s. ; 21 cm. (A.VI/8347).

Türkiye Birlik Partisi : 1966-1978. — İstanbul : Türkiye Birlik Partisi, 1978. 16 s. ; 21 cm. (A.VI/8349).

Türkiye Sosyal Adalet Partisi programı. — Ankara : [Türkiye Sosyal Adalet Partisi], 1977. 34 s. ; 21 cm. (A.VI/7710).

Türkiye Sosyal Adalet Partisi tüzüğü. — Ankara : Türkiye Sosyal Adalet Partisi, 1977. 48 s. ; 21 cm. (A.VI/7708).

Türkiye Sosyalist İşçi Partisi : program. — [y.y.] : Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, [19??]. 32 s. ; 17 cm. (A.VI/8035).

Türkiye toplumsal barış projesi : yeniden yapılanma programı. — Ankara : Barış Partisi, 1998. 206 s. : 1 katl. bülten ; 17 cm. (A.VI/7673).

Türkiye'de Ordu : bir zümre, bir parti / derleyenler Ahmet İnsel... [ve başk.]. — 2. bsk. — İstanbul : Birikim, 2004. 384 s. ; 20 cm. — (Birikim yayınları ; 30. Birikim'den seçmeler ; 2) ISBN 9755160272 (A.VI/7624).

Türkiye'nin parçalanması ve Rus politikası (1914-1917) : Rus Devlet Arşivi gizli belgeleri / ed. Ö. Andaç Uğurlu ; Türkçesi Örgen Uğurlu. — 1. bsk. — İstanbul : Örgün, 2004. 533 s. ; 20 cm. — (Örgün Yayınevi. Kültür dizisi) ISBN 9757651346 (A.VI/8042).

TVEDT, TERJE : The River Nile in the age of the British : political ecology and the Quest for economic power / Terje Tvedt. — London : I. B. Tauris, 2004. 456 s. ; 24 cm. ISBN 1860648355 (A.VI/8139).

UÇMAZ, RAMAZAN : Tıbbi dokümantasyon / Ramazan Uçmaz. — Bursa : Uludağ Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Tıbbi Dokümantasyon ve Sekreterlik Programı, 2002-2004. 2 c. ; 24 cm. — (Uludağ Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu yayınları ; 1) ISBN 9756958944 (A.VI/3740).

Ufak Parti tüzüğü ve programı. — [y.y.] : Ufak Parti, [19??]. 13, [12] s. ; 21 cm. (A.VI/8026).

ULUDAĞ, OSMAN ŞEVKİ, 1889-1964 : Beşbuçuk asırlık Türk tabâbeti tarihi / Osman Şevki Uludağ [1889-1964] ; inceleme ve dipnotlarını yazan ve yeni harflerle sadeleştiren İlter Uzel. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1991.

xvii, 292 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 1296. Kaynak Eserler dizisi ; 53) ISBN 9751708427 (A.V/4526).

ULUSLARARASI EĞİTİM KONFERANSI (17 : 1954 : CENEVRE) : *Uluslararası XVII. eğitim konferansı : Cenevre 1954 : orta öğretim öğretmenlerinin yetiştirilmesi* / çev. Zeki Karabuda. — Ankara : UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, 1962. 277 s. ; 24 cm. — (UNESCO Türkiye Milli Komisyonu yayımları. Eğitim Kitapları ; 1. UNESCO ve Uluslararası Eğitim Bürosu yayım numarası ; 154) (A.VI/8110).

ULUSLARARASI SEMPOZYUM (2 : 2004 : İSTANBUL) : *İkinci uluslararası sempozyum bildirileri (İstanbul, 27-28 Mayıs 2004) : "Türkiye, NATO ve Avrupa Birliği perspektifinden kriz bölgelerinin incelenmesi ve Türkiye'nin güvenliğine etkileri"* / ed. N. Reşat Ödün ; yay. kurulu Osman Ünal... [ve başk.]. — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2004. xx, 342 s. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi yayın numarası ; 2004/93) ISBN 9754092893 (A.VI/7768).

ULUTAŞ, İSMAİL : *Relative clauses in Gagauz syntax* / İsmail Ulutaş. — İstanbul : Isis, 2004. 218 s. ; 24 cm. ISBN 9754282838 (A.VI/8239).

Urbanism in antiquity : from Mesopotamia to Crete / ed. by Walter E. Aufrecht, Neil A. Mirau, Steven W. Gauley. — Sheffield : Sheffield Academic Press, 1997. 291 s. ; 24 cm. — (Journal for the Study of the Old Testament Supplement series ; 244) ISBN 185075666X (A.VI/7646).

USSHER, CLARENCE D. : *An American physician in Turkey : a narrative of adventures in peace and in war* / Clarence D. Ussher ; collaborating Grace H. Knapp. — London : Sterndale Classics, 2002. 189 s. ; 23 cm. — (History/Near East/WWI) ISBN 1903656133 (A.VI/7246).

UYSAL, MEHMET : *Avusturyalı Murad Efendi : biyografisi ve Türkiye Seyahatnamesi* / Mehmet Uysal ; genel koordinatör İbrahim Özdemir. — 1. bsk. — Isparta : Fakülte Kitabevi, 2004. ix, 201 s. ; 20 cm. — (Fakülte Kitabevi yayınları ; 53. Tarih ve Medeniyet dizisi ; 9) ISBN 9757135011 (A.VI/7984).

UZGEL, İLHAN : *Ulusal çıkar ve dış politika : Türk dış politikasının belirlenmesinde ulusal çıkarın rolü 1983-1991* / İlhan Uzel ; yay. yönetmeni Şebnem Çiler Tabakçı. — 1. bsk. — Ankara : İmge Kitabevi, 2004. 475 s. ; 20 cm. ISBN 9755334076 (A.VI/7629).

- UZUNÇARŞILI, İSMÂİL HAKKI : *Karesi Vilâyeti tarihçesi* / İsmâil Hakkı Uzunçarşılı ; yay. haz. Abdülmecid Mutfak. — 2. bsk. — Balıkesir : Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı, 2000. vii, 160 s. ; 24 cm. — (Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı genel yayın no ; 7) ISBN 9759447339 (A.VI/3860).
- Üçüncü min yıldıkun bosogusunda Türk tsivilizatsiyası : 31 Aralık ilimiy kongresstin materialdاری : 2-3 Oktyabr, 2000 Bişkek = Üçüncü bin yılın eşiğinde Türk uygarlığı : dünü-bugünü-yarımı : kongre bildirileri : 2-3 Ekim 2000, Bişkek. — Bişkek : Kırgız-Türk Manas Üniversitesi = Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2003. xx, 534 s. ; 23 cm. — (Kırgız-Türk Manas Üniversitesi çıkarmaları = Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi yayınları ; 48. Türk Tsivilizatsiyasın İziklöö Borborunun baasılmaları = Türk Uygarlığı Araştırma Merkezi ; 5) ISBN 9967217398 (A.VI/7687).
- ÜLGER, S. ERİŞ : *Latife Gazi Mustafa Kemal* / S. Eriş Ülger ; ed. Hasan Öztoprak. — İstanbul : İnkılâp, 2004. 213 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9751022452 (A.VI/8301).
- ÜLMAN, YEŞİM IŞIL : *Gazette Medicale de Constantinople ve tıp tarihimizdeki önemi* / Yeşim Işıl Ülman. — 1999. 276 s. ; 30 cm. (B.I/3301).
- ÜNLÜ, ALİ RIZA : *Gerede tarih ve kültür ansiklopedisi : tarih boyunca Gerede : Mengen, Yeniçağa, Dörtdivan* / Ali Rıza Ünlü ; sadeleştiren Hacı Ömer Cevahircioğlu ; yay. Adem Çevik. — 2. bsk. — Gerede : Ademmedya & Gerede Yayıncılık, 2000. 354 s. : res. ; 24 cm. (A.VI/7761).
- ÜSTEL, FÜSUN : *"Makbul vatandaş"ın peşinde : II. Meşrutiyet'ten bugüne Türkiye'de vatandaş eğitimi* / Füsün Üstel ; ed. Tanıl Bora. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2004. 373 s. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 1040. Araştırma-İnceleme dizisi ; 172) ISBN 9750502817 (A.VI/8058).
- Vakıf su defterleri Avrupa yakası suları / proje ve yay. yönetmeni Ahmet Kal'a ; yay. haz. kurulu Ahmet Tabakoğlu... [ve başk.]. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, 2002. 3 c. ; 31 cm. — (İstanbul Su Külliyyâtı ; XXIII, XXIV, XXV. İstanbul Büyükşehir Belediyesi. İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü yayınları ; 40, 41, 42) ISBN 9756582219 (B.I/3357).
- Vakıf su defterleri Boğaziçi ve Taksim suları / proje ve yay. yönetmeni Ahmet Kal'a ; yay. haz. kurulu Ahmet Tabakoğlu... [ve başk.]. — İstanbul

: İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, 2003. 2 c. ; 31 cm — (İstanbul Su Külliyyâtı ; XXX, XXXI. İstanbul Büyükşehir Belediyesi. İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü yayınları ; 47, 48) ISBN 9756582294 (B.I/3355).

Vakıf su defterleri halkalı suları / proje ve yay. yönetmeni Ahmet Kal'a ; yay. haz. kurulu Ahmet Tabakoğlu... [ve başk.]. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, 2001. 2 c. ; 31 cm. — (İstanbul Su Külliyyâtı ; XXI, XXII. İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü yayınları ; 36, 37) ISBN 9756582170 (B.I/3356).

Vakıf su defterleri hatt-ı hümayûn (1577-1804) / proje ve yay. yönetmeni Ahmet Kal'a ; yay. haz. kurulu Ahmet Tabakoğlu...[ve başk.]. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997. 372 s. ; 31 cm. — (İstanbul Su Külliyyâtı ; I. İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi yayınları no ; 6. İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü yayınları no ; 10) ISBN 9758215051 (B.I/1844).

Vakıf su defterleri ilmühaber / proje ve yay. yönetmeni Ahmet Kal'a ; yay. haz. kurulu Ahmet Tabakoğlu...[ve başk.]. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997-1999. 4 c. ; 31 cm. — (İstanbul Su Külliyyâtı ; II, V, VI, VII. İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi yayınları no ; 7, 24, 25, 42. İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü yayınları no ; 11, 16, 17, 20) ISBN 9758215043 (tk.) (B.I/1846).

Vakıf su defterleri Kırkçeşme suları / proje ve yay. yönetmeni Ahmet Kal'a ; yay. haz. kurulu Ahmet Tabakoğlu...[ve başk.]. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1999. 2 c. ; 31 cm. — (İstanbul Su Külliyyâtı ; XI, XII. İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi yayınları no ; 46, 47. İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü yayınları no ; 24, 25) ISBN 975821515744 (B.I/1843).

Vakıf su defterleri su keşif defteri / proje ve yay. yönetmeni Ahmet Kal'a ; yay. haz. kurulu Ahmet Tabakoğlu... [ve başk.]. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, 2003. 3 c. ; 31 cm. — (İstanbul Su Külliyyâtı ; XXVII, XXVIII,

XXIX. İstanbul Büyükşehir Belediyesi. İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü yayınları ; 44, 45, 46) ISBN 975658276X (B.I/3358).

Vakıf su defterleri su tahrirleri (1655-1807) / proje ve yay. yönetmeni Ahmet Kala ; yay. haz. kurulu Ahmet Tabakoğlu... [ve başk.]. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, 2003. xlix, 278 s. ; 31 cm. — (İstanbul Su Külliyyâtı ; XXXII. İstanbul Büyükşehir Belediyesi. İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü yayınları ; 49) ISBN 9756582448 (B.I/3353).

Vakıf su defterleri su yolcu / proje ve yay. yönetmeni Ahmet Kal'a ; yay. haz. kurulu Ahmet Tabakoğlu... [ve başk.]. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, 2002-2003. 3 c. ; 31 cm. — (İstanbul Su Külliyyâtı ; XXVI, XXXIII, XXXIV. İstanbul Büyükşehir Belediyesi. İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü yayınları ; 43, 50, 51) ISBN 9756582243 (B.I/3352).

Vakıf su tahlilleri 1 : XIX. ve XX. yüzyılda İstanbul suları / proje ve yay. yönetmeni Ahmet Kal'a ; yay. haz. kurulu Ahmet Tabakoğlu... [ve başk.]. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, 2000. 2 c. ; 31 cm. — (İstanbul Su Külliyyâtı ; XIII, XIV. İstanbul Büyükşehir Belediyesi. İstanbul Araştırmaları Merkezi yayınları ; 50, 51. İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü yayınları ; 26, 27) ISBN 9758215760 (B.I/3354).

VARLIK, M. BÜLENT : *Türkiye basın-yayın tarihi bibliyografyası* / M. Bülent Varlık. — Ankara : Kebikeç, 1995. 88 s. ; 20 cm. — (Kebikeç yayınları ; 5. Biyografi-Bibliyografya Kitaplığı ; 2) ISBN 9757981044 (A.IV/5839-ek2).

VATANDAŞ, CELALETİN : *Ulusal kimlik : Türk ulusçuluğunun doğuşu* / Celalettin Vatandaş. — 1. bsk. — İstanbul : Açılım Kitap, 2004. 344 s. ; 21 cm. — (Açılım Kitap ; 8. Sosyoloji ; 4) ISBN 975352207X (A.VI/7799).

VATEYŞVİLİ, D. L. : *Gruziya i Evropeyskie stranı* / D. L. Vateyşvili. — Moskva : Nauka, 2003. 2 c. 3 c.'te. : res. ; 22 cm. ISBN 5020088692 (A.VI/8336).

VATIN, NICOLAS : *Rodos şövalyeleri ve Osmanlılar : Doğu Akdeniz'de savaş, diplomasi ve korsanlık, 1480-1522* / Nicolas Vatın ; çev. Tülin Alunova ; yay. haz. Osman Bahadır. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2004. viii, 515 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 144) ISBN 9753331827 (A.VI/7879).

- VELİYEVA, SONA : *Azerbaycançılık milli ideologiya ve edebi-estetik telim kimi meselenin koyuluşuna dair* / Sona Veliyeva. — Bakı : Azərbaycan Universiteti Neşriyyatı, 2002. 137 s. ; 20 cm. (A.VI/7686).
- VELİYEVA, SONA : *Milli dövlətçilik herekatının yükselişi ve halk cümhuriyyəti dövründə Azərbaycançılık ideyası* / Sona Veliyeva. — Bakı : Azərbaycan Neşriyyatı, 2003. 128 s. ; 20 cm. (A.VI/7685).
- Venezuelalı General Miranda'nın Türkiyə anıları / İspanyolcadan çev. Mehmet Necati Kutlu. — Ankara : Türkiyə'deki Venezuela Bolivar Cumhuriyyəti Büyükelçiliği, 2004. 158 s. : res. ; 30 cm. ISBN 9759873702 (B.I/3276).
- VERBİTSKAYA, O. M. : *Naselenie Rossiyskoy derevni v 1939-1959 gg. : problemı demografiçeskogo razvitiya* / O. M. Verbitskaya. — Moskva : Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Rossiyskoy İstorii, 2002. 318 s. ; 20 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Rossiyskoy İstorii) ISBN 5805500973 (A.VI/7903).
- VERETŞAGİN, E. M. : *Hristianskaya knijnost drevney Rusi* / E. M. Veretşagin ; otvetstvennyı redaktor O. N. Trubaçev. — Moskva : Nauka, 1996. 208 s. ; 21 cm. — (Seriya "Literaturovedenie i Yazıkoznanie") ISBN 502011247X (A.VI/8256).
- VLADİMİRTSOV, B. YA., 1884-1931 : *Raboti po istorii i etnografii Mongolskih narodov* / B. Ya. Vladimirtsov [1884-1931]. — Moskva : İzdatelskaya Firma Vostoçnaya Literatura RAN, 2002. 556 s. : res. ; 24 cm. — (Klassiki Oteçestvennogo Vostokovedeniya) ISBN 5020181846 (A.VI/8173).
- VOYACOĞLU, VASOS : *Alanya* / Vasos Voyacoglu ; yay. haz. Tufan Karasu ; çev. Ayşe Özil. — 1. bs. — Alanya : Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, 2002. 103 s. ; 20 cm. ISBN 9758428063 (A.VI/7866).
- WAHNBAECK, TILL : *Luxury and public happiness : political economy in the Italian enlightenment* / Till Wahnbaeck. — 1. published. — Oxford : Oxford University Press, 2004. x, 228 s. ; 22 cm. ISBN 0199269831 (A.VI/8190).
- WALKER, PAUL E. : *Exploring an Islamic Empire : Fatimid history and its sources* / Paul E. Walker. — London : I. B. Tauris, 2002. xv, 286 s. ; 22 cm. — (The Institute of Ismaili Studies. Ismaili Heritage series ; 7) ISBN 1860646921 (A.VI/7595).
- WERTH, NICOLAS : *1917 Rus Devrimi* / Nicolas Werth ; çev. Esra Özdoğan ; kitap ed. Orçun Türkay. — 2. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2004. 160 s. :

- res. ; 18 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 1890. Genel Kültür dizisi ; 14) ISBN 9750806360 (A.VI/7955).
- WHEELER, MORTIMER : *Roma sanatı ve mimarlığı* / Mortimer Wheeler ; çev. Zeynep Koçel Erdem. — 1. bs. — İstanbul : Homer Kitabevi, 2004. 240 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9758293451 (A.VI/7627).
- WHEELER, S. A. : *Daughters of Armenia* / S. A. Wheeler. — New York : American Tract Society, 1877. 157 s. : res. ; 18 cm. (A.VI/7737).
- "Wir werden ganze arbeit leisten..." : *der austrofaschistische staatsstreich 1934* / neue kritische texte hrsg. von Stephan Neuhäuser. — Norderstedt : Books on Demand GmbH, 2004. 285 s. ; 19 cm. ISBN 3833408731 (A.VI/8274).
- WHITFIELD, SUSAN : *Aurel Stein on the Silk Road* / Susan Whitfield. — 1. published. — London : The British Museum Press, 2004. 143 s. : res. (kimi rnk.) ; 25 cm. ISBN 0714124168 (A.VI/8145).
- WINK, ANDRÉ : *Al-Hind : the making of the Indo-islamic world* / André Wink. — Leiden : Brill, 1997. 3 c. ; 24 cm. ISBN 9004095098 (tk.) (A.V/3014).
- WINKLER, EIKE-MEINRAD : *Tell el-Dab'a VI : anthropologische untersuchungen an den skelettresten der kampagnen 1966-69, 1975-80, 1985* / Eike-Meinrad Winkler, Harald Wilfing. — Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1991. 172, xxi s. : tafel ; 31 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtakademie ; 10. Untersuchungen der Zweigstelle Kairo des Österreichischen Archäologischen Institutes ; 9) ISBN 3700117930 (B.I/3209).
- WINTLE, W. J. : *Armenia and its sorrows* / W. J. Wintle. — 2. ed. — London : Andrew Melrose, 1896. 1 CD-ROM. (CD/48).
- WOLPERT, STANLEY : *A new history of India* / Stanley Wolpert. — 7. ed. — Oxford : Oxford University Press, 2004. xii, 530 s. : res., hrt. ; 21 cm. ISBN 0195166787 (A.VI/8193).
- Women's rights and islamic family law : perspectives on reform* / ed. by Lynn Welchman. — London : Zed Books, 2004. 300 s. ; 24 cm. ISBN 1842770942 (A.VI/8138).
- Wörterbuch der mythologie. Erste abteilung : die alten kulturvölker* / unter mitarbeit zahlreicher fachgelehrter hrsg. von E. Schmalzriedt, H. W.

- Haussig . — Stuttgart : Klett-Cotta, 2004. ... c. ; 24 cm. ISBN 3129098712 (A.IV/9973).
- WRIGHT, JONATHAN : *Gustav Stresemann : Weimar's greatest statesman* / Jonathan Wright. — 1. published in paperback. — Oxford : Oxford University Press, 2004. xvii, 569 s. : res., hrt. ; 23 cm. ISBN 0199273294 (A.VI/8184).
- YAKAY, SİNAN : *Kdz. Ereğli'de tersaneciliğin tarihi ve tersaneci ağalar* / Sinan Yakay. — [y.y.] : Kdz. Ereğli Ticaret ve Sanayi Odası, 2004. xi, 191 s. : res. ; 20 cm. (A.VI/7757).
- Yakın ve Orta Doğu'daki son gelişmeler ışığında Rus dış politikası ve Türk-Rus ilişkileri* / konuşmacı Petr Vladimiroviç Stegny. — Ankara : Politik-Stratejik Araştırmalar, 2004. 38 s. ; 21 cm. — (Polsar yayınları ; 2) (A.VI/7875).
- YALÇIN, HÜSEYİN CAHİT : *Tanıdıklarım : yaşantı* / Hüseyin Cahit Yalçın ; kitap ed. Ömer Faruk Şerifoğlu. — 2. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2002, c2001. 180 s. ; 21 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 1524. Edebiyat ; 109) ISBN 975080306X (A.VI/7957).
- YANİN, V. L. : *Planı novgoroda velikogo XVII-XVIII vekov* / V. L. Yanin. — Moskva : Nauka, 1999. 108, [50] s. : hrt. ; 27 cm. ISBN 5020095877 (B.I/3390).
- YARDIMCI, NURETTİN : *Harran Ovası yüzey araştırması = Archaeological survey in the Harran Plain* / Nurettin Yardımcı ; ed. Ayşe H. Özkan, Jean D. Carpenter Efe. — İstanbul : [yayl.y.], 2004. 2 c. : rnk. res. ; 34 cm. ISBN 9759888904 (B.I/3229).
- Yaşayan Müze : Trakya Üniversitesi Sultan II. Bayezid Külliyesi Sağlık Müzesi = The Living Museum : Trakya University Complex of Sultan Bayezid, II, Health Museum* / [yay. haz.] = prepared for publication by Osman İnci ; yay. koordinatörü = publishing coordinator Ender Bilar. — İstanbul : Trakya Üniversitesi = Trakya University, [2004]. 56 s. : rnk. res. ; 30 cm. — (Trakya Üniversitesi Rektörlüğü yayınları = Publications of Trakya University Rectorship number ; 60) ISBN 9753740603 (B.I/3253).
- YEGHIAYAN, VARTKES : *British Foreign Office Dossiers on Turkish war criminals* / Vartkes Yeghiayan. — 1. ed. — California : [yayl.y.], 1991. xlvii, 500 s. ; 22 cm. (A.VI/7580).
- YEGHIAYAN, VARTKES : *The Armenian genocide and the trials of the Young Turks* / Vartkes Yeghiayan. — 1. ed. — California : American Armenian International College, 1990. xxvi, 192 s. ; 21 cm. (A.VI/7582).

- Yeni ve Yakın Çağda Kürt siyaset tarihi* / haz. Celilê Celil... [ve başk.] ; çev. M. Aras ; ed. Ahmet Önal. — 3. bsk. — İstanbul : Pêrî, 1998. 360 s. ; 19 cm. ISBN 9758245066 (A.VI/8316).
- YILDIRIM, ALİ İHSAN : *Necip Paşa Kütüphanesi yazma eserler kataloğu : Necip Paşa yazmaları* / Ali İhsan Yıldırım. — Tire : [yayl.y.], 2003. 423 s. ; 29 cm. (B.I/3115).
- YILDIRIM, FUAT : *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya'da Türk-Alman rekabeti* / Fuat Yıldırım. — 2001. xiii, 148, [18] y. ; 30 cm. (B.I/3292).
- YILDIRIM, UĞUR : *Dünden bugüne patrikhane* / Uğur Yıldırım. — 1. bs. — İstanbul : Kaynak, 2004. 320 s. ; 19 cm. — (Kaynak yayınları ; 388) ISBN 9753433913 (A.VI/7967).
- YILDIZ, HARUN : *Anadolu alevîliği : Amasya yöresi bağlamında bir inceleme* / Harun Yıldız. — 1. bs. — Ankara : Araştırma, 2004. 296 s. ; 21 cm. — (Araştırma yayınları ; 18) ISBN 9756788194 (A.VI/8047).
- YILDIZ, KERİM : *Kürtlerin kültürel ve dilsel hakları* / Kerim Yıldız ; çev. Atilla Tuygan. — 1. bsk. — İstanbul : Belge, 2004. 112 s. ; 20 cm. — (Belge yayınları. İnsan Hakları dizisi) ISBN 9753443080 (A.VI/8317).
- YILDIZ, NAMIK KEMAL : *Gönülden kaleme* / Namık Kemal Yıldız ; redaktör Gülten Abdulla, Asan Nilgün. — [y.y.] : Elvan, 2001. 66 s. ; 20 cm. ISBN 9739859623 (A.VI/8018).
- Yıllık ekonomik rapor 2004*. — Ankara : Maliye Bakanlığı, 2004. vii, 229 s. ; 28 cm. (B.I/3359).
- YILMAZ, SALİH : *Karakalpakların Hive Hanlarına karşı yürüttükleri isyan hareketleri (1855-1856)* / Salih Yılmaz. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. 865-879 ss. ; 24 cm. Belleten LXVII Aralık 2003, sayı 250'den ayrışım. (A.VI/7894).
- YİÇİT, NUYAN : *Atatürk'le otuz yıl : İbrahim Süreyya Yiğit'in öyküsü* / Nuyan Yiğit. — 1. bs. — İstanbul : Remzi Kitabevi, 2004. 342 s. ; 20 cm. ISBN 9751409942 (A.VI/7807).
- YOGODİÇ, MİLOŞ : *Naselavane knejevine Srbiye 1861-1880* / Miloş Yogodić ; urednik Tibor Jivković. — Beograd : İstorijski Institut, 2004. 204 s. ; 25 cm. — (İstorijski Institut Posebna İzdana ; kniga 47) ISBN 8677430466 (A.VI/8259).
- YON, MARGUERITE : *Céramiques mycéniennes d'Ougarit* / Marguerite Yon, Vassos Karageorghis, Nicolle Hirschfeld. — Paris ; Nicosie : Mission

- Française de Ras Shamra-Ougarit ; Fondation A. G. Leventis, 2000. xi, 251 s. : res. ; 30 cm. — (Ras Shamra-Ougarit ; 13) ISBN 2865382672 ; ISBN 9963560393 (B.I/3246).
- YUŞKO, A. A. : *Feodalnoe zemlevladienie Moskovskoy zemli XIV veka* / A. A. Yuşko. — Moskva : Nauka, 2002. 239 s. : şek, hrt. ; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Arheologii) ISBN 5020088307 (A.VI/7919).
- YÜKSEL, ERKAN : *Medya Güvenlik Kurulu : "28 Şubat sürecinde medya, MGK ve siyaset bağlantısı"* / Erkan Yüksel. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi, 2004. xvii, 421 s. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1551. İletişim Bilimleri Fakültesi yayınları ; 56) 403-421 ISBN 9750602749 (A.VI/7679).
- YÜKSEL, İ. AYDIN : *Osmanlı mimârîsinde Kanûnî Sultan Süleyman devri (926-974/1520-1566) : İstanbul VI* / İ. Aydın Yüksel. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Fetih Cemiyeti, 2004. xvi, 800 s. ; 34 cm. — (İstanbul Fetih Cemiyeti ; 99) ISBN 975761839X (B.I/3256).
- 167 numaralı muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli defteri (937/1530) / proje yöneticisi Yusuf Sarınoy ; proje sorumluları Necati Aktaş, Mustafa Kaplan, Ahmet Zeki İzgöer ; yay. haz. Ali Coşkun... [ve başk.]. — [İstanbul] : Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2003. ... c. ; 33 cm. — (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın nu ; 65. Defter-i Hakanî dizisi ; IX) ISBN 9751935334 (tk.) (B.I/3234).
- Zaharîf el-hiraf el-yedevîyye fi'l-alem el-islâmî*. — İstanbul : Merkez el-Ebhas li't-Tarih ve'l-Fünun Ve'ssakafe el-İslamiyye, 2003. 44, 655 s. : res. ; 30 cm. — (Silsiletü'l Hiref el-Yedevîyye el-İslamiyye ; 6) ISBN 9290631317 (B.I/3376).
- ZEYDÂN, CORCÎ : *İslâm uygarlığı tarihi* / Corcî Zeydân ; notlarla günümüz Türkçe'sine çev. Nejdîet Gök ; ed. Can Belge. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2004. ... c. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 1023. Tarih dizisi ; 30) ISBN 9750502671 (tk.) (A.VI/7816).
- ZIMMERMANN, MARTIN : *Untersuchungen zur historischen landeskunde zentralykiens* / Martin Zimmermann. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1992. vii, 282 s. : 1 katl. hrt. ; 22 cm. — (Antiquitas reihe 1. Abhandlungen zur Alten Geschichte ; 42) ISBN 3774925534 (A.VI/7859).

ZIMMERMANN, WALTER : *Tonart ohne ethos : der musikforscher Marius Schneider* / Walter Zimmermann. — Mainz ; Stuttgart : Akademie der Wissenschaften und der Literatur ; Franz Steiner, 2003. 80 s. ; 24 cm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 2003, ISSN 0002-2977 ; 2) ISBN 3515083049 (A.VI/7602).

ZIPPELIUS, REINHOLD : *Wege und irwege zur gerechtigkeit* / Reinhold Zippelius. — Mainz ; Stuttgart : Akademie der Wissenschaften und der Literatur ; Franz Steiner, 2003. 19 s. ; 24 cm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 2003, ISSN 0002-2977 ; 4) ISBN 351508357X (A.VI/7606).

ZİYA PAŞA : *Endülüs tarihi* / Ziya Paşa ; yay. haz. Yasemin Ödük, Kâzım Masumi, Fatma Şahin ; yay. yönetmeni İsmail Demirci. — 1. bsk. — İstanbul : Selis Kitaplar, 2004. 544 s. ; 21 cm. — (Selis Kitaplar ; 43. Genel Tarih ; 1) ISBN 9758724428 (A.VI/7963).

ZUEVA, T. V. : *Russkiy folklor : učechnik : dlya vsykh učechnik zavedeniy* / T. V. Zueva, B. P. Kirdan. — Moskva : İzdatelstvo "Flinta" ; İzdatelstvo "Nauka", 1998. 399 s. : res. ; 20 cm. ISBN 5893491157 (A.VI/8338).

B. DERGİLER

Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 8 (2004).

Abstracta Iranica 25 (2002).

Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae LV, 1-2 (2004).

Acta Asiatica 87 (2004).

Acta Ethnographica Hungarica XLIX, 1-2 (2004).

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae LVII, 1-2 (2004).

Akademik Araştırmalar Dergisi = Journal of Academic Studies VI, 21-22 (2004).

Akkadica 125, 1 (2004).

Alba Regia XXXI (2002) ; XXXII (2003).

Alt-Orientalische Forschungen XXXI, 2 (2004).

Amerasia Journal XXIX, 3 (2003-2004) ; XXX, 1 (2004).

- The American Historical Review CIX, 3-4 (2004).
American Journal of Archaeology CVIII, 2-3 (2004).
American Schools of Oriental Research. Bulletin 334-335 (2004).
Amme İdaresi Dergisi XXXVII, 2-3 (2004).
Ana Dili 3 (2004).
Anadolu Araştırmaları (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) XVII, 1 (2004).
Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi XIV, 1 (2004).
Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi = Anadolu University Journal of Social Sciences III, 1-2 (2003).
Anatolian Studies LIII (2003).
Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi XXXIX, 1-2 (2004).
Anayasa Yargısı 21 (2004).
Ancient Civilizations from Scythia to Siberia X, 1-4 (2004).
Ancient West and East III, 1 (2004).
Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi LII, 1-4 (2003).
Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi LIX, 1-2 (2004).
Anlayış 14-15,17 (2004).
Annales : Histoire, Sciences Sociales LIX, 3-4 (2004) ; supplément LIX, 4 (2004).
Annual Bulletin of Historical Literature 88 (2004).
Anthropology Today XX, 4-6 (2004).
Antike Kunst XLVII (2004).
The Arab World Geographer = Le Géographe du Monde Arabe VI, 3-4 (2003) ; VII, 1-2 (2004).
Archaeologiai Értesítő CXXVIII, 1-2 (2003).
Archaeological Reports for 50 (2003-2004).
Archäologischer Anzeiger 1 (2003).
Archäologisches Korrespondenzblatt XXIII, 1-4 (1993) ; XXIV, 1-4 (1994) ; XXV, 1-4 (1995) ; XXVI, 1-4 (1996) ; XXVII, 1-4 (1997) ; XXVIII, 1-4 (1998) ; XXIX, 1-4 (1999).
Archaeology International 7 (2003-2004).

- Archiv Orientální LXXII, 2-3 (2004).
- Archivo Storico Italiano CLXII, 600-601 (2-3) (2004).
- Asian and African Studies XI, 2 (2002) ; XII, 1-2 (2003) ; XIII, 1-2 (2004).
- Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi 4 (2004).
- Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XIX, 55-57 (2003).
- Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 24-26 (2004).
- Atatürkçü Bakış II, 3 (2003).
- Atıqot XLV-XLVI (2004).
- Avrasya Bülteni 24-29 (2004).
- Aydın Tarihi Nisan-Eylül (2004).
- Ayıntap Kültür Sanat Edebiyat Dergisi 2 (2004).
- Azerbaycan : Türk Kültür Dergisi 355-356 (2004).
- Belgelerle Türk Tarihi Dergisi : Dün/Bugün/Yarın 88-93 (2004).
- Belleten LXVII, 250 (2003).
- Bericht der Römisch-Germanischen Kommission LXXXIV (2003).
- Berkeley Journal of Sociology : A Critical Review XLVIII (2004).
- Biblica LXXXV, 2-3 (2004).
- Bibliographie Internationale d'Histoire Militaire. Sélection 1999-2003. 25 (2004).
- Bibliotheca Orientalis LXI, 1-4 (2004).
- Bilge 38 (2003) ; 39-40 (2004).
- Bilig : Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 30-31 (2004).
- Bilim ve Ütopya I, 1-10 (1995) ; II, 11-18 (1995) ; III, 19-24 (1996) ; IV, 25-30 (1996) ; V, 31-38 (1997) ; VI, 39-42 (1997) ; VII, 43-48 (1998) ; 57, 60-61 (1999) ; 67,74 (2000) ; 121-126 (2004).
- The Bodleian Library Record XVIII, 3 (2004).
- Bolletino di Archeologia 43-45 (1997) ; 51-52 (1998).
- Bulgarian Historical Review = Revue Bulgare d'Histoire 1-2 (2004).
- Bulletin (Schweizerische Gesellschaft für Geschichte) 77-78 (2003) ; 79-80 (2004).
- Bulletin Archéologique XXX (2003).

- Bulletin de Correspondance Hellénique 127, 1 (2003).
- Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire LXXII (2001).
- Bulletin of the National Museum of Ethnology XXVIII, 3-4 (2004) ; XXIX, 1 (2004).
- Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris XVI, 1-2 (2004).
- Bülten (Bilim ve Sanat Vakfı) 55 (2004).
- Bülten (Türkiye Kültür Araştırmaları Grubu) 15-16 (2004).
- Byzantinische Forschungen XXVIII (2004).
- Byzantinische Zeitschrift XCVII, 1 (2004).
- Byzantion LXXIV, 1 (2004).
- Cahiers de Civilisation Médiévale XLVII, 186-187 (2004).
- Central Asiatic Journal XLVIII, 1-2 (2004).
- Complutum XIV (2003).
- Critique : Critical Middle Eastern Studies XIII, 2-3 (2004).
- Cultura Antiqua LVI, 5-8 (2004).
- Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi VII, 1-2 (2003) ; VIII, 1 (2004).
- Dans Müzik Kültür. Folkloru Doğru Çeviri/Araştırma Dergisi 65 (2004).
- Değerler Eğitimi Dergisi II, 6 (2004).
- Dergi (Uludağ Üniversitesi) 14-15 (2004).
- Doğu Batı 28-29 (2004).
- Dönemeç 77-79 (2004).
- Düşün (ODTÜ Atatürkçü Düşünce Topluluğu) 17 (2004).
- Early Science and Medicine IX, 2-4 (2004).
- East European Quarterly XXXVIII, 2-3 (2004).
- Eğitim Bilimleri Dergisi (Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi) 13-14 (2001).
- Encyclopaedia of Islam suppl. 7-8 (2003) ; 9-10 (2004).
- Encyclopédie de l'Islam XI, 185-186 (2004).
- Enformasyon Bülteni 92-94 (2004).

- Ermeni Araştırmaları = Armenian Studies 12-13 (2003-2004).
Ethnology XLIII, 3 (2004).
Études Balkaniques XL, 2 (2004).
Eurasian Studies II, 2 (2003).
Expedition XLVI, 2 (2004).
The Florida Anthropologist LVII, 1-2 (2004).
Gerede : Gerede Kültür, Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Bülteni 9 (2004).
Germania LXXXII, 1 (2003).
Gurbansoltan Eje 1-5 (2004).
Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi = Hacettepe University Journal of Faculty of Letters XXI, 1 (2004).
Hadashot Arkheologiyot 116 (2004).
Harvard Journal of Asiatic Studies LXIV, 1 (2004).
Hesperia : Journal of the American School of Classical Studies at Athens LXXIII, 1 (2004).
Hindistan'a Bakış Nisan - Temmuz (2004).
Historical Research LXXVII, 197-198 (2004).
History. The Journal of the Historical Association LXXXIX, 293-296 (2004).
L'Homme : Revue Française d'Anthropologie 171-172 (2004).
Hürriyet Tarih 23 Haziran - 29 Aralık (2004).
İlgi 108 (2004).
İlmî Araştırmalar 15-16 (2003) ; 17 (2004).
Index Islamicus 1-3 (2004) ; annual volume (2002).
Institute for the History of Arabic Science. Newsletter 76 (2004).
International Bibliography of Historical Sciences LXIX (2000).
International Journal of Anthropology XIX, 1-3 (2004).
International Journal of Central Asian Studies IX (2004).
International Journal of Middle East Studies XXXVI, 3-4 (2004).
Iran and the Caucasus VIII, 1 (2004).
İslâm Araştırmaları Dergisi = Turkish Journal of Islamic Studies 7-8 (2002).
Islamic Law and Society XI, 2-3 (2004).

- Islamic Studies XLIII, 2 (2004).
- Israel Exploration Journal LIV, 1 (2004).
- The Israel Museum Journal XXII (2004).
- Israel Museum Studies in Archaeology II (2003).
- İstanbul 49-51 (2004).
- İstoričeski Pregled LIX, 3-6 (2003).
- İstoričeskie Zapiski 6 (124) (2003).
- İstoriski Časopis = Historical Review XLV-XLVI (1998-1999) ; XLVII (2000).
- Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts CXVIII(2003).
- Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien LXXII (2003).
- Jandarma Eğitim Dergisi 31 (2004).
- Jinbun Kenkyu : Studies in the Humanities LIV, 1-2 (2002) ; LV, 1-2 (2003-2004).
- Journal Asiatique 290, 1-2 (2003).
- Journal of Ancient Near Eastern Religions IV (2004).
- Journal of Archaeological Science XXXI, 8-12 (2004).
- Journal of Asian Civilization XXI, 1-2 (1998) ; XXIV, 1-2 (2001).
- Journal of Asian History XXXVIII, 1 (2004).
- The Journal of Hellenic Studies CXXIV (2004).
- Journal of Islamic Studies XV, 3 (2004).
- Journal of Near Eastern Studies LXIII, 3-4 (2004).
- Journal of Palestine Studies XXXIII, 2-4 (2004).
- Journal of the American Oriental Society CXXIII, 3 (2003).
- Journal of the Economic and Social History of the Orient XLVII, 2-4 (2004).
- Journal of the Pakistan Historical Society LII, 2-3 (2004).
- The Journal of the Royal Anthropological Institute, Incorporating MAN X, 2-4 (2004).
- Journal of the Royal Asiatic Society XIV, 1-2 (2004).
- Journal of Turkish Studies XXVIII, 1-2 (2004).
- Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1 (2003).

- Kardaşlık : Kültür, Sanat, Edebiyat ve Folklor Dergisi 22 (2004).
- Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi 17 (2004).
- Keesing's Record of World Events L, 5-9 (2004) ; subject index XLIX, S2 (2003) ; names index XLIX, N2 (2003).
- Korea Focus XII, 3-5 (2004).
- Koreana : Korean Art and Culture XVIII, 2-3 (2004).
- Köprü. Üç Aylık Fikir Dergisi 85,87 (2004).
- Kubbealtı Akademi Mecmuası 3-4 (2004) ; 1 (2005).
- Kulturjournal 1 (2004).
- Letopis na Makedonskata Akademija 2001.
- Madriider Mitteilungen XLV (2004).
- Makedonski Pregled = Macedonian Review XXVII, 1-2 (2004).
- Maliye Dergisi 145 (2004).
- Manuscripta Orientalia X, 2-3 (2004).
- Mémoires et Documents LXII (2004).
- Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 61 (2003).
- The Metropolitan Museum of Art. Bulletin LXII, 1 (2004).
- The Middle East Journal LVIII, 3-4 (2004).
- Middle East Studies Association. Bulletin XXXVIII, 1 (2004).
- Middle Eastern Literatures V, 1-2 (2002) ; VII, 2 (2004).
- Middle Eastern Studies XL, 3-6 (2004).
- Milli Eğitim Vakfı Dergisi 60 (2004).
- Milli Eğitim ve Kültür I, 1-4 (1978-79) ; II, 5-8 (1979-80) ; III, 9-12 (1981) ; IV, 13-16 (1982) ; V, 17-22 (1982-83).
- Mimarlık 316-320 (2004).
- Mitteilungen (Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes) 167-169 (2004).
- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung CX (2003).
- Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi I, 2 (2004).
- Müteferrika 25 (2004).

- NIN. Journal of Gender Studies in Antiquity II (2001).
Name-i Aşina : Ortak Kültür Mirasının Arayışında 15-16 (2004).
Near Eastern Archaeology LXVI, 1-4 (2003).
Newsletter (IRCICA) 62 (2003) ; 63 (2004).
Newsletter for the History of Science in Southeastern Europe 6 (2002) ; 7 (2003).
Numen : International Review for the History of Religions LI, 3 (2004).
OCIS News 36-37 (2003) ; 38 (2004).
Orient. Report of the Society for Near Eastern Studies in Japan XXXIX (2004).
Orientalia LXXIII, 2 (2004).
Oriente Moderno XXII (LXXXIII), 3 (2003) ; XXIII (LXXXIV), 1 (2004).
Orkun 77-80 (2004).
Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi (Fırat Üniversitesi) II, 1 (2004).
Osmanlı Bilimi Araştırmaları = Studies in Ottoman Science I (1995) ; II (1998) ; III, 1 (2001); III, 2 - IV, 1 (2002) ; IV, 2 - V, 1 (2003) ; V, 2 (2004).
Ozan Ağacı. Kültür-Sanat-Edebiyat Dergisi 43-44 (2004).
Österreichische Osthefte XLV, 3-4 (2003).
Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LVIII (107), 2 (2004).
Papers of the British School at Rome LXXII (2004).
Perceptions. Journal of International Affairs IX, 1 (2004).
Polis Bilimleri Dergisi = Turkish Journal of Police Studies V, 3-4 (2003).
Popüler Tarih 47-51 (2004).
Praehistorische Zeitschrift LXXIX, 2 (2004).
Praktica tes en Athenais Arkhaiologikes Etaireias 156 (2001).
Prilozi = Contributions XXXII, 1-2 (2001) ; XXXIII, 1-2 (2002).
Prilozi za Orijentalnu Filologiju LII-LIII (2003).
Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland CXXXIII (2003).
Pyrenae XXXV, 1 (2004).
Rassegna Storica del Risorgimento XC, 4 (2003) ; XCI, 1 (2004).

- Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie X, 3-6 (2004).
- Reallexikon für Antike und Christentum XX, 160 (2004) ; supplement-lieferung 11 (2004).
- Review (Fernand Braudel Center) XXVII, 2 (2004).
- Rivista degli Studi Orientali LXXVI, 1-4 (2004) ; suppl. LXXVI, 1-2 (2004).
- Rocznik Orientalistyczny LVI, 1-2 (2004).
- Rumeli Kültürü. Üç Aylık Kültür Dergisi 8 (2004).
- Ruperto Carola 2 (2004).
- Russia and the Moslem World 5-11 (143-149) (2004).
- Sanat Dünyamız 91-92 (2004).
- Sanat Tarihi Dergisi (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) XIII, 1 (2004).
- Sanat Tarihi Yıllığı (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) XVI (2003).
- Saudi Aramco World LV, 3-6 (2004).
- Sayıştay Dergisi 50-51 (2004).
- School of Oriental and African Studies. Bulletin LXVII, 2 (2004).
- Schweizerische Zeitschrift für Geschichte LII, 4 (2002) ; LIII, 1-4 (2003) ; LIV, 1-3 (2004).
- Serbestî. Siyasi Fikir Dergisi 6 (1999) ; 7 (2000) ; 8-10 (2002) ; 11-15 (2003) ; 16-18 (2004).
- Silahlı Kuvvetler Dergisi 380-381 (2004).
- Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève. Bulletin XXX-XXXI (2000-2001)
- Sosyal Bilimler Dergisi = Journal of Social Sciences (Fırat Üniversitesi) XIV, 2 (2004).
- Sosyal Bilimler Dergisi (Manas Üniversitesi) 9 (2004).
- Sosyal Bilimler Dergisi = The Social Sciences Review (Uludağ Üniversitesi) VI, 6 (2004).
- Speculum : A Journal of Medieval Studies LXXIX, 3 (2004).
- Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XLV, 2 (2003).
- Studia Albanica XXXVI (2003).
- Studia Orientalia 100 (2004).

Studime Filologjike LVIII (XLI), 1-2 (2004).

Studime Historike LVIII (XLI), 1-2 (2004).

Südost-Forschungen 61/62 (2002/2003).

Südosteuropa Mitteilungen XLIV, 4-5 (2004).

Századok CXXXVIII, 3-5 (2004).

TÜRKSOY : Türk Dünyası Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi 12 (2004).

Tarbiz : A Quarterly for Jewish Studies LXXII, 1-3 (2002-2003).

Tarih Araştırmaları Dergisi XXIII, 36 (2004).

Tarih Dergisi (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) 38 (2002-2003) ; 39 (2004).

Tarih İncelemeleri Dergisi (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) XIX, 2 (2004).

Tarih ve Düşünce 50 (2004).

Tel Aviv : Journal of Institute of Archaeology of Tel Aviv University XXXI, 1 (2004).

Tempora. Annales d'histoire d'archéologie XII-XIII (2001-2002).

Toplumsal Tarih 124-130 (2004).

T'oung Pao XC, 1-3 (2004).

Toyo Bunko Sho-ho 35 (2003).

The Toyo Gakuho : Journal of the Research Department of the Toyo Bunko LXXXV, 4(2004) ; LXXXVI, 1(2004) ;

The Tōyōshi-Kenkyū : The Journal of Oriental Researches LXIII, 1-2 (2004).

Törtenelemi Szemle XLIV, 3-4 (2002) ; XLV, 1-2 (2003).

Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi 3 (2003) ; 4 (2004).

Türk Dili 631-635 (2004).

Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi (Ege Üniversitesi) XI (2004).

Türk Dünyası Araştırmaları 150-153 (2004).

Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi 211-216 (2004).

Türk Kültürü 493-498 (2004).

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 9 (2003) ; 10 (2004).

- Türk Kütüphaneciliği XVIII, 2-4 (2004).
- Türk Yurdu XXIV, 203-208 (2004).
- Türkeli. Aylık Siyaset, Fikir, Kültür ve Sanat Dergisi 108 (2004).
- Türkiye Diyanet Vakfı Haber Bülteni 81 (2004).
- Türkiye Günlüğü 77 (2004).
- Türklük Araştırmaları Dergisi (Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi) 13-14 (2003) ; 15 (2004).
- Tyurkologiçeskiy Sbornik 2001.
- Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi XVII, 1 (2004).
- Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi XXII, 1 (2003).
- Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XIII, 1 (2004).
- Ural-Altaische Jahrbücher XVIII (2003-2004).
- Al-Ustur al-Wusta : The Bulletin of Middle East Medievalists XVI, 1 (2004).
- Vestnik Drevney İstorii 3-4 (250-251) (2004).
- Voice of Atatürk 23-24 (2004).
- Voprosı İstorii 6-11 (2004).
- The Warburg Institute. Newsletter 15 (2004).
- Die Welt des Islams XLIV, 2 (2004).
- The Yale Review XCII, 3-4 (2004).
- Yakamoz 29 (2004).
- Yapı 271-274 (2004).
- Yeni Batı Trakya Dergisi 181 (2004).
- Yeni İpek Yolu 196-202 (2004).
- Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları = The New History of Medicine Studies 5 (1999) ; 6 (2000) ; 7 (2001) ; 8 (2002).
- Yörtürk 54-55 (2004).
- Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft CLIV, 2 (2004).
- Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie XCIV, 1-2 (2004).
- Zeitschrift für Balkanologie XL, 1 (2004).

Zeitschrift für Kulturaustausch LIV, 2 (2004).

Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 147-148 (2004).

Zentralasiatische Studien 33 (2004).

Zion LXIX, 2-3 (2004).

İngilizce Özetler:

NURETTİN KOÇHAN: *A Fragment of Pediment from Cyzicus* (pp. 1-8)

The fragment appears to have belonged to the corner of a triangular pediment. A sitting female figure, who is stretching her right leg under her left leg that is drawn back slightly, occurs on the corner part of the pediment. A standing male is depicted to the left of this sitting female figure. This naked male figure has a worn surface which is carved on a rectangular two-step pedestal, as if the figure walked towards his right. On the acroterion of the pediment, a lower part of a female figure wearing a himation over a long tunic has been partially preserved. What appears to be a box, the front of which is broken and the inside of which is carved as a rectangle, is placed to the left of this female figure.

A battle between Roman Emperor Septimus Severus and Pescennius Niger, who rebelled against him, took place near the city of Cyzicus in 194 A.D. Cyzique people supported Emperor Septimus Severus. The studied fragmentary pediment must belong to the tomb of a Cyzique nobles who fought in this battle of 194 A.D. Both stylistic features of the figures and the ornaments indicate that this pediment may be dated to the late second century A.D.

BEKİRCAN TAHBERER-İLTER UZEL: *The Cult of Asklepios as Represented in the Ancient Coins of Cilicia* (pp. 9-58)

The main subjects of depiction in ancient coins were of the gods and goddesses. Asklepios, god of healing, members of his family and symbols tied to him, were among the most common subjects of the ancient coins of Cilicia. According to numismatic principles, the image of Asklepios/Hygeia on a coin had no significance unless it was related to an epidemic or to other health problems of the city minting the coin.

There were many cities with a temple dedicated to the cult of Asklepios god of healing and since in ancient times coins were not just media of payment, but also propaganda symbols, cities with temples to Asklepios inevitably and frequently advertised this on their coins as part of the propaganda in their own favour. Looked at it from this point of view, it

becomes clear that numismatic materials, in addition to other archaeological findings, indicate that the ancient Cilician cities of Aigeai and Irenopolis, were important centres of the Asklepios cult.

Some of the points and coins analysed in this article, will shed light on elements of the cult of Asklepios in Cilicia that were unknown or at least not known well enough.

AYŞE AYDIN: *Ivory Pyxis at the Istanbul Archaeology Museums* (pp. 59-64)

The ivory pyxis exhibited at the Istanbul Archaeology Museums was found in Istanbul. Half of it is broken and its base and lid are lost.

Depicted on the object is the "Adoration of the Magi" in relief technique.

The Virgin Mary is holding Jesus and is sitting on a small folding stool. To the back of the Virgin Mary there is an angel holding a sphere in his left hand and showing Jesus with his right hand forefinger.

In front of these three figures there are Caspar, Melchior and Balthasar in their Persian attire. They have high caps, breeches, tunics with long sleeves and belts, and mantles. Two of the depictions of the Magi have survived intact, while only the face and part of a hand of the third have survived. The three are offering their gifts to Jesus.

From an iconographic point of view, this pyxis resembles the pyxides in Rouen, Florence and the Vienna Art History Museum, while from a stylistic point of view it resembles the Barberini Diptych, the Maximianus Cathedra, the pyxides in Saint Petersburg and Florence, and the Jesus and Virgin Mary Diptychs. This pyxis must have been made sometime during the late 5th century or first half of the 6th century, in Constantinople.

OSMAN G. ÖZGÜDENLİ: *Four Decrees (Yarlıg) of the Ilkhanid Ruler Abu Sa'id Khan* (pp. 65-115)

As there are few decrees from medieval Iran which have survived to the present day, it is necessary to collect and publish them in their entirety. This article is a contribution to this project. It published, translates, and gives a

commentary on the four Persian decrees (*yarlig*) written in Adharbaijan (Sultaniyya, Ribata al-Divan, Ardabil and Dar al-Mulk Tabriz) between the years 730-731/1330-1331. These decrees of Abu Sa'id Khan (1317-1335) can be found in a volume (*majmu'a*) of collected texts in the Kitabkhana-yi Milli-yi Malik Library (no. 3697) in Tehran. The decrees generally deal with taxes, tax collection difficulties and problems faced by the populace. The analysis of the decrees (*yarlig*) from a diplomatic and historical perspective both enriches the knowledge of the social, economic, and the administrative structure of the Ilhanid state and confirms the existing knowledge of chronicles of that period.

ALİ AHMETBEYOĞLU: *The Financial Resources of the European Hun and Khazar States* (pp. 117-129)

The basis of Hun and Khazar economic life, which was a natural boundary between Central Asia and Europe and dominating in a region extending from Ural to Karpat and on the Danube was based on the steppe economy and on the income arising from the trade in the İtil, Yayık, Don and the Kuban rivers.

In addition, various handicrafts, the annual taxes from the subject states, booty, customs duties, agriculture and mining were the most important income sources. These states have not only dominated Eastern Europe by their military and political powers but also by their economic wealthiness.

ADİL ÖZME: *An Evaluation of the Ruha (Urfa) Hans* (pp. 131-144)

Although 32 "hans" (a kind of covered bazaar with accommodation) are known to be present in Urfa at the end of 19. century in Ottoman Period, there is only 11 hans survived today in the area. Most of these hans in the region generally have one courtyard.

Hans are classified in four groups depending on their storeys: one storey, partially two storeys, two storeys and partially three storeys.

In their vertical structural system cutstone was used. As for their upper structure rubblestone was used. On ceilings and roofs timber is used very seldom.

Ornaments are rarely seen on hans. They are generally applied on portals and façades where portal takes place.

Urfa hans, while displaying general characteristics of Ottoman hans in their plans, they show local characteristics in details.

The only 11 existing out of 32 hans which could be determined through documentary sources show us how rapidly our cultural assets are being vanished.

MUSTAFA ÖZER: *Timurtaş Pasha Mosque At The Edirne - Karaağaç - Timurtaş Village* (pp. 145-159)

The Timurtaş Pasha Mosque, located to the south-west of the Karaağaç district of Edirne, had not up to now been analysed in a detailed way. Which of the Timurtaş Pashas of Ottoman history founded this mosque, its date of construction, the repairs and restoration work to which it was subjected and its importance within the context of Turkish architecture, were some of the problems that had to be clarified. In this study, the Timurtaş Pasha Mosque has been analysed from the point of view of its plan, its architectural structure, the materials and techniques used to build it, and its decorations. The study has been carried out in a comparative way, with regards to contemporary architectural works or to those that were done in previous ages. In addition to this, answers were found to the above mentioned questions. On the basis of archival documents and publications, it has been established that among the four Timurtaş Pashas of Ottoman history, Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Pasha was the one, who had this mosque built.

This decayed and abandoned building has survived to our days, without the upper part of its minaret and without most of its doors and windows. With its square plan, cubic structure, innermost part covered with a dome placed on an octagonal drum with Turkish triangles, and minaret on the north-western corner, the building has a monumental look. Roughly hewn and natural stones have been used together to build the structure. The interior of the walls and of the dome of the building, which is generally simple as far as decorations are concerned, have been decorated with floral compositions and calligraphy, over plaster.

The mosque does not have an inscription indicating the dates of construction or of eventual repairs, but based on the fact that Subaşı (Muinüddin) Timurtaş Pasha's *vakfiye* (deed for the establishment of a pious foundation) is dated 820 of the Islamic Era (1417 AD) and that the Pasha died sometime after 1428, we can come to the conclusion that the mosque was built during the first quarter of the 15th century.

The Timurtaş Pasha Mosque has a plan that was frequently used in Turkish architecture. Also from the point of view of the materials and techniques employed in its construction, it bears similarities with early Ottoman mosques in Edirne and in other cities. From the point of view of its plan, its architectural structure, the materials and techniques used to build it, and its decorations, the building has all the characteristics of its times.

MEHMET BEŞİRLİ: The Tokat Feud (*Voyvodalık*) (1774-1842) (pp. 161-215)

Beginning from the mid 17th century, the Ottoman state initiated a restructuring of its financial structure. The system of the *mukataa* (tax farming) was spread wider, with the aim of a better tax collection and consequent continuous cash flow for the state treasury. The *mukataa* estates, which were distributed as concessions, began to be ceded as life estates from the end of the 17th century.

The owner of the estate, who had got it by bidding for it, used to appoint a *voyvoda* as administrator or to farm it out to a third party. Apart from the owner or the *voyvoda*, appointed as administrator in the owner's name, nobody could intervene in the affairs of the estate. However, it did happen that a *voyvoda* was ineffective and that consequently third parties did intervene. It also happened that a *voyvoda* abused his powers, oppressing the populace.

In this study, the structure of the *mukataa* estate of the Tokat Feud, its bidding procedures, the appointments of the administering *voyvodas*, their dismissals, outside interventions in the estate and corruption cases involving the *voyvodas*, have been analysed within the context of the records of the Tokat *şer'iye* courts (canonical law courts) and of other archival sources.

CENK REYHAN: *The Historical Background of Turkish-German Relations (1878-1914)* (pp. 217-265)

On the one hand Germany as a capitalist country was in the process of establishing an empire and looking for raw material sources and markets for its own products and on the other the Ottoman Empire was a country, which was a source of raw materials and a big market in the process of being colonised and that as such was looking for a protector. How should one analyse the alliance between these two countries with diametrically opposite degrees of evolution and social structure? In this article we have searched for an answer to this question by explaining the foreign policy followed by Germany after having established its own political unity, and the place occupied by the Ottoman state within the context of this foreign policy. We have tried to formulate our answer under the following four main headings.

1. Ottoman-German Diplomatic Relations,
2. Ottoman-German Relations in the Fields of Military Training and Organisation,
3. Ottoman-German Economic Relations,
4. Ottoman-German Intellectual Interaction and Cultural Relations.

The conclusion we have reached is as following: The relationship between imperial Germany and an Ottoman Empire being colonised began in the second half of the 19th century and, having developed in the following years, by the beginning of the 20th century had become a close alliance. This close alliance could not serve the purpose of letting these two countries carry out their respective strategies dictated by the then prevalent circumstances. In the same way that Germany did not realise its aim of becoming a world power, the Ottoman Empire was not successful in its "policy of balance", the aim of which was to stop the Ottoman state's decline. Those that really gained from this alliance turned out to be the holders of monopolistic capitals in imperial Germany. The rich sources of the Ottoman lands were exploited by German imperialism, which looked like a friend - ally - comrade in arms, but was mainly interested in getting its own share in case of a break up of the Ottoman Empire.

MUSTAFA SITKI BİLGİN: *The Armenian Question during the Lausanne Conference: The Diplomatic Manoeuvres of Allied Powers and Turkey's Counter Policies* (pp. 267-283)

This article deals with the discussions related to the Armenian Question took place at Lausanne Peace Conference between Turkey and the Allied Powers. It analyses the driving force behind the arguments of the Allied Powers and how Turkey responded to them. As this study shows one of the major topics on the Allied Powers' agenda was the Armenian Issue.

During the Conference the Allied Powers came to an agreement that they, in any case, would support the idea of establishment of an 'Armenian home' in Turkey's territories as a result of Armenian good services to the Allies' cause during the Great War. The Allied Powers however failed to provide adequate arguments since the Armenians were only a tiny minority in Turkey and there was no chance of establishing an Armenian home in the Eastern parts of Turkey without outside assistance. Turkey also showed all the historical evidences and numerical statistical data to prove that the Armenians at no time in history had been a majority in Anatolia. Only after Turkey did press her case so strongly the Allied Powers abandoned their false idea of the establishment of a 'National home for the Armenians' in Turkey's territories. This issue hence was solved once and for all during the Lausanne Conference.

This study also examines how the Turkish diplomacy was developed regarding the Armenian Question and how the Turkish performance was perceived by the foreign diplomats. This article is based on British, American and Turkish Archival materials and as well as on the secondary sources available both in Turkish and English. This work hence is the major one in this field and it is going to fill a crucial gap on this subject.

CONTENTS

Articles and Studies:	Page
KOÇHAN, NURETTİN : A Fragment of Pediment from Cyzicus (with 6 illustrations)	1
TAHBERER, BEKİRCAN - UZEL, İLTER : The Cult of Asklepios as Represented in the Ancient Coins of Cilicia (with 1 map, 79 illustrations)	9
AYDIN, AYŞE : Ivory Pyxis at the Istanbul Archaeology Museums ((with 8 illustrations)	59
ÖZGÜDENLİ, OSMAN G. : Four Decrees (Yarlıg) of the Ilkhanid Ruler Abu Sa'id Khan (with 3 illustrations)	65
AHMETBEYOĞLU, ALİ : The Financial Resources of the European Hun and Khazar States	117
ÖZME, ADİL : An Evaluation of the Ruha (Urfa) Hans (with 27 illustrations)	131
ÖZER, MUSTAFA : Timurtaş Pasha Mosque At The Edirne - Karaağaç - Timurtaş Village (with 16 illustrations)	145
BEŞİRLİ, MEHMET : The Tokat Feud (Voyvodalık) (1774-1842)	161
REYHAN, CENK : The Historical Background of Turkish-German Relations (1878-1914) ..	217
BİLGİN, MUSTAFA SITKI : The Armenian Question during the Lausanne Conference: The Diplomatic Manoeuvres of Allied Powers and Turkey's Counter Policies	267
The books and periodicals our library received during the second half of 2004	285
Abstracts	417

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXIX

No. 254

April 2005

ANKARA - 2005